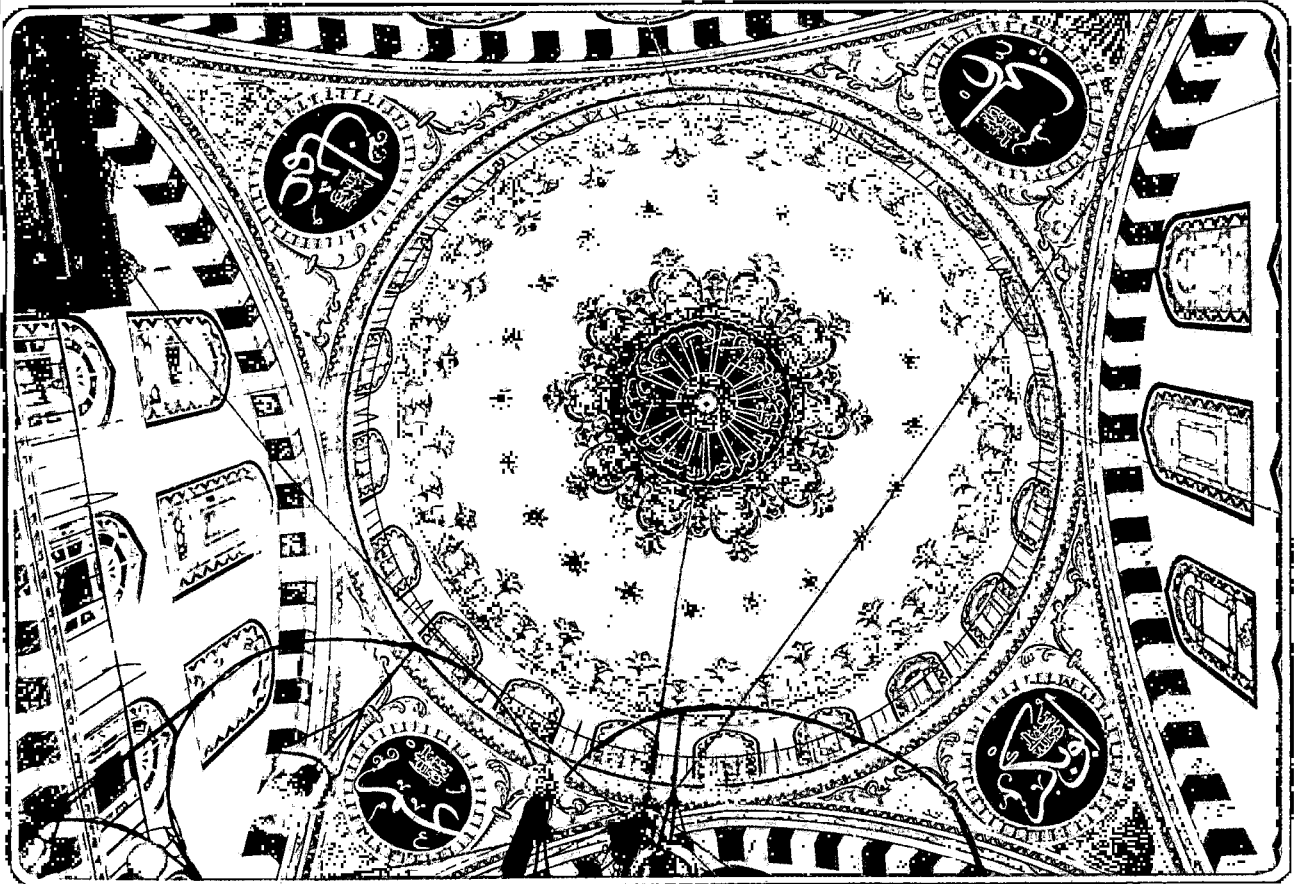

VAKIFLAR Dergisi

XXII

VAKIFLAR Dergisi

XXII.Sayı

ISBN 975-19-0408-0
Fiatı:40.000TL KDV Dahil/20\$

SAHİBİ
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Adına
Şener MACUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
İbrahim ATEŞ

İNCELEME KURULU
İbrahim ATEŞ
Prof.Dr.Bahaeddin
YEDİYILDIZ
Prof.Dr.Refet YINANÇ
Dr.Mehmet ÖNDER
Mehmet NARİNCE

TEKNİK YÖNETMEN
Sadi BAYRAM
Mehmet NARİNCE

TASHİH
Hüseyin BAŞKAYA

Yayınlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri sorumludur.

Makaleler kaynak gösterilmek kaydı ile iktibas edilebilir

Ön Kapak:

İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii Kubbesi (Foto. Cihat YILMAZ)

Ön İç Kapak:

Ayazma Camii Kuzey Giriş Portali
Diş Cephesi (Foto. Sadi BAYRAM)

Arka Kapak:

Ayazma Camii (Foto. Sadi BAYRAM)

Arka İç Kapak:

Ayazma Camii Kuzey Portali İç Cephesi (Foto. Sadi BAYRAM)

Telefon (Ankara)
311 34 63 - 324 48 16/233-238

BASILDIĞI YER:
Lale Ofset Matbaacılık
Ankara 1991

İÇİNDEKİLER

Dr.İbrahim ATEŞ Vakıf Hattat Okulu.....	5
Prof.Dr.Refet YINANÇ Sivas Abideleri ve Vakıfları.....	15
Dr.Nazif ÖZTÜRK Vakıflar Arşiv Kayıtlarına Göre Niksar Vakıfları.....	45
Ar.Gör.Fahrettin TIZLAK XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Harput Vakıfları.....	69
Kamil ŞAHİN Ankara'da Melike Hatun Vakıfları.....	77
Dr.Yusuf KÜÇÜKDAĞ Mahmud Dede Zâviyesi Vakfiyesi.....	83
Doç.Dr.Orhan Cezmi TUNCER Sivas Sütevlıya Kümbeti.....	91
Prof.Dr.Yılmaz ÖNGE Fısıkyeli Türk Çeşmeleri.....	99
Osman ÖZYURT Teknik Yönleriyle Bazı Konya Camilerinin Şadırvanları ve Bunların Türk Şadırvan Mimarisindeki Yeri.....	117
Prof.Dr.Ali Haydar BAYAT Birgi Ulu Câmii Minberi.....	133
Fatih MÜDERRİSOĞLU Edirne II.Bayezid Külliyesi.....	151
Sadi BAYRAM-Adnan TÜZEN İstanbul Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri.....	199
Doç.Dr.Hamza GÜNDOĞDU Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyişan) Hanı.....	289
Nermin ŞAMAN-Turgay YAZAR Kayseri Köşk Hânîkâhı.....	301
Dr.Zeki ATÇEKEN İplikçi (Altun-Aba) Medresesi'nin Bilinmeyen Bir Yönü ve Osmanlılar Zamanında Bakımı ve Kullanılması.....	315
Dr.Günkut AKIN Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü.....	323
Sadi BAYRAM İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesinde Bulunan Tılsımlı İki Gömlek ve Kültürümüzdeki Yeri.....	355
Yrd.Doç.Dr.Ali BAŞ Eskihisar'daki Türk Devri Yapıları.....	365
Dr.Mehmet AKKUŞ Kahiredeki Osmanlı Dönemi Eserlerinde Türkçe Manzum Kitabeler.....	383
Doç.Dr.Mehmet ŞEKER Tunus'taki Câmî ve Türbelerde Bilinmeyen Türkçe Kitâbeler.....	421
Mehmet ÖZ Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler.....	429
Mustafa Asım YEDİYILDIZ İbrahim Müteferrika.....	441

ÖNSÖZ

Geçmişten günümüze kadar yapılan bütün güzel işler hep insanlar için yapılmıştır. Onların daha iyi şartlarda yaşamaları, bilgilendirilmeleri, huzur ortamı içinde olmaları için yapılmıştır.

Konu insan olunca, onun refahı, huzuru, emniyeti, özellikle de muhtaç kişilerin hayat mücadelesi olunca akla, sürekliliği olan büyük bir müessese gelir ki, o da Vakıftır. Vakıf deyince de hemen akla gelen millet Müslüman-Türk milletidir. Daha pekçok milletlerin insanî değerlerden uzak olduğu, acze düşmüş insanların sürekli ezildiği, itilip-kakıldığı dönemlerde Müslüman-Türk insanının "Yaratıkların en şerefli" olan insana hizmet sunulması hususunda birbiriyle yarışır durumda olması, geçmişimizle övünmemize vesiledir. İnsanımız bu hizmeti vakıf sistemiyle gerçekleştirmiştir. Gün geçtikçe daha büyük boyutlara ulaşmış, daha çok kişiye yardım elini uzatmıştır. Günümüze kadar çeşitli aşamalardan geçmiş olan bu sistem, artık bireyleri de aşmış, kitlelere, toplumlara yönelmiştir.

Vakıf; iyiliğin, yardımseverliğin, dayanışmanın, kudsiyetin bütünüdür. İnsana, insanca muamelede bulunup sosyal, kültürel, ekonomik yönlerden hizmet sunan bir müessesedir.

Günümüzde 2450 civarında yeni vakıf-değişik alanlarda hizmetlerini sürdüürken, Vakıflar Genel Müdürlüğü de bu vakıfların denetimini, zaptedilmiş vakıfların da yönetimini üstlenmiş olup, bunu şerefli bir görev kabul ederek insanları memnun etmenin huzurunu yaşamaktadır.

Çeşitli alanlarda sürdürülen görevleri arasında yer alan kültürel hizmetlerinin önemlilerinden sayabileceğimiz ve şimdi elinizde 22. sayısı bulunan "Vakıflar Dergisi", her yıl periyodik olarak ilim dünyasına ve okuyucuların istifadesine sunulmaktadır. Vakıf konusu başta olmak üzere, tarihî, sanat tarihi, mimarî, edebî, ve dinî, alanlarda önemli bir kaynak olan Vakıflar Dergisi, ilmî özelliğini yitirmeden her geçen gün daha geniş okuyucu ve araştırmacı kitlesine hizmet götürmektedir.

Bu hizmet yarışında bizleri yalnız bırakmayan, çok değerli araştırma ve yazılarıyla desteklerini esirgemeyen ilim adamlarımıza şükranlarımı sunar, derginin hazırlanmasında emeği geçen arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Şener MACUN
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRÜ

VAKIF HATTAT OKULU

Dr. İbrahim ATEŞ

elçuklular ve Osmanlılar zamanında vakıfların Türk eğitim ve öğretim hayatında büyük rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Mektep, medrese, dârü'l-hadis, dârü'l-kurrâ, dârü'l-hikme, dâru't-tib gibi dinî ve dünyevî bilgilerin özenle öğretildiği ilk, orta ve yüksek seviyedeki bu ilim ve irfan yuvaları vakıf yoluyla varedilip, her türlü ihtiyacı yine vakıf tarafından karşılanan eğitim müesseseleridir. Bilhassa Osmanlılar zamanında sayı, seviye, kapasite, kapsam ve intizam bakımından eşsiz bir inkişaf gösteren bu müesseseler, ülkemizin her yerinde vatandaşlarımızın istifadesine âmâde kılınmıştır. Herkese ve her kesime açık olup, bağrında binlerce bilgin ve yüzbinlerce öğrenciyi barındıran bu müesseseler uzun yıllar ülke ve insanımızın hizmetinde olmuştur.

Yurt sathında yaygın olup, yılların yıpratmadığı bu yapıların ihtişamla ayakta duran ölümsüz örneklerini, yaşadığımız yörelerde bol miktarda görmemiz mümkündür. Diğer taraftan bu müesseselerde okutulan ilmi eserlerle, yetiştirilen bilginlerin ilim âlemine kazandırdıkları kaynak eserler yerli ve yabancı araştırmacıların hayranlıkla etüd ve istifade ettikleri bilgi hazineleridir.

Bilgi ve kültür hayatımızın görkemli geçmişine tanıklık eden sözkonusu yapılarla eserler, varlıklarını Allah rızası doğrultusunda vakfederek vatan ve vatandaşlarının hizmetine terk ve tahsis eden hayırsever insanların eserleridir. Bu insanların dinî düşünce ve hür irade ile insanî ihtiyaçların karşılanması gayesiyle yapıp veya yaptırıp vakfettikleri hayrat tesislerinin bir bölümünü teşkil eden bu eserler, ilmi ilerlememizde önemli etken olan tesislerdir.

Atayadigârı vakıfların yapım, bakım ve yönetimini üstlendiği önemli eğitim kurumlarından biri de yazımıza konu olan Hattat Okulu'dur. İslâm Vakıfları Müzesi bünyesinde kurulup, güzel sanatların başta gelen dallarından biri olan hat sanatında usta sanatkarlar yetiştirmeyi amaçlayan bu okulun yetiştirdiği hattatların yazdıkları yazılar Türk'ün dehasını dile getiren eserler olarak câmi, mescid, medrese v.b. yapıların değişik yerleri ile müzeler ve yazma eser kütüphanelerini süslemektedir. Bazen bir kitap, bazen bir kitâbe, bazen de bir levhada görüp bakmaya doyamadığımız güzel hat eserleri, Türklerin bu alandaki üstünlüğünü dillere destan edip dünyaya duyuran eserlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke ve Medine'de indirildiği, Mısır'da en iyi şekilde okunduğunu ve İstanbul'da en güzel şekilde yazıldığını dile getiren atasözü bu gerçeği ifadeye yeter sanırım.

Böylesine harika hat eserlerini meydana getiren hat üstadlarının geliştirip güzel sanatların önemli bir dalı haline getirdikleri hat sanatının yayılması gayesiyle kurulan Hattat Okulu'nun amacı, yönetim, program, eğitim ve istihdam yönleriyle ilgili önemli hususlar ihtiva eden yönetmeliğini, orijinali ve sadeleştirilmiş şekli ile yorumumuzu okuyucularımızın tetkikine sunmayı faydalı gördük. Zira geçmişimize ışık tutan bu gibi belgelerin ihtiva ettikleri bilgilerle birlikte gençlerimizin istifadesine sunulması, tarihi gerçekleri görüp müesseseleri sıhhatli bir şekilde inceleyerek değerlendirme ve yorumlarını doğruya yönlendirmede yardımcı olacağı aşikardır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Belgeler Arşivi'nde muhafaza edilen 950 no'lu kütük defterinin 31-33. sayfalarında kayıtlı olan

Hattat Okulu Nizamnâmesi'nin orijinali aynen şöyledir.

Medresetü'l-Hattâtîn Ta'limât-nâmesi

Birinci Madde- Sanâyi'-i nefîse-i şarkıyyeden hutût ve usûl-i teclit ve tezhîbin ta'lim ve tadrîsi için Dârü'l-hilâfeti'- aliyye'de "Medresetü'l Hattâtîn" namıyla bir mekteb te'sîs edilmiştir.

İkinci Madde- Gerek Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye gerek düvel-i sâire tebe'asından olan umûm-ı efrâd-ı İslâmiyye, ta'limât-nâme ahkâmına ittibâ' etmek şartıyla medreseye bilâ-ücretin devâm edebilirler.

- İdâre -

Üçüncü Madde- Medrese-i İslâmiyye müzesine merbut ve idaresi müze müdiriyyetine mufavvazdır.

Müze idare meclisi, medresede de aynı vezâif ve selahiyeti hâizdir.

Dördüncü Madde- Medresede lüzûmu kadar kâtib ve mubassır ve hademe buluncaktır.

- Mu'allimîn ve müstahdemînün Sûret-i Ta'yinleri-

Beşinci Madde- Mu'allimîn müze meclisi idâresi tarafından intihab ve makam-ı nezâretçe ta'yin olunur.

Altıncı Madde- Kâtibler müdir tarafından intihâb ve makam-ı nezâretçe ta'yin ve müstahdemîn-i sâire müdiriyyetçe intihâb ve ta'yin kılınır.

- Vezâifi Me'mûrîn-

Yedinci Madde- Müdir, medresenin te'min-i intizâmına, tadrîsâtın hüsn-i ceyranına, mu'allimîn ile ketebe ve müstahdemînün teftîş-i vezâifine nezâret ve medreseye müte'allık nizâmât ve evâmiri icra eder ve mühim gördüğü umûru müze meclisi idâresine tebliğ ile mecliscé ittihâz edilecek karâra tevfi-kan mu'âmele-i lâzimeyi ifâ eyler.

Sekizinci Madde- Kâtib, müdirin gıyâbında vekâlet ederek medresenin demirbaş eşya defteriyle defâtir-ı sâireyi tanzîme ve mu'allimin ve müstahdemîn ile talebe vukûâtını tescîle ve evâmiri- mübellegayı bi'l-icrâ defter-i mahsûsuna kayda ve müdir tarafından havâle olunacak evrak üzerine mu'âmele-i muktaziyeyi ifâ ve ta'kir etmeye me'mûrdur.

Dokuzuncu Madde- Mubassır mu'allimîn ile talebenin devam defterine imzâlarını vaz' ettirerek derse devam edenlerle etmeyenlerin esâmisini mübeyyin rapor tanzîmiyle müdiriyyete itâ ve ders-hânelerde muhâfaza-ı intizâm ve âdâba itinâ eder.

Onuncu Madde- Hizmetçi, kapucu ile beraber medreseyi tathîr ve tanzîf ve medreseye

âid hâricî işleri de ifâ eyler.

Onbirinci Madde- Kapucu, medreseye girüp çıkanlara dikkat ve elbise ve kunduraları muhâfaza eder.

- Medrese Defterleri-

Onikinci Madde- Medresede künye, devâm, istatistik defterleri tutulur.

- Usûl-i Tadrîs -

Onüçüncü Madde- Medreseye onbeş yaşından aşağı talebe kabul edilmez.

Ondördüncü Madde- Medresede sınıf usûlü yoktur.

Onbeşinci Madde- Medreseye devâm, müddet ile mukayyed olmayıp talebenin isti'dâdına ve mu'allimîn takdîrine vâbestedir. Ancak, iki sene zarfında ibrâz-ı isti'dâd edemeyenler medreseye devâm ettirilmez.

Onaltıncı Madde- Ta'allüm eyledikleri sanâyi'de sâhib-i meleke oldukları mu'allimleri tarafından tasdik edilen talebeye san'atlarındaki mahâretleri derecesinin ta'yîniyle sene-i tadrîsiyye nihâyetinde icâzet-nâme ita kılınır; icâzetnâme nezâret-i celilenin ve medrese müdiriyyetinin mühr-i resmîleri ve mu'allimin ve meclisi idâre a'zâsının da mühr-i zâtîleri ile tahtim olunur.

Onyedinci Madde- İcâzet-nâme ahzinden sonra da tekemmül için medreseye devâm etmek isteyenler men' olunmaz.

- Ders Zamanları-

Onsekizinci Madde- Talebenin mikdân ve mesâlik ve meşâgili ile mevâsim nazar-ı dikkate alınarak ders zamanları müdiriyyet tarafından ta'yin olunur.

Ondokuzuncu Madde- Ders zamanlarında medreseye hâricden kimsenin duhûlüne ve talebe ile görüşmesine müsâade olunmaz.

Yirminci Madde- Her sene Ramazân-ı şerif ile eyyâm-ı resmîyyede medrese ta'til edilir.

- Mu'allimin ve müte'allimînün Devamı-

Yirmibirinci Madde- Mu'alliminin adem-i devamı halinde ücret-i tadrîsiyye hususunda nezâret-i celilece kabul olunan usûl tatbik edilir.

Yirmiikinci Madde- Bir sene zarfında bilâ-mazeretin üç ay mütevâliyen medreseye devam etmeyen talebenin kaydı terkin olunur.

Ders Programı

- Hutût Kısmı-

Yirmiüçüncü Madde- Medresede sülüs ve celisi, nesih, ta'lik, rik'a, divanî, celî divanî, reyhânî, tuğra ta'lim olunur.

- Teclid ve Tezhib Kısmı -

Yirmidördüncü Madde- Teclid ve tezhib kısmında usul-i kadime-i şarkıyyede cild, tezhib, boyaların sûret-i ihzar ve terkibi, altun ezmesi, mücellid kalıpları imali, âhâr ve mühre, ebrî i'mali, resm-i hattı ve bi'l-hassa arabesk eşkal ta'lim edilir.

- Umûmi Dersler -

Yirmibeşinci Madde- Talebeye tarih-i hutut ve hattâtîn ile san'at-ı teclid ve tezhib târîhî muhtasaran tedris ve bunların tatbikâtı evkât-ı münasibede Evkâf-ı İslâmiyye müzesinde icra olunur.

- Talebenin Esbâb-ı Tefeyyüzü -

Yirmialtıncı Madde- Umûm-ı mekâtib-i vakfiyye hüsn-i hat mu'allimlikleri ile Evkâf-ı Humayun Nezâretince yazdırılacak yazılar, i'mâl ve tezhib etdirilecek mühim cildler ve elvâh için medrese me'zûnlarıyla hâricden tâlib olanlar arasında müsabaka icrâsiyla maharetçe tesâvî husûlünde medrese me'zunları tercîh kılınır.

- Talebe Asârının Teşhîri -

Yirmiyedinci Madde- Talebenin mu'allimîn tarafından intihâb ve müdiriyyetçe tensib edilecek âsârı medresenin tahtındaki mahall-i mâhsûsda sûret-i dâ'imede teşhîr olunur.

Yirmisekizinci Madde- Bir sene zarfında vücûda getirilip meclis-i idare canibinden takdîr edilecek âsâr, Ramazan-ı Şerif ta'tilinde bir ay müddetle medrese derûnunda umûma teşhîr kılınır.

Fi 6 Cemâziye'l-âhir sene 1334 ve fi 27 Mart sene 1332

A'zâdan	A'zâdan	A'zâdan
Ahmed Hakkı	Mehmed Ziya	Kemal

A'zâdan	A'zâdan
Armanak	İsmet

Evkâf-ı İslamiye Müzesi Meclis-i İdâresi Re'isi Reşad Fuad

Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi Meclis-i İdaresinin 28 Mart sene 332 tarihli mazbatası sûretidir.

Cümle-i âsâr-ı hayriyye-i nezaret-penâhilerinden bulunan medresetü'l-hattâtîn'in idâresi meclis-i âcizânemize havâle buyurulmasına binâden medresenin te'min-i intizâm ve tekemmülüne dâir arz ve amîk tedkikât ve müzâkerât icrâsiyle tanzîm olunan ta'limât-name leffen huzûr-ı sâmi-i dâverânelerine takdîm kılınmağla iktizâsının ifâsı vâbeste-i re'y-i rezîn-ı âsafâneleridir. Ol bâbda emr ü fermân Hazret-i men lehû'l-emrindir.

A'zâdan	A'zâdan	A'zâdan
Ahmed Hakkı	Mehmed Ziya	Mahmud Kemal
	A'zâdan	A'zâdan
	Sakızlı Armanak	İsmet

Evkâf-ı İslamiyye Müzesi Meclis-i İdare Re'isi Reşad Fuad

Buyruldu-i âli-i nezaret-penâhi sûretidir.

Kuyûd-i vakfiyye kaleminde ba'de't-tescîl tatbik edilmek üzere Evkâf-ı İslâmiyye müzesi müdiriyyetine fi 12 Cemâziye'l-âhir sene 334

Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi Müdiriyyetinin 4 Nisan sene 332 tarihli ve 22 numaralı müzekkiresi sûretidir:

Evkâf-ı İslamiyye müzesi meclis-i idâresi cânibinden medresetü'l-hattâtîn için tertîb ve tanzîm olunup zât-ı sâmi-i hazret-i nezâret-penâhînin "kuyud-ı vakfiyye kaleminde ba'de't-tescîl tatbik edilmek üzere Evkâf-ı İslâmiyye müzesi müdiriyyetine" buyrultusunu hâvî bulunan ta'limât-nâme gönderilmiş olmağla kuyûd-ı vakfiyye müdiriyyet-i aliyesine tevdi kılındı.

Ber-müceb-i müzekkire idârece mu'amele-i kaydiyye ifâ kılınmış olmağla buyruldu-i sâmi-i nezâret-penâhi mücebince tatbik edilmek üzere evrâk-ı esâsiyesi Evkâf-ı İslâmiyye müzesi müdiriyyetine i'âde kılınmıştır. Fi 16 Cemâziye'l-âhir sene 334, fi 6 Nisan sene 332

Yukarıda orijinali sunulan Hatta Okulu Yönetmeliği'nin tarafımızdan yapılan sadeleştirilmiş şekli şöyledir.

Hattat Okulu Yönetmeliği.

1. Madde- Doğunun güzel sanatlarından hatlar (yazılar), ciltleme ve süsleme usulünün öğretimi için İstanbul'da "Hattat Okulu" adıyla bir okul kurulmuştur.

2. Madde- Gerek yüce Osmanlı devleti, gerek diğer devletlerin uyruklarından olan Müslüman kimselerin tamamı, yönetmelik hükümlerine uymak şartıyla okula ücretsiz olarak devam edebilirler.

Yönetim

3. Madde- Okul İslam (Vakıflar) Müzesine bağlı ve yönetimi müze müdürlüğüne bırakılmıştır. Müze yönetim kurulu okulda aynı görev ve selahiyeti haizdir.

4. Madde- Okulda gereği kadar kâtib, mu-bassır¹ ve müstahdem bulunacaktır.

1. Mekteplerde öğrencilerin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliliği sağlayan kimse..

Öğretmen ve Müstahdemlerin Atama Şekilleri:

5. Madde- Öğretmenler müze yönetim kurulu tarafından seçilip bakanlık makamınca atanırlar.

6. Madde- Kâtipler, müdür tarafından seçilip, bakanlık makamınca tayin edilir, diğer müstahdemler de müdürlükçe seçilir ve atanırlar.

Memurların Görevleri

7. Madde- Müdür, okulun disiplinini sağlamayı, öğretimin güzel bir şekilde yürütülmesini, öğretmenlerle kâtipler ve müstahdemlerin görevlerini denetlemeyi gözetir, okulla ilgili işleri kural ve emirleri yürütür ve önemli gördüğü işleri müze yönetim kuruluna ileterek kurulca alınacak karara uygun olarak gerekli işlemi yapar.

8. Madde- Kâtip, müdürün bulunmaması halinde ona vekalet ederek okulun demirbaş eşya defteriyle diğer defterlerini düzenlemek, öğretmen, müstahdem ve öğrencilerle ilgili olup biten hadiseleri kayd etmek, tebliğ edilen emirleri özel defterine geçirmek, müdür tarafından havale edilecek evrak üzerine gerekli işlemi yapmak ve takib etmekle görevlidir.

9. Madde- Mubassır, öğretmenler ile öğrencilerin devam defterlerine imzalarını attırarak, okula devam edenlerle etmeyenlerin adlarını belirten rapor düzenleyip müdürlüğe vermeye, dershanelerde disiplin ve adabı korumaya özen gösterir.

10. Madde- Hizmetçi, kapıcı ile beraber okulu temizler ve okula ait dış işleri de yapar.

11. Madde- Kapıcı, okula girip çıkanlara dikkat eder ve elbise ile ayakkabıları korur.

Okul Defterleri

12. Madde- Okulda künye, devam ve istatistik defterleri tutulur.

Öğretim Usulü

13. Madde- Okula 15 yaşından aşağı öğrenci kabul edilmez.

14. Madde- Okulda sınıf usulü yoktur.

15. Madde- Okula devam süre ile sınırlı olmayıp öğrencinin yeteneğine ve öğretmenin takdirine bağlıdır. Ancak iki yıl içinde yeteneğini gösteremeyenler okula devam ettirilmez.

16. Madde- Öğrendikleri sanatlarda me-
leke² sahibi oldukları öğretmenleri tarafından onaylanan öğrencilere sanatlarındaki becerileri dereceleri belirtilerek öğretim yılı sonunda icâzet-nâme³ verilir. İcâzet-nâme bakanlık ve okul müdürlüğünün resmi mühürleri, öğretmenler ve yönetim kurulu üyelerinin şahsi mühürleri ile mühürlenir.

17. Madde. İcâzet-nâme aldıktan sonra olgunlaşmak için okula devam etmek isteyenler engellenmezler.

Ders Zamanları

18. Madde- Öğrencilerin sayı, meslek ve uğraşları ile mevsimler gözönünde bulundurularak ders zamanları müdürlük tarafından belirlenir.

19. Madde- Ders zamanlarında okula dışarıdan kimsenin girmesine ve öğrencilerle görüşmesine izin verilmez.

20. Madde- Her yıl Ramazan ayı ile resmi günlerde okul tatil edilir.

Öğretmen ve Öğrencilerin Devamı

21. Madde- Öğretmenlerin devamsızlığı halinde ders ücreti hususunda bakanlıkça kabul olunan usul uygulanır.

22. Madde- Bir yıl içinde mazeretsiz olarak üç ay ardarda okula devam etmeyen öğrencilerin kaydı silinir.

Ders Programı

Hat Bölümü

23. Madde- Okulda sülüs ve celî sülüs⁴, nesih⁵, ta'lik⁶, rik'a⁷, divânî, celî divânî⁸, reyhanî⁹ ve tuğra öğretilir.

Cilt ve Tezhib Bölümü

24. Madde- Cilt ve tezhib bölümünde eski doğu usulünde cilt, tezhip, boyaların hazırlanma şekli ve oluşturulması, altın ezmesi, mücellit kalıpları yapımı, âhâr¹⁰, mühre¹¹ ve ebrû¹² yapımı, hat şekli ve özellikle arabesk şekiller öğretilir.

2. Tekrarlaya tekrarlaya meydana gelen alışıklık, yatkınlık, yordam.
3. Daha önce medreselerde yetişen öğrencilere verilen diplomadır.
4. Harflerinin altıda dört parçası düz, iki parçası devrik yazılan yazı çeşidi. Bunun kalın yazılanına celî sülüs denir.
5. Kalınlığı sülüs yazının üçte biri kadar olan ve Kur'an, tefsir ve hadis yazmakta çok kullanılan bir yazı çeşidi.
6. Kalınlığı sülüs kadar olan, bütün harfleri devrik yazılan İran yazısı.
7. Harflerin çoğu bitişik olan ve çabuk yazıldığından dolayı mektup ve saire yazmakta kullanılan yazı çeşidi.
8. Ferman ve beratlarda kullanılan ve rika'nın birleştirilmesinden doğan yazı çeşidi.
9. Kalınlığı sülüs kadar olan, içinde gözü kapalı harf bulunmayan ve Kur'an ile dua yazmakta kullanılan yazı çeşidi.
10. Hattatların kullandıkları, kağıda sürülen nişastalı yumurta.
11. Kağıt ve saireyi cilalamak için kullanılan billur top.
12. Kitap ciltlerinin iç kaplarında, tezhiplerin dış kısımlarında ve buna benzer sanat eserlerinde yardımcı bir süsleme unsuru olarak kullanılan, hareli, motifli boyama usulü.

Genel Dersler

25. Madde- Öğrencilere hat ve hattatların tarihiyle cilt ve tezhib sanatının tarihi özet olarak okutulup bunların uygulamaları uygun vakitlerde İslam Vakıfları Müzesi'nde yapılır.

Öğrencilerin Yükselme Sebepleri

26. Madde- Bilumum vakıf mekteplerin güzel hat öğretmenlikleri ile Vakıflar Bakanlığı'nca yazdırılacak yazılar, yaptırılacak ve tezhib ettirilecek önemli ciltler ve levhalar için okul mezunlarıyla dışarıdan istekli olanlar arasında yarışma yapılarak beceri bakımından eşitlik olması halinde okul mezunları tercih edilir.

Öğrencilerin Eserlerinin Teşhiri

27. Madde- Öğrencilerin öğretmenler tarafından seçilip müdürlükçe uygun görülecek eserleri okulun altındaki özel yerde devamlı olarak teşhir olunur.

28. Madde- Bir yıl içinde meydana getirilip yönetim kurulu tarafından takdir edilecek eserler Ramazan-ı şerif tatilinde bir ay süreyle okul içinde umuma teşhir edilir.

6 Cemaziye'l-ahir sene 1334 H. (3 Nisan 1916 M.)

Üye	Üye	Üye
Ahmed Hakkı	Mehmed Ziya	Kemal
Üye	Üye	
Armanak	İsmet	

İslam Vakıfları Müzesi Yönetim Kurulu Başkanı Reşad Fuad.

İslam Vakıfları Müzesi Yönetim Kurulunun 29 Mart 1332 H. (5 Nisan 1916 M.) tarihli kararnamesinin suretidir

Bakanlıkların hayrat eserleri cümlesinden olan Hattat Okulu'nun yönetimi acizane kurulumuza bırakılmış olduğundan okulun intizamının sağlanması ve olgunlaştırılmasına dair geniş ve derin incelemeler ve görüşmeler yapılarak düzenlenen yönetmelik ekli olarak doğruluk seuer yüce makamlarına sunularak gereğinin yapılması bakanlıklarına yakışır olan sağlam düşüncelerine bağlıdır. Bu hususta emir ve buyruk ,emretme yetkisi kendinin olan Hazretlerindir.

Üye	Üye	Üye
Ahmed Hakkı	Mehmed Ziya	Mahmud Kemal
Üye	Üye	
Sakızlı Armanak	İsmet	

İslam Vakıfları Müzesi Yönetim Kurulu Başkanı Reşad Fuad

Yüce Bakanlık buyruğu suretidir.

Vakıf Kayıtlar kaleminde tescil edildikten sonra uygulanmak üzere İslam Vakıflar Müzesi Müdürlüğü'ne 12 Cemaziye'l-ahir 1334 H (9 Nisan 1916 M.)

İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğü'nün 4 Nisan 1332 H (11 Nisan 1916 M.) tarihli ve 22 no'lu yazısının suretidir.

İslam Vakıfları Müzesi Yönetim Kurulu tarafından Hattat Okulu için düzenlenip bakan hazretlerinin "Vakıf Kayıtlar Kaleminde tescil edildikten sonra uygulanmak üzere İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğü'ne" buyruğunu ihtiva eden yönetmelik ,gönderilmiş olmakla Vakıf Kayıtlar Müdürlüğü'ne tevdi edildi.

Yazı uyarınca idare tarafından kayıt işlemi yapılmış olmak suretiyle yüce bakanlık buyruğu gereğince uygulanmak üzere esas evrakı İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğü'ne iade edilmiştir.

16 Cemaziye'l-ahir 1334 H. (13 Nisan 1916 M.)

Yirmisekiz maddeden oluşan ve orijinaliyete sadeleştirilmiş şekli yukarıda tetkikinize sunulan bu yönetmeliğin incelendiğinde de görüleceği üzere aşağıdaki bilgileri ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

1. Hat, cilt ve tezhib sanatlarının doğuya ait güzel sanatlardan olduğu,

2. Devletin başkenti olan İstanbul'da hat, cilt ve tezhib sanatlarının öğretim ve eğitimi için "**Hattat Okulu**" adında bir okulun kurulduğu.

3. Okulun, bu yönetmelik hükümlerine uymak şartıyla ücretsiz olarak isteyen her Müslümana açık olduğu,

4. Okul, "**Hattat Okulu**" diye adlandırılmış olmakla beraber burada hat derslerinin yanında cilt ve tezhib sanatlarıyla ilgili eğitimin de yapılmasının öngörüldüğü,

5. Okulun İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğü'ne bağlı olup, bu müzenin idarecileri tarafından yönetileceği,

6. Okulda görev alacak öğretmenlerin müze yönetim kurulunca seçilip Vakıflar Bakanlığı'nca atanacağı,

7. Okulda görev yapacak genel idare personelinin müdür tarafından seçilip bakanlıkça atanacağı, yardımcı hizmet personelinin de doğrudan müdür tarafından atanacağı,

8. Müdür, kâtip, gözetici, hizmetçi ve kapıcı gibi görevlilerin nasıl çalışacaklarının maddeler halinde belirtildiği,

9. Okulda künye, devam ve istatistik defterleri olmak üzere 3 ayrı defter tutularak ilgili hususların muntazaman bunlara işlenilmesi,

10. Okula alınacak öğrencilerin asgari yaşı 15 olarak tesbit edilmiş olmakla beraber azami sınır belirleyen bir kayda yer verilmediğinden 15 ve daha yukarı her yaştaki istekli-nin katılma imkanının olduğu,

11. Eğitim sisteminde sınıf usulü olmadığı, okula devam etmenin belirli bir süresi olmayıp bu hususun öğrencilerin yetenekleriyle öğretmenlerinin değerlendirmelerine göre tesbit edileceği ve iki yıl içinde yeteneklerini isbat edemeyenlerin bu süre sonunda okula devam edemeyecekleri,

12. Öğrencilerin öğrendikleri sanatlarda meleke sahibi oldukları öğretmenler tarafından onaylanması halinde bunlara öğrenim yılı sonunda öğrenim seviyelerini belirleyen diploma verileceği,

13. Mezun olan öğrencilerin, diplomalarını aldıktan sonra sanatlarını daha çok geliştirmeye istekli olmaları halinde okula devam etmelerinde sakınca olmayacağı,

14. Ders zamanlarının, öğrencilerin miktar, meslek ve meşguliyetleriyle mevsimler gözönünde bulundurularak müdür tarafından belirleneceği, ders saatlerinde dışardan kimse-nin okula alınamayacağı ve öğrencilerle görüşmelerine izin verilemeyeceği,

15. Okulun her yıl Ramazan ayı ile resmi tatil günlerinde tatil edileceği,

16. Öğretmenlerin devamsızlığı durumunda ders ücreti konusunda bakanlığın kabul ettiği usulün uygulanacağı ve öğrencilerden bir yıl içinde üç ay sürekli devam etmeyen de kaydının silineceği,

17. Okulun hat bölümünde muhtelif yazı çeşitleriyle tuğra olmak üzere 9 çeşit yazı öğretileceği, cilt ve tezhib bölümlerinde ise bu sanatlarla ilgili olarak boyaların hazırlanması, oluşturulması, altın, ezmesi, kalıplar yapılması, ahar, mühre ve ebru yapımının yanında hat şekillerinin öğretileceği,

18. Diğer taraftan öğrencilere hat ve hattatların tarihiyle cilt ve tezhib sanatlarının geçmiş hakkında özet bilgiler verileceği,

19. Vakıf mekteplerdeki güzel hat öğretmenliklerine atamalarda, bakanlıkça yazdırılacak yazı ve levhalarla yaptırılacak cilt ve tezhiblerde okul mezunlarının dışında isteklilerin bulunması halinde yarışma düzenleneceği, eşitlik halinde ise okul mezunlarının tercih edileceği,

20. Öğrencilerin eserlerinden öğretmenler tarafından seçilip müdürlükçe uygun görülenlerin okulun altındaki özel bölümde teşhir edileceği,

21. Bir yıl içinde meydana getirilip

yönetim kurulu tarafından takdir edilecek önemli eserlerin Ramazan tatilinde bir ay okul içinde herkese açık olacak şekilde sergileneceği ifade edilmektedir.

İslam Vakıfları Müzesi'nin Yönetim Kurulu Başkanı ve beş üyesinin imzasıyla 6 Cemaziye'l-ahir 1332 H. (3 Nisan 1916 M.) tarihinde kararlaştırılan bu yönetmelik aynı kurulun 29 Mart 1332 H. (5 Nisan 1916 M.) tarihli kararname ekinde gereği yapılmak üzere Bakanlık makamının onayına sunulmuştur. Bu kararnamede geçen ifadelerden sözkonusu hattat okulunun daha önceki bir tarihte kurulmuş olup bilahere İslam Vakıfları Müzesi Yönetim Kurulu'na bağlandığı anlaşılmaktadır.

Bakanlık makamınca incelenip tasvip gören bu yönetmeliğin, Vakıf Kayıtlar Müdürlüğü'ndeki ilgili kütük defterine kaydedildikten sonra uygulanmak üzere 12 Cemaziye'l-ahir 1334 H. (9 Nisan 1916 M.) tarihinde İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğüne iade edilmiştir.

Bakanlığın bu emri istikametinde hareket eden İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğü, sözkonusu yönetmeliği ilgili kütük defterine kaydedilmek üzere 4 Nisan 1332 H. (11 Nisan 1916 M.) tarih ve 22 sayılı yazısıyla Vakıf Kayıtlar Müdürlüğü'ne göndermiştir.

Vakıf Kayıtlar Müdürlüğü'nce ilgili kütük defterlerine kaydedilen sözkonusu yönetmelik Bakanlık Makamının onayları uyarınca uygulanmak üzere 16 Cemaziye'l-ahir 1334 H. (13 Nisan 1916 M.) tarihinde İslam Vakıfları Müzesi Müdürlüğü'ne iade edilmiştir. Böylece yönetmelik hazırlandığı tarihten 10 gün sonra yürürlüğe girerek bahse konu hattat okulunun çalışmaları disipline edilmiştir.

Sunulan yönetmelikte yer alan amaçlar ve belirtilen özelliklerle 1916 yılında Vakıflar Bakanlığı'nca açılan bu okulun kaç yıl devam ettiği ve ne kadar öğrenci yetiştirdiğine dair kesin bilgiye sahip değiliz. Bu konuda derinlemesine araştırma yapıldığı takdirde bilinmeyen bu hususların ortaya çıkarılacağını sanıyoruz. Ancak güzel sanatların hat, cilt ve tezhib gibi üç önemli dalında az da olsa yetenekli ve becerikli ustaların öğrenim gördüğü sözkonusu okulun önemli bir okul olduğuna inanıyoruz. 1916 yılından sonra İstanbul'da yetişen hattat, mücellit ve müzehhiblerin çoğunun büyük bir ihtimalle bu okuldan mezun olduklarını ümid ediyoruz.

Arzedildiği üzere okulun kaç yıl öğretme açık kaldığı ve ne kadar mezun verdiği kesin olarak bilinmemekle beraber kurulup hizmete açıldığı bir gerçektir. Sunulan belge bu gerçeği ortaya koymaktadır. Vakıflar Bakanlığı'na

— اصول قرآنی —

اوله قرآنی ماده — مدرسہ یہ اولہ بہرہ یافتہ تدریسی طلبہ قبول ایڈمز
اولہ در قرآنی ماده — مدرسہ وہ فقط اصولی یوقد۔

اولہ قرآنی ماده — مدرسہ یہ دوام مدت الیہ مقید اولیوب طلبہ نلک استعدادینہ و عملک تقدیرینہ وابستہ در . انجمن قرآنی سنہ لاف
ایران استعداد این بہرہ مدرسہ یہ دوام ایڈمز

اولہ قرآنی ماده — تعلیم ایضاً ضابطہ صاحب ملکہ اولہ قدری معامری یوقد نہ تقدیرینہ ایضاً طلبہ یہ مقدرینہ کے ملازمتی درجہ تسلیم
سنہ تدریسہ یزیدہ اجازت نامہ اعطاء فنور : اجازت نامہ نظا یعلیلہ کہ مدرسہ یہ بر نلک مہر سیکری و معلمیہ مجلس ادارہ اعضاء
مہر دانہ کی ایڈمنسٹریشن اولہ

اولہ قرآنی ماده — اجازت نامہ یوقد نہ منکرہ وہ تکمیل ایچوہ مدرسہ یہ دوام تعلیم ایستہ تدریسہ اولہ

— درسی نائزکی —

اولہ قرآنی ماده — طلبہ نلک مقداری و مسائلک و مشائخ الیہ مؤاسر نظر وقتہ الہ زوقہ درسی نائزکی مدرسہ یہ لافضہ تفسیر اولہ
اولہ لفظ قرآنی ماده — درسی نائزکی مدرسہ یہ غایبہ کہ نلک دخولہ و طلبہ ایڈمز و شہ سنہ مساعدہ اولہ
قرآنی ماده — لہ سنہ رضائہ شریف الیہ ایام سیمہ وہ مدرسہ یہ تعطیل ایضاً

— معلمیہ و تعلیمک درسی —

قرآنی قرآنی ماده — معلمیہ عدم درسی حالہ اجرت نہ تدریسہ حضور مندرہ نظا یعلیلہ قبول اولہ اصول نظیر ایضاً
قرآنی قرآنی ماده — بر سنہ لافضہ بلا معذرتہ اوج ای متوالیا مدرسہ یہ دوام ایچوہ نہ طلبہ نلک قیدہ تدریسہ اولہ

— درسی پروگرام —

— خطوط فسی —

قرآنی قرآنی ماده — مدرسہ وہ : تحت و جلیسہ ، نسخ ، تعلیمہ ، رقمہ ، دیوانہ ، جلی دیوانہ ، مجالہ ، طرز تعلیم اولہ

— تجلیہ و تزکیب فسی —

قرآنی در قرآنی ماده — تجلیہ و تزکیب فسی : اصول قدیم شرفیہ وہ جلد ، تزکیب ، پروازک صورت اعضاء و ترکیب التوہذیہ
مجید قابلہ اعمال ، اہل و مہرہ ، اہل اعمال ، رسم خطی و بالخاصہ الیہ اشکال تعلیم ایضاً

— عمومی دیکر —

قرآنی قرآنی ماده — طلبہ یافع خطوط و خطا طلبہ الیہ صنعت تجلیہ و تزکیب نائزکی خصوصاً مدرسہ یہ و پروازک تطبیقات اوقات سیمہ
اوقات اسلامیہ موزہ سنہ اجرا اولہ

— طلبہ کے اسباب تفریحی —

پریمی نتیجی مادہ — عمومی کتاب و قیفہ حسب خط معلّمکری ایلم اوقاف بھی پر یہ نظائریجہ یا زدی پر یہ مورہ یا ایلم اعمال و تہذیب ایلم جلد
مہم جلد لہ والواج ایچوہ مدرسہ ماڈرن ایلم خاصیتہ طالب اولیادارہ سندہ سابقہ اجرا ایلم لایجہ شادی حمولندہ مدرسہ
ماڈرنی ترمج قلمو۔

— طلبہ انارینک تشریحی —

پریمی نتیجی مادہ — طلبہ نیک — معاینہ ظرفہ انتخاب و مدیر نتیجہ تہذیب ایلم جلد — آٹاری، مدرسہ نیک تفریحی محل
مخصوصہ صورت دائمہ تشریح اولیادو۔

پریمی نتیجی مادہ — برسنہ ظرفہ وجودہ کتیریلوب، مجلس ادارہ جائزہ تفریحی ایلم جلد انا۔ رضانہ تفریحی تنظیمندہ
برای مدرسہ مدرسہ درونظ عمومی تشریح قلمو۔ ۱۹۱۹ء مارچ ۱۹۱۹ء مارچ ۱۹۱۹ء

اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ
احرفی	محمّدیا	طالک	ایمانہ	عصمت	رشاد قنواد

اوقاف اسلامیہ موزہ مجلس ادارہ سالک ۱۹۱۹ء مارچ ۱۹۱۹ء مارچ مضمون صورتیہ۔

جملہ انارینک نظائریجہ بولندہ مدرسہ الحفظ طلبہ ادارہ مجلسی عا جزانہ موزہ ہوالیو لیسٹہ بناؤ مدرسہ نیک تفریحی تفریح
تکملہ دائرہ عیضہ و عیسہ تفریحات و مذاکرات اجرا ایلم نظم اولیادہ یعنی تمام لفظا حضور تفریحی دائرہ لرنہ تفریحی تفریحی تفریحی
ایفاس و ایسنہ لری رزیزہ اصفا لری اولیاد اجرا اروضہ حقیقت لری اولیاد۔

اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ	اعضادہ
احرفی	محمّدیا	محمّدیا	ساقیہ	عصمت	رشاد قنواد

یوردری علاقه ییعی مورید -

تود وقیعه قلعه به بعد التسییل تطیبه ایطلل اورزه اوقاف اسلامیه موزه کی مدیرتیه | ۲۱۰۰/۲۱۰۰

اوقاف اسلامیه موزه کی مدیرتیه ۴ سیمه ۱۱۱۱ یایخی ویکری یا اورولو ندره کی مورید -

اوقاف اسلامیه موزه کی مجلس اداره کی حاجتونه مدرسه الخطاطیه امیونه ترتیب و تنظیم اربوب ذات رتی حفت نظا تکیه لایقود وقیعه قلعه به بعد التسییل تطیبه ایطلل اورزه اوقاف اسلامیه موزه کی مدیرتیه « یولتسه حادی بران نه تعلیم نامه کوند سیه اولعلمه تود وقیعه مدیرتیه علی نه توزیع قهقهه

بر موجب مذکوره اداره کی معامله قیدیه ایضا قلعه اولعلمه یوردری منی نظا تکیه کی موجب تطیبه ایطلل اورزه اورده سیه کی اوقاف اسلامیه موزه کی مدیرتیه اعاده قلعه - | حادی اورولو ۱۱۱۱/۱۱۱۱ سیمه ۱۱۱۱

SİVAS ABİDELERİ VE VAKIFLARI

Prof. Dr. Refet YINANÇ

I- CAMİLER VE MESCİDLER

1- Ulu Cami:

Sivas camilerinin en eskisi olan ve şehrin ortasında yükselen Ulu Cami klasik planı ve ilkel mimarisi ile Danişmendli devri yapı özelliklerini taşır. Avlusunda bulunan kitabe, camiiin 1187 (583 h.) yılında II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah zamanında Kızıl Arslan (bin İbrahim) tarafından yaptırıldığını ifade ederse de bunun bir tamir kitâbesi olduğunu tahmin etmekteyiz.¹ Nitekim aynı yapı özelliklerine sahip Kayseri Ulu Camii'nin kitâbesi de 602 (1205) tarihini verdiği halde mimarî üslûp bakımından bir Danişmendli eseri olarak tavsif edilmiştir.²

Sivas'a ait XVI. yüzyıl evkaf ve tahrir defterlerinde Ulu Cami'ye Sultan Alaaddin Camii denildiği görülmektedir. Ancak Selçuklu devrinde yaptırılan camilerden bazıları, Ankara'da Muhiddin Mesud'un, Niğde'de Zeyneddin Başara'nın yaptırmış olduğu camiler Alaaddin Kaykubad'a nisbet edilmiş ve onun adıyla tanınmışlardır.³ Evliya Çelebi ise Ulu Cami'in Kılıç Arslan tarafından yaptırılmış olduğunu yazmakta⁴ fakat bunun hangi Kılıç Arslan olduğunu belirtmemektedir.

Ulu Cami 31x54 m. ebadında bir yapı olup 10 adet sütunla 12 paralel aralığa ayrılmıştır. Doğudaki son aralık diğerlerinden daha az geniştir. Sütunların üzerine gelen kırık kemerlerin tablası üstüne mertekler konarak çatısı toprakla kaplanmıştır. Orta bölümün ekseninde basit silindirik nişli mihrab yer alır. Camiinin içi duvarlar boyunca açılmış kırık kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Altısı kuzeyde, sekizi güneyde ve dördü de doğu ve batı duvarlarında olmak üzere 22 penceresi vardır. Güneydoğu köşesinden minareye giriş kapısı

açılır.⁵ Sekiz köşeli bir temel üzerine oturan ve orta kısmında kufi kitâbeli bir kuşağı olan tuğla minaresi XIII. yüzyıl başlarında yaptırılmıştır. Etrafı zamanla dolmuş olan cami aşağıda kalmıştır.

1. 1955 yılında Cami tamir edilirken avlusunda, toprak altında biri büyük ve tam, diğeri yarım iki kitâbe bulunmuştur. Zeki Oral tarafından yayınlanan (**İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1956, I-IV, s. 150) kitabelerden camiiin inşasına ait olduğu belirtilen birinci kitabenin tarihi yanlış okunmuştur. Kitâbe Kutbeddin Melikşah zamanında yazılmış olduğuna göre tarihini 593 değil, 583 okumak gerekir. Zira Kutbeddin Melikşah 593 (1197) tarihinde ölmüş bulunuyordu.

١- أمر بعمارة هذا المسجد في أيام دولة

٢- الملك العادل قطب (الدنياو) الدين ملكشاه عز ونصره (+) بن عز

الدنيا والدين

٣- العبد الراجي الى رحمة الله تعالى قممیل ارسلان بن ابراهيم في سنة

ثلث (تسعين) ثمانين وحمساميه

Metinde geçen "imare" kelimesi epigrafide inşa ve tesis etmek anlamını ifade ettiği gibi bir binayı tamir etmek anlamına da kullanılmıştır. (Bk. Van Berchem; **Corpus**, s. 98; Halil Edhem, **Kayseriyye Şehri**, s. 18-19). Bu bakımdan kitâbe, tamir kitâbesi de olabilir. Bu takdirde cami, Danişmendliler zamanında yaptırılmış olabilir. İkinci kitâbe ise İbn Yusuf adında birini ve 609 (1213) tarihini vermektedir.

١- الفالب عز الدنيا والدين ابر الفتح كيكاسوس

٢- بن كيجسرو (برهان) أمير المؤمنين العبد الصو (يف ال)

٣- بن يوسف الى رحمة الله تعالى في سنة تسع وستمايه

Bu kitâbenin, caminin minaresine ait bir kitâbe olabileceği ileri sürülmektedir (Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, II, s. 22).

2. H. Edhem, a.g.e., s. 29-30; O. Aslanapa, a.g.e., s. 399.
3. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 399.
4. **Seyahatname**, C. III, s. 201.
5. A. Gabriel, **Monuments Turcs**, s. 144-145.

Ulu Cami Timur istilasında tahribata uğradığı gibi 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Sivas'a hakim olan Mezid Bey ile onu itaat altına almak isteyen Çelebi Mehmed'in ümerasından Bayezid Paşa arasında meydana gelen çarpışma esnasında da kısmen yıkılmıştır. Çelebi Mehmed kuvvetleri tarafından sıkıştırılan Mezid Bey, Ulu Cami'ye sığınınca Bayezid Paşa Camiin yıkılmasını emretmiş, Mezid Bey de minareye çıkarak mücadeleye devam etmek istemişse de minare ateşe verildiğinden teslim olmak zorunda kalmıştır. Cami daha sonra hayır sahipleri tarafından tamir ettirilmiştir. 1525 yılında yeniden onarılan cami 1597'de Sivas Valisi Mahmud Paşa zamanında tekrar tamir görmüştür.⁶ Son olarak Şeyh Hacı İsmail Toprak'ın himmeti ve halkın yardımı ile 1955'de restore ve tamir ettirilerek ibadete açılmıştır.

Vakıfları: Vakfiyesi Timur istilası sırasında kaybolan camiin eski vakıfları daha sonra padişah beratları ile görevlilerin tasarrufunda bulunan yerlere göre tesbit ve tescil edilmiştir.⁷ Vakıflarını, 1578'de tanzim edilmiş evkaf ve tahrir defterlerinden tesbit etmiş bulunuyoruz. Camiye altı köy, yedi mezraa, dört zemin (arazi) vakfedilmiştir. Ayrıca daha sonra bazı hayır sahibi kişilerin tahsis ettikleri gelirle camiin vakıf gelirinin arttığı görülmektedir. Tahrir defterinde yapılan tashihlerden ve pusula kayıtlarından camiin vakıflarının bu yüzyılın başlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Vakf köy ve mezraalar:⁸

- 1- Pirkinik köyü malikânesinin 3/4'ü
- 2- Fırındar köyünün 80 sehinden 40 sehimini,
- 3- Çelebi Deresi köyü malikânesinin 80 sehinden 60 sehimini.
- 4- Koz Viran köyü.
- 5- Kan Abad nahiyesine bağlı Kolan Kohac köyü mâlikanesinin tamamını.
- 6- Tusdik köyü mâlikanesinin yarısı.
- 7- Pirkinik köyüne bağlı Boyaluca, Konuk Boğan ve Kılan mezraaları, Koz Viran köyüne bağlı Bekir Viran mezraası, Sivas merkeze bağlı Zulek köyü yakınında Havalgı ve Keygan mezraaları.
- 8- Sivas'ta Hitani adıyla bir zemin (arsa) ve Abdülvehhab Gazi Zaviyesi yakınında bir zemin ile Koçhisar (Hafik) da Han yeri demekle ma'ruf iki zemin.
- 9- Sinan Paşa evkafından her yıl 100 akçe, Ahmed Bey oğlu Pir Ahmed Bey

evkafından (Zulek ve Başbüyük köylerinde) her yıl iki müd buğday ve Mevlânâ Hüsam evkafından 10 kile buğday ve 10 kile arpa muarraf, ferraş ve cüz okuyanlara; Dartı'r-rahâ evkafından müezzinlere gelir tahsis edilmiştir.

2- Ayaz Hanı Mescidi: Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus zamanında, Emir-i ahurluk görevinde bulunmuş olan İmadeddin Ayaz tarafından yaptırılmıştır. Mescid, Sivas darüşşifası vakfiyesinin kaydına göre yine İmadeddin Ayaz tarafından yaptırılan hanın mescididir. Söz konusu vakfiye 615 (1218) tarihinde tanzim edildiğine göre mescid bu tarihten önce, XIII. yy.'in hemen başlarında yapılmış olmalı. Vakfiyede Emir-i ahur ünvanı ile kaydedilen İmadeddin Ayaz'ın adına Sinop kitâbelerinde de rastlanmaktadır. Ancak kitâbede onun sadece emir ünvanı görülmektedir.⁹ İzzeddin Keykâvus tahta çıktığı sırada Emir-i ahur Zeyneddin Başara idi.¹⁰ Alaaddin Keykubad'ın tahtı ele geçirmek için kardeşi Sultan İzzeddin'i Kayseri'de kuşatması başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Zeyneddin Başara Niğde valiliğine tayin edilmiş olduğuna göre ondan boşalan Emir-i ahurluk görevine İmadeddin Ayaz'ın getirildiği anlaşılmaktadır. Ancak, Sinop kuşatmasına da Niğde valisi olarak katılan Zeyneddin Başara'yı¹¹ Alaaddin Keykubad'ın cülusu sırasında tekrar Emir-i ahur olarak görmekteyiz.¹² Buna göre İmadeddin Ayaz, İzzeddin Keykâvus'un son yıllarında Emir-i ahurluk görevinden alınmış veya Halep seferinden dönüşte birçok emirler gibi o da Elbistan'da öldürülmüş olabilir.

3- Kazvinî Mescidi: Kazvinli Cemaleddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Darüşşifa ve Gök Medrese vakfiyelerinde adı kaydedilen mescid 1218'den önceki bir tarihte yaptırılmıştır. Cemaleddin Muhammed'in adına sadece Darüşşifa vakfiyesinde rastlanmaktadır. Gök Medrese vakfiyesinde ise Mescidin vakıfları olduğu kaydedilmektedir.¹³

4- Attarlar Mescidi: Sahib Ata'nın Gök Medrese vakfiyesinde adı kaydedilen Attarlar

6. I.H. Uzunçarşılı-R. Nefiz, *Sivas Şehri*, s. 146.

7. Cami-i mezbûr atık olup, Timurlenk garetinde harab ve vakfiyesi zayıf olup, bade erbab-ı hayrat tamir idüb... *Defter-i Evkaf-ı Rum*, (Tapu ve Kadastro Gn Md. Arşivi) No: 583; s. 4b.

8. *Defter-i Evkaf-ı Rum*, Nr: 583, s. 4a-b; *Sivas Tahrir Defteri*, Nr: 14, s. 31a, 35b, 39b, 69a, 72b.

9. Şakir Ülkütaşır, "Sinop'ta Selçukiler Zamanına Ait Tarihî Eserler", *Tarih ve Arkeolografya Dergisi*, Sayı V, s. 125.

10. İbn Bibî, s. 164.

11. Ş. Ülkütaşır, *A.g.m.*, s. 120.

12. İbn Bibî, s. 270.

13. Sadi Bayram-Ahmed Karabacak, "Sahib Ata ve Vakfiyeleri", *VD, Sayı XIII*, s. 35, 54, 57.

Mescidi, Sivas çarşılarının daha XIII. yy'ın başlarında mevcut olduğu bilindiğine göre XII. yüzyıl sonlarında yaptırılmış olmalı. Gök Medrese vakfiyesinde mescidin vakıflarının olduğu haber verilir.¹⁴

5- Cemaleddin Ali Mescidi: Gök Medrese vakfiyesinde vakıf kaydı görülen mescid, mesleği terzi olan Cemaleddin Ali tarafından adı geçen medreseden daha önce yaptırılmıştır.¹⁵

6- İki Kardeş Mescidi: Gök Medrese vakfiyesinde kaydedilen bu mescid, adından da anlaşıldığı gibi iki kardeş tarafından 1271'den önceki bir tarihte yaptırılmıştır. Medrese vakfiyesinde mescidin, Semanî Hanı yakınında vakfı olduğu belirtilir.¹⁶

7- Hacı Zeki Mescidi: Yine Gök Medrese vakfiyesinde adına rastladığımız Hacı Zeki Medresesi de, adı geçen medreseden daha önce inşa edilmiştir. Medrese vakfiyesinde Sivas dışında Kızılca Köy mevkiinde vakfı olduğu kaydedilir.¹⁷

II- DARÜŞŞİFA

a- Vakfın Kurucusu: İzzeddin Keykâvus

İzzeddin Keykâvus 1211-1220 yılları arasında hüküm sürmüş olan Selçuklu Sultanıdır. Malatya valisi iken babası Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1211 yılında ölümünü müteakip tahta çıktı. Halife Nasır Li Dinillah'ın menşuru ile fütüvete girdi. Tahtı ele geçirmek için ayaklanan kardeşi Alaaddin Keykubat'ı 1213'te Ankara'da yenerek Malatya civarında Minşar kalesine hapsetti. 1214 yılında Sinop'u fethederek Anadolu'nun diğer şehirlerinden getirilen Türk halkı ile iskân etti. Sınırlarını Ereğli ve Karaman'a kadar genişletmiş olan Kilikya (Çukurova) Ermeni Krallığı üzerine 1216'da sefer yaparak Ermenileri Toroslar'ın güneyine süren Keykâvus, aynı yılın sonlarında 1207'de fethedilen fakat 1212'de Bizans tarafından işgal edilen Antalya'yı yeniden fethederek Selçuklu topraklarına kattı. 1217 yılı başlarında tekrar Ermeniler üzerine sefer yaparak Çinçin ve Haçin kalelerini ele geçirdi. Kışı Antalya'da geçiren Keykâvus, Mengücek hükümdarı Fahreddin Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile evlendi. 1218 yazında Eyyubilere karşı sefere çıkan İzzeddin Keykâvus, kuvvetlerinin Halep önlerinde yenilmesi üzerine Elbistan'a çekildi. Halep'e kadar fethettiği yerlerin düştüğünü öğrenince hidde-te kapılarak sefere katılan komutanları bir eve kapatıp diri diri yaktırdı. Ancak bir süre sonra komutanlarını haksız yere öldürtmekten duyduğu acı; zayıf ve nahif Sultanın hastalanmasına sebep oldu. Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'e karşı ittifak yapan Erbil hükümdarı Mu-

zafferüddin Gökborü, Diyarbakır hükümdarı Melik Salih, Mardin hükümdarı Artuk Arslan'ın kendisini metbu tanımları üzerine intikam hırsıyla dolu olan Gıyaseddin Keyhüsrev yeniden Eyyubilere karşı sefer hazırlığına başladı. Büveysir'de birleşen müttetikler Selçuklu ordusunu bekledikleri bir sırada İzzeddin Keykâvus'un hastalığı arttı. Hekimlerin tavsiyesine uyularak havasının ve suyunun iyi geleceği ümidiyle Malatya yakınında Viranşehir (Doğanşehir'e) götürüldü. Çok geçmeden orada öldü ve vasiyeti uyarınca Sivas'ta yaptırmış olduğu Darüşşifa içindeki türbesine defnedildi.¹⁸

b- Darüşşifa'nın İnşası:

Bugün Sivas'ta **Çifte Minare**'nin karşısında bulunan ve **Şifaiye Medresesi** adıyla tanınan Darüşşifa, dünyanın günümüze kadar gelebilen en eski hastahanelerinden biridir. Kitabesinin kaydına göre¹⁹, İzzeddin Keykâvus tarafından 1217 /614 H) tarihinde inşa ettirilmiştir. Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları, Sivas Darüşşifa'sından ancak İzzeddin Keykâvus'un ölümü dolayısıyla bahseder ve onun, kendi yaptırdığı bu Darüşşifa içindeki türbesinde medfun olduğunu kaydetmekle yetinirler.²⁰ Darüşşifa hakkındaki bilgilerimiz binanın incelenmesine ve vakfiyenin muhtevasına dayanmaktadır. Binaya batı tarafında bulunan büyük bir kapıdan girilir. Giriş kapısından sonra geçilen karanlık bir koridor ikinci bir kapı ile avluya açılır. Dört eyvanlı ve revaklarla süslü 704 m² lik bu avlunun etrafında dizili 30 kadar oda ve uzun koğuşları içine alan 48x69 m boyutundaki bu muhteşem yapı Selçuklu mimarisinin tipik özelliklerini yansıtır. İç kapının karşısına gelen kısımda geniş bir divanhane

14. A.g.m., s. 35, 54.

15. A.g.m., s. 35, 54.

16. A.g.m., s. 35, 58.

17. A.g.m., s. 35, 59.

18. Bkz. osman TURAN, "Selçuklular Zamanında

19. *Türkiye* s. 293-324.

امر بعمارة هذه الدار الصحاح لرضاء الله تعالى السلطان الغالب بامر الله

عز الدنيا والدين ركن الاسلام والمسلمين سلطان البر والبحر تاج آل

سلجوق ابو الفتح كيكافوس بن كيحسرو برهان امير المؤمنين في تاريخ

سنة اربعة عشره وستمانه

İlk kez C. Huart tarafından yayınlanan (ep. Ar. d'Asie Mineure, III. 359) ve Sivas Salnamesinde de bulunan kitâbeyi daha sonra M.V. Berchem ve H. Edhem tam olarak yayınlamış, (CIA, III. 7). Bundan sonra da aynı kitâbe şu eserlerde yer almıştır: İ.H. Uzunçarşılı-R. Nafiz; **Sivas Şehri**, s. 102; A. Gabriel; **Monuments Turcs d'anatolie** v. II. p. 150; **Repertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe**, v. X. p. 147; S. Ünver; **Selçuk Tababeti**, s. 56; S. Çetintaş; **Sivas Darüşşifası**, s. 13.

20. İbni Bibi, s. 271; Anonim **Selçuknâme**, s. 44; Yazıcıoğlu; s. 183. Niğdeli Kadı Ahmed, va. 295.

görüldür ki burasının, hekimlere ayrılmış muayenehane kısmı olduğu tahmin edilmektedir. Odaların üstünde bulunan tuğla kemerler, her iki tarafta beşerden on adet mermer sütun üzerine oturtulmuştur. Mermer üzerine yazılı kitâbesini taşıyan giriş kapısında bordür geçmeli ve mukarnaslı niş kemerinin iki yanını güneş ve ayı canlandıran arslan ve boğa başı kabartmaları süsler. Büyük eyvan kemerinin iki yanında yine güneş ve ayı temsil eden erkek ve kadın başı figürleri yer alır.²¹ Avlunun sağına düşen güney tarafında Darüşşifa'nın banisi İzzeddin Keykâvus'un on köşeli türbesi bulunur. Kalın ayaklar üzerine yükselmiş kemer ve tonozun çerçevelemiş olduğu türbenin cephesinde çini üzerine yazılı kitâbe, İzzeddin Keykâvus'un ölümünü ifade eder ve 4 Şevval 617 (2 Aralık 1220) tarihini taşır da bu tarih onun ölümünü değil, kitâbenin yazıldığı tarihi gösterir.²² Çünkü, İzzeddin Keykâvus 1220 yılı başlarında ölmüştür.²³ Türbe kapısının üstünde yükselen kemer kavsine zamanın anlayışına göre duyuş inceliklerini ifade eden Farsça dizeler yazılmış, kapı ve pencere kemerleri üzerine Rahman suresinden bir ayet işlenmiştir.²⁴ Kapının arkasında yıldız örgü ile süslü mihrab yer alır. Mihrab kemerini dolayan yazı şeridi de Kur'an'ın Tövbe suresinden bir ayettir.²⁵ Türbe içindeki İzzeddin Keykâvus'un sandukası üzerinde onun hasta iken hayatından ümidini kestiği bir sırada söylediği bir kıta şiir görüldür.²⁶

Şifahane ve türbe, tuğla ile karışık çini mozaik tekniğinin en abidevi eseri olup mavi, beyaz, firuze ve lacivert renkli kufilerle süslü; geometrik geçmeler ve yıldızlarla örgülüdür.²⁷

Evkaf kaydından Darüşşifa'nın bir de çeşmesi olduğunu, fakat zamanla bakım-sızlıktan kullanılmaz hale geldiğini öğreniyoruz.²⁸

Darüşşifa'yı yapan mimarın kim olduğu bilinmemektedir. Türbenin sağdaki pencere açıklığının üst köşesinde Ahmed b. Bezl el-Merendi adı kaydedilmiştir. Diğer kitâbeler gibi pencere kitâbesini de ilk kez yayınlayan Halil Edhem ve Van Berchem ile daha sonra yayınlayan İ.H. Uzunçarşılı ve R. Nafiz bu konuda herhangi bir yorumda bulunmadıkları gibi kitâbede adı geçen şahsın adını da eksik okumuşlardır. Kitâbenin tam olarak okunmasını sağlayan S. Çetintaş hafriyat dolayısıyla yaptığı yayında bu şahsın "türbe çinilerini yapan usta" olduğunu ileri sürmüştür.²⁹ İran'da Tebriz yakınlarındaki Merend kentinden geldiği anlaşılan³⁰ Ahmed oğlu Muhammed de Darüşşifa vakfiyesine tanıklık etmiştir. Öte yandan vakfiyede Dürüşşifa'nın sınırları belirtilirken

komşu taşınmazların sahiplerinden Bedreddin Ali'nin mimar olduğu kaydedilmektedir. Bu kayıt, Darüşşifa'nın mimari bu şahıs olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Kuruluşunda hastahane olarak inşa edilen Darüşşifa Osmanlı devrinde medrese haline getirilmiş,³¹ bundan sonra da Şifaiye Med-

21. S. Ünver; **Selçuk Tababeti**, s. 56-60; S. Çetintaş; **Sivas Darüşşifası**, s. 13; O. Aslanapa; **Türk Sanatı**, c. II, s. 101.

22. İ.H. Uzunçarşılı-R. Nafiz; **Sivas Şehri**, s. 102; S. Çetintaş; a.g.e., s. 15.

لقد اخرجنا من سعة القصور الى ضيق القبور. يا حسرتا ما كان اغنى

عنى مالى. هلك عنى سلطانیه تحقیق الانتقال وتبين الرجال عن ملك

وشيك الزوال في الرابع من شوال سنة سبع عشر وستمايه

23. O. Turan; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 319.

24. S. Çetintaş; a.g.e., s. 18

در جهان شاهان بسی نورند کردون ملک بکنریدا کنون بنات النعش وار

از دست مرک

تیر سان پروین کسل بود و سنان حوزا شکار نیرها شان شاخ و نیرها شان

تارتار

25. Ö. Bakırer; **Anadolu Mihrabları**, s. 139-140.

26. İbn Bib'in de kaydettiği şiir (al-Avâmiri'î Ala'iyye, s. 271) Yazıcıoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (**Tevârih-i Âl-i Selçuk**, s. 138); Krş. İ.H. Uzunçarşılı; a.g.e., s. 102-103; S. Ünver; a.g.e., s. 60; S. Çetintaş; a.g.e., s. 22

Bu cihan ki terk edip gittik

Rencini halde berk edip gittik

Şimden sonra nevbet erdi size

Nitekim evvel ermiş idi bize

ما جهان را گذاشتیم و شد یم

رنج راحتہ نکا ستیم دشدیم

بعد ازین نوبت شماست کہ ما

نوبت خویش داشتیم دشدیم

27. O. Aslanapa; **Türk Sanatı**, c. 2, s. 101-102.

28. **Defter-i Efkaf-ı Rum**; Tapu ve Kadastro Gn. Md. Arşivi, Nr. 583, s. 3a.

29. S. Çetintaş, a.g.e., s. 18.

30. Sahib Ata'nın Konya'daki imaretinin 679 tarihli vakfiyesi Konya'da bir mahallenin "Merendi" adını taşıdığını kaydeder, V.G.M. Arşivi, D. 592, s. 101.

31. Şimdiye kadar Sivas Darüşşifa'sının hem hastahane hem de medrese olarak inşa edildiği sanılıyordu (S. Çetintaş; a.g.e., s. 105-107; S. Ünver; a.g.e., s. 57). Halbuki vakfiyede medreseye ait bir kayıt olmadığı gibi Sivas tahrir ve evkaf defterlerinde Darüşşifa'nın sonradan medrese haline getirildiği açıkça ifade edilmektedir. (... vakf-ı Darüşşifa der Sivas, haliya medrese..... elen medrese,.... şimdi medrese olmuştur,.... şimdiki halde mezkur Darüşşifa medrese olmuştur. (**Sivas Defteri**; Tapu ve Kadastro Gen. Md. Arşivi, Nr. 14, s. 90a, 103b, 171a, 261b, 280, 281a, 282a) Medrese-i mezbûre asıl vaziyette Darüşşifa olub emr-i padişahı ve hükm-i şehinşahi birle medreseye tebdil olmağın...- **Defter-i Evkaf-ı Rum**, Tapu ve Kadastro Gen. Md. Arşivi, Nr. 583, s. 3a.

resesi adını almıştır. XVI. yy sonlarında (582/1574'de) yedi öğrenci ile öğrenim yapan medresenin³² 1912-1913 yıllarında öğrenci sayısı 500'e ulaşmıştır.³³ Darüşşifa 1916'da I. Dünya Harbi dolayısıyla askeri anbar olarak kullanılmıştır.³⁴ Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan bina restore edilmiştir.

c- Darüşşifa'nın Vakıfları:

1. Konya'da şehrin dışında bir bostan.

Bostana sınırlı olan arazinin sahibi Kayserili Zeyned-din Alişir b. Hüseyin, Kayseri'nin kuzey batısında ve kente 30 km mesafede Kızılırmak üzerinde Tekgöz Köprüsü'nü yaptıran şahıstan başkası olmasa gerek. Zira Selçuklu sultanı Rükneddin Süleyman zamanında 599/1202 tarihinde inşa edilen ve Avrupalı seyahatçıların daha sonra XVI. yy'ın sonlarında Venedik'te yapılan Rialto Köprüsü'ne benzettiği bu köprü'nün³⁵ kitabesinde aynı şahsın adı kaydedilmektedir.³⁶

Bostanın diğer sınırında halktan biri olan ve mesleğinin saraçlık olduğu anlaşılan Cemaladdin Muhammed'e ait bir bağın bulunması, Konya civarının o devirde de bağlık ve bahçelik olduğunu gösterir. İki tarafından yol geçen bostanın mevkii belirtilmediğinden kentnin hangi yöresinde bulunduğu bilinmemekle beraber, üçüncü Haçlı seferi esnasında Alman İmparatoru Frederik Barbaros ordusunun da karargâh kurduğu tahmin edilen Meram Bağları³⁷ yöresinde olabileceği düşünülebilir.

2. Konya'ya bağlı Cenne kasabasının Beydeg'in (Beytekin بیدکین) köyünde bitişiğinde anban ve ahır olan tek su gözlü değirmen.

Cenne, Ermenek ilçesinin 10 km. batısında daha önce Nevahisu denen ve Göksu'ya katılan Küçüksu Deresi yanında bulunan bugünkü Pamuklu köyüdür. Vakfiyede belirtildiği gibi değirmen bir akarsu üzerinde bulunduğuna göre, bu akarsuyun Küçüksu Deresi olduğu, Beydeg'in köyünün de aynı dere kenarında bulunduğu ve bugün mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Değirmenin sınırında Sivastos Bahçesi adını taşıyan bir yer kaydedilmiştir. Sivastos adı Danişmendname'de geçtiği gibi Sinop kitâbelerinin birinde de kale inşaatını yapan mimarlardan birinin adı olarak kaydedilmiştir. Danişmendnâme'ye göre, Abdülvehhab Gazi ve gaza arkadaşları, Mihail veya Manuel'in kardeşi ve Tokat beyi Sivastos'un bir hilesi ile kendilerini Kıpçak ilinden dönen halifenin askerleri olarak göstererek Sivas'a girerler. Fakat arkadan gelen Rum çerisi şehri ele geçirip mukavemet eden bu gazileri şehit eder. Danişmend Gazi Sivas'a geldiğinde bu

şehitlerin kemikleri ile karşılaşır.³⁸ Sinop kitâbesinde adı geçen mimar Sivastos'a gelince o, İzzeddin Keykâvus devrinde yaşamış bir mîmardır. Bilindiği üzere İzzeddin Keykâvus 1214 te Sinop'u fethedince şehri iskân edip imarına başlar. Özellikle kale ve surların yapılmasını emreder. Ülkenin her tarafından gelen mimarlar inşaatta görev alırlar. İşte kale ve sur inşaatını yapan mimarlardan biri de Sivastos olup sur burçlarının birisi üzerinde adı kayıtlıdır.³⁹

Danişmendnâme'de adı geçen Sivastos'un gerçek bir şahıs olsa dahi aradaki zaman farkı dolayısıyla vakfiyede adı geçen Sivastos ile aynı şahıs olması mümkün gözükmemektedir. Oysa kitâbe ve vakfiye aynı devirde, hatta iki yıllık bir ara ile yazıldıklarından her iki belgede de adı kaydedilen Sivastos'un aynı şahıs olması daha kuvvetli bir ihtimal gibi görünmektedir.

3. Ereğli Rabazında (dış mahallesinde) Türkmenler Çarşısı (Sovku't Terakime)'nda yan yana 30 dükkân.

Vakfiyenin Ereğli'ye ait bu kaydı, kentin XIII. yy başlarında genişleyip büyüdüğünü ve dış mahallenin oluştuğunu ortaya koyar. Türkmenler çarşısı ifadesinden kentte gayri müslimlerin de meskun olduğu, onlara ait başka çarşıların da bulunduğu, bununla beraber Türklerin kendilerine özgü bir çarşı oluşturacak kadar nüfus bakımından oldukça kalabalıklaştıkları anlaşılmaktadır. Vakif dükkânlar yanında sultana ait başka dükkanlar ile sahipleri belirtilen diğer dükkânların kaydı çarşıda dükkan sayısının otuzdan daha çok bir sayıya ulaştığını gösterir. Ereğli'de, çarşının ancak bir kısmını oluşturan dükkan sayısına oranla, tahmini Türk nüfusunun XIII. yy başlarında hiç de küçümsenemeyecek bir durumda olduğu ortaya çıkar. Kentin, Anadolu fatihi Süleyman Şah zamanından beri Türklerin elinde bulunduğu göz önüne alınırsa, vakfiyenin tanzim tarihine kadar geçen bir buçuk asra yakın süre içinde Türkleşmesini ve nüfusunun Türkler lehinde artışını tabii karşılamak gerekir.

32. **Defter-i Evkaf-ı Rum**, aynı arşiv, s. 3a.

33. Sivas Vilayeti Salnamesi (1331) s. 208.

34. S. Ünver; a.g.e., s. 59

35. C. Çulpan; **Türk Taş Köprüleri**, s. 55-58.

36. H. Edhem; **Kayseriye Şehri**, s. 9.

37. O. Turan; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 223.

38. İ. Melikoff; **La Geste de Melik Danişmend**, s. 197-199.

39. Hüseyin Hilmi; **Sinop Kitâbeleri**, s. 8; M. Şakir Ülkütaşır; "**Sinop'ta Selçuklular Zamanına Ait Tarihi Eserler**", **Tarih ve Arkeoloğrafya Dergisi**, sayı. V. s. 130; **Repertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe**, X. No. 3764; İ.H. Uzunçarşılı; **Anadolu Kitâbeleri** c. I, s. 211.

Türk nüfusunun yoğunlaştığı kentte, Türklerin kendilerine özgü çarşıları yanında ibadet yerlerinin de bulunması tartışılmaz bir gerçektir. Nitekim vakfiyenin kaydı, mevkuf dükkanların belirtilen sınırları dolayısıyla, Ereğli'de Hacı Budak adını taşıyan bir mescid olduğunu ortaya koymakta ve bu mescide vakıf yapıldığını haber vermektedir. Bu kayda göre Ereğli'de varlığı ve adı bilinen en eski mescid Hacı Budak Mescidi'dir. **Osmanlı Tahrir Defterleri**'nde Ereğli Mahalleleri arasında Budak Mahallesi görülmektedir.⁴⁰ Bu mahalle adını Hacı Budak'tan almış olmalı. İslam ülkeleri ve Türkiye'de mahallelerin birçok defa adlarını cami ve mescidlerden aldığı bilinmektedir.

Darüşşifaya Ereğli'de mevkuf dükkanlara sınır olan diğer dükkanların sahipleri Hüseyin oğlu Yermubi ve Yusuf oğlu İmadeddin Damin, tarihî kaynaklarda adlarına rastlayamadığımız halktan kişilerdir. Bu kişiler yanında adı kaydedilen Şehabeddin Alemi'nin kendisine nisbet edilen unvanı belirlendiği gibi Emir-i Alem (sancaktar) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak "*eskiden Şehabeddin Alemi adıyla tanınan sultan dükkanları*" ifadesi dükkanların emir-i Alem olan Şehabeddin adında bir şahıstan sultana geçtiğini belirtmektedir. Olayların tarihi seyrine uyan bu ifadeye göre, adı geçen Şehabeddin daha önce Selçuklu emirlerinden olup, sonra Suriye'ye giden ve Eyyubi hükümdarı Melik Zahir Aziz'in Atabeyliğine tayin edilen Şehabeddin Tuğrul olmalı.⁴¹

4. Aksaray'da şehrin dışında Mermindi (مرمندی) diğer adı ile Rumiye köyü.

Vakfiyenin tarifi ve sınırdaki belirtilen köylerin yerlerinin tesbitinden Aksaray'ın hemen yakınında olduğu anlaşılan bu köy zamanla ya gelişip büyüyen şehrin sınırları içerisinde kalmış veya kaybolmuştur.

Vakıf Rumiye köyünün sınır köyleri:

Senirköy: Fatih zamanında 881/1476 tarihinde Karamanoğlu İbrahim Bey'in berati ile yazılmış olan vakıflar yenilenirken Abdüsselam malikanesi olarak kaydedilmiştir.⁴² Yavuz Selim zamanında 902/1514 tarihinde Senirköy, Emirze oğlu İbrahim Bey'in timarı olarak yazılmıştır.⁴³ Kanunî zamanında ise burasını Sinan Bey oğlu Hamza Bey satın almakla beraber malikanesinin üç buçuk sehimini yine Abdüsselam Bey'indir.⁴⁴ Hamza Bey satın aldığı Senirköy'ün oniki sehimde beş sehimini 1529 da oğullarına vakfetmiştir.⁴⁵ III. Murat zamanında 992/1584 tarihinde yapılan Aksaray livasının mufassal defterinde 33 vergi nüfuslu bir köy olarak kaydedilen Senirköy III. Mehmed zamanında, bugün yeri tesbit edilemeyen fakat eski Aksaray'da olduğu tahmin edilen Sahra nahiyesine bağlı olup 1008/

1599 tarihinde çavuşlara zeamet olarak verilmiştir.⁴⁶

Vakfiyenin kaydı ile XIII. yy'ın başından beri varlığından haberdar olduğumuz Senirköy'ün 400 yıl kadar sonra nüfusunun (33x5= 165 tahmini nüfus) 165 kişiden ibaret olması bu meskun yerin gelişmediği izlenimini veriyor ki, bu da bize nüfusun sonraki yy.larda daha da azalarak köyün kaybolduğu ihtimalini düşündürüyor. Diğer taraftan XVI. yy da Senirköy'ün sınırında bir Danişmendli mezarı kaydedildiği gibi bu mezraya da Rumdiğin köyünün sınır olduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Senirköy'ün şimdiki yok olan fakat, Aksaray'ın kuzeyinde daha önce varlığı bilinen Rumdiğin köyünün yakınında olduğu gerçeğine dayanarak, vakfiyede adı geçen öteki köylere nisbetle yerini şehrin doğusunda veya kuzey doğusunda aramak gerekir.

Karlıtaş: Vakfiyede Karlıtaş arazisi diye kaydedilen yerin bugün Aksaray'ın güneyinde kente 15 km. mesafede merkez bucağına bağlı Karataş köyü olması kuvvetle muhtemeldir. Zira vakfiyede bu köyden hemen sonra Karaviran köyünün adı verilmektedir. Karaviran köyüne göre batıda bulunan ve buraya komşu bulunan köy, vakfiyenin sınır tarifine uyan Karataş köyüdür.

II. Bayezid zamanında 906/1500-1501 tarihinde yapılan evkaf tesbitinde Karataş köyünden Aksaray'da Şeyh Hoca ve Cendere mescidlerine birer bağ ile Hacı Rükneddin Mescidi'ne bir tarla vakıf olarak kaydedilmiştir.⁴⁸ Yavuz Sultan Selim devrinde 902/1514 te yapılan tahrir göre Karataş, Hasan Dağı nahiyesine bağlı, malikanesi ve divanısi timar olan 64 nüfuslu bir köydür.⁴⁹ 1654'te zeamet olarak verilmiştir.⁵⁰

Karaviran: Aksaray'ın Taşpınar bucağına bağlı kente 17 km mesafedeki Karaören köyüdür.

II. Bayezid zamanında bu köyden bir bağ Aksaray'daki Hacı Hamuş Zaviyesine⁵¹ Yavuz Selim zamanında aynı köyden bir bağ da Adem Mescidi'ne vakıf olarak kaydedilmiştir.⁵²

40. I.H. Konyalı; **Ereğli Tarihi**, s. 542.

41. Sibt İbnü'l Cevzi, s. 685; M.H. Yinanç; **Maraş Emirleri**, TTEM.

42. I.H. Konyalı; **Aksaray Tarihi**, c. I, s. 582

43. A.g.e., c. I, s. 602

44. A.g.e., c. I, s. 969; c. II, s. 1461.

45. A.g.e., c. I, s. 714

46. A.g.e., c. I, s. 853, 1152.

47. A.g.e., s. 602, 2200, 2030.

48. A.g.e., s. 540, 542, 545.

49. A.g.e., c. I, s. 576.

50. A.g.e., c. I, s. 760.

51. A.g.e., c. II, s. 1393.

52. A.g.e., c. I, s. 545.

902/1496 da Yavuz Selim adına yapılan tahrirde Karaviran köyü Hasan Dağı nahiyesine bağlı olup divanısi şehzadenin hassı, malikânesi timar ve nüfusu 115 dir.⁵³ Kanunî devrinde malikânesi ve divanısi timar olan Karaviran 92 vergi nüfuslu 68 haneli ve senelik 7919 akçe geliri olan bir köydür.⁵⁴ 935/1526 tarihli Karaman Kanunnamesinde Karaviran, Karaman Mirlivası Hüseyn Bey'in timarı olarak kaydedilmiş⁵⁵, 1584 yılında yapılan tahrirde de yine Hasan dağı nahiyesine bağlı olarak gösterilmiştir.⁵⁶

Öyuke (Eyule ابره): Bu köy veya mezraa ile ilgili bir kayda kaynaklarda ve meskun yerlere ait yayınlarda rastlanmaz. Belki de bu köy Aksaray'a bağlı bugünkü Eyüb köyüdür. Müstensih köyün adını hatalı bir şekilde yazmış olabilir. Bu köyün yakınında ve mevkuf Mermindi köyünün üçüncü sınırında bulunan bağın sahibi Selçukî Hatun, adından da anlaşıldığı gibi hanedana mensup bir prensistir. Ancak bu prensesin hangi sultanın eşi veya kızı olduğunu tahmin etmek oldukça güçtür. Ölümü belirleyen bir ifade kullanılmadığına göre, muhtemelen o tarihte sağ olan bir prensistir. Hanedana mensubiyeti dolayısıyla da kendisine Selçukî adı nisbet edilmiş olmalı.

Sofular veya Sandal: Vakfiyede Selçukî Hatun bağı yanında gösterilen bu köy bugün kaybolmuş köyler arasında olup yerini bu köye sınır olarak adı verilen ve halen varolan Çeltik köyünün yanında aramak gerekir.

Çeltik: Aksaray'ın 15 km güney doğusunda bugün de aynı adı taşıyan köydür. Bu köy 1514'te Yavuz Selim zamanında yapılan tahrirde göre Hasandağı nahiyesine bağlı olup timardır.⁵⁷

Gelegüle: Aksaray'ın 10 km doğusunda bulunan bugünkü Sevinçli köyüdür. Bu köy XV. yy.ın Aksaray eşrafından Baba Yusuf Hakiki'nin mülkünde iken 1477 Ağustos'unda onun tarafından oğulları Şeyh Evhadeddin ve Şeyh Safi'nin hizmetlerine vakfedilmiştir. Kanunî zamanında da Şeyh Baba Yusuf oğullarının vakfından olan Gelegüle'nin senelik geliri o zaman yapılan tahrirde 500 akçe olarak kaydedilmiştir.⁵⁸

Sahra: Vakfiyede adının yanlış bir istinşah sonucu Safra (صفرا) şeklinde yazıldığını sandığımız bu köy tahrir kayıtlarında adı geçen, Aksaray'a bağlı Sahra⁵⁹ köyü olmalı. Bu takdirde şimdiye kadar yeri tesbit edilemeyen bu köyün Aksaray ile Sevinçli köyü arasında bir köy iken bugün kaybolduğu veya zamanla gelişen Aksaray şehrinin sınırları içinde kaldığı anlaşılmaktadır.

5. Kayseri'nin Efkere (Bahçeli) Köyü.

Efkere: Kayseri merkez ilçesinin Gesi bucağına bağlı bugünkü Bahçeli köyüdür. Köyün doğusunda Havuz Tepe bulunur ki vakfiyede de adı verilmeyen bu tepenin batısının köye hakim bir konumda olduğu belirtilmektedir. 992/1584 tarihinde yapılan tahrirde aynı köyün malikânesi yine Sivas Darüşşifası'na vakıf olarak kaydedilmiştir. Tahrir kaydında XVI. yy. sonlarında Efkere köyünün, ikisi gayri müslimlerle meskun olmak üzere dört mahallesi olduğu görülür.⁶⁰

Vakıf Efkere köyünün sınır köyleri.

Deksadic ( ): Bu adı taşıyan bir köye tahrir defterinde rastlanmadığı gibi bugün de yörede mevcut değildir. Köyün sınırında Kirkor adını taşıyan bir değirmen kaydedilmiştir. Değirmene verilen isimden de anlaşılacağı gibi muhtemelen XIII. yy. da gayri müslimlerle meskun olan köy zamanla Türkleşmiş ve adı değişmiştir.

Nanma: XVI. yy. da Harsanar Kalesi köyünün mezrası olan⁶¹ bu meskun yere bugün yörede rastlanmaz.

Balagesi: Gesi bucağına bağlı aynı adı taşıyan köydür. Vakfiyede, bu köyün ileri gelen sakinleri olarak Afdik b. Togos, Basil (Vasil ?) b. Tanır, Papaz Leon b. Koşef (Josef ?) b. Stefan gibi gayri müslimlerin adları verilmektedir. Bu husus vakfiyenin tanzim edildiği XIII. yy.ın başlarında köyün henüz Türkleşme meskun olmadığını göstermektedir. Bununla beraber vakıf köyün sınır hattı boyunca kilise ve kale harebeleri yanında Eğri-pınar, Kemer-yolu gibi Türkçe adların işaret edilmesi, Kayseri'ye çok yakın olan bölgenin yavaş yavaş Türkleştiğini ve mevcut gayri müslim cemaat aleyhine Türk nüfusunun arttığı sonucunu ortaya koyar. Nitekim XVI. yy. da köyün çoğunlukla Türkleşme meskun olduğu görülür. 992/1584 tarihli tahrirde göre Balagesi'nin malikânesinin yansı mülk, yansı 12 sehimden bir sehimi (.... silinmiş okunamadı) Emirza, bir sehimi kızı şah Divar mülkü olarak kaydedil-

53. A.g.e., c. I, s. 571.

54. A.g.e., c. I, s. 623, 657.

55. A.g.e., c. I, s. 848.

56. A.g.e., c. I, s. 729.

57. A.g.e., c. I, s. 573.

58. A.g.e., c. I, s. 639.

59. A.g.e., c. I, s. 572, 762.

60. Kariye-i Efkere malikâne-i Vakf-ı Darüşşifa der nefsi Sivas, Sultan Gıyaseddin (İzzeddin olacak) Keykavus veled-i Keyhüsrev veled-i Kılıç Arslan es-Selçukî vakf etmiştir. Ber muceb-i vakıfnâme el-müverrah be tarih-i 615 (Kayseri Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Md. Arşivi, Nr. 136. s. 141a.

61. Kayseri Defteri, aynı arşiv, Nr. 136, s. 170b.

miştir.⁶² Vakfiyede sınır dolayısıyla verilen bilgiden, bölgede bağıcılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu husus, bağları günümüzde Türkülere yansiyacak kadar meşhur olan Gesi ve civarının XIII. yy. başlarında da bağlık bir yöre olduğunu göstermektedir.

Mancusun: Vakfiyede Manzisun şeklinde kaydedilen bu köy bugün Yeşilyurt adını taşımaktadır. Vakfiyede köyün sakinlerine ait olduğu belirtilen değirmenler şüphesiz aynı köyün yakınından geçen Derindere suyu üzerinde bulunuyordu. 992/1584 tarihli tahrir de malikânesinin yarısı aynı köyün mescidi ile Ahi İsa Mescidi'ne vakıf, yarısı da yarımsar sehimden Emirza kızları Münire ve Şah-Dıvar için vakıf kaydedilmiştir.⁶³

Engürgölü: Köyün adını yakınında bulunan gölden aldığı anlaşılmaktadır. Bu köy Yavuz Selim devrinde Kayseri'ye bağlı köylerden biri olup, Sivas'a giden yolun ilk konağını teşkil ediyordu.⁶⁴ Bu köyün son asırlarda kaybolduğu anlaşılıyor. Gölün yanından geçtiği belirtilen Sivas yolu günümüzde de aynı yerden geçen ve bu kenti Kayseri'ye bağlayan yegâne kara yoludur. Vakfiyenin kaydı bugün de Engür gölü yakınından geçen Kayseri-Sivas yolunun tarihî bir yol olduğunu ortaya koymaktadır. Kervansarayların yapıldıkları yerlere göre de ticaret yolu olduğu tesbit edilen bu yol, Selçuklular zamanında Antalya'dan başlayıp Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük şehirlerden geçerek İran ve Türkistan'a ulaşıyordu.⁶⁵

Frenc: Kayseri-Sivas yolu üzerinde ve Engürgölü yakınlarında olduğu belirtilen bu köyün adı görüldüğü gibi Türkçe değildir. Bugün yörede bu adı taşıyan bir köy olmadığı gibi Kayseri tahrir defterinde de rastlanmaz. Adı değişmiş bir gayri müslim köyü olmalı.

6. Mancusun (Yeşilyurt) köyü yakınında Engürgölü köyüne bitişik ve Efker (Bahçeli) köyüne bağlı yedi parça arazi (tarla). Vakfiyede bu arazilerin sınırları belirtilirken bazı köylerin adları kaydedilmiştir. Bunlar şu köylerdir:

Kavzin: Engürgölü köyü yakınında olduğu belirtilen bu köy de bugün mevcut değildir. Her iki köyü birbirine bağlayan yol üzerinde Uskifan Bazahan (اوسكيفان براهان) adında biri tarafından yaptırıldığı kaydedilen köprü, Engürgölü'nden Sarımsaklısu'ya akan dere üzerinde bulunuyor olmalı idi. Köprüden başka bir de değirmene adı verilen Uskifan'ın mühim bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Uskifan belki de Stephan adının Türkçe deforme edilmiş telaffuzudur. Bu takdirde söz konusu

şahıs, Ermeni Kralı I. Leon'un oğlu ve II. Thorus'un (1145-1169) kardeşi Stephan⁶⁶ olmalı. Aksi halde vakfiyede adı kaydedilen Uskifan veya Stephan Selçuklu tebaasından bir şahıstır. Eski haritalarda Efker (Bahçeli) köyü yakınlarında Stephan adını taşıyan bir yerleşme merkezi görülmektedir. Bu husus köyün söz konusu Stephan ile ilgili olduğu izlenimini vermektedir.

Sarımsaklı Su: Kızılırmak'ın kollarından Karasu'ya katılan Sarımsaklı, Eğri Dağ eteğinden çıkan bir deredir. Bugün aynı adı taşıyan Gesi bucağına bağlı bir köy vardır. Pınarbaşı ilçesinin Aziziye'den önceki adı da Sarımsaklı idi. Sarımsaklı köy tahrir defteri kayıtlarında da görülür.⁶⁷ Kanunî Sultan Süleyman İran seferine giderken ordu, Kayseri-Sivas yolu üzerinde Sarımsaklı suyunun kenarında konaklamıştır.⁶⁸

Karaviran: Tomarza ilçesinin merkez bucağına bağlı yeni adı Karaören olan bir Karaviran köyü mevcut ise de vakfiyede vakıf arazinin yeri, Karaviran'dan Kayseri'ye giden yol üzerinde bir göl yanında belirtildiğinden söz konusu köy, Bünyan ilçesinin merkez bucağına bağlı yeni adı Karacaören olan Karacaviran köyü olmalı. 1584 de yapılan tahrirde malikânesi vakıf ve divanisi timar olan Karaviran, Vengök (ونكوك) köyünün mezarası olarak kaydedilmiştir.⁶⁹ Vakfiyede Gazi (عزى) şeklinde kaydedilen göl ise, Engür gölünün Kuzeyinde Kayseri-Sivas yolu yakınındaki Kaz gölüdür. Muhtemelen Gazi sözcüğü zamanla halk dilinde Kaz şeklinde telaffuz edilmiş olsa gerek.

Dadasun: Kayseri'nin merkez ilçesi merkez bucağına bağlı bugünkü Akçatepe köyüdür. 1584 yılında yapılan tahrirde Dadasun köyünün malikânesi Şeyh Çelebi Mescidi ile Emir Mescidi'ne vakıf olarak kaydedilmiştir.⁷⁰

Susuz-viran: Vakfiyede Sus-viran şeklinde kaydedilmiş olan bu köy veya mezraa bugün yoktur. XVI. yy.a ait Kayseri tahrir defterinde Susuz-viran Cırgalan köyünün mezarası olarak kaydedilmiştir.⁷¹ Cırgalan ise

62. Kayseri Defteri, s. 146a.

63. Kayseri Defteri, s. 138a.

64. Feridun Bey Münşeati (Haydar Çelebi Ruznâmesi) c. I, s. 398.

65. Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, Sayı 39, s. 474.

66. Michel le Syrien, III. p. 311-315; Gregoire, p. 170-172. Sempad, p. 620. Ebu'l Ferec (Tre), s. 392.

67. Kayseri Defteri, aynı arşiv, s. 130a.

68. Feridun Bey Münşeati, c. I, s. 585.

69. Kayseri Defteri, s. 130a.

70. Kayseri Defteri, s. 47a.

71. Kayseri Defteri, s. 65a.

Kayseri merkez ilçesi, merkez bucağına bağlı bugünkü Cirkalan köyüdür.

Vakfiyede vakıf arazilerin sınırları dolayısıyla adları kaydedilen köy ve mezralardan Meslaba (مسلبا) ve Kadavrad (قداوراد) gibi meskun yerler yörede bugün mevcut olmadığı gibi Kayseri tahrir defterinde de bu yerlere ait bir kayda rastlanmaz.

Darüşşifa'ya vakfedilen yedi parça arazi, Efkere (Bahçeli) köyüne bağlı olduğu halde, sınırlarının Kayseri mahkemesince ayrıca belirtilmesi gereğinin duyulduğu anlaşılmaktadır. Zira görüldüğü gibi bu araziler ile Efkere köyü arasında bazı topraklar vakfiyede adları kaydedilen kişilere ikta olarak tahsis edilmiştir. Ancak ikta sahibi bu kişilerin, çoğunlukla baba adları dahi verilmediğinden kimliklerini tesbitte tahmin ve benzetme yapmaktan öteye gidilememektedir. Vakfiyede adları kaydedilen ikta sahiplerinden Hacı Yusuf oğlu Kayser'in ünvan ve görevi belirtilmemekle beraber ikta yerinin Kayseri civarında olması, onun İzzeddin Keykâvus tahta çıktığı sırada Kayseri şahnası bulunan Celaleddin Kayser ile aynı kişi olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. İzzeddin Keykâvus kardeşi Alaaddin Keykubad tarafından Kayseri'de kuşatılınca şehrin şahnası Celaleddin Kayser, Alaaddin'in mütteliklerini onun ittifakından ayırarak kuşatmanın kaldırılmasında mühim bir rol oynadı. Tahti garantileyen İzzeddin Keykâvus, Celaleddin Kayser'i pervaneliğe tayin etti.⁷² Sinop fethine de katıldığı anlaşılan Celaleddin Kayseri'nin⁷³ yerine daha sonra Şerefeddin Muhammed pervaneliğe getirildi ise de Alaaddin Kaykubad tahta çıkınca onun tekrar aynı makamı işgal ettiği görülmektedir.⁷⁴ Daha sonraki olaylarda adına rastlayamadığımız Celaleddin Kayser'in hangi tarihte öldüğü bilinmemektedir. Diğer ikta sahiplerinden Tarancık (طرنجك) lakablı Muhammed, Fahreddin Şadbenar (شاد بنار), Hoca Muzaffer, Candar Emir Ali, Cündî Fahreddin, Cündî Zeyneddin, Cündî Şerefeddin, Cündî Muhammed ve İbrahim'in kimlikleri tesbit edilememektedir. Ancak, ikta devlette istihkakı olan kişiye verildiğine göre bu şahıslar birer devlet görevlisi olmalı idiler. Nitekim görüldüğü gibi bazılarının adları yanında emir, candar, cündî gibi meslekleri de nisbet edilmek suretiyle belirtilmiştir. Emir-i candarın saray muhafaza kumandanı, candarın da hükümdar veya divan muhafızlığı yapan saray teşkilatına mensub görevlilerden olduğu bilinmektedir.⁷⁵ Yukarda adı geçen candar Emir Ali de saray veya divan teşkilatına mensup bir şahıs olmalı. Emir unvanı da onun Selçuklu sultanına ait Kayseri'deki saray veya divanda Emir-i Candar olduğunu ima etmektedir. Bilindiği gibi

Selçuklu sultanları zaman zaman Kayseri'de ikamet ettiklerinden bu kentte de bir sarayları vardı. Selçuklu devri kaynaklarında Candar ve Emir-i Candar terimlerine sık sık rastlandığı halde Cündî terimine nadiren rastlanmaktadır.⁷⁶ Aynı anlama gelen Hizb ve Cünd'un Alp Arslan zamanında şehir ve bölge kuvvetlerini teşkil eden asker olduğu ileri sürülmektedir.⁷⁷ Vakfiyede ikta sahiplerinin adlarına nisbet edilen cündilik bir tür bölge muhafız askerini ifade etse gerek. İktalar da bu göreve karşılık verilmiş olmalı.

7. Malatya'nın Saman köyü.

Malatya'nın kuzey batısında merkez ilçesi merkez bucağına bağlı bugün de aynı adı taşıyan köydür. 967/1559-60 tarihinde yapılan tahrirde Saman köyünün malikânesi ve divanî vergisi yine Sivas Darüşşifa'sına vakıf olarak kaydedilmiştir.⁷⁸ Tahrir defteri kaydına göre, 108 hane ve 160 vergi nüfusu olan bu köyde XVI. yy. da pamuk (penbe) ekimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugün Malatya yöresinde bu bitki ziraatı yapılmamaktadır.

Vakuf Saman köyünün sınır köyleri:

Kasrik: Vakfiyede bir tepenin adı olarak verilmektedir. Bugün, yörede Kesrik adı ile bir tepe ve Kale bucağına bağlı yeni adı Tepeköy olan bir Kesrik köyü vardır. XVI. yy. da Kutludere köyüne bağlı bir mezraa olan Kasrik 967/1559-60 tarihinde yapılan tahrirde Sivas Darüşşifa'sına vakıf olarak kaydedilmiştir.⁷⁹ Vakfiyede bu mezraanın Darüşşifa'ya vakıf olduğuna dair bir kayıt yoktur; sonradan vakfa ilave edildiği anlaşılıyor.

Cakemka (چاکما): 967/1559 tarihi Malatya Tahrir Defterinde kaydedilen Çekmuke (چکموک) köyü⁸⁰ olmalı. Bugün Malatya'da bu adı taşıyan bir köy yoktur.

Silbisi: Vakfiyede Silbusi, Sayusi (سايوسي) şeklinde okunan köy Silbisi olmalı, Silbisi 967/1559 tarihli Malatya Tahrir Defterinde Çekmuke köyünün mezrası olarak kaydedilmiştir. Bu mezraa bugün Malatya ile birleşmiş olup Devlet Demir Yolları'na ait lojman evleri-

72. İbn Bibi, s. 169.

73. M.Ş. Ülkütaşır; **Sinop'ta Selçuklular Zamanına Ait Tarihî Eserler**, s. 130.

74. İbn Bibi, (Tıpkı Basım) s. 258.

75. İ.H. Uzunçarşılı; **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 88-89.

76. İbn Bibi, s. 254.

77. M.A. Köymen; **Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı, TAD**, sayı 8, s. 35.

78. Malatya Defteri, Tapu ve Kadastro Genel Md. Arşivi, Nr. 142, s. 35a-36a (Kariye-i Saman tabii kasaba (Malatya), malikânesi ve divanîi tamamen vakf-ı medrese-i Darüşşifa der Sivas)

79. Malatya Defteri, aynı arşiv, Nr. 142, s. 44a

80. Malatya Defteri, s. 43a.

nin bulunduğu yerlerdir.

Gelengeç: Vakfiyede Gelagenci (كلاجنجي) imlası ile yazılan köy Gelengeç köyü olmalı. 1559 da 22 hane ve 31 vergi nüfusu olan Gelengeç köyü Miralay Şah Ali zeameti olarak kaydedilmiştir.⁸¹ Bugün yörede Gelengeç adını taşıyan bir tepe vardır.

Beledna(e): XVI. yy. da Selleme köyünün mezraası olan Beledne'nin 1559'da yapılan tahrirde malikânesinin yarısı 12 sehimden 4 sehime İzzet oğlu İbrahim, 4 sehimi İskender oğlu Cafer, 2 sehimi Seydi Vakkas, 2 sehimi de Hasan Abdülkadir mülkü olarak yazılmıştır. Malikânesinin diğer yarısı ile divanîsi ise, Kubad ve İbrahim timarı olarak kaydedilmiştir.⁸² Bugün yörede Beledne adını taşıyan bir köy veya mezraa yoktur.

Vakfiyede geçen Harabî (حرابي) Sermu (سرمو) gibi köy ve mezraalar, tahrir kayıtlarında görülemeyen, bugün yörede de olmayan kaybolmuş veya adları değişmiş XIII. yy.ın meskûn yerleşme merkezleridir. Vakıf Saman köyü arazisinin sınırından geçtiği belirtilen *Küffar deresi bugünkü Horata deresi, Eğir deresi Derme suyu, köyün batı sınırını teşkil eden Kutluğ dere de Beyler deresine tekabül etmektedir.* XVI. yy. da Malatya'ya bağlı bir köy de Kutlu-dere adını taşıyordu.⁸³ Vakfiyede sınır dolayısıyla Malatya-Elbistan arasında büyük yol olarak nitelendirilen işlek bir yolun varlığına işaret edilmektedir. Bu kayıttan, Bağdat ve Halep yönünden gelen kervanın Malatya-Elbistan yolu ile Orta Anadolu'ya ulaştığı anlaşılmaktadır.

8. Tokat'ın Ebigül (Abigöl? Bingöl?)

(ابیگل) Köyü.

Bu adı taşıyan bir köye Tokat'a ait tahrir kayıtlarında rastlanmadığı gibi köye sınır olarak adları verilen diğer köy ve tabii yer adlarını tesbitte de benzetme ve tahmin yapmaktan ileri gidilememektedir. Yalnız vakıf köyün güney sınırında kaydedilen Komanat nehri dikkat çekicidir. Tarihi kaynaklarda Komanat adına bölge veya müstahkem bir yeri ifade eden Gomanat imlası ile birçok kez rastlanır.⁸⁴ ki, bu yerin Tokat'ın Kuzey doğusunda yeni adı Kılıçlı olan Gümenek olduğu sanılmaktadır.⁸⁵ XVI. yy. da Tokat'a bağlı bir nahiye olan Komonat 982/1574 tarihinde yapılan tahrirde padişah hassı olarak kaydedilmiştir.⁸⁶ Komanat'a Sisiyye de denmiştir.⁸⁷ Vakfiye, Komanat adını kaydeden en eski belge olarak Komanana'nın Komanat şeklinde söylene geldiği hakkındaki görüşü⁸⁸ doğruladığı gibi Tokat civarında akarsulardan birinin adının da Komanat olduğunu ortaya koymaktadır. Bu akarsu Yeşilirmak değilse kollarından biridir.

Vakıf Ebigül köyünün sınır köyleri:

Berib (بریب): Yeni adı Büyük-yıldız olan Bireb köyü olabilir. XVI. yy. da Kazabad (Kazova)'a bağlı olan bu köyün malikânesi 1574 de yapılan tahrirde, Hamza Bey imaretinin vakfı, divanîsi de timar olarak kaydedilmiştir.⁸⁹

Çadugin (چادوگین): Bugünkü Çerdiğın köyü olabilir. XVI. yy. da Kazabad'a bağlı olan Çerdiğın köyünün malikânesi 1574 de yapılan tahrirde Hızır Paşa Vakfı, divanîsi de timar olarak kaydedilmiştir.⁹⁰

Esfungit (اسفونگیت): Süngüt köyü olabilir. XVI. yy. da Kazabad'a bağlı olan Süngüt köyünün malikânesi aynı köydeki mescidin vakfı, divanîsi de timar olarak kaydedilmiştir.⁹¹

Siperilen (سپریلان) şeklinde okunan köy de muhtemelen bugünkü adı Yenisu olan Serpin köyüdür.

Diğer sınır köylerinden Hristobolu (خروستوبولی) Feros (فروس) ve Keysar (کيسار) köyleri bugün yörede olmadığı gibi tahrir kayıtlarında da adlarına rastlanmaz.

9. Sivas'ın Horhun (Düzyayla) köyü.

Horhun, Hafik ilçesinin kuzey doğusunda bulunan bugünkü Düzyayla köyüdür. Vakfiyede köyün önceki sahibesinin Neseb Hatun olduğu belirtilmektedir. Adı geçen Neseb Hatun, II. Kılıç Arslan'ın kızı ve I. Gıyaseddin Keyhtüsrev'in kızkardeşi olan Gevher Nesibe'den başkası olamaz. Bilindiği gibi Kayseri'deki Çifteler veya Gıyasiye adı ile tanınan Darüş-şifa 602/m. 1206 yılında Gevher Nesibe Hatun'un vasiyeti üzerine yapılmıştır. Vakıf köyün sınırı dolayısıyla kaydedilen mezralardan biri de Neseb Hatun adını taşımaktadır. 582/1574 yılında yapılan tahrirde bu köyün sadece malikânesi yine Darüş-şifa'ya vakıf yazılmış, divanî vergisi ise timar

81. Malatya Defteri, s. 37b.

82. Malatya Defteri, s. 41a.

83. Malatya Defteri, s. 42a.

84. Bk. Y. Yücel; *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, s. 46.

85. W. Ramsay *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* s. 361; T. Gökbilgin; XV ve XVI. Asırlarda Eyalet-i Rum, *VD*, Sayı VI, s. 54.

86. Sivas Defteri, Tapu ve Kadastro Gen. Md. Arşivi, Nr. 14, s. 155b. (Komanat tabii Kaza-i Tokat, divanî ve malikane Hazret-i Hüdevendigâr).

87. Cenabî, Danışmendilerle ilgili bölümde Melik Danışmend'in Tokat'tan sonra Sisiyye denen Komanat'ı aldığını yazar (ثم سار ففتح مدينة سيسييه) *Eylem'üz Zahir*, Ragıb Paşa Küt. Nr. 983.

88. P. Wittek; *Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları*, Çvr. M. Eren, SAD, I, s. 235.

89. Sivas Defteri, aynı arşiv s. 294a.

90. Sivas Defteri, s. 297b.

91. Sivas Defteri, s.267b.

kaydedilmiştir.⁹²

Vakfiyede Horuhun köyüne Üzeyir, Ad-
verihan, Ovacık, Oruchan, Koymad gibi köy
(kariye) ve mezraaların bağlı olduğu belirtil-
mekte ancak, bu yerler için "kariye ve mezraa-
lar" diye genel bir ifade kullanıldığından hangi-
lerinin köy, hangilerinin mezraa olduğu anla-
şılmamaktadır. Kanımızca bu meskun yerlerin
hepsi de Horuhun köyüne bağlı mezraalardır.
Bugün Horuhun köyü civarında vakfiyede adı
geçen yerlerden sadece Üzeyir köyü mevcut-
tur. Horuhun (Düzyayla) köyünün batısında
bulunan bu köy bugün de aynı adı taşımakta
olup Hafik ilçesinin merkez bucağına bağlıdır.
Tahrir ve evkaf defterlerinde Üzeyir köyü,
Horuhun köyünden ayrı olarak Dartüşşifa'ya
vakıf kaydedilmiştir.⁹³ Bugün yörede rastlan-
mamakla beraber diğer mezraaların Selçuklu
devrinde Türkçe adlar taşıması, Sivas'ın bu ke-
siminin XII. yy. başında tamamen Türkleş-
tiğini kanıtlamaktadır. Bu mezralardan Çavul-
dur da Oğuz boylarından birinin adıdır.⁹⁴

Vakıf Horuhun köyünün sınır köyleri.

Karlı: Horuhun (Düzyayla) köyünün
batısında aynı adı taşıyan bir köy varsa-da
vakfiyede kaydedilen Karlı köyü vakıf köyün
güneyinde gösterilmiştir. XVI. yy. da Sivas'a
bağlı Karlı köyünün malikânesi Şakir, Kadem
ve Tatar adlı kişilerin çocukları üzerine kayde-
dilmiştir.⁹⁵

Akpınar: Vakfiyede Horuhun köyünün
güneyinde ve Erzincan yoluna yakın bir yerde
olduğu belirtilen bu köy yörede bugün mevcut
değildir. Tahrir kayıtlarında Sivas'a bağlı bir
Akpınar köyü görülür. 982/1574-75 yılında
köyün malikânesi Sivas'ta قرقوجيه (Bu-
ruciyeh?) medresesine vakıf, divanısi de hass-ı
mir-i miran kaydedilmiştir.⁹⁶

Altun-tepe: Vakıf köyün sınırı belirtilirken
adı kaydedilen Altun-tepe, Hafik ilçesinin
batısında Koçhisar gölünün güneyinde aynı
adı taşıyan tepedir. Erzincan yolu olarak
tanıtılan yol ise Sivas'tan gelip Erzincan'a
giden kara yoludur. Bu yoldan kuzeye doğru
ayrılan tâli yol da vakfiyede Altuntepe'ye
doğru uzandığı belirtilen aynı yoldur. Vakfiye-
nin kaydı, *bugünkü Sivas-Erzincan yolunun
XIII. yy.dan beri aynı yerlerden geçtiğini*, adı
geçen Altuntepe'nin eteğinden kuzeye giden
tali yolun dahi eski bir yol olduğunu belgele-
mektedir. Sözü edilen Erzincan yolu yukarda
değindiği gibi Kayseri'den gelip Erzurum
üzerinden Azerbeycan ve Türkistan'a ulaşan
kervan yolu idi.⁹⁷

Vakıf köyün sınırı dolayısıyla kaydedilen,
Muhammed, Ercük, Necmeddin mezraaları
görüldüğü gibi şahıs adları taşımaktadır. Adları

mezraalara verilen bu kişilerin kimler olduğunu
tesbit etmek mümkün değildir. Bu mezraalar
gibi vakfiyede adları geçen Kuyucak ve
Kızılşenir köyleri de bugün yörede olmayan
Selçuklu devrinin meskûn yer adlarıdır.

10. Sivas'ın Kömür (کومر) köyü.

Vakfiyede کومر tahrir ve evkaf tef-
terlerinde کومر şeklinde kaydedi-
len kömür adını taşıyan bu köy bugün Sivas
civarında yoktur. Vakfiyede ma'ruf (bilinen) bir
yer olduğu gereçesi ile köyün sınırları belirtil-
memiştir. Fakat Sivas tahrir defterinden bu
köyün Koçhisar (Hafik) ilçesine bağlı olduğunu
öğreniyoruz.⁹⁸

11. Sivas'ın Kan-âbâd nahiyesinde Koy- mad divanısi.

Koymad adı tahrir kayıtlarında görülme-
diği gibi bugün de yörede bu adı taşıyan bir
köy veya mezraaya rastlanmaz. Koymad'ın
bağlı bulunduğu Kan-âbâd ise, Yıldızeli ilçesinin
batısında merkez bucağına bağlı yeni adı
Avcıpınar olan Kan köyüdür. Köy adını yakı-
nından geçen ve vakfiyede de kaydedilen Kan
deresinden almış olmalı.⁹⁹ Vakfiyede birçok
köy ve mezraaları içine alan bir nahiye olduğu
belirtilen Kan-âbâd Osmanlı devrinde de Si-
vas'a bağlı bir nahiye idi.¹⁰⁰ Köyün Selçuklu
devrinde de nahiye olması oldukça büyük bir
yerleşme merkezi olduğuna delalet eder. Za-
ten mamur, bayındır anlamına gelen âbâd sıfatı
da bu durumu ifade etmektedir. Bilindiği gibi
Tokat'a bağlı bugünkü Artova eskiden Artuk-
âbâd, Kazova da Kaz-âbâd adını taşıyordu.

Vakfiyede Kan-âbâd'a bağlı ve divanı ver-
giye dahil olarak adları verilen Kavak, Kızılköy,
Sandal, Serenler (Seren) ve Subaşı bugün de
aynı adları taşıyan Yıldızeli ilçesi merkez
bucağına bağlı köylerdir. Yine vakfiyede kay-
dedilen Kan-âbâd'a bağlı diğer meskun yerler-
den Tunur, Dene, Hanis, Kıcı (Kıncı), Candar,
Bedehacı, Salur ve Beydili adlarını taşıyan köy
ve mezraalar bugün yörede yoktur. Fakat

92. Sivas Defteri, s. 121b. (Kariye-i Horuhun tabii
Kochisar (Hafik) malikânesi vakf-ı medrese-i Dartüş-
şifa der Sivas)
93. Sivas Defteri, Tapu ve Katastro Gen. Md. Arşivi,
Nr. 14, s. 90a; Defter-i Evkaf-ı Rum, aynı arşiv, Nr.
583, s. 3a.
94. F. Sümer; **Oğuzlar**, s. 315.
95. Sivas Defteri, s. 80b.
96. Sivas Defteri, s.62a.
97. O. Turan; Selçuklu Kervansarayları, **Bellekten**, sayı.
39, s. 474.
98. Sivas Defteri, s 103b.
99. Türk dezincilerinden Seydi Ali Reis'in Hindistan'dan
dönerken Sivas'tan sonra uğradığını bildirdiği Mir'a-
tı'l Memalik'te adı geçen (کن) ovasının (Bkz. F.
Sümer, **Bozok Tarihine dair Araştırmalar, Anma
Kitabı**, s.332), Kan köyü ovası olduğu kanısındayız.
100. Sivas Defteri, s. 51b, 79a, 80a.

Selçuklu döneminin bu meskun yer adları, Osmanlı devri tahrir ve evkaf defterlerinde görülür. 982/1574 tarihinde yapılan tahrir göre adı geçen köy ve mezaalardan bir kısmı aşağıda görüleceği gibi yine Darüşşifa'ya vakıf kaydedilmiştir.

Subaşı: Yıldızeli ilçesine bağlı aynı adı taşıyan köydür. 982/1574 tarihinde malikânesi Darüşşifa'ya vakıf, divanısi timar kaydedilmiştir.¹⁰¹

Salur: Bugün yörede bu köy yoktur. 982/1574 de malikânesi Darüşşifa'ya vakıf divanısi timar kaydedilmiştir.¹⁰²

Kıcı (Kıncı): Bugün yörede bu köy yoktur. 982/1574 te malikânesi Darüşşifa'ya vakıf, divanısi timar kaydedilmiştir.¹⁰³

Dene: Tahrir kayıtlarında Dane-vıranı adı ile görülen bu meskun yer XVI. yy. da Kavak köyüne bağlı 20 mudluk bir mezraa olup malikânesi Darüşşifa'ya vakıf kaydedilmiştir.¹⁰⁴

Kavak: Yıldızeli ilçesine bağlı aynı adı taşıyan köydür. 982/1574 de malikânesi Piri Bey mülkü, divanısi timar kaydedilmiştir.

Serenler: Yıldızeli ilçesine bağlı Seren köyüdür. 982/1574 de malikânesi Hafız Paşa çocukları vakfı, divanısi timar kaydedilmiştir.¹⁰⁵

Sandal: Bugün yörede bu köy yoktur. 982/1574 de malikânesi Süleyman çocuklarının vakfı, divanısi timar kaydedilmiştir.¹⁰⁶

Hanis: Bugün bu köy yoktur. 982/1574 de malikânesi Süleyman çocukları mülkü, divanısi timar kaydedilmiştir.¹⁰⁷

Candar: Bugün yörede bu köy yoktur. 982/1574 de Kan-başı köyünün mezraası olarak kaydedilen bu yer Kanbaşı halkı ziraat ettiği için vergiye dahil edilmemiştir.¹⁰⁸

Diğer köy ve mezraalardan Kızılköy, Tunur, Bedehacı ve Koymad adları, tahrir kayıtlarında görülmediği gibi bugün yörede de yoktur. Vakfiyede bu köy ve mezraaların Tumluca dağına kadar uzandığı belirtildiğine göre yerlerini bugün adı Tombulca olan bu dağın kuzeyinde aramak gerekir. Salur ve Beydili gibi köy adları ise bu köylere adını veren Oğuz boylarının Sivas yöresinde yerleştiklerini ortaya koymaktadır. Nitekim XIV. asrın ikinci yarısında bu bölgede devlet kuran Kadı Burhaneddin Ahmed'in XIII. yy.ın ilk yarısından itibaren Kayseri kadılığı yapmış olan atalarının Salur boyundan olduğunu¹⁰⁹ hatırlamak yerinde olur.

Vakfiyenin, divanı vergisi Sivas Darüşşifa'sına vakfedilen Koymad'a ait kaydı çok

önemli olup, Selçuklu devrinin en eski divanı vergi belgesi niteliğini taşıdığı gibi söz konusu vergi üzerine zimnen açıklık ta getirmektedir. Selçukluklarda divanı verginin olduğu İbn Bibi'nin kaydından da biliniyordu.¹¹⁰ Ancak şimdiye dek söz konusu verginin, "sulh yıllarına şümulü olmayan, hem zaman ve hem miktar itibarıyla gayri muayyan bir vergi"¹¹¹ olduğu sanılıyordu. Halbuki vakıf vesikasında bu verginin vakfa tahsis edildiği açıkça ifade edilmektedir.¹¹² Sulh yıllarına şümulü olmayan gayri muayyen bir verginin, bütçesi devamlı bir gelire dayanan hastahaneye tahsisi düşünülmediğinden, divanı verginin niteliğine ait mevcut görüşün yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır.

12. Sivas'ta 78 adet dükkan.

Vakfiyede bir kaçı bir sırada ve yanyana olmak üzere 61'i manifaturacılar (bezzazlar), sekizi terziler, dokuzu ayakkabıcılar (Üsküf) çarşısında bulunan vakıf dükkanların yerleri ve sınırları belirtilirken Sivas'ın toponomisini ve ticari alandaki gelişmesini yansıtan önemli bilgiler verilmektedir. Çarşı ve pazar adlarından aynı işi yapan esnafın aynı çarşıda toplandıkları, imalat ve satışı birlikte yürüttükleri anlaşılmaktadır. Nitekim, diğer Selçuklu şehirlerinde ve hatta aynı devirdeki İslam ülkelerinde esnaf ve sanatkarların iş yerlerinin toplu bir şekilde bulunduğu bilinmektedir.

Ç- Vakfın Mütevellisi ve Yönetimi

Darüşşifa vakfının mütevelliliği ve nazırlığına İzzeddin Keykâvus'un hassa hazinedarı üstadü'd-dâr Ferruh b. Abdullah tayin edilmiştir. Vakfiyenin kaydına göre İzzeddin Keykâvus devrinde aynı zamanda ülkenin evkaf nazırı olan Cemaleddin Ferruh, babasının adından ve Çankırı'da yaptırmış olduğu

101. Sivas Defteri, s. 67a.

102. Sivas Defteri, s. 51a.

103. Sivas Defteri, s. 52b.

104. Sivas Defteri, s. 87a.

105. Sivas Defteri., s. 88a.

106. Sivas Defteri, s. 68a.

107. Sivas Defteri., s. 67a.

108. Sivas Defteri, s. 52a.

109. Y. Yücel; **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, s. 15.

110. İbn Bibi, s. 496 Diyarbakır 1240 yılında Selçuklular tarafından kuşatılınca halk, Dicle kenarında bulunan tarla ve bağların divanı vergilerden ve avarız mükellefiyetinden muaf sayılmaları şartı ile kenti teslim eder.

111. M. Akdağ; **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, s. 432.

112. İll. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Horasanlı Şeyh Behlülâne b. Hüseyin zaviyesine ait vakfiyesinde de divanı verginin vakfa tahsis edildiği görülür. V.G.M. Arşivi, D. 582. s. 247.

Darüşşifa kitâbesinden¹¹³ anlaşılacağı gibi aslen bir köle ve dönmedir. Yine aynı kitâbeden onun 1235 yılında Atabeğlik görevinde bulunduğu anlaşılıyor. Sözü edilen tarihte Selçuklu tahtında Alaeddin Keykubad bulunduğu göre Cemaleddin Ferruh onun oğullarından İzzeddin Kılıç Arslan veya Rükneddin'in atabegi olmalı. Zira Alaeddin Keykubad'ın diğer oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in atabegi önce Mübarizeddin Ertokuş daha sonra da Şemseddin Altun-aba olmuştur.¹¹⁴ İbn Bibî, Cemaleddin Ferruh'u, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e kardeşi İzzeddin Kılıç Arslan'dan önce tahtı ele geçirmesinde yardım eden devlet adamları arasında sayar ve onu, hem Lala, hem de Üstaddü'd-dar ünvanı ile kaydeder.¹¹⁵ Bu kayıt, onun aynı göreve devam ettiğini gösterir. 639/1241 yılında Eyyubi hükümdarı Şehabeddin Gazî'ye karşı yapılan Meyyâfârikin seferine katılan Ferruh Lala seferin anlaşma ile neticelenmesinden sonra diğer Selçuklu emirleri ile birlikte Konya'ya dönmüştür.¹¹⁶ Türbe kitâbesi 640/1242-43 tarihini verdiği göre¹¹⁷ muhtemelen bu tarihte ölmüştür. Kitâbelerden anlaşıldığı gibi Ferruh Lala, 633/1235 yılında Çankırı da bir Darüşşifa, 640/1242-43 yılında da bir Darü'l-hadis yaptırmıştır. Çankırı'da Derbent Dere denilen kuru çayın kenarında bulunan ve eskiden Timarhane, şimdiki Taş Mesjid adı ile tanınan Darüşşifa son zamanlarda mevlevihane olarak kullanılmıştır. Cemaleddin Ferruh Lala'nın Türbesi, bu Darü'l-hadis'e bitişik olup Selçuklu devri türbeleri gibi iki katlıdır. Alt katta kabir kısmında Cemaleddin Ferruh ve yakınları yatmaktadır. Bunların muhyalı cesetleri kısmen çürümüştür.¹¹⁸

Vakfiyede Dürşşifa'nın mütevelliliğine tayin edilen Cemaleddin Ferruh'un görevi belirtilirken diğer İslam devletlerinden farklı olarak, Türkiye Selçuklu Devletinde ayrıca bir evkaf nezaretinin ihdas edilmiş olduğu haber verilmektedir. Hiç kuşkusuz bu husus vakıfların ülkede önemli bir yekun tuttuğuna delalet eder. Ayrıca vakfiyede, Evkaf nazırı olan Cemaleddin Ferruh, Üstaddü'd-dar ünvanı ile kaydedilmiştir. İbn Bibî ve Aksarayî de III. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde Üstaddü'd-dar Düleycanî'nin ülkedeki evkafın mütevellisi bulunduğunu belirtirler.¹¹⁹ Bu kayıtlardan, saray nazırı olan üstaddü'd-darların daha sonra evkaf nazırlığı görevine atandıkları neticesi çıkmaktadır.

Darüşşifa'nın yönetimine gelince, vakıfla ilgili bütün işlerde müteveli yetkili ve sorumlu kılındığı için yönetim de onun reyine bırakılmıştır. Bu bakımdan vakfiye maalesef Darüşşifa'nın yönetimi konusunda bir açıklık getirmez. Bununla beraber mütevellinin Darüş-

şifa'ya hekim tayini ve ilaç teminine ilişkin yetkisi belirtilirken devrin hastahanesinde hazik tabiblerin, göz mütehasislerinin (kehhâl) ve cerrahların bulunduğu ve ilaç istihsalinin yapıldığı haber verilmektedir. Vakfiyenin bu kaydı doktorlukta uzmanlaşmanın başlamış olduğunu ve XIII. yy. başlarında Selçukluların tıpta oldukça ileri bir düzeyde bulduklarını göstermektedir. Darüşşifa'ya doktor ve diğer görevlilerin tayini gibi bunların ücretlerinin takdiri de mütevellinin reyine bırakılmıştır. Bundan dolayı vakfiye görevlileri ve maaşları belirtmez, sadece mütevellinin ücretini belirtir. Buna göre mütevelliyeye yıllık ücret olarak vakıf gelirinden Bilâd-i Rumda (Anadolu Şehirlerinde) rayic gümüş kırtas dirhemden¹²⁰ 4.000 dirhem para ile 1.000 mud¹²¹ buğday tahsis edilmiştir.

113. İ.H. Uzunçarşılı; **Kitâbeler, I, s. 100; S. Ünver; Selçuk Tababeti, s. 71; Y. Önge; Çankırı Darüşşifası, VD. sayı 5, s. 251-252.**

في اسنين دالجح السلطاني
محرم سنة ثلث وثلثين وستمانه

۱- امر بعمارة هذه دار العافية الميمونة في ايام دولة

۲- السلطان الاعظم علاء الدنيا والدين

۳- ابو الفتح كيقباد بن كبحسر وقسيم امير المؤمنين اعز الله انصاره

۴- العبد الضعيف المحتاج الى رحمة رحمة ربه جمال الدين فرخ

۵- الا لا الاتابك الملكي العتاقى وقفه الله

114. O. Turan; Şemseddin Altun-aba Vakfiyesi, **Bellekten**, sayı 42, s. 199 ve Er-Tokuş Vakfiyesi **Bellekten**, sayı 43, s.419; C. Cahen; **Pre-Ottoman Turkey**, s. 222
115. İbn Bibî, (Tıpkı Basım) s. 464-465; Th. Houtstma, s. 208.
116. İbn Bibî, s. 510.
117. İ.H. Uzunçarşılı; **Kitâbeler I, s. 100; Y. Önge, a.g.m. s. 253.**

السلطاني

في سنة اربعين

امر بعمارة دار الحديث والمقبره السعيد الفقير

المحتاج الى رحمة ربه الطف الا تابك فرخ بن عبد الله

118. Y. Önge; **a.g.m. s. 255.**

119. İbn Bibî s. 655; Aksarayî, s. 88.

120. Kırtas veya Kartis çok küçük bir para biriminin adı olup İbnü'l Adim'e göre (**Histoire D'Alep**, Trc, E. Blochet, s. 181, n.3) 50 kartış 1 dinar ediyordu. Değeri zamana göre değişmekle beraber. O. Turan, 1 dirhemi 20 TL. olarak hesap etmiştir (**Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 491, 514, 534, 535); W. Hinz'e göre (**Islamisch Marse Und Gewichte**, s. 5) Anadolu'da ortalama 1 dirhem 3.086 gramdır.

121. Mud da yerine ve zamanına göre değişen bir ölçü birimidir. el-Ömerî'nin ifadesine göre 1330 da Anadolu mudu 1 Mısır irdebine eşit olup 1 lrdeb 69,5kg. tutuyordu. (W. Hinz; J.M.G., s.46); Ö.L. Barkan, mudun en az 2,5 en çok 20 kile ettiğini 1 kilenin de 8kg. olduğunu belirtir (**Kanunlar**, s.10,13); O.Turan ise Selçuklu devri için 1mudu100-120kg hesap etmiştir.

Darüşşifa'nın mütevellisi aynı zamanda bütün ülkenin Evkaf Nazırı olduğuna göre acaba yıllık ücreti bundan mı ibaretti, yoksa başka yerlerden de geliri var mı idi, bilemiyoruz. Gelirini sadece Darüşşifa vakfının mütevelliliğinden elde etmiş olsa dahi aynı devirde yıllık ücreti ortalama 1.000-1.200 dir. hem para ve 300 mud buğday olan müderrisin geliri ile karşılaştırılırsa yine de oldukça büyük bir meblağ tuttuğu görülmüştür. Selçuklu devri vakfiyelerinin çoğunda müteveliye vakıf gelirinin 1/5 ve 1/6 nin tahsis edildiği görülmüştür. Darüşşifa vakfiyesinde de aynı nisbet söz konusu ise vakıf gelirinin tamamı yıllık 20.000 ila 24.000 dir hem ve 5.000 ila 6.000 mud buğday eder.

d- Vakfiyeyi Onaylayan Kadılar

Darüşşifa'ya çeşitli bölgelerden vakıf yapıldığı için vakfedilen her gayrimenkul (taşınmaz), idari yönden bağlı bulunduğu şehrin tanınmış kişileri ve bazı görevlilerin şahitliği ile, yine o şehrin kadısı tarafından tesbit ve tescil edilmiştir. Vakfiyede tesbit ve tescili yapan bu kadılarla şahitlerin adları kaydedilmiştir. Bu sayede XIII. yy. başlarında Anadolu'nun en önemli yerleşme merkezlerini oluşturan şehirlerin kadıları, naib ve muhtesib gibi resmî görevlileri ile eşrafın kimler olduğu ortaya çıkmakta, hatta bunlardan, adlarına diğer tarihî kaynaklarda rastlanan bazılarının kimliklerini tesbit etmek de mümkün olmaktadır.

Selçuklu devrine ait bir vesikaya göre¹²², kadılar davaların halli, sicil ve senetlerin tahririnden başka, vakıfların tesbit ve tescili ile vakfın şartlarının yerine getirilmesini sağlamakla da görevli idiler. İşte bu görev gereğince vakfiyede adları geçen kadılar, kendi sorumlulukları dahilindeki bölgelerden Darüşşifa'ya vakfedilen taşınmazları tesbit ve tescil etmişlerdir. Bunlardan Aksaray kadısı da Kadı'l-kudat sıfatıyla, vakfa tahsis edilen taşınmazların tesbit ve tescilini yapan kadıların kararına dayanarak vakfiyeyi onaylamıştır. Vakıf vesikasında vakfa tahsis edilen taşınmazların bağlı bulunduğu şehirler dolayısıyla adları kaydedilen kadılar Aksaray, Konya, Kayseri, Malatya, Sivas ve Tokat kadılarıdır.

Aksaray Kadısı: Hüseyin b. Abdülkerim.

Aksaray, II.Kılıç Arslan devrinden beri askeri üs olduğu için Darü'l-izz, Darü'l cihet ve Darü'lzafer adlarını taşıyor ve şehrin kadısı, aynı zamanda ordu kadılığı (Kadiasker) ve başkadılık (Kadı'l-Kudat) görevini yürütüyordu.¹²³ Vakfiyenin onay tarihinden ve kadılık ünvanlarından anlaşıldığına göre Hüseyin b. Abdülkerim, İ.Keykâvus ve A.Keykubad zamanında başkadılık yapmıştır. Evhadeddin Hüseyin, Kesik Köprü ve Ribatı'nın vakfiyesini de

onaylamıştır.¹²⁴

Konya Kadısı: Mahmud b. Ebu'l Fazl Mansur.

Konya'dan Darüşşifa'ya vakfedilen taşınmazların tesbit ve tescili Aksaray'da yapılmıştır. Ancak vakfiyeyi 16 Rebiül-ewel 619/30 Nisan 1222 tarihinde Konya kadısı olarak Mahmud b. Ebu'l Fazl Mansur da onaylamıştır. Mezkûr tarih, Alaaddin Keykubad'ın ilk yıllarına rastlamaktadır. Buna göre Mahmud b. Ebu'l Fazl, İ. Keykâvus ve A. Keykubad zamanlarında Konya kadılığı yapmıştır. Mahmud b. Ebu'l Fazl'dan başka Selçuklu devrinde Konya kadılığı yapanlardan Ziyaeddin Muhammed, Muzafferüddin Muhammed¹²⁵ ve Reyli Muhammed b. Mahmud'un adları bilinmektedir. Bu sonuncusu 1249 yılında Konya kadılığında bulunuyordu.¹²⁶ Diğer ikisinin hangi tarihte kadılık yaptıkları bilinmemektedir.

Kayseri Kadısı: Reyli Ahmed b. Sera-Suad b. Ahmed.

Darüşşifa'ya Kayseri yöresinden vakfedilen taşınmazların tesbit ve tescilini yapan Reyli Kadı Ahmed 27 Rebiül ahır 619/12 Haziran 1222 tarihinde vakfiyeyi imzalamış, 1225 yılında da yine Kayseri kadısı olarak Halifet Gazi vakfiyesini onaylamıştır. Her iki vakfiyenin kaydına göre Reyli Ahmed, İzzeddin Keykâvus ve Alaaddin Keykubad zamanlarında Kayseri kadılığı yapmıştır. Fakat onun hangi tarihe kadar Kayseri kadılığı yaptığı bilinmemektedir. 1243 tarihinde Kayseri kadılığını irsî bir makam olarak, XIV. yy. ın ikinci yarısında Sivas merkez olmak üzere bir devlet kuran, Kadı Burhaneddin ailesinin işgal ettiği bilinmektedir.¹²⁷ Buna göre, muhtemelen Kadı Burhaneddin'in atası (dedesinin dedesi) Celaleddin Habib, Reyli Ahmed'den sonra Kayseri kadılığına atanmış olabilir.

Malatya Kadısı: Burhaneddin Ebu Nasr b. Mes'ud b. Muzaffer al-Anevî.

Burhaneddin Ebu Nasr, peygamberler kıssalarına ait ebedî bir eser olmakla beraber Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında en eskisi sayılan Anisü'l-Kulüb'un müellifidir. Hayatı hakkındaki bilgi, onun bu eserinden elde edilmektedir.¹²⁸ Buna göre Burhaneddin Ebu

122. O. Turan; **Türkiye Selçukluların Hakkında Resmî Vesikalar**, s. 41.

123. O. Turan; **Resmî vesikalar** s. 46.

124. Bu araştırmanın devamı olarak yayınlanacak Medreseler ve Köprüler bölümlerinde bilgi verilecektir.

125. O. Turan; **Resmî Vesikalar**, s. 41-42.

126. O. Turan; Celaleddin Karatay Vakıfları **Bellekten**, 45, s. 149.

127. Y.Yücel; **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, s. 16.

128. Anis al-Kulüb, yay. F. Köprülü; **Bellekten** 27, s. 459-521.tutuyordu.

Nasr 538 h/1143 de Ani'de doğmuş, çocukluk ve gençlik yıllarını bu kentte geçirmiştir. Selçuklu hizmetinde önemli bir askerî görevde bulunan dedesi Muzaffer, Ani'nin Alp Arslan tarafından zaptından sonra bu kente gelerek yerleşmiştir. Dedesi gibi babası da askerî mevkilerde bulunan Burhaneddin, daha çocukluğundan itibaren Ani'de meskun çeşitli milletlere mensup halkların dil ve dinlerini öğrenme fırsatı bulur. 1161 de 18 yaşına geldiği sırada Ani'deki Ermeni rahipleri'nin çağrısı üzerine Gürcülerin ve Abhazların kralı Giorgi, Şeddadileri mağlup edip bölgenin müslüman halkını felakete uğrattınca, düşmanın dilini ve dinini bilmesi sayesinde esir olmaktan kurtularak Anadolu içlerine kaçar. Gurbette kimsesizlik ve parasızlıktan çok sıkıntı çeken Ebu Nasr, bir süre sonra tekrar eski vatanına döner. Orada tefsir, hadis ve fıkıh öğrenimi görerek altı yıl vaizlik yapar. 1167 de Tebriz'e giden Burhaneddin Ebu Nasr orada tanıştığı Mahmud adında bir vaizin tavsiyesi ile manzum olarak peygamberlerin hayatını konu alan bir eser yazmaya karar verir. Kısaî ve Taberî'nin eserleri gibi o devir alimleri arasında geçerli kitapları tetkik ederek Anis al-Kulub'u yazmaya başlar. Daha sonra merkezi Ahlat olan Ahlatşahlar Devleti hizmetine giren Ebu Nasr, hükümdar Seyfeddin Begtemur tarafından birincisi 1188 de olmak üzere iki kez Bağdat'a Abbasi halifesi Nasır Li Dinillah nezdine elçi olarak gönderilir. Seyfeddin Begtemur'un itimadını kazanarak kadılık mevkiine yükselen Burhaneddin Ebu Nasr, Ahlatşahlar Devleti'nin yıkılmasından sonra Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus hizmetine girip 1211 yılında bitirdiği meşhur eseri Anisü'l-Kulub'u ona takdim eder.¹²⁹ 28.000 beyitlik bu eserin tarihi yönden önemi müellifin gördüğü ve duyduğu olayları az da olsa kaydetmesindedir. Hayatı hakkında eserin elde edilen bilgi 1211 yılına kadar gelmektedir. Dartüşşifa vakfiyesi onun bu tarihten sonra da yaşadığını ve vakfiyenin düzenlendiği tarihlerde 80 yaşlarında olduğu halde Malatya kadılığında bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Sivas Kadısı: Mahmud b. Şeyh Hasan b. Abdülvehhab.

Kimliği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi rastlanmamakla beraber dedesi Abdülvehhab'ın, türbesi Sivas'ta bulunan adı meşhur fakat, kimliği maruf olmayan Abdülvehhab Gazi ile aynı kişi olması muhtemeldir. Abdülvehhab Gazi'ye Battal Gazi Destanında ve Danişmendnâme'de de rastlanmaktadır. Battal Gazi, bir rivayete göre 731 diğer bir rivayete göre 740 tarihinde Anadolu gazasında şehit olan bir mücahittir.¹³⁰ Destana göre

Abdülvehhab Gazi de onun silah arkadaşı olup yine o da bir savaş esnasında şehit düşer.¹³¹ Danişmendnâme'ye göre ise Mihail'in kardeşi ve Tokat beyi bulunan Sivasos, kendilerini Kıpçak ülkesinden gelen Halife'nin askeri olarak tanıtip Sivas'a girerler. Gazilerin mukavemeti ile karşılaşınca Canik hükümdarı Matrid (Taronite) den yardım isterler ve onun gönderdiği 40.000 kişilik bir yardımcı kuvvetle kaleyi ele geçirip müdafaada bulunan gazileri şehit ederler. Bu arada gazilerin şefi olan Abdülvehhab Gazi de şehit düşer. Daha sonra Sivas'ı ele geçiren Melik Danişmend şehitlerin kemikleri ile karşılaşır.¹³² Danişmendnâme'de anlatılan bu olay, 1075'ten itibaren Trabzon bölgesini ele geçiren Theodor Gabras idaresindeki Rumlarla Danişmendliler arasındaki mücadelenin destana yansımaları olarak izah edilir. Abdülvehhab Gazi ve silah arkadaşlarının şehit edilmeleri de 1080 yıllarında Anadolu'da gaza yapan büyük bir Türk kıtasının Rumlar tarafından tamamiyle imhası olayı ile bağdaştırılır.¹³³

Her ne kadar Danişmendnâme, Battal Gazi destanının bir devamı ise de bazan olaylar ve aynı kişiler her iki destanda da yer alır. Hiç şüphesiz tarihi olayların destanlarda bir gerçek payı vardır. Her iki destanda adı geçen ve bugün Sivas'ta Kılavuz mahallesinin yukarı kısmında Akkaya denilen Tepe üzerinde türbesi bulunan Abdülvehhab Gazi de tarihi bir kişidir. Çünkü 721/1321 tarihli Kemaleddin Rahat'ın vakfiyesinde Abdülvehhab Gazi türbesinin civarında bir mezarlık teşekkül ettiği kaydedilir.¹³⁴ 725/1325 yılında da söz konusu türbeye ayrıca vakıf yapılmıştır.¹³⁵ Battal Gazi'nin VIII. yy. da yaşamış olduğu göz önüne alınırsa destanda onun çağdaşı gibi gösterilen Abdülvehhab Gazi'nin XI. yy. ın ikinci yarısına kadar Bizans'ın elinde kalan Sivas'ta türbesinin muhafazası mümkün değildir. Bu bakımdan daha XIV. yy. başlarında türbesi etrafında mezarlık teşekkül etmeye başlayan Abdülvehhab Gazi ancak ilk Daniş-

129. F. Köprülü; *Burhaneddin Anevî (Anisü'l Kulüb) Belle-ten* 27, s. 463-469.

130. M.H. Yinanç; *Anadolu'nun Fethi*, s. 94 ve *Danişmendliler İA*.

131. M. Aslanbay; *Seyyid Battal Gazi'nin Hayatı*, s. 67-73.

132. İ. Melikof; *La Geste de Melik Danişmend*, s. 197-199.

133. O.Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.133-134.

134. İ. Kayaoğlu; *Selçuklu Devri Vakfiyelerinden Turuntay ve Rahatoğlu Vakfiyesi, VD, Sayı XII*, s. 76-68.

135. İ.H. Uzunçarşılı; *Sivas Şehri*, s. 147. Sivas Tahrir Defterinde de Abdülvehhab Gazi Türbe ve zaviyesinin vakıfları kaydedilmiştir. Sivas Defteri, Tapu ve Kadastro Gen. Müd. nr.14, s.45^a, 46^a.

mendli prensleri ile çağdaş olabilir. Danışmendnâme'ye yansıyan gerçekte bu olsa gerek.

Yukarda adları geçen diğer kadılar gibi Sivas kadısı Şeyh Hasan oğlu Mahmud'un da vakfın yapıldığı tarihte yaşlı bir kişi olduğu düşünülürse dedesi Abdülvahhab'ın ilk Danışmendli hükümdarları ile çağdaş ve Abdülvehhab Gazi ile aynı kişiler olması kuvvetle muhtemeldir.

Meşhur alim Kutbeddin Şirazi de XIII. yy. sonlarında Sivas kadılığı yapmıştır.¹³⁶

Tokat Naibi: Ahmed b. Muhammed b. Ahmet el-Avşi

Kimliği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamadı.

e- Şahitler:

Mahalli şahitler:

Darüşşifa'ya vakfedilen köylerin sınırları, köylerin idari yönden bağlı bulunduğu kentin resmî görevlileri ve maruf kişilerinin şahitliği ile mahalli mahkemelerde tesbit ve tescil edildikten sonra düzenlenen vakfiye, yine şahitler huzurunda Kadı'l-kudat olan Aksaray kadısı tarafından onaylanmıştır. Taşınmazların sınır tesbit ve tesciline şahitlik edenler mahalli mahkemelerde bilirkişi (ehli vukuf) sıfatıyla hazır bulunup ifade vermişlerdir. Mahalli şahitlerin çoğunun adına mevcut kaynaklarda rastlanmadığından kimliklerinin tesbitinde tahmin ve benzetme yapmaktan ileri gidilememektedir. Şahitlerin bir kısmı, vakfa tahsis edilen taşınmazların bağlı bulunduğu kentlerin resmi görevlileri ve tanınmış kişileri (eşraf) arasından seçilmişlerdir. Dolayısıyla vakıf vesikası, önemli yerleşme merkezlerinden bazı kentlerin o devirde muhtesip, reis, Katibü's-şurut, imam ve hatib gibi resmi görevlileri ile eşrafın kimler olduğunu ortaya koymaktadır.

Vakıf vesikasında adları kaydedilen resmî görevliler arasında özellikle muhtesibler dikkati çekmektedir. Zaten vâkıfın şartlarının yerine getirilmesinde muhtesibin de rolü vardır. Zira genellikle vakfiyelerde vâkıfın şartlarına riayet edilmesi için halife, sultan, kadı, amid ve müftü yanında muhtesibe de şiddetli ihtarlarda bulunur. Vakfiyede adları kaydedilen muhtesibler şunlardır.

Kayseri muhtesibi: Malatya'lı Şemseddin Ebubekir b. Hacı İbrahim.

Malatya muhtesibi: Ahmed b. Refi

Sivas muhtesibi: Selahaddin Reşid.

Tokat Reisi Zeyneddin Mahmud b. İshak

Tokat'tan Darüşşifa'ya vakfedilen köyün sınır tesbiti için şahitlik etmiştir. Köylerde

bugünkü muhtarın görevini yapan kethüdalara Reis dendiğine göre¹³⁷ vakfiyede kaydedilen Tokat Reisi Zeyneddin Mahmud da şehrin kethudası olmalıydı.

Kâtibü's-şurut¹³⁸ Erzincanlı Yusuf b. Nuh.

Vakayinâmelerin kaydettiği, Moğol hükümdarı Güyük Han tarafından IV. Kılıç Arslan'ın vezirliğine tayin edilmiş olan Erzincanlı Tercüman Bahaeddin Yusuf'tan başkası değildir. Çünkü onun kimliğine ait İbn Bibi'nin verdiği bilgi¹³⁹, vakfiyenin kaydı ile aynıdır. I. İzzeddin Keykâvus zamanında Malatya'da Katibü's-şurut olan Erzincanlı Bahaeddin Yusuf, II. İzzeddin Keykâvus'un ilk saltanat yıllarında devlet ricali arasında yer almıştır. II. İzzeddin Keykâvus tahta çıktığı sıralarda (1246) Moğol hükümdarı Güyük Han'ın cülus merasimi için yapılacak büyük merasimde bulunmak üzere çağrılınca, Selçuklu devleti, sultan ülkeden dışarı çıktığı takdirde Ermeni ve Rumların tecavüz edebileceklerini ileri sürerek Moğollara özür dileyip Karakurum'a şehzade Rükneddin Kılıç Arslan'ı gönderdi. İşte küçük şehzadenin Moğol ülkesine yaptığı bu zorunlu seyahate Erzincanlı Tercüman Bahaeddin Yusuf da onun atabegi olarak katıldı. Muhteris bir kimse olduğu anlaşılan Bahaeddin Yusuf Karakurum'da Moğol Hanına vezir Şemseddin İsfehanî'den "*Anadolu'da devlet büyüklerini öldürdüğü, ölen sultanın anası ile evlendiği ve İzzeddin Keykâvus'u Han'a danışmadan tahta geçirdiği*" yolunda şikayette bulundu. Onun bu sözleri üzerine zaten asıl sultanın gelmemesine kızmış olan Güyük Han, İzzeddin Keykâvus'un tahttan indirilmesi yerine Kılıç Arslan'ın geçirilmesi ve Sahip Şemseddin'in azli ile yerine Bahaeddin Yusuf'un getirilmesi için yarlığ hazırlattı¹⁴⁰. Böylece atabeg olarak Karakurum'a giden Bahaeddin Yusuf, Anadolu'ya vezir olarak döndü. Sivas'a dönen Kılıç Arslan

136. O. Turan; **Resmi Vesikalar**, s. 42-43.

137. İ.H. Uzunçarşılı; **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**,

138. **Kâtibu's-şurut** kadılara, yazılı akıtların kaleme alındığı zabıt terimlerini öğrenmelerine yardım eden örneklerin tutulduğu mahkeme kalemleri idi. (C. Cahen; **Notes Diplomatiques Arabo-musulmane**, JA, 1963, p. 315-316) Katibü's-şurut da zabıt kاتبini ifade etmektedir.

139. İbn Bibi; (tıpkı Basım) s. 564. Houtsma, s. 260.

140. İbn Bibi; (tıpkı Basım) s. 564-65; Houtsma, s.s. 260; Ebu'l Ferec; **Muhtasarü'd Düvel**, s. 548. Ebu'l Ferec tarihinin Türkçe çevirisinde Bahaeddin Tercüman, Bahaeddin Tercan olarak çevrilmiştir. Eserin her iki yayınından yararlanan N. Kaymaz, Ebu'l Ferec'in söz konusu şahsın adını Bahaeddin Tercan olarak kaydettiğini yazar. Oysa Ebu'l Ferec'in **Muhtasarü'd Düvel** (s. 450) de bu adı Bahaeddin Tercüman olarak kaydettiği görülür.

rastladığımız Behramşah¹⁵¹, İzzeddin Kaykavus'un Ermeniler ve Eyyubiler üzerine yaptığı seferlerde Selçuklu ordusuna kumandanlık etmiş, fakat Eyyubilere karşı yapılan Halep seferinde muharebede esir düşmüştür.¹⁵² Daha sonra salıverilen bu ünlü emir, Anadolu'ya dönmüş, Alaaddin Keykubad'ın saltanata getirilmesinde rol almış, ancak kısa bir süre sonra sultana karşı komplo hazırlamakla suçlanıp yakalanarak Zamantı kalesinde katledilmiştir.¹⁵³ Sinop kitabelerinde Simre sahibi olarak adı kaydedilen Kaymaz oğlu Bedieddin Ebubekir Behramşah'ın kardeşi olmalı.

Abdülkerim b. Hüseyin b. Abdülkerim: Vakfiyeyi onaylayan Aksaray kadısı Hüseyin'in oğludur. Vakfiyede babasının kendisine şahitlik ettirdiğini belirtir.

Muhammed b. Ahmed Merendî: Babası Ahmed Merendî'nin adı, İzzeddin Kaykavus türbesinin kitabesinde kayıtlıdır. Türbenin çini tezyinatını yapan Merendî Ahmed'in oğlu da vakfiyeye şahitlik etmiştir.

VIII- OSMANLI İMPARATORLUĞU DEVİRİNDE SİVAS DARÜŞŞİFASI (ŞİFAİYE MEDRESESİ)

Yukarda da belirttiğimiz gibi Sivas Darüşşifası Osmanlı devrinde medrese haline getirilmiştir. Bu nedenle Darüşşifa'ya daha sonra Şifaiye Medresesi denmiştir. Ancak Darüşşifa'nın hangi tarihte medreseye çevrildiği bilinmemektedir. Evkaf ve tahrir defterlerinde medrese haline getirildiğine dair kayıtlar bulunduğu göre, Darüşşifa, defterlerin yazıldığı XVI. yy. da medreseye çevrilmiş olmalı. Darüşşifa medreseye çevrildikten sonra, vakıfın şartlarına uyulmayıp medresenin hizmeti doğrultusunda *vakıfta değişiklik yapılmış*¹⁵⁴ ve medresenin vakıfları ile görevlileri yeni duruma göre tesbit ve tayin edilmiştir.

a- Şifaiye Medresesi'nin Vakıfları:

Şifaiye Medresesi vakıflarının tamamı 982/1574 tarihinde evkaf defterine kaydedilmiştir. Bu defterde Selçuklu devrinde Darüşşifa'ya vakfedilen Konya'daki bostanla, Beytekin köyünün, Aksaray'daki Mermindi köyü ile Ereğli ve Sivas'taki vakıf dükkânların yer almadığı, bunların yerine Malatya, Tokat ve Sivas'tan vakfiyede olmayan yeni köy ve mezraaların vakıf kaydedildiği görülür. Bu hususu Selçuklu devletinin yıkılmasıyla vakıf köylerin uzun süre muhtelif devletlerin sınırları içinde kalması, dolayısıyla vakıf gelirinin kesintiye uğraması ve nihayet şartların değişmiş olması ile izah etmek gerekir.

Tahrir defterlerinin de doğruladığı evkaf defteri kaydına göre XVI. yy. da Şifaiye Med-

resesi'nin vakıfları, bağlı oldukları şehirlere göre şunlardır:

Köyün Adı	Sivas	Haslı
Horhun (Sivas Defteri Nr. 14, s. 121b)		3700 akçe
Üzeyir (Sivas Def. s. 90a)		600 akçe
Aynı köyden bir değirmen		575 akçe
Keçili vıran köyü (Sivas def. s.90a) vakfiyede yok		120 akçe
Kömtür (Sivas Def. s. 103b)		1300 akçe
Aşhanı (Sivas Def. s. 63b) Vakfiyede yok		1300 akçe
Kıncı (Sivas Def. s. 52b)		1000 akçe
aynı köyden üç değirmen (vakfiyede yok)		—
Dane vıranı mezarası (Sivas def. s. 87a)		600 akçe
Subaşı (Sivas Def. s. 67a)		600 akçe
Küçük Burun (Sivas Def. s.87b) vakfiyede yok		600 akçe
Salur (Sivas Def. s.51a)		700 akçe
İcrae-i zemin ¹⁵⁵ (Medrese çeşmesi bakımı için) vak. yok		83 akçe

Tokat (x)

Alaaddin (Sivas Def. S. 171a)¹⁵⁶

Aynı köyden bir değirmen

Çeltik Obası (Tabi-i Venik, Sivas def. s. 171a) vakfiyede yok.

Beyarslan (Tabi-i Kazâbâd, Sivas Def. s. 280b) vakfiyede yok.

Abudî (Tabi-i Kazabad Sivas Def. s. 281a) vakfiyede yok.

Bozat-alanı (Tabi-i Kazâbâd, Sivas Def. s. 282a) vakfiyede yok.

Çeltik-alanı (Tabi-i Kazâbâd, Sivas Def. s. 173a) vakfiyede yok.

Lülüce (Tabi-i Kazâbâd, Sivas Def. s. 261b) Hem vakfiyede hem de evkaf defterinde

151. Ş. Ülkütaşır; a.g.e., s. 124.

152. İbn Bibi, 231-233, 261-264, Houtsma, 63-65, 78-80; İbn Vasil, Selçuklulardan birçok esir alındığını belirtirse de hiç birisinin adını vermez. (Muferricü'l Kurub, III, s. 267.)

153. İbn Bibi, s. 265-270, Houtsma, 111-115.

154. Medreseye tebdil olmağan şart-i vakıf-ı birle amel-i müeyser olmayub... (Defter-i Evkaf-ı Rum, Tapu ve Kadastro Gen. Müd. Arşivi, Nr. 583, s. 3a.

155. Mukataa demektir, üzerinde bina ve ağaç bulunduğu için icare-i zemin (yer ücreti) denmiştir. (A.H. Berki; İstılah ve Tabirler, s. 25.

(*) Tokat Tahrir Defterinde Sivas'a bağlı kaza merkezi olarak kaydedilmiştir.

156. Alaaddin köyünün vakfiyede ( ) şeklinde yazılan köy olduğunu sanıyoruz. Çünkü tahrir defterinde, meydana gelen bir anlaşmazlık ve husumet dolayısıyla köyün sınırları da belirtilmiştir. Bu hudutlardan birini yine, vakfiyede kaydedilen söz konusu köyün sınırı gibi, nehir oluşturmaktadır. (Mezbur kariyenin hududu hususunda muhasemat-ı kesire olub mezbur kariye halkının yed'inde olan kavi temessukat-ı şer'iyyeleri olmağın ref'i niza için tesvid olundu ki tafsil olunur: şimalen Akyer ve kibleten nehir, ve garben Başgır, şarkan Kavak nâm-ı mahaller Kariye-i mezburenin mümtaz hududu olduğu kayd olundu... Sivas Def. s. 171a).

yoktur.

Tokat'a bağlı vakıf köylerin hasılı ayrı ayrı verilmeyip hariç genel hasil 9200 akçe olarak kaydedilmiştir.

Malatya^(xx)

Saman (Malatya Def. Nr. 142, s. 35a)

Kasrik mezraası (der nefsi kariye-i Kutlu-dere, Malatya def. s. 44a) Vakfiyede Kasrik sadece bir tepe adı olarak geçer.

Kayseri

Efkere (Kayseri Def. Nr. 136, s. 141a)

b- Şifaiye Medresesi'nin Görevlileri ve Gelirleri:

Vakıftan elde edilen hasıllardan aşar vergisi verildikten sonra 600 akçesi rakabe¹⁵⁷ için ayrılış ve geriye kalanı 100 sehim üzerinden görevlilere yıllık ücret olarak tahsis edilmiştir.¹⁵⁸ Bu nedenle görevlilerin ücreti her yıl elde edilen hasıllara göre değişmiştir. XVI. yy. da görevler ve ücretler aşağıda belirtildiği gibidir:

Görevi	Ücreti (100 sehimden)
Müdderris: Derviş Mevlana Mehmed	50 sehim
Mütevelli: Derviş Mevlana Mehmed	12 sehim
Nazır: Derviş Mehmed Ağa	5 sehim
Muid: Derviş Mevlana Süleyman	5 sehim
Talebe (7 kişi)	14 sehim
Bevvab (kapıcı) Derviş Süleyman	1 sehim
Türbe-hanlar: (I. Keykavus türbesinde Kur'an okuyanlar) Derviş Hacı Ahmed ve oğulları	1 sehim
Çabiler (vakfın gelirini toplayan tahsilatçılar)	6 sehim
Mehmed, Nebi ve Halil	2 sehim
İmam: Derviş Mevlana Hüsam	1 sehim
Müezzin: Derviş Abdî	
Türbe-dar(1) (I. Keykavus türbesinin bekçesi) Abdülkadir Halife	1 sehim
Ferraş (Fasır seren temsilci) Derviş Mehmed ve Hacı Hüseyin	2 sehim
Toplam	100 sehim

Katib için yılda 160 akçe

Darüşşifa Vakfiyesi Metni⁽¹⁾ (Tercüme)

Vakfiye-i Medrese-i Şifaiyye der Sivas kayd şud, suret-i vakfiye-i ma'mulun-biha ve kalem-i Cihad müceddeden kayd şud fermude, ba muharrerat-ı mahall-i mezkûr ve ba-arzuhal-i Medine hatun ceddeti sağırat ve ba'ilam-ı faziletli Mehmed Şerif Efendi müfettiş-i evkaf ve ba-telhis-i devletli Mehmed Hurşid Paşa nazır-ı evkaf-ı hümayun ve ba-ruus-ı hümayun fi 19 zil-kade sene 1286.

Sivas şehrinin Mevli-i hilafesi şanı yüce olanın rahmetine muhtaç Rıza Efendi-zâde Şemseddin Muhammed bu metni aslına uygun olarak yazmıştır. Her ikisinin de günahları affola.

(Vakfiyeyi) zikredilen şartlarına uygun

olarak -yazının elverdiğince- Rabbinin rahmetine muhtaç Kayseri Hakimi Ahmed b. Sera-suad (سراسواد) b. Ahmed Razi 619 yılı Rebül'ahır'ının 27. gününde yüce Allah'ı överek ve onun peygamberine salat ve selam ederek yazdı.

Durumu kendilerine bildirdiğim adları bu yazının ekinde bulunan Ali ve Kamer adlı kişiler Merhum Sultan İzzeddin'in-Allah onu rıdvani ile sulasın-bu satırlar arasında ayrıntıları ile yazılan ve kendisine izafe edilen hususları ikrar ettiğine şahitlik ettiler. Ben de onların şahitliklerini kabul ettim ve vakfiyenin doğruluğuna hükmettim. 619 yılı Rebül'evvelin 6. gününde yürürlüğe koydum. Bunu yüce Allah'a hamde-derek yazan Konya şehri kadısı Mahmud b. Ebu'l Fazl Mansur Ebi Muhammed Ahmed'dir.

Adı geçen beş köyden vakfiyede sabit görülenler şunlardır: Sivas köylerinden Horuhun, Kayseri yöresinden Efkere köyü, Aksaray yöresinden Mermendi köyü, Malatya yöresi ve ona tabi bulunan Saman ve Tokat yöresinden Ebigül (Bingöl?) emlakıdır. Büyük alimlerin en soylusu ve değerlilerin geride kalanlarından Hasan Çelebi b. Kemaleddin Ahmet -toprağı geniş olsun- ve mevlâmız büyük mevla Hamideddin'in tanıklıkları ile subut bulduğunda üzerlerine tanıklık edilen bu beş köy ile ilgili vakfiyeyi imzaladım ve doğruluğuna karar verdim. Kötülüklerden korunmuş (Sivas)² şehrinde hakim olan Mahmud b. Şeyh Hasan b. Abdulvehhab bu vakfiyeyi yazdı. Tokat şehri naibi Kutbeddin b. Hayreddin buna tanıklık eder.

Vakfiyenin kapsamı katımda ve nezdimde adı geçen vâkıfın, kendisine vakfın niteliklerini duyurduğumda aracısız ve tercümansız halini beyan ettiği şekilde ikrarı ile doğrulandı. Ondan sadır olan vakfiyenin doğruluğuna ve subutuna hüküm verdim ve onu tenfiz edip

xx. Malatya XVI. yy. da evkaf ve tahrir defterlerine Maraş'a bağlı kaza merkezi olarak kaydedilmiştir.

157. Rakabe etmek vakfın galesini (gelirini) aslına ilave etmektir. (A.H. Berki, *İstilah ve Tabirler*, s. 46).

158. *Evkaf-ı mezbure hasil-ı cümle senevi olmağın, kadimül' ezmandan ile hazel an badel ihracat hasil-ı evkaf-ı mezkure kalil ve kesir, erbab-ı ezaif mabeyninde bade ihrac-ı aşar yüz sehimden tevzi ve taksim olunmağın her sene altı yüz akçe rakabe için mütevelli olanlar cümle-i hasıldan ahz idüb, baki hasil üslub-u sabık üzere tevzi ve taksim olunması kayd-ı defer olunub vezaif ve erbab-ı vezaif zikr olunur. Ber muceb-i istishab (Defter-i Evkaf-ı Rum, Tapu ve Kadastro Gen. MD. Arşivi, Nr. 583, s. 3a).*

1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 584, s. 288-291.

2. Vakfiyede şehrin adı müstensih tarafından unutulmuştur. Mevkuf yerlerin bağlı bulunduğu her şehrin adı ve kadısı kaydedildiğine göre unutulmuş bu şehir Sivas olmalı.

imza ederek izin verip yürürlüğe koydum. Benim bu hükmüme ve imzama, yanımda bulunan adil ve güvenilir, tanıklıkları kabul edilir ve devamlı iltifat ehli olan kimseleri şahit kıldım. Bunu (vakfiyeyi) o tarihte Memalikül Mansure ordusu hakimi olan Hüseyin b. Abdülkerim b. Muhammed Mahruse-i Aksaray da sağ eliyle yazdı.

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı'nın adıyla.

Allah'a olan inancım beni korur. Cömert, atıfeti bol, karşılıksız olarak nimetler veren, merhameti ve acıması bol, affeden, keremiyle sevaptan yücelik hil'atı giydiren, elemli sondan korkarak gam çekenlerin gamlarını gideren Allah'a hamd olsun. O'nun (Allah'ın) herkese genel olarak durmadan devam eden nimetlerinden dolayı hamdederim. Onun günahkârlar için önceden vermiş olduğu ceza emrine şükrederim. Ne kadar uzatılırsa uzatılsın hamdetmenin miktarı kısa kalır. Kapsama sebeplerini idrak etmesi zor olan bir şükür arzederim. Allah'tan başka tanrı olmadığına tek olduğuna ve ortağı olmadığına Allah'ı sevenlerin yüzlerini şüpheye yönelmekten ve inançlarında sarsıntıdan çeviren koruyucu bir şahadetle şahitlik ederim. Yine şahadet ederim ki Muhammed onun kulu ve elçisidir. Onun Abdi Menaf b. Kusay b. Kilab soyundan hidetli derecede kaba Arabların şirklerini terk etmeleri için ümmetinin en iyisi, hayırlısı olarak gönderdiğine şahitlik ederim. Ona ve seçkin soyundan gelen pak olanlara ve ashabına bulutların gidip geldiği ve vatanından ayrı düşenlerin ağıtlarının dinmediği ve bitmediği sürece devamlı salat ve selam olsun. Mukaddes, muazzam peygambere ait yerlere ve itaat edilen değerli, mükerrem, seçilmiş Nasır (Li Dinillah) in efendisi olduğu Abbasi imametine de salat ve selam olsun. Allah onun gölgesini çağlar gidip geldikçe sonsuz kılsın. Onun azametini zaman devam ettikçe ebedi kılsın. Temizliğini zirvesine ulaştırsın; bütün hayır bölümlerini onun emelleri içine dürsün ve yaysın. Onun dinin yararlarına olan ezici övüncünü her yerde bir tohum gibi yeşertsin ve yaysın. Açık olan hakkın doğduğu her yerde parlatsın. Asilerin kökünü kessin, rızası istenen hidayet ışıklarını yükseltmekle baltalsın. Diller en halisane dualarla lehinde dua etsin. Dualarımız yerin ve göğün rabbine onun yüksekliği yolunda beşiklik etmek için yönelsin. Onu rahatsız edici sebeplerden uzak kalsın. Onun hürmüz kumaşından elbiseleri, soyucu eller uzanmaksızın üzerinde kalır. O'nun duasının yıldızları ikbal ufkunda yükselsin. Onun devlet bulutları kuşlar sabah akşam terennüm ettiği sürece ta ki onun emir

ve yasaklarına meliklerin ve gaddarların boyunları eğilinceye kadar beşeriyet üzerinde dolaşsın. Kayser ve Kısraların boyunları şahanelerinin merasimlerine itaat etsin. Şüphesiz yüce Allah bağıışı ve güzel yardımı ile güzel-lerin en iyisini ve bolların en çoğunu vermeye kadirdir.

Bundan sonra (maksada gelince), bu satırlar isim ve neseblerini yazdırmaya gönüllü olanların had ve yazılarının kaleme alınmasına teberruda bulunanların tanıklığı üzerinedir. Doğruluk ve dürüstlük ışıkları ile ziynetlenmiş, şüphe ve iftira eserlerinden arınmış, şikayet ve şüpheye konu olmaktan uzak olanların tanıklıkları ile son bulmaktadır. Onlar iyi halleri, adalete bağlılıkları, sözlerinin doğrulukları, hiyanet ve gaddarlıktan uzak emanet sıfatı ile tanınan meşhurlardandırlar.

Onlar sultanu'l muazzam, şahinşahü'l azam, ümmetlerin dizginini elinde tutan Arap ve Acem sultanlarının ve meliklerinin efendisi Allah'ın arzının sultanı, kullarının duacısı, ülkelerinin koruyucusu, Allah'ın halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin izzeti, islamın ve müslümanların desteği, sultanların ve meliklerin temel direği, iki âlemde adaletin yaşatıcısı, zalimlerden mazlumları koruyan, gazilerin ve mücahitlerin sığınağı, kafirleri ve şeriklerini öldüren, zındıkları ve mülhidleriyok eden, asileri, serkeşleri ve dikbaşları kahreden, kılıç sahibi kuvvetli hükümdar, zamanın başlamasını düzene koyan, puta tapanları mahveden, Haçlıların torunlarını kılıçtan geçiren, galip devletin celali ve yücesi, parlak milletin güzeli ve övüncü, temiz milletin kemali ve kıvancı, imamın ve insanlığın yardımcısı, yetimlerin koruyucusu, hilafetin destekçisi, bütün tehlikede halkın sığınağı, bütün afetlerden onları kurtaran, Doğunun ve Batının meliklerinin yöneticisi, Allah'ın halifesinin kılıcı, vurup döken, gerektiğinde ve istendiğinde Allah'ın kullarına imdada koşan, Allah'ın ülkelerinin arslanı, muharip ve galip sultan, Selçuk hanedanının tacı, denizin ve karanın sultanı, Ebu'l Feth Keykâvus b. şehit sultan Keyhüsrev b. Sultanu'ssa'id Kılıç Arslan'ın -Allah onun kabrini ve mezarını nurlandırısın, meşhedini ve merciini kutsileştirisin, mezarını sulasın, ruhunu rahat ettirisin, toprağını sulasın, yaklaştıran melaikeleler, inen nebiler ve peygamber hakkına ve salih kullar hürmetine yurdu ve sığınağı ve son durağı olan kutsal kabrini geniş kılsın-hazır bulunduğu ulu katta, yüce eşikte, bilgilerin toplandığı bir mecliste hazır bulundular. Bu (toplantı) 615 yılında ayların başlanıgıcı Muharrem ayının ilk günkü tarihinde yapıldı. Sultan (bu mecliste) söylediği nutukta gönülden inandığını, bulunduğu durumu kaybe-

deceğini ve malının intikal edeceği düşünce-
sinde olduğunu anlattı: Belalara yataklık ya-
pan musibetler yurdu bu alçak dünya kalınan
yer değil firar edilen yerdir. Göç yeri, kalına-
cak yer değildir. Devamlı ikamet yeri değildir.
İnsanların mutsuzluk ve zararla dolu dünyada
kalış süreleri bahar bulutlarının gelip geçişi gi-
bidir. O (dünya) güzel bir serap gibi aldatıcıdır.
Ona ebedi gözle bakmanı yere sermiş ve
şehvetine bineni düşürmüştür. Hiçbir nebi ne-
biliğinden ve elçiliğinden, hiçbir kuvvetli cebir
kuvvetinden, hiçbir kahir sultan devlet ve sav-
letinden ve hiçbir melik memleket ve şevketin-
den dolayı orda baki kalmadı. Onun
kötülükleri parlak elbiselerle süslenmiştir.
Onun kötülükleri en güzel iyilikleri dahi zahmeti
ile bulandırır. Gam yüklü işkenceler ile musi-
betlerinin verdiği işkence de gelip geçicidir ve
bir ölçüde de tatlıdır. O (dünya) önce her çifti
okşayan ve sonra onunla nişanlanmanı bölük
bölük helak eden bir güzeldir. Çocuğunu öpüp
sonra şamarlayan ve biraz emzirip sonra
ayıran bir ana gibidir. Onun saf işsiz yaşlılara,
heybetli yaşlıların sahibi büyük şeyhlere dahi
rahmeti, acıması, sevgisi ve şefkati yoktur.
Akıllı kişi onun zehir katılmış lezzetine aldan-
maz ve gam dolu sevincine meyledip yurt tut-
maz. Ne mutlu emeli az olup, amalını rızayı ila-
hiye hasredip bütün vakitlerde gerektiği gibi
ondan korkana ve bütün saatlerini ona ibade-
te ayırana. Yine ne mutlu yüce Allah'ın "*bizim
için çalışanları elbette yollarımıza eristireceğiz,
Allah şüphesiz iyilik edenlerle beraberdir.*"³
sözünde (ayetinde) dediği gibi bütün gücü ile
çalışıp kalb gözü ile ileriye görene ve yine ne
mutlu yüce Allah'ın "*Allah'ın doğru yola
eristirdiği kimse hak yolundadır, kimi saptırırsa
onu doğru yola götürecektir rehber bulamaz*"⁴
ayetindeki vaadine itibar edip ibret alana ve
son konağı ve dönüşü günü için hazırlık
çabalarını sürdürerek buna bağlı kalana.

Onun (vâkıfın) irad ettiği sözün kapsamı,
dileğinin gereği, murad ve meramı, nasihati ve
hatırlatmalarının sonucu böyle olunca, akli ve
fikri selamette olarak, hacib ve tercüman
vasıtası olmaksızın bizzat kendi diliyle
söyleyerek, tasarrufunda ve kendine nisbet
edilenlerin bağışında bağımsız olarak onların
yanında ve nezdinde ikrar ve itiraf edip onları
kendine şahit kıldı. Riya şaibesinden korun-
muş saf bir niyet, nur ve ziyası lekesiz bir zih-
niyetle "*sadaka veren erkek ve kadınlara,
Allah'a güzel bir takdimde bulunanlara kat kat
karşılık verilir; onlara cömertçe verilecek bir
ecir vardır*"⁵ ayetindeki büyük Allah'ın fazlı ve
geniş affını rica edip, Şehabi'nin hadisinde
söylediği gibi Arap nebisinden -salat ve selam
ona olsun- "kiyamet gününde hüküm verilin-

ceye kadar imanlı kişi sadakasının gölgesin-
dedir" ve yine onun (peygamberin) -salat ve
selam ona olsun- "insan oğlu ölünce üç ameli
hariç diğerleri kesilir; sürüp giden sadaka, ya-
rarlanılan ilim ve kendisine dua eden evlat" ve
yine onun (peygamberin) -salat ve selam ona
olsun- "ey insan oğlu senin için dünyada yiyip
tükettiğin, giyip yıprattığın sadaka verip
ardında bıraktığın üç şeyden başka şeyin yok-
tur" sözüne uyararak ve Allah'ın "*her kişinin
yaptığı iyiliği ve kötülüğü ki kendisi ile onun
arasında uzun bir mesafe olmasını diler, hazır
bulacağı günü bir düşünün*"⁶ ayetindeki vuku
bulacak olan birçok azabından ve şiddetli uku-
betinden ve çabuk hesabından korkarak ve
yine "*insanın kardeşi, anası, babası, karısı ve
oğullarından kaçtığı gün*"⁷ ve Allah'a temiz
bir kalble gelenden başka kimseye malın ve
oğulların fayda vermeyeceği gün"⁸ düşünre-
rek sadaka, habs ve vakfetti.

Adı geçen vâkıf -Allah onun türbesini
ışıklandırın ve ruhunu takdis etsin- ayrıntıları
ile beyan ettiği, hakkından, mülkünden eli
altında ve tasarrufunda bulunanları vakfetmiş
olup bu vakfının varid olduğu şer'an sahih ve
sabit görüldü. Bunlar:

Rum (Anadolu) şehirlerinden biri olan
Dar'ül-Mülk (başkent) Konya şehrinin- Allah
orayı korusun ve muhafaza etsin- dışında bulu-
nan bostanın tamamı; dört hudutla çevrili
olup:

1. Kayserili Zeynü'd-din Alişir b. Hasan'a
ait kayalık yeri.
2. Sarac Cemaleddin Muhammed bağıını,
3. ve 4. Oraya açılan ve oradan geçen
yolu takip eder.

Cenne beldesi dışında oranın
köylerinden biri olan Beytekin (بيدكين) köyünde
Herisfor (حريسفور) adıyla tanınan tek gözlü
değirmenin tamamı ile değirmene bitişik ahır
ve bir odalı ambar; dört hudutla çevrili olup:

1. Bir araziyi,
2. Sivastos bahçesini,
3. Nehri,
4. Oraya açılan ve oradan geçen yolu
takip eder.

Ereğli Rabazında (dış mahallesinde)
Türkmenler çarşısında yanyana 30 dükkânın
tamamı; dört hudutla çevrili olup: 1. ve 2. Yolu

3. Kur'an; Süre 29, âyet 69.

4. Kur'an; Süre 18, âyet 17

5. Kur'an; Süre 57, âyet 18

6. Kur'an; Süre 3, âyet 30.

7. Kur'an; Süre 80, âyet 34-37.

8. Kur'an; Süre 26, âyet 88-89.

ve eskiden Şehabeddin Alemi adı ile bilinen sultan dükkânlarını,

3. Kısmen yolu, kısmen yüncü Yermubi b. Hüseyin dükkânlarını ve kısmen İmadeddin Damin b. Yusuf dükkânlarını ve diğer bir yolu,

4. Hacı Budak (برداق) mescidine mevkuf olan bir dükkân ile yolu takip eder.

Mahruse-i Aksaray beldesi dışında bulunan ve oranın yöresi ve bitişiğinden olan Mermindi (مرمیندی) diye adlandırılan Rumiye köyünün tamamı ve buranın bitişiği ve yöresinden sayılan bütün yerler ile diğerleri; dört hudutla çevrili olup;

1. Borbakenan (بورباكانان) diye adlandırılan Senir köyü arazisini ve Karlıtaş arazisini,

2. Karaviran ve Eyule (ايوله) arazisini,

3. Selçuki Hatun bağını, Sofular diye adlandırılan Sandal köyü ve Çeldik köyü arazilerini,

4. Gelegüle (كلاكوله) arazisi ve Safra (صفرا) köyü arazisini takip eder. Yol ve geçit bu dördüncü huduttur.

Bu köyün (Mermindi-Rumiye) hudut ve takımları Aksaray'da -yüce Allah orayı korusun- korunmuş bir mahkeme oturumunda ve seçkin bir toplantıda adil, doğru ve güvenilir insanların tanıklıkları ile şer'an nezdinde doğrulandı ve subut buldu. Bu şahitler: Resil b. İsmail b. Edhem, Türkanşah b. Bağur (پانده) b. Süleyman, Ahmed b. İsrail b. İbrahim, Turhan b. Gazi b. Celdik, Kimya b. Ömer b. İshak, Şemseddin b. Mahmud b. İsrail, Muhammed Salar b. İlyas b. Semi', Süleyman b. Hoca, Suli b. Teneş b. Gecmiş.

Kayseri şehri dışında oranın yöresi ve bitişiğinden olan Efkere köyü ve ona bağlı olan arazinin tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Güneyden başlayıp patika yolu tarafından Kirkor (كركور) adı ile tanınan değirmende son bulur. Bu değirmen Deksadıc (دكساديج) köyü arazisinin başlangıcıdır. Efkere köyüne kum yolundan dönüp batı tarafta Efkere köyü üzerindeki kilise harabesine ve oradan Rum (Bizans) devrinden kalma eski bir kum tepesine doğru gider. Oradan geçip Balagasi sınırında diğer bir kum tepesine ulaşır. Bundan sonra kuzeyden biraz aşağı inerek Balagasi (بالاكسى) köyünden Efkere'ye doğru giden yol üzerindeki kilise harabesine uzanır. Yine batı taraftan Balagasi yolu üzerinde inşa edilmiş olan köprüye ulaşır. Buradan Balagasi bahçelerinin başladığı yere doğru döner. Buradan batıya doğru uzanıp

Balagasi köyü harman yerine bitişik bostan duvarları yanından Balagasi'den Kayseri'ye doğru giden yolu takiben dört yol kavşağına varır. Buradan geçip güney taraftan Kayseri yolu ile Nanma (نانما) köyü yakınına inen patika yoluna uzanır. Güney tarafı adı geçen patikadan dönerek göle ve Kemer yolu adıyla tanınan ağıla ulaşır. Ve yine dağın tepesine ulaşınca kadar gider. Doğu hududu buradan dönüp dört yoldan birinin geçiş yeri olan patika yoluna kadar devam eder. Yine orada kullanılmayan eski bir köprü vardır; buradan batı tarafta patika yoluna hakim bir kum tepeye ve Cokiler (جوكيلر) arazisi sınırına ulaşır. Doğu hududu buradan dönüp Emir Süleyman'ın hudut ve sınır emaresi ve işareti olarak kabul ettiği kale civarındaki sarp kayaya kadar devam eder. Yine doğudan inerek oradaki tepenin hizasında Bin Sengide (بنسنگيده) adıyla bilinen patika yoluna kadar devam eder. Kuzey hududu ise bu patikadan geçerek Balagasi köyüne kadar devam eder. Oradan Balagasi dağının tepesine doğru giderek patika yoluna uzanır. Bu patika yolunun ortasında bulunan yıkılmış bir kilise yakınında Eğri-Pınar adı ile bilinen bir kaynak mevcuttur.

2. Doğudan Efkere köyüne hakim bir tepeden başlar, kuzey hududu buradan inerek Efkere ve Balagasi köyleri ortasından geçen patika yoluna ve dereye ulaşır. Oradan Afdik b. Tagus, Fasil b., Tanır, Papaz Leon b. Papaz Kosef (Josef) bağlarına ve Toros b. Hakım das temlikine ve Fasil b. Stefan temlikini takip eder. Bu şahıslar Balagasi köyünün asilleri ve köylüleridirler. Böylece yolu takip ederek Menzison köyü patika yolu girişine ulaşır.

3. Kuzeyden Menzison ve Efkere köylerini ayıran huduttan başlayıp oradan batı tarafa dönüp Menzison köylüleri tarafından patika yolunun ortasında bulunan harabe kalenin eteğinde yaptırılan değirmenlere kadar uzanır. Ve yine kuzeyden inip Sivas yolu üzerindeki Engür-gölü köyünün mezarlığına ulaşır. Batı hududu bu caddeyi takip ederek Frenc köyü arazi ve tarlalarında son bulur.

4. Batıdan Frenc köyü arazisine bitişik olan Sivas yolundan başlayıp güney tarafı takiben Türklerin ağıllarına göle ve Kemer yolu adıyla maruf olan ağıla ulaşır.

Engürgölü köyü arazisine bitişik Menzison köyünün aşağısında oradan ayrı bulunan Efkere köyüne bağlı yedi parça arazinin tamamı.

Birinci arazi şu hudutlar ile çevrilidir:

Kavzin ve Engürgölü köyleri yolu üzerinde Üskifan Bezahan tarafından inşa edilen köprü'nün ayağından başlayıp nehri kuzey-

den geçerek Sarımsaklı'da tekrar nehre ulaşır ve Mesleba Köyü güneyinden geçip oradan dönerek Engürgölü nehri yakınındaki çayıra ve orada küçük bir derenin üzerini geçen köprüye ulaşır. Oradan Karaviran köyünden Engürgölü'ne giden yola dönüp Uskifan denilen değirmene ulaşır.

İkinci arazi: dört hudutla çevrili olup:

1. Kayser b. Hacı Yusuf elinde bulunan ikta arazisini,
2. Tarancık lakablı Muhammed elinde bulunan ikta arazisini,
3. Daha önce adı geçen Muhammed elinde iken elan-cümdî Fahreddin elinde bulunan ikta arazisini,
4. Elan adı geçen Fahreddin'in elinde bulunan ikta arazisini takip eder.

Üçüncü arazi; dört hudutla çevrili olup:

1. ve 2. hudutlar adı geçen Fahreddin'in elinde bulunan ikta arazisini takip eder. İkinci hududun tamamı Cümdî Zeyneddin iktisarı ve yine daha önce Emir Ali elinde bulunan ikta arazisini takip eder.
3. Engürgölü'nden Kadavrad'a giden yolu takip eder. Bu hattın sonu yine daha önce candar Emir Ali elinde bulunan ikta arazisini takip eder.

4. Kayser b. Hacı Yusuf elinde bulunan ikta arazisini takip eder. bu hattın sonu yine daha önce Cümdî Emir Muhammed Kürdi elinde iken elan cümdî Şerefeddin elinde bulunan ikta arazisini takip eder.

Dördüncü arazi; dört hudutla çevrili olup:

1. Adı geçen Fahreddin elinde bulunan ikta arazisini,
2. Yolu,
3. Adı geçen Kayser elindeki ikta arazisini,
4. Candar Ali iktası diye ma'ruf ikta arazisini takip eder.

Beşinci arazi; dört buhutla çevrili olup:

1. Adı geçen Kayser'in iktasını,
2. Cümdî İbrahim Kürdi iktasını,
3. Cümdî Muhammed Kürdi iktasını,
4. Emir Ali iktasını takip eder.

Altıncı arazi; dört hudutla çevrili olup:

1. Orada akan dereyi,
2. Adları geçen Fahreddin ve İbrahim Kürdi iktalarını,
3. Adı geçen İbrahim Kürdi ve Fahreddin Şedibahr iktalarını,
4. Çayırı takip eder.

Yedinci arazi; dört hudutla çevrili olup Karaviran'dan Kayseri'ye giden yol yakınında Gazigöl'de bulunur.

1. Adı geçen yolu,
2. Daha önce Hoca Muzaffer'e ait olan bir ikta arazisini,
3. Bu arazi ile Dazasun köyünü ayıran bir dağı,
4. Susviran köyü arazini takip eder.

Efkere köyünün hudut ve sınırları ile zikredilen bu yedi arazi hissesi Kayseri Kadısı - Ululuğu devamlı olsun- Ulu Emir, alim, adil, faziletli, olgun, dinin yıldızı, islâmın güneşi., kadılar ve hakimlerin efendisi Kadı Ahmed b. Sera Suad (سراسعاد) b. Ahmed Razi nezdinde adil, doğru güvenilir kimselerden olan Kayseri meşahirinden Malatyalı muhtesib Şemseddin Ebubekir b. Hacı İbrahim ve bezzaz Şemseddin Alishir b. Ali b. Abdullâh ve Hacı Arslan b. Şirin b. Aydoğdu ve Hoca Ebubekir b. Hacı Hasan ve Ebi'l Hüseyin ve Hoca Ahmed b. Yusuf b. Mol (مول) un şehadetleri ile zikredilen sınırların sahih ve sabit olduğunun varid olması üzerine hükmünün tahriri sahih ve sabit oldu. Şer'an gerekli bütün şartların yerine getirildiğini müşahede ettikten sonra muhtevasını ifa, imza edip izin verip icra ettim ve razı oldum. İmzalanan vesikalara uygun olarak sahih ve sabit olduğuna hükmettim.

Malatya şehrinin dışında bulunan ve oranın civarından ve bitişiğinden ve köylerinden biri olan Saman köyünün tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. Güney hududu olup hattın batısından başlar Beytül-Gazi diye bilinen yerden Hababî diye isimlendirilen köye giden yolda son bulur. Bu hat kısmen adı geçen Hababî köyünün sınırını takip eder. Ve yine her ikisi (vakif arazisi ve Harabî köyü) arasını ayıran hat, Cakemka (جاکمکا) arazilerinden biri olan Papaz Danyel'e ait çorak arazinin ortasındaki deredir. Bu hattı teşkil eden dere, adı geçen çorak araziden ayrıdır. Buradan Hakemka köyünde bilinen yere, Menasû's-Samani diye bilinen araziye-ki burası kısmen Sayusi (Silbisi?...) köyü hududunu takip eder ve her ikisi arasındaki set adı geçen Saman köyü arazisini sulayan deredir. Buradan Zof diye maruf yere ve oradan Küffar diye isimlendirilen dereye kadar uzanır. Daha sonra bu hudut, Harabî köyünden Malatya şehrine giden yola ulaşır. Güney hududunun tamamı budur.

2. Doğu hududu: Güney hududunun bittiği yerden başlar. Gelagenci (گلاگنجی) köyünden Malatya'ya giden yolu, oradaki bir tepeyi Beledna (بلدنا) köyü sınırını ve bu köye ait dereyi takip eder. Bu hudut böylece

Saman köyünden Malatya'ya giden yola kadar uzanır ve hududun bir kısmı dereden ayrılan bir arka takip eder. Bu dere adı geçen Saman ve Beledna köyleri sınırlarını ayıran hattır. Bu hudut adı geçen Saman ve Beledna köyleri arazilerinde Eğir diye maruf nehirden suyunu alan derenin oraya hakim bir tepeye yaklaştığı yere kadar uzanır. Buradan Malatya şehrinden Elbistan'a giden büyük yola kadar devam eder. Adı geçen bu yol buranın geçidi olan köprüde son bulur. Buradan sonra köprünün arkasından Sermu (سرمو) köyü sınırına ulaşır. Vakıf arazisi ile Sermu köyü arasındaki hat bu köye ait deredir ve bu hudut kısmen Şeyifgün köyü arazisi hududunu takip eder. Bu da doğu hududunun sonunun tamamı ve hepsidir.

3. Kuzey hududu: Başlangıcı bu ikinci hududun sonu olup Nurfiri (نurfیری) köyü yolunu ve Kasık diye ma'ruf büyük aşığı tepeye takip eder. Bu hududun sonu Kutluğ Dere diye mâruf vadiye ulaşır.

4. Batı hududu: Başlangıcı zikredilen üçüncü hududun sonu olup zikredilen vadiye uzanarak Kutluğ Dere vadisi tepesine ve buradan da oradaki iki yol kavşağına kadar ulaşır. Bu hudut keza Beytül-Gazi diye ma'ruf yere kadar güney tarafa doğru devam eder. Batı hududun tamamı da budur.

Adı geçen Saman köyünün hudut ve sınırları o sırada Malatya şehri- Allah oranın bereketini devamlı kılsın- hakimi Kadı-İmamül'Alem, dinin burhanı, islâmın şerefi, hakimler ve kadılar güneşi Ebi Nasır b. Mes'ud b. Muzaffer - Anevî'den gelen bir yazı ile nezdimde sahih ve sabit oldu. Bu kararına esas olan adı geçen yazıda, aşığı adları zikredilen adaletin koruyucusu, halkın ve alimlerin meşhurlarından olan şahısların tanıklıkları ile kendi katında sahih ve sabit olduğunu söylemektedir. Bu şahitler: Alemin imamı Sultanın hatibi Behrüddin b. İbrahim b. İsmail b. Ömer, alemin imamı İmadeddin Ömer b. Hüseyin, Osman b. İshak, Muhammed b. Yahya Müteveli, Ahmed b. Ebi Nasır b. Mes'ud b. Muzaffer Anevî ki babası hakimdir ve katibü's-şurut Erzincanlı Yusuf b. Nuh b. Yusuf'tur.

Şer'i şartların ve geçerli gereklerinin yerine getirildiğini müşahede ettikten sonra muhtevasını ifa ve imza edip hifzedileni icra ettim ve razı oldum. Doğruluğuna ve geçerliliğine kabule şayan, imzalı ve geçerli yazıda açıklandığına göre hükmettim.

Tokat şehri dışında bulunan ve oraya civar ve bitişik köylerden biri olan Ebigül (ایبگل) köyünün tamamı. Dört hudutla çevrili olup:

1. Doğu hududu: Tokat yöresinden

Hırstoboli (حرستوبولی) köyü arazisini takip eder ve tamamı Ferus (فروس) köyü arazisinde son bulur.

2. Batı hududu: Oranın (Tokat) yöresi ve bitişigi köylerinden biri olan Berib (بریب) köyü arazisini takip eder.

3. Kuzey hududu: Tokat civarında Demi-diyet (دمیدیت) diye bilinen oradaki bir dağı ve gene Tokat civarından olan Çadukin ve Siperilen köyü arazilerini takip eder.

4. Güney hududu: Komanat (قومناط) şehrindeki nehri takip eder ve tamamı Hacı Hüseyin adı ile bilinen mezra arazisini, büyük yol ve Keyser (کيسار) köyü arazisini ve Esfunkit (اسفونکيت) köyü arazisini takip eder ve adı geçen Ferus köyü arazisinde son bulur.

Adı geçen Ebigül köyü arazisi hat ve sınırı Kadı, alemin imamı, dinin güneşi, islâmın ve müslümanların güzelliği, kadınların ve hakimlerin şerefi olan ve o sırada Tokat -düzeni devam etsin- şehrinde hakim bulunan Ebi Hamit Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Avşi muhakemesinden varid olan yazı ile nezdimde sahih ve sabit oldu. İçinde zikredilmektedir ki Tokat Reisi Zeyneddin Muhammed b. İshak ve cündi Emineddin Salih b. İsmail'in şahadetleri ile onun nezdinde sahih ve sabit olmuştur. Sebebini inceledikten ve gereğini ifa ettikten sonra muhtevasını kavrayarak imza ve icra edip izin verdim ve razı olup geçerliliği kabul edilmiş imzalara dayanarak sahih ve sabit olduğuna hükmettim.

Sivas şehri dışında bulunan ve oranın bitişigi ve civarı köylerinden biri olan Üzeyir, Adverirhan (ادويررخان), Ovacık, Oruçhan, Koymad, Arabviranı, Derbencik ve Çavuldur vs. gibi köy ve mezraaları içine alan Horhun köyünün tamamı. Dört hudutla çevrili olup:

1. Güney hududu: Derbencik adı ile bilinen Karsun patika yolunu ve Derbencik'ten Necmeddin Erbürek diye bilinen mezraanın tepesine giden büyük yolu ve Karlu köyü arazisini ve adı geçen Horhun köyünden Sivas şehrine giden yolu, Akpınar köyü arazisini ve adı geçen mezraaya ait suyun ulaştığı topraklara kadar uzanan bir tepeye takip eder. Yine Sengi Kincik (سنك كچق) ve Horhun arazisi ile Akpınar arasında set teşkil eden Erzincan yolu diye bilinen yola kavuşan diğer bir yola ulaşır.

2. doğu hududu: Altıntepe diye bilinen tepeye giden adı geçen yoldan başlayıp böylece Cıyran'a (جيران) kadar uzanır, oradan Kızıl Senir (قزل سکر) denilen yeri geçerek adı geçen Derbencik ve Çavuldur'a ve Kerem Beka (کرم بقا) arazilerine ulaşır.

3. Kuzey hududu: Kuyucak ve daha önce

Muhammed ve Ercük mezraaları diye bilinen Horhun köyünün sahibi olan Neseb Hatun mezraası arazisi ve Karasi Bezdiyadik (بزدياديك) arazisi ve Ayşe oğlu diye bilinen Ali deresini takip eder.

4. Batı hududu: Serli b. Barik (سرلي بن بارك) arazisine bitişik adı geçen araziye ve Hamza'nın değirmenine su getiren dere ile Derbencik'te bilinen Gadsun (كادسون) deresini takip eder.

Zikredilen şehrin (Sivas) civarından olan Kömür (كور) köyünün tamamını - oradaki şöhetinden dolayı tahdit etmeye gerek görülmeven ve adı zikredilmeyen oraya bağlı yerler ve mezraası ile.

Mezkur şehrin civarından olan Subaşı, Sandal, Tunur, Dene, Koymad, Kavak. Kıcı, Kızılköy, Candar, Salur, Bedehacı, Begdili, Hanis, Serekler, v.s. gibi köy ve mezralardan oluşan Kân-abad nahiyesindeki Koymad divanı vergisinin tamamını, Tumluca dağına ve Danyal köprüsüne ve Kan nehrine kadar uzanan bitişik hudutları ile.

Sivas şehrindeki 78 adet dükkânın tamamı. Bunlardan manifaturacılar çarşısında birbirine bitişik 9 dükkânın tamamı; dört hudutla çevrili olup:

1. ve 2. Emir-i ahur İmadeddin Ayaz'ın han mescidi evkafını,

3. Büyük caddeyi, at ve hayvan çarşısına ve diğer çarşılarla giden yolu,

4. Münadiu's Sovk'u takip eder.

Manifaturacılar çarşısında birbirine bitişik 6 dükkânın tamamı, dört hudutla çevrili olup:

1. Eminateddin Ali dükkânlarını,

2. Yine aynı dükkânları,

3. Keremeddin Şem'un dükkânlarını,

4. Münadiyi takip eder.

Manifaturacılar çarşısında birbirine bitişik 12 dükkânı dört, hudutla çevrili olup; her biri muhtelif yolları takip eder.

Manifaturacılar çarşısında yanyana 12 dükkân, dört hudutla çevrili olup her biri bir yolu takip eder.

Manifaturacılar çarşısında yanyana iki dükkân, dört hudutla çevrili olup:

1. ve 2. Cemaleddin Muhammed Kazvini tarafından bina ettirilen cami mescidine yine onun tarafından vakfedilen dükkânları.

3. Hacı Osman dükkânını,

4. Münadi'yi takip eder.

Manifaturacılar çarşısında birbirine bitişik altı dükkân, dört hudutla çevrili olup:

1. Hacı Osman dükkânını,
2. Cemaleddin Muhammed Kazvini evkafını,

3. Sevsin (سوسين) evkafını,

4. Münadi'yi takip eder.

Terziler çarşısında birbirine bitişik sekiz dükkân, dört hudutla çevrili olup:

1. ve 2. Zahireddin İli b. Yağıbasan hanını,

3. Yakub Servî dükkânını,

4. Oraya açılan ve geçilen yolu takip eder.

Ayakkabıcılar çarşısında birbirine bitişik dokuz dükkân, dört hudutla çevrili olup:

1. ve 2. Şerefeddin Muhammed evkafını,

2. Bedreddin Hüseyin b. Ebi'l Fevaris varislerinin dükkânlarını,

4. Oraya açılan ve oradan geçilen bir yolu takip eder.

Manifaturacılar çarşısında birbirine bitişik 12 dükkânı, dört hudutla çevrili olup, herbiri muhtelif yolları takip eder.

Beğenilmiş adı geçen vâkıf -Allah onu rahmeti ile sulasın, af ve mağfiret elbisesini giydirdi- 5 köy, 108 dükkân, 7 tarla, bostan, değirmen, zahire ambarı ve ahır gibi bu yazıda adı geçen belirlenmiş ve vasıfları tayin edilen bu yerleri bütün hudutları hukukları, istifade edilecek her şeyleri sınırları, faydaları, vergileri toprakları, binaları, harabesi, havası, altı üstü, evleri, menzilleri, yemlikleri, ahırları, fidanlıkları, yaylakları, meskenleri, ağaçları, bağları, bostanları, icar edilen yerleri, çayırları, yün kırılan yerleri, ocakları, odunlukları, bakliyat anbarları, nehirleri, su dolapları, kuyuları, bahçeleri, bataklıkları, çayları, havuzları, su membaları, çukurları, tepeleri, yüksek yerleri, dağları, orada bilinen içme hakkı, zeylinde yazılı vergileri, bayındır ve harab yerleri, bütün ona (vakfa) dahil hariç hakları, oraya bitişik ve oradan ayrı ve orada bilinen ve ona tanınan ve onunla ilgili bütün istisnasız belirtilen sınırları ile Sivas şehri -yüce Allah orayı korusun ve muhafaza etsin- yakınında bulunan ve Tokat caddesi girişinde inşa ve binasını emrettiği Darüş-şifa'ya vakfetti. Allah orayı afatından korusun, dört hudutla çevrilidir.

1. Melik Nizameddin Yağıbasan-Allah ruhunu takdis ve mezarını nurlandırsın- hangâhını,

2. Selçukiye Medresesini ve ona mevkuf araziye,

3. Sultaniye Bahçesini, Mimar Bedreddin

Ali'ye ait meskenleri; Papaz Aragil meskenini, Mağribli Zulik meskenini, Farit el-Hayik meskeni, Bakkal Hüseyin meskenini,

4. Adı geçen büyük yolu takip eder ki Darü's-şifa'nın kapısı oraya açılır ve yolu oradan geçer.

Vakıf bu mülkleri ebedî, sahih Şer'i olarak sadaka niyetine daimi, açık olarak işiterek, elinde bulundurarak sürekli, caiz, kat'i ayrı ayrı ve kesin olarak şer'i kanunlara uygun ve hükmün gereğini ihtiva ederek ortaya çıkan engellerden etkilenmiyerek, sihi şartları bünyesinde toplamış olarak vakfetti.

Mezkûr bu vakıflar satılamaz bağışlanamaz, rehin edilemez, miras olarak devredilemez, temlik edilemez, itlaf edilemez, yok edilemez ve her ne suretle olursa olsun ve her ne sebeple olursa olsun tahrip edilemez. Bu vakıf daimi olan aslına göre geçerli olup esas olarak konulmuş şartlarına göre muamele yapıp bunu günlerin, ayların ve yılların geçmesi bozamaz. Tıpkı geçen zamanın kendini yenilediği gibi her defasında geride bırakılan anın arkadan gelenle tekrarlandığı gibi Allah yeryüzünü ve üzerindeki miras olarak devr alınca kadar devam eder. O, mirascıların en hayırlısıdır. Allah'a, kıyamet gününe inanan halife, sultan, melik, emir, vezir, vali, reis, kadı, müftü, amid, muhtesib ve halktan kim olursa olsun kesinlikle bu mezkur evkaftan eksiltmesi, tağyir ve tebdil etmesi, iptal, muattal ihmal ve tahvil etmesi helal değildir. Kim onu eksiltmeye, tağyir ve tebdil etmeye teşebbüs ederse haram kılınmış bir iş yapmış olur. peygamber-yüce Allah'ın salat ve selamı ona olsun- "*mü'minin haksız yere kardeşinden aldığı bir karış toprağı Allah boynuna halka yapıp onunla birlikte yedi kat yerden cehennem ateşine gönderir" ve yüce Allah "zalimlere gelince onlara çok elim bir azab hazırladı"*⁹ yine Celil ve yüce Allah değilmi ki "*Allah'ın laneti zalimlerin üzerindedir*"¹⁰ diyor, inanan bir mümin böyle bir şeye nasıl taarruz eder ve Allah'tan korkup onu birleyen nasıl bu haddi aşar. Kim Allah'ın kitabına ve resulünün sünnetine aykırı davranır, onların haram kıldığını helal gösterir, müslüman kardeşinin vakfının bozulmasına gayret eder veya harap olmasına çalışırsa Allah'ın gazabını üzerine çekmiş olur. Onun ikametgâhı cehennemdir ve o ne kötü bir yerdir. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah onu sorumlu tutar, iyi muameleleri için mükâfatlandırır, "*kötü işleri için zalimlerin mazeretlerinin kendilerine fayda vermediği günde azab usulleri ve ceza kanunları ile cezalandırır.*"¹¹ Konuşturulmadıkları ve özür dilemek için kendilerine izin verilmediği gün lanet ve kötülük ülkesi olanlar

ıçındır"¹² "*zulmün olmadığı o günde her nefis yaptığıının karşılığını bulur. Allah hesabı çabuk olandır.*"¹³

Adı geçen vakıf -Allah onun toprağını rahmet ve rıdvani ile sulasın, son durağını cennetlerin en geniş yeri kılsın- zikredilen bu evkafı malından ayırıp mülkünden çıkardığını açıkladı. Ulu, büyük, bilgili, akıllı, alim, adil, ehil, olgun, muzaffer, müeyyed, mansur, dinin cemali, islâmın ve müslümanların celali, ülkelerde meliklerin ve sultanların başı, üstadü'd-dar, özel hazinedar Ferruh b. Abdullah'ı -hayrat yolunda Allah onun başarısını ve doğruluğunu devam ettirsin- bu vakfiye vasikasında kaydedilen vakıflarına özel olarak ve bütün ülkede bulunan evkafına genel olarak mütevellî ve nâzır kıldı. O, kendisine verilen görevi bizzat kendisi veya yerine başka birini naib yapmakta, istediği bir kimseyi vekil ve istediği bir kimseye devir ve seçtiği bir kişiye bu görevi devretmekte, -kim olursa olsun- onları bu görevden azletmekte, istediği zaman, arzu ettiği yerde hiç kimsenin itirazı söz konusu edilmeksizin yetkili kılınmıştır. O, bu vakfın tamamına tasarrufta, hazik, mülayim, üstün tecrübeli, mühezzib, gösterişten uzak hekimlerin ve erdemli göz hekimlerinin (kehhâl), muslih, şefkatli, refik cerrahların tahsisatını takdir etmekte, ilaçları ve şifalı bitkileri temin için devenin dışında gerekli hayvanları bulmakta, sınıfları ve dereceleri arasındaki fark ne olursa olsun devamlı müstahdemlerin idare ve sevkinde özel ve genel olarak tek yetkilidir. Bu vakfın gelir ve kârından her vakit ve anda gerektiği zaman yüce Allah'ın ihsan ve inâm ettiği mücmel ve mufassal menfaat, mahsul ve geliri adı geçen mütevellî -yüce Allah onu başarılı kılsın, ilk önce vakfın imarında, yıkılan yerlerin binasında harab olanın yenilenmesinde onarım ve islahında, gerekirse ve mevkufların yerlerin imarına da sarf etmeye, lüzum olmasa gelirlerinin artırılmasında sarfedecektir. Bunlardan artan gelirden her yıl kendisi için Bilad-ı Rum'da (Anadolu şehirlerinde) halk arasındaki alışverişte rayic olan Sultanî beyaz gümüş kırtaş dirhemden 4.000 dirhem - vurulamak için yarısı 2.000 dirhemdir - Beranîmudu ile 1000 mud - ki yarısı 500 mud dur-temiz mahsulden kendisine ayıracaktır. Artan gelir ise adı geçen Darü's-şifa'nın deposunda muhafaza edilerek adı geçen evkafın sulasması ve devamlı artması için mahsullerin en temizi ve gayrimenkullerin en verimliyi satın

9. Kur'an; Süre 76, âyet 31

10. Kur'an; Süre 11, âyet 18

11. Kur'an; Süre 40, âyet 52

12. Kur'an; Süre 77, âyet 35

13. Kur'an; Süre 40, âyet 17

alınarak adı geçen evkafa ilave edecektir.

Adı geçen vâkif -kabri nurla dolsun- mezkûr evkafın mütevellî ve nazırına ve ondan sonra gelen her mütevellîye vakıftan hiçbir şeyin gerektiğinde üç yıldan fazla süre ile devamlı kiraya verilmemesini; sonra önceki kira aktinin süresi bitmeden diğer bir kira aktinin yapılmamasını; zalim, tamakar, müteğellib, mütecaviz, zorla istila etmesinden korkulan, hile ve desisesinden dolayı kendisinden emin olunmayan kimselere kiraya verilmemesini şart koştu. Adı geçen Darü's-şifa -Allah korusun- yıkılırsa, izi kaybolur, enkazı yok olur, rüsumu artar, kirasından vazgeçilir, yenilenmesi mümkün olmaz, yapımı bahane edilir, orada iskân güçleşir, andan faydalanması mümkün olmazsa adı geçen evkaftan hasıl olan gelirler fakir müslümanlara, Allah'ı birleyenlerin ihtiyaçlarına ve mümin miskinlere yer ve gök devam ettikçe tahsis olacaktır. "Rabbinin dilemesi bir yana, gökler ve yer durdukça, orada temelli kalacaklardır. Rabbin şüphesiz her istediğini yapar."¹⁴ "Vasiyeti işittikten sonra değiştiren olursa, bunun günahı değiştirenlerin üzerinedir. Allah şüphesiz bilir ve işitir."¹⁵ Âlemlerin rabbi için insanların ayağa kalktığı gün (kıyamette) Allah'ın meleklerinin ve bütün insanların laneti ona (değiştirene) olsun. Adı geçen vâkif -Allah meşhedini nurlandırсын, mezarını ışıklandırсын- kerim ve cömert olan hayat sahibi Allah adına kiraya verdi. O Allah ki bir işi güzel yapan bir kimsenin ecrini zayi etmez, aksine her bir iyiliğe on misli mükâfaat verir. Adı geçen vâkif kendisinden sadır olan bu vakfiyeye yüce Allah'ı şahit gösterdi; şahit ve itibar sahibi olarak Allah kâfidir; sonra peygamberler ve onların ruhlarını, sonra bütün melekleri, sonra kendisini dinleyen müslümanları şahit gösterdi. Yukardaki sözlerinden sonra kararı ve hükümleri geçerli imzaları ve onayladıkları kararlar şer'an caiz olan islam kadılarından hükümrân valilerden, bilgili imamlardan bir kısmına emrini tevdi etti. Onlar da, ondan sadır olan vakfiyenin doğruluğuna hükmedip imza ederek izin verip yürürlüğe koydular. Onlar yüce Allah'a verdiği nimetlere hamd ederek peygamberlerinin efendisi olan Muhammed'e, soyuna, temiz ashabına ve müslümanlara daima çok salat ve selam ederler.

Şahitler:

Buna Başara b. Abdullah şahitlik etti ve el yazısı ile yazdı.

Buna onun oğlu Zuvak (ذراف) şahitlik etti ve el yazısı ile yazdı.

Buna Behramşah b. Kaymalı (Kaymaz?) (قيسالی) şahitlik etti ve el yazısı ile yazdı.

Buna Ebubekir b. Muhammed şahitlik etti ve el yazısı ile yazdı.

Beni meclislerin büyüğü, mütebahhir imam, milletin ve dinin biricigi, islamın ve müslümanların şerefi, kadıların efendisi, yaratılmışların iftiharî, kadıların kadısı Hüseyin b. Abdülkerim b. Muhammed -Allah onun faziletini ve yüceliğini devam-ettirsin- şahit gösterdi. Karar ve hükmünün fazileti ve imzasının tescili gereğince bunu imzaladı. Şemseddin Osman b. Muhammed b. Melekelu (ملكلي) ve adı geçen baş kadının azadlısı İyaz b. Abdullah (okudular) yazdırdılar. Ahmed b. Muzaffer b. Muhtar Razi de 17 şaban 618 yılında yazdı.*

Efendim ve babam -Allah yüceliğini artırsın ve her iki dünyada dileklerini gerçekleştirsin- burada geçen ve işaret edilenlere yazımla beni şahit gösterdi. Ben Abdülkerim b. Hüseyin b. Abdülkerim. Bu yazı da benimdir.

Beni adil, faziletli, olgun, mütebahhir milletin ve dinin biricigi hakim- Allah onun gölgesini hükmü üzerine uzatsın- içindekine şahit gösterdi. Ahmed b. Cela b. hatib Ahmed.

Beni alim, adil, faziletli, olgun, mütebahhir milletin ve dinin biricigi hakim -Allah onun gölgesini hükmü üzerine uzatsın- şahit gösterdi. Yusuf b. Ebubekir Konevî hattı ile yazdı.

Beni, alim, adil, faziletli olgun, mütebahhir, milletin ve dinin biricigi hakim -Allah onun gölgesini hükmü üzerine uzatsın- hükmüne şahit gösterdi. Bunu Yusuf b. Ebubekir Sultanî yazdı.

Beni efendim ve sahibim vesikada bulunan hükmüne şahit gösterdi. Ben Muhammed b. Abdullah Mes'ud b. Emir al-Buharî. Beni alim, adil, faziletli, olgun, mütebahhir, milletin ve dinin biricigi hakim -Allah onun gölgesini hükmü üzerine uzatsın- hükmüne şahit gösterdi. Bunu Muhammed b. Muhammed Avdır (اودر) Ebi'l Berekât b. Muhammed Alevî o tarihte yazdı.

Beni, alim, adil, faziletli, olgun, mütebahhir, milletin ve dinin biricigi hakim -Allah onun

14. Kur'an; Süre 11, âyet 107.

15. Kur'an; Süre 2, âyet 181.

* Metnin bu kısmında fotokopide de görüleceği gibi pek çok Arapça hatalar vardır. Biz gerek bu vakfiyede, gerekse diğer vakfiyelerdeki tanıklarla ilgili cümlelere bakarak bu şekilde tercüme etmeyi daha uygun bulduk.

gölgesini hükmü üzerine uzatsın- hükmüne ve adı geçen vâkîfın ikrarına şahit gösterdi. Ben Şemseddin Reis.**

Beni, alim, adil, faziletli, olgun, mütefekkirlerin babası Dârü'l-iz, mahrusâ-i Aksaray'da -Allah yüceliğini korusun- memâlik-i mansure ordusu hakimi Hüseyin b. Abdülkerim b. Muhammed Nesevî içinde hükümlerin hükmü bulunan, metindeki itirazsız hükmü üzerine şahit gösterdi. Ben Ebubekir b. Abdüssamed Merendî. Kendi hattım ile yazdım.

Beni adil, alim, fazıl hakim -Allah gölgesini devamlı kılsın- yazımın içeriğine şahit gösterdi. Ben Osman b. Muhammed b. Melikdar (ملك دار) b. Muhammed Kazvinî, işte hattım.

Beni alim, adil, kadılar ve hakimler meliki hakim şahit gösterdi. Ben Abdurrahman b. Mes'ud Kalanisi. Bunu Ganber..... yazdı.

Beni alim, adil, itinali araştırmacı, ihsan eden, insafî, milletin ve dinin biricîği islâmın ve müslümanların delili, kadıların ve hakimlerin meliki şeref sahibi adı geçen Darü'l-iz Aksaray'da memâlik-i mansure ordusu hakimi Hüseyin b. Abdülkerim b. Muhammed -ilminin

kaynakları daima taşkın, cömertlik denizi derin olsun- yazımın içindekilere beni şahit gösterdi. Ben Muhammed b. Ahmed Merendi. Bu da gerçek hattım.

Beni alim, adil, kadılar meliki hakim şahit gösterdi. Ben Abdurrahman b. Salu (صالو). Kendi yazısı ile yazdı.

Beni alim, adil kadılar ve hakimler meliki, milletin ve dinin biricîği, islâmın ve müslümanların delili hakim -Allah hükmü ve imzası üzerine fazlını devam ettirsin- şahit gösterdi. Ben Muhammed b. Hacı Yakut, işte hattım.

Beni hakim, adil, alim, kadılar ve hakimler meliki hükmüne şahit gösterdi. Muhammed b. Hacı yazdı (imzaladı).

Beni alim, adil, kadılar ve hakimler meliki şahit gösterdi. Ben Ebül Kerem b. İsmail Mol (Hol?). Sağ eli ile yazdı (imzaladı).

Beni alim, adil, kadılar ve hakimler meliki hükmüne şahit gösterdi. Ben Muhammed b. Saldik (صالديك).

.. Metin ve fotokopide görüleceği gibi bu cümlede de yanlışlık olduğundan kelimeler tam okunamıyor ve anlam çıkarılmıyor.

291

۲۹۱

584

في الضرورات في هذه الأوقاف الذكوة عامة وخاصة في تقيير ادرات الاطباء الخاضعة والنهضة الفايقة المبرية الزهوية
العنة التي لغية والكاليه الفاضليه والجرايمه الصالحه الشفيقه الرفيعة القاطنة بها وترتبع غير البعير التي تصل الادوية والفقير
وعشميه اصول السنوية الملوذمية على تبايه درجاتهم ونقاوت طبقاتهم فما افاد الله تعالى من فوائدهم مستقلها وفضل
بموايدهم من تقربا من جملها ومقتضيا في محل وقت واوانه وجهه وزمانه بيد التوج الزكوة وفقه الله القياذ بصرف ذلك
الى عمارة الأوقاف الذكوة وبناء ما عتبرهم انهم منها وانهم واستجد ما حرت وانجزم واصلاح مرانها واستفادة غلاتها
انه دعت الحاجة اليها ولما استغنت عنها بصرف في عمارة التوفيق عليها فافضل عن غيرها بهم في الخلفه منها كل سنة في القراطين
البيزنطية الفضة السلطانية الراجحة بلاد الروم في معاملات اهلبيا اربعة الاف درهم قرطاس قضى من النقد الذكوة لصف
منها كل ما تاكبها القاقوس من قضى ومبلغه التقية الف يمد يد في النصف منه ذلك خمسمائة مصعب الحجر ووقولها
وختبره الفاضل في مخزانه والشفاء الذكوة حتى اذا البقية شري اعلا والعمارات ونقايل استغلت مصعبها بالبايعة
واضافها الى الأوقاف الذكوة وما لا يزيداها ودعاية لسقيا وشه الأوقاف الذكوة على صدر جرحه بالنوع الذكوة
والناظر في اوقافه الذكوة وعلى كل يتول بعد ان لا يوجب شيئا منها عند مسيل الحاجة في الإجابة اكثر من ثمة سبعة تواليات
ثم لا يبقيد عليه عقدا جاز في اخرى حتى تفضي هذه الامارة المقصود عليها الاواني ولا يوجب من ضلم ولا يصح ولا تغفل
ولا يمتد ولا يمتد على عاقبة ولا يوجب مكره ومكيدته فانه لا يفتت والشفاء الذكوة عبادا بالله تعالى وانست انانها
وعقت ظلالها وانحت رومها واستغلت اجادها واستحان استجدادها وتقد حصولها ونفس السكوب لبرها وعدم الانقاع
صارت القوايل الى اصله من الأوقاف الذكوة عوليد مصر وفان الى فقر السبعة ومحاويج الموصيه وسالكه الموصيه تلاوت
السمرات والارض الاما شاو ذلك انه ذلك فعال لما يريد فسه بدله بعد ما سمعه فانما اتمد على الذمة يدونه ان الله
اسمع عليم وعلم بنة الله والملائكة والناس جميعا الى يوم القيمة يوم الناس لر بالعلمه واجر الأوقاف الذكوة في الله مشهده
وضوا رقه على الجوا والكريم الذي لا يضيع اجره ليعمل على كل يوم حسنة عشر ابد لا شهد الله تعالى الأوقاف الذكوة
بهذه الوقفة الصادرة عنه وفي الله شهيدا وصيبا ثم اواع الانبياء والاوليا ثم الملائكة اجمعين ثم الشهداء السبعة
وذلك بعد ان رضاهم الى عدة من فضاة الاملاخ واولاه الاحكام والارفة الحكام من نفع حكمهم وقضا وهم وسوع
نقذتهم واضوا وهم في حكم الوقفة الصادرة عنه واضواها ونقذواها واجر وهاها صامية الله تعالى
على الابد وصله على سيدنا نبينا محمد وعنته وتك ومحابة واصفيا به وسلمه تسليما كثيرا دائما

شهد بذلك سادة معناه وكه خط	شهد بذلك اسنة الرواة وكه خط	شهد بذلك بهرامناه وكه خط	شهد بذلك ابوبكره وكه خط
اشهد على الصدا الكبر الازم المبر او جلاله والبر والاربع والسبعة سيد الحكام في الرفع افضى العشاء السبعة بغير الكرم من اوانه وقضى وقضى وانصا وهذا السجل وموت حكمه وصاياه وفضلها ومصاها على وله عنه شمس الزهية عفا له بغير ملكه لو وانار به عند الله عنه واصل العشاء او جلاله المبروك كينوا احمد المظفر من العباد الذي في بايع عشر مائة من امانه ومائة	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة كينى من روضه من اوبكر القوي اشهد على سيدى ومولاي على حكمه مائة وانا محمد بن عبد الله مسعود مه امير العباد	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا شمس الزهية من وكلى على نادره وانا كزار الوقف الذكوة	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا محمد بن عبد الله مسعود مه امير العباد
اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا شمس الزهية من وكلى على نادره وانا كزار الوقف الذكوة	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا محمد بن عبد الله مسعود مه امير العباد	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا شمس الزهية من وكلى على نادره وانا كزار الوقف الذكوة	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا محمد بن عبد الله مسعود مه امير العباد
اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا شمس الزهية من وكلى على نادره وانا كزار الوقف الذكوة	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا محمد بن عبد الله مسعود مه امير العباد	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا شمس الزهية من وكلى على نادره وانا كزار الوقف الذكوة	اشهد على الحاكم العادل العاقل الكامل المبر او جلاله والدمه من الله ظلي على حكمه مائة وانا محمد بن عبد الله مسعود مه امير العباد

VAKIFLAR ARŞİV KAYITLARINA GÖRE NIKSAR VAKIFLARI

Dr.Nazif ÖZTÜRK

GİRİŞ

u çalışmamızda, şimdiye kadar vakıflar hakkında yapılan araştırmaların dışında deneme mahiyetinde yeni bir metod kullanılacaktır. Genelde bugüne kadar yapılan çalışmalar, bir vakfiyeyi veya bir dönemi ele almak veyahut vakıflar hakkında genel anlamda bazı bilgiler aktarmaktan ibaret kalmaktadır.

Türlere Anadolu'nun kapısını açan 1071 Malazgirt Zaferinden hemen sonra Türklerin Niksar'a gelmesi ve bilahare burasının Danışmendlilere başkentlik yapması,¹ bilhassa Anadolu'nun bu yörelerinin iskânı ve İslamlaşmasında bir merkez üs görevi görmesi, yapacağımız istatistikî araştırma için Niksar'ın uygun olacağını düşündürmektedir.

Türkler, büyük bir gaza ruhu ile geldikleri bu topraklarda nasıl tutunmuşlar, inançlarını, kültürlerini, dünya görüşlerini, kısıcası hayat telakkilerini buralara nasıl taşımışlardır? Toprağı, uğruna ölünecek vatan yapan bu anlayışın yerleşmesi için nasıl bir metod uygulamışlardır?

Bu sistem ve anlayış içerisinde "*Vakıf müessesesi*" bu varolma mücadelesinin neresindedir? Kültür ve sanatımızın buralara taşınmasında vakıflar ne gibi bir görev üstlenmiştir?

Yapacağımız araştırmada, cevap arayacağımız sorulardan bir bölümü bunlardır. Diğer bir bölümü ise, coğrafyayı vatanlaştıran "*vakıf müessesesi*" nin Niksar'daki durumunu tesbitir. Bu tesbitin yapılabilmesi için cevap aranması gereken bazı sorular ise şunlardır:

Vakıflar Arşivi'nde kayıtlı, Niksar'la ilgili kaç vakıf bulunmaktadır? Bunlardan kaç adedinin vakfiyesi ve tapusu mevcuttur? Vakıflar İdaresi, Niksar vakıfları ile ilgili bugüne kadar neler yapmıştır? Bunlardan ne kadarını

satmış, birer kültür mirası olarak tescil edilen vakıf yapılardan ne kadarını restore ederek, bakım ve muhafazasını sağlamıştır? İdare olarak yapılan faaliyetin dönemlere göre durumu nedir?

Bu sorulara vereceğimiz cevaplar ışığında, Millet olarak kültür eserlerimiz karşısındaki tavrımız nedir?

Deneme mahiyetinde olan bu kısa çalışmamızla, istatistikî cetveller vererek, araştırmacılarımızın dikkatlerini belirli noktalara çekmek; tedbir almak mevkiinde bulunanları da konu üzerinde düşünmeye sevk etmek istiyoruz.

I- VAKIFLARIN MAHİYETİ VE TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

a. Vakıfların Amaç Bakımından Mahiyeti:

Vakf kelimesi Arapça'da durdurmak, alıkoymak manasına olup, ıstılah olarak VIII. asır ortalarından XIX. asır sonlarına kadarki devrede, İslâm ülkelerinin içtimâî ve iktisadî hayatında ehemmiyetli bir rol oynayan dîni- içtimâî bir müessesenin adıdır.²

Vakıf kelimesi, vakıf akdinin mevzuunu teşkil eden menkul veya gayr-i menkul malları ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu manada, amaçları bakımından vakıfları iki kısma ayırmak mümkündür: Birincisi "**aynıyla intifa olunan**" yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflar ki, bunlara "**müessesat-ı hayriye**" adı verilmektedir. Mabedler, medreseler, mektepler, imaretler, zaviyeler, kütüphaneler, misafirhaneler, köprüler, hastaneler, çeşmeler, sebiller ve makbereler bu cümledendir. İkincisi ise "**aynıyla intifa olunmayan**" fakat birincilerin

1. BAYKARA, Tuncer: "Niksar Kalesi ve Tarihi", *Türk Kültürü Araştırmaları* (Hamit Zübeyr Koşay Armağanı), Yıl XXIV/2, Ankara 1986, s. 82.
2. YEDİYILDIZ, Bahaeddin: "Vakıf Maddesi", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XIII, İstanbul 1986, s. 153.

sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini te'min eden, bina, arazi, nakit para ve gelir kaynaklarının teşkil ettiği akar vakıflardır. Birinci kısım vakıfta gayeyi, ikinci kısım ise, vasıyatı teşkil etmektedir.³

b. Vakıfların Türk Kültüründeki Yeri:

Tabiat, insan ve din üçlüsü arasındaki muhtelif münasebetler neticesinde ortaya çıkan ve her toplumun ortak kimliğini oluşturan müesseseler bütünlüğü, kültür sistemini teşkil etmektedir. Türklerin İslâmiyeti kabulünden ve özellikle Selçuklulardan itibaren Türk tarihinin iç dinamiği ve kültürel boyutlarının gelişme çizgisi ana hatlarıyla gözlemlendiğinde, Türk kültürünün temel müesseselerinden birinin vakıflar olduğu açıkça görülecektir.

Vakıf müessesesini tetkik edip de; vakıf ruhunun ve uygulamasının, Selçuklu ve Osmanlı dönemi Türk kültürünün her kesiminde yaratıcı, koruyucu ve geliştirici bir rol oynamış olduğunu anlamamak mümkün değildir. Gerçekten vakıf, coğrafyayı vatanlaştıran; serveti hizmete dönüştürerek, vatanî, iktisadî, içtimai ve kültürel müesseselerle donatan; insanları sevgi, sos-yal dayanışma ve yardımlaşma ağlarıyla birbirine bağlayarak toplumu bütünleştiren; mâzî, hal ve istikbâl arasında köprü kurarak tarih şûrunu canlı tutan bir medeniyet unsuru olmuştur.

Uygarlık tarihimizin temel bölümlerinden birisini kapsayan ve sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde önemli bir yer işgal eden vakıf müessesesi, hiçbir millete, Türk toplumundaki kadar büyük ve anlamlı olmamıştır. Teşkilatçı bir millet olan Türklerin İslâm'ı kabul etmesiyle, toplumsal dayanışmayı ve yardımlaşmayı hararetle teşvik eden dinî hükümlerle, teşkilatçılık ruhu birleşmiştir. Bu birleşmeden, "**Türk-İslâm San'atı ve Medeniyeti**" doğmuştur.

Sosyal devlet kavramının doğmasından sonra, devletin kendi vatandaşlarına sunmakla yükümlü bulunduğu, sosyal nitelikteki kamu hizmetlerini, vakıflar tarih boyunca kendine vazife bilmiştir.

Kurmuş olduğu müesseseler eliyle yardım mekanizmasını harekete geçirerek; yoksulları, yardım yapan kişiye karşı minnet duygusundan kurtarmıştır. Vakıflar, geliştirdiği sosyal yardım müesseseleri ile sadece insan şahsiyetinin korunmasıyla da yetinmemişlerdir. Toplum-Devlet bütünlüğünü sağlayarak; sosyal hayatı yaşanır hale getirmişlerdir.

II- NIKSAR VAKIFLARI

a. Vakfiye ve Vakıf Kayıtları Bakımından:

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulu-

nan 3 cilt fihrist defterinin tetkikinden, doğrudan Niksar adıyla kayıtlı 19 vakfiye tespit ettik. Bunlardan ilki Mükrimin Halil Yinanç'ın uydurma olduğunu söylediği 560/1164 tarihli Melik Danişmend Gazi İbni Seyyid Melik Gazi İbni Hüseyin Gazi'ye ait bir zaviye vakfıdır.⁴ Niksar'da kurulu diğer zaviye vakfiyeleri gibi bu vakfın vakfiyesi Arapça'dır. Vakfiye'de kullanılan Arapça'nın çok bozuk olmasından dolayı, vakfiyenin sıhhati konusunda ortaya atılan bazı tereddütlere sonra, 1948 yılında tercüme edilmiştir.⁵

Diğer zaviye vakfiyeleri 690/1291 tarihli

3. Vakıfların çeşitleri ve mahiyeti bakımından geniş bilgi için bkz. ÖZTÜRK, Nazif: **Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Ankara 1983, s. 80-134.

4. V.G.M. Arşivi: 581/II (A. 1255 başlar), s. 349, sıra 351; Yinanç, M.H. Danişmendiler Md. İ.A, BS, İstanbul 1978, c. 111, s. 477.

5. Tercüme def. No. 2114, s. 437-440 Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 19.6.1944 gün ve 182465/8 sayılı yazı ile tercüme isteği; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 23.6.1944 tarih ve 212/938 sayılı yazısı ile "*vakfiye dilinin Arapça kurallarına uymadığı için tercüme mesuliyetini üzerlerine alamayacakları..*" gerekçesiyle cevaplandırılmıştır.

Bizim yaptığımız tetkikte de gördük ki, gerçekten vakfiyenin dili Arapça kurallarına pek uymamaktadır. Fevkalâde cahil bir insanın kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak esas defterin, vakfiyenin kayıtlı bulunduğu 349. sayfasının başında sözkonusu vakfın sıhhati konusunda şu kayıt bulunmaktadır:

Vakfı Gazi Melik der Niksar defteri şehri kayıd şüde, vakfiye-i ma'mulunbiha be muhasebe-i Eukâf-ı müceddet kayıd şüde fermude ba arz-ı es-Seyyid Mehmet Raşid Efendi Kadı-ı Niksar ve ba inhâ-i es-Seyyid Mehmet Hasib Efendi Müdiri Eukâf ve ba ilâm-ı es-seyyid Mehmet Saadettin Efendi Müfettişi Eukâf ve ba telhis-i Devlethu es-seyyid Mehmet Hasib paşa Nâzırı Eukâf-ı Humâyun ve bâ ferman-ı âli el vaki 22 Recep 1264 (581/II (A. 1255 başlar).

Görülüyor ki, 1264/1847 tarihinde bütün deracattan geçirilerek vakfın tescili yapılmıştır.

Aynı vakıf hakkında, Esas Defterle 482 nolu Sivas Sanî-i Muhasebe Defteri (Sıra 452, s. 314) arasında karşılıklı kayıt düşürülmüştür.

Sivas Sanî Defterinde, sıra ile tevcih kayıtlarına yer verilmiştir. Nitekim vakfın tevliyetinin uzun süre boş kalmasından dolayı; Vakıflar Meclisinin 5.7.1983 gün ve 442/455 tarihli karar ile söz konusu vakıf mazbut vakıflar arasına alınmıştır.

Kayıtların tetkikinden açıkça görülüyor ki, 141 yıldır bu vakıf sahih vakıf olarak işlem görmektedir. Bu durum böyle bir vakfın varlığını açık bir şekilde göstermektedir. Vakfiyedeki dil bozukluğu olsa olsa ya katibin hatası veya esas metni bulunamayan vakfiye yerine geçmek üzere, söylenenlere göre, cahil birisi tarafından vakfiyenin yeniden yazılması şeklinde düşünülebilir.

ahî Nehcivan⁶, 723/1323 tarihli Ahî Pehlivan⁷, 853/1449 tarihli Güçü Beyzade Adil Bey bin Mehmet Çelebi⁸, 890/1485 tarihli Sinanüddin Yusuf bin Abdullâh⁹a aittir.

Burada üzerinde durulması gereken husus, yaklaşık Hicri 1000 tarihine kadar olan sürede Niksar'da tesis edilen ve tetkik imkanı bulduğumuz 7 vakıftan 5'inin zaviye, diğer ikisinin Medine fukarasına meşrut olmasıdır. Niksar'daki cami ve mescidlerle ilgili diyanî vakıflar ise 1082/1671'den sonraki tarihleri taşımaktadır.

Bugüne kadar zaviye vakfiyelerinden sadece Ahî Pehlivan'a ait olan vakfiye neşredilmiştir.¹⁰

Neşredilmeyen Senanüddin Yusuf Bey bin Abdullah vakfiyesinde geçen evlâdi, Müslüman ütekâsi ve Hızır Paşa oğulları mümkün olduğu kadar sonra, vakfın mütevelîliğinin "*Horasanlı Şeyh Hacı Bektaş'ye mensup taifeden âkil ve fikrine itimad ve vakfı müstahikkine sarf eden bir kimseyi ihtiyar etmesi lazım*" ifadesi ile Niksar-Divadere köyünde bulunan Bolhan (Yolhan) Dede şeyh Zaviye ve Türbesine yapılan bir tevcih dolayısıyla Gurre-i Şaban 1223/1818 tarihli bir fermana atıfla "*Anadolu ve Rumeli taraflarında kain bilcümle Bektaşî mühlidlerinin tekke ve zaviyesinde türbe var ise ilga ve maada mahallerin hedmiyle derununda olan mühlid Bektaşîlerin tard ve tebidî ile bil-cümle emvâl ve sairelerinin canib-i mirî için zabt ve tahsisi...*" cümlelerinden, bu yörenin Hacı Bektaş-ı Veli ile ilgisi yönünden de büyük bir materyale sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yine tevcihnamede geçen "*Hacı Bektaş seccade nişini arziyle olan zaviyeden olduğuna binaen...*" ifadesi, Divadere karyesindeki zaviyeye, görevlilerin, Bektaşî şeyhinin teklifi üzerine atanabildiğini göstermektedir.

Nitekim araştırma sonucu Bolhan Dede Zaviyesi, zaviyedarı ve Türbedarı olan Mehmet ve kardeşi Ali'nin hüsn-ü hal sahibi olduklarının anlaşılması üzerine, bu yerin türbedarlık ve zaviyedarlığı Ebu Bekir Efendi'ye tevcih edilmiştir.¹¹

Tetkik imkanı bulduğumuz Niksar'da kurulu vakıflara ait vakfiyelerin dökümü, **Tablo-I**'de verilmiştir. Bu tabloya bakarak, Anadolu'nun istikrar arayışı dönemlerinde tesis edilen zaviye vakıflarının, planlı bir düşüncenin mahsulü olduğu ve insanımızın gaza ruhu ile geldiği bu toprakları vatan edinmesinde katalizör görevi gördüğünü söylemek, mübalağalı bir sonuç olmasa gerekir.

Tespit edebildiğimiz vakfiye sayısının sınırlı olmasına karşılık, 216 numaralı Sivas Fihrist defterinin Niksar'la ilgili bölümlerinin

tetkikinden, 51 adet vakıf tespit ettik.¹² **Tablo-II**'de gösterilen bu vakıflardan hangilerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde tapu kayıtlarının bulunmadığı, mülkiyet bölümünün işlenmesi sırasında gösterilecektir.

Yine Niksar Vakıflarının zenginliğini ve vüs'atını göstermesi bakımından, Hurufat defterleri de tetkike değer görülmektedir. Biz 1119/1707-1250/1834 tarihleri arasını kapsayan 13 defter üzerinde yaptığımız araştırmalarda, 131 kamerî yılda, Niksar vakıflarını idare etmek üzere 750 tayin ve tevcih yaptığımızı tespit ettik. Bunların yıllara göre dökümü, defter ve sayfa numaraları ile birlikte **Tablo-III**'de gösterilmiştir.

b. Mülkiyet ve Tescilleri Bakımından:

Vakıflar akar ve hayrat kütük defterlerinde kayıtlı, Niksar'da 37 parça vakıf yer bulunmaktadır. Bunlardan 7'si akar, 30'u hayrat kütük defterinde kayıtlıdır.¹³ Cinslerine göre dökümü ise şöyledir: 13 cami, 1 cami arsası, 3 mescid, 2 mescid arsası, 3 medrese kalıntısı ve arsası, 4 tekke (zaviye), 3 mezarlıkla birlikte türbe, 1 hayrat arsa, 1 tuvalet, 2 icarhane, 4 tarla.

Bu vakıf taşınmazların vakfı, cinsi, mahal-le veya köyü, ada, parsel numaraları, m²'leri, tescil tarihleri ve kütük kayıtlarının dökümü **Tablo-IV**'de belirtilmiştir. Tablonun tetkikinden anlaşılacağı gibi, Evkâf Hazinesi adına kayıtlı 2 icarhane ve 1 mescid arsası hariç, geri kalan

6. Vakfiyenin orijinali Etnoğrafya Müzesi'ndedir. Tasdikli bir tercümesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne kaydedilmiştir. (Yeni Tescil Def. No. 2157, s. 133).
7. Ahî Pehlivan (Hacı Mehmet): VGM. Arşivi, 581/II (A. 1255 başlar), s. 298-299; Terç. Def. 1967, s. 361-365.
8. VGM. Arşivi, 581/II (A. 1255 başlar), s. 331; Terç. Def. 1967, s. 12.
9. VGM. Arşivi, 582/I (A.1267 başlar), s. 170, Terç. Def. 1967, s. 415.
10. Ahî Pehlivan Hacı Mehmet'e ait Vakfiye Bahaeddin YEDİYILDIZ tarafından "**Niksar'lı Ahî Pehlivan'ın Dâru's-sülehası**" başlığı altında neşredilmiştir. YEDİYILDIZ'a göre vakfiye'nin tesisi, Babailik isyanı, Köseadağ bozgunu gibi Anadolu'da huzursuzluk ve istikrarsızlığın hakim olduğu bir döneme rastlamaktadır. Ahî Pehlivan, ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan sıkıntılar içinde bulunduğu bu günlerde, "tarikat şeyhi ile tarikat usûllerine göre terbiye görmüş olan ve şeriatın zahiri hükümlerine göre daima ibadetlerini yerine getirmeye çalışan sulehâü's-süfiyenin oturması için bir zâviye" yaptırmıştır (YEDİYILDIZ, Bahaeddin: "Niksar'lı Ahî Pehlivan'ın Dâri's-sulehası" **Türk Tarihi ve Kültüründe Tokat**, Ankara 1987, s. 281-290).
11. VGM. Arşivi, Def. No. 561, s. 156.
12. SİVAS Fihrist Defteri No. 216, s. 16-17-18, 93-94, 124-125-126.
13. TOKAT Mazbut Akar Def. C. I, s. 56; TOKAT Mazbut Hayrat Def. C. I, s. 30-33.

34 adedi 1970 sonrasında kütüğe tescil edilmiştir. Bu durum, vakıfların mallarına sahip çıkması bakımından 1970 sonrası bir toparlanma dönemine girdiğinin göstergesi olabilir. Ne var ki, tapu tescilli vakıf taşınmazların, Sivas Fihrist defterinde kayıtlı Niksar Vakıfları ile mukayese edildiğinde, elde edilen bilgiler, bu iyimser düşünceyi doğrulamamaktadır. Fihrist defteri kayıtlarında yer aldığı halde, mülkiyet kütüklerinde bulunmayan 40 parça vakıf yer bulunmaktadır. Bunlardan 10'u nükûd (para) vakfı, geri kalan 30'u ise büyük ekseriyetle vakıf köy camileridir. Bu duruma Cumhuriyetin ilk yıllarında, köy cami vakıfları ile avarız vakıflarının köy tüzelkişiliğine tapulanması anlayışı yol açmışsa da; bu anlayışın terk edilmesinin üzerinden 25 yıla aşkın bir zaman geçtiği halde, idarenin hatalı tutumu yüzünden ülke genelinde yapılması gereken envanter çalışması bihakkın bugüne kadar tamamlanmamıştır.

Spesifik bir şekilde, Niksar İlçesinde bu kısa çalışma, öteden beri söylediğimiz şu gerçeği doğrular mahiyettedir.

Vakıflar İdaresi'nin ülke genelinde mallarının doğru bir envanterini çıkartabilmesi için, yazmaları okuyacak Osmanlıca uzmanları ile Tapu Fen elemanları ve Harita-Kadaastro Mühendislerinden meydana gelecek ekipler oluşturmak ve bu ekipler vasıtası ile bir plan dahilinde il, ilçe ve köy bazına kadar inerek yurt sathında araştırma yapmak mecburiyetindedir.

Eski yazı uzmanları kış aylarında bizim burada yaptığımız gibi evvelâ Vakıf arşiv kayıtlarını mukayeseli bir şekilde çıkartmalı, daha sonra bu bilgileri, eski tapu kütük defterleri ile doğrulamalıdır. Uzmanların Vakıflar ve Tapu arşivlerinden elde edecekleri bilgileri, Tapu Fen elemanları araziye tatbik etmelidir. Bu yapılabildiği takdirde, Vakıflar İdaresi büyük miktarlarda vakıf malına sahip olacaktır.

Niksar'da eski eser tescilli yapılar **Tablo-V**'de gösterilmiştir. Bu yapıların elde edilebilen kitabeleri, 1927'lerde UZUNÇARŞILI tarafından neşredilmiştir.¹⁴

Dilerseniz şimdi de, Türkiye genelinde olduğu gibi, burada da iyi bir vakıf envanteri yapamadığı anlaşılan Vakıflar İdaresi'nin, Cumhuriyet döneminde Niksar'da sattığı¹⁵ ve restore ettiği vakıf eserlerin durumuna bir göz atalım.

Vakıflar İdaresi, **Tablo-VI**'de belirttiği gibi 1935-1937 yılları arasında 8 TL. ile 200 TL. arasında değişen fiyatlarla 9 parça vakıf hayrat yeri satmıştır¹⁶. 1935'den önce yapılan satışlar, İdare Meclisi kararı alınmadan yapılmıştır. Bunlar 1935'de 8 TL'ye satılan

Büyük Hamam Mahallesi mescid arsası, 9.5 TL'ye satılan Madro (kadro) mevkiinde bulunan mescid arsası ile 72 TL'ye satılan Kireç Köprü mevkiindeki mescid arsasıdır. Bunları 1936'da 200 TL bedelle satışa çıkartılan ve açık arttırmada 351 TL'ye satılan ve satış bedeli iki taksitle tahsil edilen Nalbantlar Camii arsası takip etmiştir.¹⁷

Vakıflar İdare Meclisi¹⁸ kararı ile 1936'da satılan 5 mescidin adı, yeri ve satış bedeli ise şöyledir: Hizarlar mevkiindeki Derebağ Mescidi 10 TL'ye, Tuz Mahallesi Ali Şahin Mescidi

14. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kaza ve Nahiyeler Merkezlerindeki KİTABELER, İstanbul 1927-1345, s. 58-73; Bu sayfalar arasında anlatılmaya çalışılan kitabelerin fotoğrafları kitabın sonuna eklenmiştir.

15. Vakıf yerlerin satışı hakkında ilk düzenleme, 3 Cemâziyelâhîre 1329/1913'de Müstagniyen-anh Kalan Harap Bulunan Mebâni-i Vakfiye ile Vakıf Arşivlerinin Nakd ile İstibdalı Hakkında Kanun (Düstur, 11/3, s. 421)'la yapılmıştır. 1338 tarih ve 7/4933 sayılı bir genelge ile "Nakd ile istibdalı lazım gelen mebani-i vakfiye ile vakıf arsalar hakkında bademâ ilâm-ı Şerî ahzı suretiyle irade-i milliyeye istihsaline hacet olmadığı..." ifade edilerek, satışların çıkartılan kanuna göre yapılması istenmiştir.

Bu, vakıf mal varlığının toplu satışını öngören ilk hukuki düzenlemedir. Asırlardır vakıflar eliyle yürütülen hizmetler, ilk önce bütçe kanunlarıyla vakıf yerler bina ve müstemilatları ile birlikte birer iktişer, çeşitli kamu kuruluşlarına devredilmiştir. Daha sonraları, bütçe kanunlarının bir yılı kapsamı sebebiyle alınan bu kararlar ayrı kanunlar haline getirilmiştir. Malum kanunların kabulü birbirini takip etmiştir. 1928-1935 tarihleri arasında yasal ve idari düzenlemelerle cami ve mescidlerin satışına kapı aralanmıştır. Bunlar arasında 1928 yılı bütçe kanununun 10. maddesini, camilerin tasnifine dair 25.12.1932 gün ve 13671 sayılı karamameyi, 15.11.1935'de kabul edilen 2845 sayılı kanunu ve bu kanunun kabulünden 5 gün sonra 20.11.1935'de çıkartılan yönetmenliği sayabiliriz.

Bu konularda geniş bilgi için bkz. (VELİKAHYAOĞLU, Nazif: Vakıf Eserlerinin Gayelerinin Dışında Kullanılması", *İlim ve Sanat*, Eylül-Ekim 1986, s. 9 İstanbul 1986, s. 66-73).

16. Niksar'da vakıf akar yerlerin satışı konusu üzerinde durulmamıştır. Hayratın satıldığı yerde, akarı satılmaması hiç mümkün değildir.

17. Hayrat Kütük Satış Def., s. 277.

18. Osmanlı dönemi Evkâf-ı Hümayun Nezâreti teşkilat yapısı içerisinde mevcut olan Vakıflar İdare Meclisi, Cumhuriyet döneminde 1935'de çıkartılan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun yürürlük tarihine kadar kurulmamıştır. Vakıflar Arşiv kayıtlarının tetkikinden, Vakıflar Meclisi'nin 1946 tarihinden itibaren kuruluşunu tamamlayarak karar almaya başladığı anlaşılmaktadır.

2762 Sayılı Vakıflar Kanunu'nun 10. ncu maddesi elden çıkartılacak veya başka bir hayrata tahsis edilecek "müessesat-ı hayriye" için 1 m² lik bir yer bile olsa, Vakıflar İdare Meclisi ve Vekiller Hey'eti kararını şart koşmaktadır. 1935 öncesi yapılan satış ve tahsisler ise idari kararlarla yapılmıştır.

25 TL'ye, Taşuluk (Taşılık) Mevkii Mısırf Efendi Mescidi 30 TL.'ye Hamamcı Mahallesi Mahalle Mescidi 40 TL.'ye ve Cedid Mahallesi Hoca Sultan Mescidi ise 50 TL.'ye satılmıştır.¹⁹

Türkiye ve Tokat geneline baktığımızda, çoğulcu demokrasiye geçişle birlikte cami ve mescidlerin satışında, açık bir yavaşlama olduğu gözlenmektedir. 1952'lerden itibaren de önem sırasına göre bir onarım faaliyeti göze çarpmaktadır. Tokat merkezinde ilk onarılan camiler Meydan ve Ali Paşa camileridir. Meydan Camii 1952-1954 yılları arasında 32.130.41 TL. harcanarak; Ali Paşa Camii ise yine 1952-1966 yılları arasında 32.060.16 TL. harcanarak yapılmıştır.²⁰

Tablo-VII'de gösterildiği gibi, Niksar'a Cumhuriyet dönemi onarım faaliyeti ancak 1969-1970 yıllarında ulaşabilmiştir.

1969-1988 yılları arasında Niksar'da Ulu Cami 1.759.528.68 TL. harcanarak 5 defa, Pazar Hamamı 1969-1970 yıllarında 21.981.54 TL. ile bir defa onarılmıştır. Melik Gazi, Akyapı Türbeleri ile Kulak Tekkesi'nin 30.000.000 TL. keşif bedelli onarımı halen devam etmektedir. Yetkililerin ifadelerine göre tasarlanan onarımın bitirilmesi için, keşif bedelinin % 30 fazlası ile 40.000.000 TL. nin harcanması gerekmektedir.

Şu ana kadar Türbelerin çatıları bakırla kaplanmış, iç kazılar yapılarak, orijinal döşeme ve sandukalar ortaya çıkartılmış, çevre düzeni yapılmıştır.

Korunması gerekli eski eser olarak Niksar'da 18 yapının tescil edilmesine karşılık bugüne kadar sadece 6 eserin onarılmış olması, bu konudaki çalışmaların yeterli olmadığını göstermektedir.

Bugün ülkemizde Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinden intikal eden 10.000'in üzerinde eski eser tescilli vakıf yapı bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara göre bu eserlerin restorasyonu için her yıl 60 milyar TL'ye ihtiyaç bulunmaktadır.

Genel Müdürlük bütçesinden bu iş için yılda ancak 3-5 milyar TL. ayrılabilir. Bu durumda, Genel Müdürlük imkanları ile kültür ve sanatımızın en güzel örneklerini teşkil eden ve bu topraklar üzerindeki 1000 yıllık hükümlerimizin müşahhas delilleri olan bu yapıları bi-hakkın onarmak mümkün görülmemektedir.

Tarihte, vakıflar eliyle meydana getirilen yapıları yok sayarak, Türk-İslâm kültür ve sanatından bahsetmek mümkün değildir.

Bu gerçekleri dikkate alarak, Devlet'e **"... tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını"** bir görev olarak

veren, 1982 Anayasası'nın 63 ncü maddesi ışığında eski eser onarımı konusunu Millet olarak değerlendirmek ve geç kalmadan ilave bir takım tedbirler almak durumundayız.

SONUÇ

Niksar Vakıfları hakkında, Vakıflar Arşiv kayıtlarına göre yaptığımız bu kısa çalışmadan; İlçe olarak Niksar'ın Anadolu'nun iskanı ve İslâmlaşmasında önemli bir mevkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Malazgirt Zaferinden hemen sonra Danişmend Gazi, Niksar'ı fethetmiş, 1074 'den itibaren Türkler buralara yerleşmişlerdir.

Şehirde başlatılan Türk ve İslâm geleceğine uygun imar faaliyetine paralel bir şekilde, birer cazibe merkezi olarak zaviye vakıflarının kurulduğu görülmektedir. Hicri 1000 Tarihine kadar Niksar'da kurulan Vakıfların % 75'i zaviye vakıflarıdır.

Vakfiyelerde belirtilen işletme esasları tetkik edildiğinde, bu zaviye vakıflarının tesadüfen meydana gelmediği, yeni fethedilen Anadolu topraklarının vatan haline getirilmesinde, insanımızın toprakla bütünleşmesinde, hatta yerli Hıristiyanların İslâmı benimsemelerinde birer üs olarak kullanılmak üzere tesis edildikleri anlaşılmaktadır. Kılıçla yapılan fetihler, gönül erlerinin buralarda gösterdikleri maddi ve manevî yönden cezbedici faaliyetleri ile sürekli hale getirilmiştir.

Vakfiyelere göre, buralar, âlimin, yolcunun, yoksulun, yerlinin ve yabancının müşterek toplandığı, aynı sofranın etrafında oturulup karnınların doyurulduğu, hep birlikte sohbet edilen, hatta beş vakit ibadetin müşterek yapıldığı yerlerdir. Zaviyeye gelmekten hiç kimse men edilmemektedir. Vazifeli personel çift görev yapmakta; O dönemlerde buralarda tembelliğe prim verilmemektedir.

Hiç bir haberleşme ve propaganda imkanının bulunmadığı dönemde, toplumun bütün kesimlerinin bir araya gelmesini sağlayan bu merkezlerin, istikrar ve huzurun sağlanmasında toplumun belirli gayeler etrafında bütünleşmesinde büyük rolü olmuştur.

Zaviyelerin bu özelliği bilinerek, istikrar arayışı dönemlerinde, Anadolu'nun diğer kesimlerinde olduğu gibi Niksar'da da bu sistemden planlı bir şekilde yararlanılmıştır.

Bu araştırma ile Ahlât, Harput gibi kültür merkezlerinden olan Niksar'da da, diğer ilçelerle mukayese edilemeyecek kadar çok vakıf bulunduğu ortaya çıkmıştır. Ancak

19. Vakıflar İdare Meclisi'nin 14.9.1936 gün ve 630/584 sayılı kararı; Hayrat Satış Kütük Def., s. 277

20. Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar, VGM Yayınları, Ankara 1973, s. 34.

Vakıflar İdaresinin bu vakıflara yeterince sahip çıkamadığı gözlenmektedir. 1950'lerden itibaren hayratın satışı durdurulmuş, tapulu 37 Vakıf taşınmazdan 3'ü hariç, diğerlerinin tapuları 1970'den sonra alınmıştır. 1969-1970'den itibaren ise, küçük çapta da olsa onarım faaliyetine başlanmıştır. İlk bakışta bu durum olumlu bir gelişme olarak görülmektedir. Fakat Niksar vakıflarının genelini ele alarak konuya baktığımızda, başlatılan çalışmaların yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Fihrist kayıtlarına göre 37 tapu tescilli vakıf gayrimenkule karşılık büyük ekseriyeti köy camilerine ait olmak üzere, tapusu henüz alınamamış 30 civarında vakıf yer bulunmaktadır.

Bu durum, Vakıflar Arşivi ve Tapu kayıtları üzerinde araştırma yapacak Osmanlıca uzmanları ile Tapu Fen elemanlarından teşkil edilecek ekipler oluşturulmasını ve bu ekipler vasıtası ile bir plan dahilinde ülke genelinde tapu taramaları yapılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bakım, onarım noktasında 65 yıllık Cumhuriyet döneminde yapılabilenlerin yeterli olmadığı ortadadır. Tarih ve kültür varlıklarının Devlet eliyle korunmasına dair Anayasa hükümlerinin ışığında, kıymet hükümlerimizin

sembolü ve bu topraklar üzerinde hükümlerlik haklarımızın delilleri olan san'at eserlerimizi korumak amacı ile Millet olarak bir milli kültür politikası oluşturmamızın gerekliliği bu çalışma ile bir kere daha ortaya çıkmıştır. Bu, millet olarak üzerinde ısrarla düşünmemiz gereken bir olgudur.

Pratik sonuçlar elde etmeye yönelik bu kısa çalışma için; 5 fihrist, 10 esas, 7 tercüme, 13 tevcih, 1 hayrat satış, 4 cilt meclis kararı, 2 akar ve hayrat kütük defteri olmak üzere toplam 42 defter elden geçirilmiş, 19 vakfiye incelenmiştir. Bu arşiv vesikaları, Türk kültür ve san'atının temel öğelerinden olan vakıflar yönünden Niksar'ın çok zengin olduğunun müşahhas göstergeleridir.

Bütün bunlar, bize Niksar ve Niksar gibi, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmelerinde önemli kültür merkezlerinin, doktora programları seviyesinde araştırma konusu yapılmasının gerekliliğini düşündürmektedir.

Yapılacak araştırmalarda, vakıf arşiv belgelerinin yanında tahrir defterleri ve şer'iyeye sicillerinin de tetkik edilmesi, ayrıca elde edilen bilgilerin saha araştırmaları ile desteklenmesi, çalışmanın daha mükemmel olmasını sağlayacaktır.

Tablo-III
NİKSAR'DA BULUNAN VAKIFLARA
1119/1707 - 1250/1834 TARİHLERİ ARASINDA
YAPILAN TEVCİH KARARLARI

S.N	DEFTER NO	SAHİFE NO	TEVCİH (TAYİN) SAYISI	TARİHLERİ
1.	1131	165-169	263	1119-1135
2.	1139	368-369	37	1141-1142
3.	1146	91	18	1182-1184
4.	1149	61	19	1184-1186
5.	1150	97-100	52	1186-1189
6.	1154	97-100	67	1188-1199
7.	1151	202-207	83	1191-1196
8.	564	7-8	20	1204-1209
9.	562	139-141	43	1212-1216
10.	561	156-158	38	1219-1223
11.	560	115-117	29	1223-1226
12.	563	140-143	43	1238-1244
13.	559	104-107	38	1245-1250
GENEL TAYİN TOPLAMI			750	

Tablo-1
VAKFIYE FİHRİST DEFTERLERİNİN TETKİKİ SONUCU TESBİT EDİLEN
NİKSAR'LA İLGİLİ VAKFIYELER

S.N	VAKFIN ADI	TARİHİ	GAYESİ	DİLİ	ARŞİV KAYDI	
					ESAS DEFTER	TERCÜME DEFTER
1.	Melik Danişmend Gazi İbni Seyyid Melik Gazi İbni Hüseyin Gazi	560/1164	Zaviye Vakfı	Arapça	581/II(A. 1255 başlar) s. 349, sıra 351	2114, s.437-440
2.	Ahî Nehcevan (Nehcevanzade Şemseddin)	690/1291	Zaviye Vakfı	Arapça	Etnoğrafya Müzesi	Yeni tescil def. 2157 s. 133
3.	Ahî Pehlevan (Hacı Mehmet)	723/1323	Zaviye Vakfı	Arapça	581/II(A. 1255 başlar) s. 298 - 299	1967, s. 361-365
4.	Paşa Ali Bey	772/1370	Zürri, münkariz olursa Medine fukarasına	Arapça	734 (Harameyn I,) s. 163	2134, s. 229
5.	Güçibeyzade Adil Bey bin Mehmet Çelebi	853/1149	Zaviye Vakfı	Arapça	581/II(A.1255 başlar) s. 331	1967, s.12
6.	Sinanüddin Yusuf Bey bin Abdullah	890/1485	Zaviye Vakfı	Arapça	581/I(A. 1267 başlar) s. 168	1967, s. 415
7.	Pir Hoca Çelebi İbni Balı Çelebi	974/1566	Zürri, münkariz olursa Medine-i Münevvere fukarasına	Arapça	730 (Mukataa I) s. 120	2134, s. 220
8.	Halil Efendi İbni Balıh ulâ Çavuş	1082/1671	Halil Efendi Camii Camî görevlilerine aşır-hatim parası -Diyânî-	Osmanlıca	581/II(A.1255 başlar) s. 341	—
9.	Hatice Hatun Binti Mehmet	1153/1740	Keşî Osman Efendi Camî görevlilerine ücret - Diyanî -	Osmanlıca	581/II(A.1267 başlar) s. 367	—

S.N	VAKFIN ADI	TARİHİ	GAYESİ	DİLİ	ARŞİV KAYDI	
					ESAS DEFTER	TERCÜME DEFTER
10.	Sungur Kerimesi Fatıma Hatun binti Mustafa	1217/1802	Malikhâne	Osmanlıca	Huruf-u Anadolu 561, s. 156	—
11.	Köpekzade Mustafa	1245/1829	Melik Gazi Türbesi için vakıf	Osmanlıca	Huruf-u Anadolu 559, s. 104	—
12.	Kalebaşıoğlu Halil Ağa İbni Mehmet	1310/1892	Çakırköyü Cami 1000 krş nukut - Diyanî-	Osmanlıca	591 (Mücedded Anadolu) s. 169	—
13.	Kabasakaloğlu Sadullah bin Mehmet	1310/1892	Hacılı köyü حجلي cami - Diyanî-	Osmanlıca	603 (Mücedded Anadolu) s. 36	—
14.	Yazıcıoğlu Hayrettin Ağa Zevcesi Fatıma Hatun binti Mehmet	1325/1907	Rivadere köyü cami 1000 krş nukut - Diyanî -	Osmanlıca	603 (Mücedded Anadolu) s. 187	—
15.	Salih bin Osman Çavuş	1325/1907	Abdalkulu köyü - Diyanî -	Osmanlıca	Rumeli ve Anadolu Defteri 990,s. 133	—
16.	Hacı Yemukoğlu Ömer bin Bekir bin Abdullah	1327/1909	Şahinli köyü Cami 1000 krş nukut - Diyanî -	Osmanlıca	Mücedded Anadolu 601, s. 111	—
17.	Başzade Veli Ağa bin Mehmet	1327/1909	Kıracı köyü cami - Diyanî -	Osmanlıca	Mücedded Anadolu 603, s. 157	—
18.	Odabaşıoğlu Ali bin Hasan Hocaoğlu Ahmet Ağa İbni Osman	1318/1900	Ziraa köyü Cami 1000 krş nukut - Diyanî -	Osmanlıca	Mücedded Anadolu 603, s. 79	—
19.	Devvaloğlu Şakir Ağa bin Mehmet	1332/1913	Böhrrekli köyü Cami 1600 'krş nukut - Diyanî -	Osmanlıca	Mücedded Anadolu 604, s. 141	—

Tablo-II
216 NOLU SİVAS FİHRİST DEFTERİ'NİN 16-17-18,
93-94, 124-125-126 SAYFALARINDA YER ALAN
KAYITLARA GÖRE NİKSAR VAKIFLARI

S.N	VAKFIN ADI	VAKFIN YERİ	DÜŞÜNCELER
1.	Hoca Sultan Mescidi	Merkez Cedid Mah.	Satılmış
2.	Eskidir اسکدير köyü Camii	Eskidir Köyü	—
3.	Daru'l-hayr Medresesi	Merkez	—
4.	Halil Efendi Câmii	Merkez	—
5.	Sorhun (Sorkun) Köyü Câmii	Sorhun Köyü	—
6.	Keşfi Osman Efendi Câmii	Merkez	—
7.	Alçakbel Köyü Câmii	Alçakbel Köyü	Halil Ağa İbni Mehmet'in nukut vakfı (Câmi için)
8.	Beşçiftlik Köyü Câmii	Beşçiftlik Köyü	—
9.	Hevekse (Dağüstü) Köyü Malikhanesi vakfı	Hevekse Köyü	—
10.	Yanak Mah. Vaki Veliçavuş Mescidi Şerifi	Yanak Mah.	—
11.	Yağlıbasan Medresesi	Merkez	—
12.	Suk-u Sultanide Orta Câmii	Merkez	—
13.	Kuzguncu Mah. de Suk-u Sultanide vaki Na'leynlü ? Câmii	Kuzguncu Mah.	—
14.	Sunguriye Zaviyesi	Merkez	—
15.	Yusuf Çavuş Mescidi Şerifi	Yusuf Çavuş Mah.	—
16.	اسمره köyü el-Hac İsmail Câmii	اسمره Köyü	—
17.	Çilehane Camii	Merkez	—
18.	Hâdım Ali Vakfından Tıtab Köyü Çilehane Câmii	Tıtab Köyü	—
19.	Tepeyatak Köyü Câmii	Tepeyatak Köyü	Ali Efendi İbni Mehmed'in müceddeden bina eylediği mescid-i şerif için 1000 krş nukud
20.	Boğma Köyü'nde Salih bin Osman Câmii	Boğma köyü	—
21.	Herkumbet (Kumbetli) Köyü Câmii	Kumbetli Köyü	—
22.	Olukalanı köyü Câmii	Olukalanı Köyü	—
23.	Han Câmii Şerifi	Merkez	—
24.	Abdalkulu (Aptalkolu) karyesi Câmii	Merkez	—
25.	Ahıncı (Akıncı) Köyü Câmii	Akıncı Köyü	—
26.	Şahinli Köyü Câmii	Şahinli Köyü	Hacı Yakupoğlu Ömer bin Bekir'in nukud vakfı

S.N	VAKFIN ADI	VAKFIN YERİ	DÜŞÜNCELER
27.	İlmudî (Bilgili) Köyü Câmii	Bilgili Köyü	—
28.	Buz Köyü Câmii	Buz Köyü	—
29.	Taşoluk Mah.Mısrî Efendi Câmii şerifi	Taşoluk Mah.	—
30.	Keyvan Köyü Câmii	Keyvan Köyü	—
31.	Kovanî Köyü Câmii	Kovanî Köyü	—
32.	Bideze (Yakınca) Köyü Câmii	Yakınca Köyü	—
33.	Huriçayı (Budaklı) Köyü Câmii	Huriçayı Köyü	Ali Ağa İbni Osman Ağa'nın nukud vakfı
34.	Zerea (Güllbayır) Köyü Câmii	Zerea Köyü	banisi Odabaşıoğlu Ali Ağa İbni Hasan'ın 1000 krş nukut vakfı
35.	Beşurmu (Yeşurmu) köyü Câmii	Beşurmu Köyü	—
36.	Kıracı Köyü Câmii	Kıracı Köyü	Bu Camiye Veli Ağa ibni Ahmed'in karye-i mezkure'de Nukut, Bahçe ve cevizağacı vakfı
37.	Böhrekli (Pöhrekli) köyü Câmii	Böhrekli Köyü	Köy ahalisinden Hocaoğlu Ahmet Ağa ibni Osman ve Devvaloğlu Şakir Ağa bin Mehmed'in 1600 krş. nukut vakfı
38.	Hacılı Köyü Câmii	Hacılı Köyü	Sadullah bin Mehmed'in 1000 krş nukut vakfı
39.	Kabuzcu Mah. Câmii şerifi vakfı	Kabuzcu Mah.	—
40.	Geyikgözü köyü Câmii	Geyikgözü Köyü	Hardaloğlu Mehmet bin Mehmed'in 1000 krş nukut vakfı
41.	Coç (Büyük yurt) köyü Câmii	Coç Köyü	—
42.	Mekdun (Meknun) köyü Câmii	Mekdun Köyü	—
43.	Yusuf Şah Mah.de Han Câmii	Yusuf Şah Mah.	Mahir Efendi ibni Zeki'nin dükkân vakfı
44.	Ladik (Gökçeli) bucağı Câmii	Ladik Bucağı	—
45.	Mutay Köyü Şeyh Yakup Zaviyesi	Mutay Köyü	—
46.	Dönekse köyü nısıf malikhane vakfı	Dönekse Köyü	—
47.	Çilehane Câmii	Yusuf Şah Mah.	Merhum Hâdım Ali Ağa Vakfından
48.	Divadere Köyü Câmii	Divadere Köyü	Fatma Hatun binti Mehmed'in 1000 krş nukut vakfı
49.	Hasan Bey Câmii	Merkez	—
50.	Hacı Pir Ahmet Bey Vakfı	Merkez	—
51.	Ahi Nehcevan Vakfı	Merkez	—

Tablo-IV
NİKSAR'DA TAPULU AKAR VE HAYRAT VAKIF MAL VARLIĞI

S.N	VAKFI	CİNSİ	MAHALLE VEYA KÖYÜ	CADDE-SOK. MEVKİİ	PAFTA	ADA	PARSEL	M ²	KUTUK DEFTERİ ADI-CİLT ve SAYFA	KUTUK KAYIT TARİHİ
1.	Evkaf Hazinesi	İcarhane	Taşra	Tekke sk.	—	—	—	900 Arşın	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	—
2.	Evkaf Hazinesi	İcarhane	Cami Kebir	Cami Kebir	—	—	—	280 Arşın	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	—
3.	Evkaf Hazinesi	Mescit Arsası	Yusuşah Mh.	Büyük Hamam	—	—	—	36	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	—
4.	Buz Köyü Câmii	Tarla	Buz Köyü	Kınkık	—	—	—	3825	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	25.11.1970
5.	Buz Köyü Câmii	Tarla	Buz Köyü	Çay	—	—	—	750	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	25.11.1970
6.	Buz Köyü Câmii	Tarla	Buz Köyü	Çalılık	—	—	—	250	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	25.11.1970
7.	Buz Köyü Câmii	Tarla	Buz Köyü	Abalık	—	—	—	540	Mazbut Akar Cilt 1, s.56	25.11.1970
8.	Vakıf İdaresi (Keşfi Osman Ef.)	Medrese (Arsa)	Bengiler Mh.	Keşfi Câmii civarı	—	—	—	620	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	8.8.1973
9.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Kargir Câmii	Kılıçarslan Mh.	Madro	30.30 5.C	160	21	134	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	6.6.1978
10.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Horasan Tek.	İsmet Paşa Mh.	Tokat şosesi Temiz Ark	30.30 V.A	279	12	74,16	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	4.7.1978
11.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Ahşap Câmii	İsmet Paşa Mh.	Yol	30.30 S.C	23	22	146,66	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	4.7.1978
12.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Medresi Arsası	Kılıçarslan Mh.	Çanakçı Deresi	30.30 V.A	172	2	349,39	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	4.7.1978
13.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Câmii Arsası	Kılıçarslan Mh.	Çanakçı Deresi	30.30 V.A	172	4	41,74	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	4.7.1978
14.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Harap Mescid	Yusuf Şeyh Mh.	Eski Ceza Evi civarı	30.30 Y.A	225	8	64,15	Mazbut Hayrat Cilt 1, s.30	12.3.1980

S.N	VAKFI	CİNSİ	MAHALLE VEYA KÖYÜ	CADDE-SOK. MEVKİİ	PAFTA	ADA	PARSEL	M ²	KÜTÜK DEFTERİ ADI-CİLT ve SAYFA	KÜTÜK KAYIT TARİHİ
15.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Çilehane Câmî	Çepni Bey Mh.	Buğday pazarı	30.30 Y.A	305	4	241,30	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	12.3.1980
16.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Bahçeli Ahşap Halil Ef. Câmî	Çepni Bey	Halil Ef. Sk.	30.30 Y.B	459	1	549,41	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	12.3.1980
17.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Tuvalet	Çepni Bey	Yol	30.30 Y.A	291	7	92,46	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	12.3.1980
18.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Arsa	Kılıçarslan Mh.	Hükümet Cd.	30.30 V.B	2	24	48	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	12.3.1980
19.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Câmî	Kılıçarslan Mh.	Hükümet Cd.	30.30 V.B	170	11	—	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	12.3.1980
20.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Mescit	Gaziosman Paşa	Kuz Sk.	30.30 V.C	382	2	48,14	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	12.3.1980
21.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Ahşap Câmî	Emrahbaba Mh.	Taşoluk	30.30 Y.B	30	10	77,96	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	10.3.1981
22.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Ahşap Câmî	Emrahbaba Mh.	Karşıbağ	30.30 V.E	372	1	128,42	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	10.3.1981
23.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Câmî	Kaya Paşa Mh.	Derebağ	30.30 T.D	354	4	102,60	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 31	10.3.1981
24.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Tekke	Gazi Ahmet Mh.	Ünye Cd.	30.30 V.B	252	1	58,12	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981
25.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Eski Eser Mahiyetinde Arsalı Tekke	Gazi Ahmet Mh.	Melik Gazi	30.30 Y.B	254	2	142,66	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981
26.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Mescit.	Gazi Ahmet Mh.	Orta Yol	30.30 Y.B	255	4	74,94	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981
27.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Tekke Câmî	Gazi Ahmet Mh.	Mahallede	30.30	268	1	133,14	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981
28.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Mescit Arsalı	Kültür	Hastane Yolu	30.30 V.D	493	44	93,99	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981

S.N	VAKFI	CİNSİ	MAHALLE VEYA KÖYÜ	CADDE-SOK. MEVKİİ	PAFTA	ADA	PARSEL	M ²	KÜTÜK DEFTERİ ADI-CİLT ve SAYFA	KÜTÜK KAYIT TARİHİ
29.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Ahşap Câmi	Kültür	Ayvaz Cd.	30.30	387	1	124,76	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981
30.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Ahşap Câmi	Kültür	Ayvaz Yolu	30.27	487	30	148,67	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	10.3.1981
31.	Hoca Sultan Câmi Vakfı	Kargir Câmi ve Müştemilatı	Kırgızlar	Cedid sk.	30.30 V.A	136	3	416,13	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	25.8.1983
32.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Kargir Kırgızlar Türbesi	Kırgızlar	Cedid sk.	30.30 V.A	137	1	251,68	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 32	16.10.1985
33.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Kulak Tekkesi ve Mezarlık	Gaziahmet	Melik Gazi	30.30 P.C	482	2	852,31	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 33	16.10.1985
34.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Kargir Akyapı Tekkesi ve Mezarlık	Gaziahmet	Melik Gazi	30.30 2.A	481	2	526	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 33	16.10.1985
35.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Yağbasan Medresesi	Kılıçarslan	Kazancı	30.30 V.B	161	43	368,51	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 33	16.10.1985
36.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Melik Gazi Türbesi ve Mezarlığı	Gaziahmet	Talih Tepesi	30.30 V.B 30.30 2.A	239	47	840,65	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 33	16.10.1985
37.	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Avlulu Kargir Ulu Câmi	Çepni Bey	Hükümet Cd.	30.30 Y.A	295	28	2020,18	Mazbut Hayrat Cilt 1, s. 33	25.5.1985

Tablo-V
NİKSAR'DA ESKİ ESER TESCİLLİ YAPILAR İÇİN
ALINAN KURUL KARARLARI

S.N	BİNA VEYA YAPININ ADI	TESCİL KARARININ TARİH VE SAYISI	DÜŞÜNCELER
1.	Kulak Tekkesi	11.7.1988/75	Onarım hk.
2.	Kulak Tekkesi	15.5.1988/50	Onarım hk.
3.	Akçabal köyü camii	14.11.1980/A-2462	Tescil için
4.	Ulu Camii	8.9.1978/A-1274	Tescil için
5.	Cin Camii	8.9.1978/A-1274	Tescil için
6.	Sunguriye Türbesi	8.9.1978/A-1274	Tescil için
7.	Hacı Çıkrık (Keykubat Türbesi)	8.9.1978/A-1274	Tescil için
8.	Melikgazi Türbesi	8.9.1978/A-1274	Tescil için
9.	Kırgızlar (Kırkkızlar) Kümbeti	8.9.1978/A-1274	Tescil için
10.	Çöreği Büyük Tekkesi	8.9.1978/A-1274	Tescil için
11.	Yağlıbasan Medresesi	8.9.1978/A-1274	Tescil için
12.	Çavuş Hamamı	8.9.1978/A-1274	Tescil için
13.	Lülecizade Tekkesi	8.9.1978/A-1274	Tescil için
14.	Leylekli Köprü	8.9.1978/A-1274	Tescil için
15.	Taş Mektep	8.9.1978/A-1274	Tescil için
16.	Akyapı (Ağa yapı) Türbesi	17.11.1978/A-1413	Tescil için
17.	Yusuf Şah Türbesi	17.11.1978/A-1413	Tescil için
18.	Kale Hamamı	17.11.1978/A-1413	Tescil için
19.	Ulu Câmii	13.11.1976/A-237	Kamulaştırma hk.
20.	Ulu Câmii	4.3.1967/3411	Onarım hk.
21.	Keşfi Osman Efendi Câmii	16.6.1968/3390	Bu Câmii'nin yol için yıkılmayacağı, imarda gerekli tadilatın yapılması gerektiğine karar verilmiştir.
22.	Ulu Câmii	10.10.1971/5984	Onarım hk.

Tablo-VI
NİKSAR'DA 1935-1937 TARİHLERİ ARASINDA SATILAN
HAYRAT VAKIF YERLER

S.N	VAKFI	İDARESİ	NEV'İ	NUMARASI	YERİ	TAHMİNİ BEDELİ	EVRAK NUMARASI	İHALE EMRİ	İHALE BEDELİ	PEŞİN ALINAN	SATIŞ TARİHİ
1.	Muhtelif vakıflardan	Mazbut	Mescid arsası	54/1092	Kireç Köprü mevkiinde	72. TL.	935/2007	—	72	72	20.4.1935
2.	Muhtelif vakıflardan	Mazbut	Mescid arsası	53/2385	Büyük Hamam Mah.	8. TL.	935/2007	—	8	8	20.4.1935
3.	Muhtelif vakıflardan	Mazbut	Mescid arsası	51/749	Madro mevkiinde	9.50. TL.	935/2007	—	9.50	9.50	20.4.1935
4.	Nalbanlar Câmii	Mazbut	Câmi Arsası	7	—	200. TL.	936/4946	11.6.1936 184090/80	351 TL.	351 TL. ikinci taksit	16.9.1937 29.5.1936 8773
5.	Derebağ Mescidi	Mazbut	Mescid	14.9.1936 630/584	Hızarlar Mevkii	10. TL.	936/8690	16.10.1936 194249/176	11	11	4.3.1937 8536
6.	Hoca Sultan Mescidi	Mazbut	Mescid	14.9.1936 630/584	Cedid Mah.	50. TL.	936/8690	16.10.1936 194249/176	—	—	—
7.	Ahi Şahin Mescidi	Mazbut	Mescid	14.9.1936 630/584	Tuz Mah.	25. TL.	936/8690	16.10.1936 194249/176	27	27	2.8.1937 8536
8.	Misri Ef. Mescidi	Mazbut	Mescid	14.9.1936 630/584	Taşuluk (Taşçılık)	30. TL.	936/8690	16.10.1936 194249/176	31	31	2.8.1937 8536
9.	Hamamcı	Mazbut	Mescid	14.9.1936 630/584	Hamamcı Mah.	40. TL.	936/8690	16.10.1936 194249/176	41	41	2.8.1937 8536

Tablo-VII
NİKSAR'DA 1969-1988 YILLARI ARASINDA VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NCE
ONARIMI YAPILAN ESERLER VE HARCANAN ÖDENEK MİKTARLARI

S.N	ONARIMI YAPILAN ESERİN ADI	ONARIM TARİHLERİ						HARCANAN ÖDENEK MİKTARI
		1969/1970	1974	1975	1977	1984	1987/1988	
1.	ULU CÂMİ	256.538.35.-	433.500.			678.236.-		1.368.274.35 TL.
2.	ULU CÂMİ, KIZLAR TÜRBEŞİ			391.254.33.-	X			391.254.33 TL.
3.	PAZAR HAMAMI	21.981.54.-						21.981.54 TL.
4.	MELİK GAZİ TÜRBEŞİ, AKYAPI TÜRBEŞİ ve KULAK TEKKESİ						Keşif bedeli 30.000.000.-	40.000.000.TL.
HARCANAN ÖDENEK MİKTARLARININ GENEL TOPLAMI								41.781.510.22.TL.

NOT: X, Harcanan ödenek miktarları tesbit edilmedi.

واقفیه اسمیة خیرات و میراثک محال و مواضعی

تاریخ	مکان	شرح	رقم
۱۳۰۳	...	...	۶۶۶
...	...	...	۶۶۸
...	...	...	۶۶۹
...	...	...	۶۷۰
...	...	...	۶۷۱
...	...	...	۶۷۲
...	...	...	۶۷۳
...	...	...	۶۷۴
...	...	...	۶۷۵
...	...	...	۶۷۶
...	...	...	۶۷۷
...	...	...	۶۷۸
...	...	...	۶۷۹
...	...	...	۶۸۰
...	...	...	۶۸۱
...	...	...	۶۸۲
...	...	...	۶۸۳
...	...	...	۶۸۴
...	...	...	۶۸۵
...	...	...	۶۸۶
...	...	...	۶۸۷
...	...	...	۶۸۸
...	...	...	۶۸۹
...	...	...	۶۹۰
...	...	...	۶۹۱
...	...	...	۶۹۲
...	...	...	۶۹۳
...	...	...	۶۹۴
...	...	...	۶۹۵
...	...	...	۶۹۶
...	...	...	۶۹۷
...	...	...	۶۹۸
...	...	...	۶۹۹
...	...	...	۷۰۰

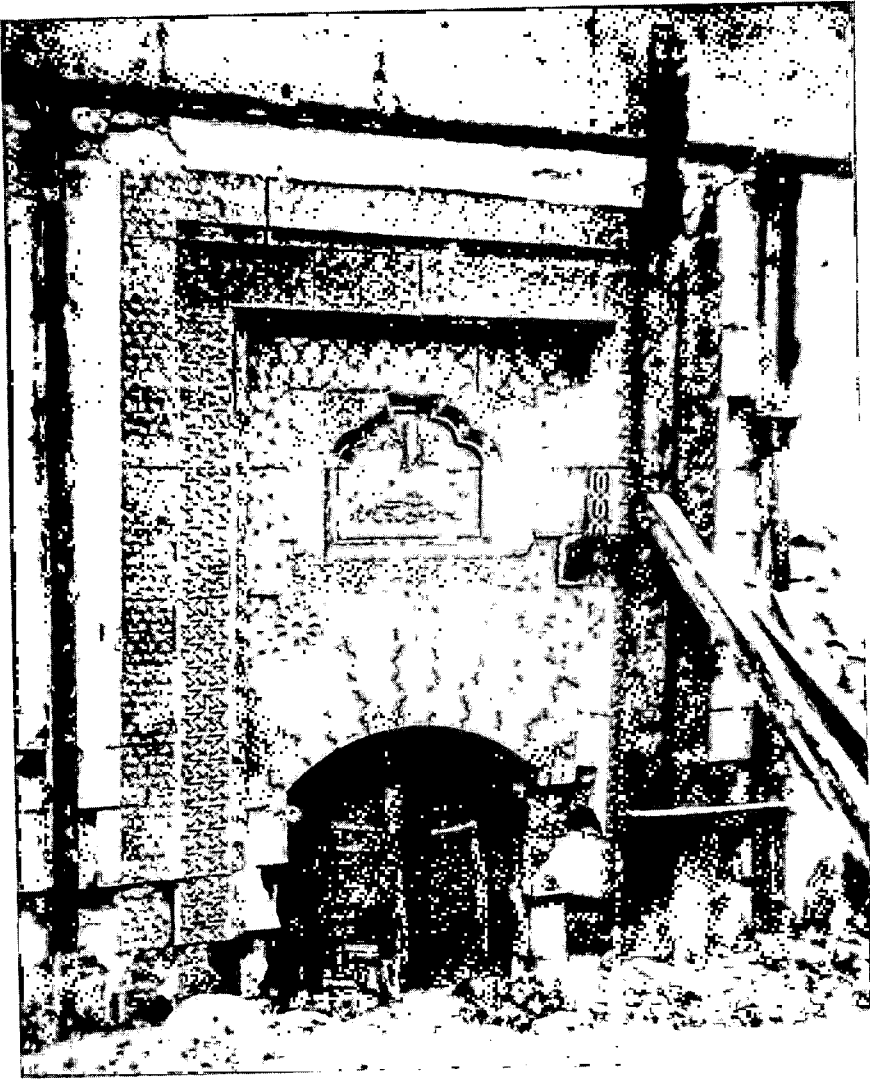
Niksar Ulu Camii (V.G.M.Arşivi)

Niksar Ulu Camii (V.G.M.Arşivi)

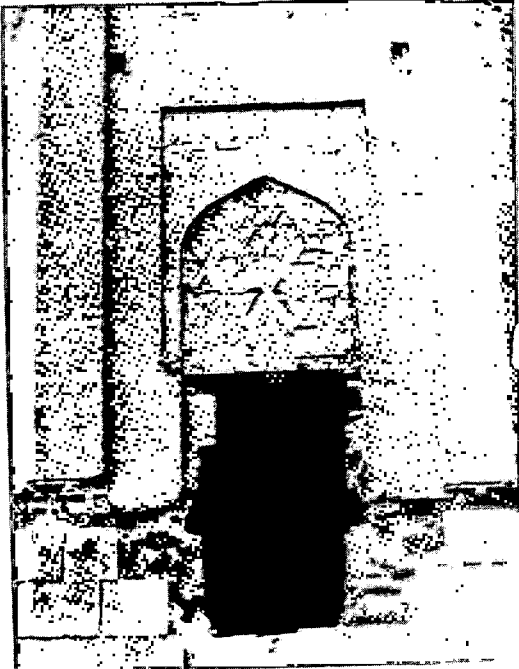
Niksar Ulu Camii (V.G.M.Arşivi)

Niksar Ulu Camii (V.G.M.Arşivi)

Niksar Kırğızlar Türbesi

Niksar Kulak Tekkesi, Melik Gazi Mezarlığında

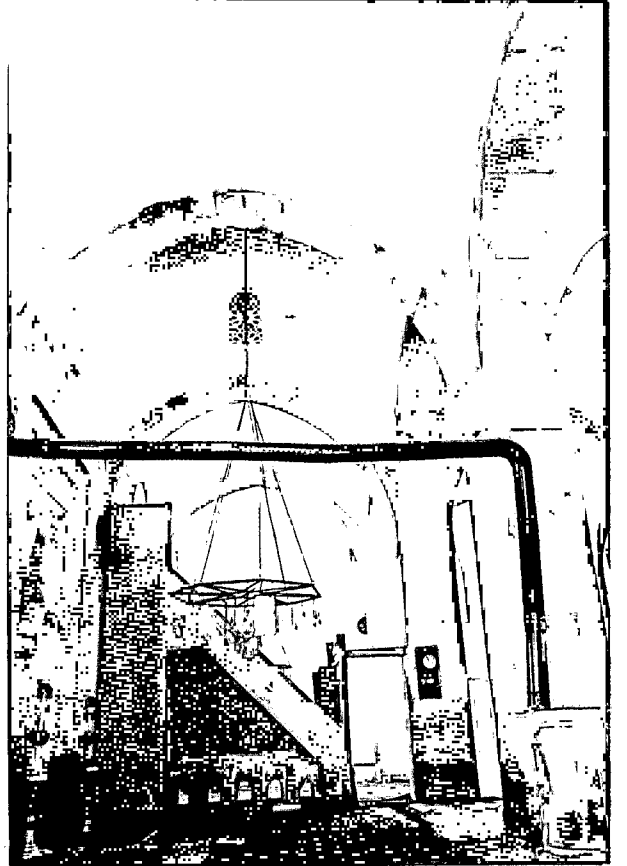
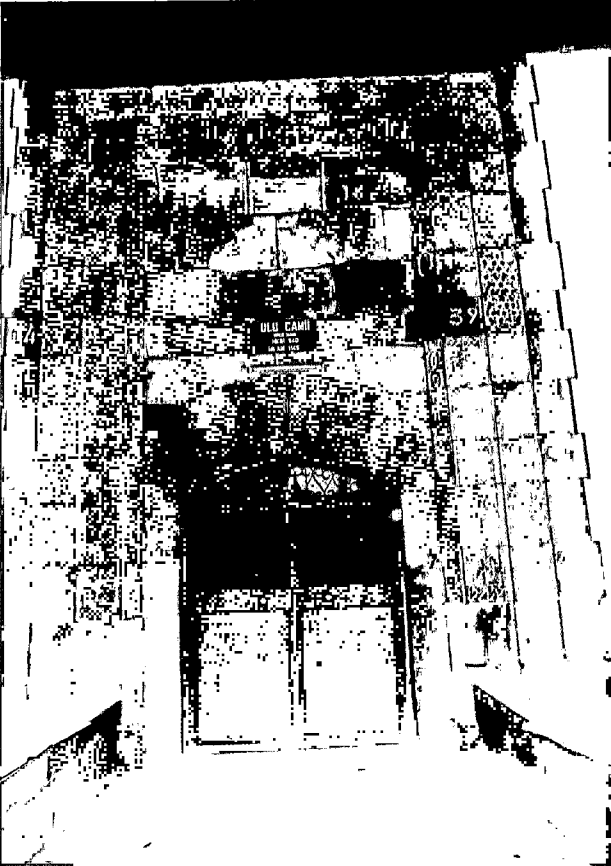

Resim 1: Niksar Ulu Camii Genel Görünüş H. (Çal)

Resim 2 Niksar Ulu Camii Taç Kapısı (H.Çal)

Resim 3: Niksar Ulu Camiinin İçinden Bir Görünüş (H.Çal)

Resim 4: Niksar Melikgazi Türbesi Restorasyon Öncesi 1987 (VGMA)

Resim 5: Niksar Melikgazi Türbesi Restorasyon Sonrası 1988 (VGMA)

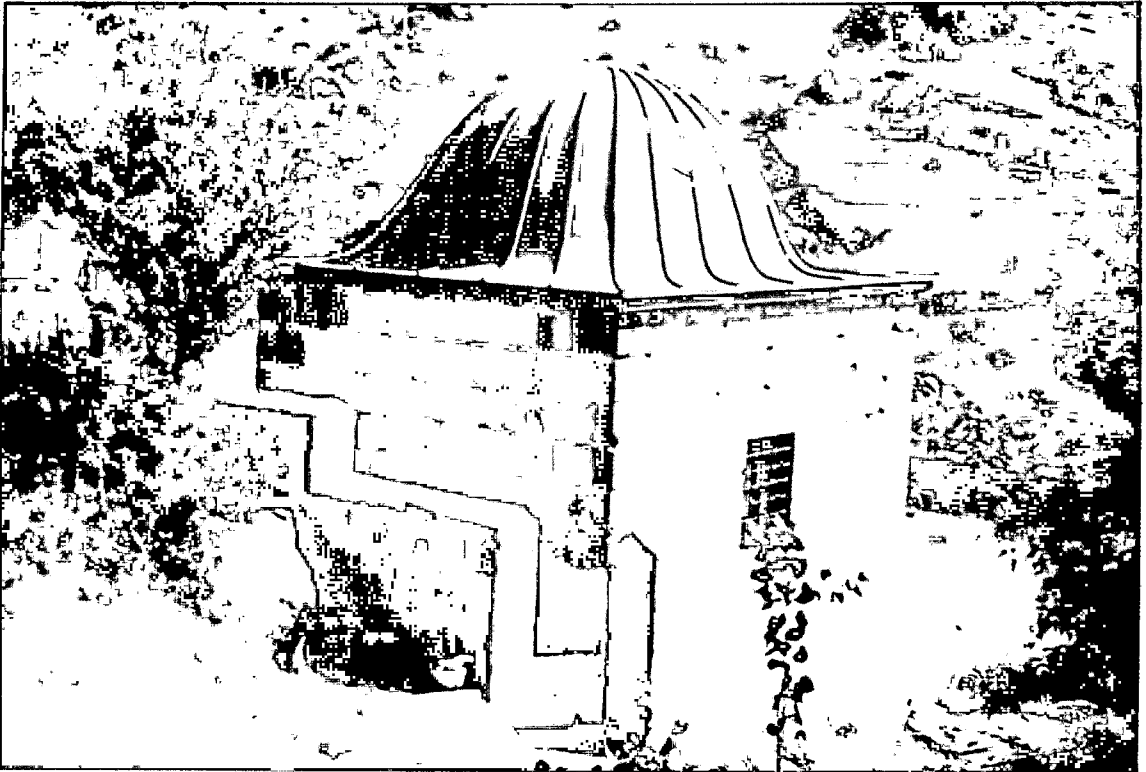

Resim 6: Niksar Akyapı Türbesi Restorasyon Öncesi 1986 (VGM)

Resim 7: Niksar Akyapı Türbesi Restorasyon Sonrası 1988 (VGM)

Resim 8: Niksar Ulu Camii'ndeki Ceylan Motifi (H.Çal)

Resim 9: Niksar Kulak Tekkesi Onarım Esnasında (VGM)

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA HARPUR VAKIFLARI

Araş. Gör. Fahrettin TIZLAK

kurum olarak hicretin ilk asrında teşekkül etmiş ve ikinci asrın sonlarında hukukî şeklini almış olan vakıf¹, bir gayrimenkulün belirli bir sosyal ve hayrî amaçta kullanılmak üzere özel mülkiyetden ve alım satıma konu olmaktan çıkarılarak kamuya mal edilmesi anlamına gelmektedir.²

Aslında İslam dünyasından başka daha önce değişik karakterlerde de olsa Romalılarda³, Budistlerde⁴ ve Bizanslılarda⁵ da görülen vakıf kurumu, İslam hukukunun başlıca kaynaklarından olan ne Kur'an'da ve ne de hadislerde ayrıntılı olarak açıklanmış hali ile yer almaktadır⁶. Buna rağmen bu kurum Kur'an'daki sadaka ayetlerinden mülhem olarak, Hz. Peygamberin hadisleri ile teşvik görüp, İslam toplumlarının yardımlaşması konusunda orijinal şeklini alarak büyük bir gelişme göstermiştir.⁷

Ancak uzun süre İslam bilginleri bu kuruma tereddütle yaklaşmışlardır. Çünkü vakıf İslam hukukunun miras konusundaki hükümlerini değiştirebilecek bir karakter arz etmekte idi. Bu özelliğinden olmalı ki, İmam-ı Azâm bu konuda çekimser kalmış ve verdiği fetvada vakfî; vakfedilen "**ayn**"ın vakfedenin elinde kalması, kullanımının veya faydasının fakirler ile bazı hayır işlerine terk edilmesi şeklinde tarif etmiştir⁸. Yine O, geliri tamamen vâkıfa ait olmak üzere vakıf tesisini de caiz görmemiştir⁹.

Bugünkü anlamı ile vakıf tabiri M. VII. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve kurucusu da Ebû Yusuf olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de amelini bilgisine uydurmak isteyen Müslümanlarca her fırsatta tesis edilerek gelişmiştir.¹⁰ Ancak, İslam uygarlığında yeni ortaya çıkan bu kurumda görülen hızlı gelişime paralel olarak daha

Emeviler döneminde bazı suistimallerin meydana gelmeye başladığı ve bir mülkü anında vakıfın elinden alarak bir gayeye tahsis eden vakıfların yanında vâkıfa veya onun tayin etmiş olduğu kişilere çıkar sağlayan "**adî**" vakıfların tesis edilmeye başladığı bilinmektedir. Sözkonusu bu durum Abbâsiler döneminde de devam etmiştir. Bu gün İslâm âlemindeki vakıfların çoğunun aile vakıfları olması bu kurumun belirtilen dönemlerde kazanmış olduğu vasiyet veya bir nevi hibe özelliğinden kaynaklanmaktadır.¹¹

Selçukluların iktisadî ve sosyal hayatında son derece önemli bir yer işgal eden vakıflar, Osmanlı döneminde çok daha özel alanlara yönelerek büyük bir gelişme göstermiştir. Hatta öyle ki, bazı araştırmacılar XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu için "**vakıf cenneti**" tabirini kullanmaktadırlar.¹² Osmanlı sisteminde orijinal alanlara da yönelerek gelişimini büyük bir hızla sürdüren vakıflar, XVII. yüzyılda devleti ciddi olarak düşündürmeye başlamıştır. Çünkü bu kuruma XV. yüzyıldan itibaren tanınmaya

1. Fuat Köprülü; **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul 1983, s. 357.
2. Erol Kozak; **Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf**, İstanbul, 1985, s. 84.
3. F. Köprülü; **a.g.e.**, s. 362.
4. W. Ruben; "Budist Vakıfları Hakkında" **Vakıflar Dergisi**, c.II, Ankara, 1942, s. 173.
5. F. Köprülü; **a.g.e.**, s. 363.
6. Neşet Çağatay; "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık" **Vakıflar Dergisi**, c. IX, Ankara, 1972, s. 46.
7. Şakir Berki; "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", **Vakıflar Dergisi**, c. IX, s. 1.
8. N. Çağatay; **a.g.m.**, s. 46.
9. F. Köprülü; **a.g.e.**, s. 357.
10. Ş. Berki; **a.g.m.**, s. 1
11. F. Köprülü; **a.g.e.**, s. 370-371.
12. E. Kozak; **a.g.e.**, s. 20.

başlayan vergi muafiyetinin de etkisi ile çoğu aileler vakıf tesis ederek servetlerini korumaya çalışmışlardır. Çünkü vakıflar aynı zamanda her türlü saldırıdan da masun idi. Vakıfların yaygınlaşması bir de, üzerinde tımarlı sipahinin barınacağı ve tarım faaliyetlerinin yürütüleceği toprakların devletin elinden çıkması ve dolaylı olarak da vergi kayıplarına sebebiyet vermesi ile ekonominin gerilemesinde de etkili olmuştur¹³. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise toplumun her türlü ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan vakıfların devlet gelirlerinin yarısına yakın bir bütçeye sahip oldukları görülmektedir.¹⁴

Vakıf kurumunun İslam ülkelerinin içerisinde buldukları gerek maddî, gerekse idarî şartlara paralellik gösterdiği ve bu cümleden olarak ya gelişerek orijinal bir şekil aldığı veya birtakım bozulma alametleri gösterdiği gözlenmektedir. Osmanlı ülkesinde de bu durumun geçerli olduğu ve XIX. yüzyıla gelindiğinde ülkede aile vakıflarının çoğalmış olduğu ve hayrî vakıf olarak daha çok dinî hizmetlere yönelik vakıfların artmış olduğu görülmektedir.¹⁵ Bu sebeplerden dolayı olmalı ki, tanzimat döneminde devlet yöneticileri arasında bir ara vakıfların tamamen ilga edilmesi yolunda fikirlerin oluştuğu bilinmektedir. Bu arada hükmî bir şahsiyete sahip olan ve idarî açıdan da bağımsız bulunan yani merkezî bir idareden yoksun olan vakıflar 1826 yılında Evkaf Nezaretî'nin kuruluşu ile tek bir idare altında toplanmıştır.¹⁶

1- HARPUT'DA KİŞİLERİ VAKFA YÖNELTEN SEBEPLER:

a- Dinî Düşünce:

İslam dininin temel kaynaklarında, özellikle Kur'an'da vakfa ait doğrudan bir hükmün bulunmadığı, ancak, bu müessesenin bazı sadaka ayetlerine dayandırıldığı hususuna daha önce temas edilmişti. Ele alınan dönemde Harput'da tesis edilmiş olan vakıflara ait vakfiyelerin¹⁷ çoğunda da "**sadaka-i câriye**"nin önemi işaret edildiği görülmekte ve kişilerin üzerine düşenin de "**dünya ahiretin tarlasıdır**" hükmü gereğince, hayır işleri ile uğraşmak olduğu vurgulanmaktadır.¹⁸ Bunun gereği olarak, vakıf kurucuları insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayıcı vakıflar tesis ederek bu amaca ulaşmaya çalışırken, kimi vakıflar da vakfiyelerinde bu hususa özellikle işaret ederek, senenin belirli bir gününde ve belirli bir mekanda Kur'an veya mevlüt okutup sevabının kendi ruhlarına bağışlanmasını istemektedirler.¹⁹ Yine, maddî imkanları ile bir hizmeti süreklî olarak sürdürmeye gücü yetmeyen bazı kişilerin de hayır dua alabilmek amacı ile bulgur

kazanı²⁰, saat²¹, halı seccade²² ve mushaf²³ gibi küçük çaptaki menkul mallarını vakfettikleri gözlenmektedir.

b- İktisadî Etkenler:

Vakıf tesis edilirken etkili olan unsurlardan biri de maddiyattır. Çünkü herhangi bir kişinin belirli bir miktarda malı olmalı ki veya kendi ihtiyaçlarından fazla bir mala sahip olmalı ki vakıf tesis etmesi sözkonusu olabilsin. Böyle bir mal varlığına sahip olan kişiler sözkonusu mallarını vakfederek arzuladıkları dinî hedefi rahatlıkla gerçekleştirebileceklerdir. Bu noktadan konuya yaklaşıldığında ele alınan döneme ait vakfiyelerden de durum izlenebilmektedir. Şöyle ki, sözkonusu döneme ait toplam 66 vakfiyenin 38'i (% 57) toplumda ağa diye bilinen varlıklı kişilere aittir. Bu vakıflardan bazıları şunlardır: Çöteli-zâde Hacı İsmail Ağa²⁴, Çöteli-zâde Hacı Ali Ağa²⁵, Hoğu Köyü Ağası Mustafa Ağa²⁶, Hoş Köyü Ağası Mehmet Ağa²⁷ vb. belirtilen bu ve benzeri vakıflara ait vakıfların da diğer vakıflara göre gerçekten zengin akarlı vakıflar olduğu gözlenmektedir. Osmanlı devletinin siyasi bütünlüğünü sağlamak ve ülkede merkezi otoriteyi güçlendirebilmek maksadı ile kendinden önceki İslam devletlerinden farklı bir yol izlemiş olduğu bilinen bir husustur. Herşeyden önce, Osmanlı sistemi kendinden önceki İslam devletlerinde görülen toprak asâletine yer vermemiştir. Osmanlı uygulamasında toprağın idaresini ellerine alanlar, asiller yerine

13. F. Köprülü, a.g.e., s. 304.

14. Bahaeddin Yediylidiz; "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü" **Vakıflar Dergisi**, c. XIV, Ankara, 1982, s. 1

15. F. Köprülü, a.g.e., s. 401-403.

16. B. Yediylidiz; "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", **Tarih Enstütüsü Dergisi**, sayı 12, İstanbul, 1982, s. 173.

17. Bu çalışmada 1820-1848 yılları arasında Harput'da tesis edilmiş olan vakıflara ait vakfiyeler çeşitli yönlerden incelenmeye çalışılmıştır.

18. Diyarbakır Müzesi **Harput Şer'iyye Sicili**, Demirbaş Nu. 398, Belge nu. 3, 9, 18, 75, 76, 101, 116, 185, 203, vd. (bundan sonra HŞS olarak kısaltılacaktır). Sözkonusu sicil tarafımızdan yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. Fahrettin Tizlak: **398 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili, H. 1230-1255 (M. 1814/1815-1839)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) F.Ü.S.B.E. Elazığ, 1987 XCIX+401 s.

19. HŞS 398/77, 83, 89.

20. HŞS 398/29.

21. HŞS 398/69.

22. HŞS 398/29

23. HŞS 398/8, 49

24. HŞS 398/55.

25. HŞS 398/69.

26. HŞS 398/62.

27. HŞS 398/101

kapıkullarından tayin edilmiş olan kimselerdir. Yine Osmanlı devletinde asıllığı önleyici bir diğer yol da müsadere sistemi idi. Bazı özelliklerini belirttiğimiz böyle bir sistemde ise servet birikimine ve dolayısıyla kuvvetli ailelerin ortaya çıkmasına imkân bulunmuyordu. Fakat bu duruma rağmen kişilerin ellerinde bulundurdukları mal ve mülklerini belirtilen tehlikeye karşı koruyabilecekleri bir yol vardı ki bu da vakıf idi²⁸. Öte yandan bu kurum ülke içi karışıklıklarda ve ülkeler arası mücadelelerde en az zarar gören bir kurum idi. XV. yüzyıldan itibaren tanınmaya başlayan vergi muafiyeti ile birlikte yukarıda belirtilen hususların da Harput'ta özellikle zengin aileler tarafından vakıf tesisinde etkili olması muhtemeldir.

c- Sosyal Yardımlaşma Düşüncesi:

İnsanlık tarihinin başlangıcından beri insan topluluklarının kendi aralarında sosyal dayanışmayı artırıcı birtakım âdet ve uygulamalar ile kurumlar geliştirdikleri bilinmektedir. Çünkü bu husus hiçbir toplum veya ferdin dışında kalamıyacağı bir ihtiyaçtır. Vakıf da sosyal güvenlik kurumlarının en gelişmiş, en kapsamlısı ve en temelli olanıdır. Harput vakfiyeleri incelendiğinde vakıf tesisinde bu düşüncenin de etkili olduğu görülecektir. Çünkü bazı vakıflar bizzat kendilerinin inşa ettirmiş oldukları mektep ve medrese gibi toplum ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan vakıf tesislerine yine kendi mal ve mülklerinden bir kısmını tahsis ederek sözkonusu tesislerinin uzun süre yaşamasını sağladıkları gibi, buralarda okuyan talebelerin, tedrisatı sağlayan hocaların ve diğer insanların her türlü ihtiyaç ve masraflarının sürekli olarak teminini de sağlamış oluyorlardı.²⁹ Bazı vakıflar da kendi köylerinin hatta içerisinde yaşadıkları şehrin bütün su yollarının bakım ve onarımı için yetecek miktarda gelir tahsisi yaparak toplum dayanışmasındaki yerlerini almışlardır.³⁰ Yine, Harput'ta bulunan bir camiîn önünde yer alan pınarda her gece mum yakılmasını sağlamak için bir miktar malını tahsis eden vakıflar olduğu gibi³¹, fakir insanları Ramazan ayında sevindirmek için buğday vakfeden, muhtaç olanların ihtiyaçlarını gidermek için elinde bulunan bulgur kazanını bile vakfeden vakıfların mevcut olduğu görülmektedir.

Yukarıda belirtilmeye çalışılan nitelikteki vakıfları tesis eden kişiler dinî şüura sahip olmanın ve maddî açıdan zengin olmanın yanında, sosyal yardımlaşma düşüncesinin de şuurunda olan kişiler olmalıdırlar. Çünkü vakfın bir özelliği de toplumda fertten ferde yapılan yardımların kişiyi rencide edici yönlerini de ortadan kaldırmasıdır. Yardıma muhtaç olan kişi artık zengin birisinden doğrudan yardım ala-

rak minnet altında kalmıyor, yardımı mülkiyeti kamuya mal edilmiş olan vakfın tüzel kişiliğinden alıyor ve ihtiyaçlarını da böylelikle gideriyordu. Bu ise, toplum fertleri arasında yakınlaşmaya ve kaynaşmaya, dolayısıyla toplumun ahengine sebep oluyordu.

Öte yandan, insanların sahip oldukları serveti teşhir ettikleri ve bunu çeşitli vesileler ile gerçekleştirmeye çalıştıkları bilinen bir husustur. Eski Türklerdeki "**ülüş**", "**yağmalî toy**", "**şölen**", ve "**aş verme**" gibi sosyal kurumların belirtilen maksada hizmet ettikleri aşikârdır. Böylelikle bu usuller ile hedeflenen idarî maksadın yanında, kişiler hem toplumda sahip oldukları statülerini korumuş oluyor hem de şahsî tatminlerini sağlamış oluyorlardı. İslâmî dönemde de bunun en iyi şekilde sağlandığı kurum vakıf olmuştur.³² Harput vakfiyelerinin bir çoğunda rastlanan "**sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât**" veya "**Hoğu Ağası**", "**Hoş Ağası**"³³ gibi ifadeler bize bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Yani toplumda bu sıfatlarla anılan kişilerin vakıf yolu ile zikredilen hedeflere de ulaşmayı amaç edinmiş oldukları düşünülebilir.

2- VAKFİYELERİN DÜZENLENİŞİ:

İslâm hukukuna göre bir kişi kendisi hayatda iken vakıf tesis edebileceği gibi, hayatda iken yapmış olduğu vasiyeti üzerine ölümünden sonra da kendi adına vakıf tesis edebilir. Yani sözkonusu kişinin yapacak olduğu hayır hizmetini ölmeden önce görmek gibi bir arzusu yok ise, öldükten sonra kendi adına vakıf tesisi için mal tahsisi yapılabilir. Bu durumda ise sözü edilen işi vakfın hayatda iken tayin etmiş olduğu vekili gerçekleştirir.³⁴ Belirtilen her iki yol ile de Harput'ta vakıf tesis edilmiştir.³⁵

Bu kısa açıklamadan sonra şimdi de vakıf tesis edilirken takip edilen bürokratik işlemler üzerinde durabiliriz: Herşeyden önce herhangi bir vakıf, tesis edecek olduğu vakfının ileride idaresi için görevlendirmiş olduğu bir kişi ile yani vakfına mütevellî olacak kişi ile mahkemeye gelmektedir. Eğer vakıf hayatda değilse vekil olan kişi mahkemeye gelmektedir. Daha sonra ise vakıflar veya vekil olan kişiler tarafından, amaçlanan hayır hizmetinin yürütülebilmesi için gerekli olan menkul veya gayr-i menkullerin yer ve miktarları belirtile-

28. Hilmi Ziya Ülken; "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, c. IX, s. 18-20.

29. HŞS 398/100, 159, 249.

30. HŞS 398/61, 223.

31. E. Kozak; **a.g.e.**, s. 62-64.

32. HŞS 398/1, 8

33. HŞS 398/100, 101, 155.

34. Ş. Berki; **a.g.m.** s.2

35. HŞS 398/49, 91, 101.

rek, bunların veya bunlardan sağlanacak olan gelirlerin hangi amaçlar doğrultusunda nerelece sarfedileceği belirtilmektedir. Bu safhadan sonra da vakfın idaresinden sorumlu olacak olan kişiler belirtilmektedir. Bu arada bazı vâkıfların da sadece kendilerinin mahkemeye gelerek meramlarını anlattıktan sonra vakfiye düzenlettikleri de görülmektedir.³⁸ Vakfın idaresi konusu da belirtildikten sonra vâkıfların genellikle vakfiyelerinin sonuna vakfın **".. ba'de nakz ve tağyürine mecâl muhâl ve ibtâli .. mümteni'ül- ihtimâldir..."**³⁹ şeklinde bir madde koyduklarını görülmektedir ki böylelikle vakıf mülklerinin çeşitli iç ve dış tehlikelere karşı korunması sağlanmış olduğu gibi vakfın devamlılığı konusu da garanti altına alınmış oluyordu.

Ancak vakfiyelerin düzenlenişi sırasında dikkati çeken bir husus vardır, şöyle ki, ele alınan 66 vakfiyenin yaklaşık % 25'inde **"rücû"** olayı görülmektedir. Bu tür vakfiyelerde vâkıflar mal veya gelir tahsisini yapıp, sarfedilecek olduğu yeri ve idaresi hususlarını belirttikten sonra vakıflarının İmâm-ı Azam'a göre sahih olmadığını ve dolayısıyla bu işten vaz geçtiklerini belirtmektedirler. Bunun hemen akabinde de vakfın mütevellisi olacak olan kişi devreye girmekte ve sözkonusu vakfın imameyn kavline göre sahih olduğundan bahisle, kadının vakfı onaylamasını istemektedirler. Kadı da bu durumda mütevellinin istediğini yerine getirerek vakfın sıhhatine hüküm vermektedir.³⁶ Bunun muhtemel sebebi İmâm-ı Azam'ın herhangi bir malı vakfederken **"ayn"**ın vakfedilemeyeceği, buna karşılık imameynin karşı istikametteki fetvaları³⁷ olmalıdır. Hemen belirtelim ki bu **"rücû"** olayı zengin akarlı vakıflar için ve vakfın idaresinin vâkıfın kendisinde veya kendi soyundan kişilerin elinde olduğu vakıflar için geçerlidir. Geliri az olan ve tevliyeti başkalarına bırakılan vâkıflarda bu durum sözkonusu değildir.

3- VAKIFLARIN ÇEŞİTLERİ:

Ele alınan vakfiyelere göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Harput'da tesis edilmiş olan vakıfların sayısı ve çeşitleri şöyledir: Ancak burada bazı vakıflar birkaç fonksiyonu aynı anda yerine getirdiklerinden kesin bir tasnife tabi tutmak mümkün olamamıştır.

Cami Vakıfları: 24 tanedir ve çoğunluğu camilerin aydınlatma masraflarının karşılanmasına yöneliktir. Bir kısmı da cami hizmetlilerinin ücretlerinin karşılanmasına yöneliktir.

Mektep ve Medrese Vakıfları: 9 tanedir.

Pınar ve Çeşme Vakıfları: 4 tane olup,

yeniden yaptırılan veya önceden var olan, ancak harap olmaya yüz tutmuş pınar veya çeşmelere süreklilik kazandırmayı amaçlayan vakıflardır.

Bağış Niteliğindeki Vakıflar: 9 tane olup, medreselere kitap, camilere mushaf veya saat bağışı türünden vakıflardır.

Ortak Amaçlı Vakıflar: 8 tanedir. Yukarıda da değinildiği üzere bunların kesin olarak ayırımını yapmak mümkün olamamaktadır. Çünkü bu kategoriye soktuğumuz vakıflara ait vakfiyelerden bazılarında hem camiye, hem medreseye, hem de çeşmeye yönelik hizmetlerin yürütülmesi için tahsisat yapılabildiği gibi, bazılarında da medrese ve camiye yönelik hizmetler için tahsisat yapılmıştır.

Evlalık Vakıf: 1 tanedir.

Burada verilen rakamların toplamı vakfiye sayısına eşit değildir. Bunun da başlıca sebebi bazı vâkıfların daha önceden tesis etmiş oldukları vakıflarına yeni eklemeler yapmaları veya yeni gelirler tahsis etmelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile bu noktadan hareketle sözkonusu vakfiyelerin zeyl olarak düzenlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Yine vakfiyelere göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Harput'da özel mülkiyetden vakıf yolu ile çıkartılarak kamu mülkiyeti statüsüyle halkın hizmetine sunulmuş olan menkul ve gayr-i menkullerin tutarı da şöyledir:

4566 kuruş nakit para⁴⁰, 40 adet dükkan mülkü, 24 adet dükkan hissesi ve 16 adet dükkan kirası, 4 boyahane mülkü, 8 adet boyahane hissesi, 1 değirmen mülkü ve 2 adet değirmen kirası, 1 mağaza, 1 ev, 2 han, 80 dönüm arazi, 7 adet üzüm bağı, 113 cilt mushaf ve kitap, 3 adet kazan, 2 adet halı, 2 adet saat ve her yıl verilmek üzere 10 kilo buğday. Burada da verilen bilgilerin gayet muğlak olduğu görülmektedir. Vakfiye kayıtlarında veya Harput sicillerinde bu konuda fikir edinmemizi sağlayacak, yani zikredilen menkul veya gayr-i menkullerin reel değerleri hakkında tesbitlerde bulunmamıza imkan verecek bilgilere rastlanılamamıştır (nakit para haricinde).

4- VAKIF KURANLAR

Vakfiyelerin tahlilinden vakıf kurucularının toplum tabakalaşmasındaki yerlerinin

36. HŞS 398/56, 61, 86, 89, 94 vd.

37. N. Çağatay; a.g.m., s. 46.

38. HŞS 398/4, 13, 69.

39. HŞS 398/3, 75 vd.

40. Bu paranın o dönemdeki alım gücü hakkında bir fikir vermesi açısından balın kıyyesinin 4, koyun etinin kıyyesinin de 60 para olduğunu belirtelim.

tesbiti mümkün olabilmektedir. Buna göre ele alınan 66 vakfiyenin 34'ü (% 55) "ağa" diye bilinen zengin kişilere aittir. Geriye kalan 32 vakfiyenin 11'i (% 15) kadınlara, 11'i sıradan kişilere, 3'ü "efendi" lakabı ile anılan kişilere (% 4), 2'si "paşa" rütbeli kişilere (% 3), 2'si "bey" diye hitap edilen kişilere ve 3 tanesi de çeşitli mesleklere ait kişilere aittir.

Burada da açıkça görülmektedir ki, vakıf tesisinde zengin kişiler ilk sıralarda yer almaktadırlar. Yine burada sözkonusu olan vakıfların büyük bir çoğunluğunun herhangi bir resmî görevi olmayan kişiler tarafından tesis edildiği görülmektedir ki, bu da bize XVIII. yüzyıl Türkiye'sinde vakıflar alanında geçerli olan bir durumun Harput'da XIX. yüzyılın ilk yarısında nerede ise tersine döndüğünü göstermektedir şöyle ki; XVIII. yüzyılda Türkiye'de mevcut olan vakıfların % 81'i devlet görevlileri tarafından, geri kalanı da halk tarafından tesis edilmiş⁴¹ iken, Harput'da bu durumun belirtilen dönemde tersine dönmüş olduğunu görüyoruz çünkü Harput vakıflarında devlet görevlileri tarafından tesis edilen vakıfların genel toplama oranı % 6'dır.

5- VAKIFLARIN İDARESİ:

Vakıfların idaresinden sorumlu olan kişiler mütevelliler idi ve onların vazifesi kendilerine emanet edilmiş olan vakıf mirasının her türlü gasp ve tecavülden korunmasını sağlamak, bu mirası devamlı olarak üretim yapar durumda tutmak ve masraflarını karşılamış olduğu kurumlarda vazife yapan görevlileri denetlemek ve ücretlerini ödemektir. Ayrıca vâkıfın koymuş olduğu şartların tatbikini ve vakfiyede belirtilen kamu hizmetlerinin vakfiyede belirtildiği şekliyle yürütülmesini sağlamak da vakıf idarecilerinin görevleri arasında yer alıyordu⁴². Vakfiyeleri dili ile söylecek olursak "... vakfın tebdil ve tağyiri ve teksir ve tahvili ve ibtâl ve istibdâli ve azl ve nasb ve idhâl ve ihrâcı..." mütevellilerin yedinde idi ve onların bu görevlerine hiç kimse engel olamıyor ve karışamıyordu⁴³. Bu arada Osmanlı hukuk sisteminde benimsenen bir prensibe değinmek yerinde olacaktır: Bu prensibe göre bir vâkıfın evlatlarından tevliyet ehil ve müstehak birisi varken, kadı bu görevi başka birisine veremezdi, tevliyet başkasına verilmiş olsa bile onun elinden alınarak vâkıfın evlatlarından birine verilir⁴⁴. Belirtilen bu prensibin son şikkının ne dereceye kadar uygulandığını tespit etmek mümkün olmadı ise de Harput'da da uygulanmış olduğu görülmektedir. Çünkü vakfiyelerin 30 tanesinde tevliyet vâkıfların ya kendilerinde ya da kendi nesillerinden birisinin üzerindedir ki bu tür vakıflar diğerlerine göre gayet zengin akarlı vakıflardır. Hatta bu vakıflarda

vâkıfların kendilerinin koydukları şartlar gereğince tevliyetin ebedi olarak vâkıfların kendi nesillerinde kalmasının sağlanmış olduğu gözlenmektedir. Vakfiyelerde bu husus genelde şöyle formüle edilmiştir: "... vakfıma kendim hayatta oldukça mütevellî olayım.. ba'de vefatî.. evlâdımdan batnen ba'de batnin ve neslen ve ba'de neslin evlâd-ı zükûrumun ekber ve erşedi mütevellî ola..."⁴⁵. Bazen de buna bir ekleme yapılarak "... ma'zallahü te'âlâ evlâd-ı zükûr münkariz olur ise evlâd-ı inâs batnen ba'de batnin reşîde ve sâlihâsı"nın mütevellî olmaları istenilmiştir.⁴⁶ Bütün bunlardan sonra şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Vakıflar kurmuş oldukları vakıflarının tevliyetini yani idaresini hayatta oldukça kendileri üzerlerine almakta, öldükleri takdirde silsile yolu ile erkek evlatlarının aklı başında ve en büyüklerine bırakmaktadırlar. Eğer erkek evlatlarının da nesli kesilecek olur ise tevliyetin kız evlatlarında devamını şart koşarak vakfın idaresinin sürekli olarak kendi soyunda kalmasını sağlamaktadırlar. Vakfiyelerin 21'inde ise tevliyetin vâkıfların kendilerinde olmadığı veya başkalarına bırakıldığı görülmektedir.⁴⁷ 15 vakfiyede de tevliyet konusuna değinilmediği gözlenmektedir. Ancak bu vakıfların da kitap bağışi ve Ramazan ayında fakirlere buğday verilmesi gibi küçük çapta ve gelir getirmeyen vakıflar olduğu görülmektedir. Bu türden vakıflarda yani vâkıf tarafından mütevellinin tayin edilmediği durumlarda mütevellî atama işlemi mahkemeye bırakılmış oluyordu.

Osmanlı devletinde XIX. yüzyılda vakıfların idaresi konusunda bozulma alâmetlerinin varlığı bilinen bir husustur. Bu husustaki bazı göstergeler şunlardır: Bilindiği üzere mütevelliler gelirleri daima giderlerinden fazla olan vakıflardaki artık geliri yine vakfın ihtiyaçlarına harcamak üzere ellerinde bulundurlardı.⁴⁸ Ancak, belirtilen dönemde mütevelliler sözkonusu gelir fazlasını kendi çıkarları için kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca idare ettikleri vakıflarda yeniden ihdas ettikleri görevler ile yakınlarının istihdamını sağladıkları gibi bazı vakıf görevlilerinin ifa ettikleri görevlerini başkalarına satmalarına da göz yumar olmuşlardır.⁴⁹ Tevliyetin vâkıfların ken-

41. B. Yediylidiz; "Vakıf", *İslam Ans.*, c. 13, İstanbul, 1986, s. 160.

42. B. Yediylidiz; *XVIII. Asır Türk Vakıf Teşk.* s. 177.

43. HŞS 398/3, 75 vd.

44. B. Yediylidiz; *XVIII. Asır Türk Vakıf Teşk.*, s. 175.

45. HŞS 398/8, 59, 89 vd.

46. HŞS 398/3, 101.

47. HŞS 398/94.

48. HŞS 398/40, 78

49. B. Yediylidiz; *XVIII. Asır Türk Vakıf Teşk.*, s. 187-189.

dilerinde veya yakınlarında olduğu durumlarda ise vâkıfların çıkar temin etmelerinin kaçınılmaz olacağı aşikârdır.

Harput'da da yukarıda sözü edilen yolsuzluklara benzer durumların varlığı gözlenmektedir. Mesela 1824 yılında Harput Meydan Câmii'nde senelik 15 kuruşluk bir bedelle sahip olduğu imamlık görevini imam olan kişi başka birisine 550 kuruşa satmıştır. Aynı kişi câmiin karşısında yer alan bir vakıf dükkanın kullanma hakkını da 23 sene tasarruf ettikten sonra başka bir kişiye 1200 kuruşa satmıştır.⁵⁰ Bu işlemlerin mütevellilerin haberi olmadan veya onların onayı alınmadan gerçekleştirilmesi ve mahkeme kayıtlarına geçmesi mümkün olamayacağına göre, idareci durumunda olan bu kişilerin de en azından bu işlere göz yumarak yolsuzluklara katıldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Vakıfların idarecisi durumunda olan mütevellilere ücret tahsis edildiği de vakfiyelerde gözlenmektedir. Bu ücret bazen vakfın harcamalarından artan miktar olabildiği gibi⁵¹, bir çeşmeden akan suyun intifa hakkı da olabiliyordu.⁵²

6- VAKIF-AİLE İLİŞKİSİ:

Osmanlı toplumunda vakıf kurumu sayesinde vâkıfların mülklerinin büyük bir kısmını vakfederken, vakfın gelirleri ve bu gelirlerin işletilmesi konusunda istedikleri hükümleri koydurabildikleri ve böylelikle de aile menfaatlerini korudukları bilinmektedir.⁵³ Bunun da en iyi vesilesi vakfa tayin edilen mütevelliler idi ki, bu durumda mütevellî ya vâkıfın kendisi veya kendi neslinden en büyük olan kişilerden biri oluyordu. Bu hususa 1823 yılında tesis edilmiş olan bir vakfın vakfiyesinde yer alan şart güzel bir örnek oluşturmaktadır. Söz konusu vakfiyeyi düzenleyen vâkıf tesis etmiş olduğu vakfına önce oğlunu mütevellî tayin etmiş, onun ölümü durumunda erkek evlatlarında tevliyetin devamını şart koşmuş ve nihayet, erkek evlatlarının nesli tükenecek olursa da kız evlatlarında devam ettirilmesini istemiştir.⁵⁴ Aynı kişi dokuz yıl sonra mahkemeye müracaat ederek o ana kadar tesis etmiş olduğu vakıflarının tevliyetini oğlunda toplatmıştır.⁵⁵ Harput'da vakıf tesisi konusunda önde gelen ve bol miktarda vakıf tesis etmiş olan bu aileye mensup değişik kişilerin vakıflarında mütevellilik görevinin aile fertlerinde olduğu ve saat başı ve fakirlere buğday verilmesine yönelik küçük çaptaki vakıflarına da mütevellî atanmış oldukları gözlenmektedir.

Vakıf kurucu aileler yukarıdaki örnekte de olduğu gibi hukukî ve siyasî saldırılara karşı korunmasını vakıf yolu ile sağlamış oldukları

mülklerinin aynı zamanda gelecekte daha emin ellerde kalmasını da sağlamış oluyorlardı. İncelediğimiz vakfiyelerin 30'unda (% 45) tevliyetin vâkıfların kendilerinde veya aile fertlerinin birinde olduğu görülmektedir.

Yine bazı vâkıflar da tesis etmiş oldukları vakıfları sayesinde kendi nesilleri için ileride bütün iç ve dış taarruzlardan uzak ve vergiden de muaf bir gelir kaynağı sağlamış oluyorlardı. Harput'da da buna benzer durumlarla karşılaşılmaktadır. Mesela Pertek kazasına bağlı bir köyün hasılatını askeri sınıftan bir kişi daha önce evlatlarına vakfetmiştir. Aradan bir müddet geçtikten sonra vâkıfın kız evlatlarından biri mahkemeye gelerek zikredilen vakfın gelirinin yarısının kendisine verilmesini istemiş ve isteği de mahkemece uygun görülmüştür.⁵⁶ Bu örnek aynı zamanda askeri sınıftan birinin devletin elinden belirli bir gelir dilimini vakıf yolu ile dokunulmaz hale getirerek kaçırması açısından da önemlidir.

Osmanlı vakıf sisteminde üzerinde durulan bu aile vakıflarının yanında ayrı aile vakıfları da vardı ve bu tür vakıf kurucuları diğerlerine nazaran daha büyük ölçüde avantajlar sağlayabiliyorlardı. Çünkü sözkonusu vakıf kurucuları tesis etmek istedikleri vakfa yeterli gelir kaynağı bulabilmek gayesi ile sultana baş vurarak, mirî araziden bir miktar arazinin mülkiyetini vakıflarında kullanmak için ele geçiriyorlar ve daha sonra bunu vakıflarına ilave ederek tesislerini genişletmiş oluyorlardı. Bazı vâkıflar bu işi gerçekten samimi gayelerle yaparken, bazıları da vakıflarına mütevellî olarak kendilerini veya akrabalarından birisini atayarak veya vakıflarında kendilerine görev tahsis ederek menfaat temin etmiş oluyorlardı.⁵⁷ Bu hususa örnek teşkil edebilecek benzer bir olaya Harput'da da rastlanmaktadır. 1828 yılında tesis etmiş olduğu medrese ve mescid vakıfları için aynı yılda ve değişik tarihlerde ek gelir tahsislerinde bulunan bir vâkıf⁵⁸, 1834 yılında mahkemeye gelerek önceden tesis etmiş olduğu vakıflarındaki mürtezikalının yetersiz olan ücretlerinin artırılması gereğinden bahisle bunu sağlayacak artık başka bir geliri olmadığını belirtmiştir. Aslında bu meselenin

50. HŞS 398/13.

51. HŞS 398/61,78

52. HŞS 398/2

53. B. Yediyıldız, *Vakıf. Mües. Topl. Yeri*, s. 9

54. HŞS 398/3.

55. HŞS 398/90.

56. HŞS 392/173. Bu sicil de yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz, İbrahim Yılmazçelik: **392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜTE., Ankara, 1987, 65+435 s.

57. B. Yediyıldız, *Vakıf Mües. Topl. Yeri*, s.9.

58. HŞS 398/62, 76, 154.

çözümü için daha önceden girişimlerde bulunduğu anlaşılan vâkîfın mahkemeye tedbirli olarak geldiği görülmektedir. Çünkü sözkonusu vâkîf belirttiği sebeplerden dolayı daha önceden "*bâi-zn-i sâhib-i arz ve bâ-fetvâ-yı şerîf mutasarrîf...*" olduğu kendi köyündeki sulu ve sulu arazilerinin vakfına eklenmesini istemiştir.⁵⁹ Yani, zikredilen gerekçeler ile daha önce padişaha müracaat ederek eline geçirdiği arazileri vakfına eklemiştir. Ancak burada sözkonusu vâkîfın herhangi bir art niyetinin var olup olmadığı konusunda bir fikir yürütmemiz mümkün olmamaktadır.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen vakfiyelerin ele alındığı bu çalışmada, yaklaşık otuz yıllık bir zaman diliminde Harput'da vakıf tesisi açısından gerçekten bir hareketliliğin var olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine bu vakıfların belirli alanlara inhisar etmeyip toplumun her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu genelinde vakıflar alanında mevcut olan olumsuz durumun, yani bazı bozulma alametlerinin varlığı veya vakıf yolu ile çıkar temin etme ve aile menfaatlerini koruma gibi durumların varlığı Harput vakıfları için de geçerli olmuştur.

---

59. HŞS 398/113, 155.

ANKARA'DA MELİKE HATUN VAKIFLARI

Kamil ŞAHİN

a. MELİKE HATUN

elçuklu ve Osmanlı dönemine ait vakıf müesseselerinin kurucuları arasında sık sık kadın isimlerine rastlanır. İşte bu hayırsever Müslüman-Türk kadınlarından birisi de Ankara'lı Melike Hatun'dur.

Melike Hatun, halkımız tarafından Sultan Hatun diye de bilinmektedir. Bulunduğu mahalleye de kendi ismi verilerek **Hatuniye Mahallesi** denmiştir.¹ Melike Hatun'un XIV. yüzyılda yaşamış olduğunu, en eski tahrir defterlerindeki kayıtlardan öğrenmiş bulunuyoruz.² Ayrıca Melike Hatun'un varlıklı bir aileye mensup, mutasavvıfe bir hanımefendi olduğu anlaşılmaktadır. Melike Hatun Ankara'lıdır. Câmi, medrese, hamam, çeşme ve vakıf bahçe gibi bir çok hayır müesseselerinin de sahibi olduğunu bilmekteyiz.

Arşivlerimizde gerek Selçuklu, gerekse Geçiş Dönemine ait belgelerin çok az miktarda bulunması sebebiyle, hayatını tam olarak öğrenemedik. Yalnız tahrir defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda Melike Hatun mezarının Ankara'da, önceki asırlarda Kirişçiyan³ daha sonraları Hatuniye ve yeni ismiyle Hacıdoğan (Doğanbey) mahallesinde olduğunu tesbit ettik.

Melike Hatun'un Taşcılar sokaktaki kendisine ait vakıf bahçesi⁴ içerisinde bulunan bu mezarı, hayır sahibi bazı kimseler tarafından, yeniden yaptırılmak istenirken, bir mezartaşı bulunmuş ve bu mezartaşı toprak içerisinden çıkarılarak mezarın baş tarafına dikilmiştir. Se-

Ankara'da Melike Hatun Vakıfları

مزرعه چارداق کویونه تابع پیکاری ایام قدیدن ملک اسی ملکه خاتون چراق فقیه الندکی بش مدلك یری وقف ایلمش غازی خداوندکار رمانندن برور وقیبت اوزره تصرف اولونورمش اتدن صکره وقف مذکورى چراق فقیه اوغلی یوسف و مسلم متصرفلدر التده سلطان مراد خان نشانی وار دیو قید اولومش در دفتر اقدام الحاله هذه مذکور یوسف و مسلم متصرفلدر آلرئنده پادشاهمز نشانی وار دیو دفتر کهنه ده مسطور الآن برات حاقانیله پیری بن مسلمه ویریلمش در بعده حاجی بیرام و ریلمش دیو مقیددر. دفتر عتیق خالیا پادشاهمز براتیله محمد نام کمسنه متصرف اولمغین دفتر جدیده قید اولوندى محمد ولد سید

ساغ دونم
۳۰۰ ۵

"Mezra

Çardak köyüne tabi Pınarı (ili) eyyâm-ı kadimden mülk-i issi **Melike Hatun** Çırak Fakih elindeki beş müdlük yeni vakfeylemiş. **Gâzi Hüdâvendigâr** zamanından beru vakfiyet üzere tasarruf olunmuş, andan sonra vakf-ı mezkûri Çırak Fakih oğlu Yusuf ve Müslim mutasarrıflardır. Elinde **Sultan Murad Hân** nişâni var deyu kayıt olunmuştur. **Defter-i Akdâm** el-hâletü hâzihî mezkûr Yusuf ve Müslim mutasarrıflardır. Ellerinde pâdişâhımız nişâni var deyu defter-i köhnede mestûr, el-ân berât-ı "hâkâniyle Piri b. Müslim'e verilmiştir. Ba'dehû Hacı Bayram'a verilmiş deyu mukayyedir. **Defter-i Atik** hâliyen pâdişâhımız berâtıyla Mehmed nâmi kimesne mutasarrıf olmağın defter-i cedide kayıd olundu"

Sağ Mehmed veledi Seyyid
200 Dönüm 5

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM), Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Ankara, nr.558, vr.5^a, 30^a; **Kiriş**:Sinir ve bağirsaktan yapılan okla, çalgıların bir kısmında kullanılan Tellerdir. Çoğulu ise; Çelebi'den Çelebiyân gibi, Kiriş'den **Kirişçiyan** gelir. Kirişçiler Mahallesi olması gerekir.
4. TKGM, Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Ankara, nr.558 vr.30^a

باغچه ملکه خاتون وقف مزار مذکوره در نفس انقره برمی بر جز و قرات اولونه الآن در تصرف محی الدین بن ده ده با برات هما برن دیو مقید در دفتر عتیق

1. Vakıflar Arşivi (VA), Anadolu Sâni Sâlis Asker, nr. 409, sıra. 99
2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Ankara, nr. 558, vr. 76^a.

kiz köşeli mezartaşında üç kartuş içerisinde Arapça bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede aynen şöyle yazılıdır:

(1) كل شئ هالك الا وجهه له الحكم واليه ترجعون

(2) غفر الله له برحمته وله روح جنت نعيم

(3) اللهم الحق لموته تاريخ وقيل فله سلم من رب رحيم

(1). "O'ndan başka herşey yok olacaktır; hüküm O'nundur; O'na döndürüleceksiniz."¹⁵

(2). Allah rahmetiyle O'nun günahlarını bağışlasın. "Rahatlık, hoşluk ve ni'met cenneti onundur."¹⁶

(3). O'nun ölüm tarihini Cenâb-ı Hak bana ilham etti ve onun için denildi ki: "Merhametli olan Rab katından onlara selam vardır."¹⁷

Kime ait olduğunu bilemediğimiz bu kitabenin son satırındaki (سلم من رب رحيم) ibaresi, ebced hesabıyla tarih düşürülmüştür. Ölüm tarihi de (682/1283) olarak gösterilmiş bulunmaktadır. Melike Hatun'un bu kitabede ismi geçmemektedir. Ayrıca kitabede müennes zamiri de mevcut değildir. Böylece bu mezartaşının kime ait olduğu da bilinmemektedir.

b. MELİKE HATUN MESCİDİ

Mescid, Melike Hatun tarafından yaptırılmıştır.⁸ Ankara'da Hacıdoğan(Doğanbey) mahallesi Taşcılar sokakta bulunmaktaydı. Bu mescid önceleri **Melike Hatun Mescidi** diye isimlendirilirken, sonraları **Hatuniye Mescidi** diye de söylenmeye başlanmıştır.⁹ Câmi yıkılmış olduğundan, kitabesi de bulunamadığından, yapılış tarihi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Câmînin şu anda sadece boş arsası bulunmaktadır.

Melike Hatun Mescidi, Umûmi Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'nin 21 Kânûnisânî 1340 (1924) tarih ve 3021 sayılı yazılılarıyla, mütevelliden alınıp, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçmiştir.¹⁰ Mescid'in yıkılmadan önceki durumu hakkında İbrahim Hakkı Konyalı şu bilgiyi vermektedir: "Câmi duvarlarının alt kısmı taş, üst kısmı kerpiçtir. Sağ kısmında alttan üç, üstten dört penceresi vardır. Sağında son cemaat yerinden çıkılan kısa ve şerefesiz bir minaresi vardır. Son cemaat yerini ve antresini altı âdi tahta sütunun ve iki yan duvarının tuttuğu bir saçak örter" demektedir.¹¹

Elde ettiğimiz kayıtlardan; Mescid günde beş vakit ibadete açık olduğuna göre¹², önceleri küçük bir mescid olmayıp cuma namazının da kılındığı bir câmi olduğunu göstermektedir.

Mescid'in çeşitli yıllarda bir çok tamirat geçirdiği muhakkaktır. Bilinen tamirlerden birisi 1251/1835¹³, bir başka tamiri de 1328/1910 yıllarında meydana geldiği bilinmektedir.¹⁴ Ayrıca Mescid'in bânîsinin rûhi için de,

hergün Kur'an-ı Kerim'den bir cüz okunmak üzere, câmînin imamı ve huffâzı için çeşitli hayırlarda bulunulmuştur.¹⁵

c. MELİKE HATUN MEDRESESİ

Medrese, Melike Hatun tarafından yaptırılmış olduğundan Medresenin ismi de **Melike Hatun Medresesi**'dir.¹⁶ Bu medrese Ankara'nın kara taşından yaptırılmış olduğu için, daha sonra halk tarafından **Kara Medrese** diye söylene gelmiştir. Medrese Hacı-doğan (Doğanbey) mahallesi Taşcılar sokakta ve Melike Hatun Mescidi'nin yanındadır. Döneminde Melike Hatun Medresesi câmi, hamam, çeşme ve bahçe gibi bir çok hayırları da içine alan bir külliye durumunda bulunuyordu. Hacı Bayram-ı Velî (k.s.) bu medresede müderrislik yapmıştır.¹⁷

Medrese son zamanlara kadar harâbe halindeydi. Görenlerin anlattıklarına göre

"Bağçe-i Melike Hatun vakf-ı Mezâr-ı mezkûre der nefsi Ankara, yevmî bir cüz ü kıraat oluna, el-ân der tasarrufu Muhyiddin b. Dede bâ-berât-ı hümayûn deyu mukayyed der defteri atik"

5. Kur'an-ı Kerim, el-Kasas, A. 88
6. Görüldüğü üzere bu metin Kur'an-ı Kerim, el-Vâkıa, 89. âyetinden (ن) harfi ile (روحان) kelimesi çıkartılmıştır.
7. Kur'an-ı Kerim, Yâsin, 58. âyetinden (ج) harfi ve (قولاً) kelimesi çıkartılmıştır.
8. Başbakanlık Arşivi (BA), Ankara Tapu Tahrir Defteri, nr. 117, s. 34; TKGM. Defter-i Evkâf-ı Liva-i Ankara, nr. 558, vr. 5^a:

وقف مسجد ملکه خاتون در محله کر شجیان ووقف مزار المزبور باری قرات قرآن بحکم پاشاهی مقرر شد در تصرف امام مسجد و حفاظ مزار المزبور در دفتر عتیق حالیا بنه مقرر

"Vakf-ı Mescid-i Melike Hatun, der mahalle-i Kirişçiyân ve vakf-ı mezâr el-mezbûr. Berâ-yı kıraat-i Kurân bi-hükmi Pâdişâhî mukarrer sud. Der, tasarrufu imâm-ı mescid ve huffâz mezâr el-mezbûr der defteri atik hâliyen yine mukarrer."

9. VA. Ankara, nr. 224(2/1), sıra, 937-938.
10. VA. Ankara, nr. 224(2/1), sıra, 937-938.
11. İbrahim Hakkı Konyalı, **Ankara Câmileri**, Vakıflar Genel Md.lüğü yayınları, Ankara 1978, s. 52.
12. VA. Ankara nr. 224 (2/1), sıra, 937-938.
13. VA. Ankara, nr. 225 (2/2), sıra. 1594
14. VA. Ankara, nr. 224(2/2), s. 937.
15. BA. Ankara Tapu Tahrir, nr. 438, s. 364; TKGM. Ankara, nr. 558, vr. 30^a.
16. TKGM Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Ankara, nr. 558 vr. 30^b; BA, Ankara 438, s. 364.

اوقاف مدرسه ملکه خاتون در نفس انقره قریه، صول فاصل وقف مدرسه مذکور تابع قصبه

"Evkâf-ı Medrese-i Melike Hatun der nefsi Ankara. Karye-i Sol-fâsıl vakf-ı medrese-i mezkûre tâbi kasa-ba. Hâsil 1377."

17. Mecdî Efendi, **Terceme-i Şakâuk**, İstanbul-1269,s.77

medrese, iki büyük kapılı bir bina şeklinde idi.¹⁸ Medresenin şu anda sadece boş arsası mevcuttur.

Melike Hatun bu medrese için, Ankara'ya bağlı Girendos (Girindos), Balgat, Çubuk ilçesinin birkaç köyünde ve Solfâsi köyünde, medresenin müderrisine ve talebelere verilmek üzere, mahsûlât gelirlerinden çeşitli vakıflarda bulunmuştur.¹⁹ Solfâsil köyünde²⁰ 979/1571 yıllarında canlı havyan, değirmen ve arazi mahsûlâtından şu şekilde tahsisler yapılmıştır:

Hınta	:	1260
Şaîr	:	1330
Öşr-i Burçak	:	330
Öşr-i Bostan	:	300
Öşr-i Kovan	:	50
Âsiyâb	:	27
Resm-i Çift	:	407
Resmi Bennâk	:	384
Çiftlik-i Hâssa	:	200
Aded-i Ağnâm	:	225
Resm-i Zemîn	:	91
Bâd-ı Hevâ	:	777
Hâsil	:	4831

resmi hâsil budur. Bizim hesabımıza göre 5381'dir.²¹

d. MELİKE HATUN ÇEŞMESİ

Çeşme, Melike Hatun'un câmi, medrese, hamam, bahçe ve mezarının da bulunduğu Doğanbey mahallesindedir. Taşçılar sokağı ile Pala sokağının kesiştiği yerde, yaklaşık 3x3 m. ebadındadır. Yerli taştan yapılmış olduğu için, kitabesi zamanla aşınmış ve okunamayacak derecede bozulmuştur. Çeşme tek kurnalı ve önünde 62x128 cm. ebadında bir oluk vardır. Çeşmenin alt ve üst köşesinde birer rozet bulunmaktadır. Ancak sanat tarihçilerinin ifadesine göre bu rozetler Selçuklu üslûbunda olmayıp Osmanlıların son devrine, muhtemelen XX. yüzyıl başlarına aittir.²² Çeşme şu anda çalışır durumdadır.

e. MELİKE HATUN MEZARI

Melike Hatun'un mezarı, medrese ve çeşmenin bulunduğu mahallede vakfettiği bahçesi içindedir.²³ Mezarın üstü açık, etrafı taş duvarlarla çevrilidir. Sadece baş ve ayak taşları mevcuttur. Sekiz köşeli kartuşların üç tanesinin içinde kitabe bulunmaktadır.

1. İNEBEY SUBAŞI HAMAMI

Bugün İtfâiye Meydanı olarak bilinen yerde, Melike Hatun'un diğer vakıflarının da bulunduğu Hacıdoğan mahallesinde ve Gazi Lisesi'nin kuzey-doğusunda **Yıkık Hamam**²⁴ adıyla bilinen bir hamam bulunmaktadır. Kanaatimize göre bu hamam, tahrir defterlerinde²⁵ ve Ankara Şer'iye Mahkemesi Sicillerin-

de²⁶ zikredilen **İnebey Subaşı Hamamı**'ndan başkası değildir. Çünkü söz konusu kaynaklarda belirtilen bu İnebey Hamamı'nın yeri, bugünkü "**Yıkık Hamam**" olarak bilinen eserin yerine uygun düşmektedir. Kaldı ki, hamamın başındaki Yıkık sıfatı da tarihi bir isim olmayıp, harap olması, dolayısıyla araştırmacıların isimlendirememekten dolayı verdiği bir sıfattan başka bir şey değildir. Gönül Öney, Mamboury'ye atfen bu hamamın yapılış tarihini XIV. yüzyıl olarak bildirmektedir.²⁷ Biz bu tarihin Tapu ve Kadastro Genel Md.lüğü Arşivindeki, Ankara Tahrir Defteri, nr. 558, vr. 76^a daki ifadeye uygun düşeceği kanaatindeyiz.

Hamam, İnebey (1406 kardeşleri tarafından öldürülmüştür) tarafından yaptırılmıştır. Hamamın, ismi de **İnebey Subaşı Hamamı**'dır. Melike Hatun bu hamamın yapılışında 1000 altın yardımında bulunmuştur.²⁸ Bu yardımdan

18. Ankara'nın yaşlılarından alınan şifâî bilgilerden istifade edilmiştir.
19. TKGM. Ankara, 558, vr. 30^b, 106^b.
20. Sol-fâsil-Sol-fâsil (فصل - فصل = نصل): En eski tahrir defterlerinde bu isim geçmektedir. Zül-fadl (ذوالنصل) ismi ise daha sonraları verilmiş bir isimdir. (Başbakanlık Arşivi, Ankara Tahrir nr. 438, s.364; TKGM Arşivi, Ankara tahrir, nr. 558, vr. 306, Tarih 979/1571).
21. TKGM Ankara Tahrir, nr. 558, vr. 30^{a-b}
22. Doç. Dr. Nusret Çam, A.Ü. İlahiyat Fak. Sanat Tarihi Öğretim Üyesinden alınan şifâhî bilgilerden.
23. TKGM. Ankara, nr. 558, vr. 30^a
24. Prof. Dr. Gönül Öney, **Ankara'da Türk Devri Yapıları**, DTCF. Yayınları, s. 151.
25. BA. Ankara Tahrir, nr. 438, s. 364; TKGM. Ankara Tahrir, nr. 558, vr. 30^b
26. Ankara Şer'iye Mahkeme Sicilleri, Defter, 1, s. 208, Belge 1107.
27. Prof. Dr. Gönül Öney, **Ankara'da Türk Devri Yapıları**, s. 151.
28. BA. Ankara Tahrir, nr. 438, s.369; TKGM. Ankara Tahrir, nr. 558, vr. 50^a:

نفس انقره ده مرحوم اینه بك سوباشی كند بنا ايتدر کی حمامك ملكه
خاتونه بيك اشرف مقابله سنده ويردوكی اون پدی اقچه دن غیرى كه وقت
ايتمشدر دیو مقید در دفتر عیتق

جهت نظارت	في سنه	جهت مدلك
في يوم	جز حصه ملكه خاتون	في يوم
۳	۷۵۹.	۲

Nefsi Ankara'da merhum İnebey Subaşı kendü binâ ettiğü Hamamın Melike Hatun'la **Bin Eşrefi** mukabelesinde virdüğü onyedî akçeden gayri ki vakfetmiştir deyu mukayyed der defter-i atik.

Ciheti nezaret fi sene Ciheti müdlük fi yeum
fi yeum 7560 cüz hisse Melike Hatun 2

dolayı Melike Hatun'un hissesine onyedî akçe vakıf payı düşmüştür. Melike Hatun bu onyedî akçeden; kendi mescidine dört akçe, Seyyid Sinan Câmii'ne iki akçe, Seyyid Mahmud Câmii'ne iki akçe, Kaledeki câmîye (Sultan Ala-adîn Câmii olması lâzım) iki akçe vakıfta bulunmuştur.²⁹

Ankara Şer'îye Mahkeme Sicillerinde bu hamamın 990/1582 tarihinden önce harap bir durumda iken, el-Hâc Sinan Efendi isminde bir şahıs tarafından tamir ettirilerek, işletmeye tekrar yeniden açıldığı ve **Öğle Hamamı** olduğu kayıtlıdır. Ayrıca bu şahsın hamama bakmakla görevlendirildiği ve adına 27 Şaban 990 (16 Eylül 1582) tarihinde bir berat verildiği gösterilmektedir.³⁰

g. SONUÇ:

Netice olarak; kısaca ortaya koymaya

çalıştığımız Melike Hatun'un Ankara'daki Vakıf Eserleri, görüldüğü üzere başlı başına bir külliye oluşturmaktadır. Kara Medrese diye bilinen **Melike Hatun Medresesi**'nde Hacı Bayram-ı Veli'nin ders verdiği düşünülürse, bu öğretim müessesesi'nin döneminde nasıl bir fonksiyon icra etmiş olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Bu vesileyle; Türk-İslâm Tarihinin bu hayırsever hanımefendisini rahmet ve minnet duygularıyla yâdeder, Cenab-ı Hakk'ın engin mağfiretini niyaz ederim. Melike Hatun'un davranışının günümüzde de güzel bir örnek oluşturmasını ve eserlerinin korunarak yaşatılmasını temennî ederiz.

29. TKGM. Ankara, nr. 558, vr. 30^b.

30. Ankara Şer'îye Sicilleri, Defter 1, s. 208, Belge. 1107; Defter 1, Belge 637.

Resim 2: Melike Hatun'un mezar taşı.

Resim 1: Melike Hatun'un mezarı (Doğanbey Mahallesi)

Resim 3: Melike Hatun'un çeşmesi.

Belge 1: T.K.G.M Ankara, Nr. 558. vr. 50ⁱⁱ

~~ان قیمة ارضه اربع مائت و اربعون و ثمانون الفاً و ثمان مائة و ثمانون
مئة و ثمانون الفاً و ثمان مائة و ثمانون~~

~~٧٠٦٠~~   ~~٧٠٦٠~~   ~~٧٠٦٠~~

~~و ارضه اربع مائت و اربعون و ثمانون الفاً و ثمان مائة و ثمانون
مئة و ثمانون الفاً و ثمان مائة و ثمانون~~

صادق و اذاع اسمها
على ارضها
و ارضها
٧٠٦٠

وقف   بايا صانف
٧٠٦٠

لو كالمو
مدونع رادو ٧٠٦٠

مدونع رادو ٧٠٦٠

وقف اولاد و اولادها
طور و اولادها
٧٠٦٠

٧٠٦٠

٧٠٦٠

٧١٧٤

مدونع رادو ٧٠٦٠

٧٠٦٠

MAHMUD DEDE ZÂVİYESİ VAKFIYESİ

Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ

I. MAHMUD DEDE, ZÂVİYESİ VE TÜRBEŞİ HAKKINDA BİLGİLER (x)

a. Mahmûd DEDE (Ö. 1557)'nin Hayatı ve Kişiliği:

Doğum tarihi bilinmeyen Mahmûd DEDE, aslen Konya'lıdır. Babası, Mevlevî ileri gelenlerinden Üveys DEDE'dir. Zamanında **Mesnevî**'yi yorunda şöhret yapmış; bu nedenle çevresine seçkin bir Mevlevî grubu toplanmıştır. Kendisini seven ve O'nu şeyh olarak tanıyanlardan el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman'ın, Mevlânâ Türbesi yakınındaki Topraklık Mahallesi'nde, geniş bir bahçe içinde te'sis ettiği zâviyede, Mevlânâ Dergâhı dışında müstakil olarak faaliyette bulunma imkânına kavuştuğu, araştırma konusu olan bu vakfiyeden anlaşılmaktadır.¹ Daha sonra Mevlevîler arasında "**Mahmûd Dede Bahçesi**" olarak şöhret bulan bu Mevlevî Tekkesi'nde "**havâss ihvân**" ile yaşamaya başlayan Mahmûd DEDE'nin yaptığı **Mesnevî** sohbetleri ve zikir meclisleriyle onlara coşkulu anlar yaşattığını Sâkıb DEDE zikretmektedir.² O'nun adına tekke tahsis edilinceye kadar Mevlânâ Dergâhı'nda hizmet ettiği, adı geçen dergâhta türbedârlık yapmasından anlaşılmaktadır.³ Mezar kitabesine göre (Bk. Resim 2), Mahmûd DEDE'nin ölüm tarihi 965 H./1557 M.'dir. Sâkıb DEDE, **Tercüme-i Sevâkıb**'in mütercimi Mesnevîhân Mahmûd DEDE ile Topraklık Mahallesi'nde türbesi bulunan Mahmûd DEDE'yi aynı kişi olarak göstermektedir.⁴ Mehmed ÖNDER ise, Türbesi bilinen Mahmûd DEDE ile **Tercüme-i Sevâkıb** sahibi Mesnevîhân Mahmûd DEDE'nin farklı kişiler olduğu kanaatinde.⁵ Bazı ipuçları, ÖNDER'in görüşünü doğrulamaktadır. Sâkıb DEDE, isim benzerliğine bakarak, bu iki ayrı şahsı birbirine

karıştırmış, bu yüzden bir tek kişi olarak göstermiş olmalıdır. Oysa ki, burada araştırma konusu olan Mahmûd DEDE'nin yaşadığı dönem ve ölüm tarihi sarahaten bilinmektedir. Nitekim adına yapılan zâviyenin vakfiyesi 947 H./1540 M.'de tanzim ve tescil edilmiştir. Bu tarihten 17 sene sonra yani 965 H./1557 M.'de öldüğü mezartaşında yazılmıştır. Bu durumda O, Kanunî'nin padişahlığı sırasında yaşamış bir mutasavvıf olmaktadır. Tercüme-i Sevâkıb'ın mütercimi Mesnevîhân Mahmûd DEDE ise, 1016 H./1607 M.'de vefat etmiştir. III. Murad devrinde yaşadığı, yukarıda bahsedilen eserinin giriş bölümünde bizzat kendisinin bu padişahla İstanbul'a kadar gidip görüştüğünü yazmasından çıkarmak mümkün olmaktadır.⁶ Bu iki zatın ölüm tarihleri arasında da 67 yıl gibi uzun bir zamanın bulunması,

x Türbe ile ilgili fotoğrafları bana verme lütfunda bulunan sayın Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE'ye burada teşekkürü borç bilirim.

1. Mahmûd Dede Zâviyesi Vakfiyesi 5; Bundan sonraki atıflarda Vakfiye olarak kısaltılacak ve metin içinde gösterilecektir.
2. Sâkıb DEDE, **Sefine-i Nefise-i Mevleviyân**, Mısır, 1283, C. III. s. 9-10.
3. Konya Şer'iyye Sicili (Kısaltma KŞS), no. D23, s. 260¹.
4. Aynı eser, aynı yer.
5. Mehmet ÖNDER, **Mevlânâ Şehri Konya**, (II. Baskı), Ankara, 1971, s. 240-241.
6. Derviş Mahmûd, **Tercüme-i Sevâkıb**, yazma, Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi, no. 4005, vr. 77b; bu eser için ayrıca bkz. Abdülkadir GÖLPINARLI, "**Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**", İstanbul, 1953, s. 15-16; Necatî ELGİN, "Konya Müzesi Yazmalarından Mürşid-İl-Talibin", **Anıt**, (1957), Sayı 20-21, s. 15.

farklı kişiler olduğu hususunda önemli bir delil kabul edilebilir.

Mevlevîliğe hizmet etmiş, mümtaz bir şahıs olan Mahmûd DEDE'nin şöhretinin Konya dışına da yayıldığı Pınarhisar ve Peçoy gibi yerlerde adına zâviyeler⁷ açılmış olmasından anlaşılmaktadır.

b. Mahmûd Dede Zâviyesi ve Türbesi:

Mahmûd DEDE Zâviyesi ve Türbesi, Konya'nın Topraklık Mahallesi'nde, Topraklık Caddesi ile Kerimler Caddesi kavşağının hemen sağındaki Mahmûd Dede Sokağı, numara 6'da, şimdi boşluk halinde olan yerdedir. Söylenen yerde dört duvardan ibaret kerpiçten yapılmış, toprak damlı Mahmûd Dede Türbesi şu anda mevcuttur (Bk. Resim 1). Bu türbe içinde Mahmûd DEDE ve İnel DEDE'nin sandukaları yan yana iken (Bkz. Resim 3,4) 1989 Aralık ayında, ikisi de belirsiz bir halde bulunuyorlardı.⁸

Zâviye, Mahmûd Dede Bahçesi olarak şöhret bulmuş olan geniş bir bahçenin içinde idi. El-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman tarafından Mahmûd DEDE adına tahsis edilmiştir. Zâviyeden başka burada zâviyeye ait evlerle bir de kütüphâne bulunuyordu (Vakfiye 10-20). Mahmûd Dede Zâviyesi'ne kayıtlı dervişler, mübarek günlerde burada toplanır, vakfiyede gösterildiği şekilde yiyip içerler, âyinlerini icra ederlerdi (Vakfiye 25-30).

XVIII. yüzyılın başlarında Mahmûd Dede Zâviyesi'nin zâviyedârlığı ve mütevelliliği, Mevlânâ Dergâhı postnişinin ilâmı üzerine Mahmûd DEDE'nin Sâlih ve mutasavvıf olan evlâdına, berâtla veriliyordu.⁹ XIX. yüzyılda dahi faal bir zaviye olduğu, buraya yapılan müteveli ve zâviyedâr tayinlerinden anlaşılmaktadır.¹⁰

Mahmûd Dede Zâviyesi vakfiyesinde zikredilen evlerden şu anda hiç birisi mevcut değildir. Sâkib DEDE, **kubbe-i fâhire**" şeklinde nitelendirdiği Mahmûd Dede Türbesi'nin kendi zamanında tek kubbeli ve Konya'nın önemli ziyaret yerlerinden biri olduğunu yazmaktadır.¹¹ Sâkib DEDE'nin ölüm tarihi 1735'dir. Demek ki kubbeli ve görkemli Mahmûd Dede Türbesi, bu tarihten sonra, muhtemelen XVIII. yüzyılın ortalarında yıkılmış, yerine

kerpiç ve toprak damlı türbe yapılmıştır. Zâviye ve eklerinin zaman zaman onarıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim 1119 H./1707 M.'de bir tamirat geçirmiş¹², fakat yapılanların tafsilâtı verilmemiştir.

Konya'da XVI. yüzyılın ikinci yarısında kesme taştan yapılmış kubbeli türbeler bulunmaktadır. Mesela, Mevlânâ Türbesi avlusundaki Murad Paşa Kızı Fatma Hatun, Hasan Paşa, Hürrem Paşa ve Sinan Paşa türbeleriyle Musallâ mezarlığındaki Şeyh Halilî Türbesi, bu dönemin klasik Osmanlı türbeleridir.¹³ İlk Mahmûd Dede Türbesi'nin kubbeli olması, aynı yıllarda yapılanlar gibi kesme taştan olduğu kanaatini vermekte ise de şimdilik kesin bir yargıya varmak için elde yeterli delil bulunmamaktadır. Şayet eski temel üzerine yapılmışsa bugünkü türbenin, kare plan üzerine kubbeli bir yapı olduğu söylenebilir (Bk. Plan). Türbenin çevresinde yapılacak bir hafriyatla eski şekli belki ortaya çıkarılabilir.

II. VAKFİYENİN ÖZELLİKLERİ:

a. Vakfiyenin Nitelikleri:

Vakfiyenin aslı tesbit edilememiştir. Üzerinde çalışma yapılan bu sûret Konya Şer'iyye Sicili no. D23, s. 6-7'de kayıtlı bulunmaktadır. Türkiye Arapçasıyla yazılmış olup evâil-i Şaban 947 H./1-10 Aralık 1540'da Konya kazası şer'iyye mahkemesince tanzim ve tescil edilmiştir. Vakıfı, el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman olup vakfiyedekinden başka hakkında bilgi bulunamamıştır. İnanmış bir Mevlevî olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyenin başında, eşas satırlara göre sağda ve solda boşluk olacak şekilde tescil eden kadıyı belirten üç satırlık bir bölüm yer almaktadır. İki sayfayı kaplayan vakfiye baştaki tescil, sonda-

7. GÖLPINARLI, aynı eser, s. 336.
8. Mahmûd Dede Zâviyesi'ne ait bahçe ve türbe, halen İbrahim TUZA adındaki bir şahsın mülkiyetindedir.
9. KŞS. no. D23, s. 260¹. Bununla birlikte Mahmûd DEDE evlâdından olup tarikatla alâkası olmayanların zikredilen görevleri üzerlerine berat ettirdikleri de oluyordu. Bkz. KŞS. no.D23, s.273²; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Kısaltma VAD) Defter no. 1107, vr. 21
10. VAD. no. 148, sıra 1678.
11. Aynı eser, s. 10.
12. KŞS. no. D23, s.260
13. ÖNDER, aynı eser, s. 373-380; İbrahim Hakkı KONYALI, **Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi**, Konya, 1964, s. 620-621.

ki şahitler hariç tutulursa, ilk sayfada 40, ikinci sayfada 4, toplam 44 satırdır. Deftere kaydedilirken esas vakfiyeye göre bazı kısaltmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim vakfiyelerde uzun olan duâ bölümlü¹⁴, burada yarım satıra indirilmiştir (Vakfiye 1-5). Vakfiye, Arapça olmasına rağmen bazı eşyanın sayısı ve cinsi Türkçe yazılmıştır (Vakfiye 20-30).

b. Vakfiyenin Tescili ve Şâhitleri:

Vakfiyeyi tescil eden Konya kazası kadısı Budak b. Pirî'dir. Şâhitler Mahmûd Dede Zâviyesi'ne kayıtlı dervişlerden olup 22 kişidirler. Bunlardan İnel DEDE ibn Hasan Ece, Mûsâ b. Nasûh, Bahşayış b. İshak'a vâkif el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman'ın ölümünden sonra sıra ile mütevellî olmalarının şart olarak konması, zikredilen şahısların hepsinin Mevlevîlerce sevilen ve sayılan kişiler olduklarını gösterir. Nitekim İnel DEDE'nin kabrinin Mahmûd DEDE ile aynı türbe içinde, yan yana olması¹⁵ bunu te'yid eder.

c. Vakfiyede Geçen Yer Adları:

XVI. yüzyıl ortalarına ait olan bu vakfiyede geçen yer adlarının tamamı Türkçedir. Bunlar Topraklık ve Hacı Emrullâh mahalleleri ile (Vakfiye 5-15) Bağ-ı Kutlu köyüdür (Vakfiye 25-30).

d. Vakfiyede Geçen Mevkûfât:

Vâkif el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman, mürşidi ve şeyhi Mahmûd DEDE ibn Üveys DEDE'nin faaliyeti için tahsis ettiği zâviyeye şunları vakfetmiştir:

1. Mevlânâ Türbesi yakınında, münbit bir bağda inşa edilmiş olan evlerle birlikte bahçenin (Mahmûd Dede Bahçesi) tamamını (Vakfiye 5-15),

2. Mahmûd Dede Bahçesi yakınında bulunan ziraate elverişli diğer arsaları (Vakfiye 10-15),

3. Mahmûd Dede Bahçesi içinde bulunan kapalı evde, özel sandıklarda muhafaza edilen şu kitaplar: Arap hattıyla yazılmış 3 adet **Mushaf**, Mevlânâ Celâleddîn'in **Mesnevî**'sinin tamamı, Mevlânâ Celâleddîn'in **Mesnevî**'sinden 2 cilt, **Sultan Veled Mesnevisi** 3 cilt ve **Fihî Mâfih, Kitâb-ı Cevâmî'u'l-Fevâ'id, Kabî Cenk, Müşkilât-ı Mesnevî**'den 1 cüz, **Kur'ân-ı Kerîm**'den 1 cüz, **Âşık Paşa Divânı, Mevlânâ**

Celâleddîn Menâkıbnâmesi (Vakfiye 15-20),

4. Aşağıdaki bakır kaplar: 1 büyük kazan, 1 orta büyüklükte kazan, 1 huni, 1 bakır, 1 büyük leğen, 1 sofrabağı, 1 büyük kuzu tepsisi, 3 tepsi, 3 şahan, 1 havan, 1 tava (Vakfiye 20-30),

5. Ev esbâbından 7 parçadan müteşekkil 1 döşek (Vakfiye 25-30),

6. Bağ-ı Kutlu köyünden Mahmûd b. Mehmed'in yanında bulunan koyunların tamamı (Vakfiye 25-30).

e. Mevkûfâtla İlgili Şartlar:

Vâkif el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman'ın mevkûfâtla ilgili şartları şöyledir: Bağ, bahçe ve ziraate elverişli arsalardan elde edilen mahsûl ve meyvelerin gelirinden önce zâviyenin tamiri için harcanır; bundan artan gelirin tamamı, mürşidi ve şeyhi Mahmûd DEDE ibn Üveys DEDE'nin tarikatına sülûk etmiş olanlarla Mevlânâ Türbesi civarında oturan dervişlerin en sâlihlerine yedirilir (Vakfiye 10-30).

Mahmûd Dede Bahçesi içindeki kapalı evde, özel sandıklarda muhafaza edilen vakif kitaplar, Mevlevî müritlerinden mütâlaaya muktedir olanlara 6 ay süreyle okumaları için verilir. Bu süre, Mahmûd DEDE'ye müntesip olanların evlâdından başkası için uzatılmaz (Vakfiye 15-25).

Mahmûd Dede Zâviyesi'nde bulunan bakır kaplarla, Bağ-ı Kutlu köyünde ikâmet eden Mahmûd b. Mehmed'in yanında bulunan koyunlar, zâviyenin bahçesinde dervişlerin yemek yemesi gerektiğinde kendilerine verilir (Vakfiye 20-30).

f. Tevliyet ve Nezâret Durumu:

Mütevellilik, kayd-ı hayat şartıyla vâkif el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman'ın kendisine aittir. O'nun ölümünden sonra sıra ile İnel DEDE ibn Hasan ECE, Mûsâ b. Nasûh, Bahşayış b. İshak; bunların ölümünden sonra ise, Mahmûd DEDE'nin dervişlerinden en salih

14. Mesela bir Mevlevî vakfiyesi olan Seyyid Abdülkadir Efendi Vakfiyesi'ndeki dua, 2,5 satırdır. Bkz. Yusuf KÜÇÜKDAĞ, "Seyyid Abdülkadir Efendi Vakfiyesi", **Selçuk Üniversitesi 3. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)**, 12-14 Aralık 1988, Konya, 1989, s. 281-296.
15. ÖNDER, aynı eser, s. 240-241; KONYALI, aynı eser, aynı yer.

olan ve mesnevîhânlık görevini yürüten kimse mütevellî olacaktır (Vakfiye 25-35). Mahmûd Dede Zâviyesi'ne kayıtlı müridânın hepsi, vakfa nezâret etmekle yükümlüdürler (Vakfiye 30-35).

III. VAKFİYENİN DİKKAT ÇEKEN YÖNLERİ:

a. Vakıfların Mevlevîlik İçin Önemi:

Mevlevîliğin daha ilk dönemlerinde, Mevlânâ'yı seven birçok devlet ileri geleni ile zengin müritler, Konya dergahına vakıflar tahsis etmişlerdir.¹⁶ Aynı geleneğin Osmanlı döneminde sürdüğünü bu XVI. yüzyıl vakfiyesi göstermektedir.¹⁷ Mevlevîlik, bu sayede son zamanlara kadar gelmeyi başarmış tarikatlardan biridir. Varlıklı bir Mevlevî olan el-Hâc Mustafa ibn el-Süleyman'ın maksadı da, şeyhi ve mürşidi Mevlevî Mahmûd DEDE'nin müntesiplerine vakıf yolu ile gerekli maddî desteği sağlayarak faaliyetlerini kolaylaştırmaktır.

b. Mevlevîlikte Dayanışma:

Mevlânâ Dergâhı'na bağlı olarak faaliyette bulunan tekke ve zâviyeler, sâhip oldukları maddî imkânlardan merkezin de istifâde etmesini her dönemde gözetmişlerdir. İnceleme konusu bu vakfiyeye göre, vakfın gelirlerinden Mahmûd Dede Zâviyesi'ne intisaplı müritlerle, Mevlânâ Dergâhı'ndaki ihvânın en sâlihleri yararlanacaklardır (Vakfiye 10-20). Mevlevîlikteki bu dayanışma ve yardımlaşma anlayışı, son dönemlere kadar devam etmiştir.¹⁸

c. Mevlevî Tekkelerinde Kütüphane Geleneği:

Mevlânâ Dergâhı'ndaki kütüphanenin esikliği bilinmektedir.¹⁹ Bunun gibi Mevlevî tekkelere de kütüphaneler bulunuyordu. Bu vakfiyede, Mahmûd Dede Zâviyesi'ne de bazı kitaplar vakfedilmiş ve kütüphâne olarak bir de binâ tahsis edilmiştir²⁰ (Vakfiye 15-25). Bu gelenek dahi son dönemlere kadar Mevlevîlerce sürdürülmüştür. Meselâ, İstanbul Yenikapı Mevlevîhânesi'ne Abdurrahman Nafiz Paşa (Ö. 1852) bir kütüphâne yaptırarak kitaplarını buraya vakfetmiştir.²¹

d. Tevliyet ve Nezâretin Dervişlere Şart Koşulması:

Vakfiyelerde tevliyet ve nezâret, genelde evlada şart koşulur. Bu vakfiyede ise vâkîf el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman, kendisi öldükten sonra Mahmûd DEDE'nin ileri gelen müridânının mütevellî olmasını istemiştir. Nezâret de bu zâviyeye kayıtlı dervişlere şart olarak konmuştur (Vakfiye 25-35). Bu uygulama, Mevlevîlerin tarikatta kaynaşmaya verdikleri önemi gösterir.

e. Evkâfın Resmî Kontrolardan Uzak Tutulması:

Zâviyelerin kuruluş döneminde Osmanlı padişahlarından himaye gördükleri bilinmektedir.²² Fatih devrinde yapılan toprak düzenlemesi sırasında, bazı zâviyelerin vakıflarının iptal edilmesi,²³ zâviyelere verilen ayrıcalıkların artık sarsılmaya başladığına işaret eder.

Mahmûd Dede Zâviyesine ait evkâfa "*kadı ile devlet büyüklerinin ve ecnebilerin müdahale etmemesi*" şartının kaydedilmesi (Vakfiye 35-40), vakfa olacak muhtemel resmî bir müdahalenin önüne geçmek maksadına matûf olmalıdır. Nitekim Mevlevîliğin, "**Makâm-ı**

16. Bkz. Ahmed EFLÂKÎ, *Âriflerin Menkubeleri*, (Çev. Tahsin YAZICI), İstanbul, 1973, C. I. s. 177, 192, 202, 235, 254; DEVLETŞÂH, *Tezkire*, (Çev. Necati LUGAL), Ankara, 1963, C. I. s. 312; GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 36-39.
17. Osmanlılarda Mevlevî vakıflarının sayıları yüzlerce baliğ olmuştur. Bkz. Evliya ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, C. III. s. 26.
18. Bkz. KÜÇÜKDAĞ, *aynı tebliğ*, s. 290.
19. Abdülkadir GÖLPINARLI, "Konya'da Mevlânâ Dergâhı'nın Arşivi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XVII. (Ekim 1955-Temmuz 1956), s. 156-178; Nejat GÖYÜNÇ, "Mevlana Müzesi Arşivi", *Selçuk Üniversitesi 2. Milli Mevlana Kongresi (tebliğler)*, 3-5 Mayıs 1986, s. 101-109.
20. Buraya ait kitapların daha sonra Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesine toplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Mahmûd Dede Zâviyesi Kütüphanesine ait *Sultan Veled Mesnevîsi* (Vakfiye 3-4), zikredilen kütüphanenin 2126 numarasında kayıtlı olup, 3. varlığında Hacı Mustafa b. Hacı Süleyman'ın vakfı olduğu yazılıdır.
21. Mehmed ZİYA, *Yenikapı Mevlevîhânesi*, (Haz. Yavuz SENEMOĞLU), Tercüman 1001 Temel Eser, no. 86, s. 92.
22. A. Yaşar OCAK, "Zâviyeler", *VD. Sayı XII. s. 256-257*.
23. Ö. Lütfi BARKAN, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler*, *VD. (1942), Sayı II. s. 309*.

Meşihat" tarafından XVII. yüzyıldan sonra evkâf yüzünden kontrol altına alınması,²⁴ vâkıfın bu endişesinde haklı olduğunu gösterir.

Sonuç:

1540 tarihli bu vakfiyeye göre, XVI. yüzyılda Mevlânâ Dergâhı dışında tekke ve zâviyelerle de Mevlevîlik canlı olarak yaşatılmaktadır. Her Mevlevî tekkesinin bitişiğinde bir de kütüphâne bulunmaktadır. Mevlevîlikte devlet büyüklerinin maddî ve manevî desteğini sağlamak temel siyaset olduğu halde bu vakfiyede resmî makamların vakıflara müdâhalesi hoş karşılanmamaktadır.

Mahmûd DEDE, Mevlevîliğe hizmeti geçmiş bir mutasavvıftır. Adına tahsis edilen zâviye, XIX. yüzyılda bile faal durumdadır. Zâviyenin bahçesi içinde inşa edilmiş türbesi tek kubbeli iken zamanla yıkılmış, yerine bugünkü kerpiç ve toprak damlı binâ yaptırılmıştır.

IV. MAHMÛD DEDE ZÂVİYESİ VAKFİYESİ:

a. Vakfiyenin Tercümesi: (xx)

"Vâkıfın ikrârı ile buradakiler tarafımdan tahkik ve tesbit olununca, bunun sıhhatine ve lüzûmuna hükmettim. Ben fakîr Konya kazâsının kadısı Budak b. Pirîyim.

Allâh'a hamd, peygamberi Hz. Muhammed'e ve âline salâttan sonra, Fahrü's-Sülehâ ve'z-Zâhidîn diye anılan el-Hâc Mustafa ibn el-Hâc Süleyman, tebeddül ve temdidten masun olan şer'at meclisine ve mahkememize gelerek mürşidi ve şeyhi Mahmûd DEDE ibn Üveys DEDE'nin rûhu için vakıfta bulunmaya karar verdiğini bildirmiştir. Maksadı, Kur'ân-ı Kerim'deki "Nefsiniz için hayırdan ne takdim edersentiz Allâh indinde daha hayırlı ve mükafatça daha büyük olarak bulursunuz"²⁵ manâsındaki âyet üzere O'nun güzel vaadlerine nâil olmak; yüce Allâh'a yaklaşmak, töbestede olana yönelmek; O'nun elim ve kahredici azâbından sakınmaktır. Bunun için, vakfiyenin düzenlendiği sırada kendisine ait mülkü olan ve tasarrufunda bulunan, Mevlânâ Türbesi yakınında kiblesi el-Hâc Ali Halife el-Hatib'in mülkü doğusu nehir, kuzeyi anayol, batısı Topraklık Mahallesi'nin vakfı ile çevrili münbit bir bağda inşa edilmiş olan evlerle birlikte

bahçenin tamamı; yine adı geçen bahçe yakınında kible yönü İbn Ömer Seyyidî mülkü, doğusu nehir, kuzeyi Hacı Emrullâh Mahallesi mescidinin vakfı, batısı Mevlânâ Türbesi vakfı ile çevrili bulunan ziraate elverişli arsaların hepsini vakfetmiştir. Söylenen yerlerin hakları, bu yerlere tabi olanlar ve ekleri, onunla birlikte bulunup zikredilmiş veya edilmemiş şeylerin tamamı mütevellinin tasarrufunda ve gözetiminde olup elde edilen mahsulün ve meyvelerin hepsini şeyhlerin iftiharî müttekilerin ve âriflerin övüncü, el-Müctenibin diye bilinen Mahmûd DEDE yoluna sülûk etmiş fakirlere; bundan başka Mevlânâ Türbesi civarında oturan fukaralarının en sâlihine verir. Yine vâkıf, adı geçen bahçede bulunan kapalı eude, özel sandıklarda muhafaza edilen biri Arap hattıyla yazılmış 3 adet **Mushaf**'ı, Mevlânâ Celâleddîn'in **Mesnevî'sinin hepsi**, 2 cilt **Mevlânâ Mesnevisi**, 3 cilt **Sultan Veled Mesnevisi** ve **Fihî Mâfih, Kitâb-ı Câmî'u'l-Fevayid, Kabli Cenk? Müşkilât-ı Mesnevîden 1 cüz, Kur'ân-ı Kerim'den 1 cüz, Âşık Paşa Divânı** ve **Mevlânâ Celâleddîn Menâkıbnâmesi**ni vakfetmiştir. Bunlar da mütevellinin tasarrufunda olup gönüldaşlardan bunları mütalaaya muktedir olanlara altı ay süreyle verilir. Bu süre, adı geçen fukarânın evladından başkası için uzatılmaz. Yörenin lisânı ile anılan bütün kaplar ki bunlar 1 büyük kazan, 1 orta büyüklükte kazan, 1 huni, 1 bakır, 1 büyük leğen, 1 sofraya tabağı, 1 büyük kuzu tepsi, 3 tepsi, 3 sahan, 1 havan, 1 tava, ve ev esbâbından 7 parçadan müteşekkil 1 döşek, Bağ-ı Kutlu köyünden olan Mahmûd b. Mehmed'in yanında bulunan bütün koyunlar da vakfedilmiş olup bunlar da mütevellinin tasarrufundadır. Gerektiği zaman bahçede yemek yemek üzere, orada bulunan fakirlere kendilerinden esirgemeksizin verilir.

Mütevellilik kayd-ı hayat şartıyla vakfedinin kendisine aittir. Onun ölümü ile İnel DEDE ibn Hasan ECE, Musâ b. Nasûh, Bahşayış b. İshak sıra ile; bunlardan sonra Mahmûd

xx. Vakfiyenin tercümesinde yardımlarını esirgemeyen sayın Doç. Dr. Mikail BAYRAM'a teşekkür ederim.
24. GÖLPINARLI, Mevlânâ'dan **Sonra Mevlevîlik**, s. 247-254.
25. **Kur'ân**, LXXIII, 20.

DEDE'nin dervişlerinden en sâlihine, sonra Mesnevîhâna şart koşulmuştur.

Bu zâüiyede kayıtlı dervişlerin hepsi, vakfa nezâret edeceklerdir. Onlar bunu gözetirler, tamirini yaptırırlar, ihmâl etmeksizin bütün işlerini yürütürler. Vakfedenden sonra bunlardan birisi ihmâl edilirse, kıyamet gününde sorumluluğu gerektirir. Yine vâkıf mütevellî, nâzır ve fukaranın vakfı imâr etmelerini şart koştu. Bunların hepsi, bahçenin gelirden tamir için sarf edilenden artanını yerler. Buna karşılık Hz. Peygamber'in, Mahmûd DEDE'nin ve vakfedenin ruhûna duâ etmelidirler.

Vakfa kadı, devlet büyükleri ile ecnebilerin müdâhele etmemesi de şart olarak konmuştur. Yukarıdaki hususlar şer'i sahîh ikrârla açık ittifakla yörenin hâkimi ve şahitlerin huzurunda eski müctehid imamların mezhebine uygun olarak bu vakfın lüzûmu, sıhhati ve sürekli olması tescil olundu. "Artık her kim bunu işitip bildikten sonra tebdil ederse şüphe yok ki, bunun günahı o tebdil edenlerin üzerindedir. Allâh Teâlâ muhakkak semîdir, alîmdir"²⁶ âyetinin hükmünce bu vakıf hiç bir sûrette satılmaz, hibe edilmez, miras olarak bırakılmaz, hiç bir sebeple ve hiç bir sûrette verâsete itibâr olunmaz.

Bu vakfiye 947 senesi Şaban ayının başlarında (1-10 Aralık 1540) yazılıp yürürlüğe girdi.

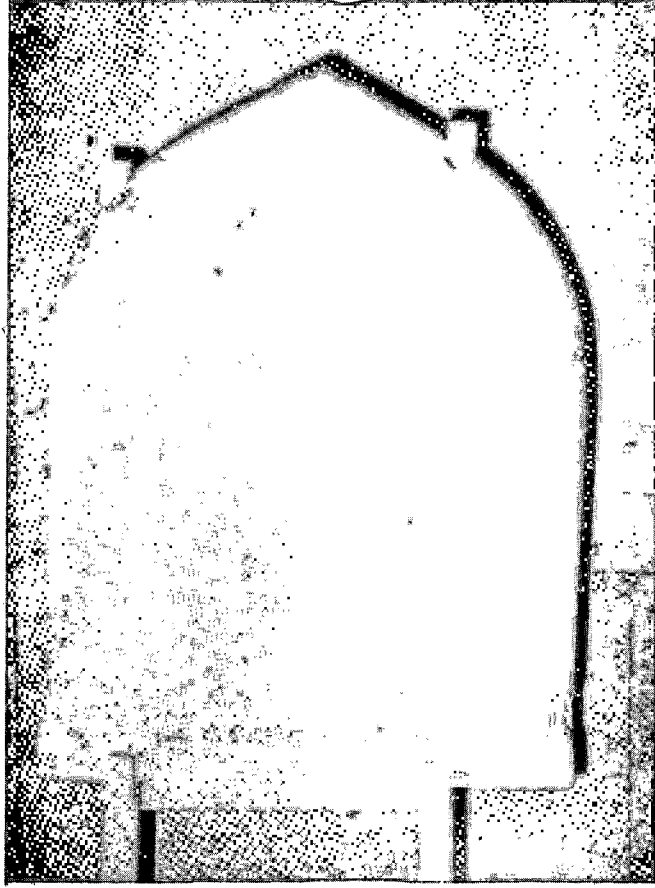
Vakfedilmiş yerde bulunan fukaradan şahit olanlar şunlardır:

Mehmed b. Hacı Ahmed
 Mehmed b. Seyyidi
 Musâ b. Nasûh
 Süleyman b. Mehmed
 Bahşayış b. İshak
 Ahmed b. Bulduk
 Hasan b. (okunamadı)
 Bilâl b. Abdullah
 Abdülkerim b. Mustafa
 Mehmed b. Çırakçı
 Mahmûd b. İbrahim
 İsmail b. Ali
 Edhem b. Sündük
 Mehmed b. Mehmed
 Mesnevîhân Mevlânâ Osman
 Abdüssamed b. Mehmed
 Mahmûd b. Mehmed
 Mustafa b. Abdi
 Mehmed b. Ahmed
 İbrahim b. Mehmed
 Ali b. Ahmed.

26. Kur'ân, II, 181.

Resim 1: Mahmûd Dede Türbesi (Konya)

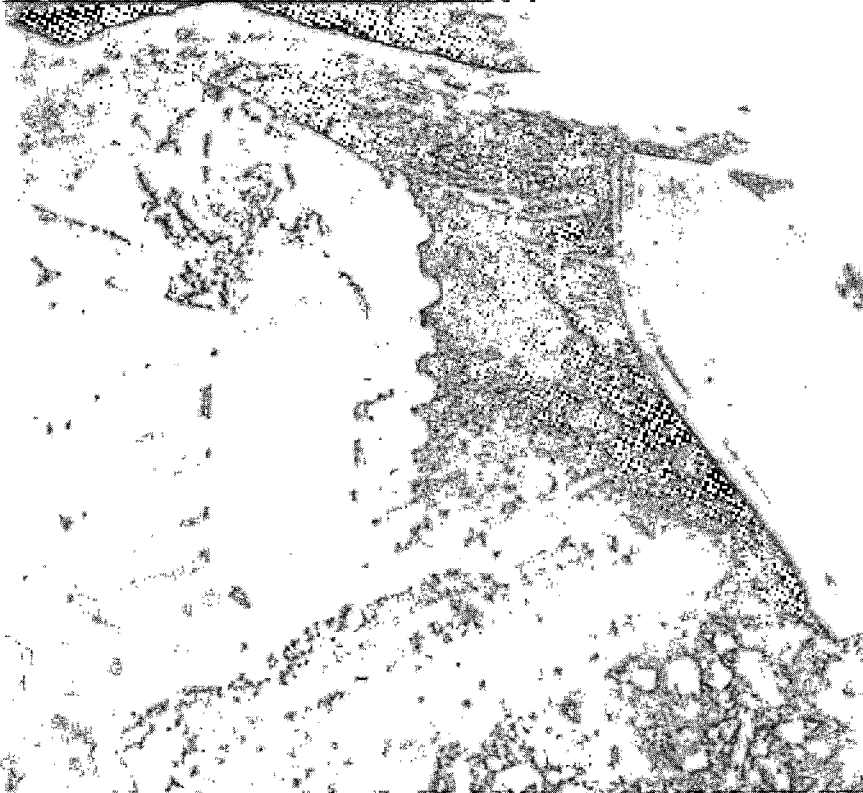

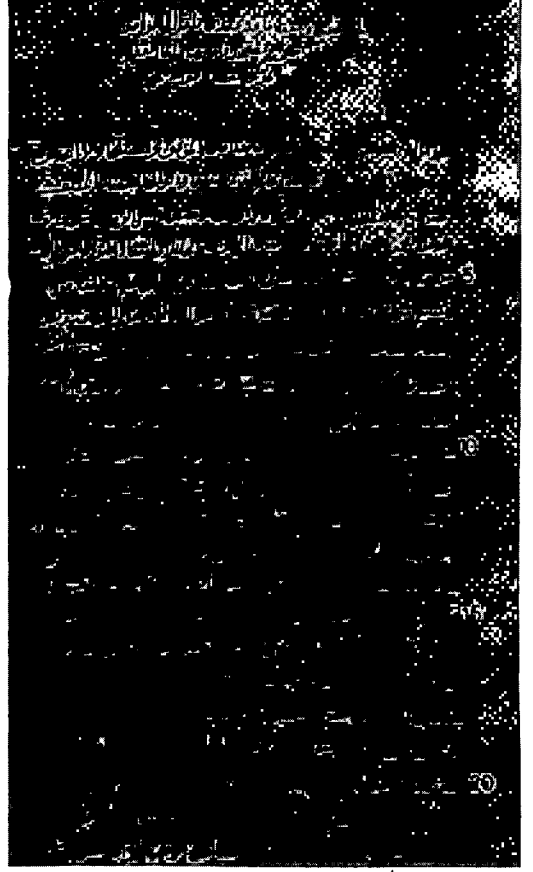
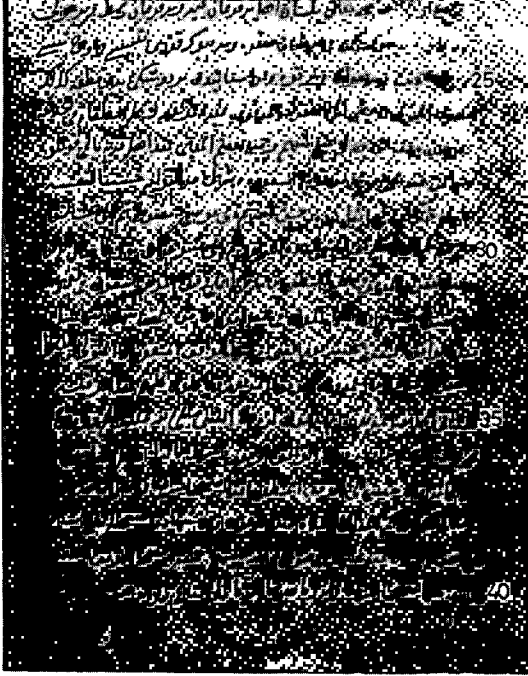
Resim 2: Mahmûd Dede'nin Mezar Kitabesi

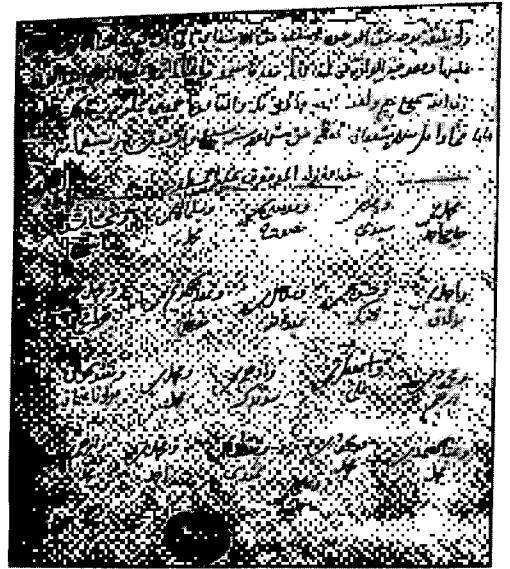
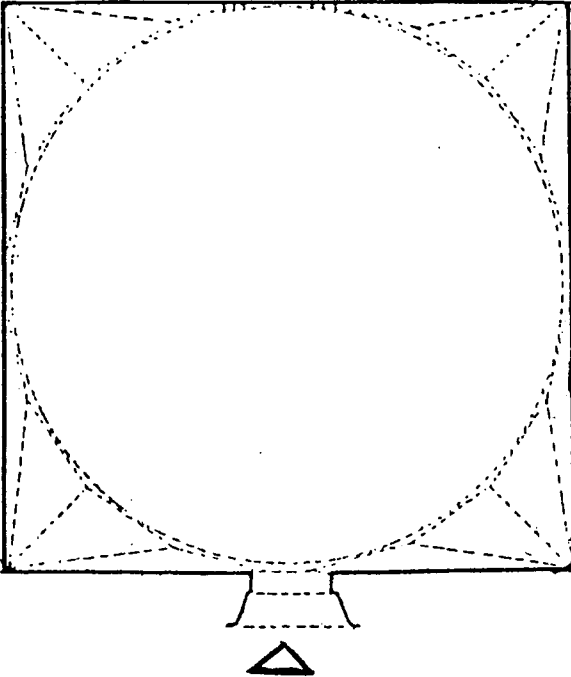
Resim 3: Inel Dede'nin Mezar Kitabesi

Resim 4: Mahmûd Dede ve Inel Dede'nin Mezarları

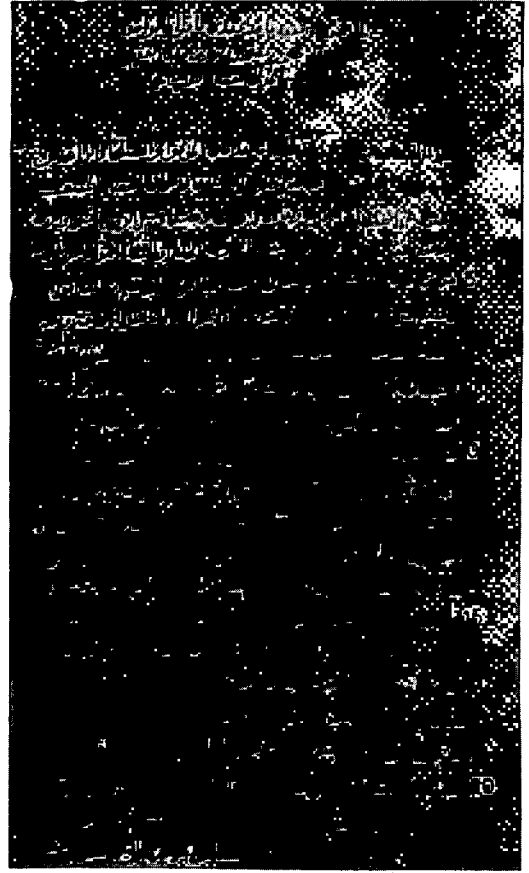
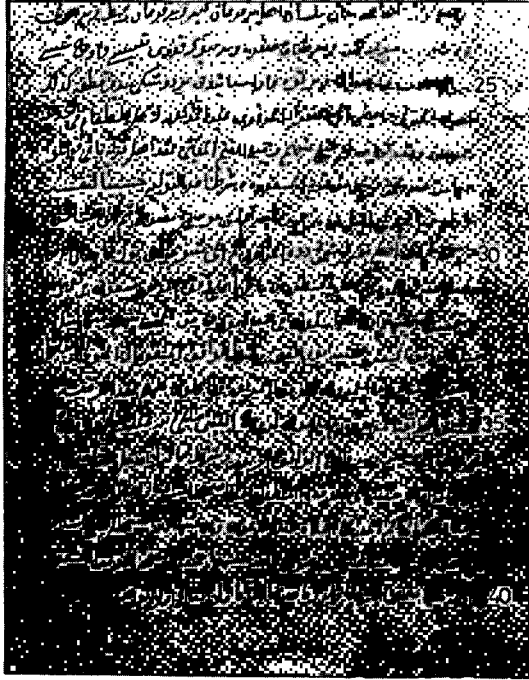

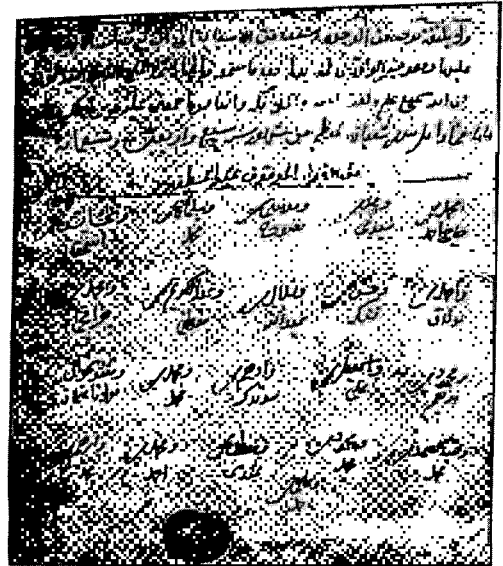
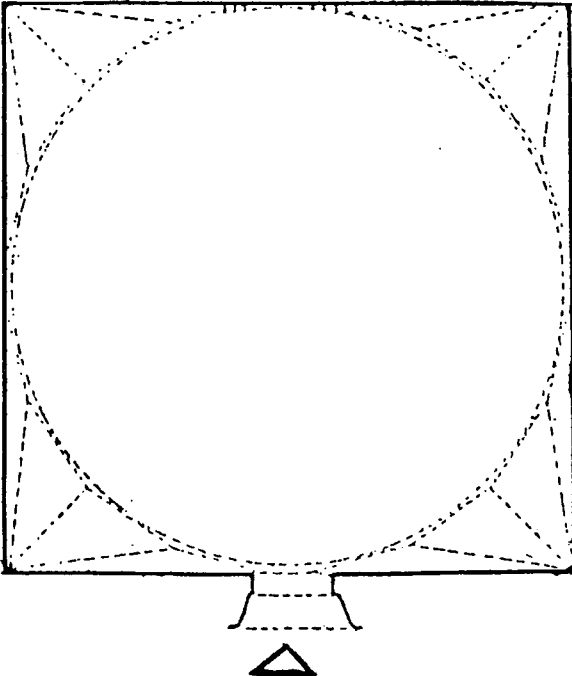
Mahmūd Dede Zāviyesi vakfiyesinin fotoğrafı

Mahmūd Dede Türbesi'nin Tahmini Planı

Mahmūd Dede Zâviyesi vakfiyesinin fotoğrafı

Mahmūd Dede Türbesi'nin Tahminî Planı

SİVAS SÜTEVLİYA KÜMBETİ

Doç.Dr. Orhan Cezmi TUNCER

Sütevliya Kümbeti, Sivas ili merkezinde, Şehitler Semti'nde, Şehitler Camisi adıyla anılan Yeni Cami'nin 15 m. kadar kuzeybatısındadır. Gelişen kentin küçük sanatlarla ilgili bir kesimi buraya doğru uzandı-ğından, kümbetin bulunduğu yer güntümüzde Demircilerardı Mahallesi olarak anılır.

Sütevliya Kümbeti eski bir Sivas evinin¹ kuzeydoğu köşesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Dörtgen prizma gövdeli, sekizgen kasnaklı ve piramidal külahlıdır.

Anadolu'daki türbe ve kümbetler büyük çoğunlukla taş veya tuğladandır.² Yer ve dönemine göre bunların birlikte fakat az sayıda kullanıldıkları da görülür.³ Oysa Sütevliya Kümbeti'nde yapı malzemesi olarak kerpiçi görüyoruz. Anadolu'nun özellikle kırsal kesiminde çok yaygın olan bu malzemenin türbe ve kümbetlere uygulanıp uygulanmadığını veya uygulandıysa ilk örneğinin hangi tarihli olduğunu, kalan başka örnek olmadığı için bilemiyoruz. Bu denli yaygın ve pratik, ancak ömürsüz yapı malzemesi olan kerpiçin, dünya durdukça kalmasını düşündüğümüz mezar yapılarında kullanılması aslında pek mantıklı gelmiyor. Diğer bir anlatımla, mezar yapılarıyla kerpiç ömür açısından bağdaşmıyor. Bu nedenle kümbet ve türbeler kerpiçten yapılmadı veya yapıldıysa sayıları oldukça azdı demek akla daha uygun düşüyor ve Sütevliya Kümbeti'nin önemini artırıyor.

Kümbetin temel ve subasmanı moloz taşıyla örülmüştür. Yer yer dökülen çamur sıva altında bunlar görülüyor. Gövde kerpiçtendir. Batı yöndeki kapısının sol (kuzey) yanında, bugünkü dış zeminden 40 cm. kadar yukarıda görülen ahşap hatılın, kuzey ve doğu duvarı boyunca uzandığı, çamur sıvadaki izlerinden

anlaşıyor. İncelenemeyen güney duvarında da devam ediyor olmalıdır. Kuzeydoğu, kuzey-batı ve güneydoğu köşeler ile doğu duvarı ortasına birer ahşap dikme yerleştirilmiştir. Kuzeybatı köşedekinin üstüne, kuzey yöne uzanan hemen bitişiğindeki iki kanatlı bahçe kapısının lentosu yerleştirilmiştir. Bu kapının sol sövesi moloz taşla örülmüştür.

Kapıdan aldığımız ölçüye göre, kümbetin batı duvarı kalınlığı 71 cm.'dir. Kuzey duvarın dış ölçüsü 5.24 ve doğusu 5.31 m.'dir. İç ölçüler ve köşeğenleri birbirini tutmaz.⁴

Ölçüler yapının kareye yakın bir dikdörtgen olduğunu gösteriyor. Çizimimize bakıldıkta, kuzey ve güney duvarlarının birbirine az çok paralel, doğu duvarının bunlara olabildiğince dik, ancak yapının bütününün batı

1- Sahiplerinin o ara Sivas'ta olmadığını komşular söylediler. Evi gezemedik ve kümbetle bağı olup olmadığı konusunda bilgi alamadık. Anahtar zor bulundu. Bundan yararlanarak komşular, çok uzun süredir girilemediği anlaşılan yapının içini iyice temizleyip, ellerinin yettiği yere kadar duvarlarının tozunu aldılar. Ahşap döşemesini bol suyla yıkadılar. Bunlar alta topladığı için asil döşeme kaplamasını inceleyemedik. Çalıştığımız sürede, başörtülü hanımlar kümbeti ziyaret ederek dualarda bulundular.

2- Tuğla kümbetlerin bazılarının subasmanları yine taştandır. Belli dönem ve bölgede, gövde taş ve üst kesimi tuğla olabilmektedir. Almaşık örgüye çok az rastlanır. Taş ve tuğlanın birlikte karışık olarak kullanıldığı örnekler basit onanmlarla ilgilidir. Çeşitlemeler ve istatistikli bilgiler için bakınız:

Tuncer, O. Cezmi: **Anadolu Kümbetleri I.** Ankara 1986

3- Beylikler Dönemi ekonomisi, kolay ve ucuza sağlanan yerel gereç tuğlanın kümbetlerde kullanılma oranını arttırdığını sanıyoruz.

4- İç ölçülerden batıdaki 4,52, kuzeydeki 4,80, doğudaki 4,21 ve güneydeki 5,02 m'dir. Köşeğenleri 6,29 ve 6,57 m. gellir.

duvarına, doğuya doğru 5° kaçık olarak yerleştirildiği görülür. Konumu ve giriş duvarının (batı) diğerlerinden kalın olduğuna bakılırsa, kuzeyindeki uzantısı da dahil, bu duvarın eski bahçe duvarı olduğunu, kible yönünü uydurmak için, kümbetin sonradan çarpık olarak ve bu duvardan da yararlanarak eklendiği anlaşılır. Evin kuzeye bakan çıkması da buraya oturmaktadır. İki kanatlı geniş kapı da avluya açılan bahçe kapısıdır. Batı duvarının, bu duvarın üstünden sonra incilmesi ve kibleye yönelmesi görüşümüzü daha da güçlendirmektedir. Sapmadan kaynaklanan üçgen boşluk Alaturka kiremitle kaplıdır. Kümbetin kapısının bu avluya açılması, burada yatan ile ev sakinleri arasında bir bağ kurulmasına yol açıyor. Ev sahipleriyle görüşebilirsek bu konular açıklık kazanabilirdi sanıyoruz.

3,18 m. yüksekliğindeki dörtgen prizma gövde, batıda içbükey bir ahşap silmeyle sınırlanırken, bunu içe pahlı bir ahşap saçak izler. Bu ayrıntıların diğer yüzlerde yok olduğunu sanıyoruz. Kapının üstüne gelecek biçimde, saçak altına yatık dikdörtgen bir pencere (69x49 cm) yerleştirilmiştir.

Kenarları 1,74-1,90 m. arasında değişen sekizgen kasnak, doğu yön hariç gövdeden içeri çekik olarak 2,10 m. yükselir. Her yüzde eksende, içi ve dışı ahşap pervazlı, dikine yerleştirilmiş birer eşkenar dörtgen pencere vardır.

İçeride dörtgen alt yapıdan sekizgen kasnağa geçiş Türk üçgenleriyle. Çepeçevre dolanan ahşap hatıldan yukarı, dışa uyarak sekizgen plânıyla 4 m. yükselip 16 adet kabartma bağdadî kemerle sonuçlanır. Özenleri 5, bazıları 7 dilimli püsküllerle bezelidir. Üst örtü içte 0,72 m. yükseklikte içbükey alçı karışımı silmeyle başlayıp, yarım daire kesitli bağdadî bir kubbeye son bulur. Göbekte, üzeri kabartma yapraklarla süslü alçı rozeti vardır. Dış köşelerde ahşap dikme ve pervazı bulunan sekizgen kasnağın kalınlığı 30 cm'dir.

İçeride 4 taş lahit bulunur. Üçünün yüksekliği az olup ahşap döşeme üstüne 3 ahşap sanduka eklenmiştir. Kuzey yönde sondan ikincisi yüksek tutulduğundan yeni döşemeyi biraz aşar. Üstü, yazı kuşağı ve kabartmalarla bezelidir. Yapıyı incelediğimizde, üzerinde madeni paralar ve 3 tahta kaşık gördük. Kuzey yöne konan bir kapakla, alttaki asıl döşemeye inilmektedir.⁵

Kümbetin kime ait olduğu ve tarihi bilinmiyor. Sütü gelmeyen annelerin burayı ziyarete geldiğini komşular anlattılar. Çocuğunu emzirirken veya buna bağlı bir nedenle ölen saygıdeğer bir anneye ait olduğu anlaşılıyor.

Ölüm tarihi ile kümbetin yapılış tarihi arasındaki süreyi de bilmiyoruz. Ancak yapının konumu ve süsleyici ayrıntılarına bakarak şu yorumlar yapılabilir:

Yapı bizce, yukarıda da belirttiğimiz gibi, geleneksel ahşap karkas evin doğu duvarı kuzey ucuna yanaştırılarak, buraya ait bahçe duvarından yararlanılarak, ve batı yönde bunun üstüne oturtularak sonradan eklenmiştir. Yola bakan güney yüzü mimarisine ve yıpranmış durumuna bakarak evin 100-120 yıl kadar önce yapıldığı söylenebilir.

İnce yapıyla ilgili ayrıntılar Batılılaşma Dönemi'nden eski değildir. Sözelimi batı yönde kapı üstünde bulunan yatık dikdörtgen pencerenin kıvrımlardan oluşan demir parmaklıkları Barok anlayışta olup 19. yy modasıdır. Anadolu'da yer yer merdiven korkuluklarında da görülür.⁶

Örneklerine bakılırsa kartonpiyer, ülkemize Batılılaşma Dönemi'nde girmiştir. Kubbe göbeği bundan olup lotus yapraklarına benzer biçimde bezelidir. Demir parmaklıklar gibi bunları da gayrimüslim ustaların yaptığını düşünüyoruz.

İçte kubbe eteğinde ve dışta batı yönde görülen içbükey silme ile bunu izleyen içe pahlı ahşap saçak Batı etkilidir.⁷

Dikine yerleştirilen eşkenar dörtgen ve eliptik pencereler, Türk Mimarimizde ancak Batılılaşma Dönemi'nde görülür. Bunlara takılan saydam renkli camlar da dış girdilidir. O tarihlerde yerli bu tür cam ürünler yoktu.⁸

Yalancı kemer az da olsa Anadolu Selçuklu ve Osmanlı mimarimizde vardır. Kümbetlerde oldukça az görülür. Sütepliya

5- Anadolu'da bazı kümbetlerin asıl döşemeleri ahşaptır. Buradakinin sonradan eklendiği kesin olarak belli oluyor.

6- Özellikle Diyarbakır'da pencere, eyvan ve merdiven korkuluklarında fazla kıvrık S'lerden oluşan motif çok yaygın olup buradakine benzer.

7- Özenli yapılarda saçak düz ve bezelidir. Daha geniş tutulmak isteniyorsa, eliböğürüdeli sistemden yararlanarak mertekler uzatılıp genişletilir ve yine bu kesimi de kaplanarak bezenir. Dalgalı geniş Barok anlayışlı saçaklardan İstanbul'da bolca örnekler vardır.

8- Beykoz, Paşabağ Cam ve Şişe Fabrikası'nın kuruluşu ve evreleriyle ilgili ciddi yayınlar yapılmıştır. Mimarimize yansımalarıyla ilgili olarak bakınız:

Bayramoğlu, Fuat: **Türk Cam Sanatı**. İstanbul 1974. Küçükerman, Önder: **Cam Sanatı**. Ankara 1985. Canan, Üzlfat: "Osmanlı-Batı İlişkilerinde Camın Yeri" **Türkiyemiz 50. sayı** 1986, sayfa 5.

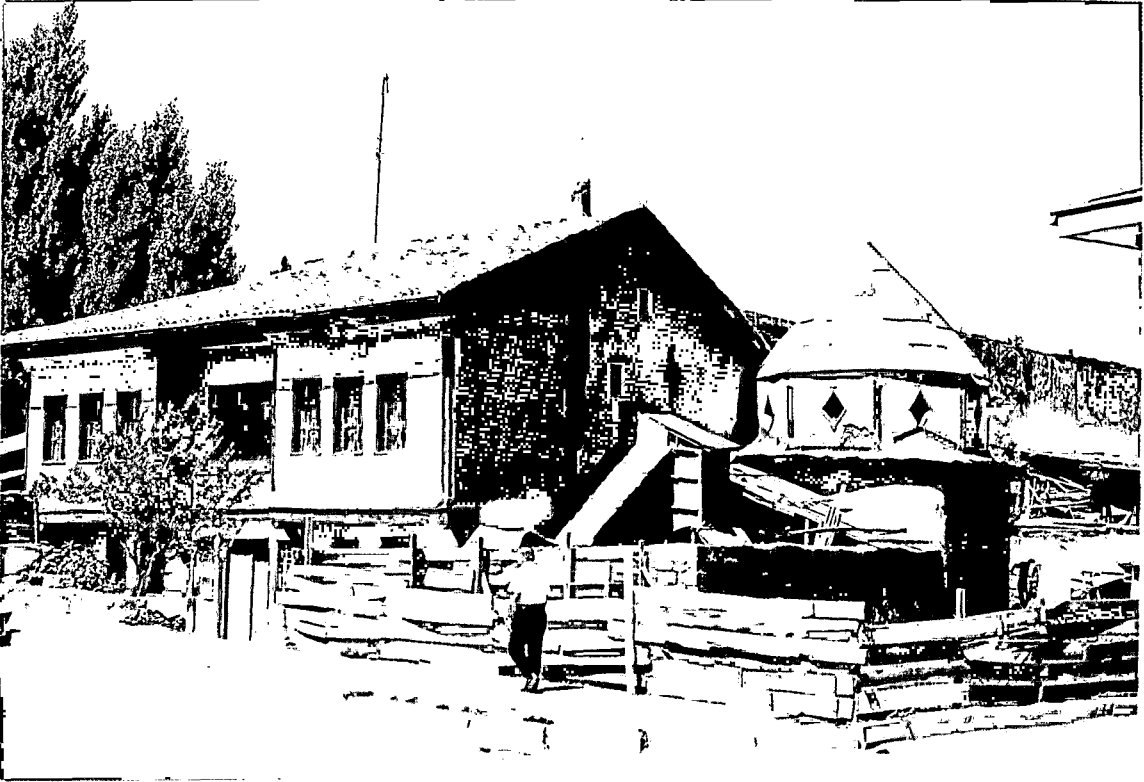
Erdem, Yücel: "Türk Sanatında Cam İşleri" **Türkiyemiz. Sayı 12**, 1974, sayfa 21.

Kocabaş, Hüseyin: **Renkli Selçuk Camları**. VIII.T.T.K. **Kongreye Sunulan Bildiriler. Cilt II, sayfa 909.**

Erdem, Yücel: "Türk Sanatında Cam İşleri" **Türk Etnografya Dergisi. XVI. s. 127.**

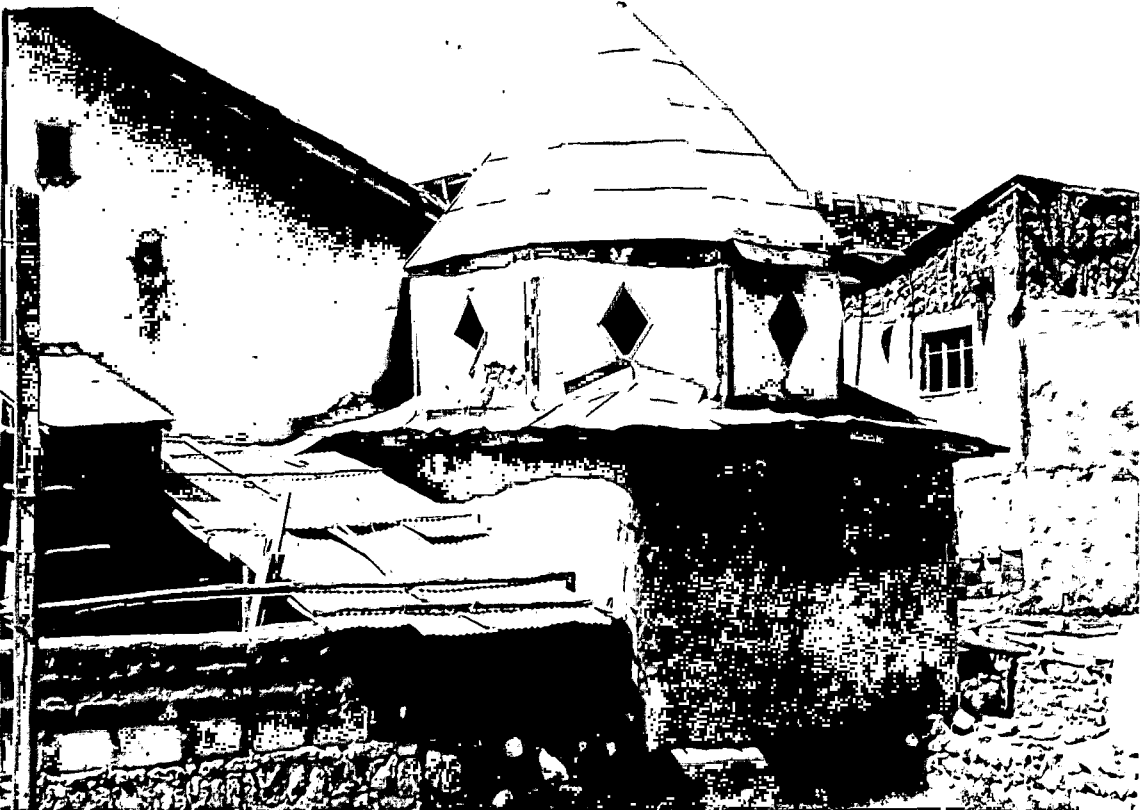

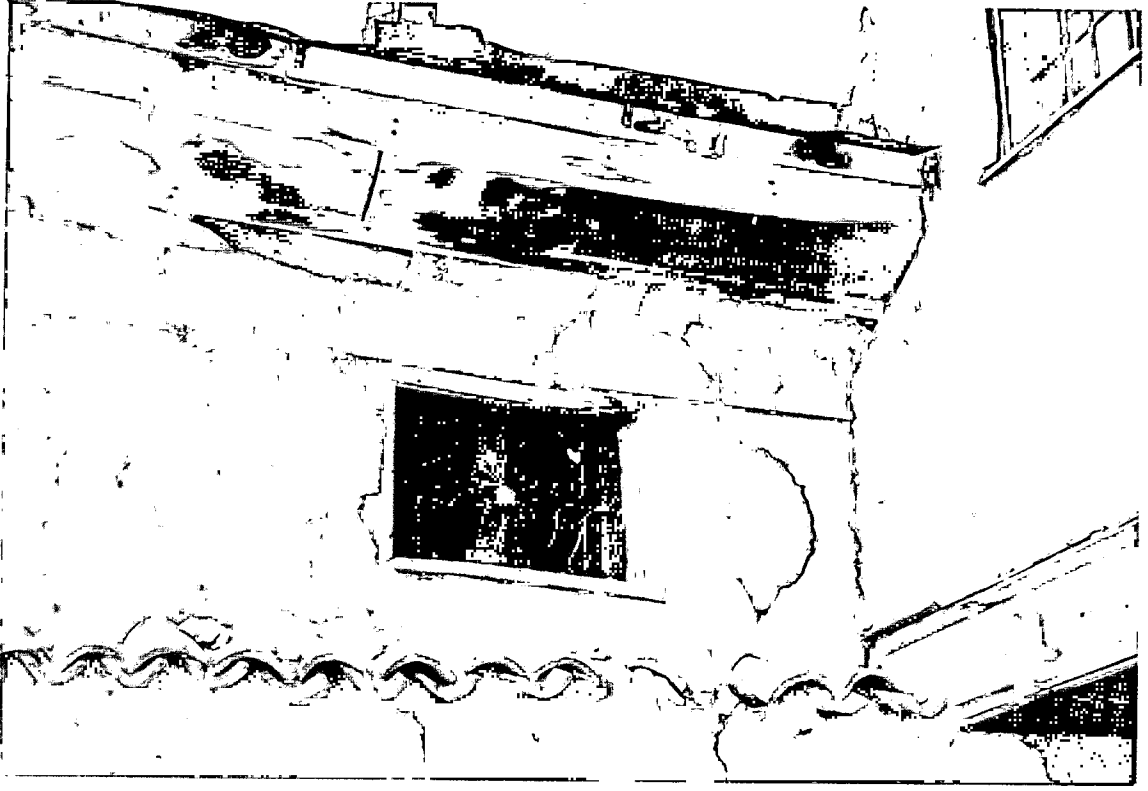
Resim 1: Kumbetin Batıdan Görünüşü.

Resim 2: Kümbetin Güney Doğudan Görünüşü.

Resim 3: Kümbetin Güney-Doğudan Görünüşü.

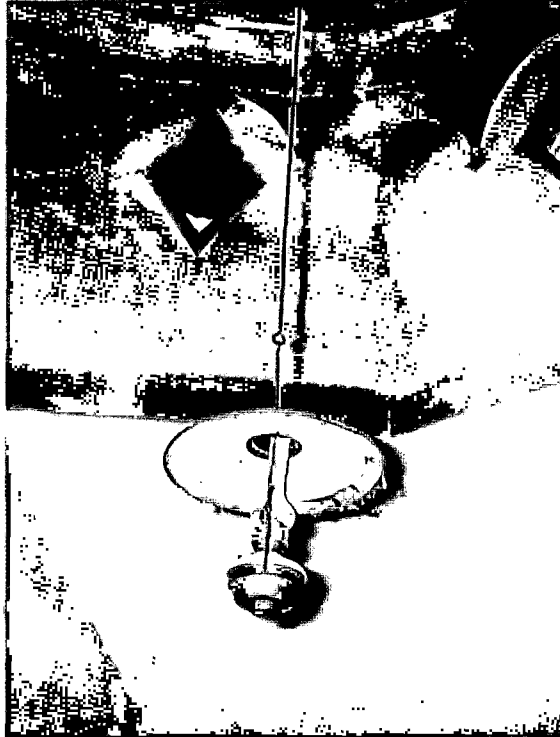
Resim 4: Kümbetin Batı Cehesinde Alt Pencere ve Saçak Detayı

Resim 5: Başucundan Mezarların Görüntüsü.

Resim 7: Tavandaki Alçı Göbek

Resim 6: Kûmbetin Kubbeden İndirilen Ampulu ve Şapkası

Kümbeti'nde görülen arşivolt anlayışlı fitil ve bunların altta birleştikleri yerlerdeki beşli, yedili püsküller, klasik Osmanlı yorumundan uzak olup, basık el biçimindedir. Daha kabarıklarını metal kapı tokmaklarında aynı dönemde görürüz.

Kubbe göbeğine asılı gaz lambası, buna ait içi beyaz emayeli, dairesel profilli metal şapkalar yüzyılımızın başlarında çok yaygın idi. Sokaklara uygulandığını da biliyoruz.⁹

Kümbetin güneybatısındaki evin sıvalı içbükey saçak altlığı, köşe dikmelerinin düşey olukları, bunların plastirlara benzer alt ve üst süs eklentileri ampir anlayışta olup, ülkemize yine Batılılaşma Dönemi'nde giren ayrıntılardır. Bu özelliklerin tümü gözönüne alındığında, Sütevliya Kümbeti'nin; Anadolu Selçuklu geleneğini yaşatan, ancak piyasaya hakim gayrimüslim ustaların aracılığıyla, o günkü mimarî akım ve buna bağlı dış girdili süsleyici gereçlerin ve tekniklerin de karıştırıldığı bir ürün olduğu görülür. 19. yy'ın 2. yarısında artan Batı mimarî etkisi bizce Sivas'a çok daha sonra ulaşmış olmalıdır. O nedenle Sütevliya Kümbeti'ni 19. yy sonları veya daha çok 20. yy başları yapısı olarak görüyoruz. Yaptıranın ekonomik gücünün fazla olmadığı en ucuz yerel yapı malzemesine başvurmasından anlaşılıyor. Sivas Müzesi'ndeki tescil fişine göre¹⁰ yapının kubbesini örten Alaturka kiremitler iş görmez duruma

gelince, üstüne şimdiki sac külah 1964'te oturtulmuş ve böylece yapı türbeden kümbete dönüştürülmüştür.

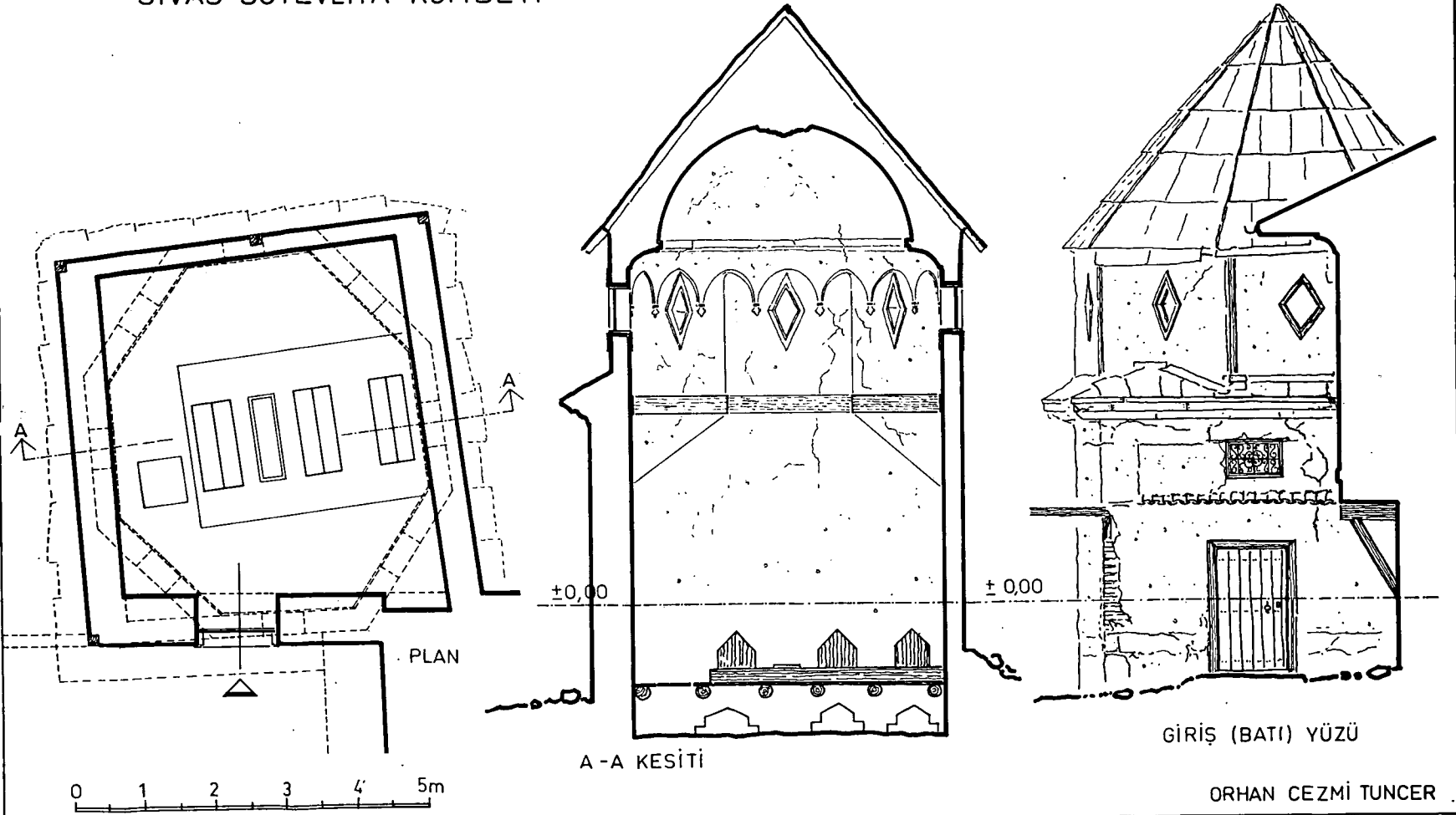
Sütevliya Kümbeti kendi içinde oldukça oranlı, orta boyutuna karşılık biblo gibi etki yapan ve güçlü geleneksel kümbet mimarisini olabildiğince sürdüren başarılı bir yapıdır. Kerpiçin bu tür yapılara ne zamandan beri uygulandığını bilmediğimiz için, bunun ilk örnek olduğunu söylemek zor. Kerpiçin ömrüyle yapının bağdaşmadığını yukarıda belirtmiştik. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun en güçsüz ve fakir dönemiyle çakıştığı anlaşılıyor. Yazımızın incelenmesiyle ilgili raporda, yine Sivas ili merkezinde, bugün şekli değişmiş bulunan, 1300/1882 tarihli Mür Ali Baba Tekkesi'nin bünyesindeki Sivas Valisi Hasan Paşa ve kızına ait türbe de aynı teknikle inşa edilmiştir. Bu nedenle Sütevliya Kümbeti kendi türünün belki de son örneğidir.

En ucuz malzemeyle bile, sanat ve mimarî gücün başarıyla yansıtılabildiğini Sütevliya Kümbeti bir kez daha kanıtıyor. Yatanın, yapanın ve yaptıranın ruhu şad olsun.

9- Bugün müzelerde, saraylarda ve antikacı dükkanlarında gördüğümüz bu ürünler elektriğin yaygınlaşmadığı günlere, 1940'lara kadar evlerimizde kullanılmaktaydı.

10- Eczacı Müjgan Üçer'e tescil fişini sağladığı için teşekkür ederim.

SİVAS SÜTEVLİYA KÜMBETİ

FISKİYELİ TÜRK ÇEŞMELERİ¹

Türk Sanat ve Kültürünün mümtaz siması rafîmetli Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in aziz hatırasına

Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE

abiattan alınan ilhamla meydana getirilmiş su mimarisine ait örnekler arasında "Fiskiyeli çeşme" adını verdiklerimiz, dikkate değer bir ana grup oluşturur. Çok defa ve hatalı olarak fiskiyeli havuz veya şadırvan olarak isimlendirilen bu örnekler, fonksiyonları dolayısıyla aslında çeşme sayılmak lazım gelir. Ancak normal çeşmelerde su, düşey bir aynaya takılmış bir küle veya musluktan yatay olarak akıtılmışken, bu örneklerde zemin döşemesine veya bir kaide üzerine yerleştirilmiş bir çanak ya da teknenin ortasındaki fiskiyeden düşey olarak fışkırtılmıştır. İlk örnekleri muhtemelen antik devirlerde görülen bu çeşmeler, daha sonra değişik İslam ülkelerinin çeşitli yapılarında da kullanılmıştır. Tunus'ta IX. yüzyıla ait Kayruvan Camii'nde, Kahire'de XIII. yüzyıla ait Kalavun Maristanında², Lahor'da XVI. yüzyıla ait saray binasında olduğu gibi.

Anadolu Türk Mimarisinde de, Selçuklu döneminden yani XIII. yüzyıldan başlayarak hemen her devirde, çeşitli fiskiyeli çeşmelere rastlanılmaktadır. Genellikle vakıf olarak inşa edilen bu tip çeşmeler, yapılaş biçimlerine göre ikiye ayrılabilirler:

1) Fiskiyeli çanak veya teknesi doğrudan doğruya zemin döşemesine oturtulmuş yahut gömülmüş çeşmeler,

2) Fiskiyeli çanak veya teknesi bir kaide ile zeminden yükseltilmiş çeşmeler.

1) Fiskiyeli çanak veya teknesi doğrudan doğruya zemin döşemesine oturtulmuş yahut gömülmüş çeşmeler: Anadolu'da rastlanan en eski fiskiyeli çeşme örnekleri bunlardır. Bu tip çeşmelerin çanak veya tekneleri genellikle bir kenarı 60-100 cm. olan kare şeklinde, yekpare bir mermer bloktan işlenmiş olup, iç yüzleri basit veya dilimli daire, kare, altıgen, sekizgen,

yıldız gibi geometrik şekiller ya da mukarnas dilimleri ile süslenmiştir. Çanağın ortasında bazan taştan bir göbek veya yalnızca bir delik bulunur. Bu göbek veya deliğin çevresinde bazan küçük bir veya birkaç delik de yer alır. Merkezdeki deliğe yerleştirilen madeni boru, ayarlanan yüksekliğe göre, aşağıda döşeme altından borularla gelen suyu fışkırtır. Fiskiyeden dökülen su, ya göbek çevresindeki küçük deliklerden hemen akıp gider yahut ta çanak içinde bir miktar biriktikten sonra, çanağın kenarına bağlanan ve döşeme kaplamasına oyulmuş, üstü açık kanallardan yakındaki bir havuza sevk edilir. Bu tip çeşmelere Konya'da "Büngüldek" denilir.³

Bu tip çeşmelerin, muhtemelen en eski tarihli örneklerinden ikisi, Divriği'de 1228 M. tarihli Melike Turan Darüşşifası'nın havuzu kenarında yer almıştır⁴ (Resim 1). Burada, sekizgen planlı havuzun karşılıklı iki kenarına, zemin seviyesinde yerleştirilmiş, çörtlen biçiminde iki küçük büngüldek vardır. Zeminin taş kaplaması altından borularla gelen su, büngüldeklerden fışkırp havuza akmakta; ha-

1. Bu makalemiz, 26 Eylül-1 Ekim 1987 tarihlerinde Kahire'de yapılan VIII. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresinde İngilizce bir bildiri halinde sunulmuş ve bugüne kadar yayınlanmamıştır.
2. Mermer mozayık ve çini süslemeleriyle bilhassa önem arzeden bu çeşmeleri, 1987 yılındaki incelememiz sırasında, bakımsız bir harabe haline gelmiş maristanın içini dolduran çöp ve moloz yığınları arasında zorlukla bulabildik.
3. Kelime olarak "kaynamak, fıkırdamak" manasına gelen bu terimin, suyu tabii bir kaynak gibi fıkırdarak fışkıran zemin çeşmeleri için kullanılması çok uygun düşmüştür. Büngüldek terimi için bakınız: Rüştü Büngül, *Eski Eserler Ansiklopedisi I.* (Tercüman 1001 Temel Eser).
4. Bakınız: Yılmaz Önge, "Bugünkü bilgilerimizin ışığı altında Divriği Ulu Camii ve darüşşifası", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Ankara 1978, s. 48, 114. resim.

vuzu dolduran su da bir seviyeden sonra yan-
daki bir delikten çıkıp havuzun çevresinde
dolaşan, üstü açık bir kanalı takiben, yine
döşeme kaplamasına oyulmuş helezon şeklin-
de bir kanalın sonundaki delikten kaybolmak-
tadır. Konya'da 1251 M. tarihli Karatay Med-
resesi'nin havuz kenarında da, içi basit geo-
metrik şekillerle süslenmiş bir büngüldek
mevcuttur⁵ (Resim 2 Şekil 1). Bunun delikli
taş göbeğinden fışkıran su, göbek kenarındaki
delikler kapatıldığı takdirde çanak içinde toplana-
rak, döşeme kaplamasına açılmış bir kanal-
dan havuza akmaktadır. Eğer göbek
kenarındaki delikler açılırsa, fışkıran su
doğrudan doğruya çanağın altındaki boşaltma
kanalına akıp kaybolmaktadır. Havuzu doldu-
ran su da, belli bir seviyeden sonra,
Divriği'deki örneğe benzer biçimde döşeme
kaplamasına oyulmuş helezon bir kanala geçip
kaybolmaktadır. Amasya'da 1266 M. tarihli
Gökmedrese Camii'nde ise sadece içi yıldız
biçiminde oyma geometrik motiflerle
süslenmiş bir çanaktan ibaret olan bir fiskiyeli
çeşme görülmektedir (Şekil 2). Prof. Dr.
Halûk Karamağaralı'nın Ahlat'ta yaptığı
kazılarda da, zeminin döşeme taşları arasına
yerleştirilmiş, muhtemelen XIII-XIV. yüzyıllara
ait ve içleri konsantrik geometrik şekillerle
süslü, fiskiyeli çeşme çanaklarına veya tekne-
lerine rastlanılmıştır (Şekil 3).

Fiskiyeli zemin çeşmesi yapmak gele-
neğinin Anadolu'da Beylikler döneminde de
devam ettiği, değişik yapılarda karşılaşılan
örneklerden anlaşılmalıdır. Bunlardan biri,
Bursa'da takriben 1339 M. yılında yaptırılmış
olan Lala Şahin Paşa Medresesi'ndedir.⁶ Kub-
beli avlu döşemesinin ortasında yer alan bu
çeşme, içi konsantrik yıldız motifleri halinde
oyulmuş, mermer bir tekne biçimindedir. An-
kara'da Hacı Bayram Camii'nin altındaki
çilehanede⁷ (Resim 3, Şekil 4) ve Bursa'da
Yeşil Camii'n fevkanı Bey dairesi⁸ revakında
(Resim 4, Şekil 5) bulunan mermer tekneler,
fiskiyeli zemin çeşmelerinin XV. yüzyıla ait
sade örnekleri olarak gösterilebilirler. Halen
Karaman Müzesi'nde sergilenen ve planı
bakımından Selçuklu döneminin mukarnaslı
şadırvanlarını hatırlatan bir kompozisyonla
süslenmiş bir başka mermer tekne ise, (Resim
5, Şekil 6) yine XV. yüzyılda Karama-
noğullarından kalmış, ilgi çekici bir örnektir.⁹

Kültür ve sanat geleneklerinin fevkalade
sadakatle yaşatıldığı Konya'da, özellikle
bahçelerde kullanılan fiskiyeli zemin çeşmele-
rinin yapımı XX. yüzyıl başlarına kadar devam
etmiştir. Meram'da Yıldız Köşkü (Resim 6,
Şekil 7) ile Cincimler Köşkü'nün, Dede
Bahçesi civarında Hasip Dede (Resim 7, Şekil

8) ve Süt Tekkesi haremliğinin bahçelerindeki
değişik biçimli büngüldekler bunlara örnek
gösterilebilir. Yine Konya'da harabolmuş bazı
fiskiyeli zemin çeşmelerine ait teknelerin, son-
radan yapılan yeni çeşmelerde ayna taşı ola-
rak kullanılmaları da dikkat çekicidir. Şerefşirin
(Resim 8-9) ve Baba Sultan çeşmelerinde
görüldüğü gibi (Resim 10).

**2) Fiskiyeli çanak veya teknesi bir kaide
ile zeminden yükseltilmiş çeşmeler:** Fiskiyeli
zemin çeşmelerinin yanısıra, muhtemelen
XIV. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle
rahat su içmek için, insan boyuna uygun bir
kaide ile yükseltilmiş fiskiyeli çeşmeler veya
suluklarla¹⁰ karşılaşmaktadır. Biçim olarak
şadırvana benzeyen bu tip çeşmelerin bazıla-
rında, üstteki çanaktan dökülen suları toplama-
mak amacıyla, zeminde alçak kenarlı bir hazne
meydana getirilmiştir. Bu tip fiskiyeli çeşme
veya suluklardan biri Bursa'da XIV. yüzyıla ait
Eski Kaplıca'nın erkekler kısmı soğukluğundadır.
Tıpkı şadırvanlarda olduğu gibi, erken
tarihli örneklerde bu tip çeşme çanaklarının ve
varsa alttaki haznelerinin genellikle iç yüzleri
süslenmiş, sonraları bu süsleme dış yüzlerde
yoğunlaşmıştır. Karaman'da XV. yüzyıla ait
Sekiçeşme Hamamı'nın erkekler kısmı soğuk-
luğunda bulunan fiskiyeli çeşme veya suluk,
(Resim 11) kaide olarak kısa bir sütunun
üstüne yerleştirilmiş, antik bir sütun başlığın-
dan ibarettir¹¹ (Şekil 7). Sütun başlığının içi,
kenarları mukarnaslarla süslenmiş, fiskiyeli bir
çanak halinde işlenmiştir. Bursa'da yine XV.
yüzyıla ait Mahkeme veya Çandarlı İbrahim
Paşa Hamamı'nın erkekler kısmı sıcaklığında,

5. Bu fiskiyeli çeşmenin sonradan tamir gördüğü bilin-
mekle beraber, bugünkü şeklinin orijinaline ne derece
uygun olduğu kesinlikle anlaşılamamaktadır. Bakınız:
İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Konya
Tarihi**, Konya 1964, s. 854.
6. E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri I**,
İstanbul 1966, s. 92-93, Res. 109 ve 112;
Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III, Ankara
1983, s. 316.
7. E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sul-
tan Murad Devri II**, İstanbul 1972, s. 236.
8. Türk Mimarîsinde üst katlara yapılmış çeşmelerin
günümüze kalabilmiş en eski örneklerinden olan bu
çeşme hiçbir yayında yer almamıştır. Alanya'da Dim
Çayı kenarındaki Selçuklu Kasrî'nin üst katında ben-
zeri bir fiskiyeli zemin çeşmesinin varlığını gösteren
kalıntılar mevcuttur.
9. Bu taşı ve benzerlerini daha önce yanlışlıkla çağa
veya süzgeç taşı zannetmiş ve bunu kısa bir notta
ifade etmiştik. Bakınız: Yılmaz Önge, "Konya ve
çevresindeki mukarnaslı şadırvanlar", **Vakıflar Dergisi**
XIX, Ankara 1985, s. 98, 17 numaralı not ve
Resim 6.
10. Yılmaz Önge, "Türk Mimarîsinde suluk adını
verdiğimiz çeşmeler", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Dergisi I**, Konya 1981, s. 115-121.
11. Y. Önge, "Türk Mimarîsinde suluk...", s. 120, Resim
15; "Konya ve çevresindeki ..." s. 98, Resim 3.

göbek taşının ortasına yerleştirilmiş suluk, bu tipin en güzel örneklerinden biridir.¹² Bu çeşmede fiskiyeli göbeğin ve zemindeki alçak kenarlı haznenin dış yüzleri zengin mukarnaslarla süslenmiştir (Resim 12). Bu tip fiskiyeli çeşmeler veya ayaklı suluklar, klasik üslubun sadeliği içinde Osmanlı döneminde de yapılmıştır. Tokat ve Çorum'da XVI. yüzyıla ait Sultan ve Ali Paşa Hamamları'nda¹³ olduğu gibi. Mimar Koca Sinan'ın 1579 M. tarihli Edirne Selimiye Camii'nin içinde, müezzin mahfilinin altına yerleştirdiği fiskiyeli çeşme veya suluk, klasik Osmanlı dönemi örneklerinin en güzellerinden biridir¹⁴ (Resim 13, Şekil 10).

Yine klasik dönem Osmanlı Mimarisinde, bilhassa Edirne'deki hazneli mahalle veya meydan çeşmelerinde, ilgi çekici bir grup minyatür ölçekte fiskiyeli çeşmeye rastlıyoruz.¹⁵ Takriben 30 cm. yüksekliğinde yekpare bir mermerden oyulmuş bu suluklar, çeşmelerin ana yola veya meydana bakan bir cephesine ve insanın rahatça su içebileceği seviyelere yerleştirilmişlerdir. Bu tip çeşmeler, biri ortasında bir fiskiyeyi ihtiva eden ve genellikle kadeh biçiminde işlenmiş bir göbek; diğeri de fiskiyeden dökülen suları toplayarak, çeşme duvarına açılmış bir delikten aşağıya akıtan bir çanak veya tabla olmak üzere iki kısımdan oluşmuşlardır. Bitişik çeşme haznesinin içindeki su seviyesine bağlı olarak, suluğun fiskiyesinden takriben 10 cm. yüksekliğinde daimi su fişkırma vardır. Yapılışı XV. yüzyıl olmakla beraber, XVII. yüzyılda tamirat ve tadilat gören Gülbahar Hatun, (Resim 14, Şekil 11), 1667 M. tarihli Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, (Resim 15-16, Şekil 12), 1669 M. tarihli Sinan Ağa (Resim 17, Şekil 13), 1704 M. tarihli Amcazade Hüseyin Paşa (Resim 18-19, Şekil 14) çeşmelerinin sulukları bunlara örnek gösterilebilir. Fakat bu fiskiyeli çeşmeciklerin en güzel örnekleri, Edirne Sarayı'nda Eski Alay Köşkü'nün karşısındaki namazgah Çeşmesi'nde yer almıştır.¹⁶

Bu tip çeşmelerin bazı örneklerine İstanbul'da da tesadüf edilmektedir. Eyüp'te Eyüp Sultan Camii avlusunun doğu kapısı dışında, Aişe Bahri Kadın'ın 1679 M. tarihli sebiline, böyle bir fiskiyeli çeşme olduğu (Resim 20), alttaki taşın yüzünde görülen izlerden anlaşılmaktadır. Sağlam kalabilmiş bir başka örnek Galata'da 1732 M. tarihli Hacı Mehmed Ağa Çeşmesi'nin¹⁷ cephesinde bulunmaktadır.

Yukarıda iki grup halinde bazı örneklerini tanıtmaya çalıştığımız fiskiyeli çeşmeler, günümüzde eski şehirlerimizin şuursuzca imarı esnasında, tarihi su yollarının tahribi veya yeni su şebekelerinin dışarıda bırakılmaları sonucu fonksiyonlarını kaybeden, dolayısıyla süratle harap ve yok olan eserlerin başında gelmektedir. Eski çeşmelerin daimi olarak su fişkirtan fiskiyelerine, susuzluk çekilen dönemlerde, tıpkı diğer çeşmelerdeki burma lülelere benzer vanalı fiskiyelerin takılıp takılmadığını bilemiyoruz. Ancak kullanım ve inşa kolaylığı, modern sağlık kurallarına uygunluğu dolayısıyla günümüzde de okul, hastahane, fabrika gibi bazı kamu binalarında; park veya mezarlık gibi açık alanlarda ya da işlek yol kenarlarında yeni fiskiyeli çeşmelerin yapıldığı ve bunlara vanalı fiskiyeler takıldığını görmekteyiz. Konya, İzmir, Bursa gibi şehirlerimizin fuarlarında (Resim 21), şehiriçi yol kenarlarında, İstanbul'da Zincirlikuyu Mezarlığı gibi bazı mezarlıklarda böyle yeni fiskiyeli çeşmeler tesis edilmiştir. Ankara Abdi İpekçi Parkı'nın (Resim 22) ve Sivas Hükümet Meydanı'nın havuzlarında olduğu gibi, geleneksel fiskiyeli çeşme formu, bazı modern su mimarisi örneklerinde sadece dekoratif bir motif halinde kullanılmıştır. Susayanlara suyu bir bardağa ihtiyaç kalmadan, çeşmeye bitişik güzel bir sebil taşı veya bir tepsi üzerine yerleştirilmiş mermer bir kadeh biçimindeki suluklardan sunan Türk incelik ve zarafetinin, vakıf mimari eserlerimize yansması, maalesef eski su kültürümüzle birlikte kaybolup gitmiştir.

12. E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II*, s. 128 Resim 202-203.
13. Mahmut Akok, "Çorum'da Ali Paşa Hamamı", *Arktekt* No. 280, 2-1955, s. 91.
14. Y. Önge, "Türk Mimarisinde...", s. 120, Resim 16.
15. Edirne'de bu tip çeşmelerin varlığını rahmetli Ord. Prof. Dr. A.S. Ünver'den öğrenmiştik. Bunların nerelerde bulunduğunu ve durumlarını tesbit için yaptığımız araştırmada Sayın Onur Oral'dan gördüğümüz kıymetli yardımlar dolayısıyla şükranlarımızı arz ederiz.
16. Tahsin Öz, "Edirne Sarayı'nda Kazı ve Araştırmalar", Edirne. *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965, s. 221-222, Resim 17-18.
17. İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri II*, İstanbul 1945, s. 81-83 Resim 64. İstanbul'da benzer şekillerde yapılmış başka fiskiyeli sulukların var olduğunu söyleyen Sayın Prof. Dr. Örcün Barışta'ya teşekkür ederiz.

TURKISH SPRINGING FOUNTAINS

Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE

Some fountains which are called "Springing fountains" form an interesting group in water architecture that is actually inspired by natural phenomena. Art historians, by mistake named the springing fountains as abolition fountains or pools with water jets. At this type of fountains, water springs vertically with a pipe which is incerted in the middle of a basin, while at ordinary fountains water, runs horizontally with a pipe fixed on a label or the surface of the fountain mass. Previous examples of these fountains probably could be seen in antiquity and after Islam, they were built widely in different muslim countries. So, we can come across them, at the beginning of Seljuk period in Anatolia. These springing fountains, having a water jet in the middle, can be divided into two groups:

- 1) The ones with a basin inlaid into the floor,
- 2) The ones with a basin raised from the floor with a pedestal.

The earliest examples of springing fountains in Anatolia take place in the first group. Their basins generally carved of a quadratal block that one of it's edge measured 60-100 cm and ornamented with basic geometrical patterns such as circles, lobbed circles, squares, octogons, star shapes or with stalactits. There is a central hole, having a metal pipe in the middle of the basin. The water runs from the pipe approximately 10-15 cm from the basin and falls again in it. When the basin is filled, the water runs through an open canal carved in the floor slabs to the pool. Otherwise the springing water which falls down from the water jet, goes to the bottom of the basin, through the little holes opened around the pipe and it is thrown away by an underground collector.

In Central Anatolia, specially in Konja these springing fountains are called "Büngüldek". One of the oldest examples of these fountains is in Melike Turan Hospital dated 1228 at Divriği. Here are two, little spouts like springing fountains, placed symetrically on the both sides of a pool. another one is connected with the bigger pool of Ka-

ratay Medresesi dated 1251 at Konja. The basin of this büngüldek is decorated with basic geometrical patterns and has three holes around the pipe, to empty the water of the basin from the bottom. If they are stopped up by wooden fuses, the basin fills with water then it flews by a canal to the pool. If the holes open, the falling water of the pipe goes down to the collector under the basin. We see an other springing fountain hollowed with star shaped patterns in Gökmedrese Mosque dated 1266 at Amasya. And we meet also some, that belong to XIII-XIV th centuries at Ahlat where Prof. Karamağaralı has made excavation.

Especially with wakf buildings to establish springing fountains contiunued as a tradition during the emirate Period which contains XIV-XV th centuries in Anatolia. One example is found in Lala Şahin Paşa Medresesi built in 1339 at Bursa. This fountain has a basin also carved with star shaped motives concentrically. Another is in the trial section built as an underground floor of Hacı Bayram Mosque at Ankara. A very simple example is in the Royal tribune of Yeşil Mosque dated 1424 at Bursa. an ornamented one which reminds the stalactited fountains of Seljuk, remained probably from Karamanids is now in Karaman Museum.

The tradition of to establish springing fountains contiunued in XVIII th, XIX th and even in XX th centuries too. The great mosque of Kütahya, dated XVIII th century; Yıldız and Hasib Dede Kiosks dated XIX th and XX th centuries in Konya have springing fountains of the first group.

Nearly from the beginning of XIV the century, there are also some springing fountains raised from the floor with a pedestal fitted at the height of an avarage man. They are spetially for drinking, therefore we call them "Suluk". A few of them like abolition fountains, having a low edged basin on the floor. These types of springing fountains have some decorations on the internal surfaces of upper and lower basins. Afterwards as a fashion, these decorations concentrated on external surfaces of the fountains. A

simple one is in Eski Kaplıca dated XIV th century at Bursa. However the more interesting ones are at Konya or in it's enviroment where the influence of Seljuk Art traditions are greatly felt. The springing fountain consisting a basin on a low pedestal is in the tepidarium of Sekiçeşme Hamamı dated from XV th century at Karaman. This fountain is made of an antic capital inwhich decorated stalactited patterns. But the one situated in the caldarium of Mahkeme or Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı dated from the same century at Bursa is carved orginally and decorated with stalactites externally.

We see springing fountains in more simple or modest forms in XVI-XVII th centuries that is in the classical Ottoman Period. Like Ali Paşa Hamamları from XVI th century at Çorum and at Tokat. One of the beautiful fountains of this period is in Selimiye Mosque built as a masterpiece of Great Architect Sinan at Edirne. This fountain placed just under the müezzin lodge, is in the center of wide prying hall.

In XVII the century, there are seen a group of interesting fountains specially at Edirne again. Having a vaulted cistern inside or back side these fountains are generally built at public squares of the city. On the main facades of these fountains exist projecting tiny springing fountains too. These are fitted at a level where one can drink comfortably. They generally consist two sections

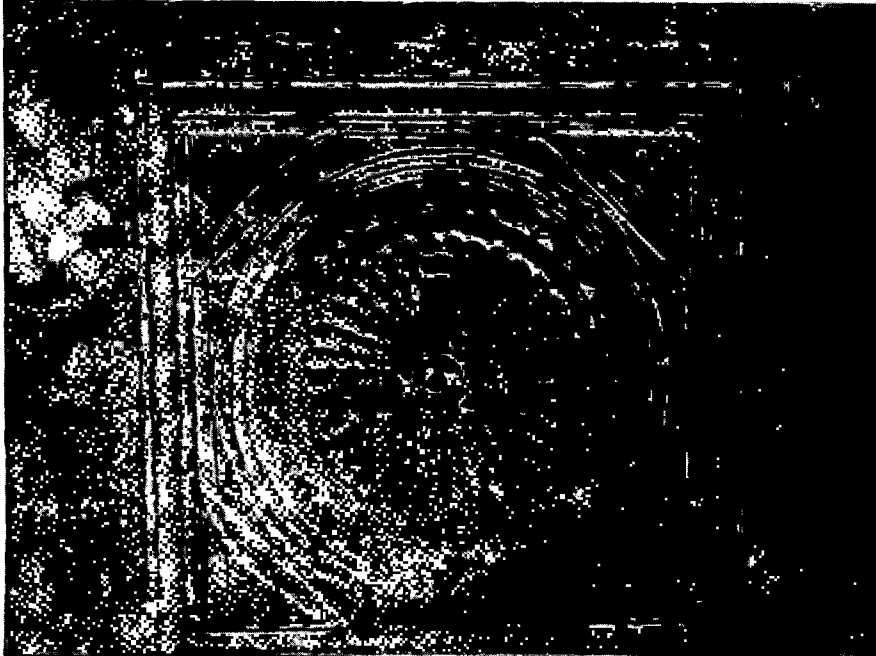
that a stone ormarble cup having a water jet in the middle and a basin or tray collecting the water drops under it. Connected with the level of water filled into the cistern, approximately 10 cm high of a water jet springs regularly. 1667 dated Merzifonlu Karamustafa Paşa Fountain, 1669 dated Sinan Ağa Fountain 1704 dated Amcazade Hüseyin Paşa Fountain and Gülbahar Hatun Fountain which is probably restored in XVII th century are the most interesting ones of them. We think that, with the little water jets, these springing fountains formed a projecting marble cup of a sebil or serving with a tray having a cup of water on it, shows the finess or refinement of Turkish flavour in architecture.

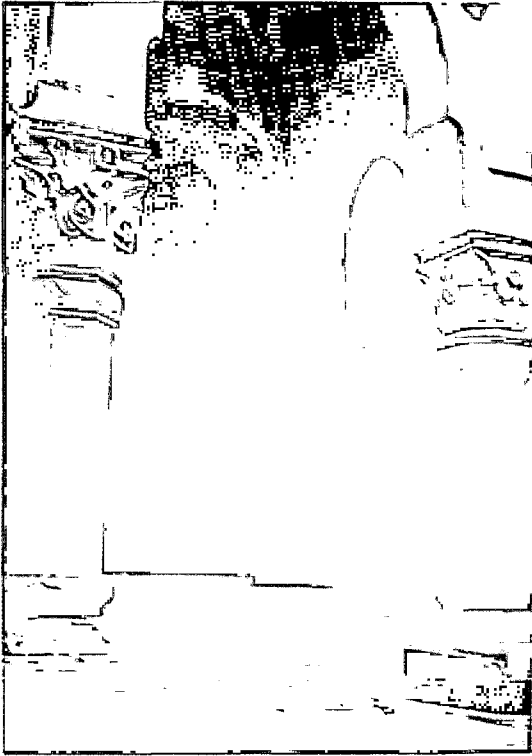
During the improvement of old cities, historical network of water supply became insufficient and are abandoned partially or wholly. Therefore most of springing fountains ruined or destroyed. Some of decorated basins are used on new fountains. But on the other hand, the easiness in building or using and even fitness to the hygenic conditions of these kinds of fountains make them favorite. So, in some public areas or places like modern building schools, shopping centers, parks or cemeteries we can meet modern applications of them. Various contemporary springing fountains in the fairs of Konya or İzmir, Zincirlikuyu Cemetery at İstanbul, Tophane Park at Bursa revive this ancient architectural tradition.

Resim 8: Konya'da Şereşirin Çeşmesi

Resim 9: Bu Çeşmede Ayna Taşı Olarak Kullanılan Fıskıyeli Zemin Çeşmesinin Teknesi.

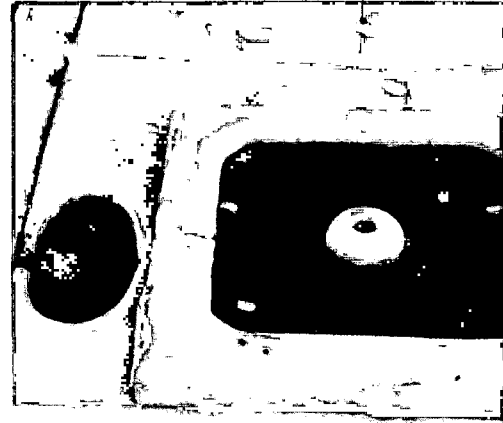

Resim 1: Divriği Darüşşifasındaki Fiskiyeli Zemin Çeşmeleri

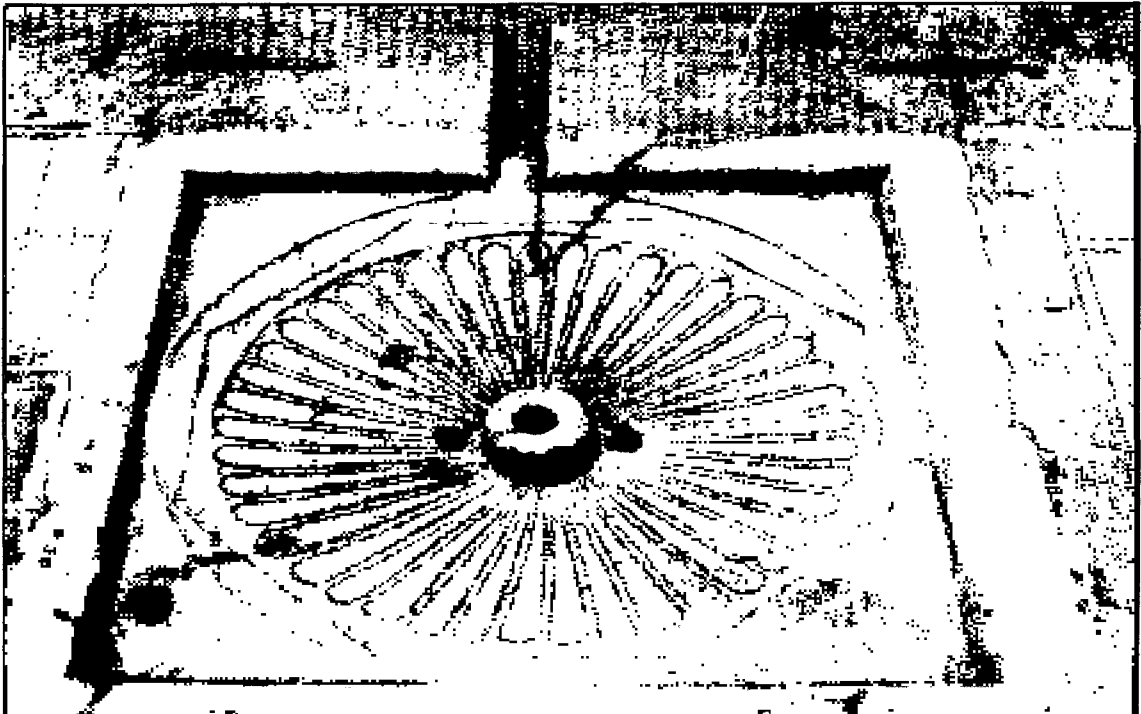
Resim 4: Bursa Yeşil Camii'nin Bey Mahfelindeki Fiskiyeli Zemin Çeşmesi

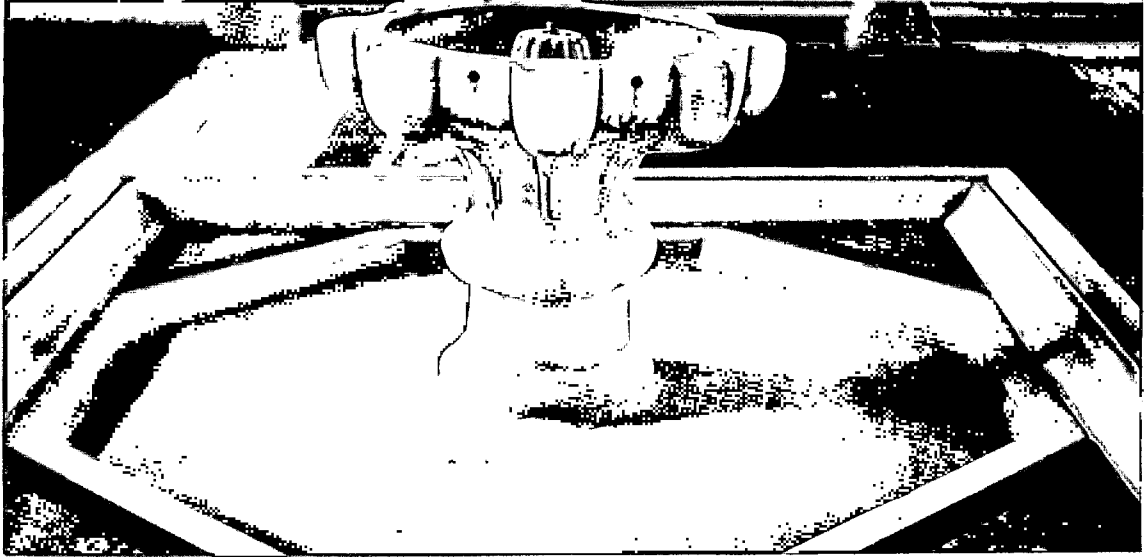

Not: Siyah-beyaz resim 4'ün resim altı
"Resim 5: Karaman Müzesi'nde sergilenen XV. yüzyıla
ait fiskiyeli zemin çeşmesinin teknesi" olacak.

Resim 2: Konya Karatay Medresesinde Fiskiyeli Zemin Çeşmesi

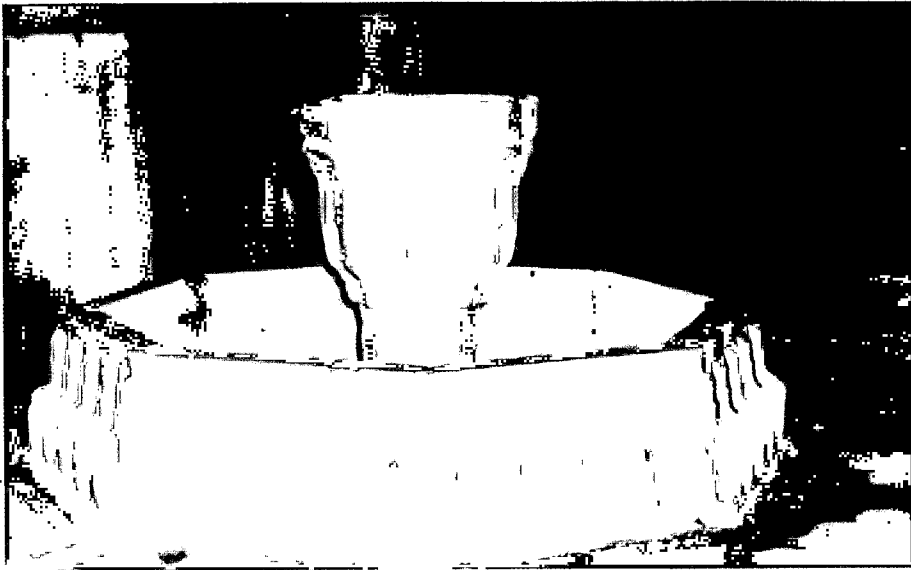
Resim 7: Konya Dede Bahçesi Yanında Hasıpdede Köşkünün Bahçesinde Fiskiyeli Zemin Çeşmesi

Resim 13: Edirne Selimiye Camii'ndeki Suluk

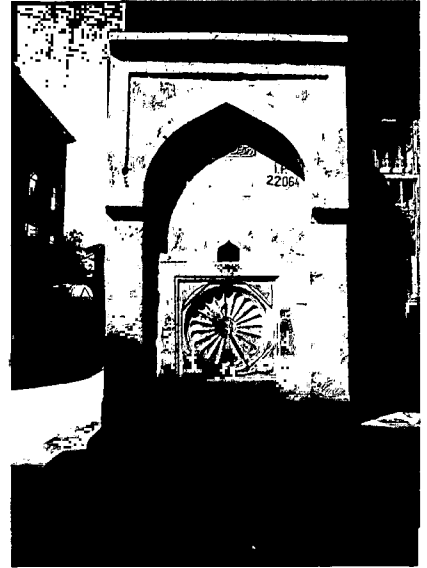
Resim 12: Bursa'da Mahkeme Hamamında Fıskiyeli Zemin Çeşmesi

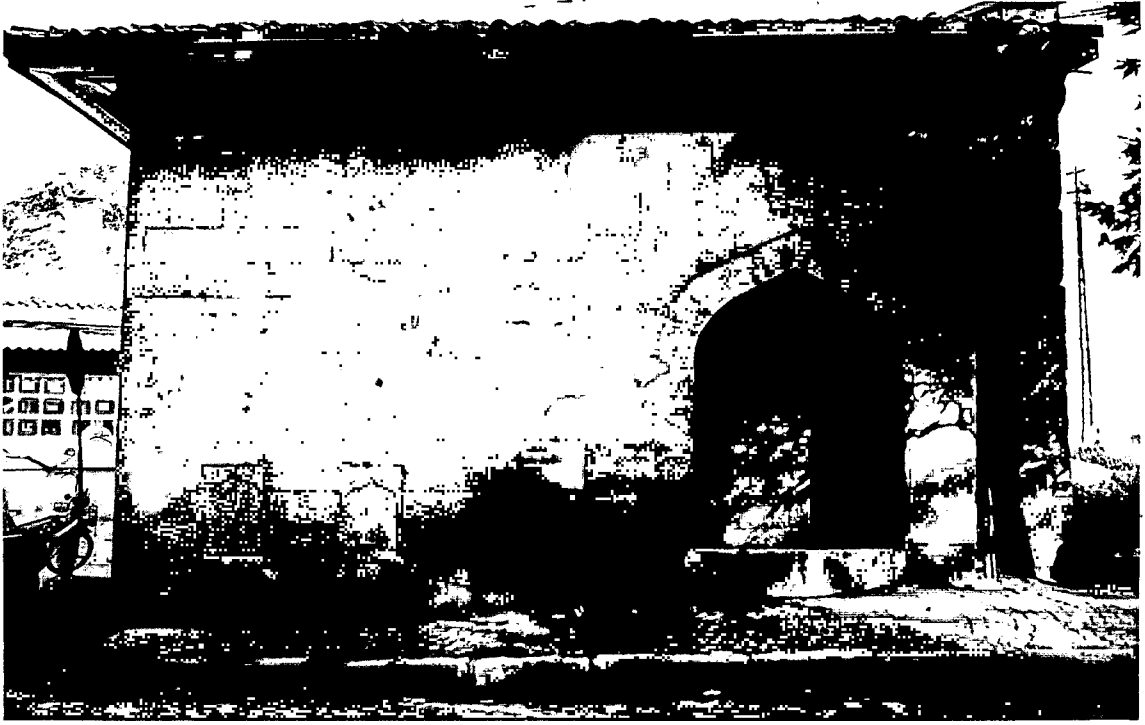
Resim 11: Karaman Sekiçeşme Hamamındaki Suluk

Resim 10: Konya Baba Sultan Çeşmesinde Kullanılmış Eski Bir Fıskiyeli Zemin Çeşmesinin teknesi

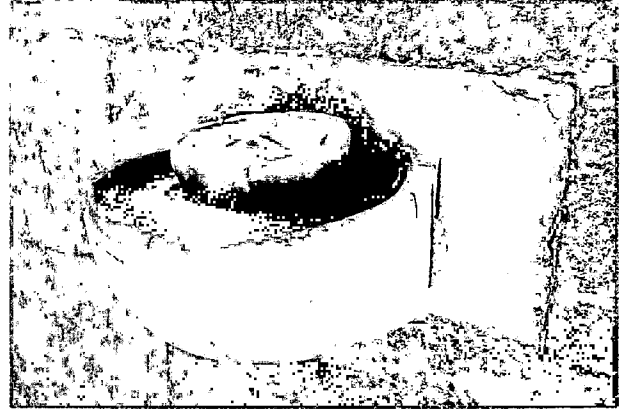

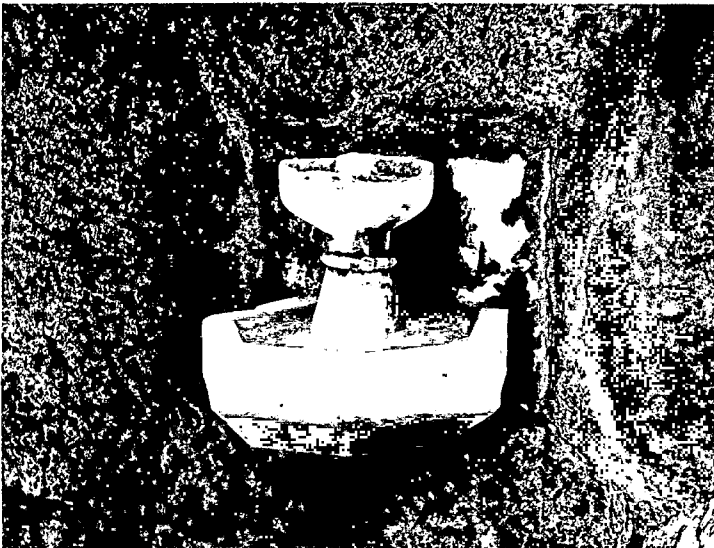

Resim 15: Edirne'de Karamustafa Paşa Çeşmesi

Resim 16: Karamustafa Paşa Çeşmesinin Suluğu

Resim 14: Edirne'de Gülbahar Hatun Çeşmesinin Suluğu

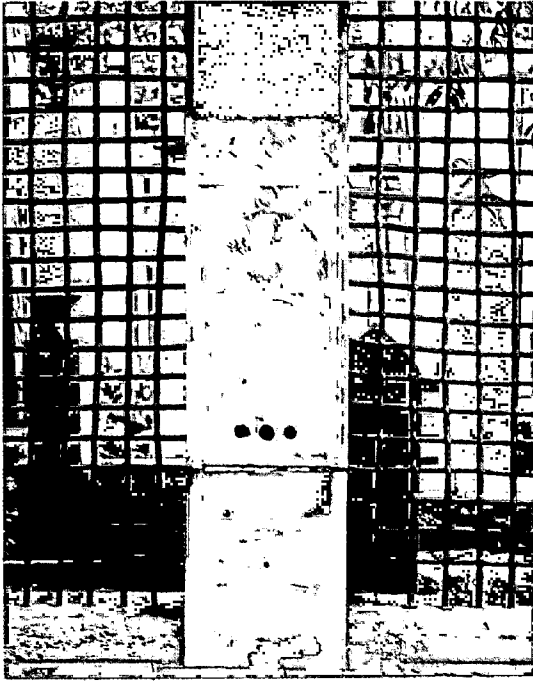
Resim 17: Edirne'de Sinan Ağa Çeşmesinin Suluğu

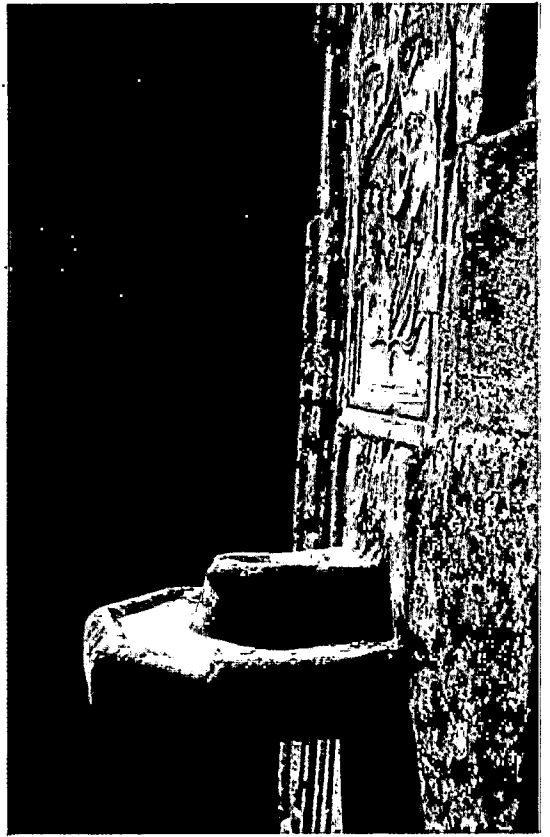

Resim 18: Edirne'de Amcazade Hüseyin Paşa Çeşmesi (Önde Oturan Zat Değerli Tarih Araştırmacılarından Sayın Oral Onur.)

Resim 20: İstanbul Eyüp'te Ayşe Bahri Hanım Çeşmesinin Altındaki Bozulmuş Suluk Teknesi

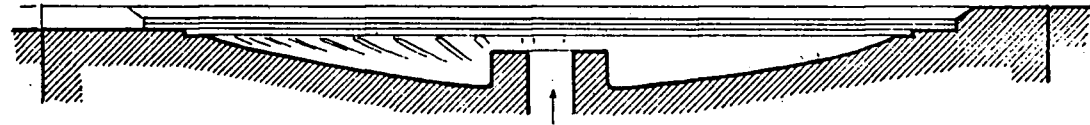
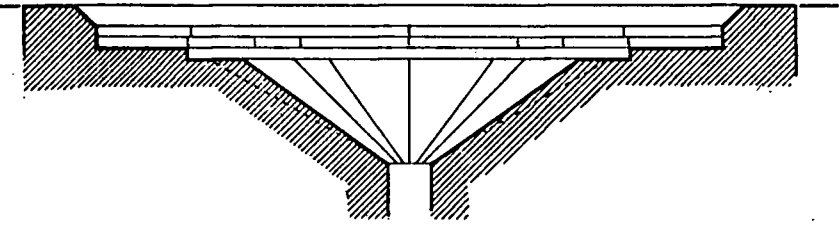
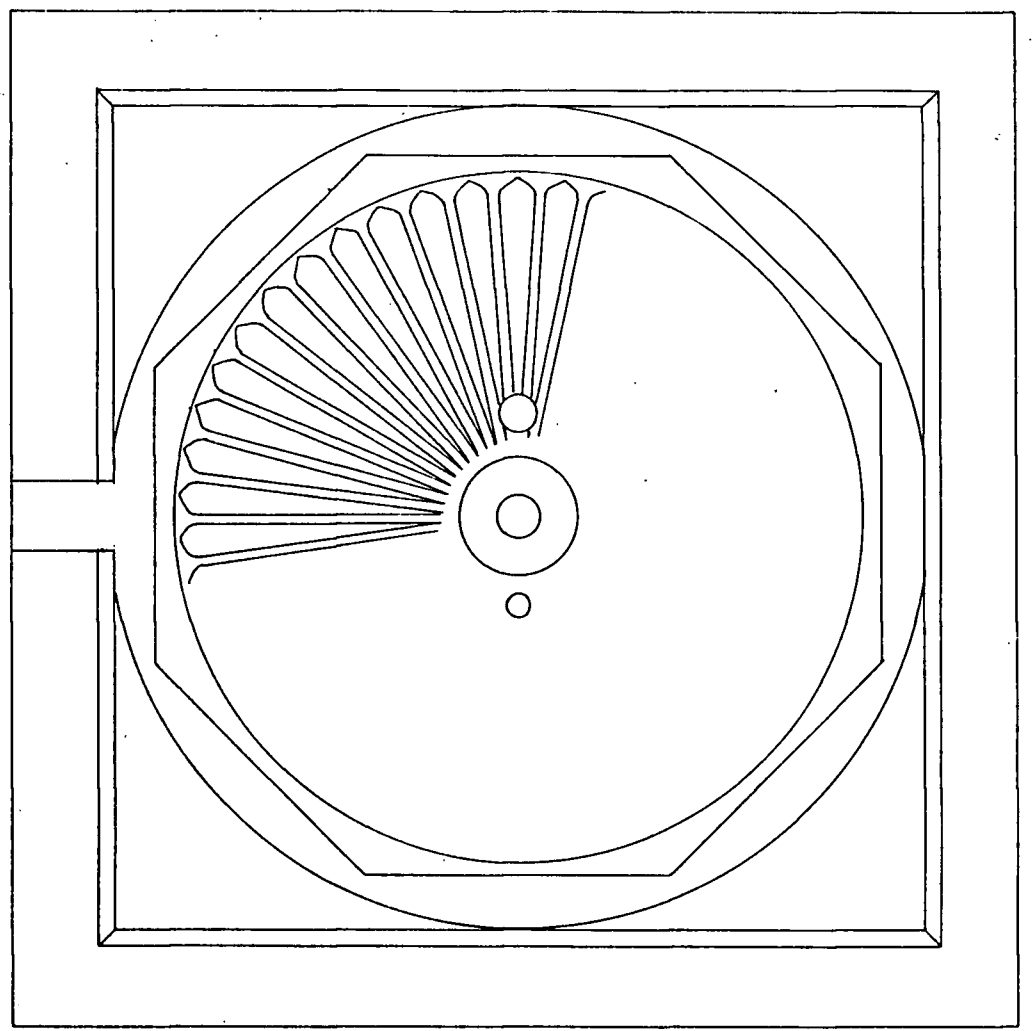
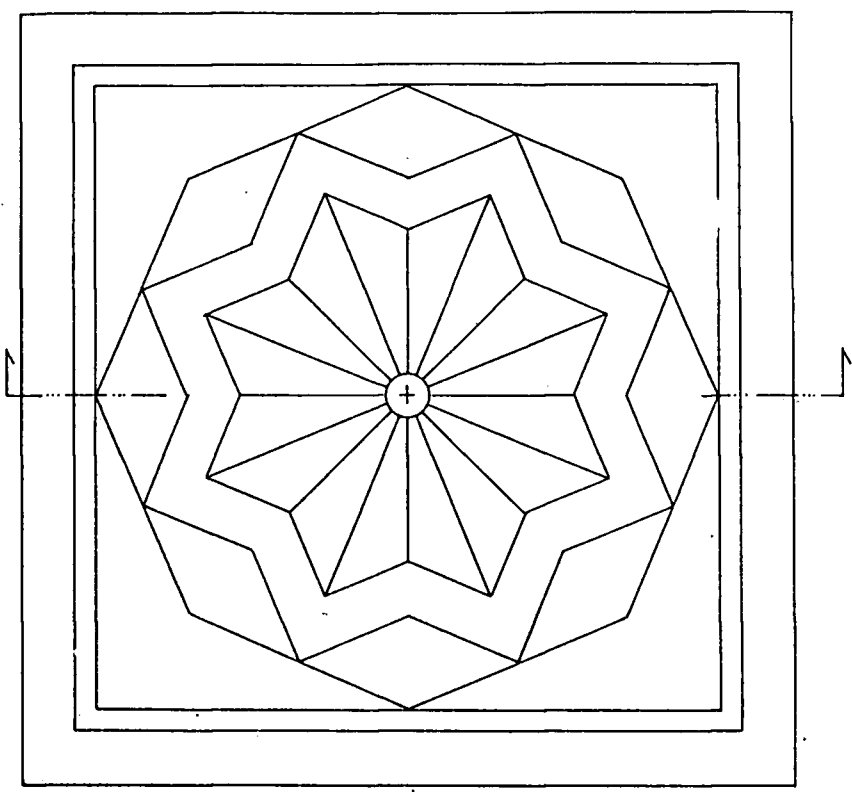
Resim 22: Ankara Abdi İpekçi Parkında Geleneksel Fıskıyeli Çeşmelerden Mülhem Modern Havuz Fıskıyesi

Resim 19: Amcazade Hüseyin Paşa Çeşmesinin Suluğu

Resim 21: Konya Fuarında Yeni Yapılmış Bir Kaideli ve Vanalı Suluk

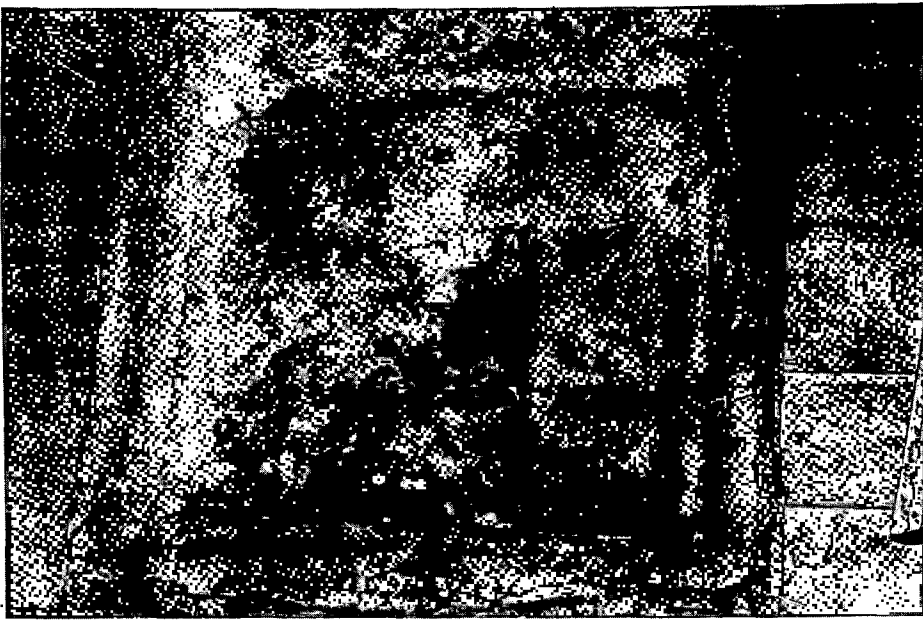

Şekil: 2
AMASYA-GÖK MEDRESE
ÇEŞMESİ

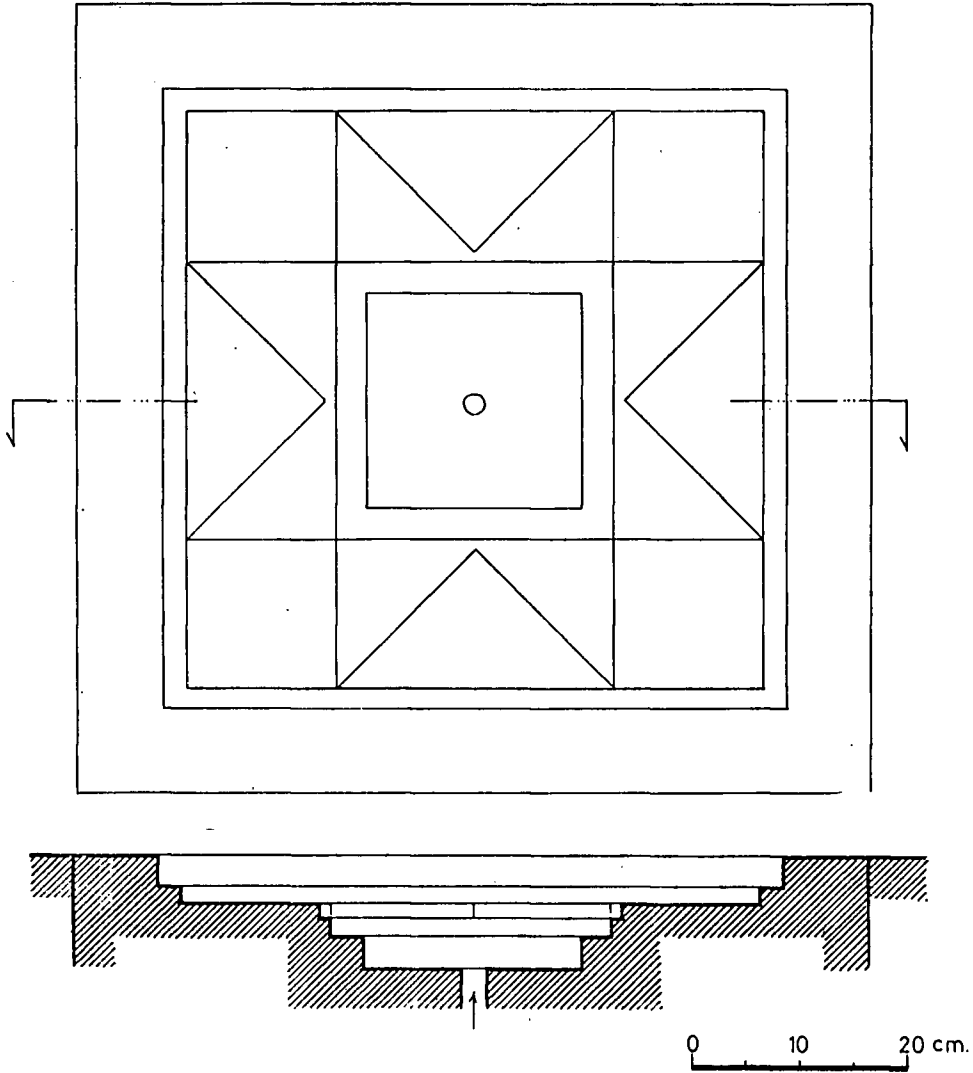
0 10 20 cm.

Şekil: 1
KONYA-KARATAY MEDRESESİNİN ÇEŞMESİ

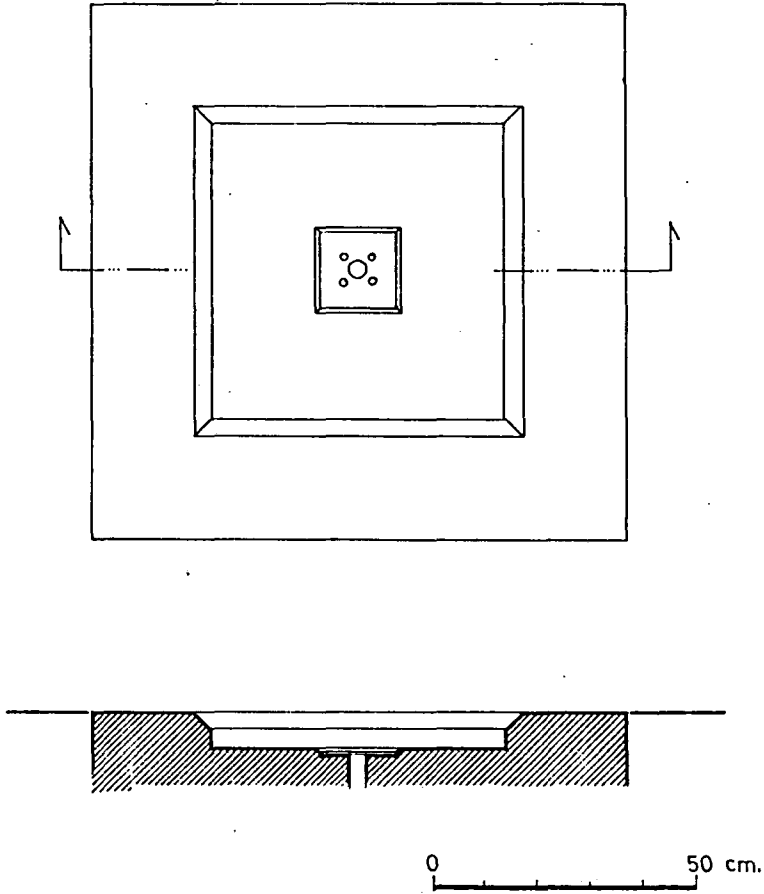
0 10 20 cm.

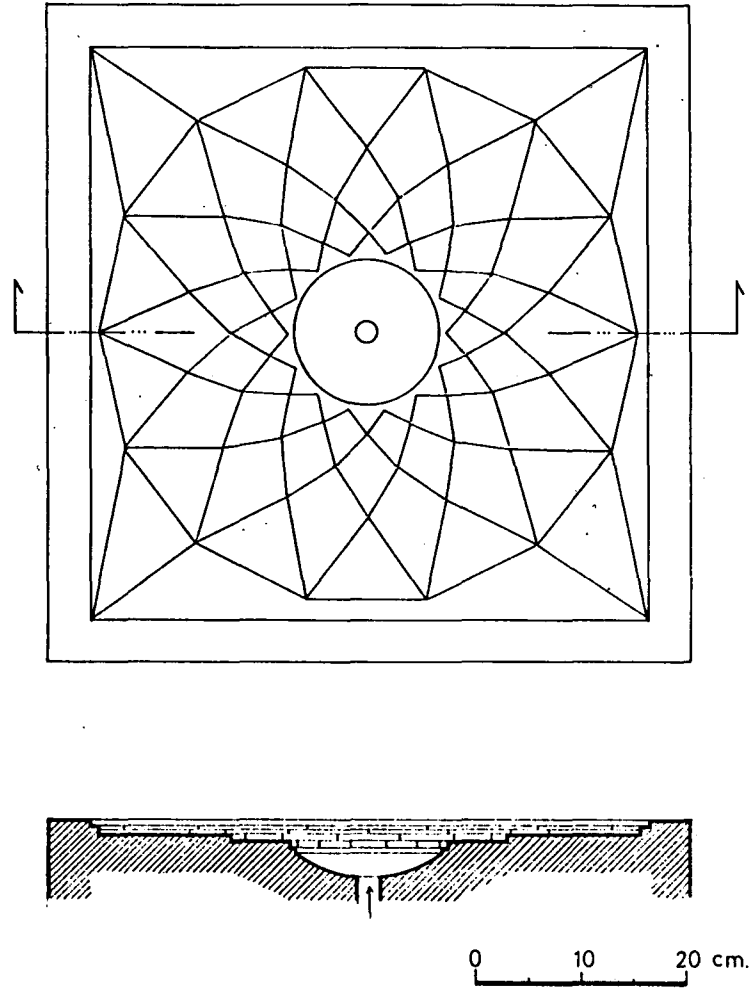
Resim 3: Ankara Hacı Bayram Camiinin Çelihanesinde Fıskiyeli Zemin Çeşmesi
(Foto : S. Bayram)

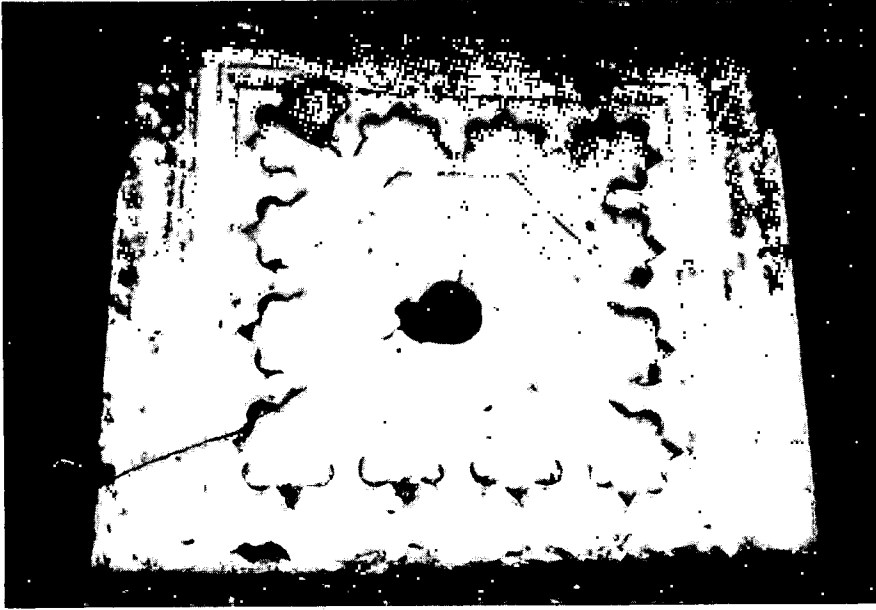
Şekil: 4
ANKARA-HACI BAYRAM ÇİLEHANESİNİN ÇEŞMESİ

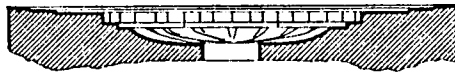
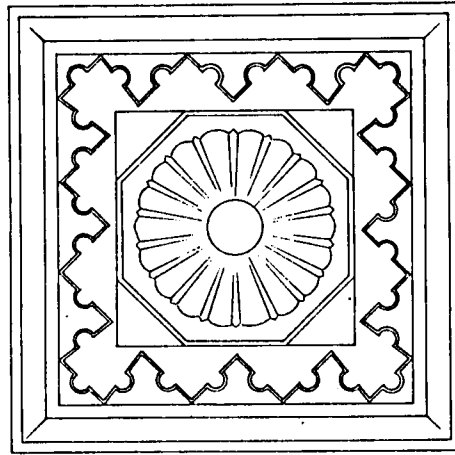
Şekil: 5
BURSA-YEŞİL CAMİ ÇEŞMESİ

Şekil: 3
BİTLİS-AHLAT MUVAKKAT YERLEŞMEDE
BİR ÇEŞME

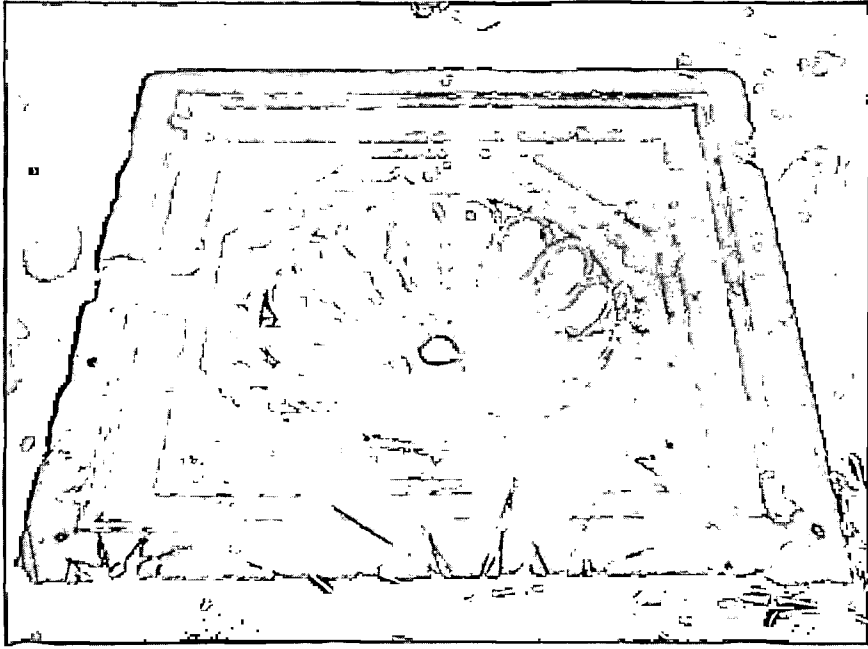

Resim 4: Bursa Yeşil Camiinin Bey Mahfilinde Fiskiyeli Zemin Çeşmesi

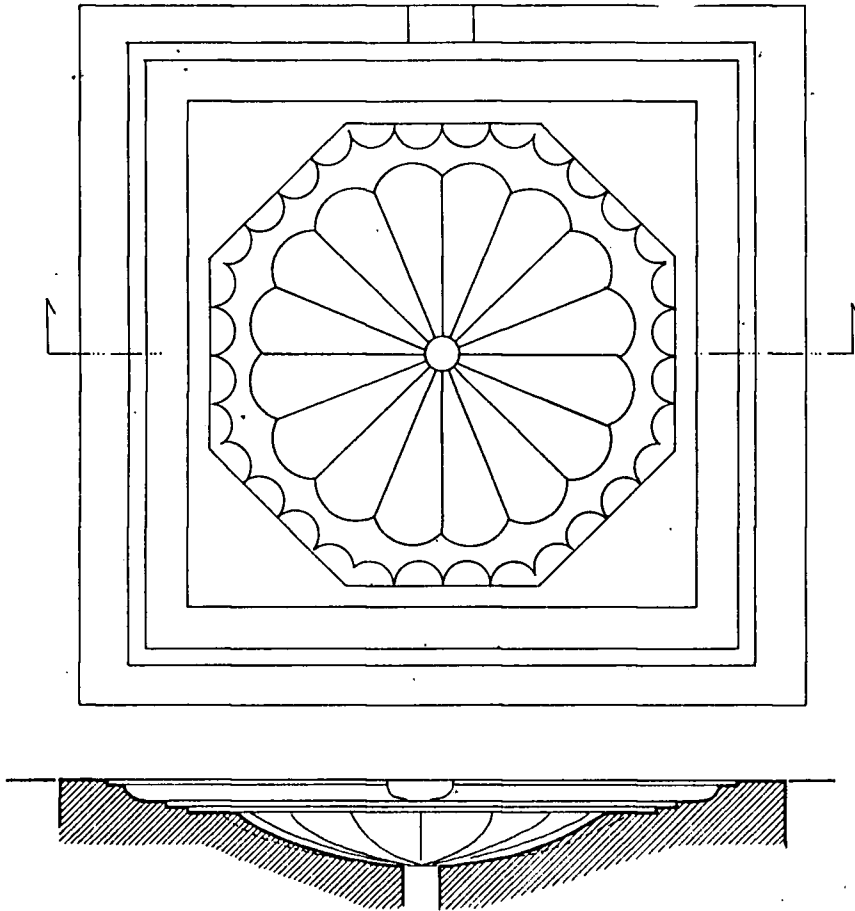

0 50 cm.

Şekil: 6
KARAMANDA BİR ÇEŞME

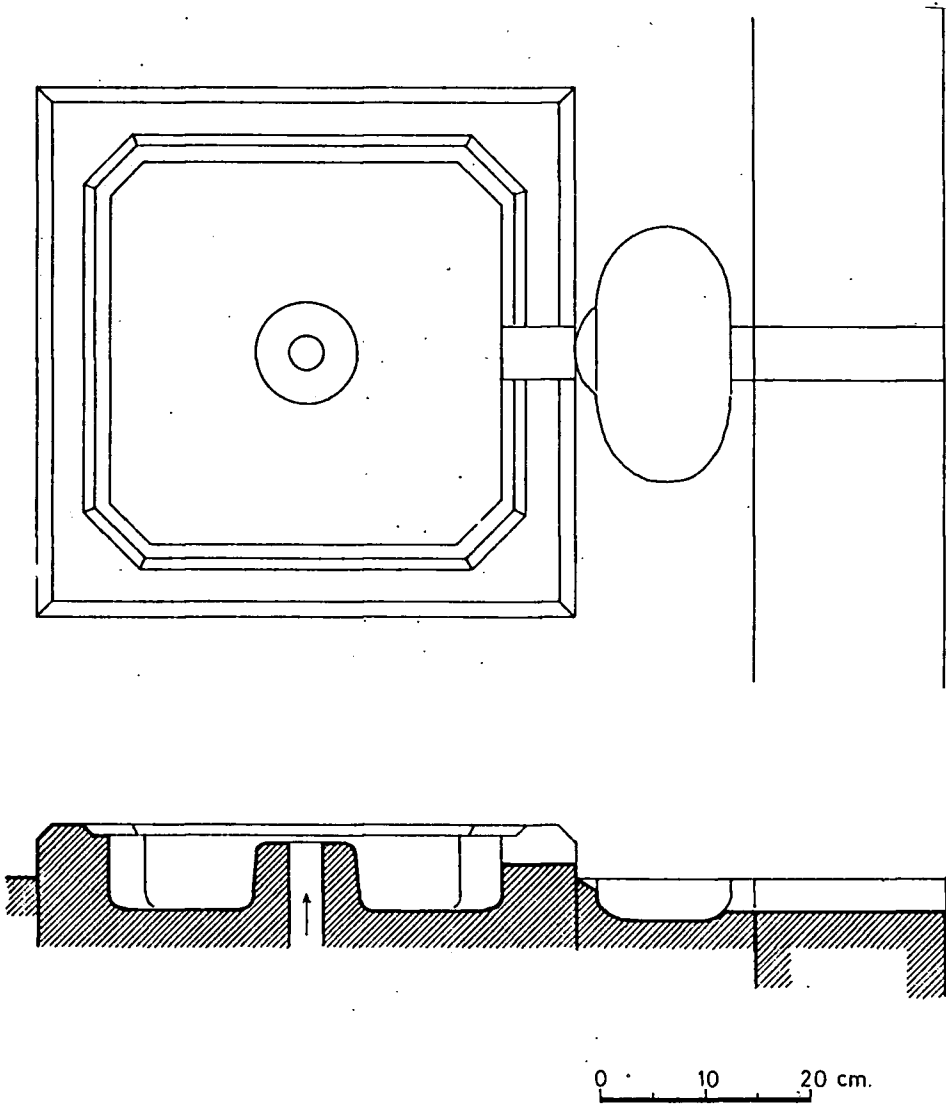

Resim 6: Konya Meram'da Yıldız Köşkünün Bahçesinde Fiskiyeli Zemin Çeşmesi.

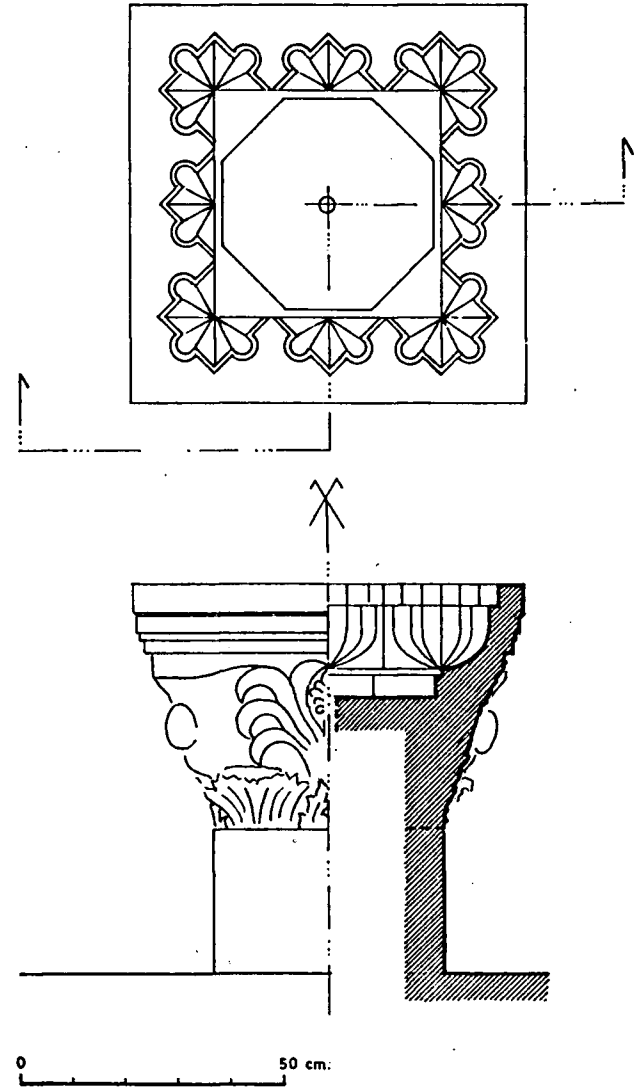

Şekil 7

0 10 20 cm.

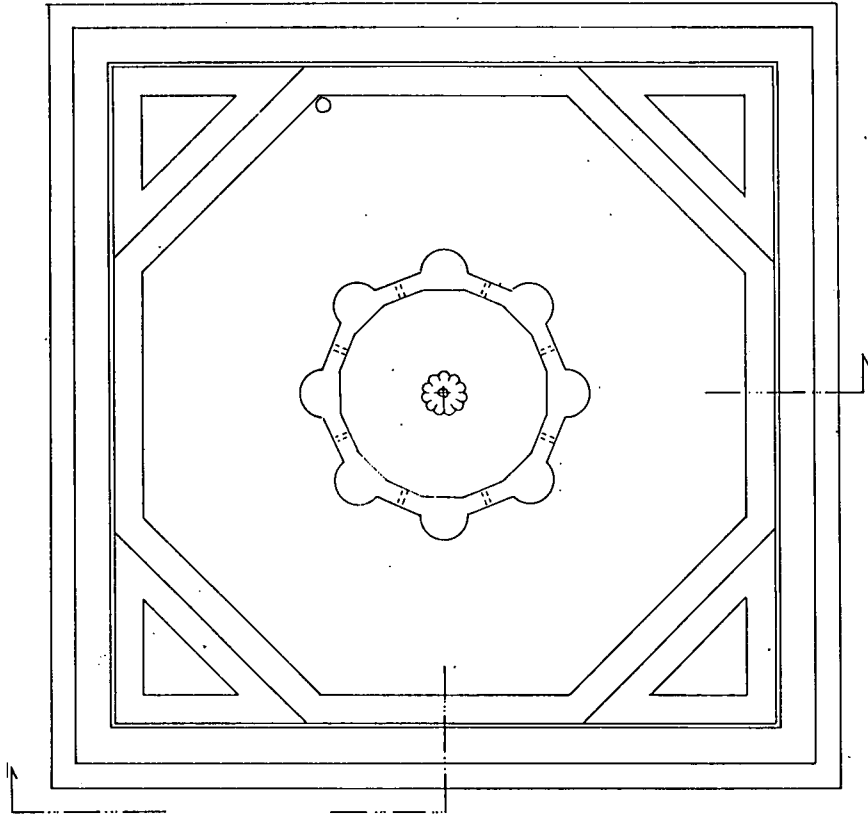

Şekil: 8
KONYA-HASİP DEDE KÖŞKÜ BAHÇESİNDE ÇEŞME

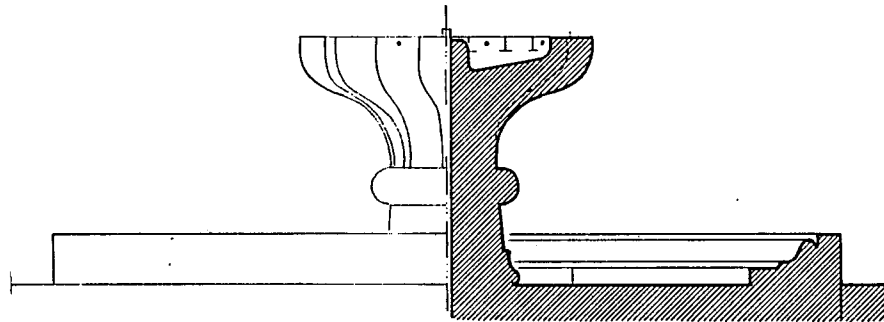

Şekil: 9
KARAMAN-SEKİÇEŞME HAMAMINDA SULUK

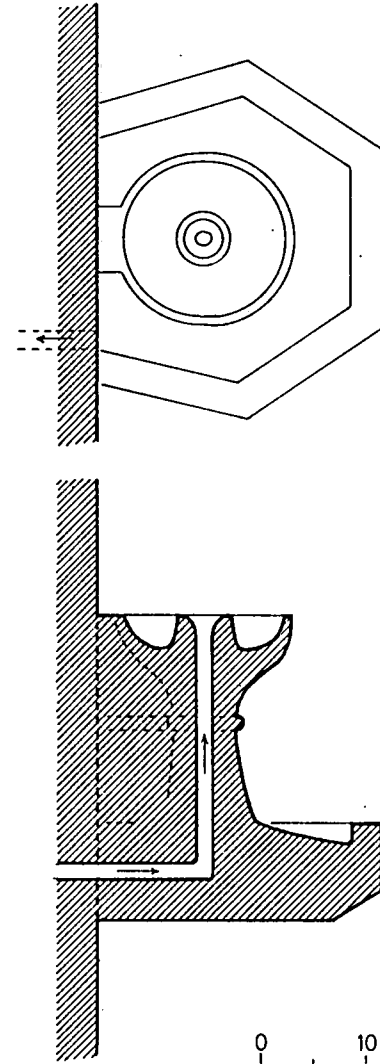

0 50 cm.

Şekil 10:

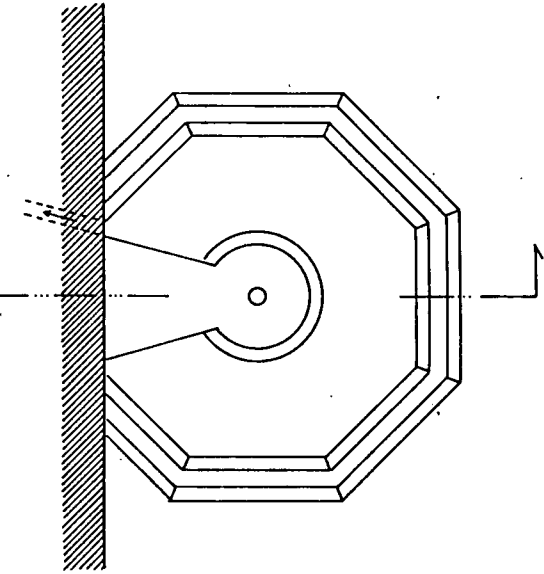
EDİRNE - SELİMİYE CAMİİNİN SULOĞU

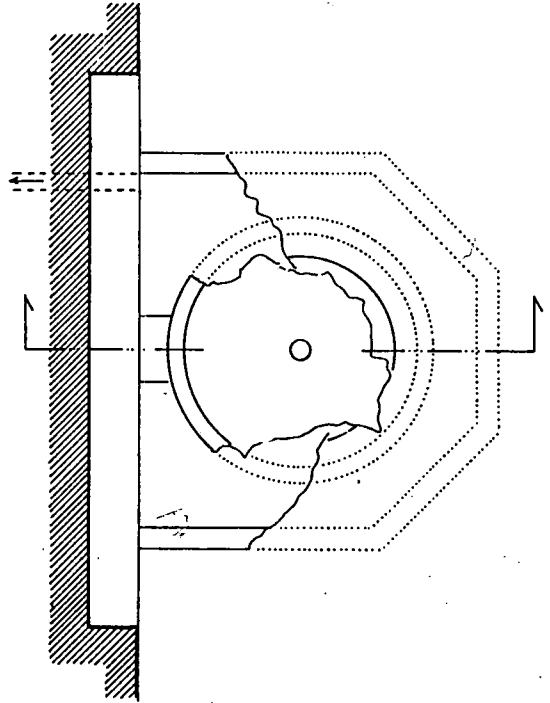
0 10 20 cm.

Şekil 11

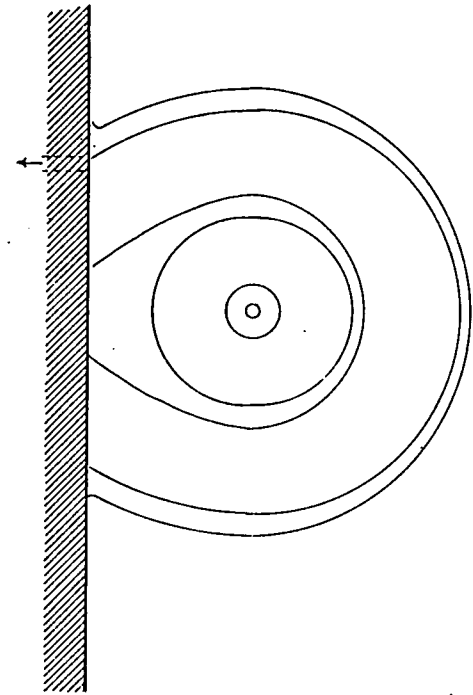
EDİRNE-GÜLBAHAR HATUN ÇEŞMESİNİN SULOĞU

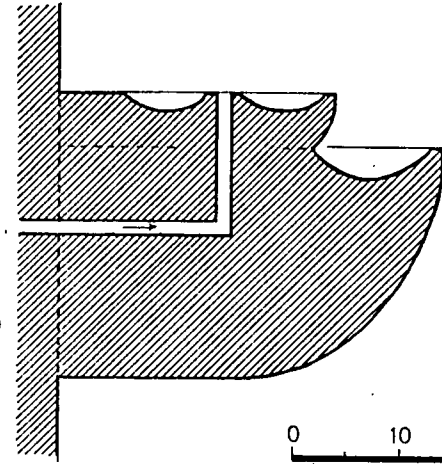
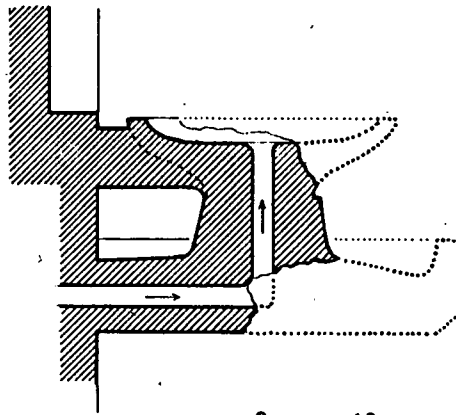
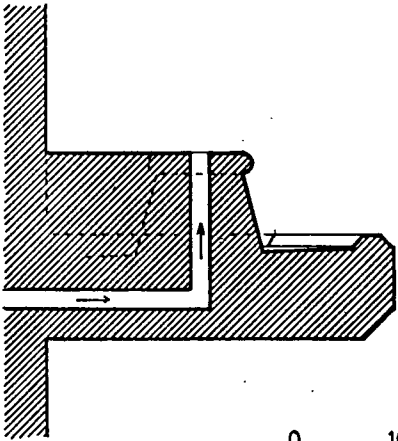
Şekil: 14
EDİRNE-AMCAZADE HÜSEYİN PAŞA
ÇEŞMESİNİN SULUĞU

Şekil: 13
EDİRNE-SARAÇHANE (SİNAN AĞA)
ÇEŞMESİNİN SULUĞU

Şekil: 12
EDİRNE-KARAMUSTAFA PAŞA
ÇEŞMESİNİN SULUĞU

TEKNİK YÖNLERİYLE BAZI KONYA CAMİLERİNİN ŞADIRVANLARI VE BUNLARIN TÜRK ŞADIRVAN MİMARISİNDEKİ YERİ¹

Osman ÖZYURT

Şadîrvan" kelimesi, Farsça kökenli olup, çok anlamına gelen (şad) ve akar anlamına gelen (revan) kelimelerinin birleştirilmiş halidir.²

Şadîrvanın sözlüklerde rastlanılan diğer tarifleri ise, ortasındaki yüksekçe bir yerden şarhlı ile bol su akan havuz veya çevresi musluklu duvarlarla çevrilmiş su haznesidir.³

Prof. Doğan Kuban'a göre "Cami avlularını süsleyen şadîrvanlar abdest almak amacıyla olduğu kadar estetik amaçlarla da yapılmıştır. Bunlar havuz şeklinde bir su deposunu örten, sütunlu ve çok kere kubbeli küçük yapılarıdır. Geniş saçaklarının altında suyunu arkadaki havuzdan alan çepeçevre çeşmeler bulunur".⁴

Abdest şadîrvanı dediğimiz şadîrvan örnekleri, genellikle Anadolu camilerinin iç veya dış avlularında yer alan ve ortasında göbekli fıskiyesi, kenarlarında muslukları bulunan yüksek kenarlı su tesisleridir.⁵ Hazne çevresine abdest alacaklar için sabit oturaklar ve bunların önündeki zemine de akan suyu toplayıp uzaklaştıran bir kanal yapılmıştır.

Kısmen hatalı veya eksik de olsa yukarıdaki tariflerden de anlaşılacağı üzere şadîrvanları, benzeri diğer su tesislerinden ayıran en büyük özellik, suyun zemin seviyesinden yukarıya çıkartılıp depolanacağı, bir yere (hazne) akıtılmasıdır. Yani toprak altından künklerle getirilen suyun daha yüksek seviyede depolanması gerekmektedir. Halbuki havuzlarda, yine suyun depolanmasına yarayan seviye, su getiren künklerin aşağısında olup, suyun buraya dökülmesi için ayrı bir düzen gerekmemektedir. Şadîrvanların yukarıdan aşağıya sularının dökülebilmesi için değişik

şekillerde fıskiyeler yapılmıştır.

Prof. Dr. Yılmaz Önge tarafından yapılan araştırmaya göre "Şadîrvan tipinin Anadolu'daki en eski örneklerinden birisi VIII. yüzyılda Emeviler zamanında yapılan Harran Ulu Camii'nin avlusunda görülmektedir. Ancak Creswell'e göre caminin iki kademedeyle yapıldığı ve şadîrvanın XII. yüzyılda Eyyübiler zamanında yapılan ikinci inşaat sahasının içinde kaldığı belirtilmektedir (Resim: 1-2). 1262 M. tarihli Sinop Pervane Medresesi'ndeki sekiz köşeli havuzunda bir şadîrvan haznesi olduğunu söyleyebiliriz. Değişik geometrik şekillerin birbirlerine geçmeleriyle elde edilen kompozit formlardaki şadîrvan hazneleri, Divriği'de XIII. yüzyılda yapıldığı belirtilen Acı Hamam'ın soyunma mahallinde (Resim: 3), 1271 M. tarihli Sivas Gök Medrese'de, XIV. yüzyıla ait bir hamam veya tekkenin getirilmiş olduğu sanılan bir örneği halen Niksar hükümet binasının önünde, Konya'da bugün mevcut olmayan Türbe veya Abid Çelebi Hamamı'nın mermerden şadîrvan haznesi halen Karatay Müzesi'nin bahçesinde, Bolu'da 1388 M. tarihli Orta Hamam'ın erkekler kısmının soyunma mahallinde görülmektedir.

Anadolu'da XII. yüzyıldan başlayarak devam eden ve alttaki şadîrvan ile bunun üstünde sütunlara veya ayaklara oturmuş fevkanı bir yapıdan meydana gelmiş değişik bir

1. Bu çalışma, 1986 yılında tarafımızdan hazırlanan fakat yayınlanmamış bir seminerin genişletilmiş şeklidir.
2. HASOL, Doğan, "Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü", İstanbul, 1979, s. 475
3. HASOL, Doğan, a.g.e.
4. KUBAN, Doğan, "100 Soruda Türkiye Sanatı" İstanbul, 1981, s. 200
5. HASOL, Doğan, a.g.e.

kompozisyon örneği daha ortaya çıkmıştır. Bu fevkanı yapılar minare (XIV. yüzyıla ait Demirtaş Mescidi Minaresi), mescid (XIII. yüzyıla ait Sultan Han, (Resim: 4) XV. yüzyıla ait Bursa Koza Han v.b.), kütüphane (XVIII. yüzyıla ait İzmir Şadırvanlı Camii), beyt-ül mal odası (VIII. yüzyıla ait Şam Ümeyye ve XII. yüzyıla ait Harran Ulu Camileri) gibi mekanlar olarak karşımıza çıkar (Resim: 5-6).

Selçuklu devrine ait bazı küçük ebattaki şadırvan haznelerinin yekpare taştan, büyüklerinin ise kısmen hazne tabanı ile birlikte işlenmiş, muhtelif parçalardan meydana geldiği görülmür. Yekpare veya tek parçalı şadırvan haznelerine örnek olarak Divriği Acı Hammam'ın şadırvanını, çok parçalılara da örnek olarak Sivas Gök Medrese şadırvanını verebiliriz. XIV. yüzyıldan itibaren kenarı ayrı parçalardan teşekkül eden çok parçalı şadırvan hazneleri yaygınlaşmıştır.

Şadırvan haznelerindeki suya el sokulmasını veya çevreden geçen hayvanların suyla temasını önlemek için hazne kenarında demir parmaklık ve üstünü kapatan tel kafes gibi çeşitli koruyucu tedbirler alındığı bilinmektedir.⁶

Konya'da yapım tarihi tesbit edilebilen ilk Osmanlı şadırvanı 1512 tarihli Dergâh Şadırvanı'dır (Resim: 7). Ancak bu şadırvan XIX. yüzyılda, fıskiyeli göbeği hariç, haznesi ve üst örtüsü ile tamamen yenilenmiş; bu yeni haliyle de kendisinden sonra yapılanlara örnek olmuştur. Benzer biçimdeki örnekler arasında yapılış tarihi tesbit edilemeyen Üzümpazarı Şadırvanı ile Hükümet meydanındaki şadırvan, bunlardan başka 1878 tarihli Aziziye Camii'nin şadırvanı (Resim: 8) ile 1814 tarihli Şerafeddin Camii şadırvanlarında (Resim: 9) ise Dergâh Şadırvanı'na benzer örtülerin sonradan eklendiği belirtilmektedir.⁷

Teknik yönleriyle inceleyeceğimiz Konya şadırvanları, klâsik Osmanlı şadırvan mimarisinin birer örneğidir.

KONYA DERGÂH ŞADIRVANI

Dergâh Şadırvanı'nı teknik yönleriyle daha önce Prof. Dr. Yılmaz Önge inceleyerek, 1985 yılında düzenlenen II. Milli Mevlâna Kongresi'nde bir bildiri halinde sunmuştu. Buna göre şadırvan "dıştan dışa 6.00 m. çapında ve kenar kalınlığı 24 cm. olan dilimli bir hazne ile bunun ortasında 1.50 m. yüksekliğinde çift çanaklı bir göbekten ibarettir (Çizim:1). Haznenin 96 cm. yüksekliğindeki dış yüzü çepeçevre üstten ve alttan profilli kuşaklarla süslenmiş, düşey plastralarla 16 kavisli dilime ayrılmıştır. Şadırvanın fıskiyeli göbeği, ortası bilezikli bir kaide üzerine otur-

tulmuş 1.70 m. çapında ve 38 cm. yüksekliğinde, yirmi dilimli büyük bir çanak ile bunun ortasında, kısa bir kaidenin taşıdığı 72,5 cm. çapında ve 25 cm. yüksekliğinde, daha küçük bir çanaktan ibarettir. (Resim: 10-11) Eski belgelere ve mevcut parçalara göre, takriben 30 cm. yüksekliğindeki mevcut kaide-lerin üzerinde 1,92 m yüksekliğinde 18 cm. çapında 8 narin sütunun taşıdığı ahşap bir sundurması bulunmaktaydı."⁸ Prof. Dr. Yılmaz Önge tarafından hazırlanan restitüsyon projesine uygun olarak bu şadırvanın restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

KONYA KAPI CAMİİ ŞADIRVANI

Kapı Camii'nin kuzeybatı köşesinde, şimdiki camekanlı şadırvanın yerinde bulunuyordu (Resim: 12). 1812 yılında Konya müftüsü Esenlerizade Seyit Abdurrahman Efendi tarafından yaptırılmıştır. Şadırvan dıştan dışa 3,90 m. çapında, kalınlığı 19 cm. olan dilimli bir hazne ile bunun ortasında bulunan tek çanaklı bir göbekten ibarettir (Çizim: 2-Resim: 13).

Hazne, çepeçevre üstten ve alttan profilli kuşaklar ile süslenmiş düşey plastralarla onaltı dilime ayrılmıştır. Şadırvan haznesini üstten çeviren profil kuşağı ile kavisli dilimler yekpare taştan işlenmiştir. Haznenin alt kenarlarını çeviren silme kuşağı ise hazne tabanı ile birlikte işlenmiştir. Plastralar ile aralarındaki kavisli yüzeyler basit bir oyma şeridin çevrelediği panolar halindedir. Bu panoların ortalarında birer abdest musluğu deliği ve bunun çevresinde bitkisel motifli, çapı 19 cm. olan süslemeler vardır (Resim: 14). Haznenin kenarı üstünde düşey demir çubuklarla teşkil edilmiş basit bir demir parmaklığın bulunduğu eldeki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. 80 cm. çapında 32 cm. yüksekliğinde 16 dilimli fıskiyeli çanağı bugün kırılmış bir vaziyette, üç parça halinde mevcuttur.

Kapı Camii Şadırvanı'nın Dergâh Şadırvanı'nkine benzer bir ahşap sundurmasının bulunduğu eski fotoğraflardan ve belgelerden anlaşılmaktadır. Burada ahşap sundurmayı taşıyan sütunlar Dergâh Şadırvanı'nınkilerin aksine ahşaptır. Kapı Camii Şadırvanı, yerine daha iyisini yaptırtmak maksadı ile bir Konyalı tarafından yıktırılmıştır (Resim: 15-16). Üst örtüsünün tamamen kaybolduğu, hazne kenarı taşlarının Etnografya Müzesi'nin arka bahçesinde, kaide taşlarından

6. ÖNGE, Yılmaz, "Anadolu Osmanlı ve Selçuk Camilerinde Sebiller ve Şadırvanlar" Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1972
7. ÖNGE, Yılmaz, "Mevlâna Dergâhının Şadırvanı "II. Milli Mevlâna Kongresi", Konya, 1985, s. 66
8. ÖNGE, Yılmaz, a.g.m.

bir tanesinin ise Mevlâna Dergâhı'nın bahçesinde bulunduğu bilinmektedir.

KONYA SULTAN SELİM CAMİİ ŞADIRVANI

Konya, Sultan Selim Camii'nin güneybatısında, Yusuf Ağa Kütüphanesi'nin güneyindedir. Kitabesi bulunmayan şadırvanın Üzümpazarı veya Sultan Selim Camii'nin önündeki eski şadırvan olduğu sanılmaktadır. Şadırvanın inşa tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir.

Şadırvan dıştan dışa takriben 325 cm. çapında, kenar kalınlığı 14 cm. olan 12 dilimli bir hazne ile bunun ortasında 45 cm. yüksekliğinde, 32 cm. çapında bir kaide üzerine oturtulmuş tek çanaklı bir göbekten ibarettir (Çizim: 3, Resim: 17). Çanak 23 cm. yüksekliğinde, 41 cm. çapında, 13 dilimli, yan yüzeyleri bitkisel motiflerle süslenmiş ve ortasında bir fıskiye bulunmaktadır (Resim: 18). Haznenin 52 cm. yüksekliğindeki dış yüzü çepeçevre üstten ve alttan profilli kuşaklarla çevrilmiştir. Şadırvan düşey plastirlarla 12 dilime ayrılmış, plastirların ve bunların arasında kalan kavisli yüzeyler basit bir oyma şeridin çevrelediği dikdörtgen panolarla süslenmiştir (Resim: 19). Kavisli yüzeylerin ortalarına birer musluk deliği açılmış, bu deliğin çevresine de çapı 26 cm. olan bitkisel motifli süslemeler yapılmıştır. 6 adet topuzlu baba ile desteklenen 80 cm. yüksekliğinde sade bir demir parmaklık hazne kenarının üstüne monte edilmiştir. Şadırvan haznesinin dışında 30 cm. genişliğinde, 35 cm. derinliğinde bir kanalı ile onun dışında 29 cm. derinliğinde bir bordür çemberi bulunmaktadır. Pis suların akıtılması için 10 cm. genişliğinde 5 cm. derinliğinde küçük bir kanal mevcuttur. (Resim: 17).

Eski fotoğraflarından seçildiği kadarı ile, bu şadırvanda Dergâh Şadırvanı'nın ahşap sundurmasına benzer bir örtüsü bulunmaktaydı.

KONYA ŞERAFEDDİN CAMİİ ŞADIRVANI

Halen adını aldığı caminin batısındaki parkın ortasında bulunmaktadır. Bugün üzerinde olmayan kitabesine göre, 1814 yılında Konya müftüsü Esenlerizade Seyit Abdurrahman Efendi tarafından yaptırılmış.

Şadırvan dıştan dışa takriben 300 cm çapında 20 cm. kalınlığı olan 20 köşeli bir hazne ile bunun ortasında 32 cm. çapında 50 cm. yüksekliğinde bir kaide üzerine oturtulmuş tek çanaklı tek göbekten ibarettir (Çizim: 4). Çanak 21 cm. yüksekliğinde ve 57 cm. çapında olup birbirini takip eden üçgen ve yarım daire sıralarından oluşan mukarnaslarla süs-

lenmiştir (Resim: 20).

Hiçbir süslemeye yer verilmeyen 50 cm. yüksekliğindeki hazne taşları 18,5 cm. yüksekliğindeki kaide taşına oturmuş ve mozaikten 3 cm. kalınlığında harpuşa yapılmıştır (Resim: 21). 35 cm genişliğinde, 20 cm. derinliğinde bir kanal ve bu kanala düşen pis suları toplayan 15 cm. genişliğinde 6 cm. derinliğinde küçük bir kanal şadırvan haznesini çepeçevre kuşatmaktadır. Şadırvan havuzunun iç yüzü 2,5 cm. kalınlığında sıvanarak boyanmıştır. Haznenin kenarı üzerine köşeler hizasında babalar ile desteklenen 80 cm. yüksekliğinde sade bir demir parmaklık mevcuttur. Bu şadırvanın eskiden caminin batı kapısının hemen önünde bulunduğu ve dergâh şadırvanına benzer bir ahşap sundurma ile örtüldüğü bazı eski fotoğraflardan tesbit edilmektedir (Resim : 9 - 20 - 21). Ancak ele geçirilen XIX. yüzyıla ait daha eski fotoğraflar, bu şadırvan örtüsünün 4 sütun tarafından taşınan kare pramit biçiminde olduğunu göstermektedir.

Konya'da yakın yıllarda, hayır sahipleri tarafından yeni malzemeler kullanılarak birçok şadırvan inşa edilmiştir. Bu şadırvanları yapılaş biçimleri ve yapı malzemelerine göre iki grupta toplayabiliriz.

a- Yeni malzeme kullanılarak, klasik şadırvanlara benzetilmek suretiyle yapılan şadırvanlar.

b- Yeni malzeme kullanılarak, yeni formlarda inşa edilen şadırvanlar.

Birinci gruba örnek olarak, 1975 yılında Sarraf H.Ata Keleş tarafından, S.Ü. İlahiyat Fakültesi bahçesindeki caminin doğu tarafında 12 mermer sütunun taşıdığı, betonarme kubbeli, mermerden 24 kenarlı haznesi bulunan şadırvanı (Resim: 22); Nalçacı caddesinde bulunan Kemal Onsun Camii'nin 1983 yılında yaptırılan, 8 betonarme sütuna oturan betonarme kubbeli, mermerden 8 kenarlı haznesi bulunan şadırvanı (Resim: 23); yine 8 mermer sütunun taşıdığı betonarme kubbeli, mermer haznesi bulunan, İplikçi Camii'nin kible yönündeki şadırvanı (Resim: 26) sıralayabiliriz.

İkinci gruba örnek olarak, Cıvıoğlu Camii'nin kuzey tarafındaki avluva 1975 yılında soncemaat mahalli eklenirken Konya'lı soğuk demirci Niyazi Usta tarafından yapılan Cıvıoğlu Camii Şadırvanı'nı örnek gösterebiliriz (Resim: 25).

Yukarıda, bugüne kadar sağlam kalabilmiş veya yıkıldığı halde eski parçaları korunabilmiş bazı Konya camilerinin şadırvanlarını teknik yönleriyle belirtmeye çalıştık. Bu şadırvan-

larda tesbit edilen ortak yapım malzemelerini şöyle sıralayabiliriz:

- Şadırvanların haznelerinde mermer kullanılmıştır,
- Üst örtüsünün taşıyıcıları, kargir, ahşap veya zeminden 50-80 cm. yüksekliğe kadar kargir daha sonra ahşap olarak inşa edilmiştir,
- Üst örtüsünün strüktürü ahşaptır,
- Üst örtüde sundurmanın kaplama malzemesi olarak kurşunun kullanıldığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Şadırvanlar asırlardır saraylarda, köşk bahçelerinde, camilerde, hamamlarda, hanlarda, meydanlarda önemli bir su mimarisi elemanı olarak vazife görmüşlerdir. İnsanlara hizmet verirken çevreleri ile bütünleşmişler, onun bir parçası olmuşlardır.

Korunarak günümüze kadar ulaşabilen eski şadırvanlara zamanla yenileri eklenmektedir. Korunamayıp yok olanların yerine çoğu zaman yenisi yapılmamış, yapılanlar da farklı formlarda ortaya çıkmıştır. Bu tür uygulamanın bir örneği Kapı Camii Şadırvanı'nda görülmektedir. Çevresiyle bütünleşen, insan boyutlarına uygun kargir şadırvan yıkılıp yok edilirken bunun yerine devasa boyutlarda dökme demir şadırvan yerine kondurulmuştur. Suyun ve nemin bol olduğu ortamlarda bu metalin rutubet alacağı ve paslanacağı herkesin malumu olmasına rağmen, bu teknik hata yapılmıştır ve kötü sonuçları bugün gözleri rahatsız etmektedir.

Kanaatimizde, zamanımızda yapılacak şadırvanlar için bazı kriterleri belirlemek uygun olur. Bunlardan birincisi, bazı tarihi yapıların daha önce mevcut olduğu halde sonradan yıkılmış bulunan şadırvanları ile ilgilidir. Bu durumda çağdaş restorasyon ilkelerine göre (Venedik Tüzüğü Madde: 9, 10, 11) eski şadırvana ait bilgi ve belgelerin, bu yapıyı orjinal haliyle yeniden ihyasına yeterli olup olmadığı araştırılmalıdır. Bazı hallerde bilinmeyen kısımların nötr olarak bırakılması şartıyla restitüsyona gidilebilir (Konya Mevlâna Dergâh Şadırvanı'nda olduğu gibi). Ancak eski şadırvan hakkında bilgi yok veya yetersiz ise, eski şadırvanın vazifesini görecek, fakat yanında yer aldığı tarihi yapı ile de uyum sağlayacak (Venedik Tüzüğü Madde: 6, 12) bir şadırvan inşası düşünülebilir. Fakat bu yeni şadırvan, üzerine yerleştirilecek bir kitabe ile günümüzün belgesi olma niteliğini kazanmalıdır (Venedik Tüzüğü, Madde: 9).

İkinci kriter yeni yapılan camiler için gerekli olan şadırvanlarla ilgilidir. Yeni yapılan ca-

miler, eski camilerin taklidi olarak inşa edilmişlerse bunların şadırvanları da tabiatıyla eski şadırvanlara benzeyebilir (S.Ü. İlahiyat Fakültesi Camii Şadırvanı ve Kemal Onsun Camii Şadırvanı) (Resim: 22-23). Fakat çağdaş mimari anlayışa göre modern cami mimarisi ile birlikte yine modern anlayışta bir şadırvanın tasarımı gerekir. Modern şadırvanın tasarımında ise şu düşünceler egemen olmalıdır:

a- Tarihi su yapıları o günün teknik şartları gereği, kaynaktan getirilen suyun hizmete sunulmadan önce bir mahzen veya haznede depolanmasını gerektiriyordu. Bu gereklilik özellikle şadırvanlar için çok önemliydi. Çünkü çok sayıda abdest musluğu ancak böyle bir müşterek depodan veya bir borudan beslenebilirdi. Kapladığı yerin ölçüsü ve mimari kompozisyonunun kütlesi bakımından ortak bir hazne etrafına muslukların sıralanması daha avantajlı idi. İkincisi ise eski abdest şadırvanlarına su getiren boru, haznenin ortasından (şadırvan) teriminin anlamına uygun olarak fiskiyeli bir çanakla yükselerek, suyun insanın gözüne ve kulağına hoş gelen görüntü ve sesini sağlıyordu. Günümüzde ise basınçlı su şebekesi dolayısıyla şadırvana gelen suyun merkezi bir depoda veya haznede toplanma gerekliliği yoktur. İslami temizlik kurallarına uygun olarak, rahatlıkla abdest alınabilecek mesafelere yerleştirilmiş, aynı borudan beslenen musluklar bu iş için yeterli sayılabilir. Keza, depodan gelen suyun mutlak fiskiyeli çanaklardan hazneye akıtılmasına da gerek olmayabilir. Bu durumda şadırvan biçiminde teknolojik yenilikler sonucu değişiklikler yapılması zarureti ortaya çıkar. Merkezi hazne ise yine abdest alanlar için gerekli olan üst örtüyü taşıyan bir gövde veya alt kattaki bir mekanın tepe ışıklığını oluşturabilir (Resim: 24).

Betonarme, metal konstrüksiyon gibi modern yapım şekilleri de geleneksel üst örtünün formunu etkilemiştir. Çağdaş caminin mimari kütlesi ve çevre ile uyumlu modern bir şekil bu maksatla denebilir. Ancak Aksaray Ulu Camii'nin Şadırvanı'nda olduğu gibi tarihi bir anıtın yanına onunla hiç bağdaşmayan, ölçüleri bakımından da onunla yarışan şadırvan örneklerinin inşası asla tekrarlanmamalıdır (Resim: 27).

YARARLANILAN DİĞER KAYNAKLAR

1. AYTÖRE, Ayhan, "Türklerde Su Mimarisi", **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi**", Ankara, 1962.

2. BEŞBAŞ, Nermin, DENİZLİ, Hikmet, "Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler", III.

cilt, Ankara, 1983

3. ELDEM, S. Hakkı, "Türk Bahçeleri", İstanbul, 1976

4. KONYALI, İ. Hakkı, "Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi", İstanbul, 1964

5. KURAN, Aptullah, "Anadolu Medreseleri", I. cilt, Ankara, 1969

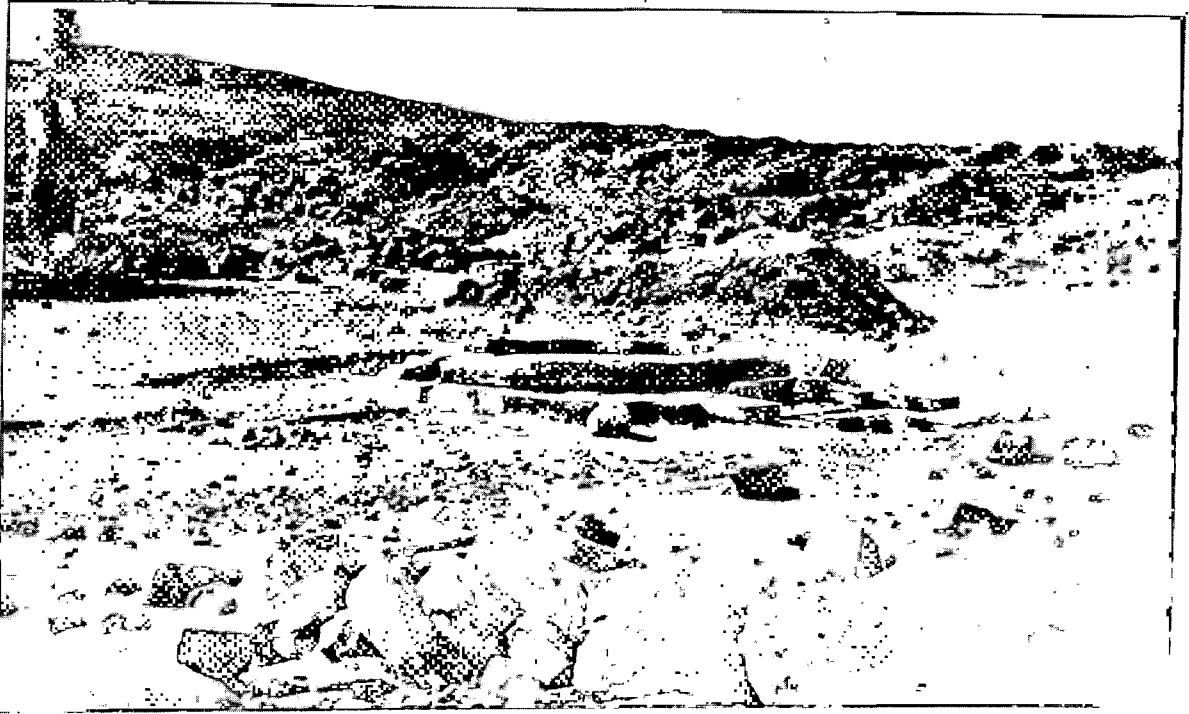
6. ÖNDER, Mehmet, "Konya Çeşme ve

Şadırvanları", Konya 1955

7. ÖNDER, Mehmet, "Mevlana Şehri Konya", Konya, 1962

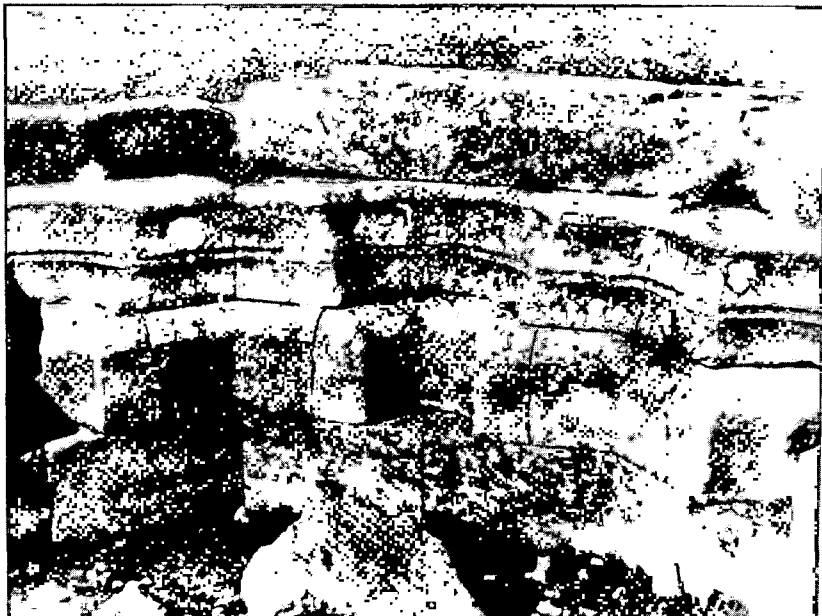
8. ÖNGE, Yılmaz, "Mimar Koca Sinan'ın Türk Mimarisine Getirdiği Bazı Yenilikler", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1983

9. ÖNGE, Yılmaz, "Konya ve Çevresindeki mukamalı Şadırvanlar", Vakıflar Dergisi XIX. sayı

Resim 1: Harran Ulu Camii Avlusundaki şadırvan (Y.Önge'den)

Resim 2: Harran Ulu Camii avlusundaki şadırvan (Y.Önge'den)

Resim 3: Divriği Acı Hamam'ın soyunma mahallindeki şadıran havuzu (Y.Önge'den)

Resim 6: Şam Ümmeye Camii Beyt-ül Mal Odası

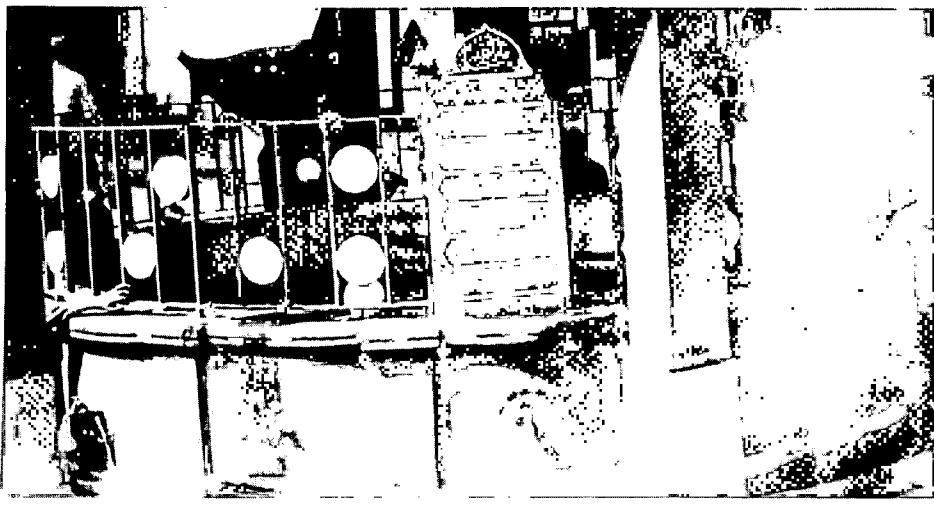

Resim 7: Konya Dergâh Şadırvanı (Eski Hali)

Resim 8: Konya Aziziye Camii Şadırvanı (Eski Hali)

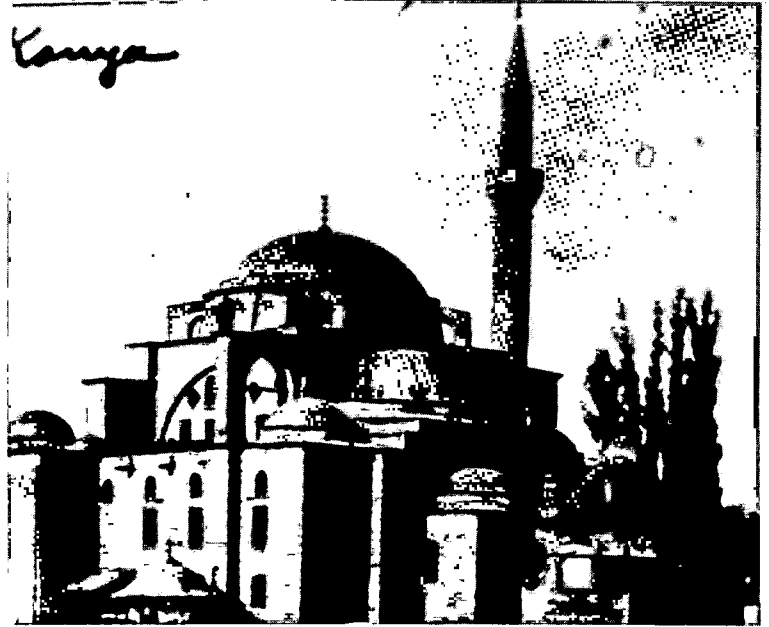

Resim 13: Kapı Camii Şadırvanı (Eski Hali)

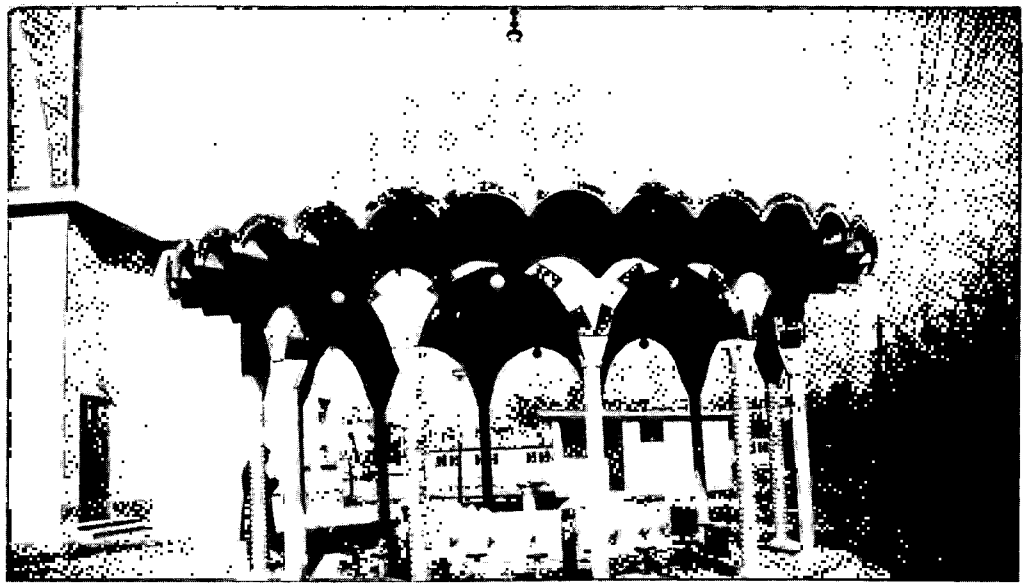
Resim 9: Şerafeddin Camii Şadırvanı (Eski Hali)

Resim 25: Cıvıloğlu Camii Şadırvanı

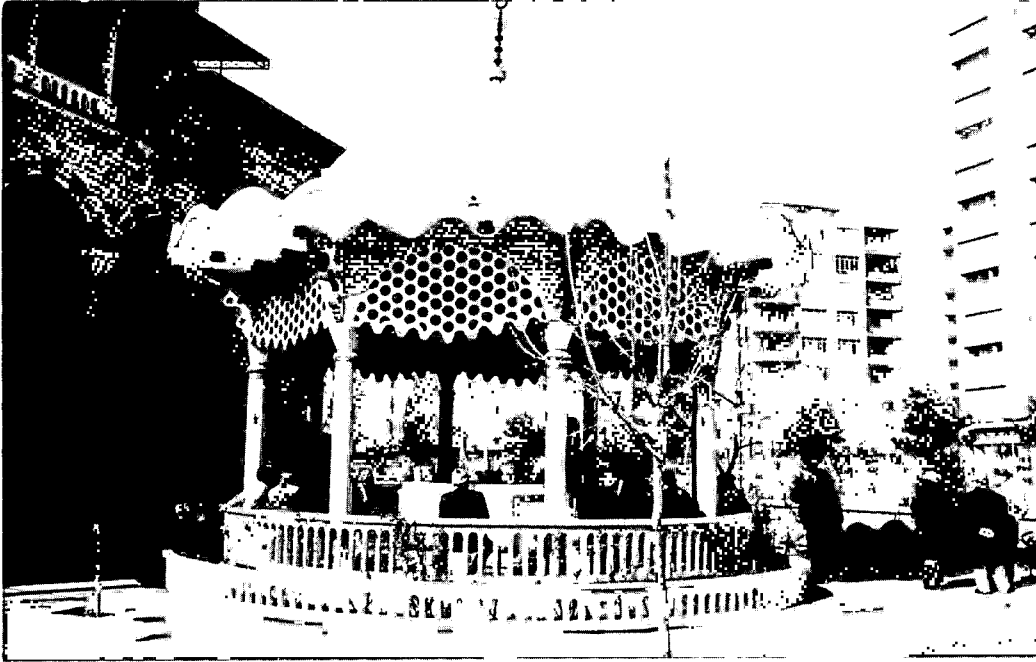

Resim 12: Kapı Camii Şadırvanı (Eski Hali)

Resim 22: S.Ü. İlähiyat Fakültesi Şadırvanı

Resim 23: Kemal Onsun Camii Şadırvanı

Resim 24: İplikçi Camii Şadırvanı

Resim 4: Aksaray-Sultan Hanı Fevkâni Mescid ve Altındaki Şadırvan

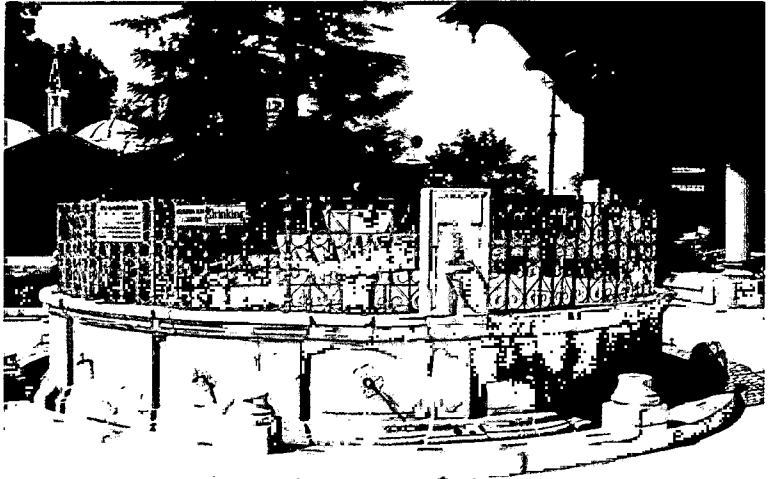
Resim 5: Bursa Koza Han Fevkâni Mescid ve Altındaki Şadırvan

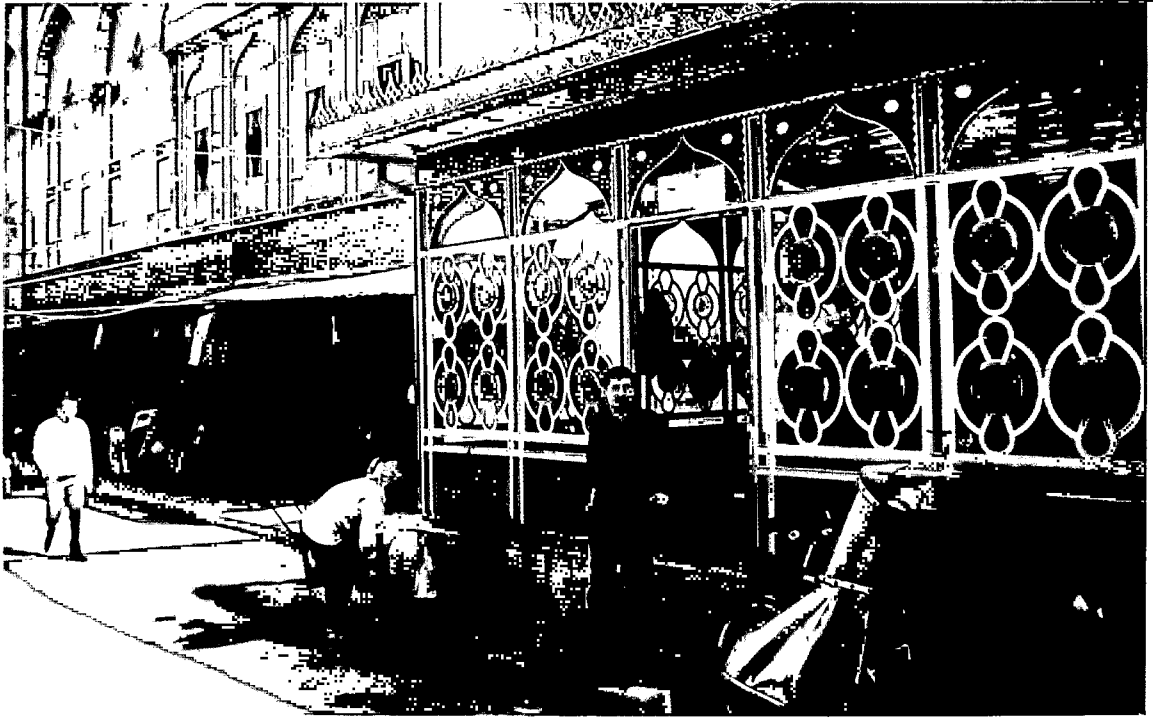

Resim 11: Konya Dergâh Şadırvanının Kitabesi.

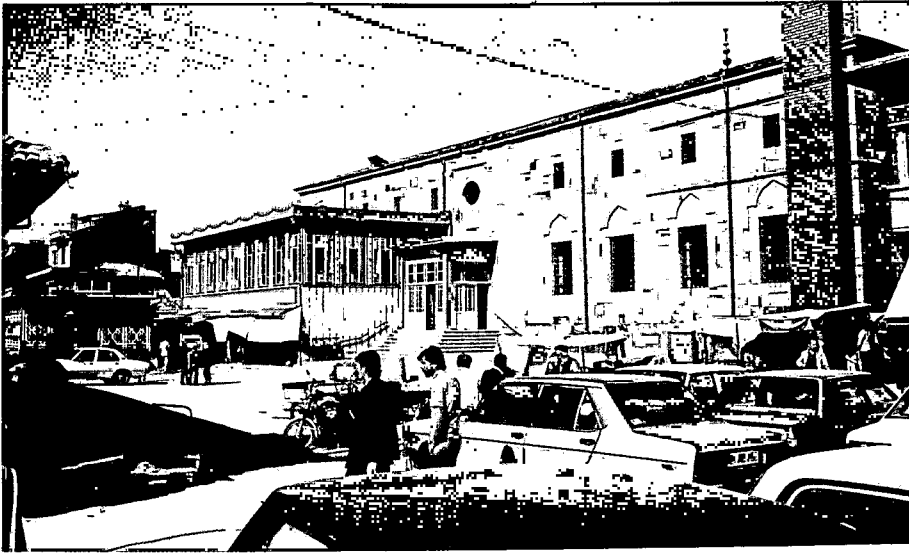
Resim 10: Konya Dergâh Şadırvanı.

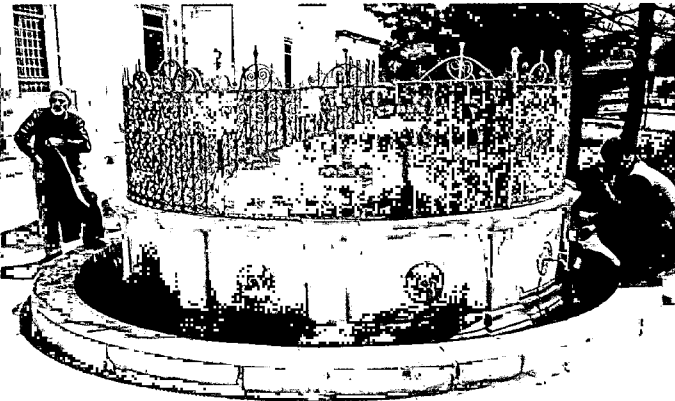

Resim 16: Kapı Camii'nin Bugünkü Şadırvanının Yakından Görünüşü.

Resim 15: Kapı Camii'nin Bugünkü Şadırvanı.

Resim 17: Konya Sultan Selim Camii Şadırvanı.

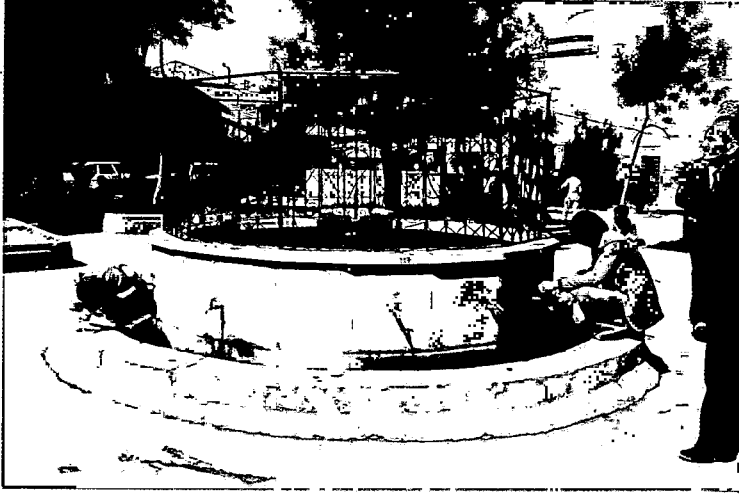
Resim 14: Kapı Camii Şadırvanı Haznetası.

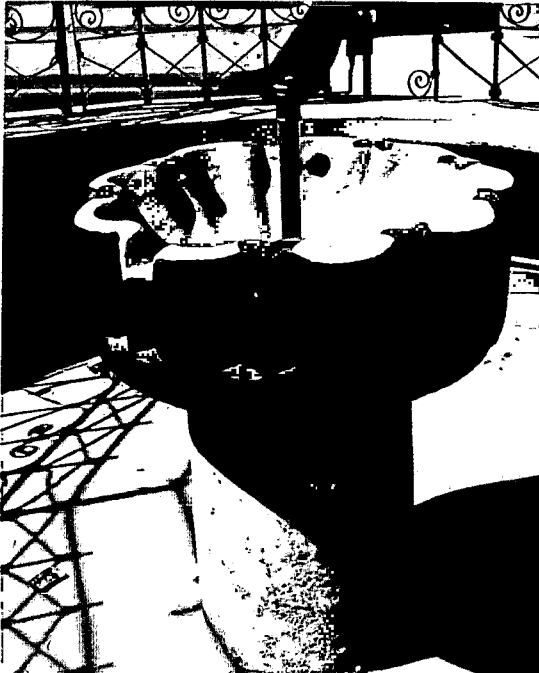
Resim 19:
Sultan Selim Camii
Şadırvanının Hazne Taşı.

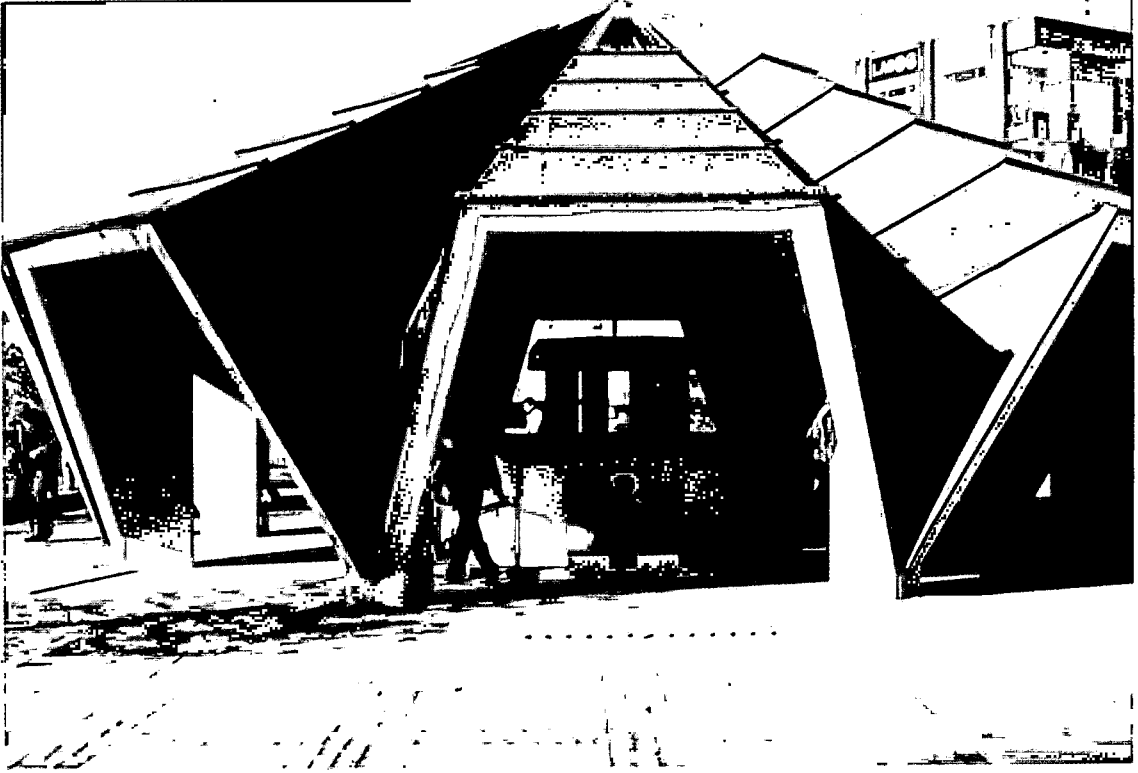
Resim 20: Konya Şerafeddin Camii Şadırvanı.

Resim 18: Sultan Selim Camii Şadırvanının
Göbeği

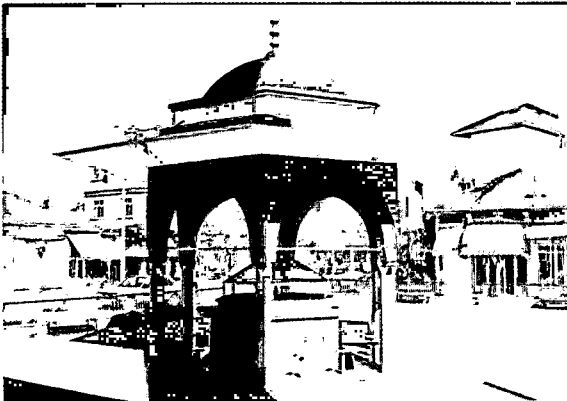
Resim 21:
Konya Şerafeddin Camii
Şadırvanının Göbeği.

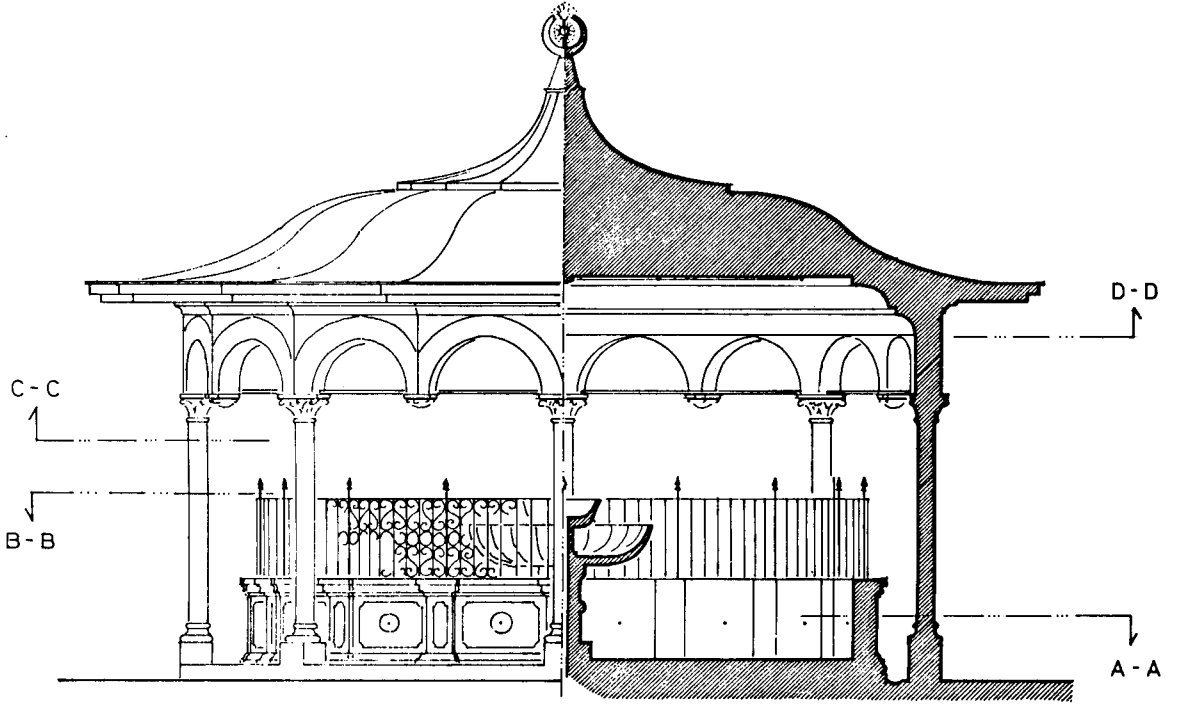
Resim 27: Aksaray Ulu Camii Şadırvanı.

Resim 26: Üsküdar Doğançılar Tekkesi Avlusunda Bulunan Günümüz Malzemeleriyle İnşa Edilmiş Bir Şadırvan (Y. Önge'den)

Resim 28: Yalvaç Ulu Camii'nin Bugünkü Şadırvanı.

MEVLÂNÂ DERGÂHININ ŞADIRVANI

Kısmî cephe

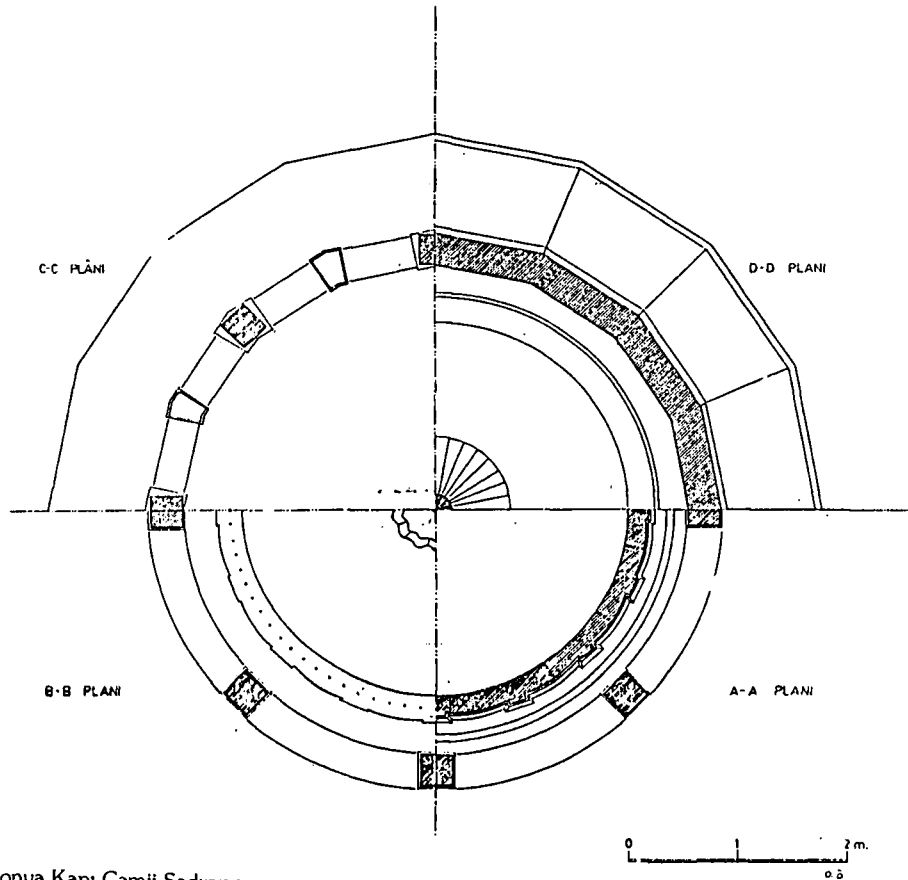
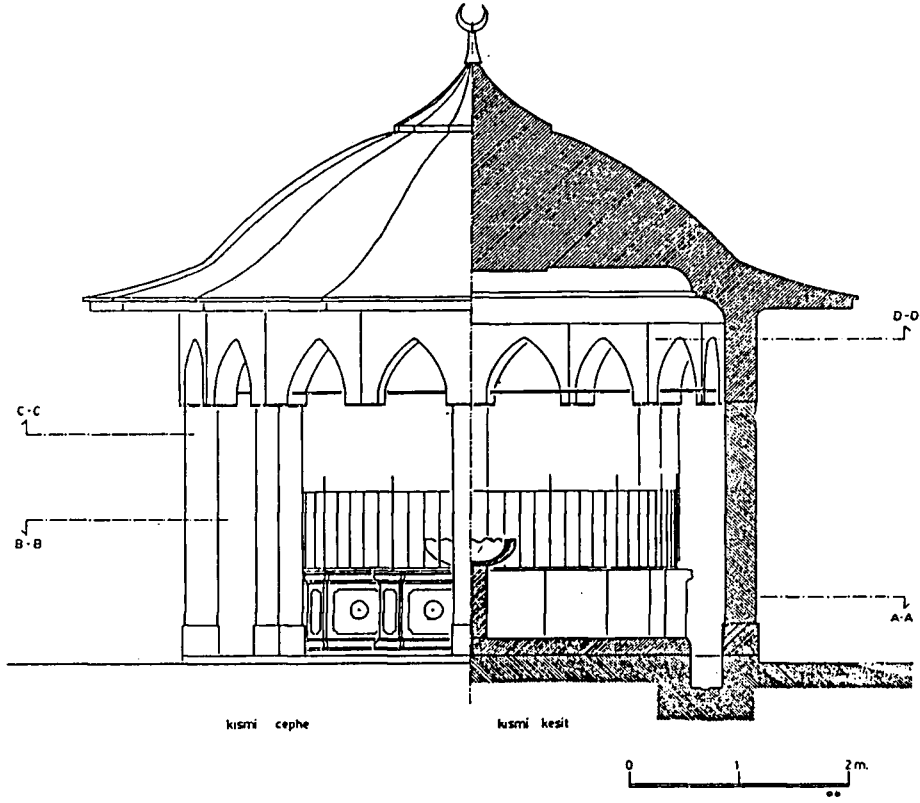
Kısmî kesit

0 1 2 3m.
y.ö.

C - C
plâniD - D
plâniB - B
plâniA - A
plâni

Çizim 1: Mevlana Dergâhı'nın Şadırvanı (Y.Önge'den)

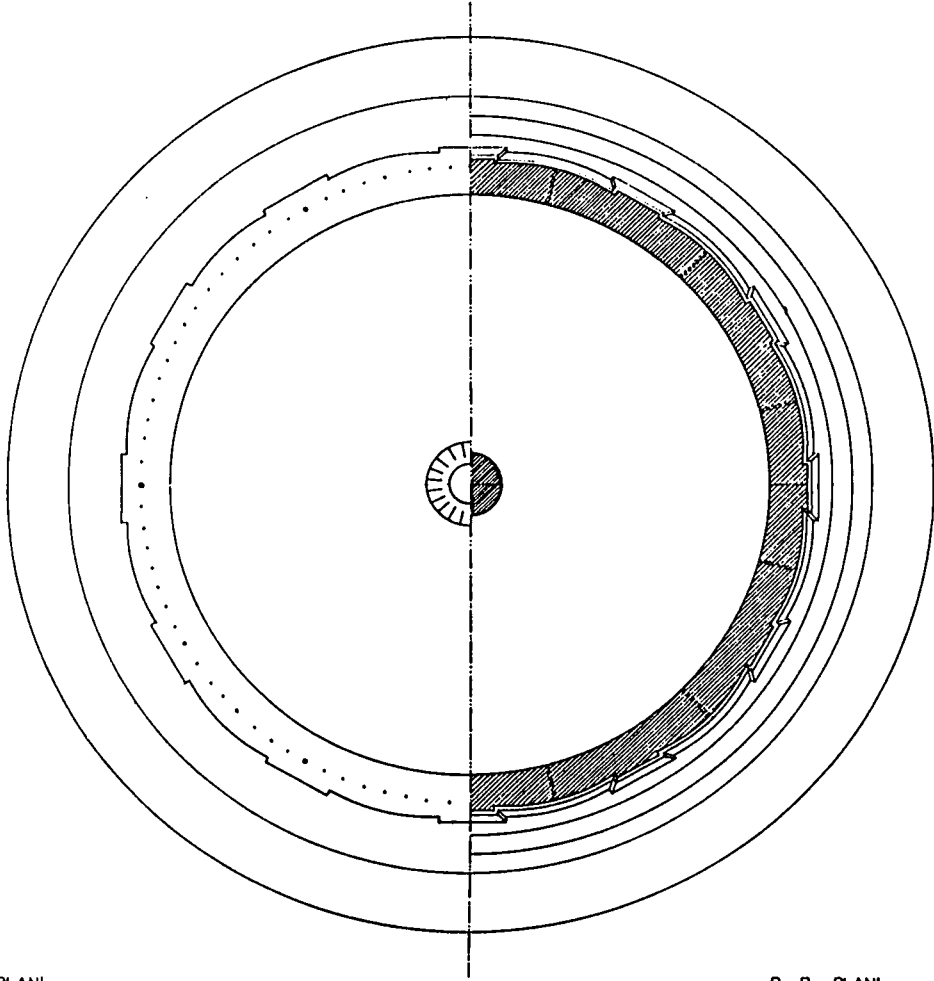
KONYA KAPI CAMİİ ŞADIRVANI

Çizim 2: Konya Kapi Camii Şadırvanı

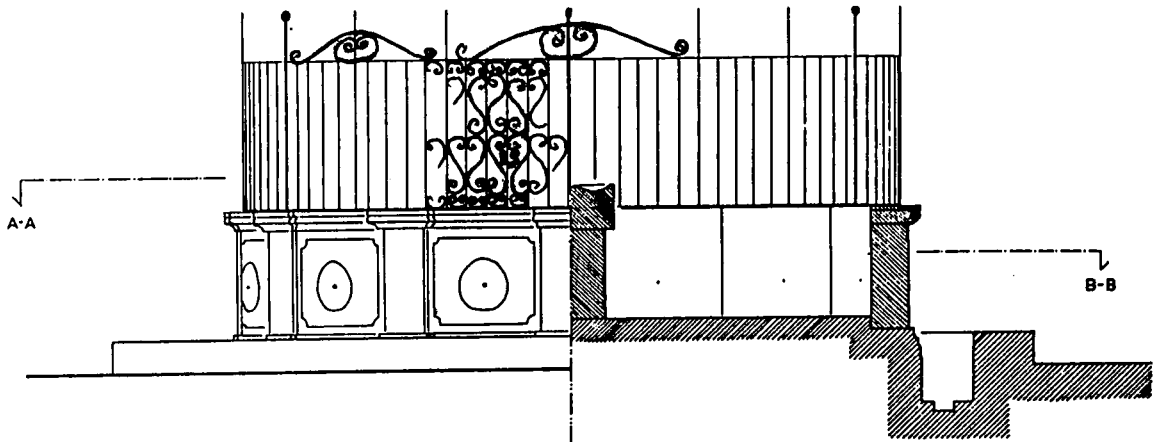
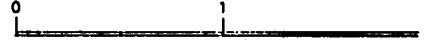

KONYA SULTAN SELİM CAMİİ ŞADIRVANI

A-A PLANI

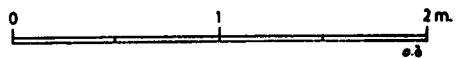
B-B PLANI

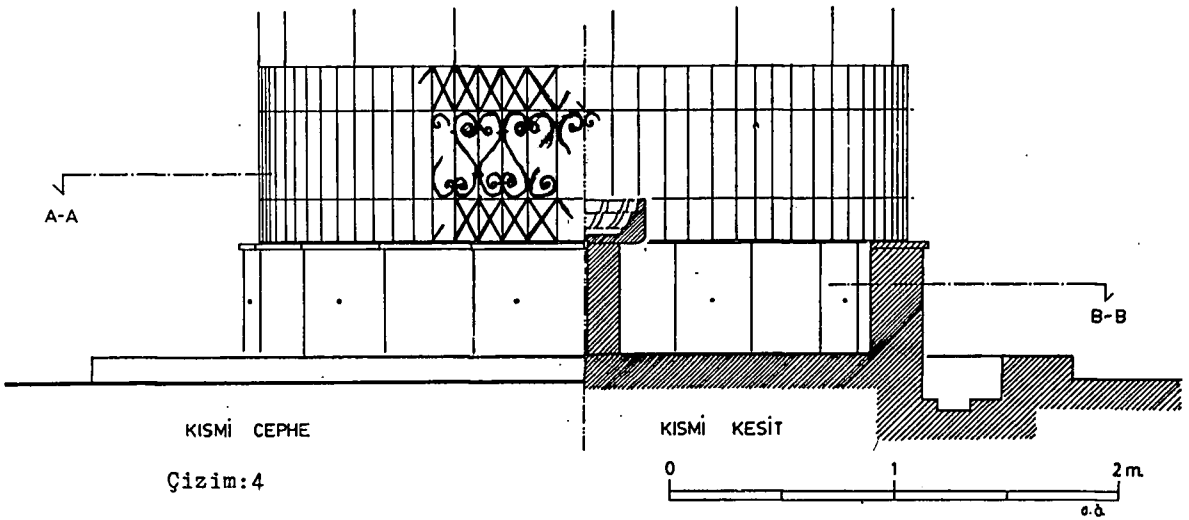
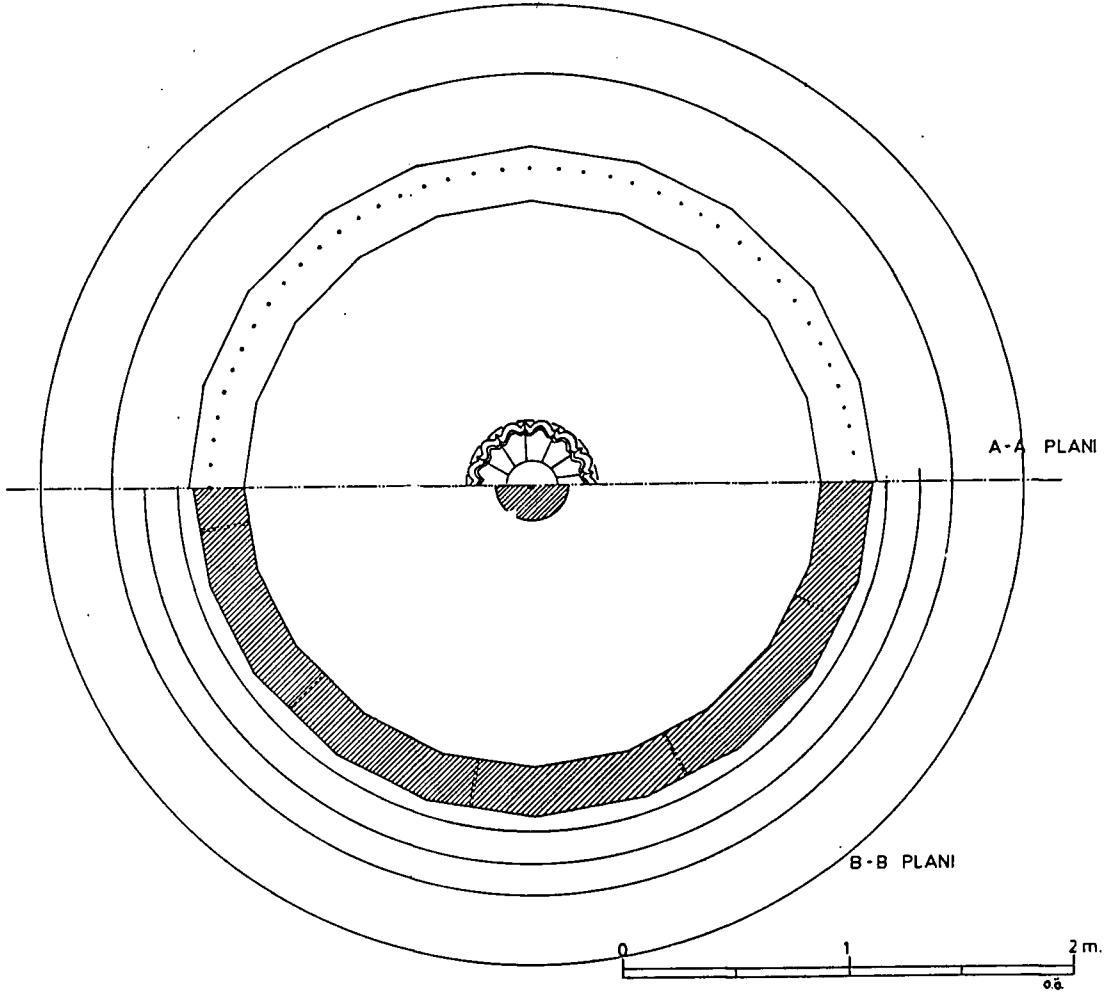
KİSMİ CEPHE

KİSMİ KESİT

Çizim: 3

KONYA ŞERAFEDDİN CAMİİ ŞADIRVANI

Çizim: 4

BİRGİ ULU CÂMİİ MİNBERİ

(712/1322)

Prof. Dr. Ali Haydar BAYAT

alazgirt zaferinden sonra, eski bir Hıristiyan ülkesi olan Anadolu'da kesif göçlerle nüfusun ekseriyetini göçebe Türkler'in teşkil ettiği Anadolu Selçuklu Devleti, bu topraklarda İslami kültür ve sanatı güçlendirmek amacıyla çevre İslam ülkelerinden ilim ve sanat adamlarını davet etmiş, bir kısım âlim ve sanatkar da huzur ve zenginliğinin cazibesine kapılıp Anadolu'ya yerleşerek, bu yeni Türk ülkesinde Türk-İslam medeniyetinin yükselmesine hizmet etmişlerdir. Bilhassa Alaeddin Keykubad devrinden itibaren gelen âlim ve sanatkarların ekseriyeti, Arap ülkelerinden ziyade Moğol istilasının zulmüne uğramış Türkistan, Harizm, Horasan, İran ve Azerbaycan gibi Türklerin yoğun bulunduğu bölgelerdendi. Bu durum Selçuklu Devleti'nin inkirâzından sonra ortaya çıkan Beylikler döneminde de devam etmiştir.

Batı Anadolu'da kurulan Beylikler'in XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik güçlerinin ortaya çıkmasıyla gelişen ve önem kazanan Tire, Ayasuluğ (Selçuk), Birgi gibi merkezlerde yaptırılan sanat değeri yüksek eserlerle buralara Türklük damgası vurulmuştur. Bu şehirler arasında Aydınoğulları'nın bir ara merkez olarak kullandıkları Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey'in 712/1312 tarihinde yaptırdığı cami, mimari özelliğinden ziyade Türk ağaç işçiliğinin en mükemmel örneklerinden biri olan minberi ve pencere kanatları ile sanat tarihimizde ayrı bir yeri vardır. Ancak bu sanat şaheserinin ihtişamına uygun olarak araştırıldığı söylenemez. Yaşadığımız bölge içinde olması sebebiyle detaylı olarak inceleme imkanını bulduğumuz Birgi Ulu Camii'nin bu tebliğimizde yalnız minberini ele almış bulunuyoruz.

BİRGİ ULU CÂMİİ

Beylikler döneminin en eski eserlerinden olan Aydınoğlu Mehmed Bey'in 712/1312

yılında Birgi'de yaptırdığı kare planlı (19.85x19.85 m.) camiye kuzey ve doğu cephelerinin ortalarındaki kapılardan girilir. İçinde beş sahin, dört sıra üzerine dizilmiş on beş mermer sütuna oturan kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Mihrabın önündeki sahin, tromplu bir kubbe ile, diğerleri ahşap çatı ile örtülmüştür. Selçuklu geleneğini devam ettiren çini mihrabın bordürü, çifte kıvrık dallı rümlerle çevrili olup içi firuze ve koyu mor geometrik ve yıldız geçmelerle tezyin olunmuştur. Alışılmışın dışında, câminin güney-batı köşesinde yükselen minâre firuze sırlı tuğlalara baklava zigzag motifleriyle işlenmiştir. Kuzey cephesinde, günümüzde mevcut olmayan sekiz-sütunlu revakı da bulunmaktaydı.

Birgi Ulu Câmii son cemaat yeri, sadeliği, gösterişler, uzak sütun başlıkları, ahşap pencere kanatları ve tebliğimize konu olan minberi ile Beylikler devrinin yenileşme hareketinin dikkate değer eserlerinden biridir.¹

BİRGİ ULU CÂMİİ MİNBERİ

Câmilerin en önemli kısımlarından olan minber, Hz. Muhammed'in, Mescid-i Nebevî'de hutbelerini söylediği üç basamaklı ahşap minberi dolayısıyla, mihrâb ile birlikte mescidlerin kutsî mekanları olarak özel bir kıymet kazanmıştır. Emevîlerin son zamanlarında camilere konmaya başlanan ilk minberler, Hz. Muhammed'in kine saygı ifadesi olarak üç basamaklı idi. Muaviye zamanında altı basamak ilavesiyle dokuz basamağa çıkartılmıştır. Mihrâbın sağında bulunan ve zamanla gelişerek klâsik şeklini alan minber Kapı (Taç, Aynalık, Kapı kanatları, Yan söveler), Gövde (Korkuluk, Merdiven,

1. Rudolf M. Rieftsaht, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Eserleri*, İstanbul 1941, s. 20-22; Suud Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara 1965, s. 222-223; Aynı yazar, *Türk Mimarisi*, Ankara 1970, s. 160; Metin Sözen, Zeki Sönmez, "Anadolu Türk Mimarisi" *Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi*, C. IV, 1982, s. 822.

Yan aynalık Şerefe altı ve Şerefe (Sahanlık, Külâh, Alem) den meydana gelir.²

Anadolu Türk sanatında Selçuklu ve Beylikler devri camilerinin sanat değerlerini artıran öğeler arasında ahşap işçiliğinin en ilginç örnekleri olarak minberler başta yer alır. Erken İslâm sanatında ilk olarak bol miktarda ahşap minber örneklerini Anadolu Selçuklu sanatında görmekteyiz. Ceviz, armut, abanoz, sedir ve gül ağacından yapılan minberler arasında, daha sonrakilere emsal olan oyma ve şebekeli oymanın büyük ölçüde kullanıldığı, geometrik ve bitkisel elemanların meydana getirdiği kompozisyonların ön planda yer aldığı Konya Alâeddin Câmii (1155), Siirt Ulu Câmii (1214), Divriği Ulu Câmii (1240), Ankara Arslanhane Câmii (1290), Ankara Kızılbey Câmii (1299), Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1298), Çorum Ulu Câmii (1306), Birgi Ulu Câmii (1322) tarihli minberleri ile aynı ustanın elinden çıkmış Manisa Ulu Câmii (1376), Bursa Ulu Câmii (1399) tarihli minberleri en tanınmış olanlarıdır. Yakın zamana kadar neşriyatta kitabeleri dışında derinliğine araştırılmayan bu eserler, yavaş yavaş detaylı çalışmalara konu olmaya başlamıştır.³

Minberin Tarihçesi (Tablo 1)

Birgi Ulu Câmii minberi, câminin inşa tarihinden (712/1312) on yıl sonra 722/1322 yılında yapılmıştır. Bunun başlıca sebebi, kanaatimize göre Anadolu'nun batısındaki yeni kurulmuş bir beyliğin bu çapta bir eseri yapabilecek sanatkarın gelmesini beklemiş olmasıdır. Minberi yapan usta, minberin batı yüzü kitabelerinden birinde yazılı olan Muzafferü'd-Dîn bin Abdül-Vâhid bin Süleyman el-Urani'dir (Tablo 9/2). Bugüne kadar kitabede ustanın nisbesini gösteren Aranî, muhtelif araştırmacılarca farklı olarak Mağribî, Arabî⁴, Arnî⁵, Garbî⁶ gibi şekillerde okunmuştur. Bazı yazarlar da bu şüpheli okuyuş sebebiyle nisbesini kullanmadan yalnız ismini vermekle yetinmişlerdir.⁷

M. Zeki Oral en doğru okunuşun Arnî olduğunu ifade ederek, Türkiye'de Arnas, Arnası, Arnavu, Arnis, Arnut gibi köy ve nahiyeler adlarını öne sürerek iddiasının doğruluğunu ispat etmeye çalışır.⁸

Bizim diğer araştırmacılarından farklı olarak Uranî şeklinde okuyuşumuzun sebebi, klasik İslâm nisbe kaynaklarında aynı harflerle yazılmış yalnız bu nisbeyi tesbit ettiğimizdenidir. Bir ara Azerbaycan'da Karabağ'ın eski adı Aran olarak okumaya meylettikse de Aran'ın yazılışının farklı olması dolayısıyla bu düşüncemizden vazgeçmiş bulunuyoruz.

Muzafferü'd-Dîn'in hayatı hakkında bilgimiz sınırlıdır. Ağaç işleri ile uğraşan sanatkar bir aileye mensuptur. Babası Abdül-Vahid

b.Süleyman'ın, Berlin Müzesi Türk İslâm Sanatları Bölümü'nde (Env. No. J. 584) Konya'dan götürülmüş şaheser ahşap bir rahlesi vardır. Rahlenin geçmelerinin 3. ve 5. dişleri üzerinde "**Amel-i Abdül-Vâhid b. Süleyman en-Neccar**" yazısı kazılıdır.⁹ Rahledeki tezyinat ile Birgi ahşap işlerindeki tezyinat aynı ekolün insanları tarafından yapılmıştır. Yine bilindiği gibi Konya Mevlana Müzesi'nde Selçuklu ağaç işçiliğinin en güzel örneklerinden biri olan Mevlana'nın sandukasını yapan usta, sandukanın ayak tarafındaki dikdörtgen içindeki kitabenin altıncı satırında kaydedildiği gibi Abdül-Vâhid b. Selim'dir.¹⁰ 1274 yılında yapılmış bu eser de aynı devrin ve aynı ekolün mahsulüdür. Konya'da metnini okuma imkanını bulamadığımız bu sanatkar ile Abdül-Vahid b. Süleyman'ın aynı şehirde, aynı devirde yaşamış ve Selim ile Süleyman kelimelerinin benzerliği (Süleyman'da elif ve nun faz-

2. Mescid, *İslâm ansiklopedisi*, C. VIII, 1970 s. 33-34; Minber, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, 1970, s. 336; M.Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri olan Ahşap Minberler", *Vakıflar Dergisi* V, Ankara 1962, s. 23.
3. Haluk Karamağaralı, "Çorum Ulu Câmii'ndeki Minber", *Sanat Tarihi Araştırmaları Yıllığı*, İstanbul 1965, s. 120-142; Ergül-Uğurlu, "Ankara Kızılbey Câmii Minberi", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, Sayı 10, s. 74-87; M. Beşir Aşan, "Harput Ulu Câmii Minberi", *Fırat Üniversitesi Dergisi* (Sosyal Bilimler), C. I, Sayı 2, 1987, s. 29-56.
4. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler II*, İstanbul 1929, s. 111; *İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, 1970, s. 338; R.M. Riefstahl, *Cenubî Garbî Anadolu'da Türk Eserleri*, İstanbul 1941, s. 82.
5. M.Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihleri", *Vakıflar Dergisi* V, 1962, s. 61.
6. *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, 1961, s. 633; Himmet Akın, *Aydınöğülleri tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 107; Erdem Yücel, "Selçuklu Ağaç İşçiliği", *Sanat Dünyamız*, Sayı 4, 1975, s. 5; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 39.
7. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı (XIV. yy)*, İstanbul 1977, s. 62-63; Aynı Yazar *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 212.
8. M.Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihleri", *Vakıflar Dergisi* V, 1962, s. 62.
9. Cevdet Çulpan, *Türk-İslâm Oymacılık San'atından: Selçuk Devri Bir Kur'an Rahlesi*, İstanbul 1960, s. 1 Aynı yazar, *Rahleler*, İstanbul 1968, s. 10-11.
10. M.Y. Akyurt, "Konya Asar-ı Atika Müzesinde Mevlana Celâleddin-i Rûmî'nin Sandukası", *Türk Tarih-Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi Sayı 3*, 1936, s. 115; Mehmet Önder, *Mevlana Müzesi Şaheserlerinden Mevlana'nın Sandukası*, Konya 1958; İ.H. Konyalı, *Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 666; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 38, 39, 299-300.

lası) dolayısıyla bu iki sanatkarın aynı veya ayrı kişiler olduğu tahkiye muhtaçdır. Veriler bu iki ismin aynı kişi olduğunu düşündürüyor. Bazı yazarlar Selim ile Süleyman farkına dikkat etmeden rahle ile sandukayı Abdül-Vahid b. Süleyman'ın yaptığını kaydetmektedirler.¹¹

Minberin Ölçüleri ve Tekniği (Tablo 3)

Tamamen ceviz ağacından yapılmış olan minber, eksiksiz ve sağlam olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Yalnız birçok benzerleri gibi sonradan bazı kısımları yaldızla boyanmıştır. Klasik minberlerde olduğu gibi (eşik ve taht zemini hariç) dokuz basamaklıdır. Basamakların derinlikleri 30-35, yükseklikleri 35-40 cm. arasındadır. Dokuzuncu basamak, yani şerefe zeminine çıkan basamağın yüksekliği 60 cm. dir. Kanaatimize göre diğer basamaklara göre çok yüksek olan bu basamak, klasik minberlerdeki dokuz basamak geleneğini muhafaza etmek maksadıyla diğerlerinden farklı tutulmuştur.

Minberin ölçüleri:

Uzunluğu: 4.50 m.

Yüksekliği:

- Taht zeminine kadar: 4.25 m.

- Külaha kadar: 6.27 m.

- Külah tepesine kadar: 7.00 m.

Eni: 1.15 m.

Kapı üstündeki tacın ebadı: 0.47x1.15 m.

Kapı kanatları: 0.43x1.56 m.

Ön cephe yüksekliği (tacın tepesine kadar): 2.60 m.

Korkuluk eni: 0.50 m.

Şerefe altı geçit: 0.90x1.60 m.

Yapılış Tekniği ve Tezyinat:

Minber çivi, tutkal kullanılmadan, yivli çitalar yardımıyla birçok parçanın bir araya getirilmesiyle meydana getirilen dolayısıyla nem, ısı gibi dış tesirlerle ağacın kırılmasına, çatlamasına çarpılmasına engel olan, pahalı ve çok emek isteyen künde-kârî (Çatma, geçme) tekniği ile yapılmıştır. Ayrıca oyma tekniği olarak ahşap sanatında kullanılan düz satırlı derin oyma, yuvarlak satırlı derin oyma, çift katlı kabartma oyma, şebekeli oyma¹² tekniklerin hemen hepsini bu eser üzerinde tesbit edebiliyoruz.

Kapı üzerindeki taç, (Tablo 2) yekpare ceviz ağacından çok ince, kıvrık dallar, rumî palmetler çok ince bir tarzda şebekeli oyma tekniğiyle, yan aynalıklar ve şerefe altı künde-kârî tekniği ile, kitabelerin bir kısmı çift katlı kabartma tekniği ile, minber kapı kanatları bordürler ile künde-kârî parçalar içindeki motifler yuvarlak satırlı derin oyma ve çalışmamıza almadığımız pencere kanatlarının bir kısmında düz satırlı derin oyma teknikleri kullanılmıştır.

Minberin külâhı (Tablo 4) üçgenlerden meydana gelmiş piramit şeklinde olup fazla sivri değildir. Piramiti meydana getiren üçgenler üzerindeki geometrik desenlerde oyulmuş beşgen ve altıgen yıldızlarla adeta gökyüzü senbolize edilmektedir. Külâhı teşkil eden üçgenlerin meydana getirdiği geometrik kompozisyonun analizi şöyledir: Üçgenlerin meydana getirdiği ongenin bir parçasının çıkarılması ile kalan parçaların bir araya getirilmesiyle basık pramidal külâh ortaya çıkmaktadır. Mevcut minberlerin hiçbirinde göremediğimiz bu kompozisyon anlayışı Birgi Ulu Câmii minberinin orjinal yönlerinden biridir.

Selçuklu ve Beylikler dönemi ahşap eserlerde ve bu arada minberlerde uygulanan teknikler arasında üslûb farklılığını ortaya koyabilecek ayrılıklar yoktur. Fark sadece ayrı bölgelerde veri yoğunluğunun artmasındadır. Bir üslûbun hakimiyet sınırlarını çizmek zordur. Çünkü ustaların büyük bir kısmının (Birgi minberini yapan ustada olduğu gibi) gezici olduklarını ve Anadolu için kozmopolit bir sanat görüşünün taşıyıcıları olduklarını kabul etmek daha doğru olacaktır.¹³

Minber tezyinat yönünden çok zengindir (Tablo 5,6,7). Künde-kârî tekniğiyle yapılmış yan aynalıklardaki pano, merkezleri birbirini dik kesen ve teğet olan daireler üzerinde sekizgen yıldızlarla, bunların etrafındaki beşgen yıldızlarla altıgen parçalardan meydana gelir. Şerefe altı ise, merkezinde ongen yıldızların olduğu geometrik desenin çizgilerinin kesiştiği alanlar içinde kalan yıldız, altıgen ve sekizgenler üzerinde değişik rumî tezyinatı ihtiva ederler. Yuvarlak derin oyma tekniği ile her biri kusursuz, en ince noktalarına kadar işlenmiş bu rumîlerin sayısı diğer Anadolu minberlerinden daha fazladır. Yerde tesbit ettiğimize göre yan aynalıklarda 14 ayrı deseni ihtiva eden 588, şerefe altında ise 10 ayrı deseni ihtiva eden 214 parça vardır. Ayrıca yan aynalıklarda üç ayrı desenli oyulmuş altı, şerefe altında ise doğu ve batı yüzlerinde ikişerden farklı desenli dört kabara vardır.

Bordürler (Tablo 7,8) yedi ayrı desende yaklaşık 65 m. uzunluğunda lotus, yaprak, kıvrık dal motiflerini ihtiva eder. Bazı bordürlerde birbirinden farklı beş motif birbirini

11. Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1984, s. 317; Cevdet Çulpan **Rahleler**, İstanbul 1968, s. 11.
12. Erdem Yücel, "Türk Sanatında Ağaç işçiliği" -**Antika**, Sayı 6, 1975 s. 10; Gönül Öney, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları**, Ankara 1978, s. 116-117.
13. Seyfi Başkan, "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatı", **İlgi**, Sayı 42, 1985, s. 13.

takib eder.

Yan aynalık ve şerefe altında merkezle- rinde sekizgen ve ongen yıldızların bulunduğu geometrik kompozisyonlar, korkuluk şe- besinin düzeni, Selçuklu ve Beylikler dönemi minberlerinde, biri veya birkaçı aynı eser üzerinde bulunabilir. Fakat Birgi minberinin yan aynalık, şerefe altı, korkuluk kompo- zisyonlarının genel geometrik çizimlerini aynen 1298 tarihli Eşrefoğlu Câmii minberin- de görmekteyiz. Ancak aralarda kalan, yıldız, altıgen, sekizgen gibi alanların tezyinatı farklıdır.

Minberlerde ve diğer İslâm sanat eserle- rinde görülen belirli geometrik kompozisyon- ların süsleme amacı dışında senbolik anlamları da vardır. Bilindiği gibi geometrik süsleme, İslâm sanatının kendine has görüntülerinden biri olup, aynı motifin zaman ve mekan olarak birbirinden uzak bölgelerde ortaya çıkışı, bun- ların kopye edildiklerini göstermesinden ziyade, aynı düşünce sistemine sahip sanatkarlar tarafından değişik çevrelerde ayrı ayrı yeniden meydana getirildiği şeklinde düşünmek gere- kir.¹⁴

İslâm medeniyetinde matematiğin, islâmî gelenekte ayrıcalıklı bir yeri vardır. İslâm sanat ve mimarisinin geometrik yönleri, plas- tik sanatlardaki rakam sembolizmi ve aritmetik sevgisi, doğrudan İslâmî tevhid doktrinine dayalı mesajıyla ilgili olup, İslâm dünyasının her yerinde, Müslümanların, metafizik hakkın- daki en seviyeli kitaplardan, evlerde kullanılan çömlüğe kadar matematikle doğrudan ilgili bir düzen ve ahenk içinde olması bundan dolayı- dır. İslâm dünya görüşünde matematiğin kut- sal karakteri sanat dışında hiçbir alanda bu kadar aşikar olmamıştır. Geometrik ve aritmet- tik metodun yardımıyla sanat ulvileşmiş, Bir'in çokta hazır ve nazır doğrudan yansıtan bir çevre oluşturmuştur.¹⁵

MİNBER KİTÂBELERİ (Tablo 9)

Birgi Ulu Câmii ve minberinin kitâbeleri konusunda bugüne kadar İ.H. Uzunçarşılı, R. Riefstahl, M.Z. Oral, ve H. Akın'ın¹⁶ yayın- larında okunmuş ve tercüme hataları bulunmak- tadır. Bizim çektiğimiz detaylı fotoğraflar ve Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim üyelerinden Doç. Dr. Ali Yardım'ın yazıları yerinde bizzat deşifre etmesiyle bura- da kitabelerin hatasız bir neşrini vermiş bulu- nuyoruz. Kitabe metinlerinin tercüme ve kritiğini daha sonra müştereken yapacağımız bir çalışmaya bıraktığımızdan burada vermiyo- ruz.

Minberin yapılış tarihi, yaptırana ait ve usta ismini ihtiva edenlerin dışındaki kitabele- rin hepsi hadis-i şeriftir. Anadolu'daki minber-

ler arasında Divriği Ulu Câmii minberi hariç, bu kadar hadisi ihtiva eden minber yoktur.

I- Minber Kapı Kitâbeleri

* Kapı aynalığındaki şebekenin üst ve altında

اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَقَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَدَعَاءٍ لَا يُسْمَعُ
وَنَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ هَوْلَاءِ الْأَرْبَعِ

* Minber kapı kanatları üzerinde

أَحَبُّ الْبِقَاعِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى السَّاجِدُ مَا مِنْ عَمَلٍ أَفْضَلَ مِنْ إِشْبَاعِ كَيْدِ
جَانِعِ

II- Minber batı yüzü kitabeleri

* Şerefe üstünde

إِنَّ الْحَسَدَ لِيَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ

*Şerefe altında üç satırlık kitabe

إِنْ أَكْثَرَ مَا يُدْخِلُ النَّاسَ الْجَنَّةَ تَقَرَّى اللَّهُ وَحَسَنُ الْخُلُقِ مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ
أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ بِتَابِعِ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ
عَمَلٌ مُظْفَرٌ الدِّينِ بِنِ عَيْدِ الْوَاحِدِ بْنِ سَلِيمَانَ الْعَرَنِيِّ

(Üçüncü satırda minberi yapan Muzaf- ferü'd-Din b. Abdül-Vahid b. Süleyman el- Arani)

* Korkuluk bordürünün ortasındaki inşa kitabesi 722/1322

فِي سَنَةِ آتَمِي وَعِشْرِينَ وَسَبْعِمِائَةَ

14. Yıldız Demiriz, "Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar" *Anadolu Uygarıkları Ansiklopedisi*, C. V, 1982, s. 8867.
15. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1985, s. 58-59; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, İstanbul 1989, s. 88-90; Keith Critchlow, *İslamic Pater an Analytical and Cosmological Approach*, London, 1983; Laleh Bakhtar, *Sufi, Expression Of The Mystic Quest*, London, 1976, s. 98-111.
16. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler II*, İstanbul 1929, s. 111; R.M. Riefstahl *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Eserleri*, İstanbul 1941, s. ; M.Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihleri", *Vakıflar Derğisi V*, Ankara 1962, s. ; Himmet Akın, *Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s.

III- Minber doğu yüzü kitabeleri

*Şerefe üstü

إِنَّ رَبِّي أَمَرَنِي أَنْ يَكُونَ نُطْقِي ذِكْرًا وَصَمْنِي فِكْرًا وَتَطْرِي عِبْرَةً

* Şerefe altında üç satırlık kitabe

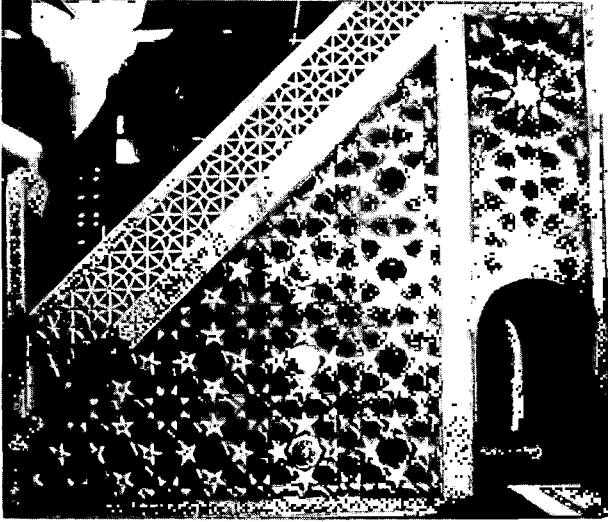
مَنْ يَشْتَقِ كَرَامَةَ الْآخِرَةِ يَدْعُ زِينَةَ الدُّنْيَا

أَمْرًا بِإِبْدَاعِ هَذَا الْمِنْبَرِ الْبَدِيعِ الْأَمِيرِ الْعَالِمِ الْعَادِلِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ بِنِ عَزَّ
نَصْرَهُ

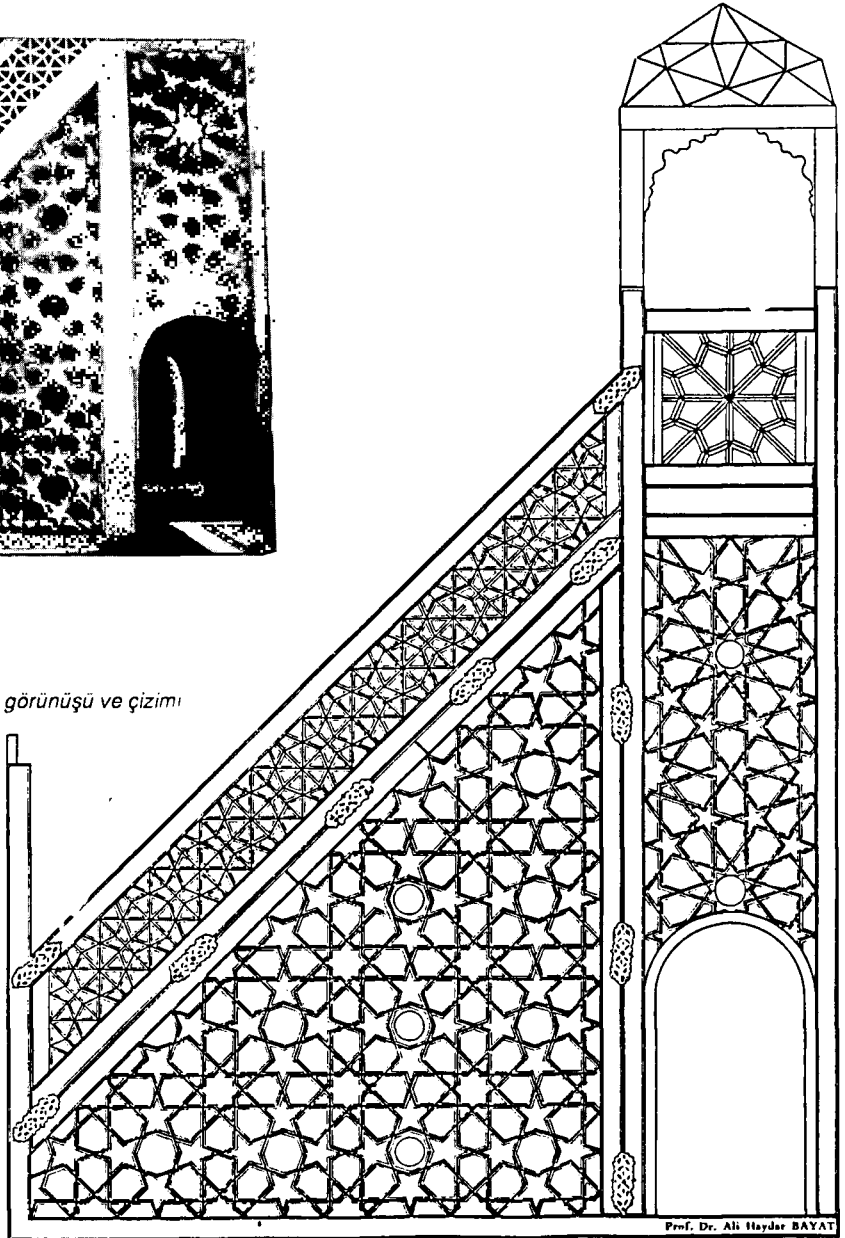
سَيِّدِ أَسْلَابِ الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْآخِرَةِ لَمَّا لِي فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَسَبِهِ

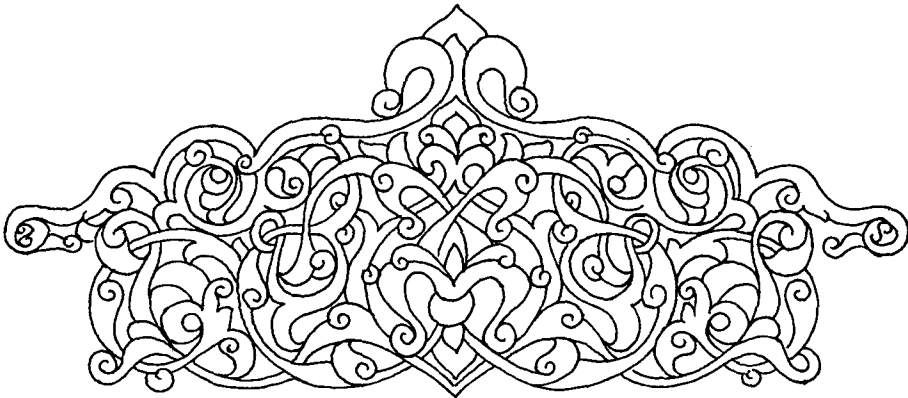
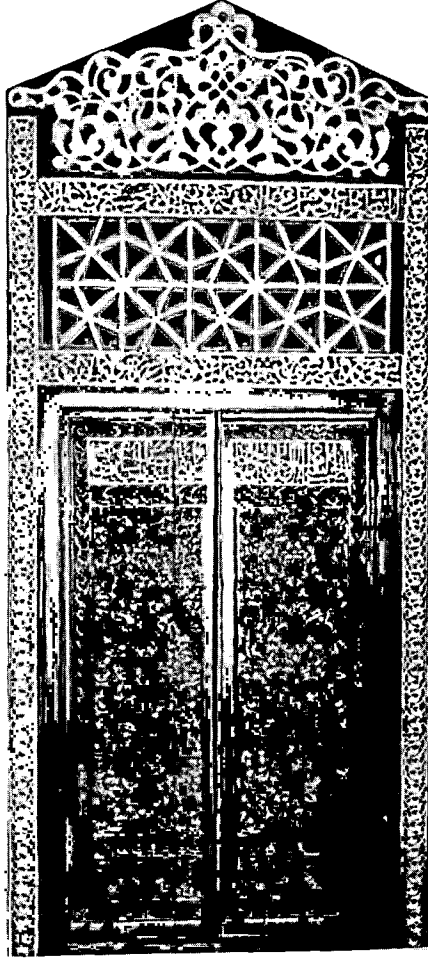
Sonuç olarak ifade etmek gerekirse,

Aydinoğlu Mehmed Bey'in 1312 tarihinde Birgi'de yaptırdığı caminin inşasından on yıl sonra 1322'de Muzafferü'd-Dîn b. Abdül-Vahid b. Süleyman adında bir sanatkarın yaklaşık üç bin parçadan kündekari tekniği ile meydana getirdiği ceviz minber, bütün ahşap tekniklerini ihtiva etmesi, külahının orjinalitesi, desen zenginliği, günümüze kadar sağlam gelmesi ince ve temiz işçiliği ile Selçuklu geleneğini devam ettiren Beylikler döneminin en önemli ahşap eserlerinden biri olarak sanat tarihimizde ayrı bir yeri olması gereken eserler arasındadır. Bazı üniversitelerimizde yakın bir tarihte açılan geleneksel Türk el sanatları bölümlerinde öğrenci ve öğretim elemanlarının bu ve buna benzer eserlerden faydalanarak bu sahadaki Türk sanatını daha ileri götüreceklerine inanıyoruz.

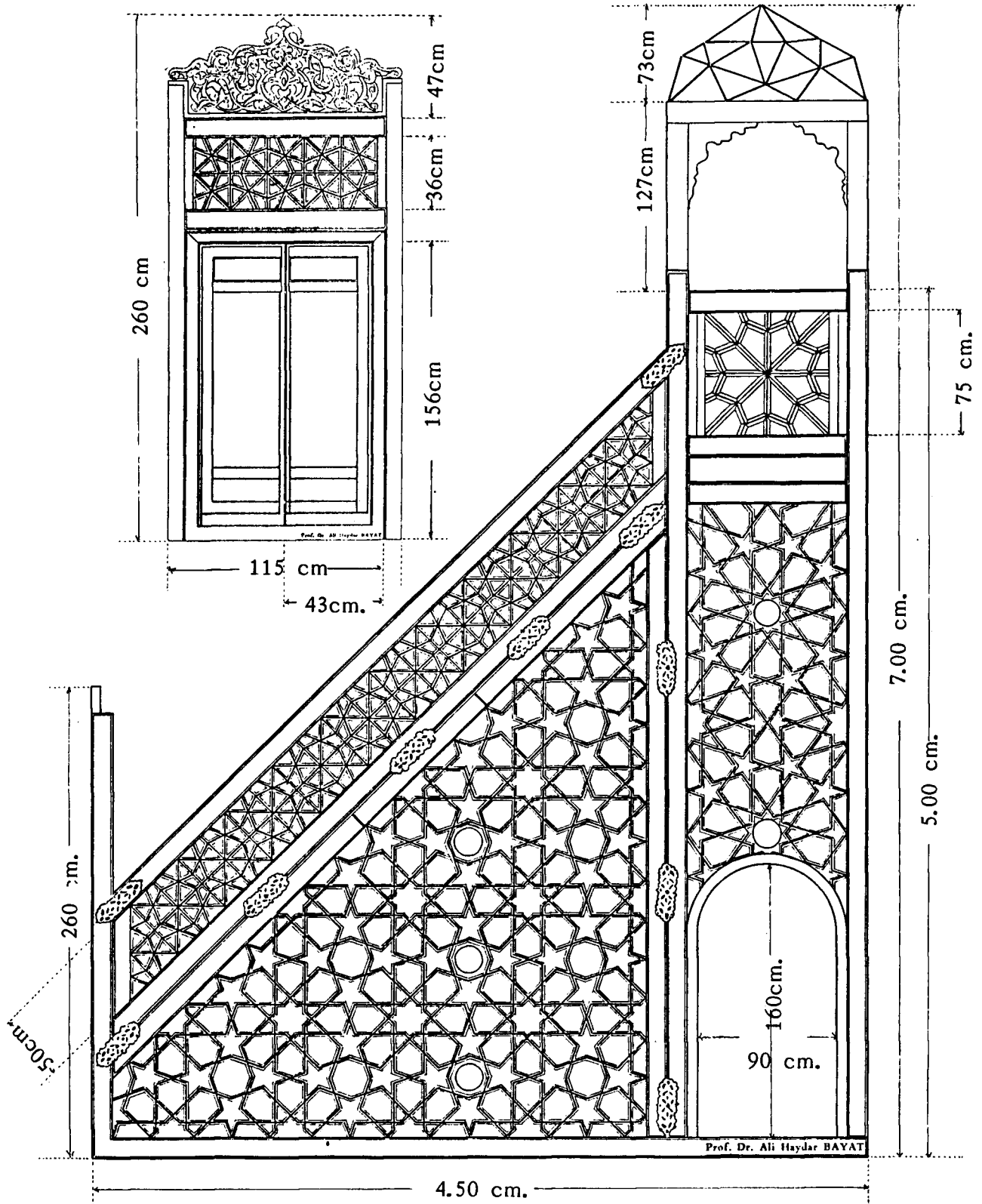
Tablo 1: Birgi Ulu Cami Minberinin görünüşü ve çizimi

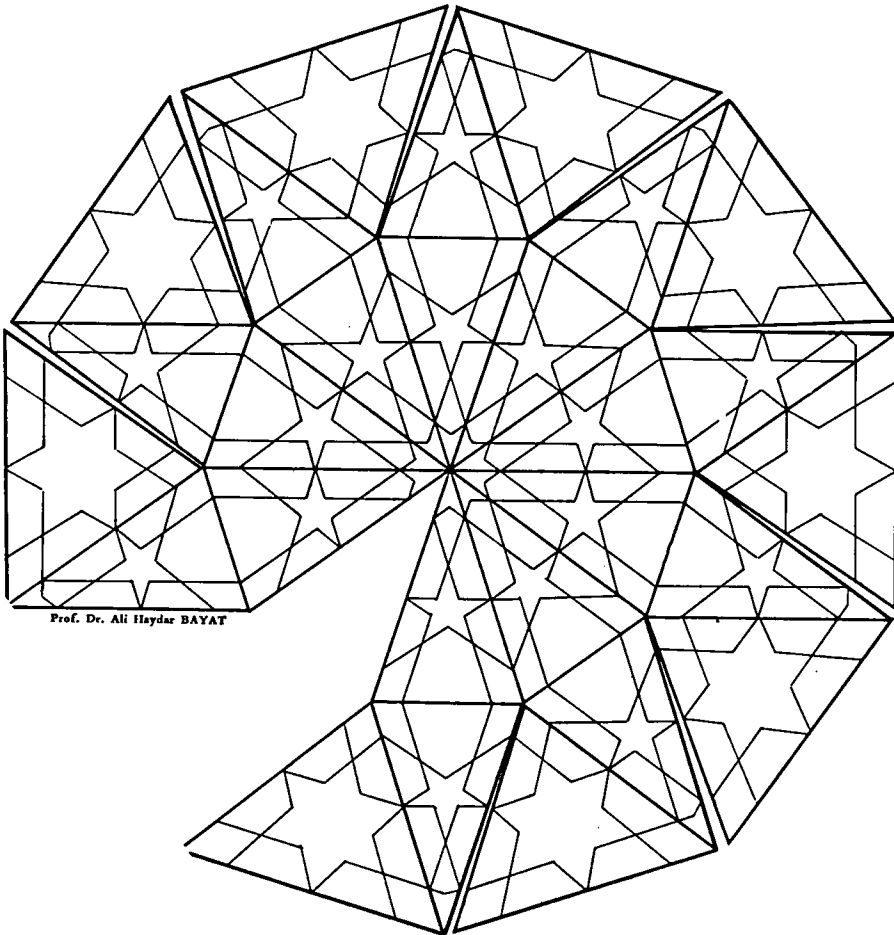
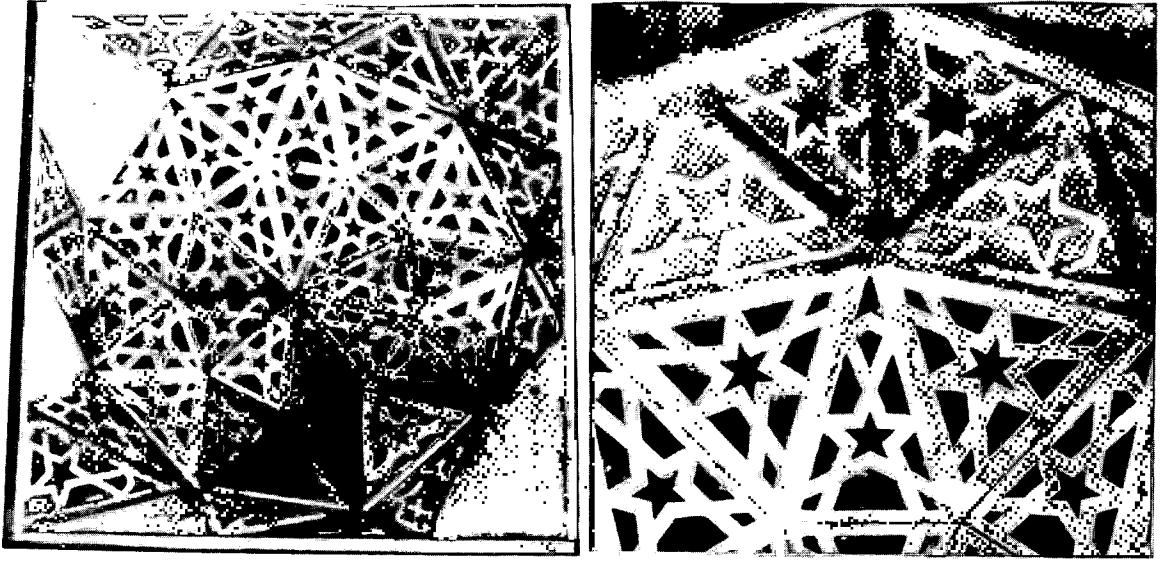

Tablo 2: minberin kapısı ve tacının çizimi.

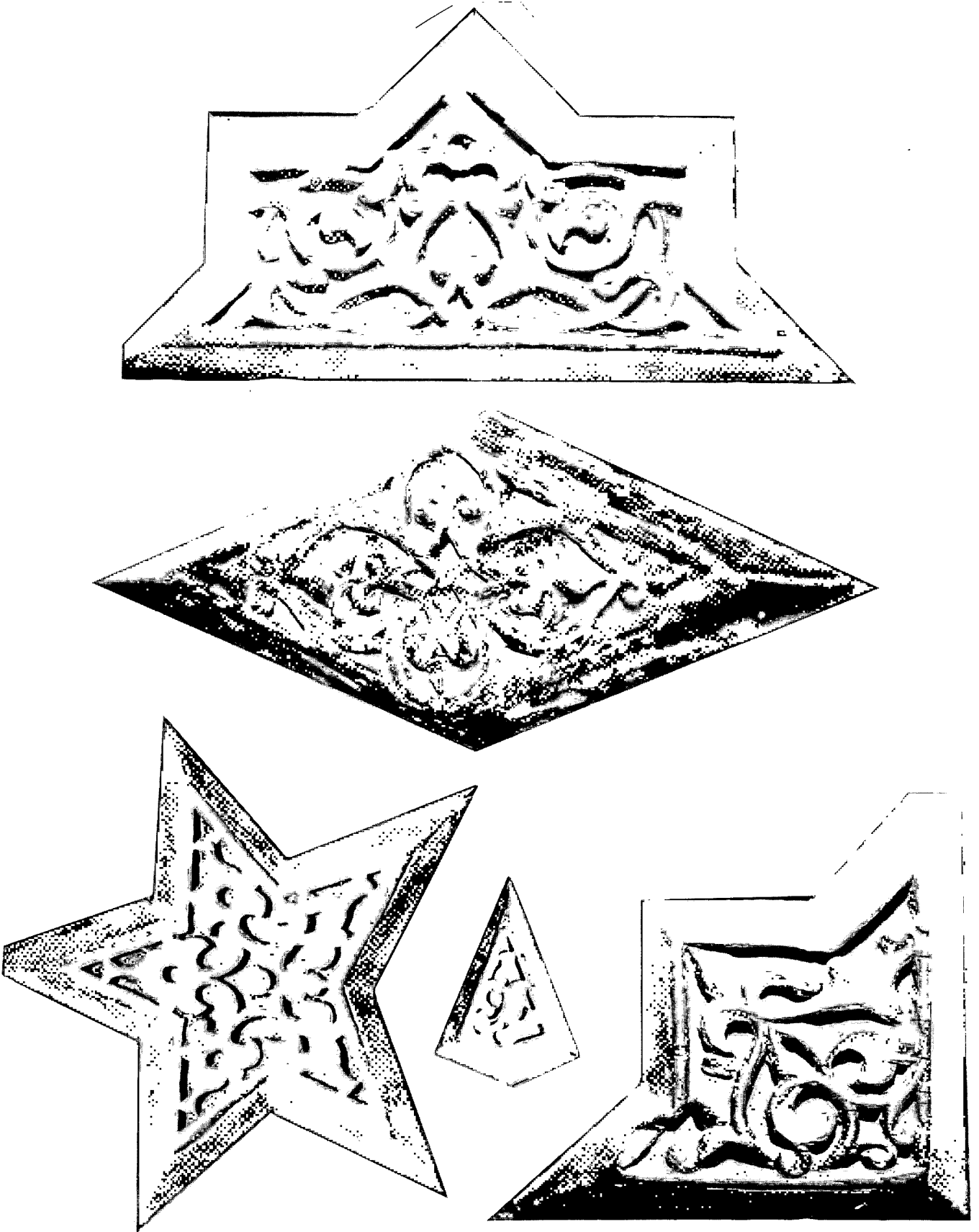

Tablo 3: Minberin boyutları

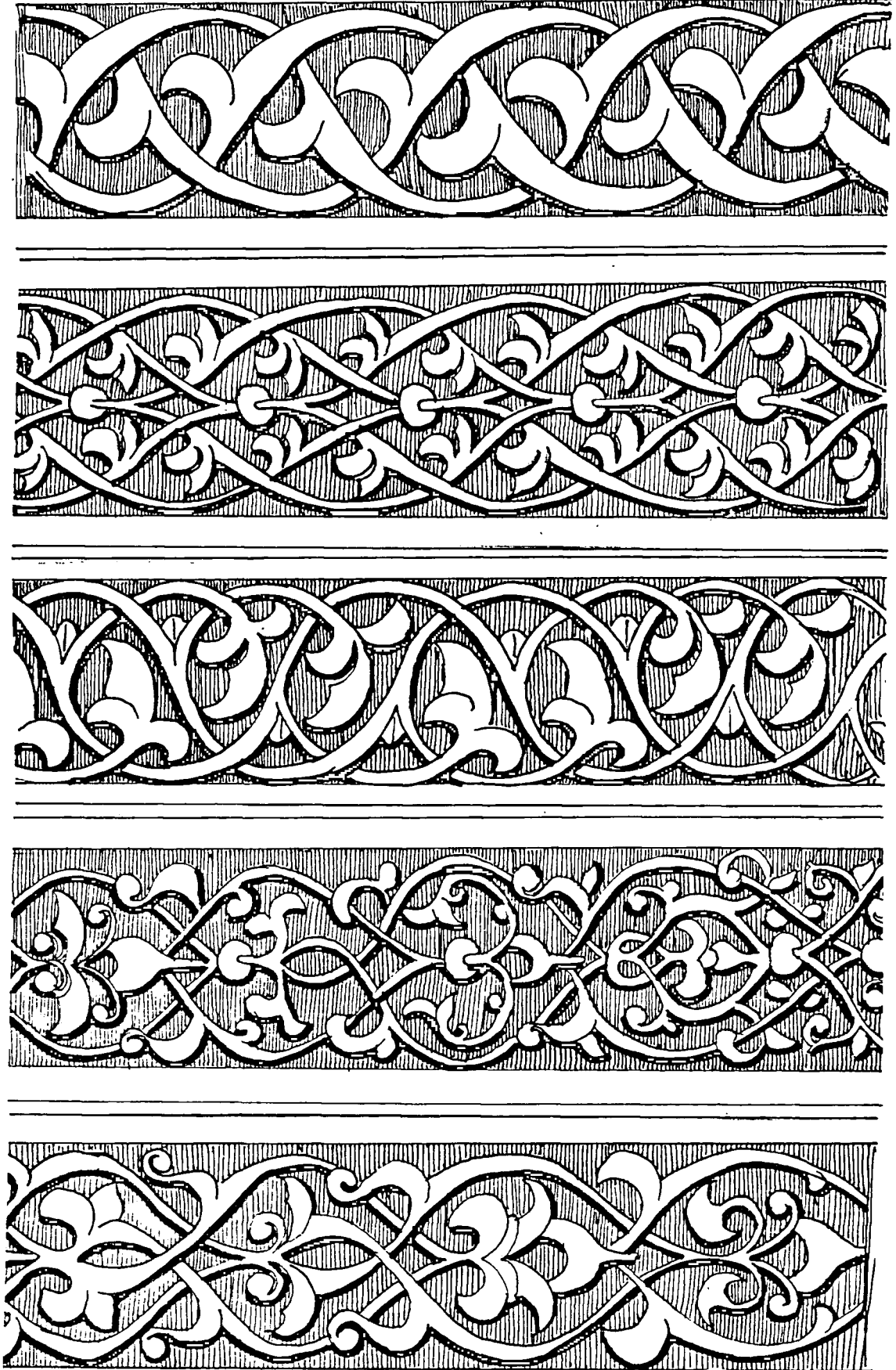

Prof. Dr. Ali Haydar BAYAT

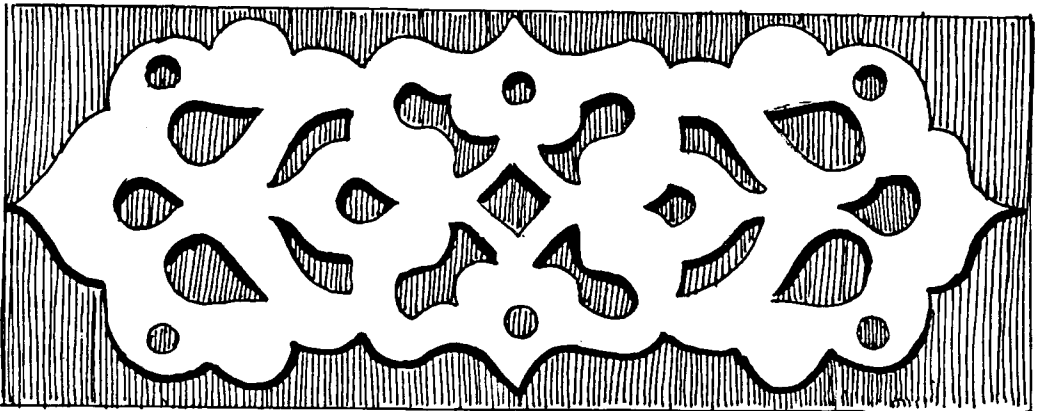
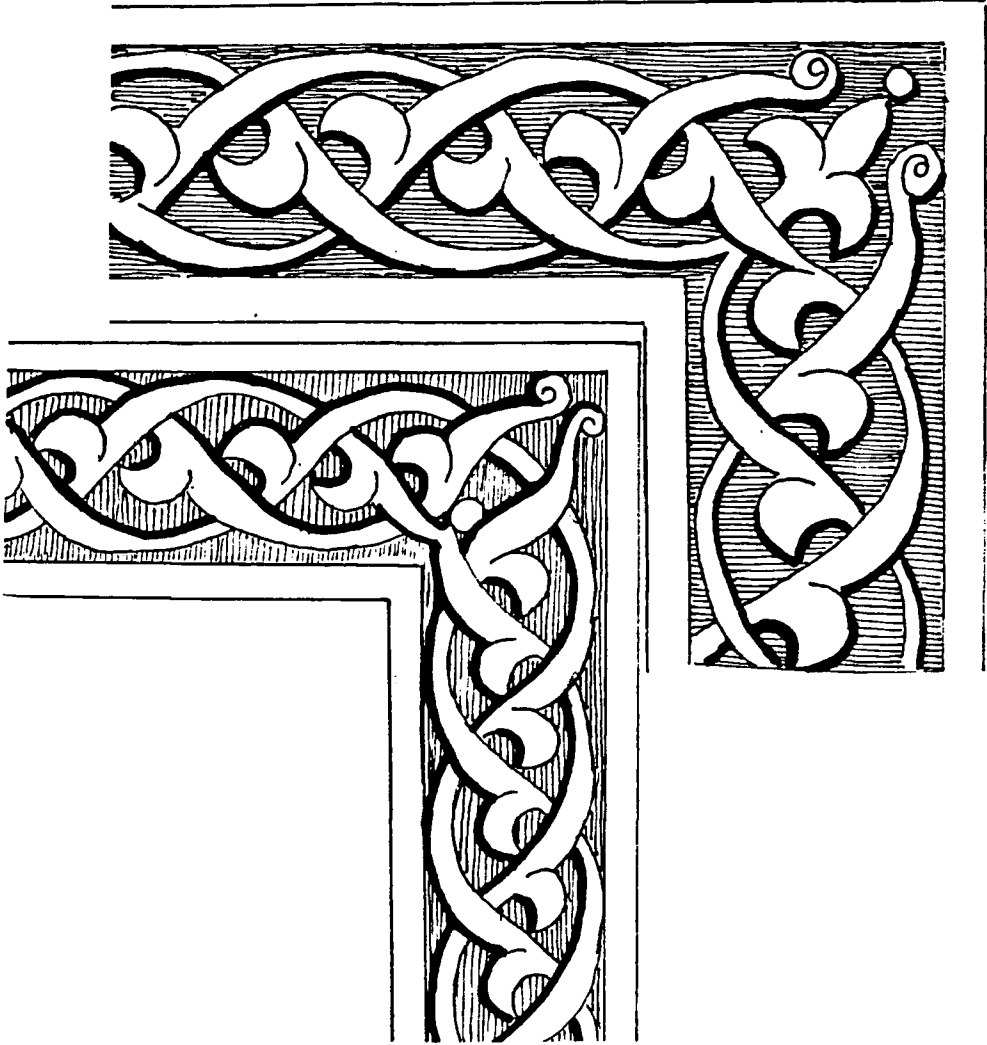
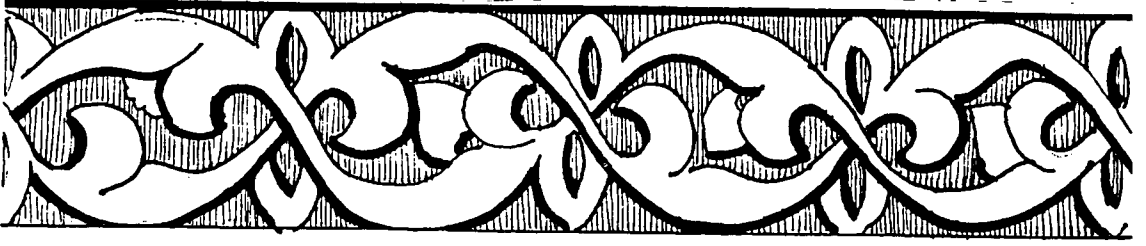
Tablo 4: Minber kühâninin şerefeden görünüşü ve çizimi.

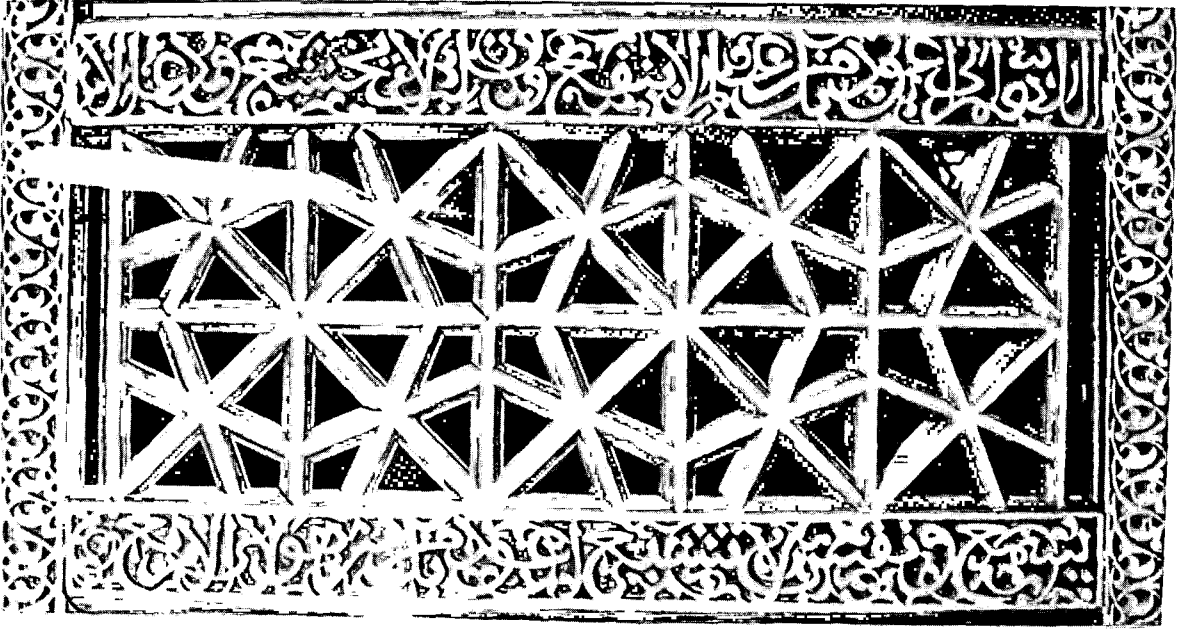
Tablo 6/3: Minberin yan aynalıklarındaki tezyinat.

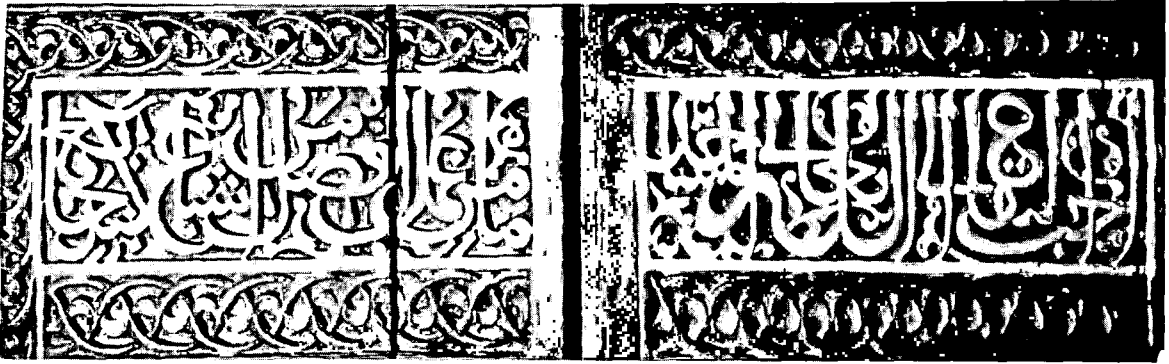
Tablo 7: Minberin bordürlerinin çizimleri.

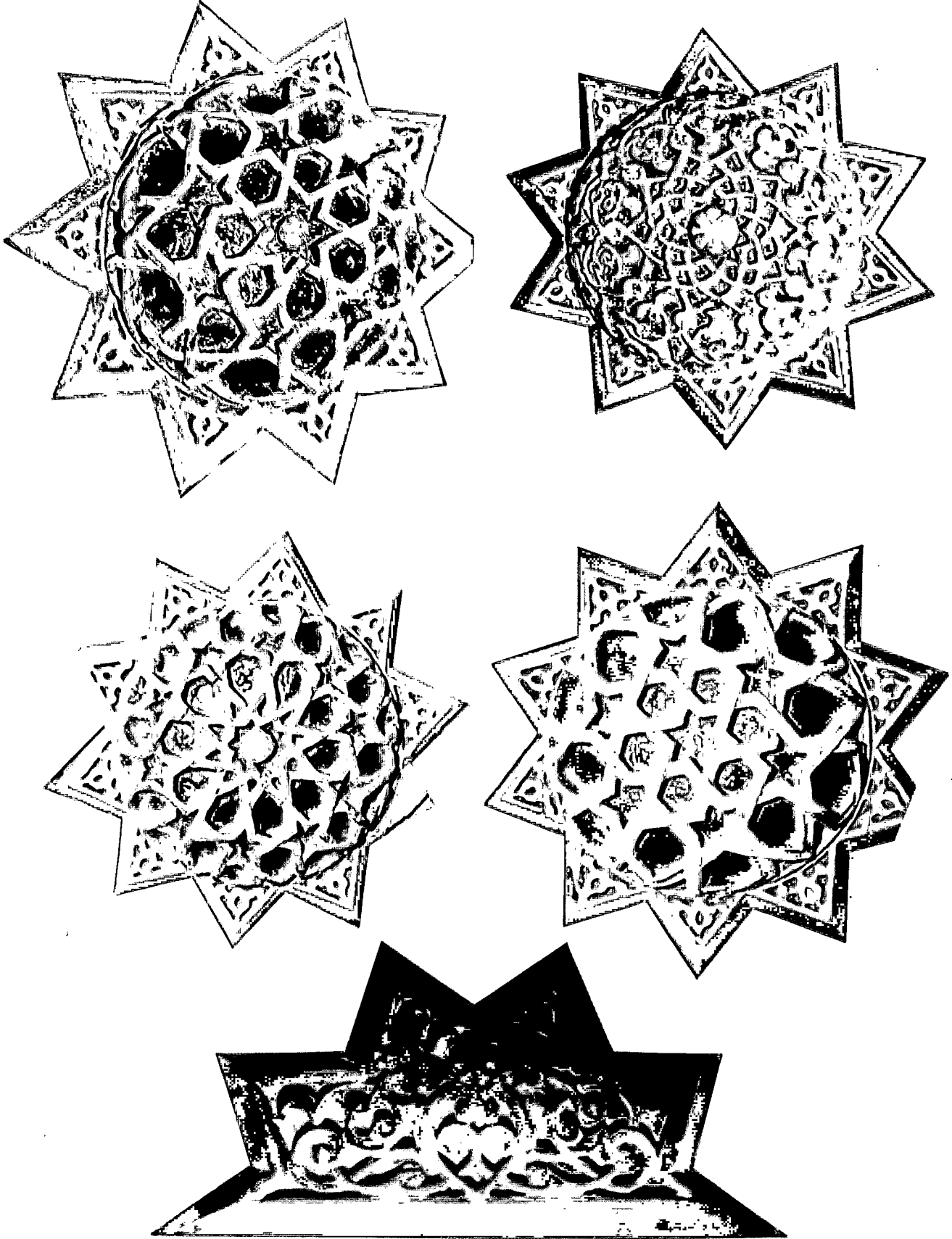
Tablo 8: Minberin bordür çizimleri ile minberi sağlamlaştıran tezyinatlı demir levha.

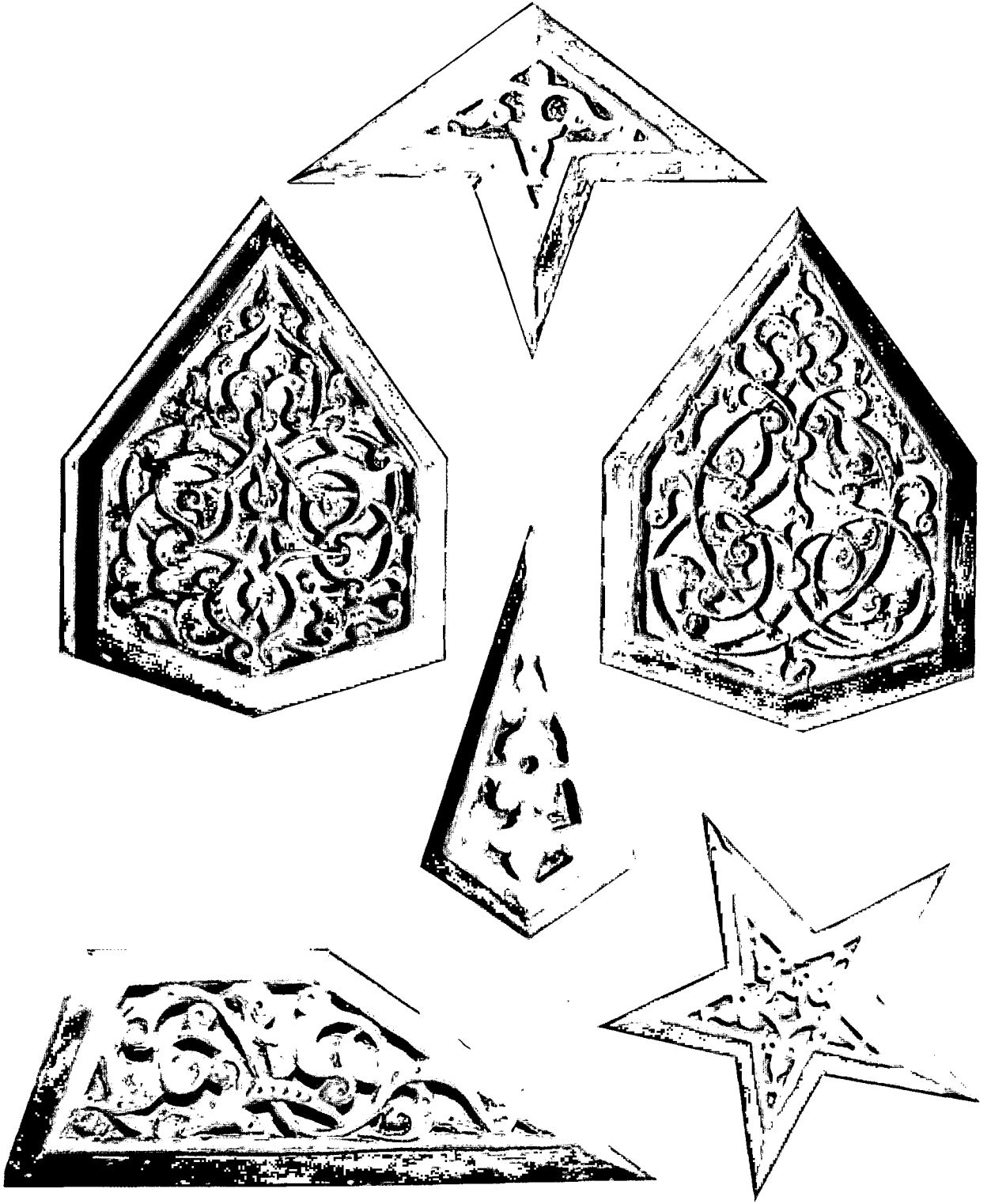
Minber kapı üstü kitabesi.

Minber kapı kantaçlarındaki kitabeler.

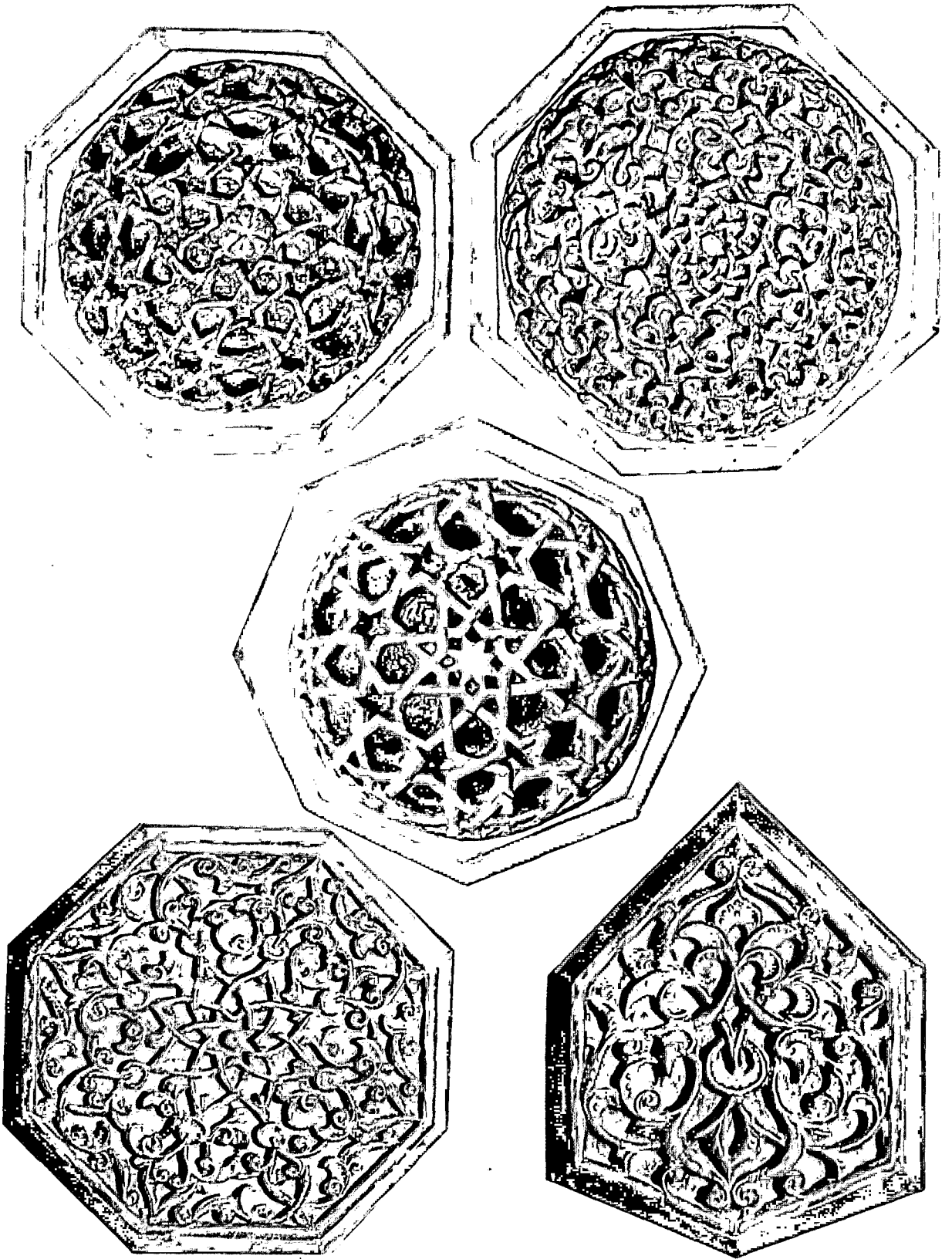

Tablo 5/1: Şerefe Altı Kabaraları ve Desenleri

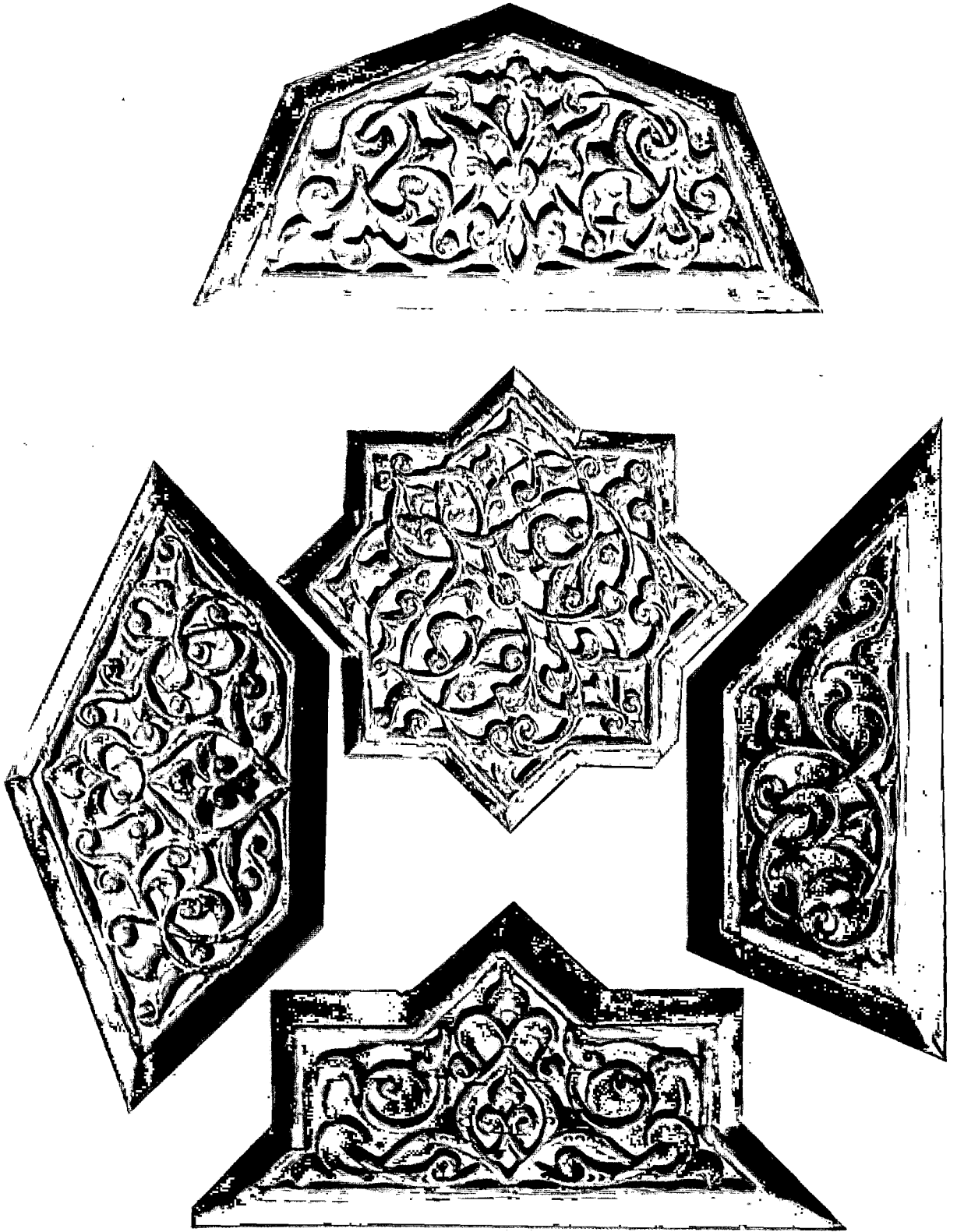

Tablo 5/2: Minberin Şerefe Altı Tezyinatından Detaylar

Tablo 6/1: Minberin Yan Aynalıklarındaki Tezyinat

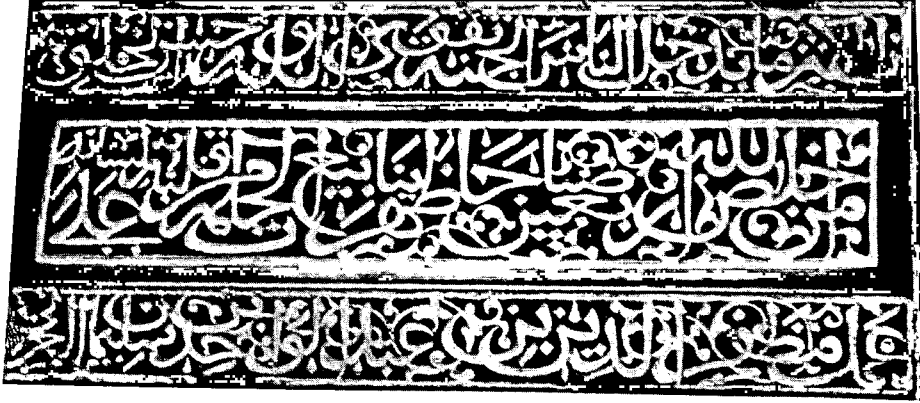

Tablo 6/2: Minberin Yan Aynalıklarındaki Teziniatı.

إِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ

Batı cephesi şerefe üstü kitabesi.

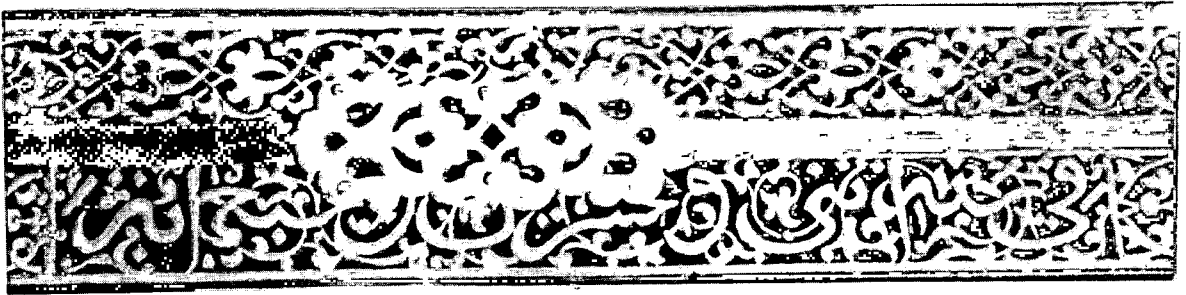

إِنْ أَكْثَرَ مَا يُدْخِلُ النَّاسَ الْجَنَّةَ تَقْوَى اللَّهِ وَحَسَنُ الْخُلُقِ

مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ
مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ

عَمَلُ مُظْفَرِ الدِّينِ بْنِ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ سُلَيْمَانَ الْعَرَنِيِّ

Batı cephesi şerefe altı kitabeleri.

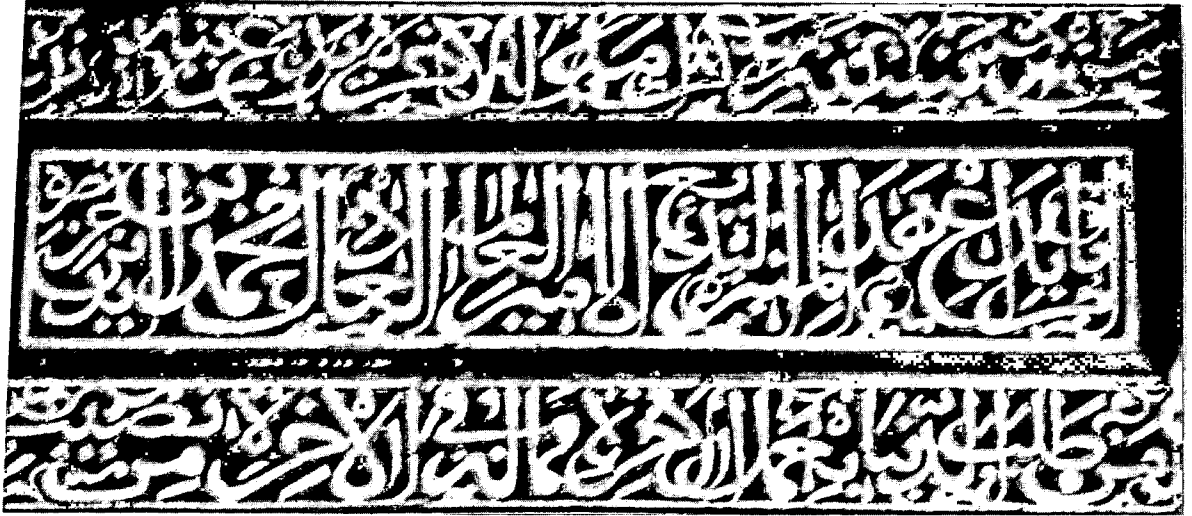
فِي سَنَةِ اثْنَيْ وَعِشْرِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ

Batı cephesi merdiven korkuluğu üzerindeki inşa tarihi kitabesi.

إِنَّ رَبِّي أَمْرَنِي أَنْ يَكُونَ نُطْقِي ذِكْرًا وَ صَمْتِي فِكْرًا وَ نَظْرِي عِبْرَةً

Doğu cephesi şerefe üstü kitabesi.

مَنْ يَشْتَه كِرَامَةَ الْآخِرَةِ يَدَعُ زِينَةَ الدُّنْيَا

أَمْرًا بِإِدَاعِ هَذَا الْمَنْبَرِ الْبَدِيعِ الْأَمِيرِ الْعَالِمِ الْعَادِلِ مُحَمَّدُ بْنُ آيْدِينَ
عَزَّ نَصْرُهُ

مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا بِعَمَلِ الْآخِرَةِ فَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ

Doğu cephesi şerefe altı kitabeleri.

EDİRNE

II. BAYEZİD

KÜLLİYESİ

Fatih MÜDERRİSOĞLU

Tarih ve Sanat Tarihi ilişkileri açısından, mimari yapı çerçevesinde, bir müessesenin toplum içindeki fonksiyonunun ortaya konulmaya çalışıldığı bu araştırmamızda, bitiminin 500. yılında Edirne II. Bayezid Külliyesi ana hatları ile ele alınmış, konuyla ilgili olarak yayınlanan belgelerin ve araştırmaların yeni bir değerlendirmesi amaçlanmıştır¹.

Osmanlıların ikinci başkenti olan Edirne'de, 889-893 H./1484-1488 M. yılları arasında inşa edilen II. Bayezid Külliyesi, Osmanlı külliyelerinin en büyük ve önemlilerinden birisidir². Külliye'nin banisi Sultan II. Bayezid'tir (d. 1447-1448, ö. 1512)³. Mimarının kimliği tartışmalı olan yapı topluluğunun inşa nedeni tarihi bir olaya bağlıdır⁴. II. Bayezid, 1484 yılı

1. Bu konuda mimari ağırlıklı bir çalışma tarafımızdan Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. M.Fatih MÜDERRİSOĞLU, *Edirne II. Bayezid Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 2 Cilt. Ankara 1986.

2. Edirne II. Bayezid Külliyesi, yapı tipi ve sayısı, külliye düzeni, alanının genişliği, personel sayısı ve gelir-gider düzeyi gibi faktörler gözönüne alınacak olursa, XV. Yüzyıl örneklerinden İstanbul Fatih ve Amasya II. Bayezid, XVI. Yüzyıl başkent örneklerinden II. Bayezid, Şehzade Mehmed ve Süleymaniye Külliyesi ile, menzil külliyelerinden ise Gebze Mustafa Paşa, Lüleburgaz, Payas ve Havsa Sokollu Mehmed Paşa Külliyesiyle aynı grup altında incelenerek karşılaştırılabilir.

Birinci el kaynaklar, 889 H./1484 M. yılında temeli atılan külliye'nin, dört yıl sonra, 893 H./1488 M. yılında tamamlandığında birleşirler. Buna gerekçe olarak da iki veriden söz edilir. İlki, caminin portal kitabesinin son satırında yer alan "Hayrun Cemil" ibaresinin, ebced hesabıyla 893 H./1488 M. tarihini vermesidir. Kitabede İbare Zenbilli Ali Efendi'ye, yazı ise Şeyh Hamdullah'a aittir. Bkz. A. Hibri Efendi, *Enisü'l-Müsamirin*, T.Y., 1046/1636, III. böl., var. 15 b; H. Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, II, İstanbul 1279-1280/

1862-1863, s. 4, 42-43, 212; *Evlîya Çelebi, Seyahatname (A.C.)*, III, s. 435; A. Badi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, T.Y., I, 1322/1904-1905, var. 37-38; P.J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi (çev. Mehmed Ata)*, IV, İstanbul 330/1911, s. 10. Günümüz Yayınları: O.N. Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939, s. 69; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1948, s. 181; *Gökbilgin, Liva*, s. 357-358; İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 3. Fas., s. 382; N.Şehsuvaroğlu, "Edirne II. Bayezid Darüşşifası", *Arm. Kit.*, Ankara 1965, s. 257-258; H.S. Selen, "Yazma Cihannümaye Göre Edirne Şehri", *Arm. Kit.*, s. 306 (Katip Çelebi'den naklen); *Onur, Kitabeler*, s., 133-134; F.Th. Dijkema, *The Ottoman Historical Monumental Inscription in Edirne*, Leiden 1977, s. 44-45; İ.A. Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri*, İstanbul 1983, s. 117.

İkinci veri devrin ünlü bir şairi olan Bursa'lı Veliyüddin oğlu Ahmed Paşa'nın külliye'nin tamamlanışına dair şiirine düşürdüğü tarihtir. Şiirin son mısrasındaki "Hurrem-i Bina" sözü, yine ebced hesabıyla 993 H./1488 M. tarihini bize vermektedir. Bkz. A. Hibri Efendi, *a.g.y.*, var. 10 b; H. Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, II, s. 212; *Evlîya Çelebi, Seyahatname (A.C.)*, III, s. 435; A. Badi Efendi, *a.g.y.*, I, var. 90; O. Şevket, *Edirne Salnamesi*, 1310/1892-1893, s. 173. Günümüzün yayınları: O. Peremeci, *a.g.e.*, s. 69; *Gökbilgin, Liva*, s. 357-358; İ.A. Yüksel, *a.g.e.*, s. 117.

3. Külliye'nin banisinin Sultan II. Bayezid olduğu, tarihi bilgiler dışında, cami inşa kitabesinden, şair Ahmed Paşa'nın şiirinden ve vakfiye nüshalarından ortaya çıkmaktadır. O.N. Peremeci, *a.g.e.*, s. 69; *Gökbilgin, Liva*, Vakfiyeler Bölümü, s. 12; *Onur, Kitabeler* s. 134; F.Th. Dijkema, *a.g.e.*, s. 44-45; İ.A. Yüksel, *a.g.e.*, s. 117.

4. Külliye'nin mimarının, dönemin ünlü mimarlarından Hayreddin olduğu araştırmacıların çoğu tarafından kabul edilirse de, bu konuda kesinlik söz konusu değildir. Hayreddin üzerinde birleşen araştırmacılar şunlardır. O.N. Peremeci *a.g.e.*, 17,84; *Aslanapa, Edirne 49*, s. 62; L.A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Geneva 1956, s. 81-82; B. Ünsal *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times 1071-1923*, London 1959, s. 96; *Kuran, İlk Devir*, s. 23; *Aslanapa, Edirne 1965* s. 226; B.N. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 258; U. Vogt-Göknil, *Osmanische Türkei*, München 1966, s. 20; *Kuran, Early Ottoman*, s. 57; G. Goodwin, *A.History Of Ottoman Architecture*, London 1971, s. 143 dipnot 1-2, 151; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 242; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 125. Bu araştırmacılara karşın *Meriç*,

baharında, Tunca Nehri kıyısında yer alan Kili ve Akkerman Kaleleri'nin fethi için İstanbul'dan hareket etmiş, ordunun Rumeli öncesindeki ilk önemli durak ve ikmal merkezi olan Edime'de bir süre konaklamıştır. Bu sırada şehir halkı Sultan'dan, yokluğundan dolayı büyük sıkıntısı çekilen bir darüşşifa (hastahane) yaptırmasını istemiş, hayırseverliği ile tanınan sultan da, halkın bu isteğini kırmayarak başta darüşşifa olmak üzere, çeşitli ihtiyaçlara cevap verecek yapılardan oluşan külliyesine ilk harcı bizzat kendisi koymuştur⁵. Böylece, Tunca Irmağı'nın sağ kenarında, Eski ve Orta İmaret adıyla tanınan mevkiler ile Yeni Saray'ın yer aldığı Sarayıçi semti arasında, şehir merkezinden nisbeten uzakta ve daha önce iskân görmemiş olan, önemli sayılabilecek bir bölgede cami, tabhane (misafirhane), medrese, darüşşifa, mutfak, fırın, depo, yemek salonu, ahır, köprü, çifte hamam,

Mimar s. 4-76, bil. 27-28'de Mimar Hayrettin'in kimliği tartışılır ve külliye'nin mimarı olmadığı belirtilir. Yazara göre, Amasya, Edime ve İstanbul II. Bayezid Külliyesi arasındaki bazı üslup benzerlikleri, yakın tarihlere inşa edilmeleri ve Mimar Hayrettin hakkındaki belge eksikliği, külliye'nin mimarının Yakup b. Şah olacağını düşündürmektedir. Konumuzun kapsamı gereği tartışmaya girmeden, külliye'nin mimarının, XV. yüzyıl Osmanlı mimarisinde önemli rol oynayan, XVI. yüzyıl ve Mimar Sinan'a etki eden ve mesleğinde başarılı bir mimar olduğunu kabul edeceğiz.

5. Kili ve Akkerman Kaleleri'nin fethi için İstanbul'dan hareket zamanında ve Edime'deki külliye'nin temelini atılış tarihinde, kaynaklar arasında bazı farklılıklar görülür. Ay ve gün hesabına dayanan farklılıklar bizce o kadar önemli değildir. Esas olan 893 H./1484 M. yılı içinde temel atılmış olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 257-258; C. Baltacı, *XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 612 dipnot 4; İ.A., Yüksel, *a.g.e.*, s. 103, dipnot 5-6. Şehrin kapsamlı bir külliye'ye ihtiyacı olduğu nüfustan dolayı tahmin edilebilir. Bu konuda bkz. **Barkan, Demografi**, s. 1-26, bil. s. 22. Araştırmacı, 1521-1530 yılları arasında yapılan tahrir'e göre, şehirde 4061 hanenin mevcut olduğunu ifade eder ki, yaklaşık 20.000 civarındaki bir nüfusa karşılık gelir. Şehrin nüfusu yüzyılın son çeyreğinde ise 5.480 haneye ulaşacaktır.

6. Külliye, 'Yeni İmaret' ismini, kendinden önce yakın çevrede inşa edilen iki imaret nedeniyle almıştır. İlk olarak Sultan I. Bayezid (1389-1403), 1390'lı yıllarda 'Aina' adıyla tanınan yerde külliyesini inşa ettirmiş, daha sonra ünlü komutan Gazi Mihaç, XV. Yüzyılın ikinci çeyreğinde külliyesini tesis edince, ilkinde, 'Eski İmaret'; ikincisine 'Orta İmaret', Sultan II. Bayezid, külliyesini yaptırınca da sonuncuna 'Yeni İmaret' denmiştir. Dolayısıyla zamanla külliyeler etrafında oluşan mahalleler de kurucularına izafeten, onların isimleri ile günümüze kadar yaşamıştır. Yalnız burada imaret sözcüğünün külliye anlamında kullanıldığına dikkat çekmek isteriz.

Vakfiye nüshalarında şu yapıların ismi geçmektedir. Cami, medrese, darüşşifa, imaret, tabhane, kütüphane, çifte hamam, köprü, dükkanlar, meskenler, su dolapları, değirmen, Bkz. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl, (A) Vak., s. 14-18. Külliye inşa sahasının daha önce iskân görmediği vakfiye nüshalarındaki bilgilerden anlaşılabilir. Bkz. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl, s. 10 vd. Kaynaklardan külliye'nin Kili, Akkerman ve Besarabya fethinden elde edilen ganimetlerle inşa ettirildiği yazılıdır. H. Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, II., s. 43; R.O. Tosyavizade, *Edirne Rehnuması (763-1337)*, Edime 1336/1920, s. 36; O.N. Peremeci, *a.g.e.*, s. 69.

7. Edime dolayısıyla II. Bayezid Külliyesi ile ilgili belli başlı tarih kaynakları ve seyahatnameler şunlardır. A. Hibri Efendi, *a.g.y.*, 14 böl.; H. Sadeddin Efendi, *A.g.e.*, II; O.

su değirmeni ve dolaplar, tuvaletler, dükkanlar ve meskenlerden oluşan büyük bir külliye'nin temeli atılmış olur. Külliye'nin kuruluşuyla birlikte, yoğun iskân görmemiş olan bölgenin etrafı hareketlenmiş ve böylece külliye'nin kuruluş amaçlarından biri olan mahalle dokusu kendiliğinden oluşmuştur (lev. 1). Yeni kurulan mahalle de Yeni-İmaret adıyla tanınmaya başlanmıştır. İnşaat için sarfedilen paranın miktarı bilinmese de kaynağının Besarabya fethinden elde edilen ganimetlerden sağlandığı düşünülmektedir⁶.

Külliye ile ilgili olarak gerek tarih kaynaklarında ve seyahatnamelerde, gerekse günümüz araştırmacılarının yayınlarında bilgi bulunmakla beraber, mevcut bilgiler değerlendirilecek olursa, bunların konumuzu tam olarak açıklığa kavuşturamadığı görülecektir⁷. En önemli birinci el kaynağımız, şüphesiz vakfiye nüshaları ve cami kitabesi olacaktır (lev.13)⁸.

Şeket, a.g.s.; Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.) III, s. 435-470; A. Badi Efendi, *a.g.y.*, I; C. Gurlitt, "Die Bauten Adrianopels", *Orientalisches Archiv*, 1-2 (1910-1911), s. 1-4, 51-60; P.J. von Hammer, *a.g.e.*, V; R.O. Tosyavizade, *a.g.e.*; H.S. Selen, *a.g.m.*, s. 303-305 (Katip Çelebi, **Cihannüma**, İstanbul 1145/1732 naklen); **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)**, V, s. 314-316, VI., s.7, 16-17, 20-22; LadyMontagu, **Türkiye Mektupları (çev. Aysel Kurutluoğlu)**, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi 12, İstanbul tarihsiz. Günümüzün yayınları şöyle sıralanabilir. O.N. Peremeci, *a.g.e.*, s. 68-72, 110-111-114; **Gökbilgin, Edirne**, s. 107-127, bil. 122-125; **Aslanapa, Edirne 1949**, s. 62-82; **Gökbilgin, Liva**, s. 357 vd. ve Vak. Böl. 3-184; S. Eyce, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", *İ.Ü.İ.F.M.*, 23 (1962/1963), s. 45; **Meriç, Edirne**, s. 439-536; **Kuran, İlk Devir**, s. 23-30; **Aslanapa, Edirne 1965**, s. 223-232; Edime, **Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı**, Ankara 1965; F.Aksoz "Türk Külliyesi", *V.D.*, 8 (1968), s. 303-308, bil. s. 307; **Kuran, Early Ottoman**, s. 57-60; G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 143-150; **Onur Kitabeleri**, s. 27-28, 132-134; Anonim, "Edime" maddesi, *M.L.A.*, IV, İstanbul 1973, s. 67-76; O.Onur, **Edirne Minareleri**, İstanbul 1974, s. 60-65; T.Reyhanlı (Gandjei), **Osmanlı Külliye Mimarîsinin Gelişmesi**, İ.Ü. Ede. Fak. San. Tar. Böl. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974, s. 60-63, 252-255; C. Çulpan, **Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna kadar**, Ankara 1975, s. 115-116; C. Baltacı, *a.g.e.*, s. 480-487, 612-613, 617-619; **Onur, Edirne**, s. 48-49; F.Th. Dijkema, *a.g.e.*, s. 44-45, 220; D.Kuban, "Architecture of the Ottoman Period", **The Art and Architecture of Turkey (Ed. Ekrem Akurgal)**, Oxford 1980, s. 143; R. Kazancıgil, **1362-1920 Yılları Arasında Edirne İlindeki Sağlık Kurumları ve Bu Kurumlarda Çalışan Personel**, İ.Ü. Tıp Fak. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1981, s. 19-26, 28-39; Anonim, "Edime" maddesi, **Yurt Ansiklopedisi**, IV, İstanbul 1982, s. 2351-2473; A. Dündar, **Edirne, The Khan Award for Architecture**, İstanbul 1983, s. 2-3, 8-13; İ.A. Yüksel *a.g.e.*, s. 106-127; O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1984; M. Cezar, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik İmar Sistemi**, İstanbul 1985, s. 61-62; Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul 1986, s. 125-133; Z. Ahunbay, "Edime ve Korunma Sorunları", **İslâm Mimarî Mirasını Koruma Konferansına Sunulan Bildiri. İstanbul 22-26/4/1985**, İstanbul 1987, s. 269-283; U. Tanyeli, **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy.)**, İstanbul 1947, s. 139-142.

8. Külliye'de sadece tek kitabeye rastlanır. Cami portalinin giriş kapısı üzerinde yer alan inşa kitabesinden başka herhangi bir kitabeye karşılaşılmaz. Tek kitabenin mevcudiyeti sorun teşkil etmemekle birlikte, diğer yapılara ait kitabe de beklemekteyiz. Belki cami kitabesi yeterli görülmüştür

Edirne II. Bayezid Külliyesi, sanat ve mimarlık tarihi açısından külliye mimarisine getirdiği yenilik kadar, içinde cereyan eden ve çevresine yansıyan tarihî olaylar açısından da büyük önem taşır. Daha doğrusu külliye, tarih disiplini açısından incelenecek olursa, hem başkent dışında inşa edilmiş külliyeler içinde, hem de II. Bayezid dönemine (1481-1512) ait külliyeler arasında en karakteristik örneği teşkil eder⁹. Bu eser, döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına ışık tuttuğu gibi, bize banisi olduğu II. Bayezid'in kişiliği hakkında da gerçeğe yakın bir fikir vermektedir¹⁰.

Külliye'nin birinci el kaynaklarının yorumlanmasına geçecek olursak, ilk ele alacağımız ana kaynaklar vakfiye nüshaları, Tapu Tahir ve Masraf Defterleri olacaktır¹¹. Külliye'nin gelir kaynakları konusunda her üç kaynak da bize yardımcı olmaktadır. Özellikle vakfiye nüshaları incelendiği zaman, gerek şehir merkezindeki gayrimenkul gelirleri (külliye'nin dükkan ve çifte hamamının geliri de dahil), gerekse kır alanlarından elde edilen çeşitli gelirlerin yekûnunun oldukça büyük bir meblağa ulaştığı görülmektedir. Meselâ, 892 H./1486-87 M. yılına ait gelir toplamı 551.420 akçe¹², 894-95 H./1488-89 da ise 578.663 akçedir. İkinci gelirin % 27.6 sı olan 159.696 akçesi Edirne'deki 218 dükkan, bir hamam ile İstanbul'daki üç

hamamın kirasından oluşuyordu. % 72.4'ü olan 418.967 akçe ise Edirne, Dimetoka, Gümölcine, Filibe ve Prevadi kazalarındaki 57 kadar köyde bulunan bağ, bahçe, tarla ve bostan gibi yerlerden sağlanmıştır. 418.967 akçe olan kır alanı gelirinin % 78.8'i (330.507) ürün olarak, % 21.2'si (88.460) ise bazı ziraî ürünleri satışından elde edilmiştir¹³. Bu hususta oranlar dikkat çekici olmaktadır. Çünkü Ö.L. Barkan'ın, bir kaç külliye'yi örnek olarak yaptığı çalışmada Edirne II. Bayezid Külliyesi, şehir emlak gelirlerinin yüksekliği, buna karşılık kır alanlarından sağlanan gelirin nisbeten düşüklüğü ile diğer külliyelerden ayrılmaktadır. Bu konuya işaret etmekte fayda görüyoruz. 898 H./1492-93 M. tarihinde 782.930 akçe olan gelir¹⁴, vakfedilen yerlerin sayısının artması ile birlikte, XVI. yüzyılın ikinci yarısında 1.552.131 akçeye ulaşmıştır¹⁵. Büyük bir meblağa yükselen gelirin % 78.3'ü yani 1.214.968 akçesi nakdiyeden, geri kalan % 21.7'si olan 337.163 akçesi ise nakdiye dışından sağlanmıştır. Buna karşılık 894-95 H./1488-89 M. da, külliye'de masraf olarak 657.971 akçelik bir meblağ karşımıza çıkmaktadır. Bu meblağın 244.698 akçesi (% 37.2) personel giderlerine, 413.273 akçesi (% 62.8) de yiyecek içecek gibi daha maddeleri alımı ile onarım ve diğer masraflara gitmiştir (Bkz. Tab. 1)¹⁶. Gelir oranlarında olduğu gibi giderde-

(bkz. not. 2). Külliye'nin orijinal ve kopya halinde düzenlenmiş çok sayıda vakfiyesi mevcuttur. Vakfiyelerden ilki henüz inşaat tamamlanmadan önce düzenlenmiş, sonra ihtiyaç hasıl oldukça kopyalara ve ek vakfiyelerle gerek duyulmuştur. **Gökbilgin, Liva.**, s. 358-362 de, üç asıl vakfiye ile kopya nüshalardan söz eder. Bahsedilen asıl vakfiyeler ve nüshaları şunlardır.

I. Arapça Vakfiye 892 H./1486-1487 M.

II. Türkçe Vakfiye 895 H./1490 M.

III. Türkçe Vakfiye 898 H./1493 M.

Üçüncü vakfiye'nin dört nüshası bilinmektedir.

1. Türkçe Orijinal Nüsha

2. Türkçe Kopya Nüsha

3. Türkçe Kopya Nüsha 913 H./1507 M.

4. Türkçe Kopya Nüsha 1214 H./1799 M.

Bu vakfiyelerden Arapça olan orijinal nüsha tarihten dolayı külliye tamamlanmadan önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Arşivi'nde yer alır. Vakfiye 2113 no.lu defterin 106. sahifesinde 26. sırada kayıtlıdır. 1958 yılında kısmen tercüme edilmiştir. Tercüme 2148 no.lu defterin 59-82. sahifeleri arasında karşımıza çıkar. 1490 tarihli olan Türkçe vakfiye faksimil ve transkripsiyon olarak Araştırmacı M.T. Gökbilgin tarafından **15-16. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası**, İstanbul, 1952, Vak. Bül. s. 10-184'de Bayezid II Vakfiyeleri başlığı altında, Vakfiye (A) ve Vakfiye (B) tanımlamalarıyla yayımlanmıştır. Biz de bundan sonra, notlarda (A) ve (B) vakfiyesi başlığı altında söz edeceğiz. Bu durumda 1490 tarihli vakfiye (A) Vakfiyesi, 1507 tarihli kopya ise (B) Vakfiyesidir.

9. Daha önce ifade edildiği üzere, külliye tarafımızdan incelenmiş, yalnız yapılan çalışmada mimari boyuta ağırlık verilmiştir. Biz bu yazımızda, konuya farklı bir açıdan yaklaşarak

külliye'yi tarih disiplini açısından da ele alarak disiplinler arası çalışmaya örnek bir deneme ortaya koymak istedik. Çalışmalarımız sırasında özellikle Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyelerinden Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız Bey'den büyük yardım gördük. Kendisine bu vesileyle teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Hayır İşleri ve Sosyal Hizmetler Daire Başkanı Nazif Öztürk Bey'e de teşekkür ederim.

10. Bilindiği üzere, Sultan II. Bayezid, pasif, duygusal, çalışkan, etki altında kalan, sadeliği, barışı ve geri çekilmeyi bilen, siyasette gerekmedikçe mücadeleye girmeyen, daha çok gelenekçi bir kültürün tesirinde olan bir kişidir. Bununla birlikte, ilme ve sanata verdiği değer özellikle de imparatorluğun farklı bölgelerindeki çok sayıda yerleşim merkezinde inşa ettirdiği yapı ve külliyeler, onun karakterini yansıtmaya açısından ayrı bir çalışmaya malzeme olacak kadar özel bir konudur. Nitekim İ.A. Yüksel a.g.e., nin büyük bir bölümü II. Bayezid Dönemi yapılarına ayrılmıştır.

11. Edirne II. Bayezid Külliyesi ile ilgili olarak en şanslı olduğumuz taraf, bazı vakfiye nüshalarının yayımlanmış olmasıdır. Külliye'nin orijinal ve kopya halinde düzenlenmiş aynı zamanda da transkripsiyonu ve tercümesi yapılmış olan vakfiyeleri, külliye dolayısıyla dönemi ile ilgili sosyal, ekonomik, hukukî vb. konularda kesin ve doğru bilgiler vermektedir (bkz. not. 8). Vakfiye nüshalarına ilaveten diğer orijinal belgeler için bkz. **Gökbilgin, Liva.** s. 358-363; **Barkan, İmaret Siteleri**, s. 239-296, bil. tab. 1-11.

12. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi 2148 no.lu defter s. 60-72.

13. **Barkan, İmaret Siteleri**, s. 253, tab. 1; M. Cezar, a.g.e., s. 354'deki tablo.

14. **Gökbilgin, Liva**, s. 363.

15. **Gökbilgin, Liva**, s. 363-526, bil. s. 378.

16. **Barkan, İmaret Siteleri**, s. 287, tab. 9 ve s. 292 deki tab. 11 ile M. Cezar, a.g.e., s. 353 deki tablo gözden geçirilerek tab. 1 oluşturulmuştur.

ki harcama kalemi oranlarında da diğer külliyelerden farklılaşma söz konusudur. Edirne II. Bayezid Külliyesi, personel gider oranının düşüklüğü buna karşılık personel dışı diğer masrafların yüksekliği ile dikkat çekmektedir.

kadıyla ilk yıllarda bu miktardan daha az harcanmıştır. Bu husus henüz külliyyede büyük çapta bir onarıma gerek duyulmamasına bağlanabilir. Diğer masrafların 8.451 akçesi ise yeni inşa edilen sa'athâneye(?) sarfolunmuştur.

Tablo-1: Külliyyenin 894-95 H./1489-90 M. Yıllarındaki Gideri

Harcama Kalemi	Gider (Akçe Cinsinden)	%
Personel Gideri	244.698	37.2
Mutfak Masrafları	306.606	46.2
Darüşşifa	72.000	11.0
Onarım	16.286	2.5
Diğer	18.381	2.7
Toplam	657.971	100.0

Tabloda da görüldüğü üzere, gelirin yaklaşık % 50'ye yakın bölümü mutfak masraflarına gitmektedir. Vakfiye nüshalarında, külliye için satın alınacak yiyecek ve içecek türündeki gıda maddelerinin cins ve miktarı ayrı ayrı tesbit

Külliyyede görevli sayısına gelince, vakfiye nüshalarının tarihine göre, bu müessesede değişik yıllarda farklı sayıda kişinin çalıştığı anlaşılmaktadır (Bkz. Tab. 2).¹⁷

Külliyyenin oldukça kalabalık olan persone-

Tablo-2: Külliyyenin Muhtelif Birimlerindeki Görevli Sayısı

Yıl	Ortak Hizmet Gören Personel	B i r i m l e r				Toplam
		Cami	Medrese	Darüşşifa	İmaret	
893 H./1487 M.	22	62	23	20	28	155
896 H./1490 M.	28	63	23	21	30	165
913 H./1507 M.	30	63	23	21	31	168

edilmiştir. Malzemelerin gerek alımında, gerekse hazırlanmasında özellikle Edirne'de kullanılan dirhem, mudd, kantar, keyl ve vukkiye gibi dönemin ölçüleri esas alınmış ve miktarlar ya gün olarak, ya da senelik olarak verilmiştir. Bu arada satın alınan, ya da vakfedilen yerlerden sağlanan malzemenin bir kısmının konuklara tahsis edildiğini de unutmamak gerekir. Buğday, et, un, bal, sadeyağ, pirinç, nohut, tuz, soğan, paça, yemiş, turşu, reçel, arpa, bazı tatlı ve diyet malzemeleri, külliyyenin deposuna giren kuru ve sıvı yiyecek maddelerini oluşturmaktadır. Özellikle et, sadeyağ, pirinç ve bal ile tatlının temininde konuklar da düşünülmüştür. Mutfak malzemesinin yanı sıra, günlük hayata dönük tüketim maddeleri ve demirbaş eşya için de ayrı bir bütçe söz konusudur. Odun, mum ve kandil yağları, buhurdanlık, çanak, kâse, tepsi, kandil, süpürge, hasır, yastık, yorgan, halı, döşek, sini, rahle, önlük kumaş, hekim aletleri, zincirler ve bakırların lehimlenmeleri ve kalaylanmaları diğer harcama kalemlerini oluşturmaktaydı.

Vakfiyyede, her yıl külliyyenin onarımı için 30.000 akçe ayrılması hesaplanmışken, bilindiği

lini, umumî sorumlular (yönetici kadro) ve yardımcı hizmetliler olmak üzere başlıca iki grupta toplayabiliriz. Mütevelli (idareci), Nâzır (mütevelliyi teftiş ve vakıf işlerini kontrol etmekle görevlendirilen kişi), Kâtib (mütevelli sekreteri), Cabi (tahsildar), İmaret Şeyhî (imaretin başında bulunan en yetkili kişi) yönetici kadroyu oluştururken, Meremmetçi (binaların tamir ve restorasyonu ile meşgul olan kişi), Su Mimarı, Kurşuncu, Helâ Temizleyicisi, Bahçıvanlar, Kandilci (aydınlatma araçlarının yakılması ve söndürülmesiyle meşgul olan görevli), Murâkıp Noktacı (hizmette kusur edenleri kaydedip mütevelliye bildiren kişi), Ahırcı ve Ferrâş (süpürgeci, temizleyici) hizmetliler sınıfına girmektedir.¹⁸

17. Tab. 2 deki bilgiler, (A) ve (B) Vakfiyelerinin incelenmesi sonucunda elde edilmiştir. Daha önce sadece yapıları göre yapılan personel sınıflandırması ek olarak, külliyyede ortak hizmetliler ayrı bir grup içinde ele alınmış ve değişen yıllara göre sayıları belirtilmiştir. Bkz. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., s. 3-184.

18. Böyle bir grublandırma yapma gereği, konunun daha iyi açıklanması için tercih edilmiştir. Bundan sonra her yapı için personel sınıflandırma yöntemine başvurulacaktır.

Tablo-3: Külliye'nin Umumi Sorumlular

Görevi	Personel Sayısı			Ücret *		
	893/1487	896/1490	913/1507	893/1487	896/1490	913/1507
Mütevelli	1	1	1	1500	1500	1500
Nâzır	1	1	1	600	600	600
Kâtip	1	1	1	300	300	300
Câbi	8	11	12	960	1320	1440
Baş Câbi (İstanbul için)	-	1	1	-	180	180
Meremmetçi (Külliye için)	1	1	1	120	120	120
Meremmetçi (Edirne için)	-	1	1	-	120	120
Meremmetçi (İstanbul için)	1	1	1	120	120	120
Kurşuncu	1	1	1	60	60	60
Su Mimari	1	1	1	120	120	120
Helâ Görevlisi	1	1	1	60	60	60
Bahçıvan	2	2	2	120	180	180
Baş Bahçıvan	1	1	1	120	120	120
Murâkıp Noktacı	-	1	1	-	60	60
Ahır Görevlisi	1	1	1	60	60	60
Ferraş	-	-	1	-	-	90
Kandilci	2	2	2	180	180	180
Toplam	22	28	30			

x Ücret Akçe cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Rakamların ifade ettiği anlam son derece önemlidir. 168 kişinin çalıştığı bir müessesenin kendi bünyesine, çevresine ve şehre yaptığı etki her açıdan büyük olacaktır.

Külliye'nin mimari özelliklerine geçecek olursak şunları söyleyebiliriz; külliye sahip olduğu 22.000 m².lik (lev. 3-4)¹⁹ çevre duvarı içindeki sahanın çevresinde oluşturduğu mahal- lenin sosyal, ekonomik ve dinî ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, büyük çapta Edirne halkına ve gelip geçen yolcular ile gerektiğinde belli sürelerle konaklayan gezginci bir kitleye de hizmet veriyordu. Büyük boyutlu bir cami ile gelip geçenler ve konuklar için özel hizmet mekânlarının bulunması, halka açık darüşşifasının olması, iyi eğitim veren medrese- sinin mevcudiyeti, dışardan da çok sayıda kişinin yemek yiyebileceği imaret mekânlarının varlığı, akar ve vakıf türündeki çifte hamamı ile köprü ve dükkan gibi yapıların karşımıza çıkması, külliye'nin önemini arttıran hususlar olmaktadır.

Öncelikle, külliye'de yer alan yapıların dağılımı ve birbirleri ile olan ilişkileri üzerinde dur- mak gerekir. Daha önce de işaret edildiği üzere külliye, şehir merkezinden uzakta, şehri çevreleyen surların dışında, Tunca Irmağı'nın sağ kıyısında kurulmuştur (lev. 1-2). Konumun- da dikkati çeken taraf, külliye'nin bir ırmağın kıyısında kurulmasına rağmen, arkasını ırmağa vermesidir (lev. 5-8). Bu durum her ne kadar

yön olayı ile izah edilirse de, tek sebebin bu olmadığı, külliye-mahalle ilişkisinin de yerleşim alanında rol oynamış olduğu düşünülebilir²⁰. Çünkü, mevcut külliye alanının yakınında, güneyde Tunca Irmağı, ortada ırmağın tabii yeşil örtüsü ve bataklığı, arka planda ise surlarla çevrili şehir merkezi vardır. Bundan dolayı külliye ile şehir merkezi arasında tabii bir tam- pon bölge olduğu için, mahalle dokusu da ister istemez diğer yönlere doğru gelişecektir. Güneydeki bu tabii sınır, doğuda yerini başka bir sınırlamaya bırakır ki bu da, o yörenin daha önce iskân görmüş olmasıdır. Bu durumda, yapıların külliye dışına yalnız kuzey ve batıda taşması söz konusudur. Külliye alanının kuzey dış sınırına meskenlerin ve dükkanların, güneybatıya ise değirmen, su dolabı ve çifte hamamın inşa edilmesi, ancak bu şekilde izah

19. O. Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul 1986, s. 125.

20. Konuya sadece G. Goodwin, **a.g.e.**, s. 143 de yorum getirmiştir. Araştırmacı, nehir-külliye-mahalle ilişkisinden haklı olarak söz eder ki, daha önce gerektiği gibi düşünülmemiş bir husustur. Aynı dönemin ve yılların külliye'leri olmakla beraber, Amasya II. Bayezid Külliyesi'nde, Edirne'ye göre, tersi bir uygulama söz konusudur. Yapılar nehre (Yeşilirmak'a) doğru inşa edilmiştir. Bununla birlikte, külliye'nin, nehrin karşı tarafında yer alan mahalle ve kale içindeki Bey Sarayı'na doğru yönlendirilmiş olması, aslında her iki külliye'de de amacın aynı fakat yön ve çevre koşullarının farklı olduğunu kabul ettirir. Amasya için bkz. A. Yüksel, **a.g.e.**, s. 15-30; U. Tanyeli, **a.g.e.**, s. 69-71.

edilebilir(Lev.5-10).

Külliyeye konumuna tesir eden çevre faktörleri, yapıların külliye içindeki dağılımlarını da etkilemiştir. Şöyle ki; II. Bayezid Dönemi ve öncesinde, Osmanlı mimarisinin külliye zamanında yaygın olan bir anlayışa göre, cami kuzey-güney eksenini belirler ve genelde merkezde yer alırdı. Bu gelenek II. Bayezid Külliyesi'nde de devam etmiş ve cami külliyesinin merkezine inşa edilerek, onun hakim unsur olduğu vurgulanmak istenmiştir (lev. 3-4). Caminin doğu ve batısı harimle bağlantılı tabhane mekânlarına tahsis edilmiştir. Külliye de iki kanat söz konusudur. Doğu kanat, imaret grubu yapıları olarak tanımlayacağımız başlıca iki kütleden oluşmaktadır. Fırın, mutfak, yemekhane, depo ve muhtemelen ahır ve mumhanenin bulunduğu bu kanat, işlevi dolayısıyla sosyal nitelikteki yapılara ayrılmıştır. Batı kanat ise eğitim ve sağlık amacına tahsis edilerek, buraya darüşşifa ve medrese inşa edilmiştir. Yalnız, darüşşifa ve medresenin birbirine tuvalet kanalıyla bağlanması yaygın olmayan bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır²¹.

Kısaca burada külliyesinin orta bölümünü dinî, batı kanadını eğitim ve sağlık, doğu kanadını ise sosyal işlevlerle ilgili yapılara tahsis eden bir sınıflandırma söz konusudur (lev. 3-4). Yapıların yerleştirilmesinde geometrik düzen ilkesi, rasyonellik kavramı ve organik ilişki dikkate alınmıştır. Ayrıca geleneklere uyularak hamam ve müstemilat yapıları külliye alanının sınırları dışına inşa edilmiştir²².

Bugün büyük çapta Trakya Üniversitesi bünyesinde kullanılan külliye²³, özellikle 1950'den bu yana, günümüzde de hâlâ süren bir dizi onarım geçirmekle birlikte, orijinal özelliklerini korumaktadır²⁴.

II. Bayezid Külliyesi'nde taş (köfeki, mermer, moloz), tuğla, ahşap, alçı, cam, kurşun ve demir malzemeler, külliyesinin muhtelif yerlerinde kullanılmıştır. Yapılar malzeme bakımından ve teknik açıdan devrin özelliklerini yansıtır. Ayrıca, bir selâtin yapısı olduğu için son derece kaliteli malzeme-teknik sahıptir. Bunun yanı sıra, çok az oranda devşirme malzeme kullanımı da dikkati çeker²⁵.

Çalışmamızda belli bir sistem oluşturmak ve sıra takip etmek için külliyesinin ortak özelliklerinden sonra, ilgili her yapının mimari, süsleme ve diğer özelliklerine yer verilecektir. Bu sınıflandırmada ele alınacak ilk yapı, doğal olarak, tabhane mekânlarıyla birlikte cami olacaktır. Camiyi sırasıyla medrese, darüşşifa, imaret ve günümüze ulaşan ve ulaşamayan diğer yapılar izleyecektir.

1. CAMİ:

Daha önce de ifade edildiği üzere cami, külliyesinin merkezinde, odak noktada yer almak-

ta ve avlu ile birlikte kapladığı alan itibarıyla en geniş sahayı işgal etmektedir. Cami, ortada tek mekânlı harim, ona doğu ve batıdan bitişik tabhane mekânları ve kuzeyde yer alan dört yandan revaklarla çevrili bir avlu ile iki minarede oluşur (lev. 3-4, 11).

Yapının kullanımı ile doğrudan bağlantılı olan personel dağılımı konusunda şunları ifade edebiliriz. Aşağıda görüleceği üzere (Tab. 4) bazı açılardan bize bir fikir vermektedir²⁶.

21. İki yapının birbirine bir servis mekânı veya ara kısım ile birleşmesi, daha önceden de bilinen özellik olmakla birlikte, II. Bayezid Külliyesi'nin medrese ve darüşşifa yapılarını bağlayan tuvalet bölümünde ilginç iki düzenlemeye yer verilmiştir. Birincisi ve daha önemlisi, işlevleri birbirini tamamladığı düşünülen iki yapının fiziksel boyutta da bütünleştirilmeye çalışılması, ikincisi ise, temizlik mekânları olan tuvaletlerin, her iki binanın asıl bünyesinden dışarı çıkartılarak ayrı tutulma isteğinin gerçekleştirilmesidir.

22. Külliye düzeninde öncelikle işlevden kaynaklanan, buna ilaveten topografya ve mimarın becerisinden de kaynaklanan bazı kurallar söz konusudur. Konuya daha sonra ayrıntılı olarak gireceğimizden irdelemiyoruz.

23. Son yıllarda Trakya Üniversitesi, Edirne'de tarihi ve kültürel önemi büyük tarihi yapılarla ilgilenmektedir. İlgili alanına giren II. Bayezid Külliyesi de değerlendirilmek ve korunmak istenmiştir. Bu amaçla yapılan müracaat sonucu, Bakanlar Kurulu'nun 83/6888 tarih ve sayılı kararı ile her türlü bakım ve onarım giderleri karşı tarafa ait olmak üzere, külliyesinin cami hariç diğer yapıları, sağlık, eğitim ve kültürel hizmetlerde kullanılmak kaydıyla 26.7.1983 tarihinden itibaren 5 yıl süreyle Trakya Üniversitesi'ne tahsis edilmiştir. Üniversitenin Mimarlık Fakültesince yapılmış master planında, külliye cami dışında yeniden işlev verilmekte ve çevre düzenlemesi yapılmaktadır. Ayrıca Edirne Belediyesi'nin de konuya duyarlı olduğu son yıllarda yapılan bir dizi faaliyetlerle anlaşılmaktadır. Bkz. Anonim, "Edirne'deki İslam Mimari Mirasının Korunması Projesi", **Edirne Belediyesi'nce İslam Mimari Mirasının Korunması Konferansına Sunulan Bildiri, İstanbul 22-26/4/1985**, İstanbul 1986, s. 257-259.

24. Külliyesinin yapılarında herhangi bir onarım kitabesine rastlanmamakla beraber yapı topluluğunun bazı değişiklikler geçirdiği, mimari bazı detaylardan, eski fotoğraflardan ve yazışma kayıtlarından anlaşılmaktadır. Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde bulunan külliyeyle ilgili tescil defterinde, 1950 öncesine ait fotoğraflar ve 1960 yılından bu yana yapılan onarımlara dair bazı bilgilere rastlanmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili olarak **Meriç, Edirne**, bil. s. 490-514 de, külliye için gözlemcilerin yaptıkları onarım temennileri ile temennilere karşılık üst makamların yazdıkları karşı cevaplar karşımıza çıkar. Benzer şekilde dönemin Turizm Daire Müdürü'nün imzasını taşıyan ve külliyeyle ilgili bir yazıda, 1950 öncesindeki harap vaziyet gözleri önüne serilmektedir. Eldeki 1950 öncesi fotoğraflar da, yazılı bilgileri teyit eder durumdadır. Özellikle 1950 yılından sonra, Tunca İmrağ'ına yapılan seti takiben, doğanın verdiği tahribat azaltılmış, 1960 dan sonra da zaman zaman kısa aralıklarla devam ettirilen bir dizi onarımlar başlatılmıştır. Bugün hâlâ devam eden restorasyon faaliyetleri ile külliye yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır. Sonradan yapılan değişiklikler ve onarım izleri yer yer belli olmakla beraber, asli biçimini yitirdiği iddia edilemez. Aksine özgünlüğünü koruduğu ifade edilebilir.

25. Külliye de kullanılan malzemenin çeşidi ve kullanım miktarı farklılık gösterir. Duvar örgüsünde, derzlerde, harç dokusunda kaliteli işçilik ve malzeme dikkati çeker. Külliyesinin bütününü düşünülecek olursa, sadece hünkâr mahfeli ve cami avlusunun güney revak sütunlarında devşirme malzemenin kullanılmış olması, konuya gösterilen hassasiyete işaret eder.

26. **Gökbilgin, Liva**. Vak. Böl., (A) Vak., s. 68-90, (B), Vak., s. 176-178.

Altmış üç personeli ile cami, külliye içinde en fazla görevliye sahip müessese niteliğindedir. Bu sayıya, külliye'nin ortak statüde çalışan bir kaç elemanını da ilave edersek, caminin, dinî ve sosyal açıdan büyük bir manevi güce sahip olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca cami personeli içinde bir sınıflandırma yaparak dokuzunu bir

çuka bir yüzü sahtiyân (deri) döşek, otuz kıt'a sahtiyân yastık ile her oda için kandil, çıra ve hasır gibi günlük kullanım eşyası karşımıza çıkmaktadır²⁷. Gerek malzemenin sayı ve dökümünden, gerek misafirlere ayrılmış birimlerin boyutlarından ve özelliklerinden yola çıkarak, tabhanelerin yaklaşık 20-30 civarında

Tablo-4: Cami Personelinin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı			Ücret *		
	893/1487	896/1490	913/1507	893/1487	896/1490	913/1507
Hatip	1	1	1	450	450	450
İmam	2	2	2	480	480	480
Müezzin	4	4	4	600	600	600
Baş Hâfız	1	1	1	210	210	210
Hâfız	9	10	10	810	900	900
Hâfız	20	20	20	1200	1200	1200
En'amcı	5	5	5	600	600	600
Hizibci	1	1	1	60	60	60
Methiyeci	1	1	1	120	240	240
Muarrif	1	1	1	150	150	150
Baş Mühellil	1	1	1	90	90	90
Mühellil	6	6	6	360	360	360
Baş Salavatçı	-	1	1	-	90	90
Salavatçı	7	6	6	420	360	360
Muvakkit-i Mâh	1	1	1	210	210	210
Kayyum	2	2	2	180	180	180
Toplam	62	63	63			

* Ücret Akçe cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

gruba, diğerlerini ise başka bir gruba yerleştirebiliriz. Aslı ve yardımcı görev altında yapacağımız bu grublandırmada Hatip, İmam, Müezzin ve Muvakkit-i Mâh (vakitlerin tayini için saatlerden sorumlu kişi) aslı görevli; diğerleri ise yardımcı personel niteliği taşımaktadır. Bugün de olduğu gibi, İmam ve Müezzinlere külliye civarında sosyal mesken türünden konutlar tahsis edilmesi, kökeni eskiye kadar inen ve günümüze kadar ulaşan geleneğin bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Caminin bu kadar kalabalık personelle sadece kendi bünyesine hizmet edeceği düşünülmemeyeceğine göre, mahallenin, çevre halkının ve gelip geçenlerin dinî ve sosyal ihtiyaçlarına da cevap vermiş olmalıdır.

Vakfiye nüshalarına göre harimde, malzeme olarak üç rahle, yirmi beş kaliçe (küçük halı), iki şamdan, üç çırağ-ı musanna, bir gümüş kandil, dört mushaf, otuz altınla kaplı ecza ve kırkbir enam kayıtlara geçirilmiştir. Benzer olarak tabhane mekânlarında onbeş halı, üç zilî, onu büyük yirmisi; küçük olmak üzere otuz adet bir yüzü

misafire aynı anda hizmet verebileceğini düşünmekteyiz. Muhtemelen daha kaliteli özellik taşıyan deriden yapılmış malzemenin itibarlı misafirler olan danışman ve softalara tahsis edildiğini, diğer konuklara ise hasır ya da yolcuların kendi yanlarında getirdikleri malzemenin verildiğini ileri sürebiliriz. Ayrıca harim ve tabhanelerde gece aydınlık sağlamak için sekiz kıt'a çırağ ve kandil yakılmaktadır. Bu iş için bütçeden para ayrıldığı gibi, bir de görevli bulunuyordu.²⁸

Yukarıda bahsi geçenlerden de anlaşılacağı üzere, külliye'nin konuklar ve gelip geçenler için ideal bir yer olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü, tabhanelerde yapılan istirahat ve geceyi geçirmenin ötesinde, külliye'nin diğer birimlerinden de faydalanma söz konusu olmaktadır. İbadet için camiden, rahatsızlık durumunda dartışşifadan, temizlik için hamam, tuvalet, kuyu ve şadırvandan, yük ve hayvanların

27. Gökbilgin, Liva. Vak. Böl. (A) Vak., s. 34, 36.

28. Gökbilgin, Liva. Vak. Böl. (A) Vak., s. 86, 88.

kalması ve muhafazası için ahırdan, yiyecek ve içecek için imaret bölümlerinden yararlanmak mümkündür. Bu açıdan ele alındığı zaman, külliye'nin yapıları ile, farklı işlevlere cevap veren büyük programlı entegre bir müessese olduğu görülmektedir. Bu özelliklere külliye'nin yer seçimindeki isabetli kararı da ekleyecek olursak, müessesenin nasıl bir rasyonel mantık silsilesi içinde programlandığını tahmin edebiliriz.

Caminin mimari özellikleri konusuna gelince şunları ifade etmemiz mümkündür. Cami, külliye'nin merkezinde yer alır ve tek mekânli harimi, doğu ve batıdaki tabhane mekânları, avlusu ve minareleri ile dikkati çeker (lev. 11). Yapıda ibadete ayrılmış olan ortadaki bölüm kare planlıdır ve üzerini, dönemi için oldukça büyük çaplı sayılabilecek yaklaşık 20 m. çapında, dıştan sekizgen kasnaklı bir kubbe örter (lev. 16)²⁹. Kubbeye, oldukça alt seviyeden başlayan pandatiflerle geçilir. Harim içten son derece belirgin olan askı kemerli beden duvarları ile taşınır. Duvarların yüzeylerine farklı sayı ve seviyede pencere açılmıştır. Alt ve üst seviyede açılan pencerelerin yanı sıra, kasnağın her cephesine de birer pencere açılmıştır. Harimin kuzeyinde, mihrap ekseninde oldukça anıtsal tutulmuş portal karşımıza çıkar (lev. 13). Bugün, harime giriş çıkışı sağlayan tek kapı olmasına rağmen orijinalde güneydoğu köşesinde yer alan hünkâr mahfeli kapısı ile doğu ve batı duvarlarının alt seviyesinde tabhaneye geçit veren açıklıkların mevcudiyeti, harime birden fazla açıklıkla girilebildiğini bize göstermektedir (lev. 5-16). Hünkâr mahfeli güneydoğu köşesinde bulunur ve iki katlı düzenlemeyi yansıtır (lev. 18). Hünkâr mahfelinin içteki düzenlemesinin yanı sıra, güneydoğu cephesinde daha sonradan ilave edildiği tahmin edilen bir de dış kuruluşu söz konusuydu (lev. 5-6). Özellikle iç kuruluşuyla hünkâr mahfelinin Osmanlı döneminin erken örneklerinden olduğu şüphesizdir (lev. 18)³⁰. Ayrıca güney duvarda eksende beş cepheli mermer mihrap ile yanında yine mermer malzemeden yapılmış minber dikkati çeker. Kadınlar mahfeline sahip olmayan harimin kuzey duvarının önü, duvar boyunca iki katlı düzenlemesi ile müezzin mahfeli olarak değerlendirilmiştir. Harimin doğu ve batı yan duvarları alt seviyede dolap, üst seviyede ise pencereli bir düzenleme gösterir.

Harimin doğu ve batısında bitişik olarak inşa edilmiş dokuzar birimli tabhane mekânları yer alır (lev. 3-4, 11). İnşaat bitiminin hemen sonrasında, harimle olan yakın bağlantılarından dolayı, cami bünyesi içinde inlemeyi uygun gördüğümüz tabhane mekânları, yapının bir çeşit zâviyeli cami olduğunu düşündürmektedir³¹. Zâviyeli-cami plan şemasının bir çeşitlemesi olarak ele alınması gereken yapının tabhane mekânları, kütle anlayışı açısından harim kütlesinden oldukça farklı tutulmuştur.

Özgün halinde doğu ve batısında yer alan eyvan ve köşe odalarından harime üçer pencere ile açılan tabhane mekânları, bu açıklıklar nedeniyle harimle sıkı sıkıya bağlantılı idi³². Sonra-

29. Kubbenin çapı konusunda yayınlarda, 20.55, 21.00, 21.55 ve 22 m. gibi aralarında küçük değer farkları bulunan ölçüler söz konusudur. Burada önemli olan kubbenin, dönemine göre çapının oldukça büyük tutulmuş olmasıdır.

30. Caminin hünkâr mahfeli iç ve dış kuruluşuyla sorun teşkil etmektedir. İçte güneydoğu köşesinde yer alan kuruluşun, devşirme malzemesi, sonradan örülen merdiven kısmı dış kuruluşun ise, içle irtibatı sağlayan kapısı ve giriş yönü, tartışılan daha doğrusu çözüm bekleyen hususlardır (A. Yüksel, a.g.e., de sözünü ettiği kapı için bkz. Lev. 15). Malzeme ve mimarideki bazı ayrıntılar XIX. ve XX. yüzyıl başına ait eski fotoğraf ve çizimler de konuyu açıklamaktan uzaktır. Bkz. C. Gurlitt, a.g.m., s. 54-55, Res. 5; **Aslanapa, Edirne 1965**, s. 226-227. Res. 1. 11; D. Argun, a.g.e., s. 13, dipnot 17 ve R.O. Tosyavizade, a.g.e., deki fotoğraf (lev. 6). İçteki hünkâr mahfeli düzenlemesi, muhtemelen cami ile çağdaş ya da hemen sonrasında ait olmalıdır. Çünkü, iç mekânla uyum sağlamanın ötesinde, mermer korkuluğunun minberin korkuluğu ile olan malzeme-bezeme ilişkisi, tezi destekler niteliktedir. Mahfelin üst katını taşıyan ayak ve başlıklarında neden devşirme malzeme kullanıldığı düşündürücü olmakla beraber üzerinde fazla durulacak bir konu değildir. Aslında çözüm bekleyen mesele, dış kuruluşlarla iç kuruluş arasındaki bağlantıdır. Bu hususta C. Gurlitt, a.g.m. deki külliye konum planı ile A. Yüksel'in a.g.e., s. 115 ve 116 daki bilgiler, bize fikir vermesine karşılık, kesin yoruma götürmez. Bugüne ulaşmayan dış kuruluşun orijinal biçimini tesbite imkân yoktur. Yok olan dış bölüm herhalde XVII. Yüzyıl veya daha sonrasında ait olmalıdır. Özellikle Edirne'nin sultanlar tarafından büyük rağbet gördüğü XVII. Yüzyıl içinde, son şeklini aldığı söyleyebiliriz. Kaynaklar XVII. Yüzyılda Tunca Irmağının, Yeni Saray-külliye arasındaki kısmının yatağının temizlenerek mermer levhalarla döşendiğini ve ırmağın bir kanal içinde alınarak güvenli ve estetik açıdan göze hoş gelen bir su yolu haline dönüştürüldüğünü, ayrıca caminin güneyine sahile bir de rihlim yapılarak ulaşım yapıldığından söz ederler. A. Hibri Efendi, a.g.y. ve A. Badi Efendi, a.g.y. dan naklen **Gökbilgin, Edirne**, s. 123; D. Argun, a.g.e., s. 13. Nehir ulaşımının, saraya yakın sultan camisi olan II. Bayezid Camisi'nde, sultan ve ileri gelenlerin en azından cuma namazlarını kılmaları ve saray-külliye imareti arasında yemek alışverişlerinin yapılması için tercih edildiğini düşünebiliriz. Gerçeğe yakın olarak kabul ettiğimiz bu bilgiler doğrultusunda, hünkâr mahfelinin kullanım meselesi ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Hünkâr mahfelleri konusunda çalışma yapmış olan M. Sudalı, **Hünkâr Mahfilleri**, İstanbul 1958 eserinde, genelde kabul edilen düşünce gibi, külliye'nin hünkâr mahfeli, Osmanlı döneminin ilk birkaç örneğinden biri olarak kabul eder. Tartışmalı olan Bursa Yıldırım Bayezid ve Yeşil Zâviyeli camileri ile geride iz bırakmadan yok olan Eski Fatih Camii hünkâr mahfellerini bir yana bırakırsak, gerçek anlamda ayakta duran, yeri ve düzeniyle daha önceki örneklere model teşkil edecek ilk uygulama, Edime II. Bayezid Külliyesi camii'nde karşımıza çıkmıştır diyebiliriz.

31. S. Eyice, a.g.m., s. 45; **Kuran, İlk Devir**, s. 23, 26.

32. Merkezi idarenin güçlenmesi ve buna paralel olarak değişen dünya görüşü, tabhane mekânlarının camiye katılımını dolayısıyla harim olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Evliya Çelebi, 1063 H./1652 M. yılında külliye'yi ziyaret ettiği zaman, tabhane mekânlarında bir grup müminin namaza durduğunu ifade eder ki, bu durum, değişikliğinin XVII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra olduğunu düşündürür. Bkz. **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.) V**, s. 315.

dan, tarihini kesin saptayamadığımız bir zamanda, bu açıklıkların tabhane tarafı örülmüş ve bugün de olduğu gibi dolap biçimine dönüştürülmüştür. Muhtemelen XVII. yüzyıl ortasından sonra yapıldığını düşündüğümüz değişiklik sonrasında, tabhanelerin harimle olan bağlantıları zayıflamış, belki de hiç kalmamış ve ayrı birer bağımsız yapı haline dönüşmüşlerdir³³.

Benzer düzenleme gösteren tabhaneler, ortada bir sofa, dört yönde birer eyvan ve eyvanlar arasındaki köşe odaları ile orta sofalı, dört eyvanlı plan tipini yansıtmaktadırlar (lev. 3-4, 11). Daha önce bilinen ve birçok yapı tipinde uygulanan bu plan şeması, Edirne II. Bayezid Cami'inin tabhanesinde olgun ifâdesini bulmuştur diyebiliriz. Orta sofa üzerindeki aydınlık fenerli olmak üzere, yaklaşık eşit çaplı basık ve alçak kasnaklı kubbelerle örtülen dokuzar birimli tabhane mekânları (lev. 4), günlük yaşama uygun biçimde ocak ve dolap nişlerine sahiptir. Tabhaneler, birer portal ile külliye'nin dış avlusuna, birer kapı ile de son cemaat yerine açılırlar. Eyvanlar arasında kalan köşe odaları, birer kapı ile önlerinde yer alan eyvana, alt ve üst seviye pencereleri ile de dışa açılım gösterirler. Ocak ve dolap nişleri ile bu mekânların günlük yaşama ayrıldığı anlaşılmaktadır. Eksenlerde yer alan eyvanlardan ikişer tanesi giriş eyvanı olarak düzenlenmiştir. Eyvanlar geçit ve bazı hallerde oturma mekânları olmalıdır. Merkezde bulunan ve orta sofa olarak tanımlayabileceğimiz kısım ise, bir sirkülasyon alanıdır. Eyvanların kemerleri üzerine inşa edilen mukarnas dolgulu fenerli kubbe ile ayrıca vurgulama da söz konusu olmuştur.

Harimin ve tabhane mekânlarının kuzeyinde, dört yönden tek sıra revak dizisi ile çevrili ve ortası şadırvanlı bir avlu göze çarpar (lev. 10. 14). Avlunun güney revakı son cemaat yeri olarak değerlendirilmiştir. Birisi kuzey cephede eksende, diğer ikisi ise doğu ve batı cephelerde eksenin güneyinde olmak üzere üç portale sahip olan avlu, oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Avlu, 45x53 m².lik alanı kaplayan enine dikdörtgen planlı bir bölümdür. Hacmi $29 \times 35 = 1015 \text{ m}^2$ lik ortadaki şadırvanlı kısmın, geri kalanı ise revakların kullanım yeridir. Avlu boyutları açısından bu sayısal verilerle camiden ve tabhanelerden daha geniş bir alanı işgal eder. Cami $26 \times 26 \text{ m} = 676 \text{ m}^2$., tabhaneler ise $15 \times 20 \text{ m} : (300 \times 2) = 600 \text{ m}^2$ .lik alanı, her iki yapı birden 1276 m^2 .lik alanı kaplar ki, bu ölçüm ancak avlunun yarısına yakındır³⁴. Oldukça yüksek beden duvarları ile taşınan avlunun cephelerine aynı düzende alt ve üst sıra pencereleri düzenli bir biçimde açılmıştır (lev. 22). Beden duvarlarının yanı sıra, taşıma işlevine de hizmet eden onsekiz sütun avlunun revak kemerlerini birbirine bağlamaktadır. Sivri kemerler, renkli

taş işçiliğinin güzel örnekleridir. Avlunun güney cephesi son cemaat yeri olarak değerlendirildiği için, bu yöndeki sütunlarda somaki adı verilen yeşil renkli devşirme mermer tercih edilmiştir. Diğer yöndeki sütunlar beyaz ve grimtrak renklidir. Sütunlar mukarnas tipli başlıklara sahiptir. Revak birimlerinin üzeri, çapları yaklaşık eşdeğer sağır sekizgen kasnaklı basık kubbeler ile örtülmüştür. Avlu ortasında sekiz cepheli, zamanla örtüsü yıkılmış bir şadırvan yer alır. Avlunun kuzeydoğusunda ise, bugün kullanılmayan bir kuyu dikkati çeker.

Yapının birbirine oldukça uzakta inşa edilmiş tek şerefeli iki minaresi, tabhanelerin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinin önünde yer alırlar (lev. 4, 7). 42 m. gibi oldukça yüksek boyutuyla minareler, tabhanelerle yatay eksende vurgulanan cami kütesinin dikey eksende de vurgulanmasını sağlamıştır. Günümüze yakın bir tarihte minareler büyük çapta orijinaline sadık kalınarak yenilenmiştir.

Caminin ilgili birimlerinde süsleme olarak, renkli taş ve taşa oyulmuş mukarnas bezeme, alçı ve kalemişi, ahşap ve vitray ile demir süsleme değişen oran ve yerlerde karşımıza çıkar. Taşa oyulmuş mukarnas süsleme harim ve iç avlunun portal kavsaralarında (lev. 13), sütun başlıklarında, avlunun güney revakının orta bölümü ile tabhanelerin orta sofa kubbelerinin içlerinde, minarede görülür. Renkli taş süsleme ise portal ve revak kemerlerinde karşımıza çıkar (lev. 13-14). Ahşap süsleme, harim ve tabhanelerin alt seviye pencerelerinin pencere kanatlarında (lev. 21), harim (lev. 20) ve tabhanelerin giriş kapılarında ve de harim dolap kapaklarında dikkati çeker. Araştırmacı R. Tunçay'a göre, malzeme ve teknik olarak ahşap, fildişi, kemik ve sedef kakmanın görüldüğü örneklerde, geometrik, çeşitli yıldız şekillerin ortasında yer alan bitkisel motifler, çiçek ve rumî bezeme türleri görülür. Ahşap süsleme ile birlikte yazı, özellikle harimin alt sıra pencerelerinin kanatlarında, dolap kapaklarında ve tabhanelerin bazı alt pencerelerinde görülür. Başka yerde sık görmediğimiz kompozisyonlar tekrar etmeden uygulama alanı bulmuştur. Kalem işi ve alçı bezeme, bitkisel, geometrik ve yazı ile oluşturulmuştur ve iki tabaka halinde karşımıza çıkar. Üst tabaka XIX. yüzyıl özelliğini yansıtır. 1244 H./1824 M. ve 1316 H./1896 M. tarihlerini taşıyan barok karakterli kalem işi bezemenin altından son yıllarda yapılan restorasyonla özgün veya klasik dönem

33. Tabhaneler ile harim arasında içten bağlantıyı sağlayan alt seviyedeki açıklıkların örülerek iptal edilmesi konusunda bir ihtimal malzeme-teknik analizi tarihleme açısından sonuç verebilir.

34. Sayısal veriler 1984-1985 yıllarında tarafımızdan yerinde yapılan ölçümler neticesinde bulunmuştur. Çalışmaya katkısından dolayı özellikle arkadaşım Mustafa Çelal Uysal'a teşekkür ederim.

bezemesi ortaya çıkarılmıştır (lev. 19)³⁵. Süsleme harimin duvarlarında, pandantiflerde, kubbe içi (lev. 17) ile avlu revak kubbelerinde yer alır. Alçı süsleme gerek harimin, gerekse avlunun üst sıra pencerelerinin şebekelerinde, yer yer vitray ile birlikte karşımıza çıkar. Demir süsleme ise, alt sıra pencerelerin şebekelerinde uygulanmıştır.

Cami ve tabhane mekânlarından sonra külliye ikinci olarak ele alacağımız yapı, batı kanatta yer alan eğitim işlevli medrese olacaktır.

2. MEDRESE:

Külliye batısında camiye dik açılı olarak inşa edilmiş medrese, eğitim işlevine hizmet eden ve 1290 m².lik alanı kaplayan bir yapıdır. Güneydoğu köşesinden tuvalet kanalıyla darüşşifayla bağlantılıdır (lev. 3-4).

Medrese, batı cephesinde eksende yer alan dışa taşkın dersane odası, doğu hariç üç yönde inşa edilmiş onsekiz öğrenci odası ile tek sıra revakla çevrili ortası havuzlu avludan oluşan bir yapıdır (lev. 23).

Külliye medresesinde, (Tab. 5)'de de görüleceği üzere, yirmi yıllık bir zaman kesitinde sürekli yirmüç kişi çalışmıştır.³⁶

da kredisi karşılığında olmaktadır. Öğrenciler gıda ihtiyaçlarını külliye imaretinden, temizlik işlerini ise havuz, kuyu, hamam ve tuvaletten gideriyorlardı. Ayrıca, yine vakfiyeden öğrendiğimize göre, ferrâşın medrese içindeki görevine ek olarak medrese tuvaletinin de temizliğini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Medresede malzeme olarak demirbaşa aşağıda sözü edilecek mallar kayıtlı bulunuyordu. İki halı, bir zeyli, sandıkta saklanan kırkiki-kırkaltı kitap ile çıra ve kandil. Malzemenin bu kadar az sayıda olması, özellikle öğrenci odalarında ne kullanıldığı sorusunu akla getirmektedir. Muhtemelen günlük kullanım eşyaları olan hasır, kandil, çıra, yastık, yorgan vb. öğrencilerin kendileri tarafından temin edilmiş olmalıdır. Ayrıca, vakfiyeye göre, günde bir akçe de, zeytin yağı ve kandil için sarfolunacaktır.³⁷

Medresenin mimari özelliklerini şöyle özetleyebiliriz. Medrese, dışa taşkın ve üzeri kubbeyle örtülü dersane odası, dörtgen şeklinde revaklı avlu ve avluyu doğu hariç üç yönden çevreleyen öğrenci odaları ile, bilinen Osmanlı medrese plan şemasını tekrarlar (lev. 23-24). Öğrenci odalarının önünü çeviren revak dizisi, öğrenci odalarının yer almadığı doğu cep-

Tablo-5: Medrese Personelinin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı			Ücret *		
	893/1487	896/1490	913/1507	893/1487	896/1490	913/1507
Müdreris	1	1	1	1500	1500	1500
Mu'id	1	1	1	210	210	210
Öğrenci	18	18	18	1080	1080	1080
Bewâb	1	1	1	60	60	60
Hâfız-ı Kütüb	1	1	1	60	60	60
Ferrâş	1	1	1	60	60	60
Toplam	23	23	23			

x Ücret akçe cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Medresede mevcut görevli personelden Müdreris (en yetkili öğretim elemanı) ve Mu'id (yardımcı öğretim elemanı) yönetici kadroyu, Hâfız-ı Kütüb (kütüphane sorumlusu), bevâb (kapıcı) ve Ferrâş (süpürücü) ise yardımcı hizmetliler kadrosunu işgal etmektedir. Müdrerisin aldığı ücret ve sahip olduğu meslekî niteliklere bakılacak olursa, medreseye verilen payenin oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Medresede eğitim gören onsekiz öğrencinin her birine onsekiz oda hesabıyla birer oda düşmektedir. Genelde diğer medreselerde oda başına daha fazla öğrencinin düştüğü göz önüne alınacak olursa, öğrencilerin oldukça iyi şartlar altında eğitimlerin sürdürdükleri ifade edilebilir. Ayrıca öğrenci başına günde iki akçe ödeme yapılması, bir yerde günümüzün burs ya

35. Batı etkili kalem iş bezeme için bkz. R. Tuncay, "Türklerde Oyma Sanatı ve Edirne'deki İ. Bayezid Camii'nin Tahta Oyma Süslemeleri", *Arm. Kit.*, s. 255-256; T. Reyhanlı, *a.g.t.*, s. 252-253. Son yıllarda başlatılan süsleme içerikli restorasyon faaliyetleri sonucunda, caminin mimarisi ile çağdaş kalem işi bezemenin aranması yoluna gidilmiş ve bu bağlamda, mevcut geç dönem batı etkili kalem işi bezemenin altındaki sıva tabakası kaldırılarak orijinal bezemeye rastlanmıştır. Özellikle bazı avlu, revak kubbelerinin içinde görmek mümkündür.

36. *Gökbilgin, Liva*, Vak. Böl., (A) Vak., s. 90-100, (B) Vak., s. 178-179. Medrese ile ilgili olarak vakfiye dışında en eski bilgi, A. Hibri Efendi, *a.g.y.*, IV. Böl. de karşımıza çıkar. Yazmanın var. 15 a sında XVII. Yüzyıl'daki medresenin durumundan söz edilir ve müdreris Şemsi Efendi'ye yer verilir. Yazar Yapının, Edirne'deki en yüksek payeye sahip üç medreseden biri olduğunu iddia eder ki, paye müdrerisin aldığı günlük akçe ile ölçülür.

37. *Gökbilgin, Liva*, Vak. Böl., (A) Vak., s. 40-42

hesinde de devam ederek kare bir şekil alır (lev. 25). Sivri kemerlerle bağlanıp sütunlarla taşınan ve kubbelerle örtülen revaklı avlunun ortasında havuz, kuzeybatı, köşesinde ise bir kuyu göze çarpar (lev. 26). Medreseye giriş doğu cephesinde, eksendeki kapıyla sağlanır (lev. 4). Herhangi bir özelliği olmayan kapının simetriğinde, medrese kütesinden batıya çıkıntı yapan ders-hane odası kare planlı ve üzeri 7 m. çapında kubbe ile örtülü bir mekândır (lev. 30). Boyutları itibarıyla medresenin en büyük ve yüksek bölümü olan dershanenin doğu tarafı içten iki katlı bir düzenleme gösterir. Doğru duvar içine açılan bir merdivenle çıkışın sağlandığı üst kat galeri veya mahfel düzenini yansıtırsa da; muhtemelen alt katta yapılan dersi ya da uygulamayı üstten seyretmek isteyen öğrenci, öğretim elemanı veya ilgili kişilere tahsis edilmiş olmalıdır. Günlük hayat için gerekli olan duvar ve ocak nişine sahip olan mekân, alt ve üst seviyede açılan pencereler ile oldukça bol ışık almaktadır. Bu sebeple uygun çalışma ve uygulama ortamı sağlanmış olmaktadır.

Batıda ders-hane odasının iki yanında ona bitişik ikişerden dört, kuzey ve güneyde ise yedişerden toplam onsekiz öğrenci odası karşımıza çıkmaktadır. Üzerleri sağır sekizgen kasnaklı basık kubbelerle örtülü odalar, birer kapı ile önlerindeki revaklı avluya açılırlar. Birer ocak ve dolap nişine sahip odaların dış avluya açılan alt ve üst sıra pencereleri bulunmaktadır. Plan tipolojisi ve mimari özellikleriyle tipik klasik Osmanlı medrese şemasını yansıtan yapının mimari hususlarını özetledikten sonra, kısaca süslemesinden söz etmek yerinde olacaktır.

Medrese, bir eğitim yapısı olmasından dolayı oldukça sade bir görünüme sahiptir. Kırmızı-beyaz renkli taşlarla dönüşümlü olarak düzenlenmiş renkli taş işçiliği revak kemerlerinde karşımıza çıkar (lev. 23). Baklavalı ve mukarnaslı sütun başlıkları yine taş işçiliğinin örnekleridir. Bunun yanı sıra, ders-hane odasının üst seviye pencerelerinde vitray süsleme dikkati çeker.

İşlev konusuna gelince, yapının bir tıp medresesi mi yoksa normal medrese mi olduğu meselesi, günümüzde de hâlâ çözüme kavuşmuş değildir. Tartışmaya sebep olan konu yapının darüşşifaya olan yakınlığı, daha doğrusu onunla olan bağlantısıdır. Tıp medresesi olduğunu savunan bir grup araştırmacı, medreseyi teorik, darüşşifayı ise uygulamalı derslerin verildiği yapılar olarak kabul ederler. Benzer görüş doğrultusunda hareket eden başka bir grup ise, medresede eğitimini tamamlayan öğrencilerin darüşşifada staj yaptıklarını açıklarlar³⁸. Eğer dikkatimizi bir konu üzerinde toparsak, medresenin normal statüde eğitim verdiğini düşünebiliriz. Medresede, sandık usulü muhafaza edilen kitapların sayısı ve dökümü bu görüşü des-

tekler niteliktedir. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, tıp kitaplarının sayısı toplam kitap adedinin % 11-13'ü civarındadır ki, bu sayı bir tıp medresesi için yetersiz olmalıdır³⁹. Buna rağmen medresenin Evliya Çelebi'nin ziyaret ettiği tarihlerde (XVII. yüzyıl üçüncü çeyreği) tıp medresesi olarak kullanılması akla yatkin gelmektedir. Çünkü, Evliya Çelebi'nin tıp medresesi ifadesini yanlışlıkla kullanmadığını düşünmekteyiz. Evliya Çelebi'nin; "...*Bîmaristân-ı Bayezid Han: Bayezid Han Camii'nin taşra harem-i kebîri yemîninde bağ-ı irem içre bir darüşşifa vardır. Başkaca medrese-i etibbâsı ve höcrelerinde talebeleri vardır ki her biri...*" ifadesi dikkat çekici olmaktadır. Son olarak şunu söyleyebiliriz. Medrese, ya tıp kitaplarının sayısı sınırlı olduğuna göre çift işlevliydi ya da, darüşşifa aynı zamanda teorik tıp eğitimine de hizmet veriyordu. Tıp tarihçilerini doğrudan ilgilendiren konuda, mevcut belgeler doğrultusunda bizim kesin yoruma gitmemiz maalesef bugünkü bilgilerle mümkün değildir.

Tablo-6: Medresedeki Kitapların Sayı ve Dökümü

Cinsi	Yı	
	913 H. / 1507 M.	1022 H. / 1613 M.
Tefsir	5 Cilt	6 Cilt
Hadis	7 Cilt	7 Cilt
Fıkıh	12 Cilt	11 Cilt
Kelâm	2 Cilt	2 Cilt
Usûl	5 Cilt	5 Cilt
Belâğât	4 Cilt	4 Cilt
Mantık	2 Cilt	2 Cilt
Tıb	5 Cilt	6 Cilt
Lugat	-	1 Cilt
Diğer	-	1 Cilt
Toplam	42 Cilt	45 Cilt

Ayrıca konu ile ilgili olarak medresede görevli olan kütüphanecinin sahip olacağı nitelikler ve kitaplardan nasıl yararlanılacağı hususu hayli enteresandır. İlgili görevliye büyük sorumluluklar yükleyen vakıf kuralları, okuyucu için de oldukça disiplin gerektiren uygulamalar ortaya

38. Yapıyı işlev açısından Tıp Meresesi olarak kabul edenler, Evliya Çelebi'nin "Medrese-i Etibbâ" ifadesinden hareket ederler. Bkz. **Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.)**, III, s. 468; **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)**, VI., s. 20; R.O. Toşyavızade, **a.g.e.**, s. 21; **Aslanapa, Edirne 1949**, s. 62; T.Reyhanlı, **a.g.t.**, s. 61, 654; C. Baltacı, **a.g.e.**, s. 480-487. Buna karşılık R. Kazancıgil, **a.g.t.**, s. 23 ve İ.A. Yüksel, **a.g.e.**, s. 119'da tıp medresesi kavramına açıklık getirerek tartışır. Aslında bilinen vakfiye nüshalarının hiç birinde medrese tıp medresesi olarak tanımlanmaz. Tıp doktoru B.N. Şehsuvaroğlu ise, **a.g.m.**, s. 259 da sağlık kurumlarındaki usta-çırak ilişkisinden hareketle, medresede eğitimini tamamlayan bazı öğrencilerin, darüşşifada doktorlar yanında staj ve tıp tahsili yaptıklarını fakat yaşamlarını medresede devam ettirdiklerini ifade eder.

39. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., s. 7-8 (A), Vak., s. 42-46; S. Ünver, "Sultan II. Bayezid'in Edirne'deki Vakıf Kitaplarına Dair", **Arm. Kit.** s. 105-106.

koymuştur⁴⁰. Vakfiye kayıtlarından öğrendiğimize göre, kütüphane görevlisi için aranılan ilk şart bilgi düzeyi ve güvenilir kişiliğinin olmasıdır. Medresede eğitim gören öğretim elemanına ve öğrenciye kayıt usulü ile borç kitap verilmesi, dışarıya kitap çıkarılmaması, ilgili kitaplardan istifade edecek çevre halkının medreseye gelerek faydalanması ve her yıl sayım yapılarak olabilecek eksiklikte kütüphane görevlisinin ücretinden tahsil edilmesi gibi konular vakfın kuralarını oluşturmaktadır.

3. DARÜŞŞİFA:

Külliyenin batı kanadında yer alan diğer bir yapı da, camiye paralel olarak inşa edilmiş üç bölümlü darüşşifa yapısıdır. Güneyde altıgen planlı kubbeli-orta sofalı, ortada kare planlı avlulu, kuzeyde ise dikdörtgen planlı revaklı avlulu bölümleriyle darüşşifa, günümüze ulaşmış en anıtsal darüşşifa örneklerinden biridir (lev. 3-4, 27). Her şeyden önce darüşşifanın önemi, eğer söylentiler doğruysa külliyeinin onun için kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır⁴¹. Ayrıca darüşşifa hem planı hem de içinde cereyan eden olaylar ile, araştırmacı ve seyyahların en çok ilgisini çeken külliye yapısı olmuştur.

Ana hatları ile mimari özelliklere daha sonra dönmek üzere diğer hususlara değinecek olursak, ilk olarak darüşşifa personelinin sayı ve dökümüne göz atmak gerekir. Tab. 7 bu konuda bize bir fikir vermektedir⁴².

kâtip, kilerdar (depo sorumlusu) personel de söz konusudur. Yardımcı hizmetliler sınıfında Gassal (ölü yıkayıcı ve çamaşırıcı) ve Ahçının olması bu işlevleri karşılayan mekânların varlığının bir göstergesidir. Liste incelendiği zaman, Ferrâş ve Bevvâb gibi yardımcı hizmetler sınıfındaki görevli sayısının azlığı dikkati çekmektedir. Bu husus külliyeinin ortak personeli ile ayakta tedavi gören hafif derecedeki hastaların, bazı işlerde hastahane personeline yardımcı olduklarını düşündürmektedir. Ayrıca 50 hasta alabilecek kapasiteye sahip darüşşifada 21 personelin bulunması, bugünkü modern hastahaneleri bile kısındıracak bir özellik gösterir.

Darüşşifanın demirbaşına kayıtlı malzemenin sayı ve dökümüne gelince, akıl hastalarını bağlamaya yarayan özel zincirler, göz hekimi ve cerrâhların alet ve edevatı, hastaların şerbet ve macunlarını hazırlamaya yarayan ecza malzemesi türünde eşyalar karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca aşağıdaki eşyalar da demirbaşaya kayıtlı bulunmaktadır. Otuz kıt'a döşek, otuz kıt'a yorgan, altmış dört kıt'a yastık, sekiz kıt'a tencere, iki kazgan, iki hereni, iki güğüm, onaltı bakraç, iki sini, altı kıt'a tas, gülsuyu için üç kurşun fırın, onbeş kıt'a güllebdan. Bu konuda Evliya Çelebi, zincir ve tasmaların altın ve gümüş kaplamalı olduğundan söz eder ki, herhalde kalitesinden

Tablo-7: Darüşşifa Personelinin Sayı ve Dökümü

Görevi	Personel Sayısı			Ücret		
	893/1487	896/1490	913/1507	893/1487	896/1490	913/1507
Baş Tabîb	1	1	1	900	900	900
Tabîb	2	2	2	600	600	600
Cerrâh	2	2	2	420	420	420
Kehhâl	3	2	2	450	420	420
Edviyeci	1	1	1	180	120	180
Kâtip	1	1	1	120	120	120
Kilerdâr	1	1	1	120	120	120
Vekilharç	1	1	1	120	120	90
Kayyum	3	4	4	270	360	360
Ahçı	2	2	2	180	180	180
Ferrâş	1	1	1	90	90	90
Bevvâb	1	1	1	90	90	90
Gassâl	1	1	1	90	90	90
Buhuri	-	1	1	-	90	90
Toplam	20	21	21			

x Ücret Akçe cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Tablodan da görüleceği üzere, darüşşifa kendi içinde bağımsız bir kuruluş olarak düzenlenmiştir. Kadrosunda Baş Tabîb, Tabîb, Cerrâh, Kehhâl (göz doktoru), Edviyeci (eczacı) gibi yedi sağlık personeline ilaveten, iki idari,

40. Gökbilgin, Liva, Vak. Böl. , (A) Vek., s. 94-96, (B) Vak. s. 178.

41. Daha önce de belirtildiği üzere, külliyeinin kuruluş amacı darüşşifa yapısı olmaktadır. Kaynaklar arasında bu konuda birlik vardır.

42. Gökbilgin, Liva, Vak. Böl. , (A) Vak., s. 150-168, (B) Vak., s. 182.

söz etmiş olmalıdır⁴³. Malzemenin sayısal verileri, hasta sayısının yaklaşık 30-40 civarında olduğunu düşündürür. Buna ilaveten, ilgili bölüm ve mekânların sayı ve boyutları da görüşü destekler niteliktedir. Bu sayıya külliye dahilinde kalan personel ve konuklar ile haftada iki gün şehirden gelip ayakta muayene ve tedavi olan, gerektiğinde ilaç alan hastalar dahil değildir. Evliya Çelebi'ye göre, haftada iki gün darüşşifanın eczahanesi halka açılmakta ve halk da hastahâna uygun olarak özellikle mayi ile macun ve şerbet türünde ilaçları ücretsiz almaktaydı.

Darüşşifada ilgi çeken bir husus da, külliye'nin banisi olan II. Bayezid'in, iyi bir çalışma ortamı ve disiplini sağlamak için koyduğu kurallardır. Vakfiyedeki bilgilere ek olarak bir belge, bu amaçla düzenlenmiş ve ilgili bir yere asılmıştı. Böylece her iki belgeye göre, kurallara uymayan ve görevini yapmayan personel ile gereksiz yere ilaç alan kişilere verilecek ceza ve lanetler oldukça ağır tutulmuştur. Lânetnamede alt kademededen üstte doğru zincirleme devam eden manevi türde bir ceza sistemi öngörülmekte ve o dönem için en büyük manevi ceza sayılan haram ifadesi kullanılmaktadır. Bilinen kayıtlardan bu konuda dava konusu olacak herhangi bir şikâyetin olmaması, manevi cezaların kişiler üzerinde yaptığı tesirin bir göstergesi olmaktadır⁴⁴.

Üç bölümden oluşan dolayısıyla kendi içinde bir kompleks gibi düzenlenen darüşşifanın mimari açıdan tanıtımı şöyle yapılabilir.

Tunca Irmağı'na bakan güney istikametine inşa edilmiş altıgen bölüm, ortada üstü fenerli bir kubbeye sahip olan orta sofa ile sofaya, kemerle doğrudan veya bir kapı vasıtasıyla dolaylı olarak açılan eyvan ve odalardan meydana gelen bir düzenlemeyi yansıtır (Lev. 3-4, 27-29, 31-32). Orta sofa, altıgen bölümün sirkülasyon alanıdır ve ortasında bir havuz yer alır (lev. 32). Fenerli baskı kubbesi mekâna hakimdir (lev. 29). Karşılıklı olarak yerleştirilen dört eyvan birer sivri kemerle orta sofaya açılmaktadır (lev. 27). Eyvanlardan kuzeydeki, aynı zamanda giriş mekânı olarak da kullanılmaktadır. Kuzey eyvanın simetriğindeki güney eyvan dışı, güneye doğru çıkıntı yapar ve bu özelliği ile kendi içinde farklı iki bölümden oluşur (lev. 31). Eyvanların zemini orta sofadan daha yüksek tutularak oturma yerleriyle bir seki gibi düzenlenmiştir. Altıgen bölümde odalar ile eyvanlar arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Birer kapı ile yanlarındaki eyvanlara açılırlar ve dolayısıyla orta sofa ile doğrudan ilişkileri yoktur. Tek girişin kuzeyden bir portalle sağlandığı altıgen bölüm, duvar yüzeylerinin alt ve üst seviyelerine, kasnağın her cephesine açılan pencerelerle oldukça ışık almaktadır.

II. bölüm, darüşşifanın I. bölümü (altıgen kısım) ile III. bölümleri arasında kalan ara kısım (lev. 4. 30, 33). Ortada açık bir iç avlu-

la doğu ve batısında yer alan üçer mekândan oluşur. Mekânlar birbirine geçit veren ortada eyvan, kuzey ve güneyde odalar şeklinde düzenlenmiştir.

III. bölüm, kuzeydedir ve medreseyle bağlantıyı sağlayan kısım (lev. 4, 30, 33). Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan bu bölümün batısı, cephe boyunca tek sıra revaklı düzenlemeyi yansıtır (lev. 30). Revak sırasının arkasında, birbirine eşit altı oda ile tuvalet yer alır. Ortadaki iç avlunun doğusunda ise kuzeyden güneye doğru inşa edilmiş dört birim göze çarpar. Ayrıca, II. bölüme geçişi sağlayan portalin doğu ve batısında salon şeklinde düzenlenmiş iki büyük mekân da dikkati çeker. III. bölüme, dolayısıyla darüşşifaya giriş iki kapı ile sağlanır. Kapılardan biri kuzey cephe eksenine (lev. 27) diğeri ise doğru cepheye açılmıştır. Doğru kapısı bugün, darüşşifayı çevreleyen duvarın bir penceresi haline dönüştürülmüştür.

Ana hatları ile mimari tanıtımı yapılan darüşşifanın ilgili bölüm ve mekânlarının işlevi mesele teşkil etmektedir. Konuya vakfiye nüshalarındaki mevcut bilgilerden, Edirne'yi konu alan monografik yayınlardan, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden hareketle, mantıklı bazı yorumlamalar yapılarak yaklaşılabılır. Her şeyden önce darüşşifa, Edirne'nin ilk ve Osmanlı döneminin üçüncü sağlık tesisidir⁴⁵. Dolayısıyla kuruluşunda, şehrin Sultan II. Murad döneminde (1421-51) açılan cüzzam hastahanesi dışında tam teşekküllü hastanesi olmaktadır⁴⁶. Yapı, Evliya Çelebi'nin Edirne'ye geldiği tarih olan 1063 H./1653M. yılında ise tımarhane işlevi ağır basan bir sağlık kuruluşu işlevini kazanmıştı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, psikolojik rahatsızlığı olan hastaların davranışlarından, onlara yapılan muameleden ve özellikle ilginç tedavi yöntemlerinde söz eder. Darüşşifa, 1283 H./1866 M.de, şehrin ikinci hastahanesinin açılmasıyla birlikte tamamen tımarhane işlevine tahsis edilmiştir⁴⁷.

43. Gökbilgin, Liva, Vak. Böl., (A) Vak., s. 46-48.

44. Gökbilgin, Liva, Vak. Böl., (B) Vak. s.183; İ.A-teş. "Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar", V.D. 17 (1983), s.5-54.

45. Osmanlı döneminde bilinen ilk darüşşifa yapısı 1390'lı yıllara ait Bursa'daki Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin darüşşifasıdır. İkinci örneği 1463-1471 tarihli Fatih Külliyesi'nin darüşşifası teşkil eder. Birincisi çok harap bir şekilde ikincisi ise, günümüze ulaşamayan bu örneklerden sonra, 1488'de Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi'nin darüşşifası hizmete girmiştir.

46. B.N. Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 257 dipnot 1.

47. Terzioğlu, Ortaçağ, s. 138 de 1767 yılında külliye'yi gören seyyah C. Niebuhr'un aklını kaybetmiş hastalarla karşılaştığını yazar. İkinci hastahane için bkz. B.N.Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 263 dipnot 13-15. Darüşşifa 1293 H./1876-1877 M.deki Osmanlı-Rus savaşında harap kalmışsa da 1311 H./1894 M. yılından sonra, yeniden açılarak psikolojik rahatsızlıkları olanlara tahsis edilmiştir. 1910-1912 Balkan Savaşı sırasında ise, yeniden kapatılarak, 400 seneyi aşan işlevine son verilmiştir. R. Kazancıgil, a.g.t., s. 38 de, şehirde açılan ikinci hastahane olan Guraba Hastanesi hakkında bilgi verir.

Evliya Çelebi, darüşşifanın I. bölümündeki eyvanların yazlık, odaların ise kışlık oda olarak kullanıldığını ifade ederse de, hangi tip hastanın kaldığından söz etmez⁴⁸. Aslında darüşşifa, eldeki verilere göre işlev açısından farklı üç dönem geçirdiğinden ister istemez mekân ve bölümler de işlev değişikliğine uğramış olmalıdır. Altıgen bölümün planı ve buna bağlı olarak kullanımı için bir tip doktoru olan R.Osman'ın yorumu enteresandır. Araştırmacı, bir sofa etrafında çokgen şeklindeki mimari düzenlemenin, az personelle hastalara daha iyi bakılmasını ve sürekli kontrol altında tutulmalarını sağlayacağını belirtir ki, bu görüşü daha geç tarihlerde Avrupa ve Amerika'da inşa edilen benzer planlı modern sağlık tesislerinin yapıyla doğrulanmıştır⁴⁹. Bu bölümün eyvan ve odalarının hasta odaları olduğu anlaşıldığına göre, geriye orta sofa ile güney eyvanın dışa çıkıntı yapan kısmının işlev meselesi kalmaktadır. Evliya Çelebi, orta sofanın merkezinde yer alan havuzun su tedavisine hizmet ettiğini söyler. Seyyah, oldukça yükselen fıskiyeli havuzun görüntüsü ve suyun sesinin hastalar üzerinde dinlendirici ve sakinleştirici etki yaptığından bahsetmektedir⁵⁰. Su sesinin ve oyunlarının sağlıklı insanları da dinlendirdiği ve sakinleştirdiği, günümüz psikologlarınca da kabul edilmektedir. Dolayısıyla, orta sofanın işlevi açıklığa kavuşmuş olmaktadır.

Güney eyvanının ayrı bir bölümü gibi düzenlenen dışa çıkıntılı kısım, işlevi açısından hayli yorumlara sebep olmuştur. Ayrıca fazla yaygın olmayan altıgen plan şemasının kendi içinde de değişik bir uygulama göstermesi, araştırmacıları çeşitli düşüncelere sevk etmiştir⁵¹. Güneyde dışa taşan ve her cephede açılmış büyük pencerelerle aydınlanan basık yarım kubbeyle örtülü çıkıntı, bu özellikleriyle dikkati çekmektedir⁵². Beş cepheli bu kısmın mescit, musikî fasıllarının icra edildiği alan, ya da Tunca İmağı'na bakan bir seyir yeri olabileceği düşünülmüştür. Mescit olabileceğini ileri süren bir araştırmacının görüşüne karşı, bu kısmın için mescit olamayacağı kolayca izah edilebilir. İçinde mihrabı olmayan ve büyük boyutlu pencereleri ile oldukça aydınlık olan kısmın, hemen yakınında cami dururken mescit olarak kullanılması akla yatkın gelmemektedir. Dinî vecibeleri yerine getirmek isteyen hastaların oturarak da ibaret etmeleri mümkündür. Ayrıca, bu konuda ruh sağlığı bozulmuş hastalardan kaçının ibadet edebileceği fikri ortaya atılabilir⁵³. Bizce, Evliya Çelebi'nin bahsettiği musikî fasıllarının icraası için en uygun yer bu kısım olmalıdır. Seyyah'a göre, haftada üç gün dönemin musikî aletleri eşliğinde sazendeler çalmakta, hanendeler ise onlara eşlik etmektedir. Özellikle sinir sistemi üzerinde dinlendirici etkisi olan makamlar tercih konusuydu. Kökeni Anadolu Selçuklu dönemi darüşşifa-bimarhanelerine inen müzikli

tedavinin ruh hastalarını dinlendirdiği ve onları sakinleştirdiği bilinmekteydi. Müziğin ruhun gıdası olduğu gerçeği şüphesiz o dönem de bilinen bir gerçektir⁵⁴. Konu ile bağlantılı olarak Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği su ve müzikle tedavi yöntemlerinden başka, diyet ve koku tedavisi de gündemdedi. Seyyah, özel bitki ve av etlerinden hazırlanan diyet programının sinir sistemine iyi geldiğini ve rahatlatıldığını ifade etmektedir⁵⁵. Darüşşifanın ahçısı belki de daha çok

48. Evliya Çelebi, 1062 H./1652 M. Yılında Edirne'ye gelmiş ve bir süre konaklamıştır. **Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.)**, III, s. 435-468, bil. s. 468-470; **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)** VI, s. 20-23.

49. O.R. Tasyavizde, **a.g.e.**, s. 36 da konuya ilk temas eden araştırmacı olmaktadır. Daha sonraları, **Terzioğlu, Ortaçağ**, s. 137-138; R. Kazancıgil, **a.g.t.**, s. 27-39; E. İşıkpinar, "Selçuklu ve Osmanlı Ruh Sağlığı Mimarlığı" **Arkeoloji-Sanat**, 28-31 (1985), s. 8-19, bil. 10-12; **Terzioğlu, 15-16. Yüzyıl**, s. 162-166 da konuya değinirler.

50. **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)**, VI, s. 21.

51. Altıgen form yaygın olarak türbe, martiryum, ziyaretgâh ve vaftizhane ilk kısmen kiliselerde kullanılan alanı bulan plan şemasıdır. Bu sebeple aynı dönemin iki yapısı olan Amasya Kapıağası Medresesi ile Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin darüşşifasında görülen çokgen plan şemaları oldukça dikkat çekicidir (Lev. 27, 43) Bahsedilen iki yapı arasındaki bağlantı, mimar konusu da dahil bazı hususlara işaret etmektedir ki, ayrı bir çalışma konusuyla üzerinde durmak gerekir.

52. Bu tip çıkıntılar muhtemelen kilise apsilerinden etkilenmiş olmalıdır. Bursa I. Murat Zaviyesi-Cami (1360'lar), Edirne Beylerbeyi Camii (1429), Tire Yeşil Camii (1429), Fatih Külliyesi Darüşşifası (1463-70), İstanbul Davud Paşa Camii (1485) gibi belli başlı örneklerle ilaveten, Balkanlar'da saptayabildiğimiz iki örnek dikkatimizi çekmiştir. Bunlardan biri, bugün Yunanistan'ın Serez şehrinde bulunan 1492/1493 tarihli Mehmet Bey Camisi'dir (Lev. 44-45) Bkz. R. Anhegger, "Beitrag zur Osmanischen Baugeschichte III", **İst. Mitt.**, 17 (1967), s. 312-330. Tafel 45-48, bil., s. 320-330, Abb. 2, Tafel 47-48 ve E.H. Ayverdi, **Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk**, IV, İstanbul 1982, s. 278, 361-362, R. 184 a-b ve 185. Her iki yayındaki fotoğraflara dikkat edilecek olursa, benzerlik daha iyi anlaşılabilir. Balkanlar'da diğer bir örneği, bugün Yugoslavya sınırları içinde yer alan Hüsam Paşa Camii oluşturmaktadır. Bkz. E.H. Ayverdi, **Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya**, III, İstanbul 1981, s. 48, 61, 65, Res. 957-959. Hüsam Paşa Camisi'nde de iki katlık dışında benzerliğe işaret ederiz (Lev. 46). Dolayısıyla örnek olarak tercih ettiğimiz yapıların çoğu, II. Bayezid dönemine aittir. Bu da bize, modadan daha çok, mimar-usta-çırak ilişkisi, bazı bölge ekollerini düşündürmektedir. Çalışmamızın kapsamı boyutunda daha fazla ayrıntıya girmek istemiyoruz.

53. Bu konuda R. Kazancıgil, **a.g.t.**, s. 42 de yorum yapar ve haklı olarak araştırmacıya katılmak gerekir. Çokgen çıkıntı yapan örneklerin çoğunda mihrap varsa da (cami olduklarını unutmamak gerekir) burada yapılmasına gerek yoktur.

54. **Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.)**, III, s. 468-470; **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)**, VI, s. 22. Diğer araştırmacılar Evliya Çelebi'yi kaynak göstererek olaydan söz ederler. Ayrıca müzikle tedavi konusunda tip tarihçilerinin yayınlarına da başvurulabilir.

55. **Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.)**, III, s. 468-470; **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)**, VI, s. 22.

eczacı tarafından hastahane içindeki mekân ya da salonlarda hazırlanan diyet yemekleri, günde üç öğün olarak hastalara veriliyordu ve bu iş için de külliye bütçesinden ayrı bir fon darüşşifa için tahsis edilmişti. Her ne kadar darüşşifanın ayrı mutfacı varsa da, personeli ve muhtemelen hafif derecedeki hastaları, külliyeinin imaretinden yararlanmış olmalıdır⁵⁶. Evliya Çelebi'nin bahsettiği son tedavi yöntemi, çiçeklerle sağlanan koku yöntemidir. Edirne'de yetişebilen özellikle dut, servi ve çeşitli bitkilerin darüşşifa ve külliye avlularına dikildiği, hastaların buralarda gezerek tabii kokular ve güzel manzaralar yoluyla tedavi oldukları ifade edilmektedir⁵⁷.

Darüşşifada gerçekleştirilen tedavi yöntemlerinden başka, dönemin hastalıkları için de çalışmaların yapıldığını düşünmekteyiz. XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisinin eşi olan Lady Montagu, "Türkiye Mektupları" adıyla dilimize çevrilen eserinde, bize çiçek aşısından söz etmektedir. Yazar, İngiltere'de bilinmeyen aşının bir keşif olduğunu ileri sürer ki, darüşşifa bu amaca da hizmet etmiş olmalıdır⁵⁸. Altıgen bölümün işlevinden hareketle ele alınan tedavi ve aşı yöntemlerinden sonra, tekrar diğer bölümlerin işlevi konusuna dönebiliriz. Bir iç avlu ve üçerden toplam altı mekânın yer aldığı II. bölümün, kadın hastalara ayrıldığı şeklinde bir düşünce varsa da, darüşşifada görevli sağlık personelinin kaldığı odalar olması da muhtemeldir. Diğer iki bölümden küçük bir ara bölüm olarak düzenlenen II. bölümün, hastahaneinin kontrolü için personele ayrılması akla daha uygun gelmektedir⁵⁹.

III. bölümün, I. ve II. bölümünden daha büyük ve çeşitli birimlere sahip olması, birden fazla işleve hizmet edeceğini düşündürmektedir. Eksende yer alan orta avlunun doğu cephesinde bulunan dört mekân servis binasıdır. Mutfak, aşçı odası, çamaşırhane, kiler-depo ve beki odası gibi servis amaçlı olduğu, vakfiye nüshalarından anlaşılan dört oda, oldukça sade olarak düzenlenmiştir. Birbirlerinden bağımsız fakat bitişik birimleridir⁶⁰. Avlunun batı kanadı ise, farklı zamanlarda hastahane personeli ve hastalara tahsis edilmiş olmasıdır. Belki ileri derece hastalar bu kısımda kalarak diğer hastalardan ayrı tutulmuş olabilir. Altı odanın yer aldığı batı kanadın kuzeyindeki son odanın yanında medreseyle bağlantılı sağlayan tuvalet göze çarpmaktadır⁶¹. İşlevini tartışacağımız son kısım, III. bölümden II. bölüme geçişi sağlayan portalin doğu ve batısında bulunan dikörtgen mekânlardır. Bu salonların günlük hayata uygun olarak düzenlenmesinin yanı sıra, büyük ocak nişlerinin varlığı, darüşşifa içinde aramaya çalıştığımız eczane ve doktor odaları olabileceğini düşündürmektedir⁶². Ayrıca kadın hastalara ayrıldığı da ifade edilmektedir⁶³.

Bir sağlık tesisi olması sebebiyle darüşşifada belirgin bir süslemeye yer verilmiştir. Bezeme olarak mukarnas süsleme ve renkli taş işçiliği göze çarpar ki, portal içinde yer alan giriş kapısında karşımıza çıkar.

4. İMARET

İmaret, külliyeinin doğu kanadında yer alan ve iki ayrı kütleden oluşan bölümler topluluğudur (lev. 3-4,34). Vakfiyede yer yer imaret külliye anlamında kullanılmış olmakla birlikte, bizim anlatmak istediğimiz, mutfak, kiler (depo) fodla fırını, yemekhane ve mumhane gibi bölümlerden oluşan imaret kavramıdır. Her ne kadar vakfiyede imaret içinde incelenecek bölümlerden bahsedilmişse de, yerleri belirtilmemiştir. Bundan dolayı, mimari özelliklerden yola çıkarak bağlantıyı kurmamız ve işlev meselesini çözmemiz gerekmektedir.

Bugün mevcut en önemli ve büyük Osmanlı dönemi imaretlerinden biri olan II. Bayezid Külliyesi'nin imareti, aynı zamanda büyük çapta özgünlüğünü koruması açısından da değer taşır.

İmaretin işleyiş sistemine dair hususlara geçecek olursak, iki kütlede yer alan toplam

56. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., (A) Vak. s. 150,166, (B) Vak., s. 182-193; **Barkan, İmaret Siteleri**, s. 239-296. Bu konuda yorumlara giren Ö.L.Barkan, külliyeeye giren ve tüketilen (tüketilmesi gereken) gıda maddelerine göre hesaplamalar yapmıştır.

57. **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.) VI**, s. 21-22. Göze hitap eden tedavi şeklinin etkisi tartışılabilir. Bilinen bir şey varsa o da, yeşil örtü ile çevre düzenlemesine gidildiğidir.

58. Lady Montagu, 1 Nisan 1717 yılında Edirne'den yolladığı mektublarından birinde, çiçek aşısından söz eder ve evlerde hazırlandığını belirtir. Bununla beraber, evlerde yapılan kocakarı usullerinin dışında aşının bir sağlık tesisinde üretilmesi ve yapılması akla daha yakın gelmektedir. Bkz. **a.g.e.**, s. 66-67.

59. B.N. Şehsuvaroğlu, **a.g.m.** s. 261 de, hekim ve idari personelin kaldığı yer; **Terzioğlu, Ortaçağ**, s. 121-149, bil. 137 de eczane-poliklinik; **Terzioğlu, 15-16. Yüzyıl**, s. 155-197, bil. s. 163 de idari işler-poliklinik olarak tanımlanmaktadır.

60. Bu konuda sorun yoktur. Araştırmacılarla birlikte, bizim de görüşümüz aynıdır. Bkz. B.N. Şehsuvaroğlu, **a.g.m.**, s. 261; G.Goodwin, **a.g.e.**, s. 148 de farklı olarak, girişten sonraki ilk mekânı beki odası kabul etmektedir.

61. **Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.) III**, s. 469 da, tımarhane olarak kullanıldığını; C. Gurlitt, "Die Baukunst Konstantinopels" **4 portfolios**, Berlin 1912, s. 66 da tımarhane bölümünün sadece dış avludaki altı mekândan oluştuğunu; B.N. Şehsuvaroğlu, **a.g.m.**, s. 261 de, batı kanadında yer alan altı odanın kuruluş zamanında darüşşifa personeline, daha sonra hastalara ayrıldığını; **Terzioğlu-Ortaçağ**, s. 137 de tımarhane olduğunu ifade eder. Altı mekânın Balkan Savaşı sırasında da tımarhane olarak kullanıldığı, hâlâ yaşayan kişilere söylenmektedir.

62. B.N. Şehsuvaroğlu, **a.g.m.**, s. 261 de, hekim ve idari personel odası; T. Reyhanlı, **a.g.t.**, s. 252 de, bu mekânların idari nitelikte veya yatma amaçlı olduğunu ve doğudaki bölümün eczane olabileceğini söyler.

63. B. Şehsuvaroğlu **a.g.m.**, s. 261.

yedi farklı birimiyle imaret, külliyyede camiden sonra en çok personele sahip ikinci yapı olmaktadır⁶⁴.

(907 kg) sı ise misafirlerce sarfedilmiştir. Diğer iki temel gıda maddesi olan et ve ekmeğin üretim ve tüketiminde arz ve talep dengeleri

Tablo-8: İmaret Personelinin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı			Ücret *		
	893/1487	896/1490	913/1507	893/1487	896/1490	913/1507
Şeyh	1	1	1	450	450	450
Vekilharc	1	1	2	150	150	300
Kilardâr	1	1	1	120	120	120
Ambârcı	1	1	1	120	120	120
Aşçıbaşı	-	-	1	-	-	120
Aşçı	6	6	5	540	540	450
Ekmeççi	6	6	6	540	540	540
Nakip	2	2	2	120	120	120
Bevvâb	2	2	2	120	120	120
Et Hammalı	1	1	1	60	60	60
Buğdaycı	1	1	1	90	90	90
Pirinççi	2	2	2	120	120	120
Oduncu	1	1	1	60	60	60
Buhurcu	1	1	1	60	60	60
Ferrâş	-	2	2	-	180	180
Bulaşıkçı	2	2	2	120	120	120
Toplam	28	30	31			

x Ücret Akçe cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Listeden de görüleceği üzere, Şeyh, Vekilharc (iaşe görevlisi), kilardâr (kiler görevlisi) ve Ambarcı (ambar görevlisi) yönetici kadroyu oluştururken, diğer personel idari hizmetliler sınıfını teşkil etmektedir. İkinci gruba giren Nakip (imaret şeyhinin yardımcısı) ve diğerleri el ve kol kuvveti gerektiren işleri paylaşmaktadır. İmaret personelinin sayı ve dökümü, kendi bünyesi kadar külliyyenin hizmet programını da açıklar niteliktedir. Yaklaşık 30 civarındaki personel, diğer birimlerin yiyecek, içecek ve yakıt hizmetlerini üstlenmiş bulunmaktadır.

Külliyyenin imaretinin sahip olduğu diğer nitelikleri daha iyi açıklayabilmek için, bazı gıda maddelerinin baz alarak yapılacak bir değerlendirmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz. En çok tüketilen gıda maddeleri olan pirinç, sadeyağ, bal, et ve ekmeğin külliyyedeki yıllık sarfiyat miktarları yaklaşık şöyledir. Pirinç 172.5 mudd (3450 kile: 62100 okka: 79674 kg), 5228 okka (6785 kg) olan sadeyağ tüketiminin 938 okka (1203 kg) sı darüşşifa için, geriye kalan 4350 okka (5581 kg) sı ise darüşşifa haricinde diğer birimlerce tüketilmiştir. Toplam 3677 okka (4717 kg) olan bal tüketiminin 1002 okka (1285 kg) sı darüşşifa tarafından 707 okka

hayli enteresandır. Vakfiye kurallarına göre, günde alınacak 165 okka (211 kg) etin 150 okka (192 kg) sının külliye personeline, 15 okka (19 kg) sının misafirlere ayrılması planlanmıştır. Mevcut bir belgeden günlük tüketilen etin ancak % 26 sının sahibi belli, % 74 ü ise meçhuldür. Benzer şekilde ekmeğin üretim ve tüketimi arasındaki büyük fark da hayli dikkat çekicidir. Vakfiyedeki bazı bilgilerden yola çıkılarak yapılan bir araştırmanın sonucunda bulunan yaklaşık 2.000 adet fodla ekmeğin üretiminin ancak 500 civarındaki miktarının sahibi bellidir. Geriye kalan 3/4'lük kısmın sahibi ise misafirler ve fakir halk olmalıdır. Dağıtımın kame usulü ile daha önceden belirlenen kişilere külliyyede verilmesi ile gerçekleşmiş olduğunu düşünmekteyiz. Oranlar zaman zaman değişmiş olsa da, külliyyenin gelip geçen yolcularla fakir halka yapmış olduğu hizmet, rakamların dili ile daha iyi anlaşmaktadır⁶⁵.

İmaretin demirbaşına, aşağıda cinsi ve sayısı belirtilen mallar kayıtlı bulunuyordu.

64. Gökbilgin, Liva, Val. Böl., (A) Vak., s. 100-124, (B) Vak., s. 179-180.

65. Gökbilgin, Liva, Vak. Böl., s. 3-184 ve Barkan, İmaret Siteleri, s. 239-296 adlı yayınların ilgili kısımları incelenmiş tarafımızdan bazı yorumlamalara gidilmiştir.

Dokuz büyük ve küçük boyutta kazgan, sekiz harenî, kırk üç büyük ve küçük sini, kırk tepsi, oniki çarhi sahin, altı tepsi, büyük ve küçük on çarhi tas, iki tencere ve dört badeye, karşımıza çıkan malzemeyi oluşturmaktadır⁶⁶.

İmaretin mimari özelliklerine değinecek olursak, imaret daha önce de sözü edildiği üzere, bir ara duvar hariç birbirinden bağımsız iki küttleden oluşmaktadır (lev. 3-4, 34-38)

Birinci kütle doğu kanadın güneyinde yer alır ve camiye paralel uzanır (lev. 10, 36-37). Kütle, üç ayrı bölüm ile bir iç avludan oluşur. Birinci bölüm, güneyde bulunur ve birbirine geçit veren üç mekânlı bir düzenlemeyi yansıtır. Girişin iç avludan sağlandığı bu kısım, ortada sekili eyvan, ona bitişik doğu ve batıda ocak nişli, pencereci odalar ile günlük hayata ayrılmış olmalıdır. Üzerleri, çapları, birbirlerine eş yayvan ve kasnaksız kubbelerle örtülü olan birinci bölümün işlevi, daha sonra sözünü edeceğimiz diğer bölümler gibi tartışmalıdır. Bir görüş, imaret şeyhinin kaldığı yer; diğer bir görüş ise, özellikle XIX. ve XX. yüzyıl başında, burada anıtsal boyutlu mumların bulunmasından dolayı mumhane olduğu şeklindedir⁶⁷. Biz, imaretin yüzyıllar boyunca, zamanın ihtiyaçlarına göre bazı kısımlarının işlevinin değiştiğini düşünerek, mumhane için uygun olup olmadığını tartışmadan, en azından bu yüzyılın başında mumların saklandığı yer olduğunu kabul edeceğiz. Bu arada külliye ile ilgili oldukça hatalı sayılabilecek bir plan veren C.Gurlitt'in, bu bölümü neden yemekhane olarak kabul ettiğini de anlamak mümkün değildir.

İkinci ele alacağımız bölüm, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan üç mekânlı kısımdır (lev. 34, 37-38). Camiye paralel olarak uzanan bölüme giriş, batı cephesinin ekseninde açılan bir portal ile sağlanır. İçi, duvar önleri ve orta eksenî zemininde 20,25 cm. civarında yüksekliğe sahip bir seki şeklinde düzenlenmiştir. Üstü yine kasnaksız kubbelerle örtülü olan bölümün sekili düzeni, buranın yemek salonu olduğunu düşündürmektedir. Bugün, kuzey duvarında yer alan kapı, eğer orijinalinde de mevcut idiye, yanında bulunan mutfaktan geçişi sağlayan kapı olmalıdır. Aslında, imarete yemek salonu için en elverişli kısım burası olduğundan, bu konuda daha iddialı söz edebiliyoruz⁶⁸.

Üçüncü bölüm, beş kubbeli mekânıyla 'L' biçiminde bir düzenleme gösterir. Buraya doğu hariç üç cephelede açılan kapılarla ulaşmak mümkündür. Kubbesinin fenerli düzenlemesi, anıtsal boyutlardaki iki ocak nişi ve yemekhane olan yakınlığı, vakfiyede sözü geçen mutfak olmasını kanıtlamaktadır. Ayrıca, kendi iç avlusu ile külliye'nin dış avlusuna olan bağlantısı, açıklık sayısının fazlalığı görüşü destekler niteliktedir⁶⁹.

Dördüncü bölüm, sözünü ettiğimiz üç bölüm arasında kalan revaksız bir iç avlu şeklindedir. Doğu cephesinde bulunan bir portal ile dışa açılan iç avlunun, sirkülasyon alanı, bahçe, dinlenme yeri ve yazlık yemekhane olması muhtemeldir. I. ve III. bölümün kapılarının buraya açılması, avlunun aynı zamanda doğusunda bulunan sokakla olan bağlantısına da işaret etmektedir⁷⁰.

İkinci kütle, külliye'nin doğu kanadının kuzeyindedir ve birinci kütle ile arasına külliye'nin dış avlusu girmektedir. (Lev. 4, 34, 38). Kütle üç birimden oluşur. Birinci bölüm, kütle'nin güneyindeki dört mekânlı kısımdır. Üzeri kubbeli kare planlı olan bölüm, güneye dış avluya bir kapı ile açılır. Farklı boyutlarla toplam dört ocak nişinin göze çarptığı birinci bölümün fodla fırını olacağı şüphesizdir. Bugün kısmen yıkık da olsa, kuzey duvar içinde karşımıza çıkan anıtsal fırın ağızları görüşümüzü destekler niteliktedir⁷¹.

İkinci bölüm, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Eksende yer alan iki paye ile sekiz eş mekâna ayrılan bölümün üstü kubbelerle örtülüdür. Mimari özellikleriyle tipik küçük boyutlu bedesten planını yansıtır da muhtemelen depo (kiler) işleviyle kullanılmış olmalıdır. İkinci bölüme kuzeyde eksende açılmış bir kapıyla girilir. Batı cephe ortasındaki kapı ise sonradan pencere haline dönüştürülmüştür. Mazgal tipi pencerelerle yapılan aydınlatmadan dolayı oldukça loş olan bu kısmın ahır olduğu iddia edilirse de sebebi açıklanmaz⁷². Kuzey duvarında giriş kapısının iki yanında ocak nişleri

66. Gökbilgin, Liva. Vak. Böl., (A) Vak., s. 40.

67. C. Gurlitt, a.g.m., s. 54 de yemek salonu; G. Goodwin, a.g.e., s. 148 de yemekhane demekte beraber, S. Çetintaş vakfiyeden hareketle mekânlardan birinin mumhane olacağı fikrini mantıklı bulur. XX. Yüzyılın ilk yarısında yapılan yazışmalarda bu bölümden mumhane olarak söz edilmektedir. Bkz. Meriç, Edirne, s. 502. Yüzyılın başlarında külliye'de bulunan mumlardan bir kısmı bugün Edirne Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

68. C. Gurlitt, a.g.m., s. 54 de imaret ve fırın; G. Goodwin, a.g.e., s. 148 de ikinci yemekhane; I.A., Yüksel, a.g.e., s. 126-127 de yemekhane fikrini kabul ederler.

69. C. Gurlitt, a.g.m., s. 54 de, imaret ve fırın bölümlerinden birisi olduğunu belirtir. G. Goodwin, a.g.e., s. 148 ve A. Yüksel, a.g.e., s. 126 da mutfak olduğunda birleşirler.

70. Bugün duvarda kalmış olan izlerden, bir zamanlar sundurmanın kullanıldığını anlamaktayız. Sundurma benzer olarak diğer kapılarda da kullanılmıştır. Avlunun işlevi hakkında G. Goodwin, a.g.e., s. 148 de yorum yapar ve yazın yemek yenebileceğinden söz eder.

71. C. Gurlitt, a.g.m., s. 54-55 de depo-fırın; U. Vogt-Göknül, a.g.e., s. 52 ve G. Goodwin, a.g.e., s. 148 de depo olacağından söz ederler.

72. G. Goodwin, a.g.e., s. 148 de bedesten plan şeması ile bağlantı kurar ve depo, kiler olarak kabul eder. Aynı zamanda ocak nişleri için, depolanan malların kuru kalması ve bekçilerin ısınması nedeniyle inşa edildiğini belirtir. A. Yüksel ise, a.g.e., s. 127 de ahıra işaret eder. Aslında Gökbilgin, a.g.e., Vak. Böl., (A) Vak., s. 124, (B) Vak., s. 179-181 de ahıra dair kesin veriler vardır.

bulunan mekânın depo, kiler işlevine tahsis edilmesi, mimari özelliklerinden dolayı akla daha yakın gelmektedir (Lev. 34, 38).

Üçüncü ve son bölümü ise, kuzeyde yer alan iç avludur. İşlevinin ne olduğu kesin olarak belli değilse de, dönemin yakıt malzemesi olan ve vakfiyede sözü edilen odunların saklandığı yer ya da muhtemelen ahır yeri olmalıdır. Vakfiyede işaret edilen ahır, eğer külliye sınırları içinde aranacaksa, uygun alan bu kısımdır. Dayanaksız malzemeden inşa edildiğini düşünürsek, günümüze ulaşmamış olması olağan sayılmalıdır⁷³.

İşlevinden dolayı, son derece sade tutulan imarette, renkli taş işçiliği dışında herhangi bir süslemeyle karşılaşılmaz. Renkli taş süsleme portal içinde yer alan basık kemerli kapılarda karşımıza çıkar.

5. DİĞER YAPILAR:

Külliye'nin önemli ve büyük boyutlu yapılarının çoğu bugün ayakta durmaktadır. Bir bakıma külliye özgün durumundan fazla bir şey kaybetmiştir diyemeyiz. Cami, medrese, darüşşifa ve imareten başka günümüze ulaşan diğer yapılar ve öğeler şunlardır. Köprü, külliye'nin anıtsal giriş kapısı ve diğer kapıları, çevre duvarı, dış ve ortak avlular, genel tuvalet ile medrese ve darüşşifanın ortak kullandığı tuvalet, kuyular, su terazisi, güneş saati ile külliye XVII. yüzyılda katılan Sinan Ağa Çeşmesi.

Köprü, külliye'nin ve mahallenin, Tunca Irmağı'nın sol (karşı) tarafında yer alan şehir merkeziyle olan irtibatını sağlamak için inşa edilmiştir (Lev. 5-6, 8, 39). Bayezid ve Yeni-İmaret Köprüsü adıyla tanınan yapı, bugün de hizmet vermektedir. Köprü sivri kemerli beş gözlüdür ve taş malzemeden inşa edilmiştir. Irmağın yatak değiştirerek XVI. yüzyılda ikinci bir yataktan da akması üzerine, II. Bayezid Köprüsü'nün güneyine II. Selim döneminde (1566-74), 975H./1567 M. yılında Yalnızgöz adı verilen ve farklı tek kemerli tanınan bir köprü ile 1020H./1611M. de çok kemerli bir geçit yapılmıştır. Böylece günümüzde de olduğu gibi, köprüler vasıtasıyla şehir merkezi ile külliye arasındaki kara ulaşımı sağlanmıştır. Köprüler bugün, askeri bölge içinde olduklarından yakından inceleme imkanı mevcut değildir⁷⁴.

Külliye'nin, bir kısmı muhdes, bir kısmı da orijinal olan toplam sekiz portalı vardır. Bunlardan dördü külliye'nin kuzey çevre duvarı içinde, ikiye tanesi ise çevre duvarının güney ve doğusunda göze çarpar. Batıda herhangi bir açıklık karşımıza çıkmaz. Bu girişlerden kuzeyde eksende yer alan kapı, külliye'nin ana giriş kapısı olarak düzenlenmiştir (lev. 4, 9, 40). Diğer portalların bir kısmı bugün kullanılmamakta, dolayısıyla sadece dört kapıyla külliye'ye giriş

sağlanmaktadır (lev. 3-4)⁷⁵.

Külliye arazinin seviyesine göre yüksekliği değişen bir çevre duvarı içine alınmıştır. Çevre duvarı kuzey ve batı yönlerinde açıktan, güney ve doğuda ise, yapıları birbirine bağlayarak külliye'ye sınır teşkil eder (lev. 4, 9-10, 31, 33)⁷⁶.

Külliye'nin ağaçlarla kaplı büyük bir dış avlusu vardır (lev. 9-10). Düzgün bir plan şeması yansıtmayan dış avlu içine, kendi avluları olan cami, medrese, darüşşifa ve imaret yerleştirilmiştir. Ayrıca medrese ve darüşşifa kapılarının açıldığı, duvarlarla çevrili bir avlu daha göze çarpar ki, iki yapının ortak kullandığı alan olsa gerektir (lev. 30)⁷⁷.

Dış avluda cami avlusunun kuzeybatısında dışta bir su terazisi göze çarpar. Bayezid su terazisi adıyla tanınan yapı, külliye'nin su dağıtımını sağlamaktaydı. Sinan Ağa Çeşmesi ile birlikte inşa edilmiştir (lev. 9, 22)⁷⁸.

Külliye'de umumî nitelikte tuvalet karşımıza çıkar. Vakfiyede imaretin önünde olduğu belirtilen tuvalet, külliye'nin kuzey kapısının batısında, çevre duvarına bitişik bir konumda yer alır (lev. 3-4, 9). Güneyinde bir giriş bölümü ile onun arkasında yer alan üç mekânlı kapalı kısma sahip olan tuvalet, oldukça değişiklik geçirmiş olmalıdır. Tuvaletin kendine mahsus yardımcı hizmet sınıfında görevlisi mevcuttu⁷⁹.

73. G. Goodwin, a.g.e., s. 148 de, toplanma yeri ve fazla yakacak malzemesinin muhafaza edildiği yer olduğunu iddia eder. T. Reyhanlı, a.g.t., s. 3 de, ahırın genelde bir külliye'de konum açısından nerede bulunabileceği hususuna işaret söz konusudur.

74. Köprü ile ilgili sayısal veriler şunlardır. Uzunluk 78.00 m., genişlik 6.00 m., ortalama açıklık ise 7.00 m. dir. **Bkz. A. Hibrî Efendi, a.g.y., VI. Böl.; Evliya Çelebi, Seyahatname (A.C.), III, s. 435, 437, 467, 479; Gökbilgin, Edirne, s. 125; Gökbilgin, Liva, Vak. Böl., (A) Vak. s. 30, (B) Vak. s. 172; H. Selen, a.g.m., s. 309; Anonim, Köprülerimiz, Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1969, s. 61; G. Goodwin, a.g.e., s. 143; A. Bayık, Edirne, İstanbul 1973, s. 54; C. Çulpan, a.g.e., s. 115-116; G. Tunç, Köprülerimiz, Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s. 27-28; D. Argun, a.g.e., s. 2-3, 8.**

75. Külliye'nin giriş kapıları aynı zamanda külliye-mahalle-şehir ilişkisini de vurgulamaktadır. Güney yöndeki kapılar, şehir ve nehir ulaşımına, kuzeydeki kapılar mahalle ilişkisine, doğu cephesindeki kapılar ise, servis ve mal sevkiyatına hizmet etmiş olmalıdır.

76. Külliye'de çevre duvarı, yapıları ve dış avluyu kuşatarak bir sınır oluşturmakta ve aynı zamanda da bütünlük meydana getirmektedir. Çevre duvarının büyük bir kısmının elden geçtiği belli olmaktadır.

77. Külliye'de dış avlu, yapıların dolayısıyla kişilerin değişen oranda ortak kullandığı ağaçlarla kaplı bir toplanma ve sirkülasyon alanıdır. Aynı zamanda mahalle ve şehrin meydanı niteliğindedir. Evliya Çelebi'nin, her tarafı dut ağaçları ile kaplı dediği dış avlu, bu özelliği ile doğal bir park gibi düşünülebilir.

78. **Onur, Edirne** s. 24-25, 31, 38, 48-49.

79. **Gökbilgin, Liva, Vak. Böl. s. (A) Vak., s. 122-124, (B) Vak. s. 180.**

Günümüze ulaşan diğer bir yapı, Sinan Ağa Çeşmesi adıyla tanınan yapıdır (lev. 9). 1080 H./1669-70 M. yılında Sinan Ağa isimli Edirne'li önemli bir şahsiyet tarafından külliye sınırları dışına , kuzeydeki külliye portalinin hemen doğusuna inşa edilmiştir. Üç yüzlü olan çeşmenin üstü pirimidal tipte bir çatı ile örtülüdür. Bugün atıl vaziyette fakat iyi durumdadır⁸⁰.

Günümüze ulaşan ve sözü edilebilecek son yapı ögesi güneş saatidir. Bugün dış avlu içinde yer almaktadır⁸¹.

Külliye'nin özgününde mevcut, fakat günümüze ulaşmayan yapılarına gelince, bu yapılar, külliye sınırları dışına inşa edilmişlerdir. En önemlisi ve anıtsal olanı batıda, şehir merkezi ile Yeni-İmaret Mahallesi arasında irtibatı sağlayan yolun ötesinde bulunan Çifte Hamam yapısıydı 1172 H./1758 M.de mamur olan hamam, 1311 H./1893 M.de Vakıflarca yıktırılmış ve enkazı setlerde kullanılmıştır (lev. 5-6). Geçerli olmayan sebeplerle yıktırılan hamam, suyunu dolaplar sayesinde Tunca Irmağı'ndan sağlıyordu. Külliye'ye vakıf olarak inşa edilmişti ve yıllık hasılatı 10.000 akçe idi. Muhtemelen külliye yapılarından önce tamamlanan yapı, Evliya Çelebi'ye de konu olmuştur. Evliya Çelebi, hamamın suyunun soğukluğundan söz etmekle birlikte, şehir halkı tarafından revaç gördüğünü belirtir⁸².

Caminin doğusunda hamamının güneyinde nehir sahilinde değirmen ve su dolapları mevcuttu. Külliye'ye gelen bir kısım malzemenin öğütülmesi ve gelir için kullanılan değirmenden vakfiyede de söz edilir⁸³.

Külliye'nin kuzeyinde, mevcut yolun karşı tarafında personel için inşa edilmiş sosyal mesken türünde evler söz konusuydu. Vakfiyeden öğrendiğimize göre, ahşap malzemedan yapılan avlulu, kuyulu, kilerli, evler, imam müezzin ve kimliği belli olmayan üç personele tahsis edilmişti⁸⁴.

Külliye'nin kuzeyinde dükkanların bulunduğu yine vakfiyeden öğreniyoruz. Mevcut on dükkanın birinin kasap dükkanı olduğunu biliyoruz. Diğerlerinin işlevi belirtilmemişse de, külliye'ye ve çevreye mal satacak ve el işine yönelik çalışma yapacak meslek sahiplerince kullanılmış olmalıdır⁸⁵.

Vakfiyede, bugün ayakta olmayan önemli bir yapıya işaret vardır ki o da ahırdır. Gerek imaret görevlileri kadrosu altında bir personelin ahırıcı olarak görevlendirilmesi, gerekse hayvanların ihtiyacı olan arpanın ölçü miktarından, külliye'de bir ahırın mevcudiyeti şüphesizdir. Yalnız ortada yer sorunu vardır. Ahırdan geriye hiç bir iz kalmadığı için, yerini tespit etmek oldukça zordur. Bununla birlikte, ahırın tabhane ve imarete yakın olacağı düşüncesinden hare-

ketle, ahırın dış avlunun veya imaretin kuzey tarafında inşa edildiğini kabul etmekteyiz⁸⁶.

Gömü tarihleri ve kimlikleri bilinmese de, caminin güneyinde Tunca sahiline doğru bir hazirenin varlığından söz edilir. Hazire 1950 öncesine ait su baskınları sonucu yok olmuştur⁸⁷.

Külliye'nin yok olan iki kuruluşundan da söz etmek gerekir. Bunlardan birisi rıhtım diğeri ise kameriyedir. Caminin güneyine nehir sahiline inşa edilen rıhtımdan bugün hiç bir iz kalmamıştır⁸⁸. Yazılı kaynaklarda sözü edilen rıhtım, günümüze yakın bir tarihe kadar ufak parçalar halinde de olsa mevcuttu. Resimli bir belge yoluyla varlığını ispatlayabildiğimiz kameriyeden de geriye bir şey kalmamıştır. Yeri cami ile nehir sahilinde arasında rıhtımın yanı idi⁸⁹.

DEĞERLENDİRME:

Edirne II. Bayezid Külliyesi, ekseninde yer alan revaklı avlulu cami, onun doğusunda ve batısında iki yanına bitişik olarak inşa edilmiş tabhaneler, batıda medrese ve darüşşifa ile, doğusunda imaret grubu yapılarından oluşan büyük bir külliye'dir. Ayrıca beş ana külliye yapısına, bugün ayakta olan köprü, tuvalet, çeşme gibi yapıları da ilave edebiliriz.

Külliye'yi, hem işleve bağlı sosyal yapı, hem de mimari açıdan ele alabilir, dönemi öncesi, çağdaşı ve dönemi sonrası, bazı yapı toplulukları ile karşılaştırabilir ve sonuca gidebilir-

80. **Gökbilgin, Edirne**, s. 124; **Onur, Kitabeler**, s. 27-28; F. Th., Dijkema, **a.g.e.**, s. 82-83; **Onur, Edirne**, s. 24-25, 38, 49.

81. Güneş saati bugün, dış avlu içinde bir köşeye atılmış vaziyette durmaktadır.

82. Hamamı konu alan belli başlı yayınlar şunlardır: A. Hibri Efendi, **a.g.y.**, VI. Böl.; **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., Vak. (A), s. 32, (B) Vak., s. 172; **Meriç, Edirne**, s. 454; **Evliya Çelebi, Seyahatname (Z.D.)**, VI, s. 17; **Onur, Edirne**, s. 50; A. Yüksel, **a.g.e.**, s. 104, **Onur, Edirne**, s. 50 de, 1321 H./1903 M. Edirne'de mevcut olan hamamlardaki cari su miktarını açıklar. Bu kısımda hamamın adının geçmemesi, yiktırıldığına dair ikinci veridir.

83. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl. (A) Vak., s. 30 (B) Vak., s. 168; D. Argun, **a.g.e.**, s. 13, 15.

84. Vakfiyede iki imam, dört müezzin ve dört hizmetçisi vardır. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., (A) Vak., s. 34, (B) Vak., s. 174.

85. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., (A) Vak., s. 32, 130 (B) Vak., s. 170. Vakfiye nüshalarında külliye'ye gelir getirmek amacıyla on adet dükkanın vakıf olarak yaptırıldığı yazılıdır. Dükkanlardan biri başhane ikincisi kasap diğerleri ilgili zanaatkarlar içindir. Geliri senede 8280 akçe'yi buluyordu.

86. **Gökbilgin, Liva**, Vak. Böl., (A) Vak., s. 124, (B) Vak., s. 179-181; A. Yüksel, **a.g.e.**, s. 127.

87. Bu bilgi yaşlı mahalle sakinlerinden sözlü olarak öğrenilmiştir. Doğruluk derecesini bilmiyoruz.

88. Bugün caminin güneyinde nehir sahilinde, rıhtıma dair herhangi bir veri mevcut değildir. Belki külliye ile nehir arasında inşa edilen setten önce kalıntılar ayakta idi. Yaklaşık aynı tarihlerde Tunca Nehri'nin sol sahiline yaptırılan Kasım Paşa Camii'nin önündeki rıhtım, harap da olsa ayakta durmaktadır.

89. D. Argun, **a.g.e.**, s. 13 şek. 17.

riz. Bu bağlamda ilk ele alınacak konu, işleve bağlı sosyal ve ekonomik yapı olacak ve birinci el kaynaklar olan vakfiyeler, defterler, kayıtlar bize yardımcı belgeleri oluşturacaktır.

XV. Yüzyıl'a ait bir grup yapı topluluğu üzerine, eldeki mevcut belgelere göre, bazı yorumlamalar yapan araştırmacı Ö.L. Barkan ve M.Cezar, rakamların diliyle İstanbul, Edirne ve Trakya bölgesindeki yapı/yapı topluluklarını konu alan çalışmalar yapmışlardır. Yapılan bu grublandırılmada Edirne II. Bayezid Külliyesi, yıllık geliri itibarıyla Fatih Külliyesi ve Ayasofya Camii ile birlikte ilk sıralarda yer almaktadır⁹⁰. Burada dikkati çeken husus, şehir emlak gelirlerinin yüksekliği ile Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin, diğer örnekler arasında ilk sıraya yerleşmesidir⁹¹.

Gelir ile ilgili verilerden sonra, gider konusunda yapılacak değerlendirme de, Edirne II. Bayezid Külliyesi, yine rakamlarının büyüklüğü ile dikkati çekmekte ve ele alınan örnekler içinde Fatih Külliyesi'nden sonra, ikinci sırayı işgal etmektedir. Bu bağlamda personel giderinin, toplam gidere oranına işaret edeceğiz. Edirne II. Bayezid Külliyesi % 37.2 oranı ile, en alt sırada yer almaktadır. Bu oran, Fatih Külliyesi'nde % 58.6'ya ulaşmaktadır. Edirne'de ki örnekte ücretler düşük olmamakla birlikte, oranın yüzdesi düşündürücüdür⁹². Buna rağmen yiyecek/içecek ve diğer masraflar kalemi en yüksek oranı tutmaktadır. Bu oran, genel gidere göre % 46.5, personel masrafı çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktara göre ise % 74.2'dir ki, Fatih Külliyesi'nde de aynı değer söz konusudur⁹³. Oranların yüzdesi önem taşımaktadır. Çünkü, külliye giderinin yarısına yakınının gıda masrafına gitmesi, külliyenin sadece kendi bünyesine değil, çevresine de hizmet verdiğini kabul ettirir.

Çalışan personel sayısını gözönüne alarak yapacağımız değerlendirmede II. Bayezid Külliyesi, Fatih ve Ayasofya Camii'nden sonra, üçüncü sıraya yerleşmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, özel statülü ve bir psetij yapısı olan Ayasofya Camii'ni bir yana bırakacak olursak, Fatih Külliyesi 496 personel ile, 168 kişinin görev yaptığı Edirne II. Bayezid Külliyesi'ne göre fark atmaktadır⁹⁴. Aynı kriterlerle karşılaştırma, XVI. yüzyılın büyük külliyeleleri, İstanbul II. Bayezid, Şehzade Mehmed, Süleymaniye ile menzil külliyeleleri olan Gebze Çoban Mustafa Paşa, Lüleburgaz, Payas ve Havsa Sokullu Mehmet Paşa, Ilgın Lala Mustafa Paşa ve Karapınar II. Selim Külliyeleleri ile yapılacak olursa, Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin menzil külliyelelerine olan yakınlığı ortaya çıkacaktır⁹⁵.

Çok kısaca bir kaç belgeye dayanarak kısıtlı sayıda yapı/yapı toplulukları ile, rakam ve oran ilişkisine dayanarak yapılan

karşılaştırmanın sağlıklı olduğu iddiasında değiliz. Burada bizim belirtmek istediğimiz, Edirne II. Bayezid ve ona yakın tarihli bazı külliyelelerin, sosyal yapılarına ait bazı verilerin altını çizmektedir. Konuya işleve dayalı yerleşim düzeniyle (konum planı) devam etmek istiyoruz.

Bir külliye düzeninde işlevsellikten kaynaklanan bazı ilkeler söz konusudur. Geometrik düzen, rasyonel ve organik ilişki olarak tanımlanan ilkeler, külliye mimari açıdan tanımlamadan dikkat edilmesi gereken özellikleri oluşturmaktadır⁹⁶. İlkeler doğrultusunda Edirne II. Bayezid Külliyesini, külliye düzeni açısından ele alacak olursak, karşımıza başarılı bir uygulama örneği çıkar. Bu bağlamda yapı topluluğu, kendinden önce inşa edilen Fatih Külliyesi'nden etkilenmiş olmalıdır (Lev. 41) Fatih'te işleve bağlı (eğitim yapıları ön plandadır) olarak yapıların yerleştirilişinde, bahsedilen ilkelere uyulmuş ve bir tepe üzerine, cami merkez olmak üzere, diğer yapılar kademeli yerleştirilerek topografya da dikkate alınmıştır. Fatih Külliyesi'nde yapı çeşidinin azlığı ve aynı yapı tipinden onaltı örneğin yer alması, yön ve eksenleri belirlemiş böylece ilk ve en düzenli Osmanlı külliye plan şeması ortaya çıkmıştır. Yalnız plan şemasının olgunluğunda mimarın formasyonunu da unutmamak gerekir⁹⁷. Külliye caminin ana yapı olduğu, merkezde tepe üzerine inşa edilmekle anlaşılmakta ve yatay-dikey doğrultuda yükseklik ve alanın genişliği ile vurgulanmak-

90. Barkan, *İmaret - Siteleri*, s. 253, tab. 1. Araştırmacı 894-895 H./1489-1490 M. yılına ait Yıllık Muhasebe Bilançosundan hareketle, 11 yapı/yapı topluluğunu içeren bir tablo hazırlamıştır. Özel bir statüye, dolayısıyla gelire sahip Ayasofya Camii'ni bir yana bırakacak olursak, Edirne II. Bayezid Külliyesi, Fatih Külliyesi'nin arkasından ikinci sıraya yükselmektedir. Geriye kalan sekiz yapı/yapı toplulukları şunlardır. Eyüp Türbesi, Edirne I. Bayezid İmaret, Edirne II. Murat İmaret, Ergene II. Murad İmaret, Bolayır Süleyman Paşa Zaviyesi, Edirne II. Murad Camii, Edirne II. Murad Darülhadi, Edirne Eski Camii.

91. Şehirlerden elde edilen emlak gelirinin toplam gelire oranı Edirne II. Bayezid'te % 27.6, Fatih Külliyesi'nde ise % 17 dir.

92. Barkan, *İmaret Siteleri*, s. 287, tab. 9; M. Cezar, a.g.e., s. 353, *Gökbilgin, Liva*, Vak. Böl. s. 10-184.

93. Barkan, *İmaret Siteleri*, s. 292, tab. 11.

94. Barkan, *İmaret Siteleri*, s. 289, tab. 10.

95. Edirne II. Bayezid Külliyesi ile menzil külliyeleleri arasındaki yakın ilişki, henüz rakamlarla ortaya konulmamış bir düşünce ürünüdür.

96. Külliye düzeni konusuna ayrıntılı olarak ilk temas eden araştırmacı A. Kuran olmuştur. Bkz. *Kuran, Külliyeleler*, s. 795-814. İlkeler kısaca şöyle açıklanabilir. Geometrik düzen, simetri, bitişiklik, yakınlık-uzaklık ile eksen ve doğrular demektir ve külliye düzeninde II. ve III. boyut kavramını gerektirir. Organik ilişki, düzenleyicilik ve birleştiricilik demektir. Sokak, meydan ve avlu bağlantısı, bu bağlantıyı sağlayan kapı ve pencere gibi açıklıkların dolaylı ya da doğrudan açılımı, organik ilişki içinde ele alınır. Rasyonel ilişki ise, yapıların işlevleriyle ilgili mantıksal bağlantıdır. Yapıların grublaşması ve birbirini tamamlaması ilkesidir.

97. Fatih Külliyesi ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. E.H.Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, IV, İstanbul 1974.

tadır. Devletin eğitim politikası sonucu, sayısı inanılmaz rakama ulaşan medreseler için en uygun yön, doğu ve batı kanat olacaktır. Külliye'nin geriye kalan diğer yapıları olan tabhane, darüşşifa, imaret ve kevasaray için ise güney yönünün tercih edilmesi gerekiyordu. Çünkü, girişi belirten kuzeyin yapılarla kapatılması düşünülemezdi. Böylece Fatih'de, yapı sayısı ve çeşidi ile, uygun yönlere yerleştirme yapılarak işlere dayalı olgun bir külliye plan şeması ortaya çıkmıştır.

Fatih Külliyesi'nin bitiminin 13. yılında temeli atılan Edime'deki külliye ise şartlar aynı değildir. İşlevselliğe dayalı yapı sayısı ve çeşidi artmıştır. Ayrıca külliye için seçilen arazi bir tepe ve iskân gören alan değil, düz ve iskân görmemiş bir bölgedir ve nehir kıyısındadır. Söylediklerimizi açmaya çalışırsak şunları ifade edebiliriz. II. Bayezid'te, yapı sayısı, cami (tabhane ile birlikte), medrese, darüşşifa, imaret, hamam, köprü gibi belli başlı ana yapılar olmak üzere altıya çıkmıştır ve birbirine bağlantısı olacak yapı çeşidi de artmıştır. Şöyle ki, cami tabhaneyle birlikte yine külliye merkezine alınmış ve etrafı serbest bırakılarak yatay ve dikey boyutta çeşitli açılardan vurgulanmaya çalışılmıştır. Diğer yapılara geçecek olursak güney kanat, nehir tarafından doğal sınır oluşturduğundan geriye üç kanat kalmaktadır. Kanatlardan kuzeydeki, girişi belirttiğinden kapsamlı yapı yapılamayacağına göre, seçenek doğu ve batı kanadı olmak üzere ikiye düşmektedir. Külliye tasarımında işlevsel açıdan medrese ve darüşşifanın birbirini tamamlayacağı düşünüldüğünden, iki yapının mimari açıdan da, aynı görüş doğrultusunda inşa edilmeleri gerekmiştir ve yön olarak hamamın da yer aldığı, köprü yol bağlantısı daha uygun olan batı kanadı tercih edilmiştir. Bu durumda kendi içinde bir bütün olan imarete doğu kanadı kalmıştır. Böylece Fatih Külliyesi'nde olduğu gibi çok düzenli olmasa da, ortaya yine düzenli ve üç ilkenin de başarıyla uygulandığı külliye plan şeması ortaya çıkmıştır.

Şartlara göre, Fatih ve Edime II. Bayezid Külliyesi arasında yaptığımız karşılaştırmayı, Amasya, İstanbul II. Bayezid, Süleymaniye ve bazı menzil külliyesi ile de yapabiliriz. İstanbul ve Edime'ye oranla, ikinci planda bir şehir olan Amasya'da yer alan külliye, şartlar gereği daha küçük programlanmıştır (Lev. 42). Bununla beraber, cami medrese ve imareten oluşan külliye, işlevsellikten dolayı caminin eksene, medresenin batıya, imaretin ise doğuya inşa edilmesiyle, Edime'deki uygulama yaklaşık tekrarlanmıştır⁹⁸.

Edirne-İstanbul II. Bayezid Külliyesi arasındaki ilişki temelde aynı düşüncenin ürünüdür. Caminin merkezde, imaretin doğuda, medrese ve hamamın batıda, türbelerin ise

güneyde inşa edilmesiyle, Fatih ile Edirne ve Amasya II. Bayezid Külliyesi'ndeki uygulama sürdürülmüştür. İstanbul'daki örnekte, yapılar arasındaki uzaklık bizce önem taşımamaktadır⁹⁹.

Edirne II. Bayezid ile Süleymaniye Külliyesi arasında yapılacak karşılaştırma da ise, temelde yine aynı düşüncüyü bize yansıtabilir. İşleve bağlı olarak yapı sayısı ve çeşidinin artması, yapıların yerleştirilişinde, Fatih'ten başlayan düzen ve özellikle topoğrafyaya uyularak başarılı bir kompozisyon ortaya çıkmasına sebep olacaktır¹⁰⁰.

Edirne II. Bayezid Külliyesi ile menzil külliyesi bağlantısına gelince, işlev ve tasarım açısından yakın bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Çeşitli faktörlere göre, yapı sayısı ve çeşidi değişen menzil külliyelelerinden Lüleburgaz, Payas, Havsa Sokullu Mehmet Paşa, İlgün Lala Mustafa Paşa, Gebze Çoban Mustafa Paşa ve Karapınar II. Selim Külliyesi Edime'deki Külliye ile karşılaştırılabilir. İhtiyaçtan dolayı, en az altı farklı tipte yapıya sahip olan bu menzil külliyesi, işlev-mimari ilişkisinden kaynaklanan külliye konum planlarıyla dikkati çekerler. Bahsedilen külliyelelerin vakfiyeleri ve birinci el kaynakları tarandığı zaman, Edirne II. Bayezid Külliyesi ile sosyal ve ekonomik boyutta da benzerlik gösterecekleri muhtemeldir¹⁰¹.

Genel külliye değerlendirmesinden sonra, külliye'nin sahip olduğu yapıların ayrı, ayrı değerlendirilmesine geçebiliriz. İlk ele alacağımız yapı cami olacaktır.

Cami bünyesinde barındırdığı altmıştan fazla personel ile, başlı başına büyük bir dinî ve sosyal güç merkezidir. Personel sayısının fazlalığı Edime II. Bayezid Camii'ni, Fatih, Ayasofya, İstanbul II. Bayezid ve Süleymaniye Camileriyle karşılaştırmamıza imkân vermektedir¹⁰². Mimari açıdan cami, ortada yer alan kare planlı üzeri büyük kubbeye örtülü harim, doğu ve batı yanında bulunan tabhaneler ve kuzeyinde inşa edilmiş revaklı şadırvanlı avlu ile tabhanelerin dış köşelerine yerleştirilmiş minarelerden oluşmuştur. Kısaca tanımlamaya çalıştığımız bu özellik, yani harim, tabhane, revaklı avlu ve minare dörtlüsü ilk defa bu düzende karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple camiyi aynı şekilde

98. Amasya için bkz. B. Erat, **Amasya II. Bayezid Külliyesi**, H.Ü. Ede. Fak. Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

99. İstanbul için bkz. İ.A. Yüksel, **a.g.e.**, s. 356-407.

100. A. Kuran, **Mimar Sinan**, İstanbul 1986, s. 84-80.

101. Menzil külliyesi için bkz. G. Goodwin, **a.g.e.**; A.Kuran, **Mimar Sinan** İstanbul 1986.

102. Fatih Külliyesi Camii'nde 95, Ayasofya'da ise 130 kişinin çalıştığını biliyoruz. Bkz. **Barkan, İmaret Sitaleri**, s. 288-289, tab. 10 Süleymaniye ve diğer bazı külliye birimlerindeki personel sayısı için bkz. B. Yediyıldız, "Sinan'ın yaptığı eserlerin sosyal ve kültürel açıdan tahlili **VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi**, Ankara 1989, s. 103-128.

düzenlenmiş ikinci bir örnekle karşılaştırmamız mümkün değildir. Ancak, benzer olarak 1522 tarihli İstanbul I. Selim Camii ile bağlantı kurabiliriz¹⁰³. Bu özgün durumundan dolayı, camiyi sahip olduğu mekânların ayrı olarak ele alınması açısından, diğer yapılarla karşılaştırabiliriz. Bu karşılaştırmada Edirne II. Bayezid Camii, harim mekânıyla, örnek olarak seçtiğimiz Eski Fatih Camii, Amasya ve İstanbul II. Bayezid Camii ve Süleymaniye Camiinden ayrılır ve tek mekânlı cami grubu içinde yerini alır. Yalnız, tek mekânlı cami tipi Edirne II. Bayezid Camii ile yeni bir gelişime sahne olur. Cami sahip olduğu büyük çaptaki kubbesi, askı kemerleri ve revaklı avlusuyla hem dış, hem iç mekân anlayışıyla diğer örneklerden ayrılır.

Cami değerlendirmesinden sonra, Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin diğer bir yapısı olan medreseyi, bazı özellikleri açısından diğer örneklerle karşılaştırabiliriz. Medresede, uzun yıllar değişmeyen sayıdaki personel ve disiplin ile belli bir istikrar söz konusudur. Altmışlı payeli medreseler içinde yer alan yapıyı, kendi payesindeki medreselerle karşılaştırmak mümkündür¹⁰⁴. Ayrıca karşılaştırmalar, öğrenci sayısı ve normal/tıp medresesi gibi kriterlere göre de yapılabilir. Medreseyi mimari açıdan karşılaştırmadan önce kısaca tanımını yapacak olursak, yapı, külliye caminin batısında yer alır ve batı cephede dışa taşkın dersane odası, eksende göze çarpan havuzlu revaklı avlusu ile avluyu üç yönden çeviren öğrenci odalarıyla, Osmanlı döneminde bilinen plan şemasını bize yansıtır. Erken Osmanlı mimarisine bakacak olursak, Edirne II. Bayezid medresesi plan şemasının benzer örneklerini görürüz. Bu da bize, II. Bayezid Medresesi'nin plan açısından büyük bir yenilik getirmedeğini gösterir¹⁰⁵.

Edirne II. Bayezid Medresesi'ni, yakın tarihli medrese örnekleri olan Fatih, Amasya ve İstanbul II. Bayezid Külliyesi medreseleri ile yapacağımız karşılaştırmada, benzerliklerin hayli fazla olduğunu göreceğiz. Bu benzerlikler şunlardır. Yapılan kendi içinde bağımsız, fakat bir külliyeye bağımlı olarak inşa edilmişlerdir. Bağımsız iç avluya, dışa taşkın dersaneye ve öğrenci odalarına sahiptir. Külliyelerin batı kenarında yer alırlar. Ayrıca medreseler, hemen hemen XVI. yüzyıl ile birlikte değişmeyen form gösterdikleri için, Edirne II. Bayezid Külliyesi Medresesiyle büyük ölçüde karşılaştırılabilir.

Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin yapısından bir diğeri olan darüşşifayı, çeşitli açılardan konuya yaklaşarak değerlendirebilir ve karşılaştırabiliriz. Sosyal yapı ve işleyiş mekanizması açısından kendisinden önce inşa edilen Bursa Yıldırım Bayezid Darüşşifası (1400), Fatih Darüşşifası (1470) ile karşılaştırabiliriz. Özellikle vakfiyeleri yayınlanmış Fatih ve II. Bayezid Darüşşifalarındaki ilişki çok daha belir-

gindir. Personel sayısı ve niteliği, servis mekânları, tüketilen gıda maddelerinin miktarı ve özelliği gibi hususlar ilk akla gelen karşılaştırma ve dolayısıyla benzerlik kuracağımız kriterlerdir. Ayrıca her iki darüşşifanın hem fiziki hem de ruhi rahatsızlığı olanlara hitap etmesi, benzerliklerin bir diğer örneğini teşkil eder. Olaya mimari yönden bakacak olursak, Edirne II. Bayezid Külliyesi darüşşifasını, hem üç bölümü ile bir bütün olarak, hem de özellikle güneyinde çıkıntısı olan altıgen bölümüyle, plan ve diğer özellikler açısından değerlendirebiliriz. Osmanlı mimarisinde ikinci bir benzeri bulunmadığından, bazı açılardan benzerlik gösteren yapılarla karşılaştırabiliriz. Yalnız bununla mimarının ilk defa yeni bir plan tipi uyguladığı akla gelmemelidir. Çünkü, her ne kadar ayrıntılarda yenilikle karşımıza çıksa da genel plan şeması açısından daha önce bilinen bir formun, bazı farklarla ilk defa bir sağlık kuruluşunda denenmesi söz konusudur. Aslında Osmanlı mimarisinde sayıları onu bile bulmayan darüşşifa örneklerini plan açısından irdeleyecek olursak ortak özellik fazla bulmayız¹⁰⁶.

Edirne II. Bayezid Külliyesi'nin doğu kenarında, bir kaç bölümden oluşan avlulu imaret yapıları yer alır. Osmanlı öncesinde de varlığı bilinen imaretler, Osmanlılarda bağımsız bir mimari yapıya kavuşturulmuş ve külliyenin parçası olarak inşa edilmişlerdir¹⁰⁷. II. Bayezid İmaret, sahip olduğu kalabalık personeli ve işleyiş tarzıyla, Fatih, Amasya ve İstanbul II. Bayezid İmaretleri ile, XVI. yüzyılın imaret yapılarıyla karşılaştırılabilir. Mimari açıdan konuya yaklaşacak olursak, II. Bayezid İmaretini orijinalliğini büyük çapta korumuş ilk ve büyük imaret olarak tanımlamamız mümkündür. Çünkü, Amasya'da ve özellikle İstanbul'da büyük yapı değişiklikleri olmuştur. Bununla beraber imaret, ilgi alanımıza giren her üç Bayezid İmaretinde de, külliyenin batısında yer almakta ve yemekhane, mutfak, kiler, fırın gibi yapılar müşterek

103. G. Goodwin, a.g.e., s. 184-188.

104. C. Baltacı, a.g.e., s. XXXIV-XXXV. Altmışlı medrese grubu içinde Edirne, Amasya II. Bayezid, İstanbul Şehzade ve Süleymaniye Medresesi gibi örnekler girmektedir. İstanbul II. Bayezid 50 li payeye sahiptir.

105. 1300'lü yıllardan beri uygulanan ve adına (U) şeması dediğimiz medrese plan tipi, mekânların uygun olarak avlunun etrafında yerleştirilmesidir. İznik Süleyman Paşa Medresesi'nde olduğu gibi 4. kol bir duvar ile kapatılarak medrese dıştan soyutlanmıştır. Bu özellik daha sonraki örneklerde kullanılarak Osmanlı medrese mimarisinde klasik bir plan şeması haline dönüşecektir.

106. G. Cantay "Darüşşifalar", **Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.** İstanbul 1988, s. 355-368.

107. M.B. Tanman, "Sinan'ın Mimarisi. İmaretler", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.** İstanbul 1988, s. 333-353. Fatih İmaret için bkz. E.H. Ayverdi, **Fatih Devri Mimarisi**, s. 400-403; Amasya II. Bayezid İmaret için bkz. İ.A. Yüksel, a.g.e., s. 28-29.

olmaktadır. İstanbul ve Edirne II. Bayezid İmaretleri avlulu, Amasya ise avlusuz imaretler sınıfına girerler.

Külliyenin ayakta olan ve olmayan diğer yapıları için kısaca şunlardır söyleyebiliriz ve değerlendirebiliriz. II. Bayezid Köprüsü, mimari düzen açısından kendinden önce yapılan Erzene, (Uzunköprü) ve Edirne-Sarayıcı Fatih Köprüleri'nin bir uzantısıdır ve kendisinden sonra özellikle Trakya bölgesinde inşa edilen köprülere de örnek teşkil etmiştir diyebiliriz¹⁰⁸. Günümüze ulaşmayan Çifte Hamam, diğer vakıflarda da karşımıza çıkan akar hamamı şeklinde planlanmıştır. Planı ile bir yenilik getirmez. Batıda yer almasıyla konum açısından İstanbul II. Bayezid Hamamı ile bağlantı kurabiliriz.

SONUÇ:

Edirne II. Bayezid Külliyesi, şehrin dışında Tunca Nehri kenarında, iskân edilmemiş bir alanın değerlendirilmesi ile oluşturulmuş bir külliye'dir. Külliye'nin inşasıyla zamanla etrafında mahalle dokusu meydana gelmiş ve şehrin kuzebatıya doğru gelişiminde rol oynamıştır. Külliye, konum planı ile kendine özgü bir uygulama örneği gösterir. Her ne kadar Fatih Külliyesi'nden alınma bir etki söz konusu olmuşsa da, bu etki çevre şartlarına, işleve bağlı biçim ve ilişkiye göre, farklı ele alınmış ve yorumlanmıştır. Bu sebeple külliye'nin plan şeması açısından ikinci bir benzeri yoktur. Bu da bize, külliye'ye verilen önemi belirtir.

Külliyeye bugün, ayakta olan altı büyük yapıya sahiptir. Orijinalde mevcut olan yapıları da gözönüne alacak olursak, külliye'deki program genişliği ortaya çıkar. Yapı sayısının çeşitliliği ve türü kendi içinde yeterli olduğunun belirttiği gibi, çevre ve Edirne'ye de hizmet verecek şekilde planlandığını gösterir. Külliye'de ana yapılar bir çevre duvarı içine alındığı için yapılar arasında bağlantı görsel boyutta da artmıştır. Aslında yapıların yerleştirilişinde bir düzen göze çarpar. İşleve göre gruplandırılan yapılar, hem kendi aralarında birbirleriyle, hem de külliye'nin genel düzeni ile uyum sağlamışlardır. Külliye, kısaca özetlediğimiz gibi yapı topluluğu olarak farklı bir özellik gösterdiği gibi, sahip olduğu ana yapıların her biri ile de hem sosyal düzen, hem de mimari ve süsleme açısından önem taşımaktadır.

Külliyenin ana yapısı olan cami, tabhane mekânları ile birlikte "zâviyeli-cami" plan şemasının gelişmiş bir örneğini yansıtır¹⁰⁹. Tabhane mekânlarını gözönünde almazsak, bu sefer de tek mekânlı camilerin kendi içinde gelişimi için iyi bir örnek teşkil eder. Ayrıca camiyi tabhane, harim, avlu ve minare gibi öğelerini birarada, benzer düzende kullanımı açısından düşünecek olursak, Osmanlı mimari-

sinde görülen ilk ve tek örnek olması açısından önem taşıyacaktır. Ayrıca camide hünkâr mahfelinin kullanılması, belki en önemli özelliklerden birisidir. En azından Edirne'de ilk örnek olması açısından ayrı bir yere sahiptir. Mimari özellikler kadar, süsleme açısından da bazı özellikler dikkati çeker. Taş, taşa oyulmuş mukarnas, ahşap süsleme ve kalem işi bezemede, devrinin oldukça başarılı uygulaması olarak göze çarpar.

Külliyenin camii hakkında ifade ettiğimiz bu bilgilerden sonra, medrese yapısını ele alabiliriz. II. Bayezid Külliyesi medresesinin plan açısından önem taşıyan bir özelliği karşımıza çıkmaz. Bilinen medrese öğeleri, yaygın bir medrese tipi olan 'U' şeması çerçevesinde oluşturulmuş ve klasik türde her zaman her yerde görülebilecek bir yapı ortaya çıkmıştır¹¹⁰. Medresenin önemi plandan çok, yanında yer alan darüşşifa ile olan bağlantısından kaynaklanır. Her ne kadar medresenin işlevi kesinlik kazanmamışsa da, darüşşifa ile teori-uygulama ilişkisi içine girmiş olması muhtemeldir.

Darüşşifa yapısı ise külliye'nin belki de en ilgi çeken kısmını oluşturmaktadır. Bu sebeple darüşşifa külliye için değil külliye darüşşifa için yapılmıştır denebilir. Ayrıca darüşşifa kurulduğu tarihten XIX. yüzyıl sonuna kadar, şehrin tek genel hastahanesi olması açısından da önem taşır. Darüşşifa sahip olduğu servis mekânları (mutfak, kiler, çamaşırhane) ile bir bakıma kendi kendine yeterli özelliklerle donatılmıştır. Yapının ilgi alanı içine girmesi iki özelliğinden kaynaklanır. Birincisi farklı plan şemasına sahip olması, diğeri ise Evliya Çelebi'nin bahsettiği tedavi yöntemleridir. Üç bölümden oluşan darüşşifanın planı önem taşırsa da, esas ilgi merkezi, gününde yer alan ve I. kısım olarak tanımlayacağımız altıgen bölümdür. Benzerini Osmanlı mimarisinde ne serbest ne de Edirne'deki gibi bir yapıyla kaynaşmış biçimde görmediğimiz altıgen form aynı zamanda medrese, türbe dışında Anadoluda bilinen tek sağlık tesisi uygulamasını yansıtır. Darüşşifanın ilgi alanı içine girmesine sebep olan ikinci özellik, Evliya Çelebi'nin darüşşifada gördüğünü ileri sürdüğü müzik, bitki, ilaç, gıda ve su ile psikote-

108. C.Çulpan, a.g.e., s. 98-105 (Uzunköprü), 109 (Edirne Sarayıcı).

109. Zâviye-cami plan şemasının gelişiminde aşamalar söz konusudur. Belli başlı ilk örneklerini Bursa ve çevresinde gördüğümüz bu yapı tipi, kendi içinde gelişme gösterse de, esas biçimini Fatih Dönemine kadar korumuştur. Fatih Döneminde merkezi sisteme geçilince, Zâviye cami plan şemasında bazı önemli değişiklikler olur. Tabhane odaları olarak kabul edilen yan mekânlarına dıştan giriş sağlanır ve böylece artık tabhane mekânları caminin harimine katılmak istenir. Yalnız, Fatih Külliyesi tabhanesi bağımsız bir yapı olarak planlandığı için XV. Yüzyıl için ünik kalır. XVI. yüzyıldan örnek ise İstanbul Süleymaniye Külliyesi içindeki tabhanedir.

110. Bkz. S.Y. Ötügen, "Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna kadar Osmanlı Medreseleri", A. Gabriel'e Armağan Kitabı, Ankara 1978, s. 337-372.

rapi tedavi yöntemleridir. Tedavi yöntemleri, darüşşifanın en az mimarisi kadar ele alınmış ve dilden dile dolaşmıştır.

Külliyede son önemli yapı tipi imaret adı altında toplanan sosyal işlevli bölümlerdir. Gerek bölüm sayısının çokluğu (açık ve kapalı alanlar) ve boyutları, gerekse çeşitliliği (mutfak, kiler, anbar, depo, yemekhane, fırın, mumhane) bize, külliyyede önem taşıyan yapı tiplerinden birisi olduğu göstermektedir. Aslında imaretin esas önemli, günümüze gelebilen ve orijinalliğini hemen hemen koruyan en erken tarihli tek örnek olmasıdır.

Külliyenin ayrıca ikinci planda da olsa, önemli sayılabilecek yapıları da mevcuttur. Bu yapılardan birisi de köprüdür ve külliyyeyi en kısa yoldan şehre bağlamaktadır. Kuzey çevre duvarının ortasında yer alan külliyyenin ana portalı de tek başına ayrı bir yapı gibi düzenlenmiştir. Ayrıca bugün ayakta olmayan Çifte Hamam yapısını da düşüncecek olursak, külliyyenin hem kendi bünyesine, hem de çevresi ve Edirne'ye verdiği hizmetin çeşitliliği ve büyüklüğünü tahmin edebiliriz.

EDİRNE VE II. BAYEZİD KÜLLİYESİ İLE İLGİLİ SEÇME BIBLYOGRAFYA

ABDURRAHMAN HİBRİ EFENDİ : *Enisü'l-Müsamerin*, T.Y., 1046/1636-1637, İ.Ü. Kütüphanesi.

AHMED BADI EFENDİ : *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, T.Y., 3 Cilt, 1322-1323/1904-1905, Bayezid Kütüphanesi,

AHUNBAY, Z. : "Edime ve Korunma Sorunları", *İslam Mimarî Mirasını Koruma Konferansına Sunulan Bildiri*, İstanbul 22-26/4/1985, İstanbul 1986, s. 269-281.

AKOZAN, F.: "Türk Külliyyeleri"; *V.D...*, 8 (1968), s. 303-308.

ANONİM: "Edirne" maddesi, *Tür. A.*, II, Ankara 1956, s. 215-219.

ANONİM: "Edime" maddesi *T.A.*, XIV, Ankara 1968, S. 336-354.

ANONİM: "Edirne" *H.T.M.*, 1/5 (1968), s. 360-370,

ANONİM: *Edirne İl Yılığ*, Edime 1973.

ANONİM: "Edirne" maddesi, *M.L.A.*, IV, İstanbul 1973, s. 67-76.

ANONİM: "Edirne" maddesi, *Y.A.*, IV, İstanbul 1982, s. 2351-2473.

ANONİM: "Edime", *T.T.B.* 18 (1982), s. 12-13, 15.

ANONİM: *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985.

ARSEVEN, C.E.: *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1955-1959.

ASLANAPA, O.: *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul 1949.

ASLANAPA, O.: "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Arm. Kit.*, Ankara 1965, s. 223-232.

ASLANAPA, O.: *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.

ASLANAPA, O.: *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986.

ATEŞ, İ.: "Vakfiyelerde Duâ ve Bedduâlar", *V.D.* 17 (1983), s. 5-54.

BALTACI, C. : *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilat, Tarih* İstanbul, 1976.

BARKAN, Ö.L. : "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" *T.M.*, 10 (1951-1953)s. 1-26.

BARKAN, Ö.L.: "Şehirlerin Teşekkülü ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İ.Ü.İ.F.M.*, C. 23/1-2 (1962-1963), s. 239-296.

BAYIK, A.: *Edirne*, İstanbul 1973.

CEMAL, A.: *Edirne*, İstanbul 1932.

CEZAR, M. : *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985.

ÇULPAN, C. : *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 1975.

DANIŞMEND, İ.H.: *İzahlı Osmanlı Kronolojisi Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1947-1955.

DARKOT, B.: "Edime Coğrafi Giriş", *Arm. Kit.*, Ankara 1965, s. 1-12..

DIJKEMA, F.Th: *The Ottoman Historical Monumental Inscription in Edirne*, Leiden 1977.

DÜNDAR, A.: *Edirne. The Aga Khan Award for Architecture*, İstanbul 1983.

EDİRNE: *Edirne'nin 600 Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965.

ERDOĞAN, M.: "Osmanlı Devrinde Trakya Yapılarında Yapılan İmar Çalışmaları" *G.D.A.A.D.*, 6-7 (1977-1978), s. 121-188.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname (çev. Ahmed Cevdet)*, 3 Cilt, Cilt III, İstanbul 1314/1896-1897.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname (çev. Zuhuri Danişman)*. 15 Cilt, 1969-1971, Cilt V-VI, İstanbul 1970.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname. Rumeli-Solkol ve Edirne (çev. İsmet Parmaksızoğlu)* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

EYİCE, S.: "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İ.Ü.İ.F.M.*, 23 (1962-1963), s. 1-80.

GOODWIN, G.: *A. History of Ottoman Architect-*

ture, London 1971.

GÖKBİLGİN, M.T.: "Edirne" maddesi, **İ.A.**, IV, İstanbul 1948, s. 107-127.

GÖKBİLGİN, M.T.: **15-16. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası**, İstanbul 1952.

GÖKBİLGİN, M.T.: "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enisül Müsamirin" **Arm. Kit.**, Ankara 1965, s. 77-117.

GÖKBİLGİN, M.T.: "Edirne Şehrinin Kurucuları" **Arm. Kit.**, Ankara 1965, s. 161-178.

GURLITT, C.: "Die Bauten Adrianopels", **Orientalisches Archiv**, Vol, 1-2 (1910-1911), s. 1-4, 51-60.

HAMMER, P.J. von: **Devlet-i Osmaniye Tarihi (ter. Mehmet Ata)**, IV, İstanbul 1330/1911.

HOCA SADEDDİN EFENDİ: **Tacü't-Tevarih**, 2 Cilt, İstanbul 1279-1280/1862-1863.

ISIKPINAR, M.E.: "Selçuklu ve Osmanlı Ruh Sağlığı Mimarlığı", **Arkeoloji-Sanat**, 28-31 (1945), s. 8-14.

İLGÜREL, S.: "Hibrin'in Enisül-Müsamirin'i", **G.D.A.A.D.**, 2-3 (1973-1974), s. 137-158.

İNCİCIYAN, P.L.-ANDREASYAN, H.D.: "Osmanlı Rumelisi Tarihi ve Coğrafyası", **G.D.A.A.D.**, 2-3 (1973-1974), s. 11-78.

KALKANDELEN, N.: "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde Bulunan Edirne'ye Ait Eserler Bibliyografyası", **Arm.Kit.** Ankara 1965, s. 337-345.

KAZANCIGIL, R.: **1362-1920 Yılları Arasında Edirne İlindeki Sağlık Kurumları ve Bu Kurumlarda Çalışan Personel**, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1981.

KUBAN, D.: "Edirne-Eski ve Yeni", **T.T.O.K.B.**, 39/318 (1973), s. 2-7.

KUBAN, D.: "Architecture of the Ottoman Period" **The Art and Architecture of Turkey** (Ed. Ekrem Akurgal), Oxford 1980, s. 143.

KURAN, A.: **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**. Ankara 1964.

KURAN, A.: **The Mosque in Early Ottoman Architecture**, Chicago 1968.

KURAN, A.: "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler" **İ.Ü. I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**. İstanbul 15-20/10/1973, s. 795-814.

LADY MONTAGU: **Türkiye Mektupları, 1717-1718 (çev. Aysel Kurutluoğlu)** Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi, İstanbul tarihsiz.

MAYER, L.A.: **Islamic Architects and their Works**, Geneve 1956.

MERİÇ, R.M.: "Beyazid Camii Mimarı II. Sultan Bayezid Devri Mimarları Bazı Binaları", **A.Ü.İ.F.Y.A.D.**, 2 (1957), s. 4-76.

MERİÇ, R.M.: "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında" **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri Dergisi**, 1 (1963), s. 439-536.

MORTMANN, M.: "Edirne" madesi, **E.I.**, II, Leiden 1927, s. 1-3

MÜDERRİSOĞLU, M.F.: **EDİRNE II. BAYEZİD KÜLLİYESİ**, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2 Cilt, Ankara 1986.

ONUR, O.: **Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler**, İstanbul 1972.

ONUR, O.: **Edirne Minareleri**, İstanbul 1974.

ONUR, O.: **Edirne Su Kültürü**, İstanbul 1978.

ORHONLU, C.: **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, İzmir 1984.

PEREMECİ, O.: **Edirne Tarihi**, İstanbul 1939.

REYHANLI, T. (GANDJEI): **Osmanlı Külliye Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974.

SELEN, H.S.: "Yazma Cihannümaya Göre Edirne Şehri", **Arm. Kit.**, Ankara 1965, s. 303-305.

SUDALI, M.: **Hünkar Mahfilleri**, İstanbul 1958.

ŞEHİSUVAROĞLU, B.N.: "Edirne II. Bayezid Darüşşifası" **Arm. Kit.**, Ankara 1965, s. 257-264.

TANYELİ, U.: **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süresi (11-15. yy.)** İstanbul 1987.

TERZİOĞLU, A.: "Ortaçağ-İslam Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", **Belleten**, 34/133 (1970), s. 121-149.

TERZİOĞLU, A.: "15-16. Yüzyılda Türk-İslam Hastahane Yapıları ve Bunların Dünya Çapındaki Önemi", **II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi İ.T.Ü. 28 Nisan-2 Mayıs 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt III, İstanbul 1987, s. 155-195.

TOSYAVİZEDE, R.O.: **Edirne Rehnüması (763-1337)**, Edirne 1336/1920.

TUNA, K.: **Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, İstanbul 1987.

TUNCAY, R.: "Türklerde Oyma Sanatı ve Edirne'deki II. Bayezid Camii'nin Tahta Oyma Süslemeleri" **Arm. Kit.**, Ankara 1965, s. 255-256.

TUNÇ, G.: **Taş Köprülerimiz**, Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü, Ankara 1969.

ÜNSAL, B.: **Türkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times, 1071-1923**, London 1959.

UNVER, S.: "İkinci Sultan Bayezid'in Edirne'deki Vakıf Kitaplarına Dair", **V.D.** 4 (1958), s. 105-106.

ÜNVER, S.: "Edime Mederiyetimiz ve Tezyini Mi-salleri", **Arm. Kit.**, Ankara 1965, s. 233-253.

VOT-GÖKNİL, U. : **Osmanische Türkei**, München 1966.

YEDİYILDIZ, B. : "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", **T.K.** 219 (1981), s. 262-271.

YEDİYILDIZ, B.: "Sinan'ın yaptığı eserlerin sosyal ve kültürel açıdan tahlihi", **VI. Vakıf Haftası: Türk vakıf medeniyeti çerçevesinde Mimar Sinan ve dönemi Sempozyumu**, İstanbul 1989, s. 103-128.

YETİŞKİN, A.N.: **Edirne II. Bayezid Külliyesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1986.

YÜKSEL, İ.A.: **Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (888-926/1481-1520)**, V, İstanbul 1983.

KISALTIMA LİSTESİ:

ASLANAPA, Edirne 1949: ASLANAPA, O., **Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri**, İstanbul 1949.

ASLANAPA, Edirne 1965: ASLANAPA, O., "Edirne'de Türk Mimarîsinin Gelişmesi", **Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümünü Armağan Kitabı**, Ankara 1965, s. 223-232.

BALTACI, Medreseler: BALTACI, C., **XV-XVI, Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976.

BARKAN, İmaret Siteleri: BARKAN, Ö.L., "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 23/1-2 (1962-1963), s. 342-379.

BARKAN, Demografi: BARKAN, Ö.L., "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi **Türkiyat Mecmuası**, 10 (1951-1953), s. 1-26.

EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname (A.C.): EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname (çev. Ahmed Cevdet)**, Cilt III, İstanbul 1314/1896-1897.

EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname (Z.D.): EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname (çev. Zuhuri Danışman)**, 15 Cilt, 1969-1971, Cilt V-VI, İstanbul 1970.

GOODWIN, Ottoman: GOODWIN, G., **A History of Ottoman Architecture**, London 1971.

GÖKBİLGİN, Edirne: GÖKBİLGİN, M.T., "Edirne" maddesi **İslam Ansiklopedisi**, IV, İstanbul 1948, s. 107-127.

GÖKBİLGİN, Liva: GÖKBİLGİN, M.T., **15-16. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası**, İstanbul 1952.

GÖKBİLGİN, Enisü'l-Müsamerin: GÖKBİLGİN, M.T." Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enisü'l-Müsamerin" **Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı**, Ankara 1965, s. 77-117.

GURLITT, Adrianopels: GURLITT, C., "Die Bauten Adrianopels", **Orientalisches Archiv**, 1-2 (1919-1911) s. 1-4, 51-60.

KURAN, İlk Devir: KURAN, A., **İlk Devir Osmanlı Mimarîsinde Cami**, Ankara 1964.

KURAN, Early Ottoman: KURAN, A., **The Mosque in Early Ottoman Architecture**, Chicago 1968.

KURAN, Külliye: KURAN, A., "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimarî Esasları Konusunda Bazı Görüşler", **İstanbul Üniversitesi I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15-20/10/1973**, s. 795-814.

MERİÇ, Mimar: MERİÇ, R.M. "Bâyezid Câmii Mimarî II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları Bazı Binaları" **Ankara Üniversitesi Yıllık Araştırmalar Dergisi**, 2 (1957), s. 4-76.

MERİÇ, Edirne: MERİÇ, R.M., "Edirne'nin Tarihi ve Mimarî Eserleri Hakkında, **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, 1 (1963), s. 439-536.

ONUR, Kitabeler: ONUR, O., **Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler**, İstanbul 1972.

ONUR, Edirne: ONUR, O., **Edirne Su Kültürü**, İstanbul 1978.

TERZİOĞLU, Ortaçağ: TERZİOĞLU, A., "Ortaçağ İslam-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri" **Bellekten** 34/133 (1970), s. 121-149.

TERZİOĞLU, 15-16. Yüzyıl: TERZİOĞLU, A., "15-16. Yüzyılda Türk-İslam Hastahane Yapıları ve Bunların Dünya Çapındaki Önemi" **II. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İ.T.Ü. 28 Nisan 4 Mayıs 1986 Kongreye Sunulan Bildiri**, Cilt III, İstanbul 1987, s. 155-195.

Diğer Kısaltmalar:

a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.s.: Adı geçen salname
a.g.t.: Adı geçen tez

Bil.: Bilhassa

Bkz.: Bakınız

Böl.: Bölüm

Çev.: Çeviren

Fas.: Fasikül

Lev.: Levha

Şek.: Şekil

Tab.: Tablo

Vak.: Vakfiye

Var.: Varak

vd. ve diğerleri

Arm. Kit.: Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı

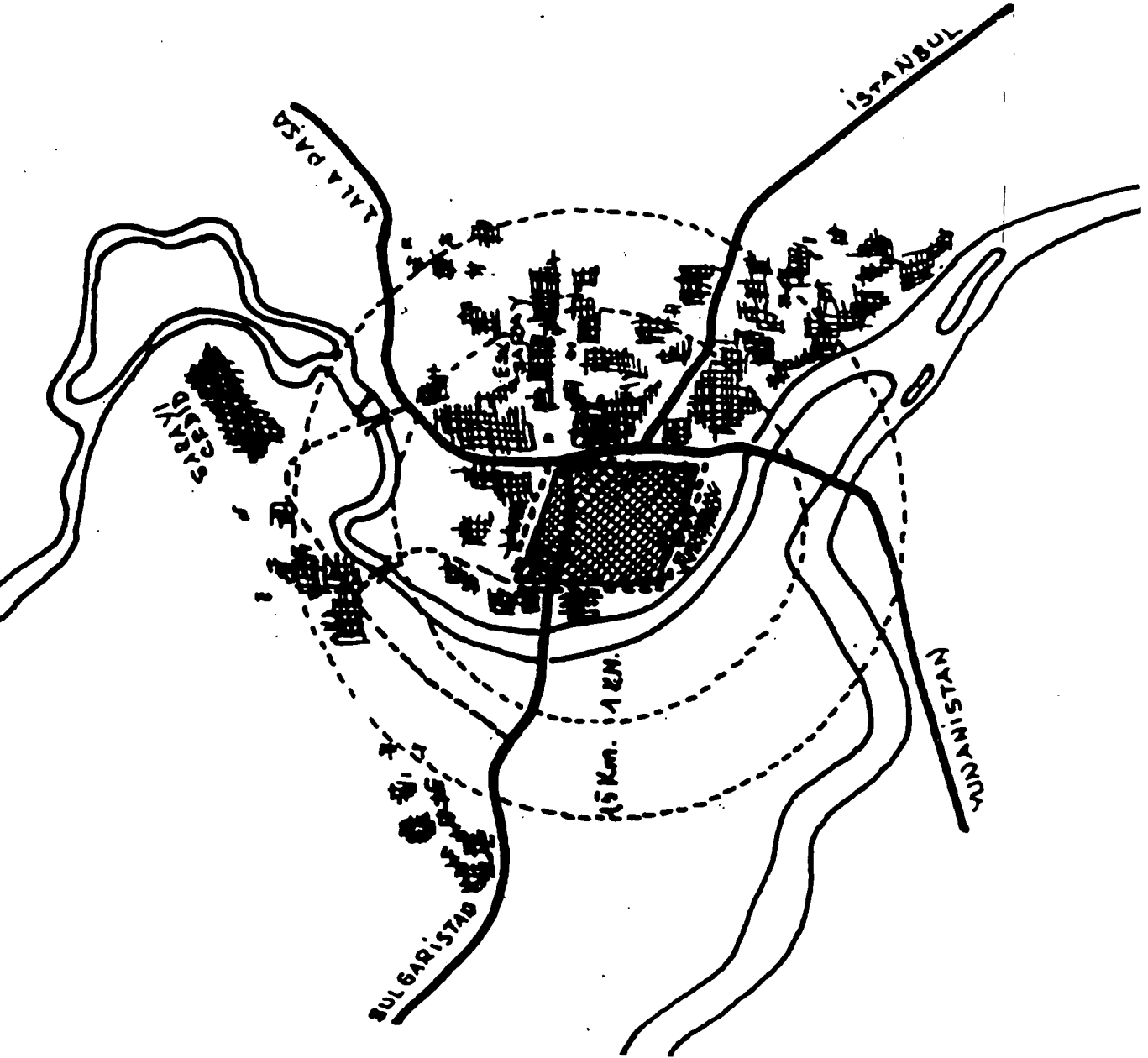
A.Ü.İ.F.Y.A.D.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi

E. I.: Encyclopadia of Islam

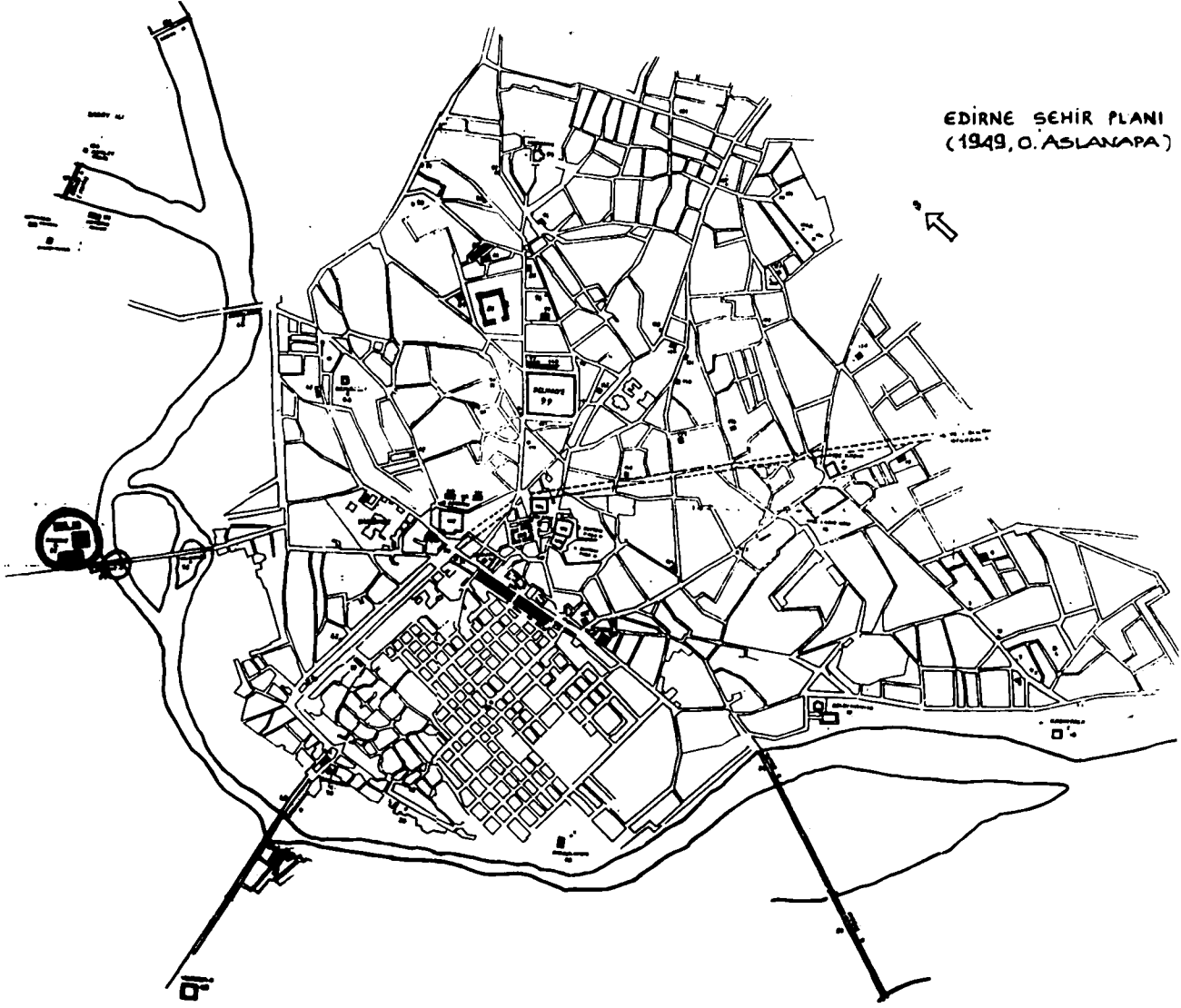
G.D.A.A.D.: Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

H.T.M.: Hayat Tarihi Mecmuası

İ.A.: İslam Ansiklopedisi

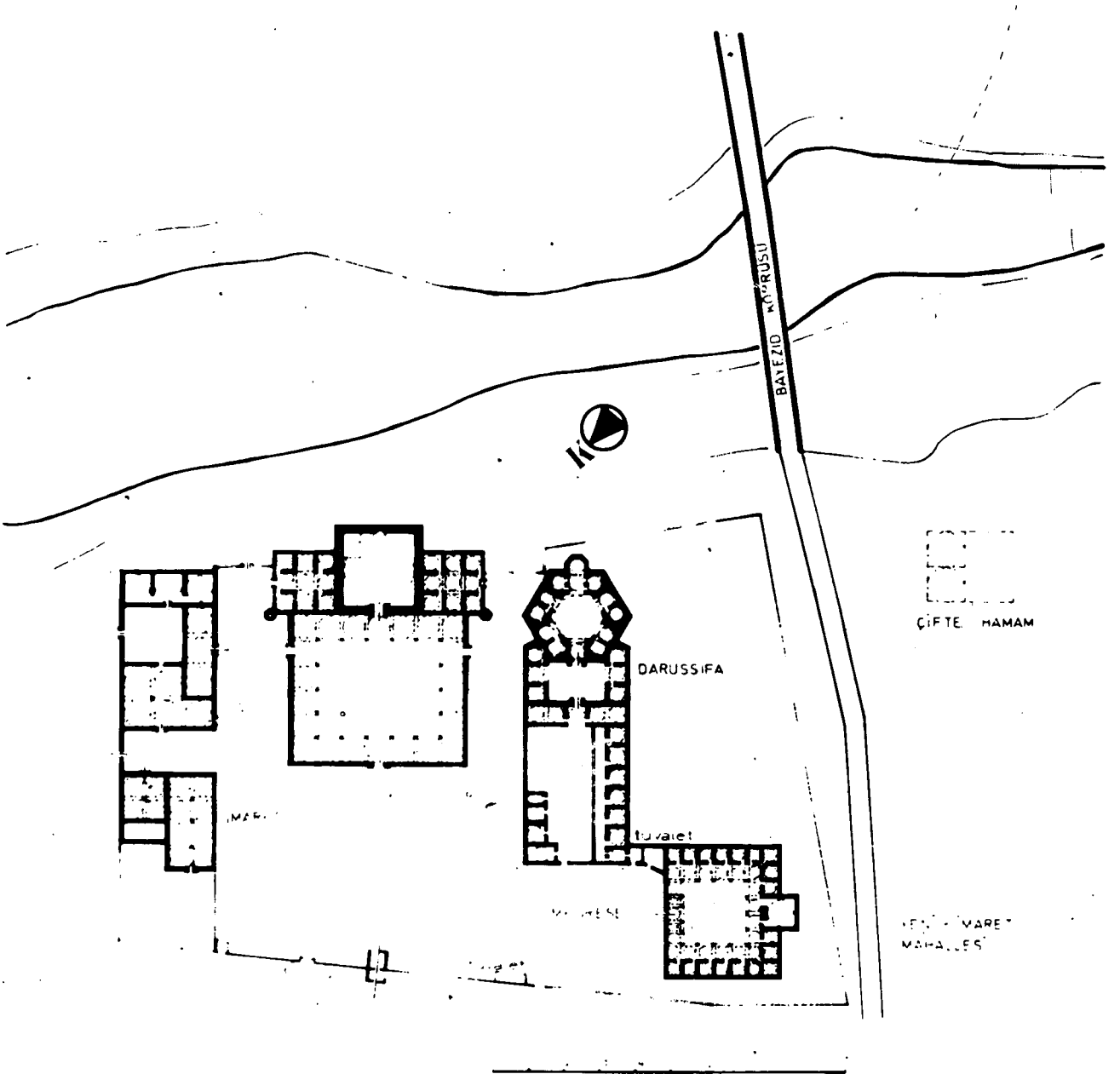

Levha 1: Edirne, XIV. Yüzyılda Şehir Krokisi. (1973, A. Bayık)

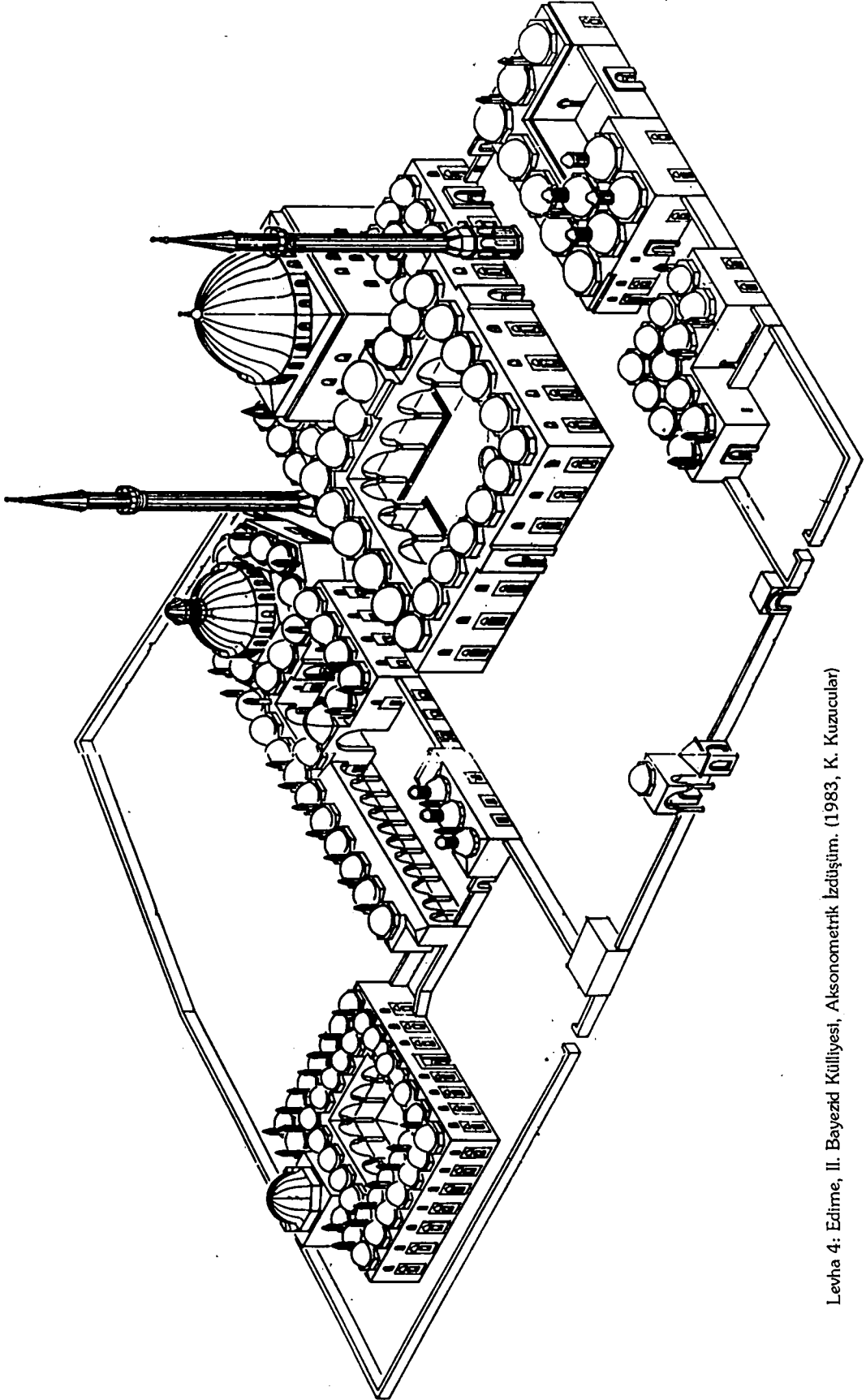

Levha 2: Edirne, XX. Yüzyılın Ortasında Şehir Haritası. (1949, O. Aslanapa)

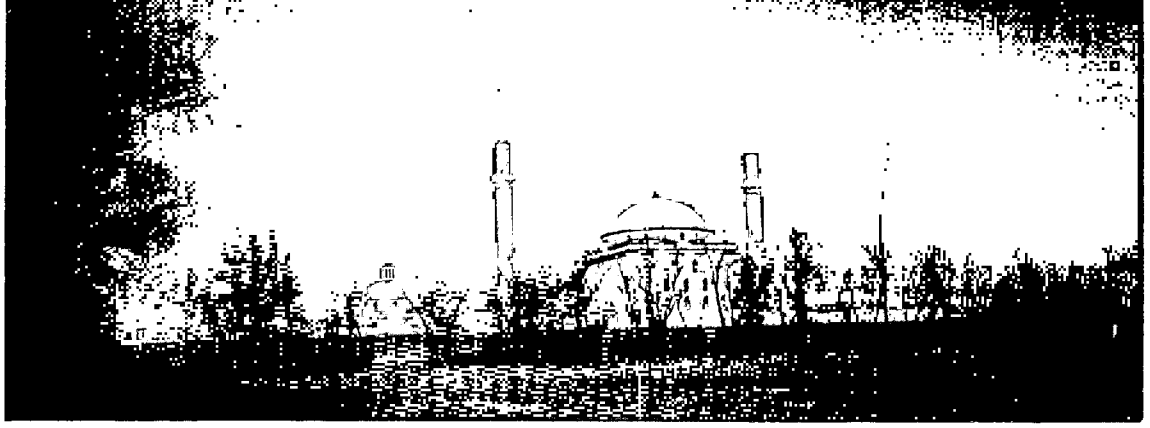

Levha 3: Edirne, II. Bayezid Külliyesi, Konum Planı. (1989, C. Parla)

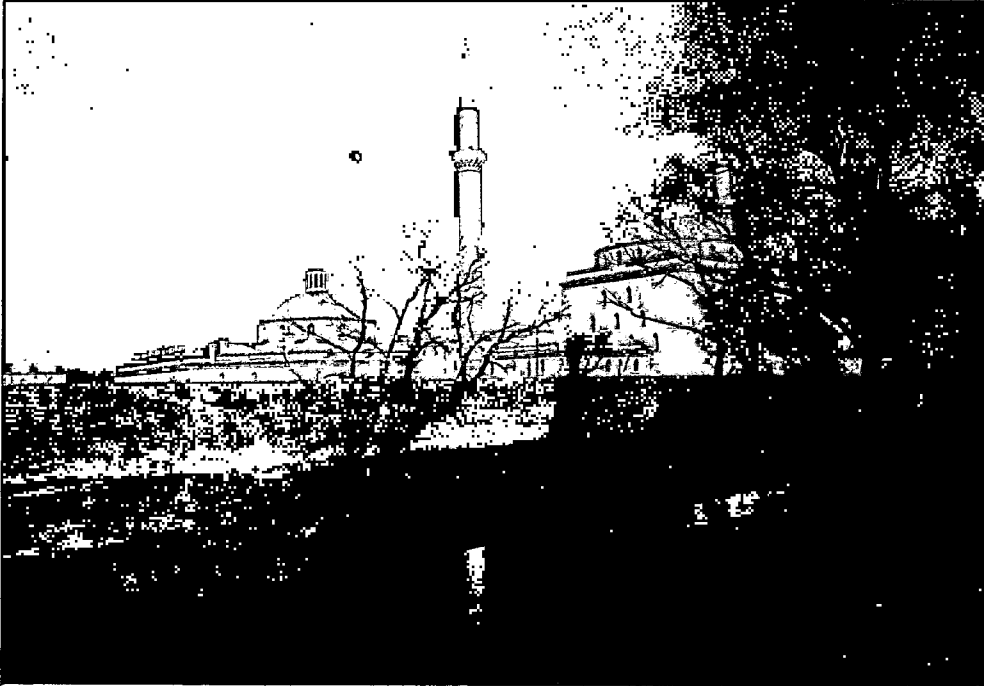

Levha 4: Edirne, II. Bayezid Külliyesi, Aksonometrik İzdüşüm. (1983, K. Kuzucular)

Levha 7: II. Bayezid Külliyesi, Güneyden Görünüm.

Levha 8: II. Bayezid Külliyesi, Güneybatıdan Görünüm.

Levha 9: Yeni İmaret Mahallesi'nin Üstten Genel Görünümü .

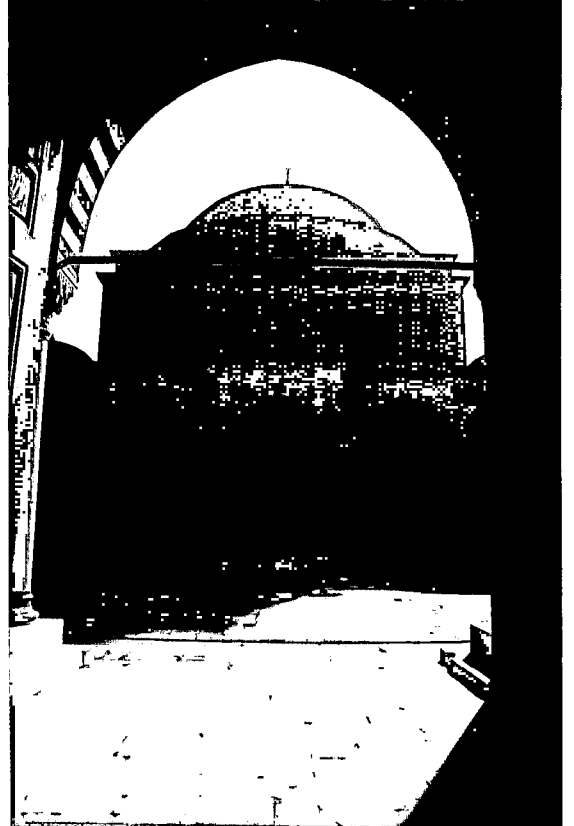

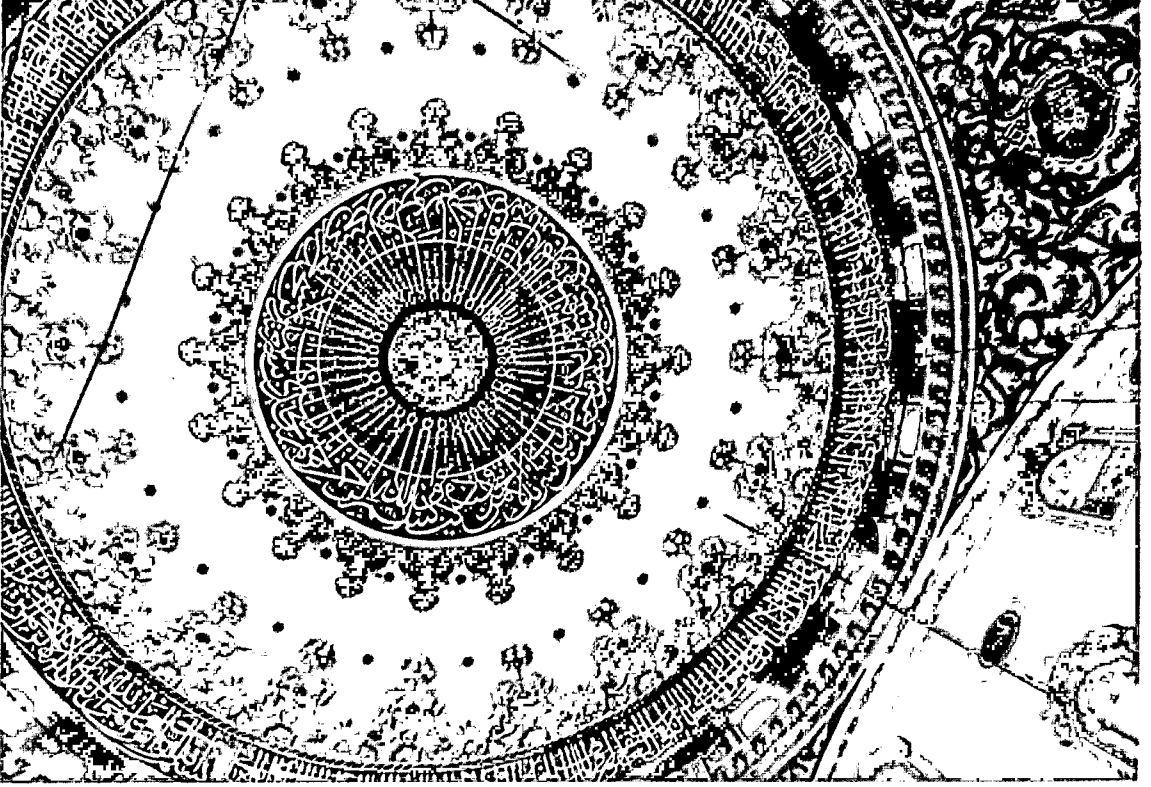
Levha 10: Yeni İmaret Mahallesi'nin Üstten Genel Görünümü.

Levha 13: II. Bayezid Camii, Taçkapi.

Levha 14: II. Bayezid Camii, Kuzey Cephe.

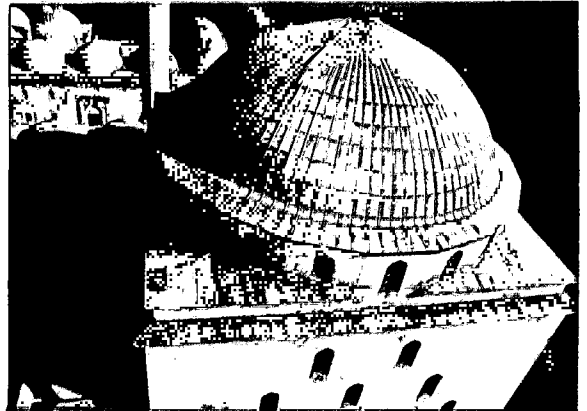

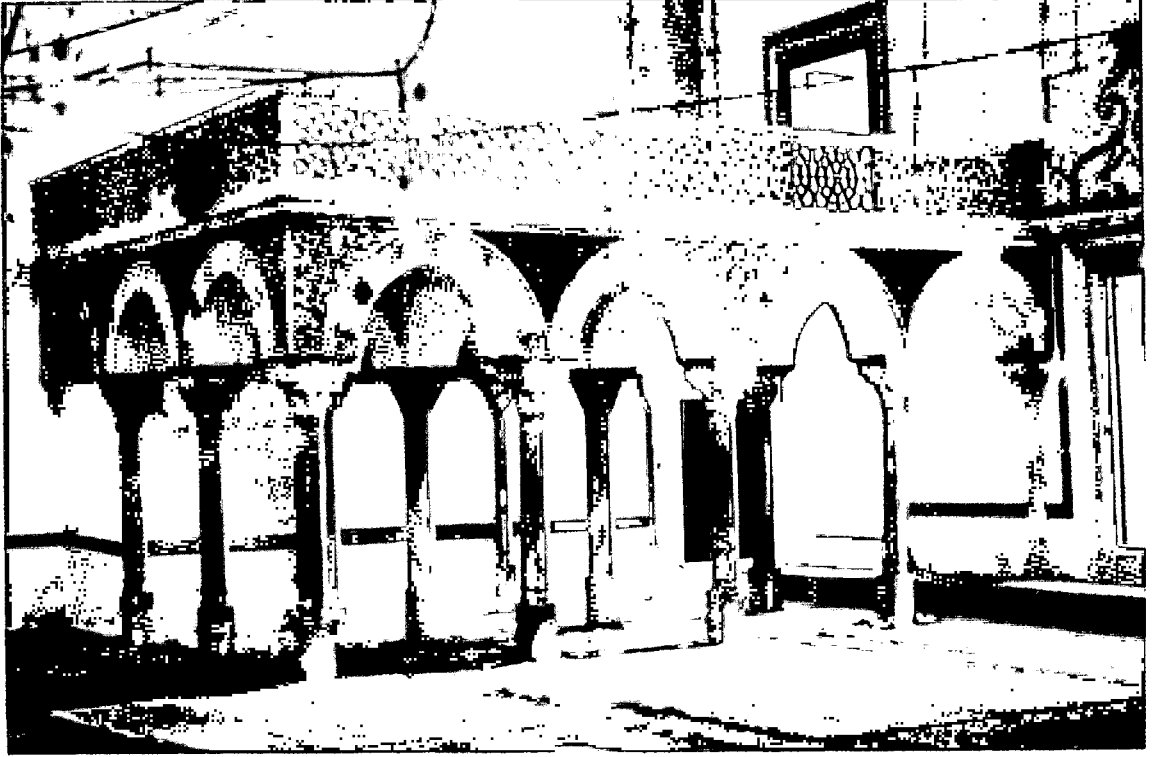
Levha 17: II. Bayezid Camii, Kubbe İçi Bezeme.

Levha 15:
II. Bayezid Camii,
Güneybatı Cepne.

Levha 16: II. Bayezid Camii, Kubbe.

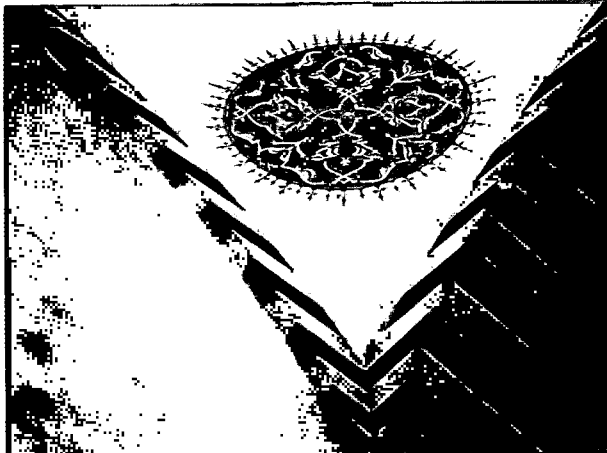

Levha 18: II. Bayezid Camii, Hünkâr Mahfeli.

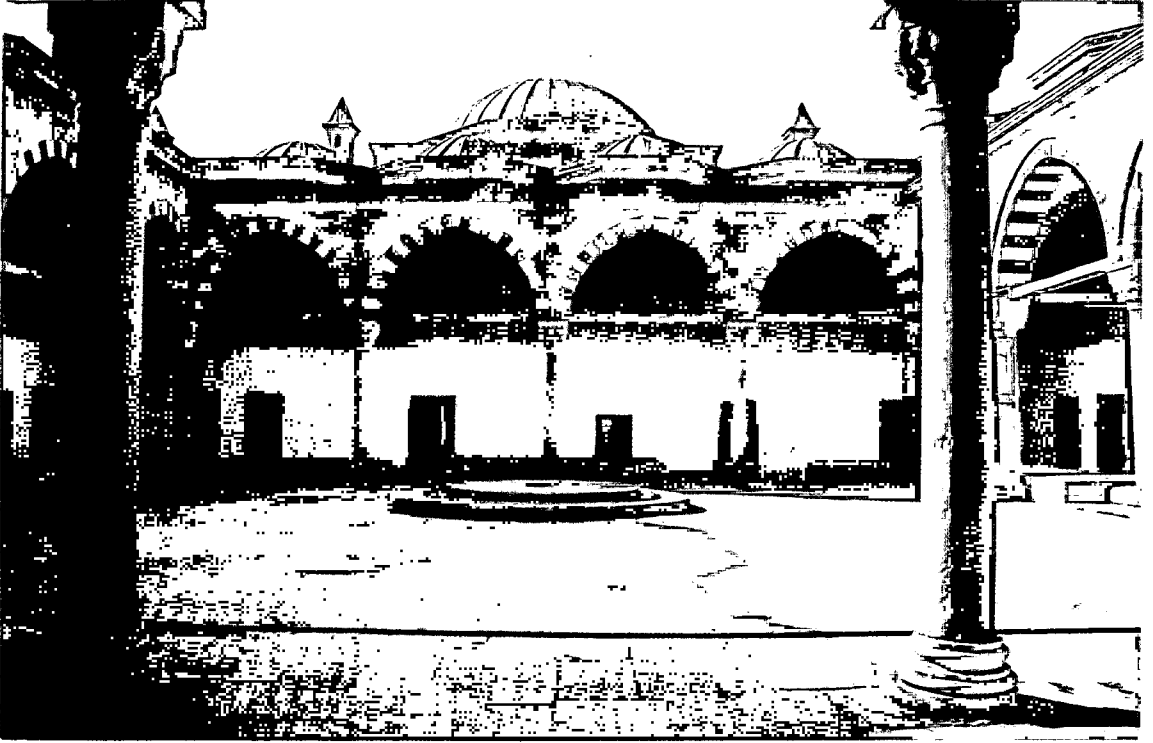
Levha 20: II. Bayezid Camii,
Orijinal Kapı Kanatı.
(1985 Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi)

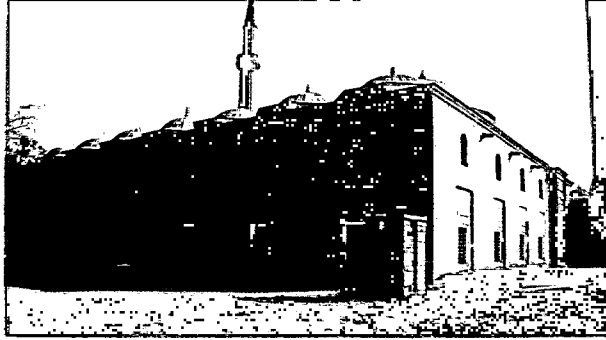
Levha 19: II. Bayezid Camii, Avlu Revak Kubbesi,
Kalem İşi Süsleme.

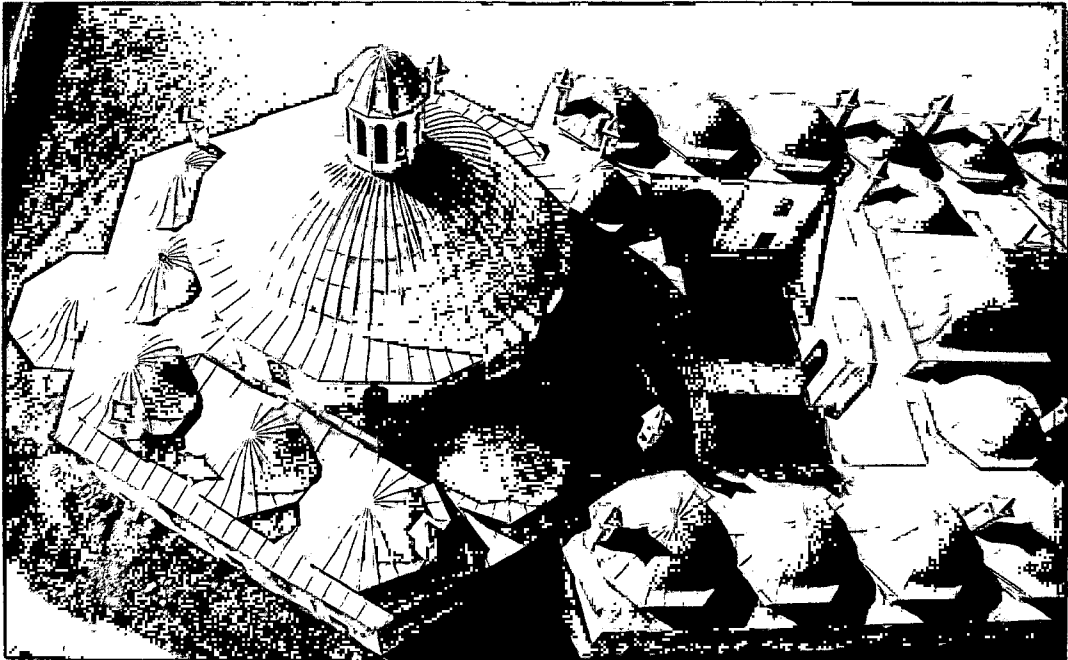
Levha 26: II. Bayezid Medresesi, Batı Cephe.

Levha 22: II. Bayezid Camii, kuzeybatı Avlu Köşesi.

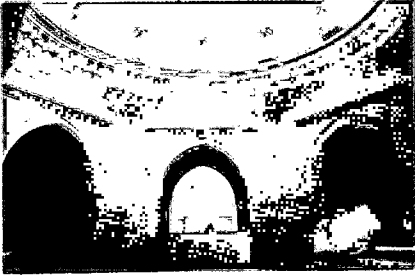
Levha 29: II. Bayezid Darüşşifası, Güney Cephe, I. Bölüm.

Levha 31: II. Bayezid Darüşşifası, Güney Cephe, I. Bölüm.

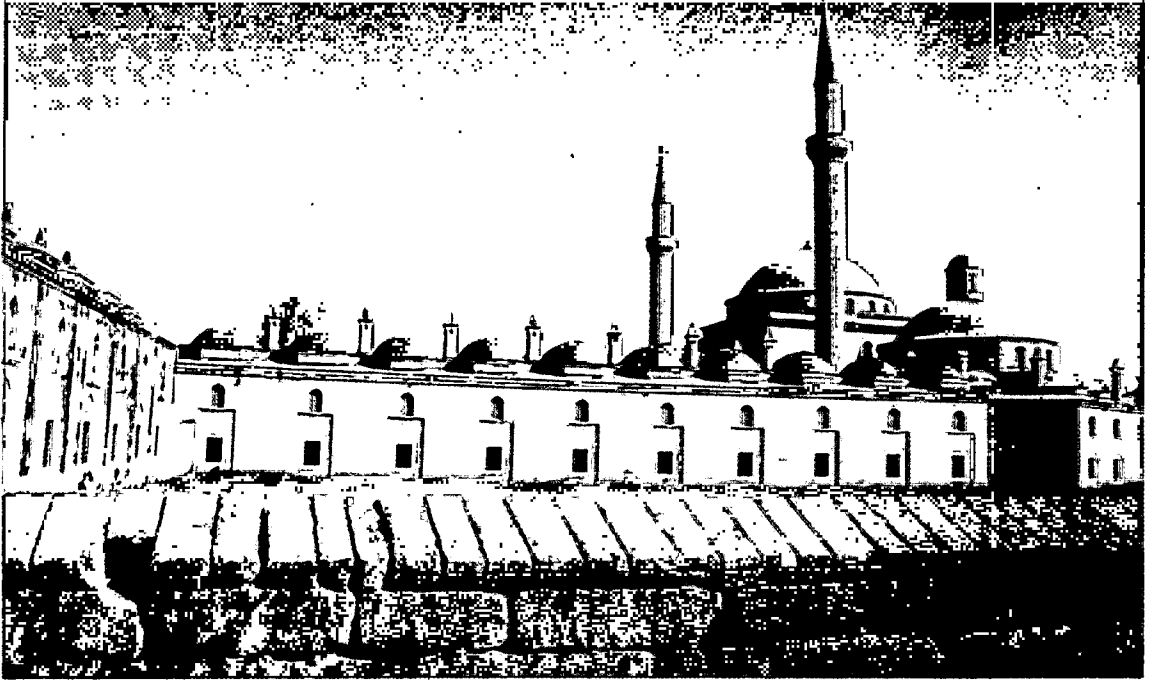
Levha 30: II. Bayezid Darüşşifası, Kuzey Cephe, I. ve II. Bölüm

Levha 32: II. Bayezid Darüşşifası,
I. Bölüm, Kapalı Avlu.

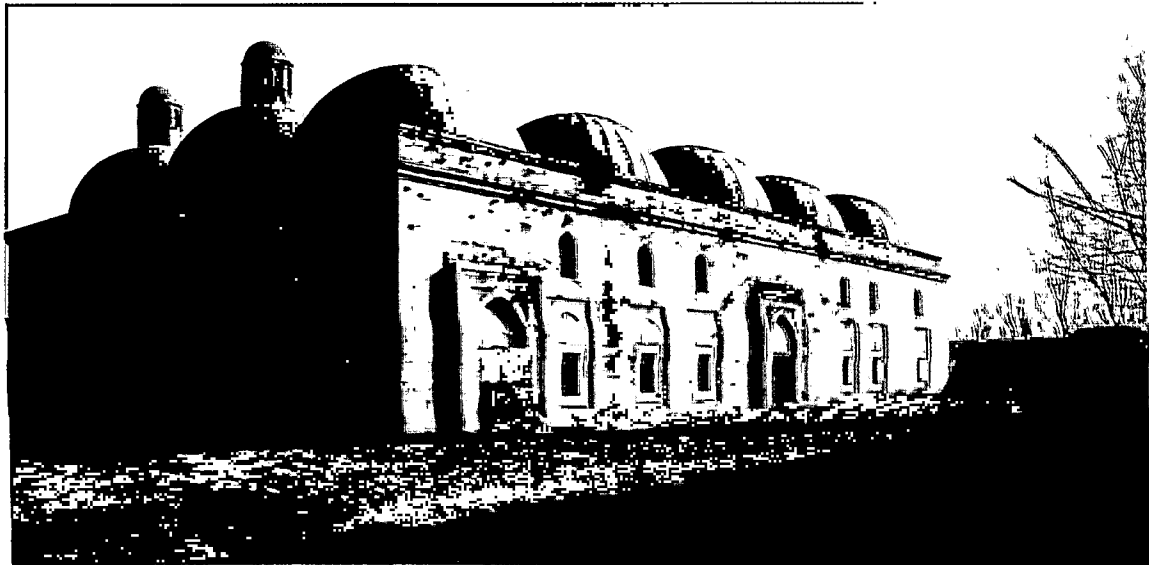

Levha 33: II. Bayezid Darü'sşifası, Batı Cephe.

Levha 36: II. Bayezid İmaretı, Güney Kütle.

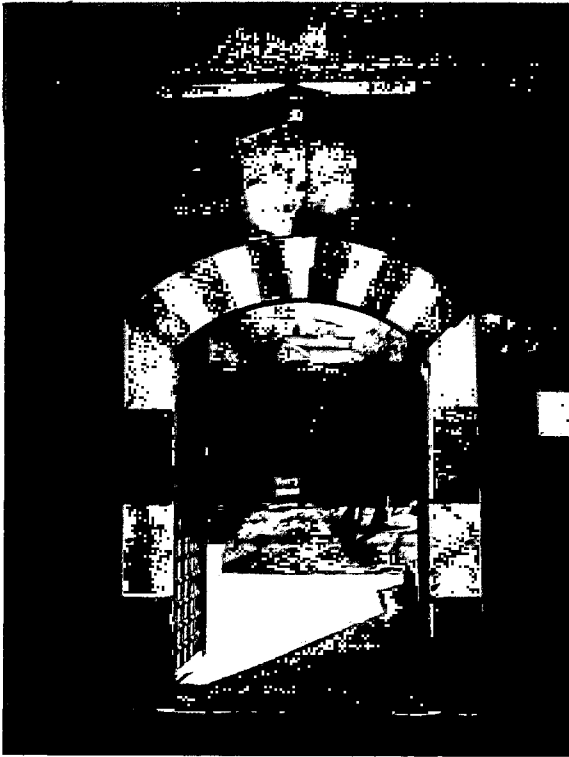

Levha 37: II. Bayezid İmaretı, Güney Kütle.

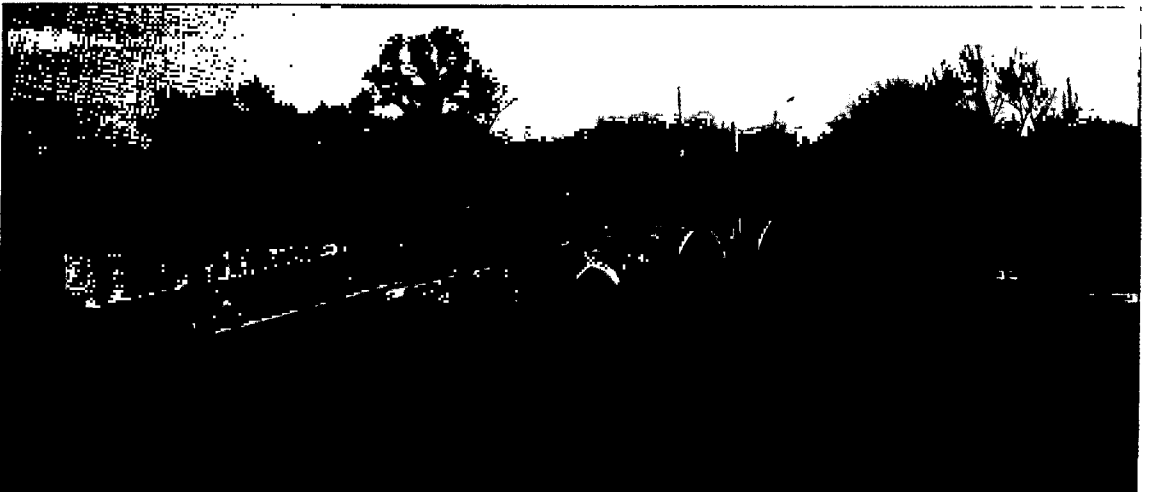

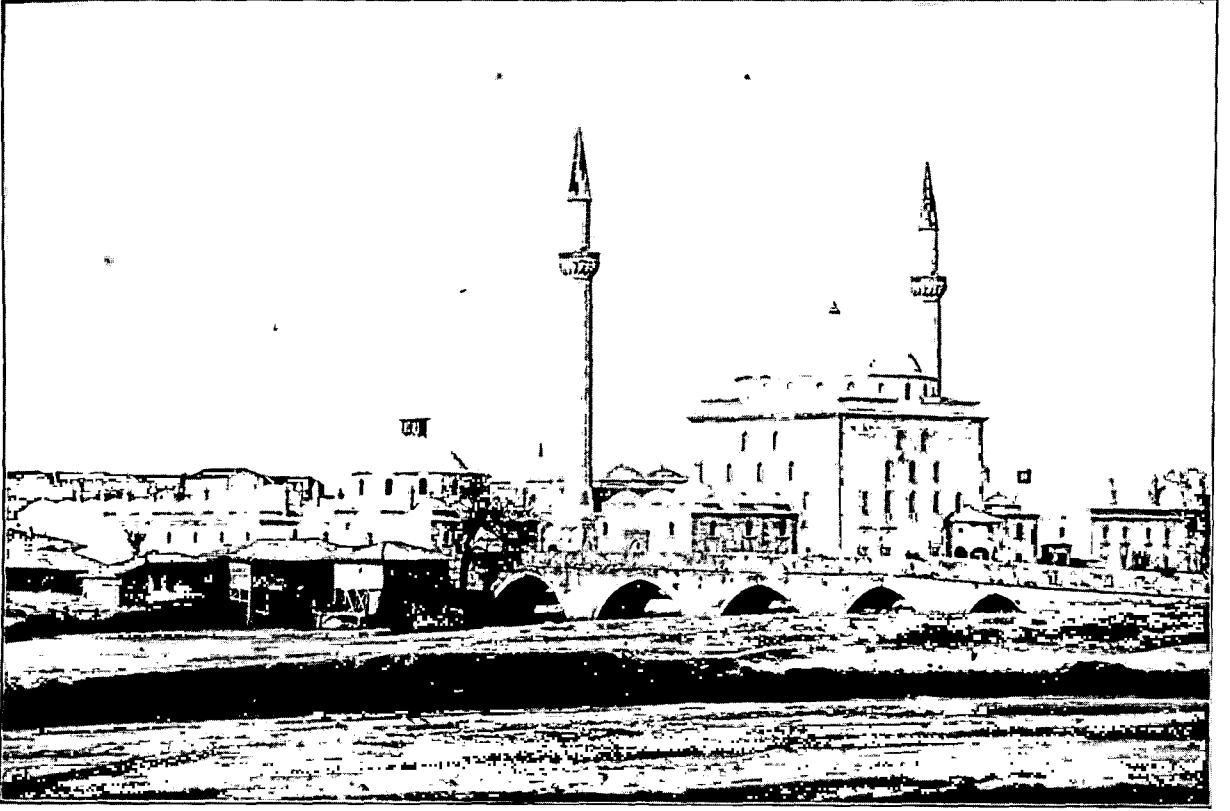
Levha 38: II. Bayezid İmareti, Kuzey Kütle.

Levha 40:
II. Bayezid Külliyesi,
Kuzey Taçkapı.

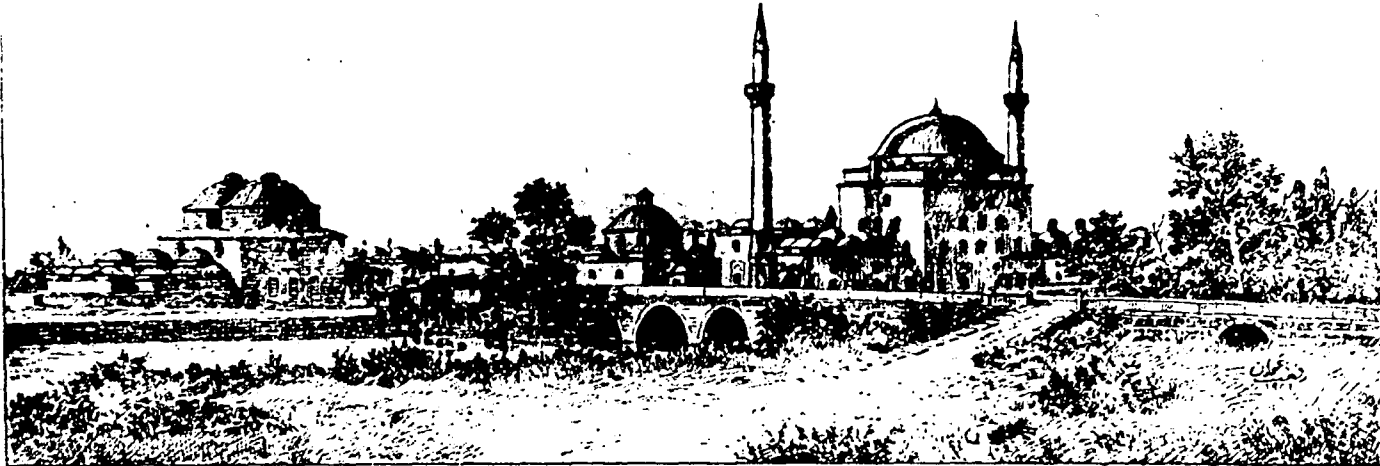
Levha 39: II. Bayezid Köprüsü, Mansap Kısmı.

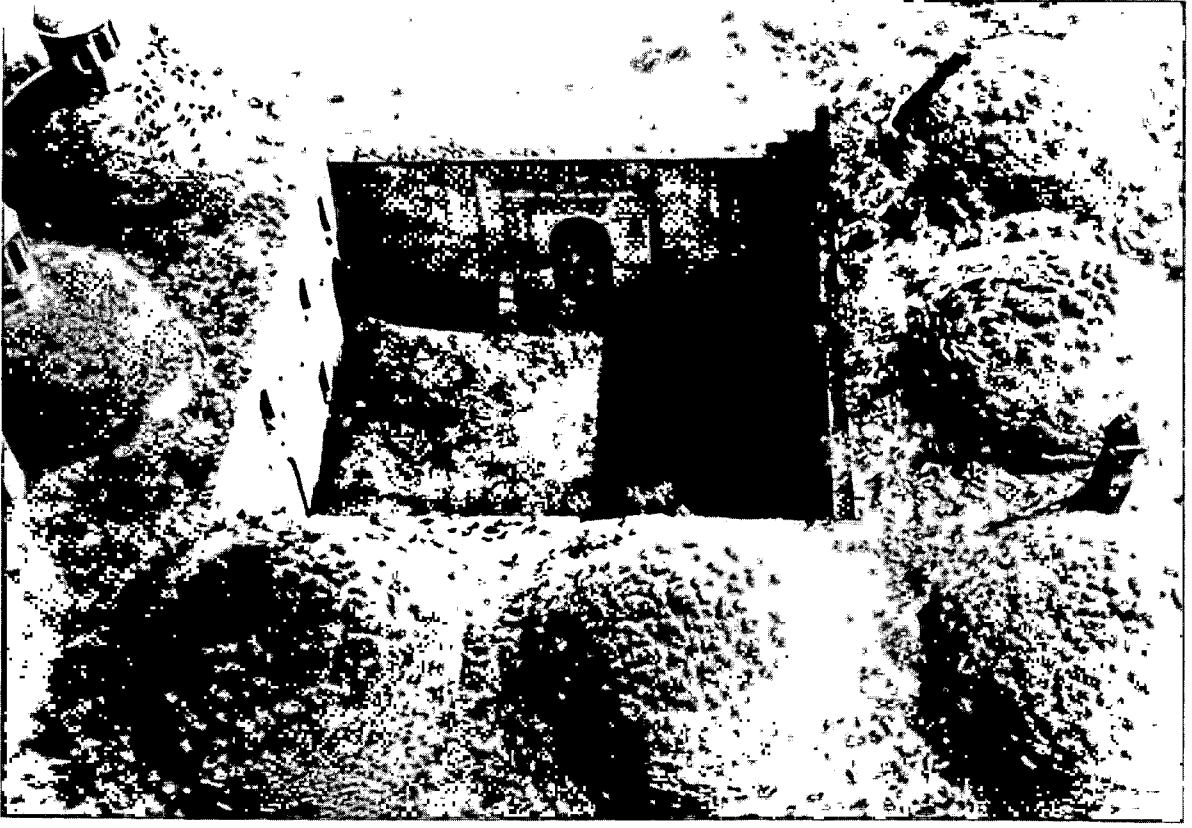

Levha 5: Edirne, II. Bayezid Külliyesi, Güneybatıdan Görünüm. (1910-11, C. Gurlitt)

Levha 6: Edirne, II. Bayezid Külliyesi, Güneybatıdan Görünüm. (1920, R. Osman)

ادرنه-طونجه نهري ساحلنده بايزيد ولي جامي [صاغدن اعتباراً : عمارت . جامع . تابلخانه . خسته خانه . مدرسه طيه نك ير كوشه مي ، حمام آ
دكرمن . كوبري

Levha 35: II. Bayezid İmaretı, Güney Kütle (1950 Öncesi, Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.)

Levha 21: II. Beyazid Camii, Orijinal Pencere kanatı.
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Levha 25: II. Bayezid Medresesi, Doğu Revak.
(1950 Öncesi, Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.)

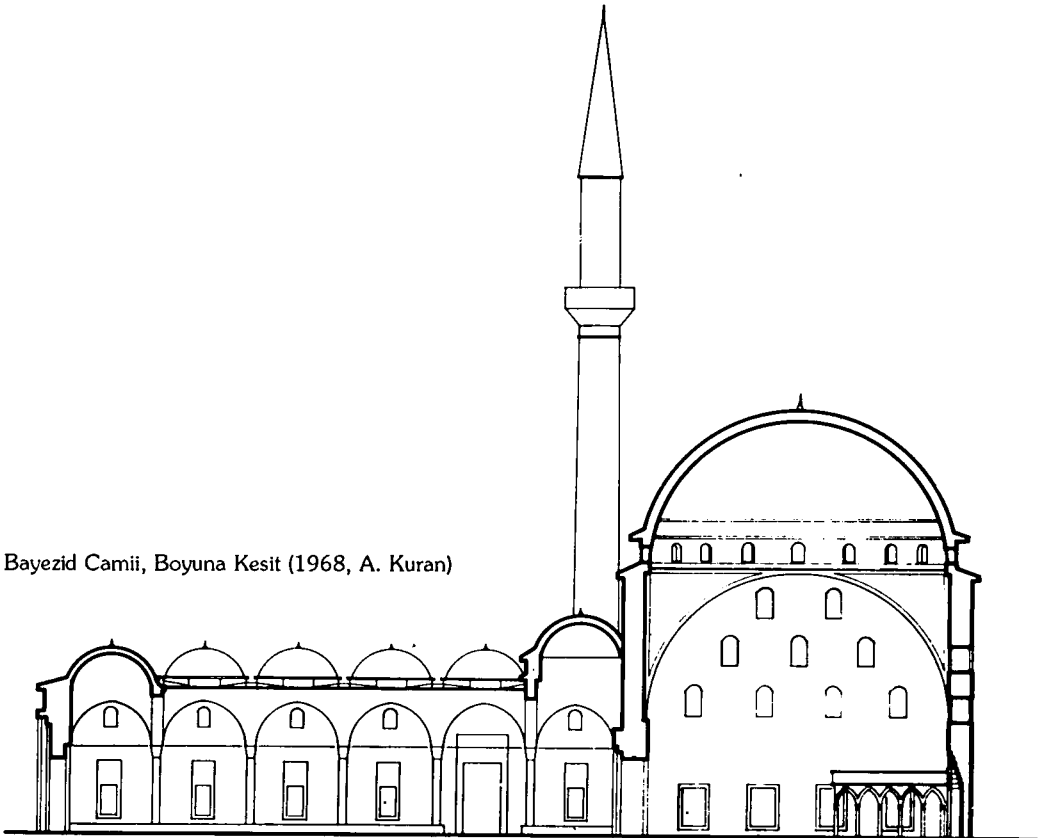

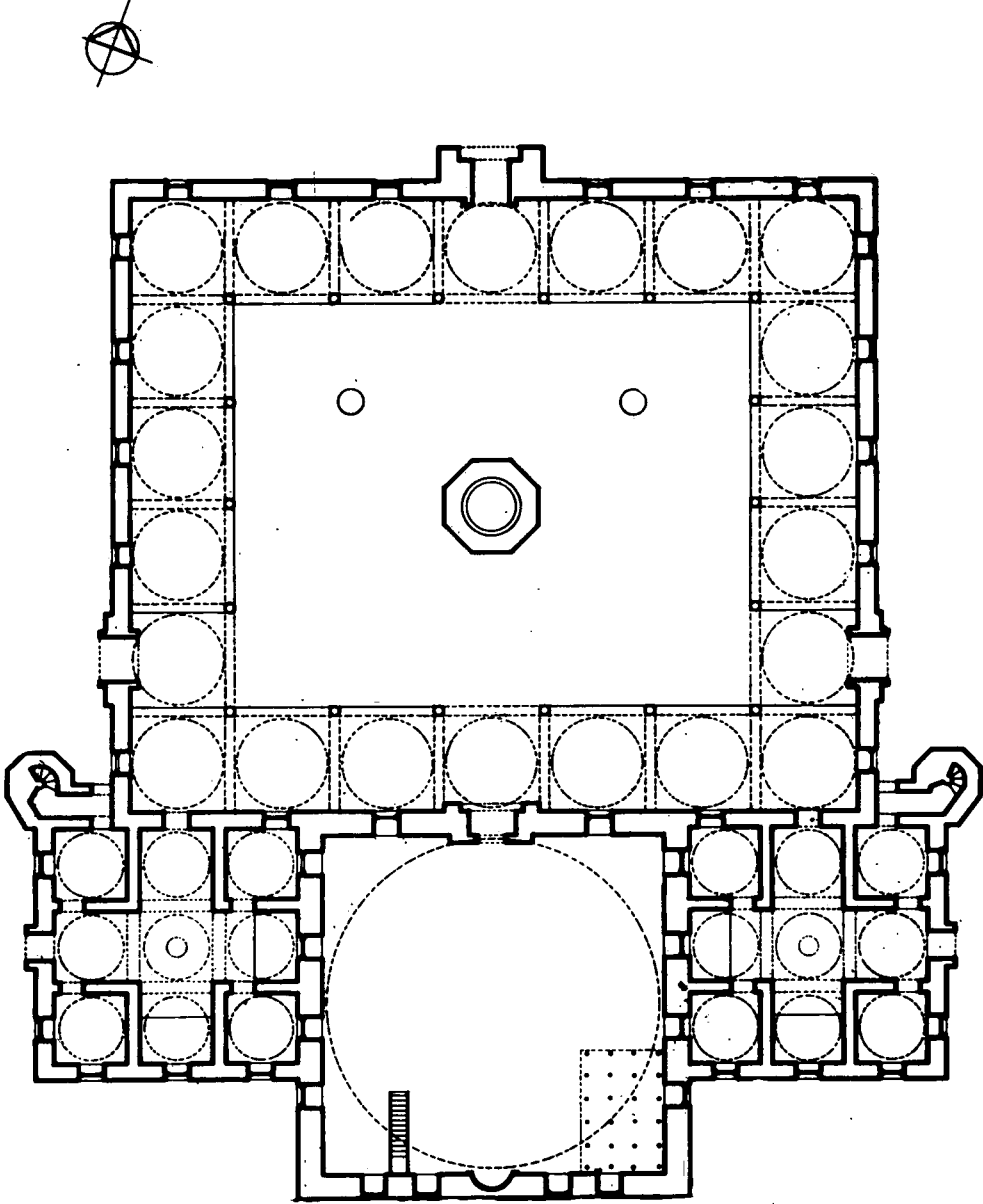
Levha 45: Yunanistan-Serez, Mehmet Bey Camii, güney cephe. (1982, E.H. Ayverdi)

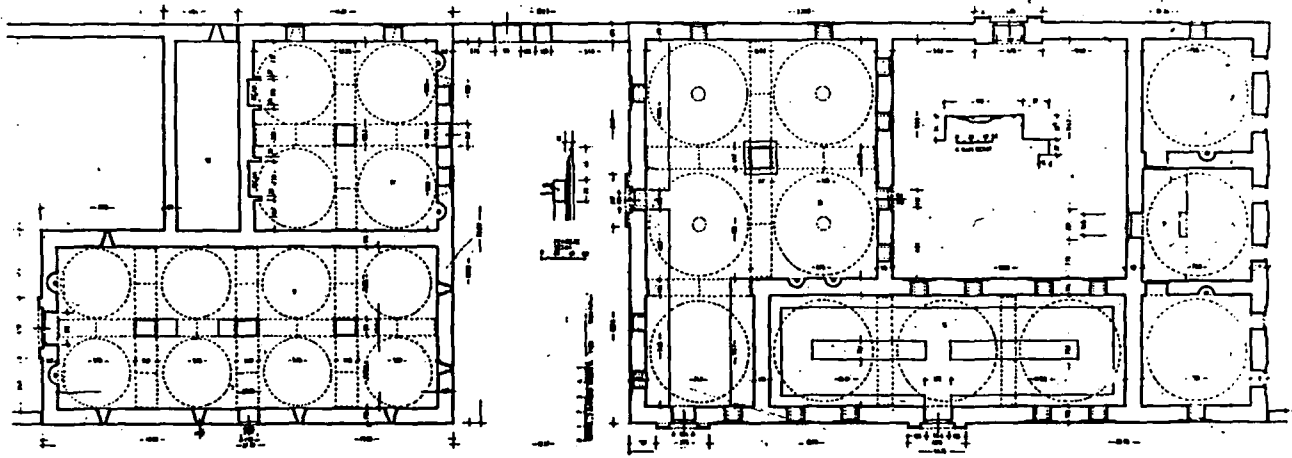
Levha 46: Yugoslavya-Iştip, Hüsam Çelebi Camii, Güney Cephe. (1981, E.H. Ayverdi).

Levha 12: Edime, II. Bayezid Camii, Boyuna Kesit (1968, A. Kuran)

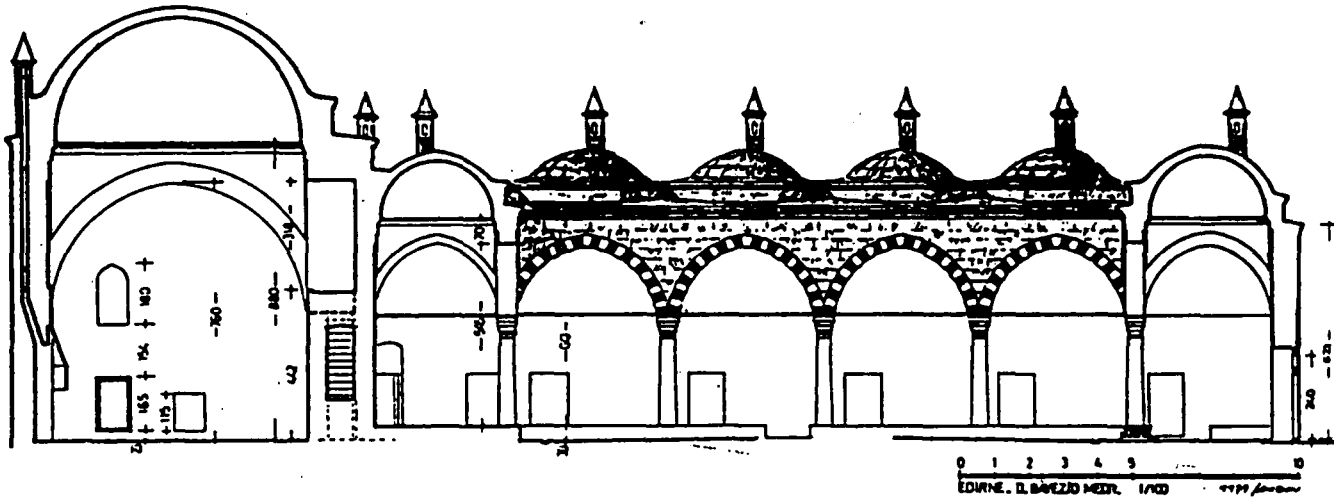

Levha 11: Edirne, II. Bayezid Camii, Plan. (1968, A. Kuran)

Levha 23: Edirne, II. Bayezid Medresesi, Plan. (1983, A. Yüksel).

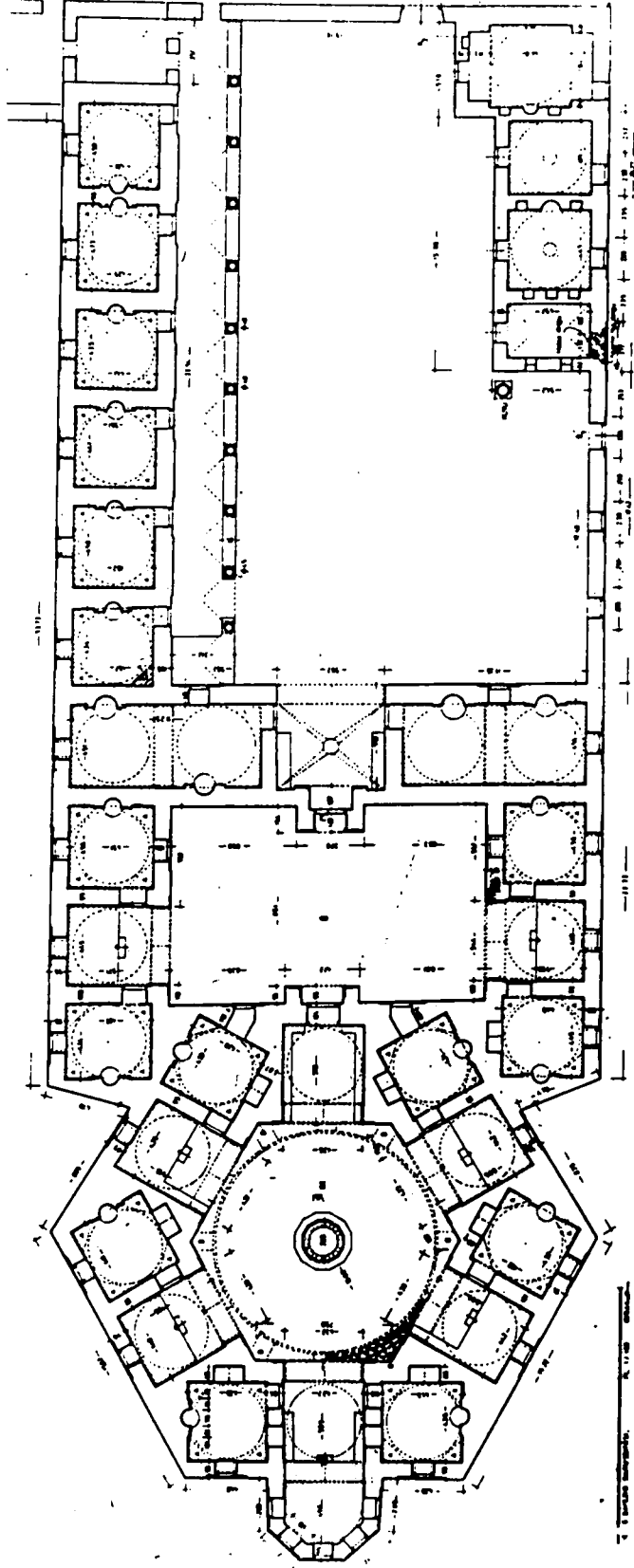

Levha 24: Edirne, II. Bayezid Medresesi Boyuna Kesit. (1983, A. Yüksel)

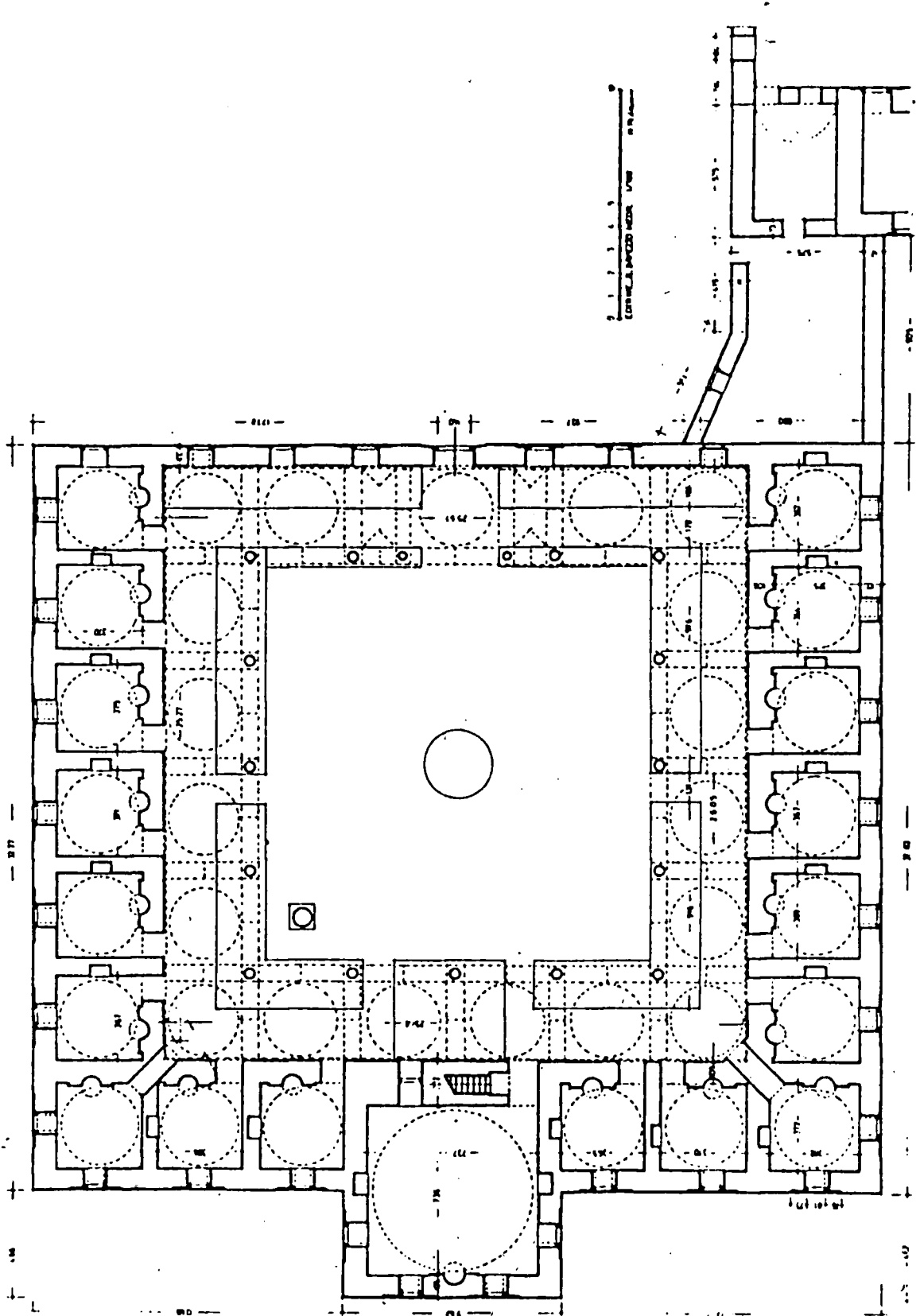
Levha 28: Edirne, II. Bayezid Darüşşifası, Boyuna Kesit. (1983, A. Yüksel)

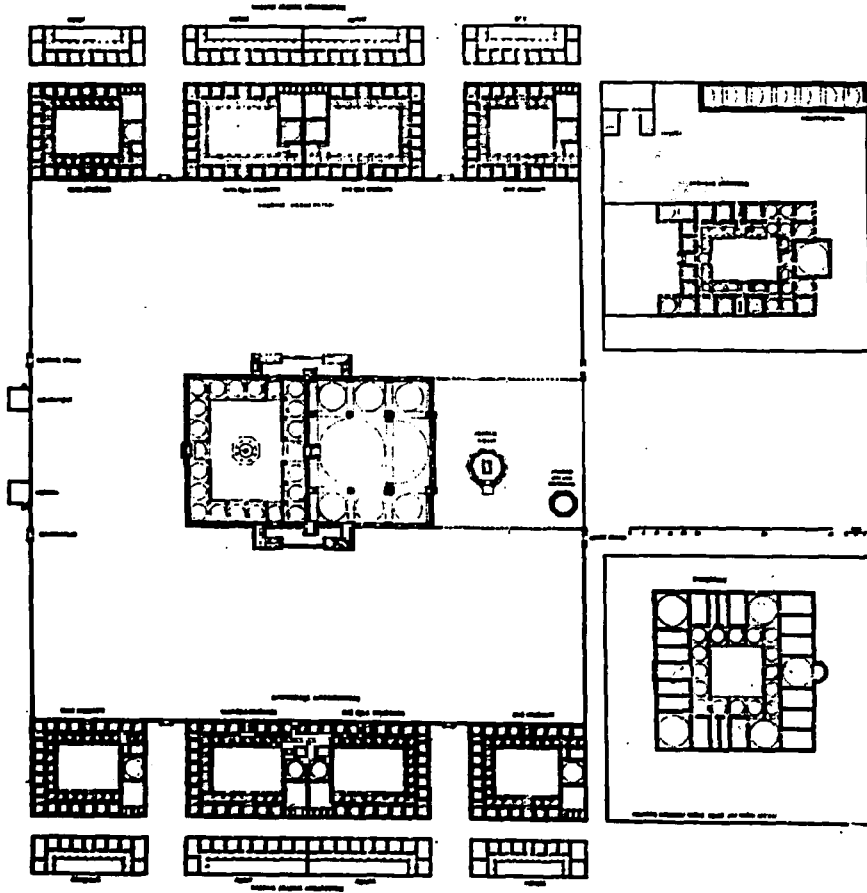

Levha 27: Edirne, II. Bayezid Darüşşifası, Plan. (1983, A. Yüksel)

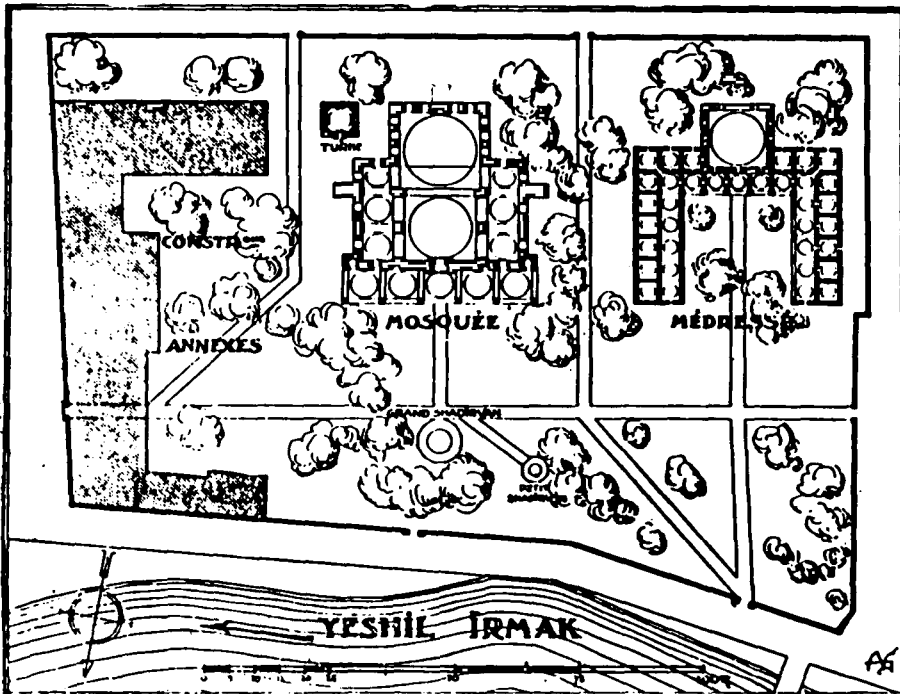

Levha 34: Edirne, II. Bayezid İmaretî, Plan. (1983, A. Yütkel)

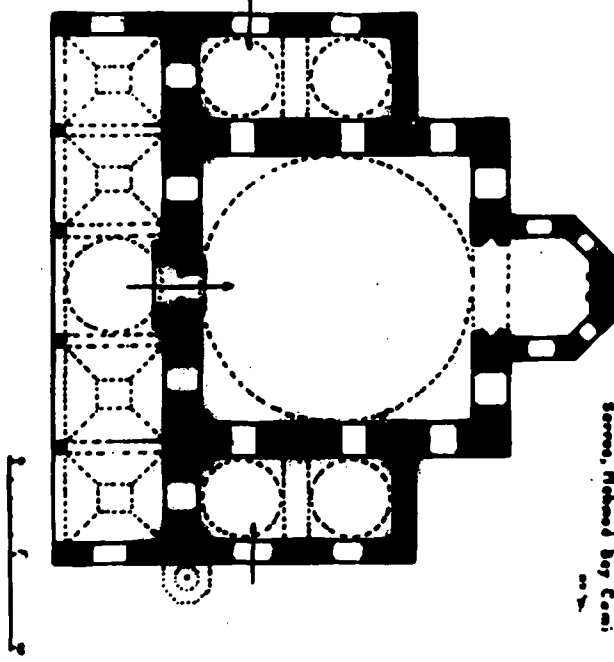

Levha 41: İstanbul, Fatih Külliyesi, Konum Planı. (1974, E.H. Ayverdi)

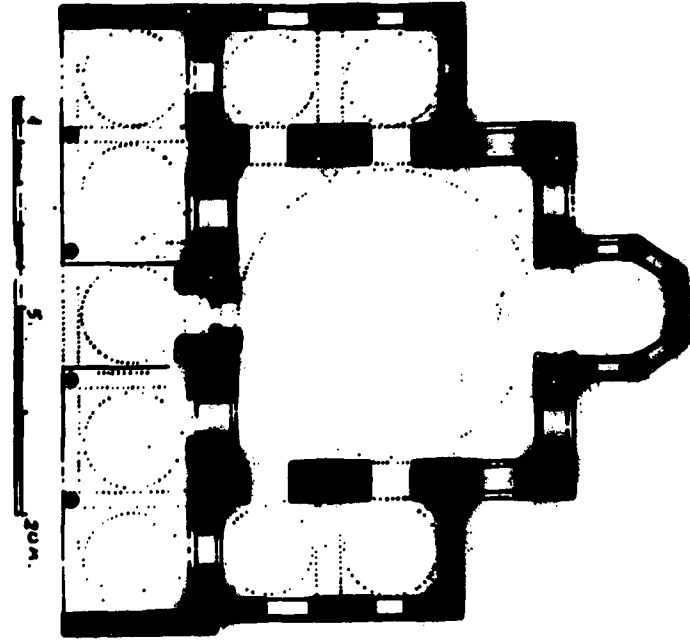
Levha 42: Amasva, II. Bayezid Külliyesi. Konum Planı. (1934, A. Gabriell)

184. a.R.Serez'de Mehmed Bey Câmii krokisi
(Anhegger'den)

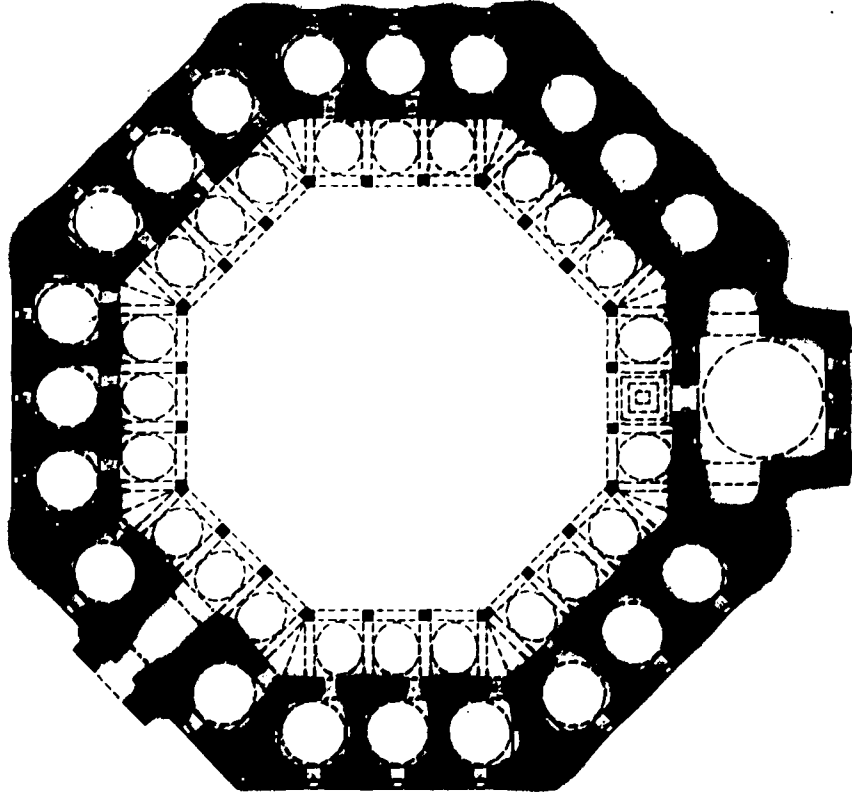

184.b.R.Serez'de Mehmed Bey Câmii krokisi
(Kiel'den)

Levha 44: Yunanistan-Serez, Mehmed Bey Camii, kroki. (1967, R. Anhegger)

Levha 43: Amasya, Kapıağası Medresesi, plan. (1971, G. Goodwin)

İSTANBUL - ÜSKÜDAR

AYAZMA CAMİİ

ve

AYAZMA CAMİİ

İNŞAAT DEFTERİ

(Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)

Sadi BAYRAM- Adnan TÜZEN

29. Osmanlı Padişahı Sultan III. Mustafa, 28.1.1717 yılında Edime'de doğmuş olup, babası Sultan III. Ahmed, annesi Mihrîşah Emine Sultan'dır. 30.10.1757 tarihinde 40 yaşında tahta çıkan Padişah, 16 yıl üç ay saltanat sürmüş ve kalp yetmezliği sebebiyle 21.1.1774 tarihinde vefat etmiştir. Lâleli Camii önündeki türbesine gömülmüştür.

Padişah, öncelikle annesi adına Üsküdar Ayazma Camii'ni 1757-1760 yıllarında yaptırmış, resmi açılışı yapıldıktan sonra, 1760 yılında kendi adına İstanbul Lâleli Camii temel hafriyatını başlatmış ve kendi adına yaptırdığı cami, 1763 yılında tamamlanarak halkın ibadet hizmetine tahsis edilmiştir.

İsrafı sevmeyen ve hazine işlerinde tutumlu olan Padişah Sultan III. Mustafa zamanında Sapanca Gölü-İzmit Körfezi-Sakarya Nehri arasında 1759 yılında bir kanal açılması için harekete geçilmiş; kazı başlamış, ancak toprak sahiplerinin fazla para talepleri ile ve bazı menfaat entrikaları sebebiyle bu teşebbüs, başlangıç safhasında akim bırakılmıştır.

Eski Londra Elçilerimizden Koca Ragıp Paşa'nın Sadrazamlık döneminde tahta geçen Padişah, 1760 tarihinde kendi adına İstanbul Lâleli Camii inşaatını başlatmış ve 1763 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır. Lâleli Camii karşısında okul ve kütüphâne tesis eden Koca Ragıp Paşa, Padişah'ın kızkardeşi Saliha Sultan'la 1757'de evlenmiş, kütüphânesinin açılışından birkaç ay sonra 1763'de vefat etmiştir.

23 Mayıs 1766 tarihinde büyük bir deprem olmuş ve İstanbul şehri bu depremle büyük zarar görmüş, Fatih Sultan Mehmed Han'ın İstanbul Fatih'deki Camii zelzele neticesi yıkılmıştır. Fatih Camii, Sultan III. Mustafa tarafından yeniden yaptırılmıştır.

Sultan III. Mustafa, kendi adına İstanbul Lâleli Camii temeli atılmadan evvel, O'nu dünyaya getiren annesi¹ ve Şehzade Süleyman adına İstanbul-Üsküdar semtinde, bir cami yaptırmak istemiş ve Üsküdar'ın en hâkim mevki olan bir tepe üzerinde bulunan, Bizans devrinden kalma eski Ayazma Sarayı kalıntıları üzerine muhteşem bir külliye inşaatını başlatmıştır.

Bütün İstanbul'u gören bu tepenin jeopolitik değeri oldukça mühimdir.

Para işlerine oldukça önem veren, Osmanlı-Rus savaşlarını 5 sene kesintisiz devam ettiren Sultan III. Mustafa, Annesi ve II. Süleyman² adına, inşaatına başlattığı Ayazma Camii'nin masraflarına da önem vermiş ve harcanan her kuruşu, sebepleriyle bir deftere

1. Mihrîşah Sultan; Sultan III. Ahmed'in ikinci kadını olup, 1710'da Şehzade Süleyman'ı, 1717'de Sultan III. Mustafa'yı dünyaya getirmiştir. Sultan III. Ahmed'in 1730'da tahttan indirilmesinden iki sene sonra 1732'de vefat etmiştir. Yeni Cami haziresine görülmüştür. Sultan Mustafa'nın üçüncü kadını, Şah Sultan ile III. Selim'i dünyaya getiren Mihrîşah Sultan ile karıştırılmamalıdır. M. Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 81-82.

2. Sultan III. Mustafa'nın kardeşi şahzade Süleyman.

yazdırmıştır. Ayazma Camii İnşaat Defteri, bugün İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 1137 numara ile muhafaza edilmektedir.³ Defter, başkalarının konuyu kolayca öğrenmemesi, biraz gizli kalması amacı ile, o devrin şifre-steno yazısı olan "**Siyâkat**" yazı çeşidi ile yazılmıştır.⁴

Ayazma Camii Tahrir Defteri'ni kaleme alan, bina emniyeti görevini ifa eden, Padişah'ın Gümrük Emni es-Seyyid İshak Ağa'dır. Belgenin son sahifesinde açık olarak yazılıdır. Defterin tetkiki sırasında Ayazma Camii mimarının adını da bulabileceğimizi ummuştuk. Ne yazık ki mimar adına rastlamak mümkün olmamıştır. Sanat tarihçileri tarafından genel olarak İstanbul Lâleli Camii'nin mimarı kabul edilen dönemin Başmimarı Mehmed Tahir Ağa Ayazma Külliyesi mimarı olarak da kabul edilmektedir. Ancak başmimar Mehmed Tahrir Ağa'nın, Ayazma Camii mimarı olduğuna dair bugüne kadar bir belge elimize geçmemiştir. Büyük bir noksanlıktır.

Cami inşaatı, usta, malzeme ücretleri ile ilgili ödenen paralar; 1757-1760 yıllarının sosyo-ekonomik ve mali durumunu bize yansıtması açısından son derece önemlidir.

Bu defterde cami için sarfedilen her

kuruşun hesabı bulunmaktadır. Kayık, nakliye, hammaliye, kereste, kurşun, bakır, demir, çivi, çinko, yumurta (horasan harcı ve sıva için kullanılmıştır), amele, usta, dülger, sıvacı, nakkaş v.b. ücretler hep kaydedilmiş, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, kıymetleri belirtilmiştir.

İnşaatı üç senede sona eren Ayazma Külliyesi'ne 1757 yılında başlanmış ve 1760 yılında tamamlanmıştır.⁵ Camii için 506.095 kuruş 49 akçe sarfedilmiştir.

Cami inşaatında kullanılmak üzere; Karaağaç Tahtası, İnebolu Tabanı, Gördes Omurgası, Gediz Omurgası, Sakarya Omurgası, Kilimli Omurgası, İnebolu Omurgası, Kurşun Tahtası, İnebolu Çam Tahtası, Kalas İhlamur, Ardıç Eğrisi, Gürgen, Balta Tahtası, İhlamur Tomruk, Meşe, Kestane Tahtası, Minare Külâhı için çam sürgün alınmıştır.

3. Ayazma Camii İnşaat Defteri'ni İstanbul-Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi'nden temin eden mesaf arkadaşım Necdet İşli'ye ve müze yetkililerine burada teşekkürü zevkli bir borç bilirim.

4. Ayazma Camii İnşaat Defteri'ni siyâkat yazısından latin harflerine çeviren, vakfiyeden özet bilgileri çıkaran mesaf arkadaşım Adnan Tüzen'e teşekkür ederim.

5. Sadi Bayram. The Ayazma Mosque In Scutari, Image, S. 37, Desen Matbaası, Ankara, 1991, s. 20-23.

Cetvel : 1

CİNSİ	SARFEDİLEN AKÇE = KURUŞ
Kereste, kapı pencere doğramaları için	6.696.910 Akçe= 55.807 Krş, 70 Akçe
Kullanılan tuğla bedeli	986.838 Akçe= 8.223 Krş, 78 Akçe
Kurşun bedeli	4.871.963 Akçe= 40.599 Krş, 83 Akçe
Kireç ve horasan bedeli	3.176.646 Akçe= 26.472 Krş, 5 Akçe
Alçı bedeli	192.595 Akçe= 1.604 Krş, 115 Akçe
Taş ücreti	5.693.484 Akçe= 47.445 Krş, 84 Akçe
Mermer ücreti	675.690 Akçe= 5.633 Krş
Demir, demir giriş, civata, çivi, v.s.	3.909.345 Akçe= 32.577 Krş, 105 Akçe
Döküm malzeme ücreti	287.648 Akçe = 2.397 Krş, 8 Akçe
Amele, usta, kalfa, su yolcu, vs. işçi ücreti	30.537.932 Akçe= 254.482 Krş, 92 Akçe
Boya malzemesi bedeli	105.285 Akçe= 877 Krş, 45 Akçe
Cam bedeli	139.277 Akçe= 1.160 Krş, 77 Akçe
Altun bedeli	141.090 Akçe= 1.179 Krş, 90 Akçe
Avize	290.415 Akçe= 2.420 Krş, 15 Akçe
Çalar saat (Muvakkithâne için)	7.200 Akçe= 60 Krş,
Perde	116.415 Akçe= 970 Krş, 15 Akçe
Hasır	48.990 Akçe= 408 Krş, 30 Akçe
Yorgan mefruşatı	289.955 Akçe= 2.416 Krş, 35 Akçe
Müteferrik	331.050 Akçe= 2.758 Krş, 90 Akçe
Kayık, merkep, hammaliye ücretleri	1.930.594 Akçe= 16.088 Krş, 34 Akçe
	Toplam 499.447 Krş, 7 Akçe

Defter detaylı olarak incelendiğinde bazı farklar göze çarpmaktadır. Nakliye, kayık, ham-maliye ücretleri⁶ çıkarıldığında şu sonuçlar alınmaktadır (*Bakınız Cetvel : 1*) :

İp, halat, cam, kova, saman, kendir, kazma, kürek gibi bedeller tarafımızdan hesaba dahil edilmemiştir. Aşağıda teferruatlı olarak inceleyeceğimiz gibi cami, etrafındaki meşruta, dükkân, hamam, han, şeyhülislam yalısının tami-ri de dahil olmak üzere toplam maliyet 506.096 kuruştur. 2 İmam evine cami inşaatında kullanılan eski kerestelerden 1.893 adet kullanılmış, bunun dışında kalan 1.516 adet kereste Galata Kurşunlu Mahzeni'ne teslim edilmiştir.

Bunların dışında Ayazma Camii Tahrir Defteri bize devrin ekonomik göstergesini aksettirmekte ve rayiç fiyatları göstermektedir. Şöyle ki:

1757-1760 KERESTE CINSİ	FIATI
Saray Manesi	110 Akçe
Bayağı mane	63 Akçe
Sütun manesi	16 Akçe
Altı arşun topaç	50 Akçe
Kalası dolabı	220 Akçe
Kestane direği	10 Akçe
Gördes omurgası	60 Akçe
Sakarya omurgası	78 Akçe
İstefan omurgası	110 Akçe
Kilimli omurgası	50 Akçe
Beylik taban	13 Akçe
İnebolu Elka tahtası	13 Akçe
İnebolu çam tahtası	8 Akçe
Yeni çap	15 Akçe
Kara safir teki	52 Akçe
Şile çubuğu	51 Akçe
İznikmid ihlamur taban	55 Akçe
Filyoz ihlamur tabanı	80 Akçe
Oniki arşun kiriş	300 Akçe
Sekiz arşun basamaklık karaağaç tahtası	360 Akçe
On arşun teki	93 Akçe
Çam sıvahu	57 Akçe
Orta bodur nar	460 Akçe
Çifte sekiz	180 Akçe
Düdeği	50 Akçe
Kogos tahtası	65 Akçe
Ağa tahtası	12 Akçe
Badavere kirişi	17 Akçe

Dolma verger	1,5 Akçe
İnebolu çam tahtası (beher yüzü)	720 Akçe
Kestane tahtası	8 Akçe
Melan kurenası	9 Akçe
Köy kurenası	3 Akçe

6. O devirde kullanılan para ve ölçü birimleri hakkında kısa bilgi: 1 kuruş=120 akçe; 40 para= 1 kuruş; 1 akçe= 0.18 gr. gümüş Akça; Osmanlılar'da ilk para birimidir. Akçai Osmanî denir. Orhan Gazi zamanında 1328'de ilk defa basılmıştır. Bu ilk akçeler, gümüşten, 900 ayarda, 6 kirat, 1,2 gr. ağırlığındadır. Çapları 18,5 mm.dir. Akçenin küçüklerine mangır denilir. Fatih Sultan Mehmed zamanında altın sikkeler basılınca, akçenin büyüğü altın olmuştur. Akçe, para birimi olarak 1697 tarihine kadar kullanılmış, bundan sonra para birimi kuruş olmuştur. İlk kuruş 833 ayarında, 40 mm. çapında, 6 dirhem yani 19,25 gr. ağırlığındadır. Yavuz Sultan Selim Han zamanında bir kuruş, cinsine göre 35-40 akçe arasında idi. Kuruşun akçeye göre değeri zaman geçtikçe değişmiştir. Para birimi olarak kuruş esas alındıktan sonra, 1 kuruş= 40 para, 1 para= 3 akçe, 1 akçe= 3 pul olarak hesap edilmiştir. (Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül-Vukuat*, Neşet Çağatay Çevirisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 322, 28 numaralı dipnot); 1061 H./1650-51 M. senesinde Belgrat, Bosna ve Arnavauluk'da 120 yük zayıf ve hurda akçe kestirilip İstanbul'a getirilmesi ve burada meyhaneye ve simitçilerden toplanan 21 yük kızıl kırık para ve akçe 118 adedi= 1 altın düşürülerek 120.000 altın tahsisli hususu Esnaf Kethüdarlarına havale edilmesi..., 118 züüf akçaya bir altın verilmesindeki zararı herkes anladığından esnaf bu teklifi reddetti. Dört sene sonra bir dirhemden 10 akçe kesilmek suretiyle sikkenin işlahı teşebbüsü de muvaffakiyet temin edemedi. 1066 H/1655-56 M. senesinde daha fazla müşkilat baş gösterdi. O vakitler akçaların vezni 1 kırıta indirilmiş olduğundan daha fazla indirmeye imkan kalmadığı sebebiyle Sultan İbrahim zamanında %75'e indirilmiş olan ayar %50'ye indirildi. 1687'de Sultan II. Süleyman zamanında akça usulü terk edilerek yerine kuruş müessesesi ikame oldu. Geniş bilgi için Bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971, s.32-34;1705 yılındaki ekonomik-sosyal durum için, *Netayic'ül Vukuat*'da şu bilgilere rastlıyoruz: ..Sultan II.Mustafa zamanında; ahaliye yük olmamak için Anadolu ve Rumeli, Konya ve Sivas Valilerine yıllık yirmişer yük akçalık (100.000 x 20 = 2.000.000 akça) geliri olan haslar bağlanmıştır... kalabalık bir heyet halinde gelen Avusturya Elçisi emrine günde 40 tavuk, 3 hindi, 10 kaz, 30 göğercin, 150 okka (192 Kgr.)ün, 10 okka (12,8 Kgr.) meyve, 30 okka (38,4 Kgr.) Sebze, 3 öküz, bir buzağı, 10 koyun, 50 kile (1,5 tona yakın) arpa, 10 kantar (560 Kgr.) saman, üç araba otluk, 30 çeki (7.500 Kgr.) odun,110 okka (140,8 Kgr.) kömür, bir okka (1,28 Kgr.) bahar ve 150 kuruş gündelik harçlık bağlandı (Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, -Sadeleştiren, Neşet Çağatay-Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, C. III-IV, s. 21.); 1174 senesi Rebiulâhırının 19'unda sikkelerde basılan Konstantiniyye ismi kaldırılarak yerine İslâmbol kelimesinin konulmasına karar verilmiştir... Sultan Mustafa Devrinde Darphane Emaneti tarafından Harem-i Hümayun'a verilen altunlara ait makbuz senetlerinden anlaşıldığına göre, Cedid Zer-i Mahbub 110 para'ya. Cedid Fındıklı altunu 3 kuruş 35 paraya rayiç idi... 1184 senesinde altın sikke piyasadan çekilmiş... 110 paraya geçen zer-i Mahbub bundan böyle 120 paraya ve 155 para kıymetindeki fındık altunu 165 paraya rayiç olmuştur. Gümüş paraların da ayarı düşürülmüş, ilk defa olarak altmış para değerinde (altmışlık) yani çifte zolota basılmıştır. Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, C.II, İstanbul, 1974, s. 648-655.

Kıyye=okka=1,282 kgr.

Kantar=44 okka= 56.41 kgr.

Çeki=4 kantar (195 okka)=225,6 kgr.

Arşın=0,758 m. (Kamus-u Türkî arşını. parmak ucundan omuza kadar olan kol boyundan melhuz ölçü, zira, diye tarif eder.)

12 parmak=1 kulaç:5 kadem, zira-i mimarı (Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971, C.1,s.88)

1757-1760 ARASI RAYIÇ BEDELLER

CİNSİ	FİATİ
Dülger yevmiyesi	70 Akçe
Duvarcı ücreti günlük	60 Akçe
Baş hammal	60 Akçe
Hammal	40 Akçe
Hammal	36 Akçe
Baş zincirci	40 Akçe
Zincirci	30 Akçe
Suyolcu kalfa	90 Akçe
Suyolcu	60 Akçe
Mutemed	60 Akçe
Kâtip	90 Akçe
Nakkaş (götürü)	6.000 Akçe
Sıvacı (götürü)	1.200 Akçe
Fırıncı (götürü)	2.405 Akçe
Eyüp iskelesinden Üsküdar iskelesine nakliye	400 Akçe
Künkçüler kârhanesinden Eyüp İskelesine 12.505 künk nakliyesi	1.180 Akçe
Beylik tuğlanın bini	600 Akçe
Topaç tuğlanın bini	540 Akçe
Kiremidin bin adedi	58 Akçe
Kiremedin bin adedi	660 Akçe
Dolap zerzesi tanesi	3 Akçe
Bir çift dökme taula camı	480 Akçe
Geçme cam, adedi	12 Akçe
Hamam için tepe camı (adedi)	12 Akçe
Bal (okkası)	35 Akçe
Zeytin yağı (kıyyesi)	40 Akçe
Neft yağı (kıyyesi)	40 Akçe
Bezir yağının kıyyesi (1.280 gr)	37 Akçe
Kara ketanın kantarı (56,41 kgr)	156 Akçe
Kara ketan kıyyesi (1.280 gr)	45 Akçe
Kirecin kantarı (44 okka=56,41 kgr.)	30 Akçe
Kurşunun kantarı	1.440 Akçe
Ceviz pencere dolap kapağı (çifti)	150 Akçe
Ceviz kapı	9.600 Akçe
Altı toplu pencere parmaklığı, adedi	36 Akçe
1 Aded kafes şebekesi	1.400 Akçe
Hamam için mermer şadırvan	10.800 Akçe
Mermer kurna	720 Akçe
Küfeki kurna	120 Akçe
Mermer korkuluk	360 Akçe
Ateş taşı kurna	180 Akçe
Küfeki taşı teknesi	60 Akçe
Bir kıt'a taş nakli	600 Akçe
Temelden çıkan molozların nakli için 6 merkep 17.612 sefer yapmış olup bedeli	105.672 Akçe

175 kayık 12 seferde 15.011 çeki taşı Bakırköy'den Üsküdar'a taşımış olup bedeli	180.132 Akçe
Halep urganı	40 Akçe
Halat	40 Akçe
Laz urganı	150 Akçe
Kürek	12 Akçe
Kazma sapı	6 Akçe
Samanın kantarı (mevsimine göre*)	45-75 Akçe
Yerli lonca çivisi (kıyyesi-1.280 gr.)	35 Akçe
Zağra çivisi (kıyyesi)	35 Akçe
Samako çivisi (kıyyesi)	38 Akçe
Baş çivi (beher bini)	120 Akçe
Tahta çivisi (kıyyesi)	40 Akçe
Yeni kalıp çivisi	45 Akçe
Oluk çivisi	100 Akçe
Mora çivisi (beher bini)	40 Akçe
Şeşbeş çivi (beher bini)	120 Akçe
Şese çivisi (beher bini)	36 Akçe
Zımpara	12 Akçe
Demir hızarı	440 Akçe
Demir köprü	18 Akçe
Bel demiri	6 Akçe
Ahır kapıları için zuvana	45 Akçe
Dolap zerzesi	3 Akçe
Kebir kilit	240 Akçe
Han kapısına kebir zincir	180 Akçe
Küre zerzesi	9 Akçe
Pirinç lüle (kıyyesi)	270 Akçe
Pirinç metal (kıyyesi)	270 Akçe
Dergah kapısı pirinç halkası	1.200 Akçe
Tunç kapı (100 zir'a, 59,5 kıyye)	3.585 Akçe
Arka küfesi	11 Akçe
Cam kova (adedi)	35 Akçe
Su fıcısı	90 Akçe
Altun yıldız	465 Akçe
Gümüş varak yıldız (refsesi?)	150 Akçe
Lamizi?	600 Akçe
Som sırma püskül (santimi)	60 Akçe
İbrişim püskül (santimi)	15 Akçe
Elmas... ? billur askı	225 Akçe
Billur kandil	10 Akçe
Kandil	10 Akçe
Mühr-ü Süleyman (takım adedi)	1.800 Akçe
Vasat Mühr-ü Süleyman 1 adedi	600 Akçe
Yumurta (sıva için 100 adedi)	77 Akçe
Deve Kuşu Yumurtası ve yıldızlanma bedeli (adedi)	130 Akçe

Bu bilgilerden, 1757-1760 tarihlerinde çalışan işçi ücretleri ile malzeme fiyatlarını öğrenmekteyiz. Bu döneme ait ekonomik kısa bilgilerden sonra, Ayazma Camii hakkındaki mimari, hat ve tezyinata dair kısa incelememize tekrar devam edelim.

Sırası gelmişken, camilerimizde tezyinî mahiyette bulunduran ve gelenek haline gelen deve kuşu yumurtası üzerinde kısaca durmakta yarar görmekteyiz.

Deve kuşu yumurtası dekoratif olarak camiye altın-gümüş sırma püsküller ile asılır. Deve kuşu yumurtası olan yere, örümceklerin yuva yapamadığı, örümceklerin görülmediği, bu bakımdan camilere deve kuşu yumurtasının dekoratif malzeme izlenimi verilerek asıldığı Türk geleneklerinde görülmektedir. Bugün Ayazma Camii'nde 151 deve kuşu yumurtasından sadece 50-60 kadarı camide asılı bulunmaktadır. Bir kısmı taklittir. Depoda ise, 10 kadar deve kuşu yumurtası bulunduğu İmam Efendi tarafından bize bildirilmiştir. Zincir askıların çoğu, tavan görüntüsünü bozduğu için Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü elemanlarının tavsiyesi üzerine depoya kaldırılmıştır.

Caminin üç avlu ana giriş kapısı bulunmaktadır. Her üç kapı üzerinde siyah zemin üzerine altın yıldızla (şimdi yeşile boyanmıştır) celi bir hatla âyet-i kerime yer alır. Kuzey kapısı dış yüzünde:

"İnne's-salâte kânet ale'l-mü'mine kitâben mevkûtâ" (Nisa Suresi, 103. âyet), Anlamı: "Namaz şüphesiz, inananlara belirli vakitlerde farz kılınmıştır."

İç yüzünde:

"Kâlellahü tebâreke ve Te'âlâ selâmün aleyküm tibtüm fedhuluhâ halidîn. Sadakallahü'l-Azim" (Zümer Suresi, 73. âyet), Anlamı: "Selâm size hoş geldiniz, temelli olarak buraya girin".

Batı kapısının dış yüzünde:

"Selamün aleyküm bimâ sabertüm fe ni'me ukbe'd-dâr" (Ra'd Suresi 24. âyet), Anlamı: "Sabretmenize karşı size selâm olsun, burası dünyanın ne güzel bir sonudur." yazılı olup portalin iç yüzü, kuzey kapısı gibi, kitâbe yeri olmasına rağmen herhangi bir yazı yoktur. Silinme izi veya ihtimali de yoktur.

Doğu kapısının dış yüzünde:

"Selamün aleyküm üdhulü'l-cennete bimâ küntüm ta'melün" (Nahl Suresi, 32. âyet), Anlamı: "Selâm size yaptıklarınıza karşılık haydi cennete girin." ibareleri yazılmıştır. Genelde âyetlerin son kısmı kullanılmıştır. Doğu ve Batı portallerinin iç yüzlerinde kitâbe yeri, dış yüzlere göre daha küçük konduğu halde, herhangi bir âyet yazılmamış, boş bırakılmıştır. Bu âyetlerden de anlaşılacağı üzere; kuzey portalı, camiye giriş

kapısı; batı portalı, musalla taşı da bulunduğu göre cenaze çıkış kapısı; doğu kapısı da hazirenin önünden geçmesi sebebiyle cennet kapısı olarak vasıflandırılması akla gelmektedir.

10 basamakla son cemaat mahalline çıkılan mekânı; altısı cepheye, ikisi yanlarda sekiz sütun tutmakta ve üç kubbe üzerine örtmektedir. Ana kapı üstünde beş satırlık sülüs, iki satırlık manzum kitâbe bulunmaktadır. Kitâbede, dua, övücü sözlerden sonra, Caminin Sultan III. Mustafa tarafından annesi Mihrişah Emine Hatun adına yaptırıldığı 1174 H/1760 M. tarihi kayıtlıdır. Metni şöyledir:

"Azamu selatin-i izâm Efâhir-u havâkin-i kirâm imam-ı ehli sünnet ve'l- cema'at Muktedâyı kevâkib-i sipehr-i hilâfet Hadimül- Haremeynüş-Şerifeyn Bâsitül-adli beyne'l-hafekeyn es-Sultan Mustafa Han ibnü's-Sultan Mehmet Han haledallahü devletehu ilâ inkirazü'z-zemân ev ebbede saltanatehü ilâ âhirü'd-devarân Hazretleri işbu Camii Şerif ve mâbedi münifi hasbeten li-vechillâhi'l-Kerim ve taleben limerzatü'r-Rabbir-Râhim müceddeden binâ ve ihyâ buyurub bu hayri cesimlerinin sevâbını vesile-i rahmet-i Rabbül-âlemin olan vâlide-i muhteremeleri merhume ve mağfuretün lehâ Mihrişah Emine Hatun tâbe serahâ ile câlis-i serir-i Cennet olan birâder-i ekberleri merhum ve mağfurun-leh şehzâde Sultan Süleyman aleyhi'r-rahme ve'l-gufrân'ın ruh-i pür fütûhlarına hibe ve ihda buyurmaları ile Cenab-ı Hakk ve Feyyaz-ı Mutlak bu misillu nice meberrat-ı cezileye mazhar eyliye. Amin."

Sene erba'a ve seb'ine ve mietin ve elf.

Altında ise, ta'lik yazı ile:

Muktedâyı ehl-i sünnet cami-i mecmu-î hayr

Kıldı çün bu ma'bed-i zibâyı inşa bî riyâ

Sadr-ı asrı bendesi Râgıb didi tarihini

Cami-i râ'nâ binâ Şah Sultan Mustafa

1174 (1760 M.)

Ketebehu ed-dâi

Veliyyüddin

Ufiye anhü

Kitâbeden, Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın metnini yazdığı ve Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi'nin ta'lik hatla kitâbeyi yazdığı anlaşılmaktadır.

Devrin üslubu olan Barok tarzındaki camiye tek ve yüksek tanbura oturan kubbe örter. Bu sebeple cami fazlaca yükseltilmiş gibi görünür. Bu belki de caminin Boğaz'ın büyük bir kesiminden veya İstanbul'un çeşitli yerlerinden görülmesini temin etmek maksadıyla bu şekilde inşa edilmiştir. Nuruosmaniye ve Edirnekapı Mihrimah Camii'ndeki güzelliği burada da görebiliriz. Kubbe, duvarlardaki yarım fil ayak-

larına oturur. Kubbe eteğinde 20 sivri pencere bulunmaktadır. Caminin iç tezyinatı da, barok olup, kenger yaprakları ile süslenmiştir. Ayrıca beyaz mermer taklitleri yapılmıştır. Cami 4 defa restore görmüştür. Son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü kubbeyi onarmış, akıntılan gidermiş ve iç dekorasyonunu 1989 yılının sonunda aslına uygun olarak yenilemiştir.

Mihrabı mermer olup, genel üsluba uygun olarak barok tarzda yapılmıştır. En üstte besmele, altında "*Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resulullah*" onun altında ise, "*Küllemâ dehale aleyha zekeriye'l-mihrâb*" âyet-i kerimesi vardır. Mihrap nişi kırmızı mermerlerle kaplanmış, niş kubbesi renkli taşlarla kakmalıdır. Yanlarda, koyu fes rengi iki sütuncuk bulunmaktadır. Zengin görünüşlü bir mihrabdır.

Minberi ise, somaki mermerden yapılmış, siyah kakma mermerlerle dekorasyon zenginleştirilmiştir. Tezyinatta rokoko üslubu göze çarpar. Genel anlamda klasik minberlere benzerse de, merdiven basamaklarının üzerinde zarif mermer sütüncelere oturan yaldızlı külâhın kubbeğe doğru yükselmesi, camiye ayrı bir renk katar. Minber kapısı da oymadır. Yan korkulukları tezyinatı rümi veya geometrik düzende olmayıp, batı üslubunu yansıtır.

Minberin sol üst yan köşesine Mühr-ü Süleyman yerleştirilmiştir. Mühr-ü Süleyman; Türk sanatında oldukça bol kullanılmış olup, daire, çark-ı felek motiflerinde olduğu gibi Tanrı anlamına gelmektedir. Allah'ı sembolize etmektedir: Kur'an-i Kerim'de de belirtildiği gibi, Süleyman Peygamber'in hayvanlarla konuşma yeteneğine haiz olması ve cinleri emri altında iyi işlerde çalıştırması sebebiyle, kötülüklerden korunma (tılsım) amacı ile Türk kültüründe bol bol kullanılmıştır. Türk Kültür ve medeniyetinde kullanılan Mühr-ü Süleyman'ın, 1948 yılında kurulan İsrail Devleti, Yahudi toplumu ve eseri yapan sanatkarlarla hiç ilgisi yoktur. Sadece tılsım amacı ile bu motif Selçuklular'dan beri milli kültürümüze girmiştir.⁷

Vaaz kürsüsü de somaki mermerden yapılmış olup, o da barok üslubundadır. Minberde olduğu gibi dantelvari işlenmiştir. Vaaz kürsüsü arkasında, güzel bir besmele, memere kabartma olarak yazılmıştır.

Müezzin mahfeli üstünde, yine celî hatla "*Ya Hazret-i Bilâl-ı Habeşî*" siyah üzerine altun yaldızla yazılmıştır. Pencere vitraylarında Esmâ-i Hüsnâ (Allah'ın sıfatları) renkli camlarla yazılmıştır.

Camiden hünkâr mahfeline geçiş kapısı iç yüzünde, mermer kemer altında, kararmış biçimde; "*Eşhedü enlâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammed'en Resulullah, ketebe alallah 1172 el-Said*" ibaresi okunmaktadır.

Camide hünkâr mahfili ve iki katlı Hünkâr Köşkü bulunmaktadır. Hünkâr Köşkü'ne, Sultan Ahmed Camii ve Nur-u Osmaniye Camii'nde olduğu gibi rampa ile çıkılmaz. Galeriye birkaç basamak merdivenle çıkılır. Hünkâr Köşkü kapısının üzerinde "*Ya müfettihu'l-ebuâb iftahlenâ hayre'l-bâb*" ibaresi vardır. Anlamı; "*Ey kapılar açtıran (Allah'ım) bize hayırlı kapılar aç*". Hünkâr Köşkü içinde ise "*Men benâ li'llahi mesciden benâ'llahü lehü beyten fi'l-cenne*" yani, "*Kim Allah için mescit yaparsa, Allah ona Cennette ev yapar*" manasına gelen hadis, celî hatla, siyah üzerine altun yaldızla yazılmıştır. Hünkâr mahfeli birinci katı sadece galeridir. Galeri 1991 yılında aliminyum doğrama ile kuzey-güney yönleri kapatılarak, Ramazan aylarında hanımların teravih namazı kılmaları temin edilmiştir.

Caminin mihrap cephesinde haziresi bulunmaktadır. Hazirede yatanların çoğu Enderunludur. 52 mezartaşı olup, 4-8 mezartaşı da kırılmış veya kaybolmuştur. Bugün mevcut olanların bir kısmını sıralayacak olursak; Silahdarzade Mir Seyyid Mehmed Efendi, Bab'üs'saade ve Galatasaray Ağalarından Has Odabaşı Abdullah Ağa, Sultan III. Mustafa'nın Çuhadar Ağası Mustafa Ağa (1178 H./1764 M.), Padişahın Silahdarı Seyyid Mehmed Ağa (1180 H./1766 M.), Sultan III. Mustafa'nın Dadısı Ayşe Hatun (1173 H./1791M.), Müderris ve Hattat Bosnalı Hacı Osman (1180 H./1766 M.), Kethüda Hatice Hatun, Sultan Selim'in Ebese Rukiyye Kadın (1183 H./1769 M.), Dar'üs'saade Ağası Mercan Ağa (1186 H./1772 M), Padişah'ın Baş Musahibi Mansur Ağa, Bab'üs'saade Ağası Hacı Ali Ağa, Ser Alay-ı Padişahi Selman Ağa, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'nın Kızkardeşi Şakire Hanım (1320 H./1904 M), Şair Naşid İbrahim Bey (1206 H./1791), Hattat Hacı Ali-zade Mehmed Kemaleddin, v.d.

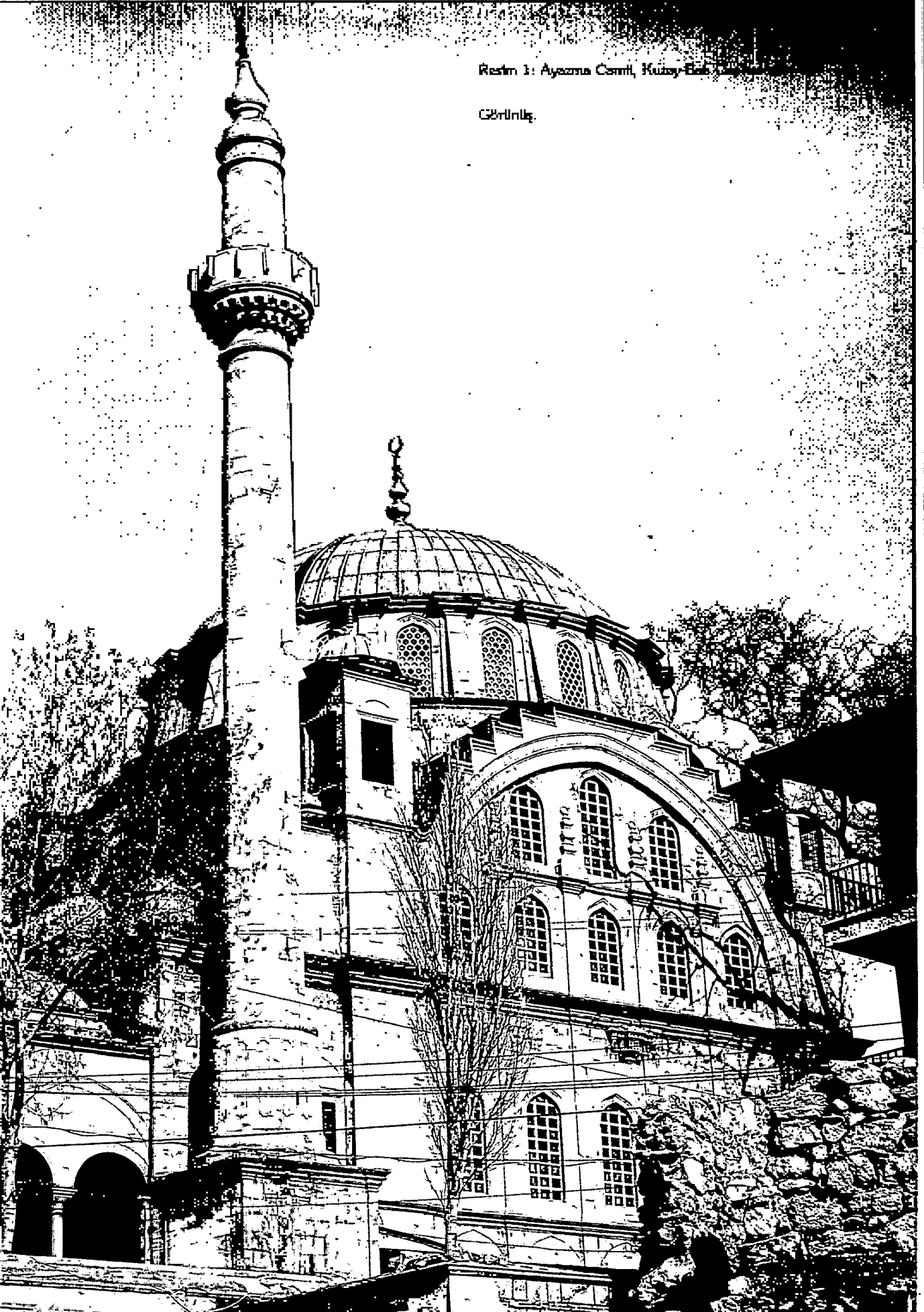
Mezartaşları mermer ve çeşitli şekillerde olup, iki adet Yeniçeri külâhlı, hayat ağaçlı, bereket sembolü üzümlü, kavuklu, sarıklı şekiller vardır. Şair Naşid İbrahim Bey'in kavuğunun sol yanına zarif bir gül takılmıştır. Şair'in mezartaşında şu şiir yer almaktadır:

Azm idüp divân-ı Hakka mîr-i rübâb-i suhen
Firkati mazmuna beyti eyledi meserreti
Hasretiyle şî'r ü inşâ hâk ber-ser rihden (?)
Ceyb-i kâğıd çâk ü mefhûm sarîr-i hâme
Nüktedanlıkla Hidiv-i dehre olmuşken nedim
Nakl idüp dünyâdan oldı mahrem-i kurb-i Hüdü

7. Sadi Bayram, Türk Kültüründe Mühr-ü Süleyman. Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Semineri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. 8-10 Nisan 1991.; Sadi Bayram. Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde bulunan Tılsımlı İki Gömlek. Vakıflar Dergisi, S. 22, Ankara, Lâle Matbaası, 1991, s. 358-359

Resim 1: Ayasofya Camii, Kuzey-Ebat

Çizim.

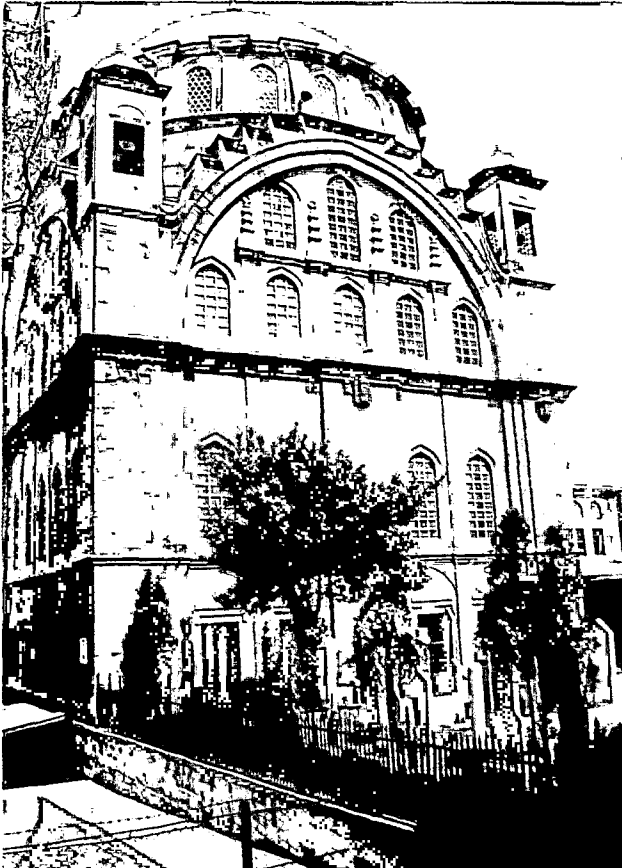

Resim 2: Ayazma Camisi Güney-Batı Cephesi ve Batı Portali

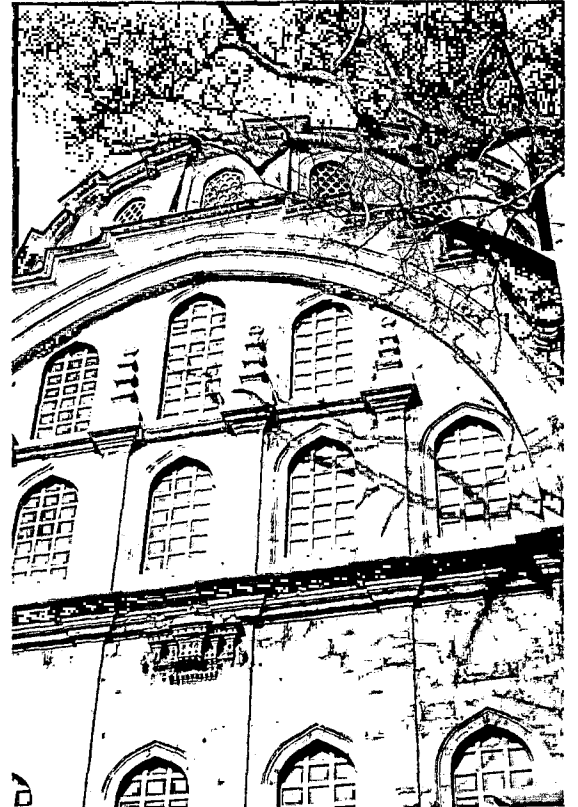

Resim 3: Ayazma Camisi, Batı Portali Dış Cephesi

Resim 4: Ayazma Camisi Güney Cephesi.

Resim 5: Ayazma Camii, Batı Cephesinden bir detay. Altta Kuş Köşkü Görülüyor.

Resim 6: Ayazma Camii, Doğu Cephesi Hünkâr Mahfeli Dış Görünüşü.

Resim 8: Ayazma Camii, Avlu Batı Portaline Güneyden Bir Bakış.

Resim 7: Ayazma Camii, kuzey Giriş Portalini.

Resim 9: Ayazma Camii, Kuzey Avlu Giriş Portalı Dış Cephesi.

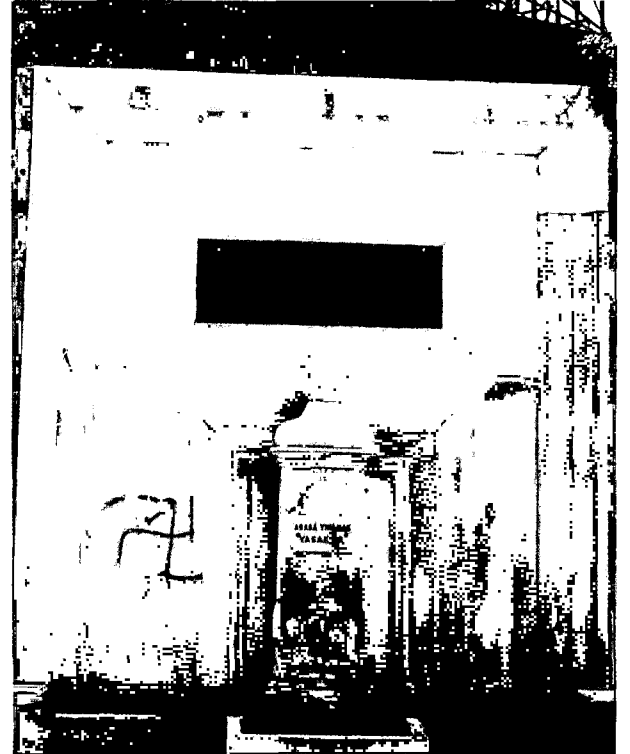

Resim 10: Ayazma Camii, Kuzey Avlu Giriş Portalı İç Cephesi.

Resim 11: Ayazma Camii, Avlu Girişi Doğu Portalı İç ve Sağ Tarafı Cami Akarları Yerine Milli Müdafaa Parası ile 1904 Yılında İnşa Edilmiş, Vakıf Ayazma İptida Mektebi, Halen Şemsi Paşa İlkokulu Olarak Kullanılmaktadır.

Resim 12: Ayazma Camii, kuzey-Doğu Cephesi Avlu Duvarına Sultan III. Mustafa Tarafından Yaptırılan Çeşmenin Genel Görünüşü.

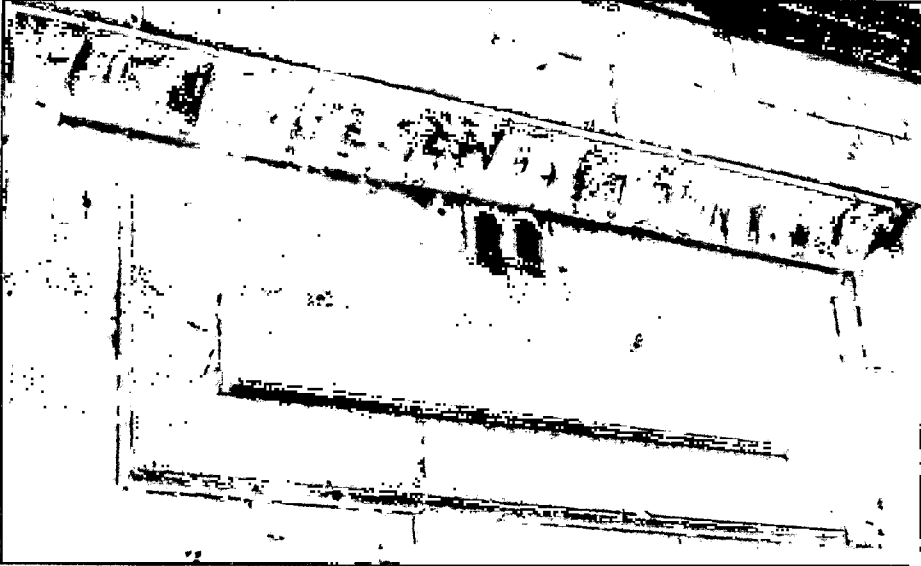

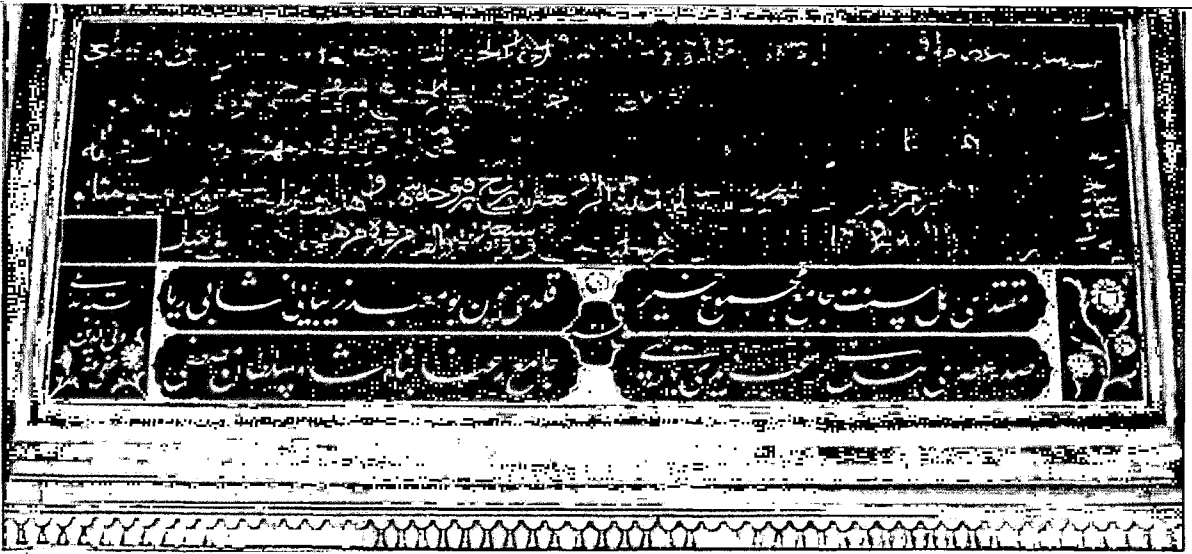
Resim 13: Ayazma Camii, Doğu Portali Cümle Kapısı Üzerinde Bulunan Âyet. Sağ ve Solda Kuş Köşkları Görülmektedir.

Resim 14: Ayazma Camii, Doğu Portali İç Yüzeyi Detayı. Kitabe Yeri Boş Bırakılmış. Kitâbe Yeri Üzerinde, Ortada Kuş Yuvası Yapılmış.

Resim 15: Ayazma Camii, Batı Portali İç Yüzü Detayı. Burada da Kitâbe Yeri Boş ve Üzerinde Kuş Yuvası Bulunmaktadır.

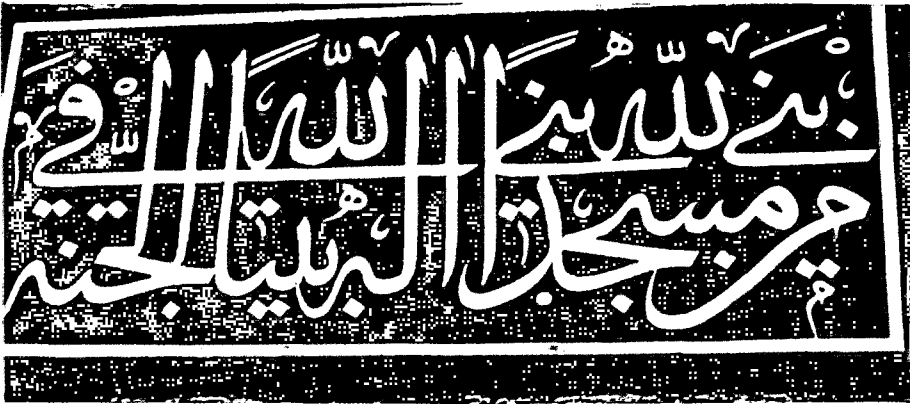

Resim 16: Ayazma Camii Camiye Giriş Kapısı Üzerinde Bulunan Kitâbe.

Resim 17: Ayazma Camii, Güney Cephede Bulunan Hünkâr Mahfeli Giriş Kapısı Üzerinde Bulunan (Ey Kapılar Açtıran Allahım, Bize Hayırlı Kapılar Aç) Anlamındaki "Ya Müfettihu'l-ebvâb İftahlenâ Hayre'l-bâb" Duâ Kitâbesi.

Resim 18: Hünkâr Mahfelinde Bulunan "Allah için Mescid.Yapan Kişiyi Allah da Cennette Ev Yapar" Anlamındaki Hadisi İfade Eden Kitâbe.

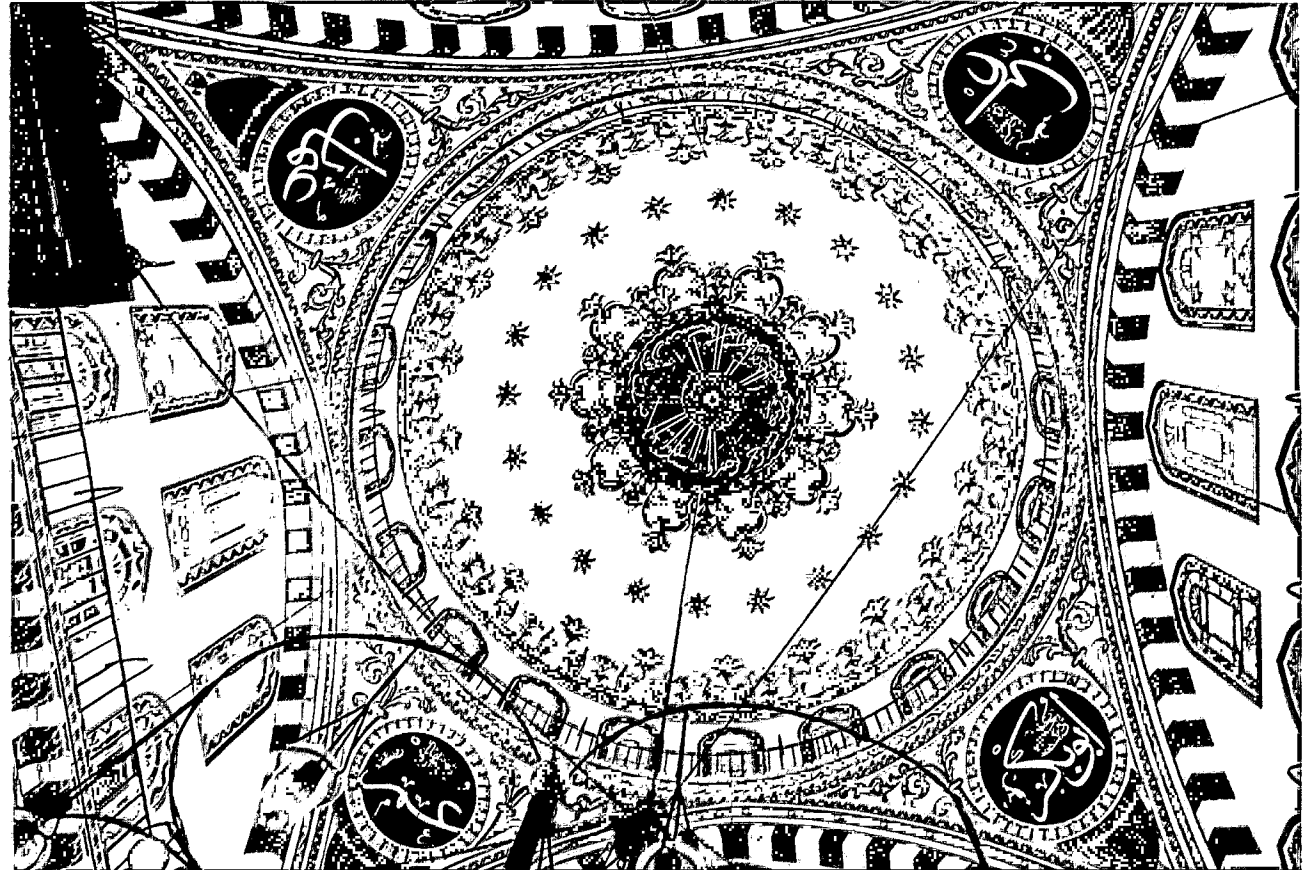
Resim 19: Kuzey-Doğu Cephesindeki Çeşme Kitabesi.

Resim 20: Ayazma Camii Kalem İşleri Yenilendikten Sonra, Mahelden Mihrap Cephesine Bir Bakış. (Foto: Cihat Yılmaz)

Resim 21: Kalem İşleri Yapıldıktan Sonra Kubbenin Görüntüsü (Foto: C. Yılmaz)

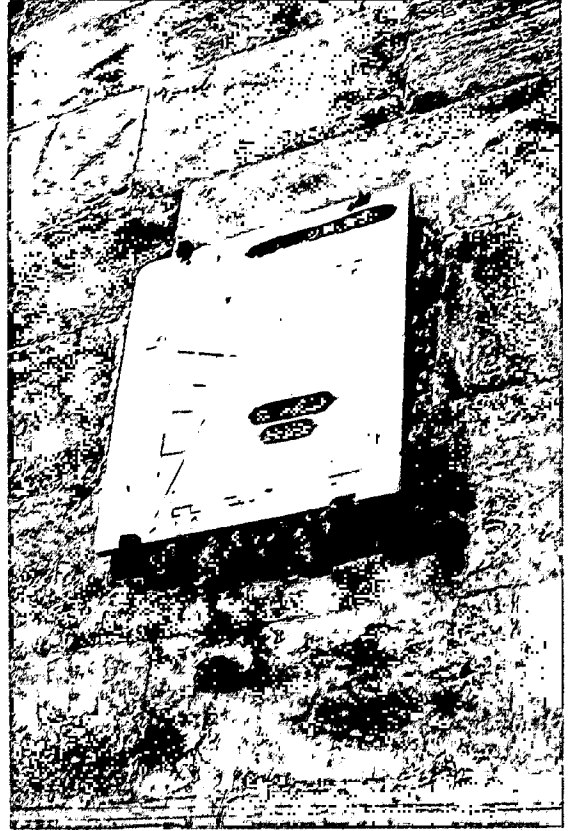

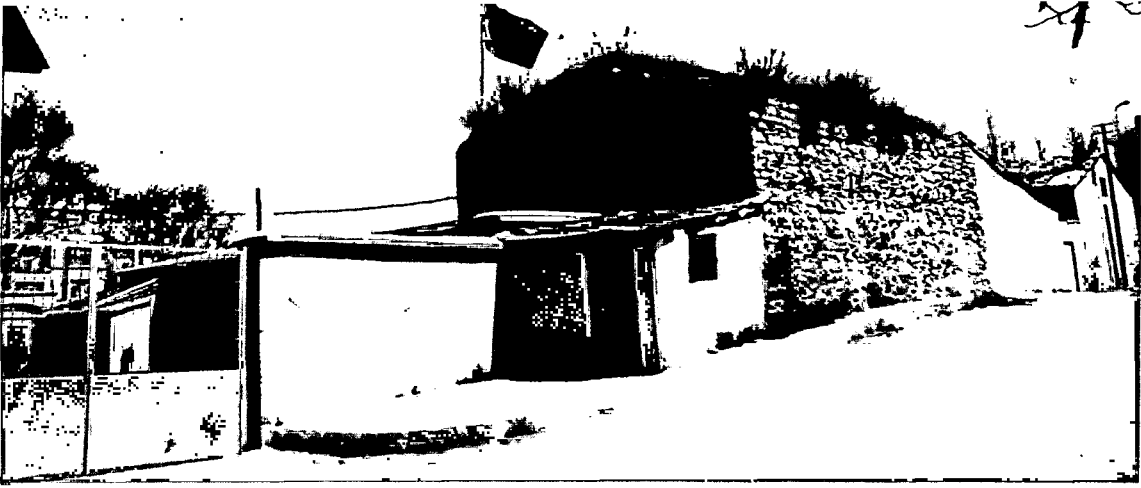
Resim 23: Hükâr Mahfeli Alt Kat Galerisi
1991 Yılında Alüminyumla Kapatılarak
İbâdete tahsis Edilmiştir.

Resim 22: Mihrap Solunda Bulunan Mihr-ü Süleyman

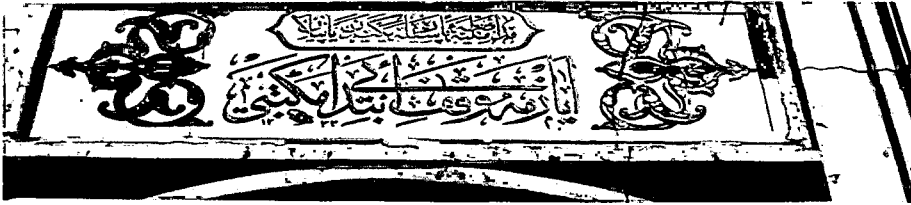

Resim 24: Caminin Güney-Batı Köşesinde Bulunan Güneş Saati

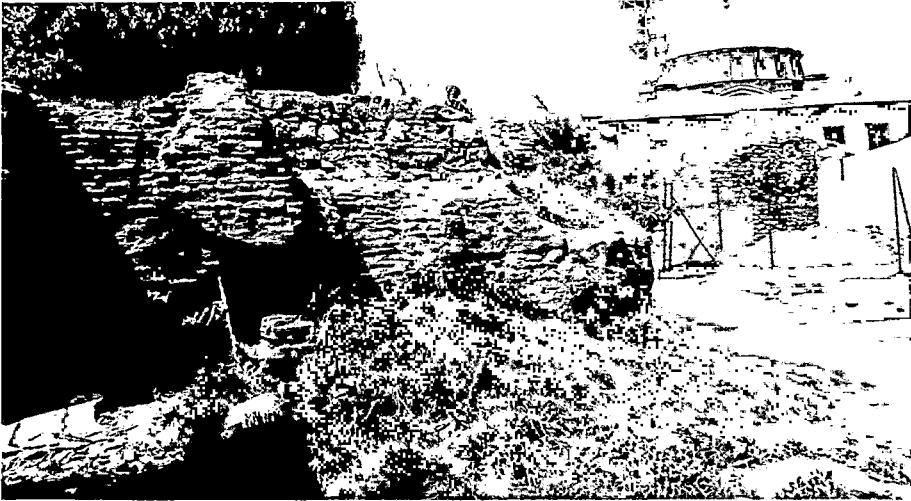

Resim 25: Fotoğrafta Sağ Taraf, Enfiyehane Sokağı. Solda, Ayazma Camii Akarları Olan Dükkanlar Yerine İnşa Edilen 1904 tarihli Şemsi Paşa İlkokulu Yanında, Üsküdar Ortaokulu (Kemerli Harebe ise 1950 Yılında Münir Işık Adlı Hayır sever Tarafından Onarılarak Okula Dahil Edilmiştir.)

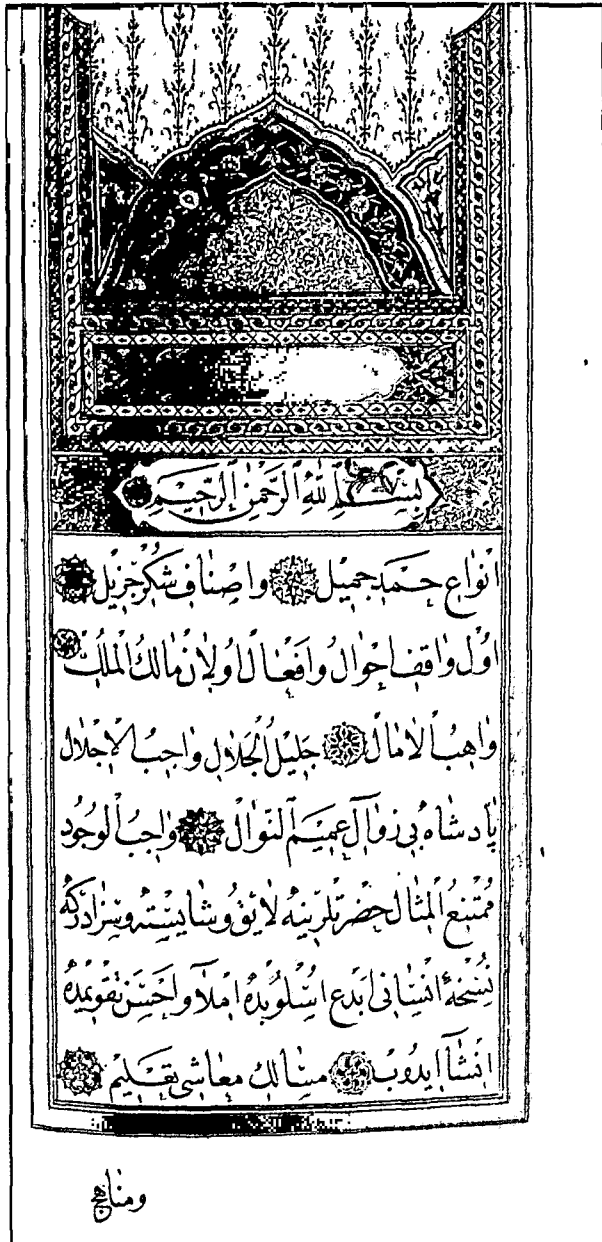
Resim 26: Ayazma Camii Akarları Yerine 1904 Yılında İnşa Edilen Vakıf İbtidâi Mektebi Kitâbesi.

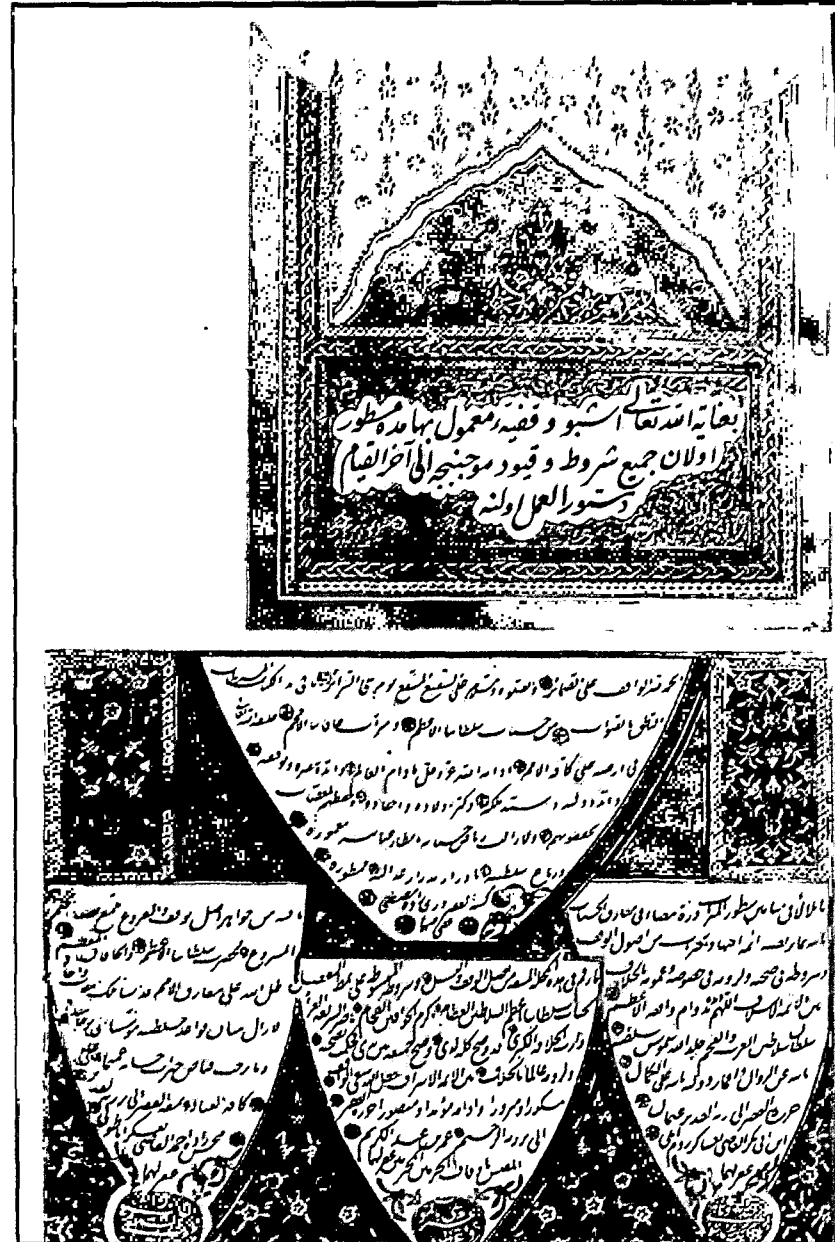
Resim 27: Enfiyehane Sokağı Solunda Harabe Şeklinde Ayazma Hamamı Görülüyor.

Resim 28: Ayazma Camii ve Mehmed Paşa Değirmeni Sokağı. Sokağın Sağında, Cami Avlu Giriş Portalinin Karşısındaki Tonozlu Harebede, Halen İlkokul Müstahdemleri İnkâmet Etmektedir. Ön Kısmı İse, Üsküdar Belediyesi Tarafından Park ve Basket Sahası Haline Getirilmiştir.

Resim 29: Sultan III. Mustafa'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan K. 187 Numaralı Vakfiyesinin Zahriye Sayfası.

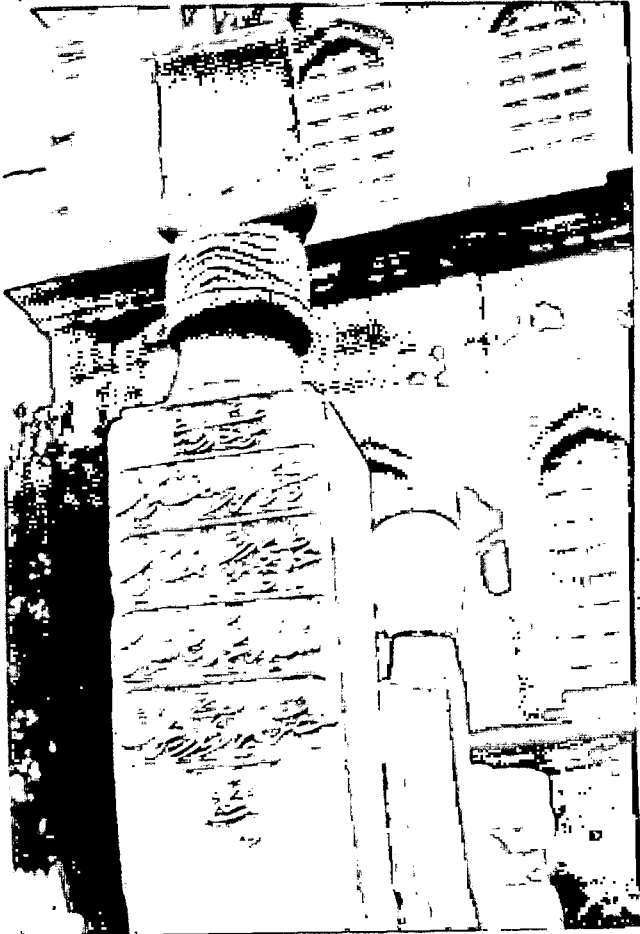

Resim 30: K. 187 Numaralı Vakfiyenin Tasdik Sayfası. Sultan III. Mustafa'nın Eşi, Mihrişah Valde Sultan'ın 1135 H./1722 M. Tarihli Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan K. 41 Numaralı Vakfiyesinde Padişah Tuğrası ve Kazaskerin Vakfiyenin Doğruluğuna Dair Tasdiki.

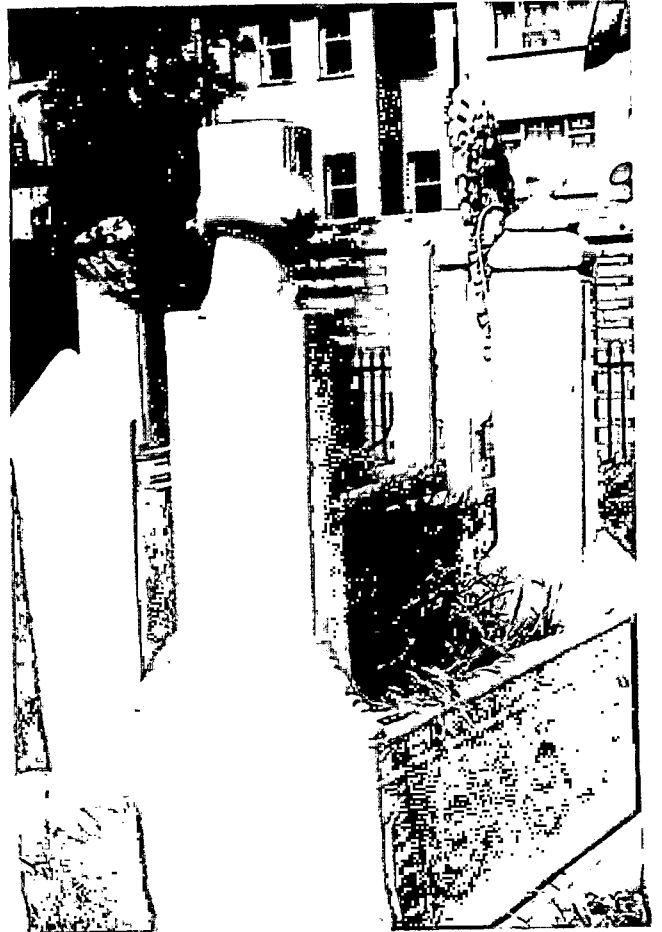

Resim 31. Ayazma Camii Hazinesi

Resim 32: Silahdar-ı Haynut-i Şehriyârî es-seyyid Mehmet Ağa'nın 1185- 1771 tarihli mezar taşı

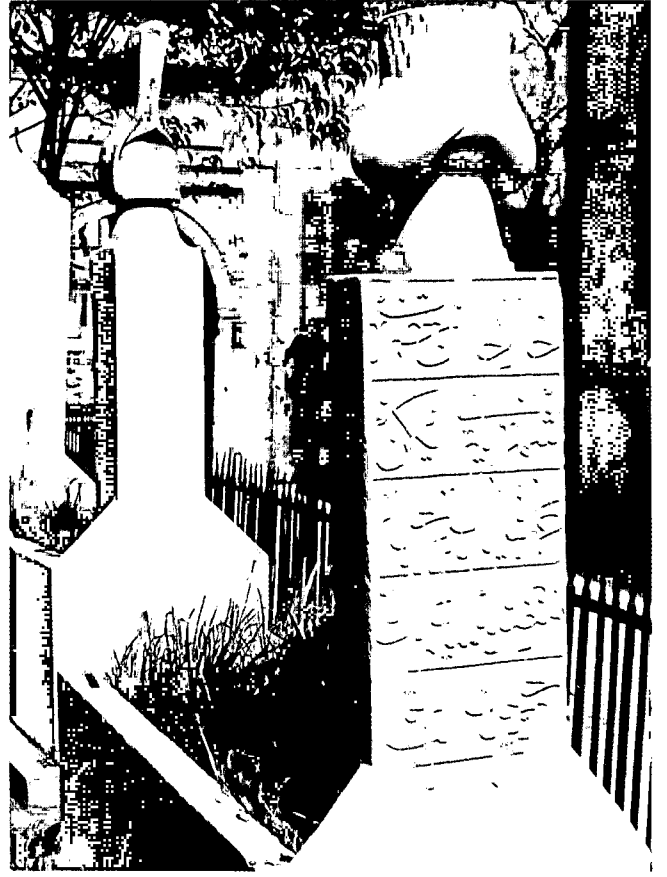

Resim 33. Mehmet Ağa'nın mezar taşı.

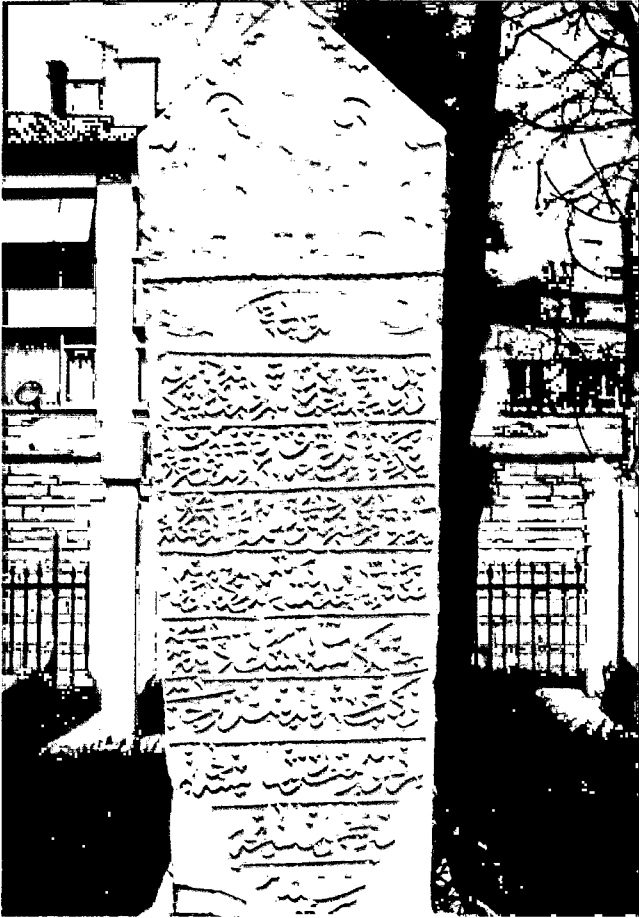

Resim 35: Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'nın Kız Kardeşi Şakire Hanımın 1320/1902 Tarihli Mezar taşı.

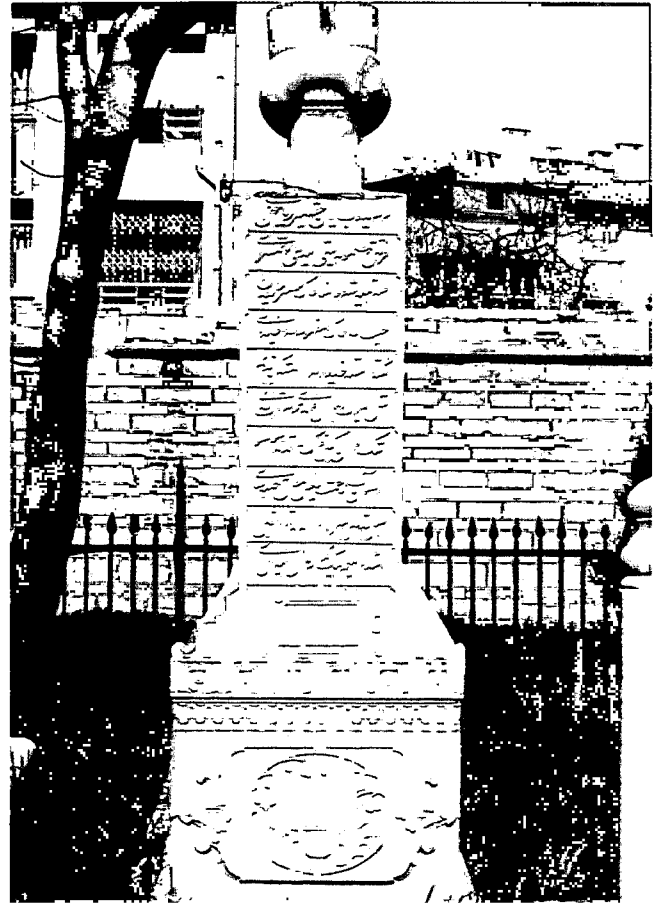

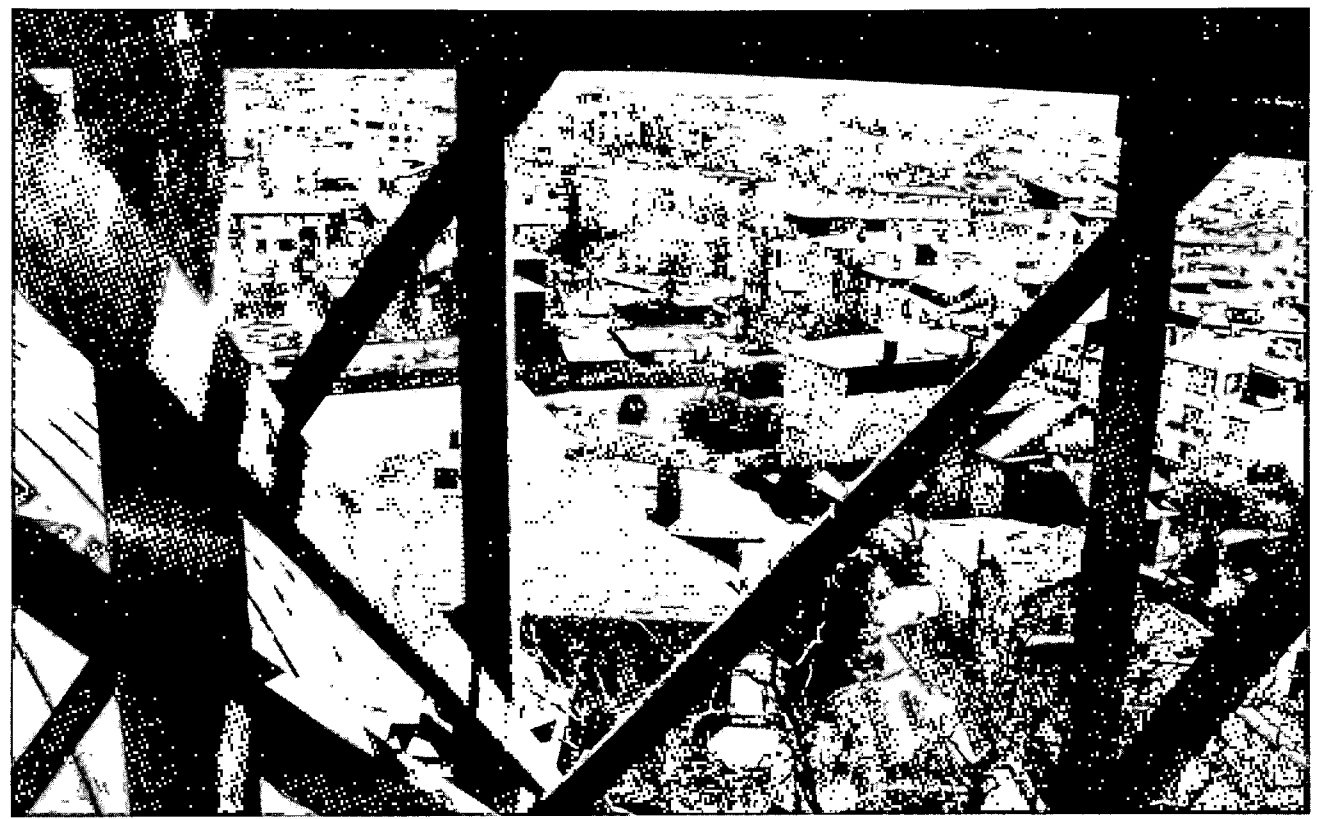
Resim 34. 1184/1770 tarihli Süleyman Ağânın mezar taşı.

Resim 36. 1192/1778 Tarihli Emine Hanımın mezar taşı.

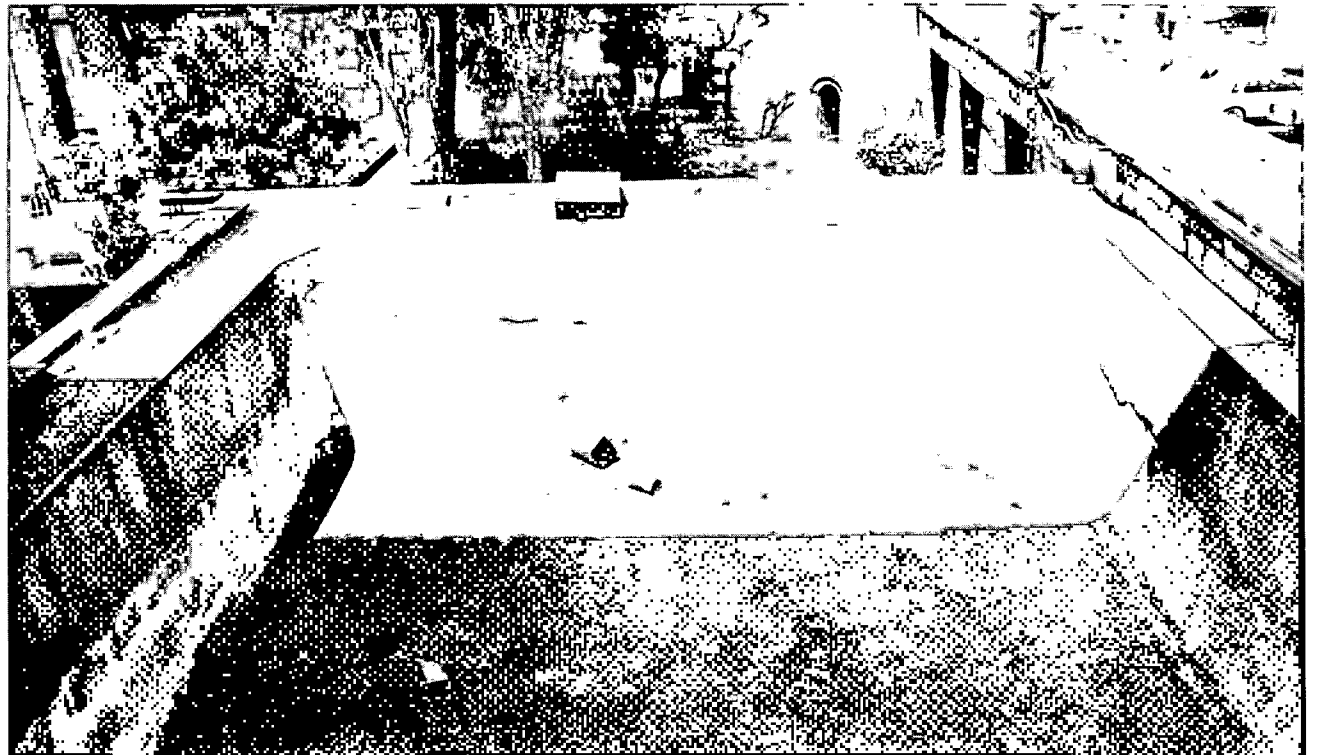
Resim 37. Şair Naşid İbrahim Bey 1206/1791 M. Ayazma Camii Hazinesi

Ayazma Camii minaresinden güney yöne bir bakış. (solda okullar, sağda Ayazma hamamı, önünde odun deposu, İmrahor Mescidi görülüyor.

Ayazma Camii avlusu kuzey-doğu köşesindeki su deposu

Ayazma haziresinden bir görünüş

Ayazma haziresinde bulunan Kethüda Hatice Hatun'un 1179/1765 tarihli mezar taşı

Hatice Hatun'un 1175/1761 tarihli mezar taşı

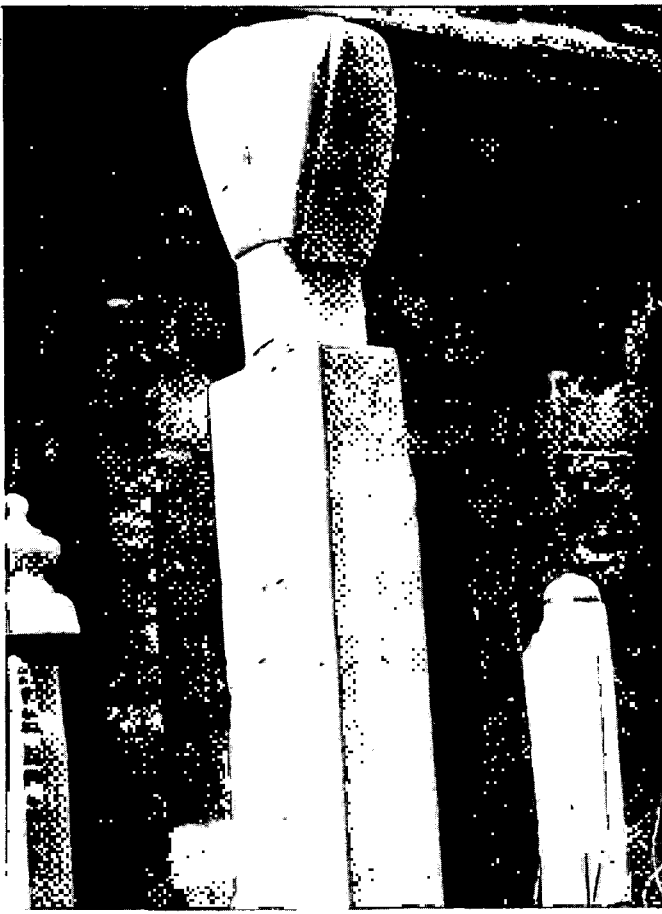
Ayazma haziresinde bulunan Sultan Mustafa'nın Dâyesi (sütanesi) Aîşe Hatun'un 23 Ramazan 1173/29 Nisan 1760 tarihli mezar taşı

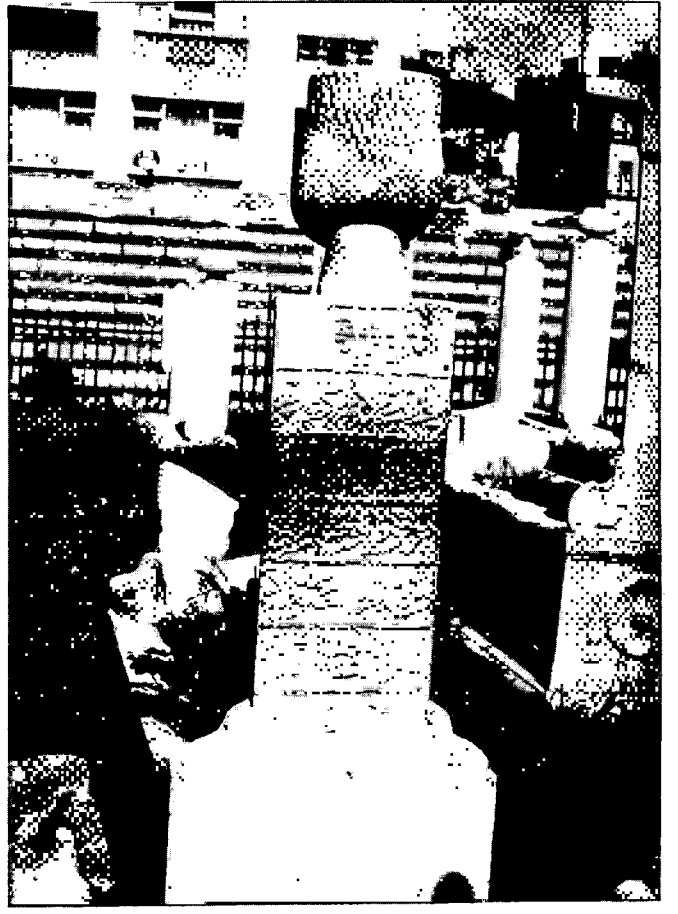
...esbak merhum Sultan Mahmud Han Hazretlerinin .... mezar taşı.

Nakşı Mustafa Ağa'nın 1178/1764 tarihli mezar taşı

Mercan Ağa'nın 1187/1773 tarihli mezar taşı.

Harem-i Hümayun Ağalarından Musahhip Abdurrahman Ağa'nın 1205/1790 tarihli mezar taşı

Ayazma haziresinde bulunan Küçük Mehmed Ağa'nın 1184/1770 tarihli mezar taşı

*Eşk-i ihvân gibi hâk-i merkâdinde sû-be-sû
Olsun âb-ı rahmet-i Feyyâz-ı mutlak
Bülbül-i kudsi Sürûriye didi târihini
Nâşid İbrahim Beg gitdi 'Adni kıldı cây.*

Mezartaşı kitâbelerinde genel kaide, bilindiği gibi, batı ve doğu yönünde olan baş ve ayak hizalarında dikilen taşlara batı yönünde kitâbe yazılır. Ayazma haziresinde; baş sırada bulunan iki mezartaşında, camiden çıkan cemaatin mezar kitâbelerini rahat okumalarını temin maksadıyla, mezar taşlarının güney yönüne kitâbeleri oyulmuştur.

Külliyenin mihrap cephesinde, önde, sağda hamam kalıntısı; caminin mihrap cephesinde, hazire önünde, Millî Müdafaa tarafından parası verilip 1904 yılında yaptırılan Ayazma Vakıf İbtidâî Mektebi (şimdi Şemsi Paşa İlkokulu), bunların önünde, 1950 yıllarında yıkık kemerli bir yapı olan harabe, Tarsuslu Münir Işık Bey tarafından tamir ettirilerek ilkokula katılmış, şimdi ise Üsküdar Ortaokulu olarak hizmet vermektedir. Bu arsalar, elbette, Ayazma Camii akan olan yastık dokuma atelyeleri yeri olduğu açıktır. Bunların önünde ise, Maliye eline geçen ve sonradan Polis Karakolu olan bina, bugün lojman olarak kullanılmaktadır. Karakolun önü ise, Üsküdar Belediyesi tarafından çocuk parkı haline getirilmiştir. Bu yerin de Ayazma Camii dükkânlarının yerlerinden olduğu bölgenin plânına bakılarak rahatlıkla söylenebilir.

Ayazma Camii doğu portalinin karşısında, 3 m. mesafede tonozlu bir kalıntı daha günümüze ulaşmıştır. İlkokulun yardımcı personeli bu kalıntıda ikâmet etmektedir. Bu kalıntının ön kısmı Üsküdar Belediyesi tarafından çocuk parkı haline getirilmiş, burasının önü, ilkokulun solu da yine belediyece basket sahası yapılmıştır. Biraz sonra Ayazma Camii vakıf akar dükkânlarının cins ve sayısına değinildiğinde konu daha iyi aydınlanacak ve bu arsaların Sultan III. Mustafa'nın vakıfları olduğu anlaşılacaktır.

Sultan III. Mustafa Camii'nin bir başka özelliği ise, caminin güney cephesinde, silme altında 3, batı cephesinde 1, batı avlu giriş portalinde 3, doğu portalinde 2, Hünkâr Köşkü doğusunda birer kuş köşkünün bulunmasıdır ki, Türkler'in hayvan sevgisini göstermesi bakımından önemlidir. Çevrecilerin günümüzde yapmaya çalıştıklarını, Osmanlı Türkleri, 900 sene önce yapıyorlardı. Aynı kuş köşkları birer minyatür saray şeklinde Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi ve Sıbyan Mektebi duvarında; 1708 tarihli III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah'ın Üsküdar - Yeni Valide Camii batı cephe duvarında, ayrıca caminin son cemaat mahalli avlusunu kuzey giriş kapısı solunda; Lâleli Sultan III. Mustafa Türbesi'nde; Amasya-Sultan Beyazid

Camii'nde; 1380 tarihli Tokat Ulu Camii'nde; Niğde Kığılı Camii'nde; İstanbul-Fatih Camii'nde; Nuru Osmaniye Camii'nde; Antalya Ulu Camii'nde Beyazid Hasan Paşa Medresesi'nde; Rum Mehmed Paşa Camii'nde; İstanbul Eyüp Sultan Camii'nde kuş köşkü bulunmakta, kış aylarında kuşların soğuk havadan korunmaları, yuva yapmaları, rahat çoğalma imkânı bulmaları ve insanlardan rahatsız olmamalarını temin bakımından önemli bulunmaktadır.⁸

Camii'nin avlu duvarının kuzey-doğu köşesinde de Sultan Mustafa'nın kitâbeli bir çeşmesi bulunmaktadır:

*Menba-ı cuyi himem-i Sultan-ı memduhi'ş-şiyem
Ayni-i eltâfü kerem şahinşehi zill-i Hüdâ
Şahı devrân Mustafa Han ibn-i Ahmed Han kim
Abi cudin dehre icra eyledi ser tâ behâ
İtti ezcümle bu dilcu-yı çeşmesârı hurrem-i
Himmetiyle camii pâki civarında bina
Mâi zerrin ile Vehbi sebtî târihe sezâ
Çeşme-i âbi revân vakfı Sultan Mustafâ"
Ketebehu es-Seyyid Mustafa ğaferallahü
zünubehu*

1174

Ayrıca Caminin güney-batı köşesi duvarında bir güneş saati bulunmaktadır.

Sultan III. Mustafa'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı Arşivi'nde K. 187 numaralı Laleli Camii Vakfiye Defteri bulunmaktadır.⁹ Aynı Defter'in bir sureti de Arşivde 642 numara ile kayıtlıdır. Bu vakfiyenin 1-26 sayfaları arasında Ayazma Camii ile ilgili özetle şu bilgiler bulunmaktadır:

8. Dr. Yılmaz Önge, Mimar Gözü ile Kuş Evleri, **Kültür ve Sanat**, S. 5, Ocak 1977, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1977, s. 88-91.; Lemi Ş. Meray, Kuşevleri-Serçesaraylan, **Fifth International Congress of Turkish Art**, Budapest, 1975, **Akademiî Kiado**, Budapest, 1978, s. 605-612.; Enver Behnan Şapolyo, Kuş Köşkları, **Önasya Mecmuası**, C.IV, S. 38, Ankara, 1968, s. 13-14.; Malik Aksel, Eski Mimarimizde Kuşların Yeri, **Ölçü**, S.1/4, İstanbul, 1957, s. 28-30.; Mâlik Aksel, **Anadolu Halk Resimleri**, İstanbul 1960, s. 175-176.; Celal Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, Fas.XIII. (Kuş Evi Maddesi), İstanbul, 1966, s. 1179.; Halim Baki Kunter, Türk Vakıf ve Vakfiyeleri, **Vakıflar Dergisi**, S.1, İstanbul, 1939, s. 105.; Türk edebiyatına da giren Kuş köşkları ile ilgili bir beyit ise şöyledir:

Hüdâ divar-ı deulethâne-i erbabi ikbâli

Gehi bir lâne-i güneş-ki bi ârâm için saklar.

Beytin anlamı ise şöyledir: "Allah, talihi, varlıklı kullarının büyük binalarını, bazen duvarındaki bir serçe yuvasının bozulmaması, yaşantısını sürdürmesi için korur, saklar.

9. Bu vakfiye Prof. Dr. Bahaeddin Yediöldiz tarafından XVIII. yy.da Türkiye'de vakıf müessesesi ile ilgili kitabında kaynak olarak kullanılmış ve içindeki veriler genel değerlendirme içinde tahlil edilmiştir. Bkz. B. Yediöldiz, **İnstitution du Vaqf au XVIII é Siecle en Turquie-étude socio-historique** Ankara, 1985, s. 361 ve index, s. 389.

Sultan Mustafa Han-ı Sâlis İbni's-Sultan Ahmed Han, Üsküdar'da Ayazma Sarayı yanında, annesi Mihrişah Sultan ve kardeşi Şehzade Sultan Süleyman Hazretleri ruhları için bir cami, bu caminin kible tarafında bir mektep, mektebin bitişiğinde mütevellî ve 2 müezzin ve 2 kayyumun ikameti için muhtelif odalar, 4 aded çeşme ile görevlilere verilecek ücretler, binalarının tamirâtı ve diğer idari işleri masraflarını karşılamak için genel çerçevede Rumeli ve Anadolu'da birçok gayrimenkuller vakfetmiştir. Sultan III. Mustafa Han, Üsküdar'da çoğunluğu sözü edilen cami etrafında olmak üzere 64 muhtelif dükkân, 43 menzil, 3 fırın, 3 han, 2 değirmen, 2 bahçe vakfetmiştir. Bunlar dışında gelir getirici akar olmak üzere İstanbul ve Rume- li'de vakfettiği gayrimenkullerin gelirlerinden; yaptırdığı camiler, mektepler, çeşmeler ve diğer hayratının görevlilerine ücret verilmesini, hayrat ve akarlarının tamir ve termimlerinin yapılmasını şart koşmuştur.

Bugün harap ve çoğu yıkılmış ve eski eser özelliği olan hamamın vakfiyede yeri şöyle tarif edilmiştir: Ayazma Camii'nin kible tarafında, mektep yanında, bir tarafı vakıf menzil, iki tarafı yeni anayol, kısmen dükkânlar, kısmen anayol ile sınırlı 975 zıra' arsada yapılmış; iki halvetli, beş sofalı, kenifi, mermer şadırvanı, camekân, külhân, dellâk odaları, külhân havlusu ve üç masura da akar suyu bulunan bir hamamdır.

VAKFEDİLEN GAYRİMENKULLERİN

CİNSİ	ADEDİ
Menzil	36
Mumhane	2
Attar dükkânı	4
Helvacı dükkânı	3
Çilingir dükkânı	1
Çamaşırhâne	2
Şekerci	2
Ekmekçi fırını	1
Kasap	3
Balıkçı	1
Tekneci	1
Enife mahzeni ve kârhânesi	1
Menzilhâne	2
Tuğlacılar hanı	1
Şahinciler hanı	1
Han	1
Muhtelif dükkân	8
Bahçe	3
Hamam	1
Sarraf dükkânı	1
Bakkal	3
Berber	4

Şişhane	1
Simitçi fırını	2
Çörekçi fırını	2
Fırançalacı Fırın	1
Paçacı dükkânı	1
Kebabçı dükkânı	2
Sebzeci dükkânı	2
Yağhane	1
Taşçı dükkânı	1
Hallaç dükkânı	1
Keresteci dükkânı	2
Doğramacı dükkânı	2
Kafesci dükkânı	1
Bıçakçı-usturacı dükkânı	2
Horasancı dükkânı	1
Alçı dükkânı	1
Arpacı dükkânı	2
Samancı dükkânı	1
Basmacı kârhânesi	1
Çarıklı kârhânesi	1
Yastıklı kârhânesi	1
YEKÜN 43 CİNS GAYRİMENKUL	TOPLAM 111

Yukarıda sayılan bütün akarların icareteyn-i misliteyn (çift icar sistemi) ile taliplilerine mütevellî eliyle kiralanıp; elde edilen gelir ve vakfın diğer gelirlerinden elde edilen hasılatın; cami, mektep vesair hayrat görevlilerine ücretlerinin verilmesini, gereken diğer harcamaların yapılmasını şart koşan Sultan III. Mustafa Han'ın öngördüğü görevler ve alacakları ücretler aşağıya aynen çıkarılmıştır:

S. NO	GÖREVİN TÜRÜ	ÜCRETİ ve AÇIKLAMA
1	Cum'a va'izi	Günde 40 akçe
2	Pazartesi va'izi	Günde 30 akçe
3	Ders-i amm	Günde 30 akçe
4	Şeyhü'l-Kurra	Günde 25 akçe
5	İdeyn ve Cum'a Hatibi	Günde 40 akçe
6	İmam-ı Evvel	Günde 25 akçe
7	Ayrıca Mülk, Yâsin ve Nebe' Surelerini okuması karşılığında	Günde 30 akçe
8	5 aded hafız'a devirhan olmak üzere	Günde 8'er akçe
9	Aşırhan (3 kişi)	Günde 5'er akçe
10	Mülkhan	Günde 5 akçe
11	Hafız-ı Mesâhif	Günde 5 akçe
12	Buhuri	Günde 5 akçe
13	Muvakkit	Günde 25 akçe
14	Na'than	Günde 8 akçe
15	Mu'arrif	Günde 8 akçe
16	Ser müezzin	Günde 12 akçe
17	4 Müezzin	Günde 10'ar akçe

18	Mükebbir	Günde 6 akçe
19	Ser kayyım	Günde 12 akçe
20	2 Kayyım	Günde 10'ar akçe
21	2 Kayyım-ı Kalıç	Günde biri 10, biri 5 akçe
22	Siraci	Günde 7 akçe
23	Cami içi siracisi (2 kişi)	Günde 4'er akçe
24	Kubbe siracisi	Günde 6 akçe
25	Tabaka-i Saniye Siracisi	Günde 6 akçe
26	Minare'de siraci olana	Günde 5 akçe
27	Müstahfiz-i mahfel	Günde 3 akçe
28	Ferraşı mahfel	Günde 6 akçe
29	Cami içi Ferraşı	Günde 8 akçe
30	Son cemaat yeri Ferraşı	Günde 8 akçe
31	Abdest Odası Ferraşı	Günde 8 akçe
32	Mabeyn ve Mihrapönü Ferraşı	Günde 8 akçe
33	Cami perdeleri Ferraşı	Günde 5 akçe
34	Musluk ve siraca Ferraşı	Günde 5 akçe
35	Zibil keş Ferraşı	Günde 7 akçe
36	Bevvab (3 kişi)	Günde 7'şer akçe
37	Hafız ve Ferraşı seccade-i mihrap ve minber ve kürsi	Günde 4 akçe
38	Hafız-ı tas-ı çeşme	Günde 2 akçe
39	Merammân-ı Hücürât	Günde 10 akçe
40	Rahâbi	Günde 10 akçe
41	Lağımcı-yı mâ-i lezziz	Günde 7 akçe
42	Hatmiyye	Senevi 1.000 akçe
43	Fitil bahası	Senevi 3.000 akçe
44	Mu'allim-i Sıbyan	Günde 30 akçe
45	Halife-i Mektep	Günde 15 akçe
46	Mu'allim-i Hatt	Günde 15 akçe
47	Ferraşı Mektep	Günde 5 akçe
48	Mektep için kömür bahası	Senevi 1.500 akçe

Yukarıda sıraladığımız bilgiler Ayazma Camii inşası sonrası cami görevlilerinin ünvanları ve aldıkları ücretleri göstermesi yönünden, devrin ekonomik durumunu yansıtmaya bakımından, ilgi çekici olup, ayrıca incelemeğe değer niteliktedir...

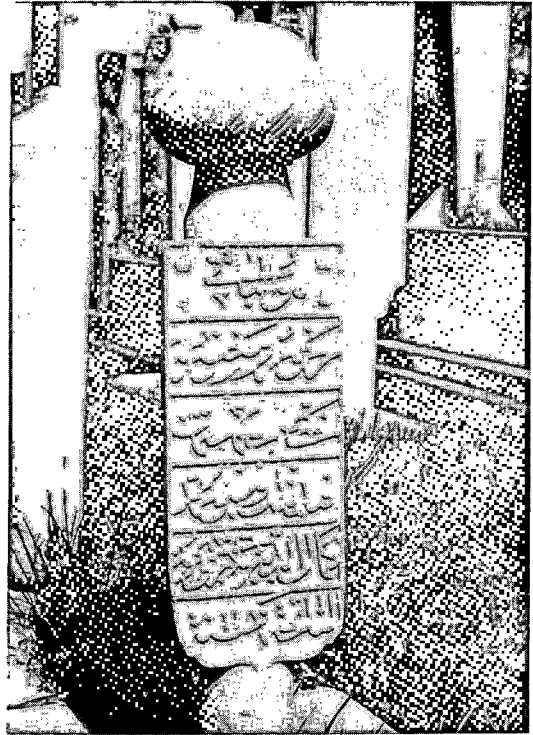
Aşağıda, aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde olan, Ayazma Camii İnşaat Defteri'nin tercümesi bulunmaktadır. Bu defterden zaman zaman bazı tarihçi ve sanat tarihçileri bahsetmiş, kısmen iktibaslar yayınlamışlarsa da tatmin edici olmamıştır. Rahmetli Ömer Lütfi Barkan, Süleymaniye Tahrir Defterlerini yayınlıyarak kültürel tarihçilerimize büyük bir hizmet yapmıştı. Nuruosmaniye Camii inşaatına ait bir belge 1918 yılında Tarih-i Osmanî Ercümeni Mecmuası'nda yayınlanmıştır.

Ayazma Camii İnşaat Defteri'nin günümüz harfleri ile tam metin halinde yayınlanması ile; o devrin inşaatlarında kul-

lanılan malzeme cinsi, fiatları, işçi-usta ücretlerinin ortaya çıkması ile, o devri inceleyecek ilim adamlarına geniş bir döküman gün yüzüne çıkmaktadır.

Mimarlık-Mühendislik öğrencilerimizin, sanat tarihçilerimizin, sosyal tarihçilerimizin ve genç nesillerin kolay anlamaları ve bir sentez getmelerine yardımcı olmak amacı ile bu yayını hazırlamış bulunuyoruz. Genç nesiller, şimdi bunları inceleyerek, o günkü ekonomik şartları, malzeme cinsleri ve fiatlarını, işçilik ücretlerini öğrenerek, diğer asırlar ile mukayese imkanları doğacaktır...

Hattat Hafız Osman Efendi'nin oğlu Mehmed Kemâleddin Efendi'nin 1180 H/ 1766 tarihli mezar taşı

*Metinde bulunan yanlışlıkları göstermektedir. Tarafımızdan ilave edilmiş doğru bilgilerdir.

Faydalanılan Kaynaklar:

1. İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi, C.1**, İstanbul-1976, s. 96-104.
2. Reşad Ekrem Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, Ayazma Maddesi, s. 1505-1511.
3. Doğan Kuban, **Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme**, İstanbul-1954, s. 29.
4. Halük Şehsuvaroğlu, **Asırlar Boyunca İstanbul**, (Cumhuriyet Gazetesi İlavesi), **Üsküdar Ayazma Camii**, s. 123.
5. Haluk Sezgin, **Türk İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış**, İstanbul-1979, s. 200.
6. Metin Sözen, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul-1975, s. 283.
7. **İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi**, (Tercüman Gazetesi Kültür Yayını), C.2, İstanbul-1982, s. 896+899.

**İSTANBUL - TOPKAPI SARAYI MÜZESİ
ARŞİVİNDE BULUNAN 1137 SAYILI
AYAZMA CAMİİ TAHRİR DEFTERİ'nin
YENİ HARFLERE ÇEVİRİSİDİR**

Sevketli, kerâmetli, mehâbetli, azametli, velini'metimiz, Padişah-ı âlempenâh Hazretleri'nin emr-i humayun-u cihanmutâlarıyla, Medine-i Üsküdar'da Hadika-i Ayazma" demekle ma'ruf mahalde merhuman ve mağfurun lehuma valide-i mükerreme gülşen-ı âşiyânları MİHRİŞAH SULTAN ve birader-i behişt makarları SULTAN SÜLEYMAN hazretlerinin ruhu ve şerifleriyçün hasbeten lillahi Te'âlâ müceddeden bina ve inşasına mübeşeret olunan Cami Şerif ve mabed-i münifin bin yüz yetmiş bir senesi Zilhiccesi'nin ondokuzuncu gününden işbu mah-i Receb-i Şerif'in gayetine değin levanzımatı için bu kulları marifetiyle iktiza eden kereste ve mesamir ve seng-i mermer ve küfeki ve kurşun ve timur ve kireç ve horasan ve tuğla ve levâzımât-i saire ve ücreti amele ve diğer ber muceb-i defter zikrolunur.

An 19 Zilhicce sene 1171 ila gaye-i Recep sene 1173.

AN-LÂZİME-İ KERESTE BERÂ-YI ESKARA-İ MÜTEHAMMİL VE İSKELE

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Orta bodur nâr (?)	66	460	44.160
2 Oniki arşun kübra	391	300	117.300
3 Oniki arşun çiftesi	109	240	194.160
4 On arşun kübra	462	210	99.330
5 On arşun çiftesi	911	192	174.912
6 Çifte sekiz	600	180	108.900
7 Saray Mânesi	659	126	120.834
8 Oniki arşun teki	443	120	53.160
9 On arşun teki	514	93	47.802
10 Bayağı Mâne	1.320	69	91.080
11 Sakarya Omurgası	1.530	78	119.340
12 İstefan Omurgası	742	110	81.620
13 Gedos Omurgası	6.596	60	395.760
14 Kilimli Omurgası	1.105	50	55.250
15 Beylik taban	3.120	13	49.660
16 Kurşun tahtası	1.109	32	79.848
17 İnebolu elka tahtası	3684	13	47.892
18 İnebolu çam tahtası	6.333	8	50.664
19 Melan kuranası	3.900	9	35.100
20 Kestane kurane tahtası	7.620	8	60.960
21 Köy kurane tahtası	11.300	255	39.835
22 Ücret-i mavene kıt'at	139	240	42.960
23 Mavanelere tahmil için ücret-hammaliye			38.498
		YEKÜN	2.139.020

BE - HESAB - I KURUŞ 17.825 KURUŞ 20 AKÇE

AN-LEVAZİM-I AHEN, KİRİŞ VE CİVATA VESAIR

SIRA	CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1	Çar duvarlarına hatlık için kebir giriş simit ve etek takım (4)	549 parça 30.243,5 kıyye	37	1.119.010
2	Cami ayakları derununa ve kırmalar üzerine timur giriş	29 Adet 907,5 kıyye	kıyyesi 36	32.670
3.	Abdest oda-i humâyunu altına bağlama ve mahfel yollarına ve direk başlıklarına demir civata ve giriş fazladan	43 adet 2295 kıyye — 1241 Fazladan = 1054	kıyyesi 36	37.944
4	Camii Şerif dergâh kapusunun kafa tahtası üzerine timur giriş	3 adet 155 kıyye	kıyyesi 36	5.580
5	Camii Şerif'in son cemaat kemerlerinin üzerine ve kubbe kafa tahtası üzerine demir giriş	32 adet 1722 kıyye	kıyyesi 36	11.592
YEKÜN				1.268.788
İki defa Canib-i miriden alınan ücret-i cam 880x700				— 616.000 = 652.788
BE -HESAB-I KURUŞ 5.439 KURUŞ 108 AKÇE				

AN -LEVAZİMÂT-I MESÂMİR

SIRA	CİNSİ	KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
1	Mismar-ı mahlut	13.965	35	488.775
2	Mismar-ı yeni kalıp	372	45	12.240
3	Mismar-ı yeni tahta	1.280	40	51.200
4	Kenar ma'a zıvana	33.107	36	1.191.852
5	Demir köseki (Adet:18)	122	40	4.880
6	Demir külünk kazma	67	60	4.020
7	Varmuz (Varyoz) (13), Sigil (19) adet	131,5	40	5.260
8	Ücret-i kayık ma'a hammaliye mesamir ve demir			31.785
YEKÜN				1.780.012
BE-HESAB-I KURUŞ 14.833 KURUŞ 52 AKÇE				

AN-LEVAZİM-I SENGİ KÜFEKİ ve MERMER VESAIR

SIRA	CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1	Çifte taban (4248 adet)	5.835,5 kıyye	200	1.167.100

2 Sade taban (1.363 adet)	11.941,5	100	1.194.100
3 Sütun (291 adet)	17.280	100	172.800
4 Kemer (3.380 adet)	3.444,5	zira' 60	206.490
TETİMME			
5 Kırma (175 adet)	308 zira'	50	5.775
7 Böhle (237 adet)	393 zira'	120	47.160
8 Kapak (308 adet)	236,5	30	7.095
9 Battal kürsi	17	300	5.100
10 Kebir kürsi	141	120	16.960
11 Orta kürsi	52	60	3.120
12 Seng-i mermer (kayık 22,1427 parça)	6.789 kıyye	100	678.900
13 Kebir maslak	adet 2	3.900	7.800
14 Lağım kapağı	1.289	20	25.780
15 Seng-i molos (175 kayık)	15.011 çeki	12	180.132
16 Ücret-i mavene ve hammaliye kıt'at 1.245		600	747.000
YEKÜN			4.473.702
BE-HESAB-I KURUŞ = 37.280 KURUŞ 12 AKÇE			

AN-LEVAZİMÂT-I TUĞLA-İ MUTENEVVI'A

SIRA CİNSİ	ADEDİ	BEHER ÇEKİSİ	TUTARI
1 Beylik çarşu tuğla	35.610	15	55.551
2 Harcı çarşu tuğla	13.080	1.320	17.265
3 Beylik ma'a topaç tuğla	228.334	540	123.300
4 Ücret-i hammaliye-i hımar-ı tuğla	277.024	71	20.776
YEKÜN			316.892
BE-HESAB-I KURUŞ: 1.807 KURUŞ 53 AKÇE			

KETAN VE ZIVANA VE KİRİŞ BAŞLARI HAZİNELERİNE SARF OLUNAN KURŞUN

SIRA CİNSİ	KANTAR	KIYYE	TUTARI
1 Saray-ı atik ma'mure tamirâtı fazlasından gelen kurşun	1.866 — 57 = 1.809	64 62	
2 Saray-ı Cedid-i Hümayun Kasrı fazlasından gelen	— 87 = 1.722	37 25	
3 Canib-i miri'den alınan kurşun	— 300 1.422		
4 Defa canib-i miri'den alınan kurşun	1.000 — 422	- 25	
Beher kantarı 1.440 Akçe			608.480
5 Defa alınan kurşun	712,5	1.260	897.750
6 Defa alınan kurşun	706,5	1.200	847.800
7 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			16.225
YEKÜN			2.370.705
BE-HESAB-I KURUŞ: 19.755 KURUŞ 105 AKÇE			

2

AN-LEVAZİMÂT-I KİREÇ VE HORASAN			
SIRA CİNSİ	KANTAR	KIYMETİ	TUTARI
1 Kireç 325 kayık, 48.585 çuval	38.347	30	1.162.410
2 ücret-i hammaliye çuval 48.585		1	48.585
		YEKÜN	1.210.995
3 Nakzından dökülen horasan ücreti			
3/a Kaba horasan	69.369 keyl	3	208.107
3/b İnce horasan	11.485 keyl	4	45.490
		YEKÜN	254.047
ESNAFDAN ALINAN			
4 İnce horasan	8.355 keyl	10	83.550
5 Kaba horasan	21.820 keyl	8	174.560
6 ücret-i hammaliye-i himar keyl	30.175 keyl	1	30.175
		YEKÜN	288.285
		CEM'AN YEKÜN	1.753.327
BE-HESAB-I KURUŞ 14.611 KURUŞ 27 AKÇE			

CAMİİ ŞERİF'İN SOM DUVARLARI İÇİN LAZİME-İ ALÇI			
1 Alçı keyl	1.914	45	86.130
2 Ücret-i kayık ma'a hammâliye-i kantar	53	120	6.360
		YEKÜN	92.490
3 Rugan-ı bezir	2.325 kıyye	37	86.025
4 Ücret-i hammaliye neferen	35	9	315
		YEKÜN	86.340
			+ 92.490
		CEM'AN YEKÜN	178.830
BE-HESAB-I KURUŞ 1.490 KURUŞ 30 AKÇE			

MERMER SÜTUN BAŞLIKLARI ve DİPLİKLERİ İÇİN LÂZİME-İ DÖKMECİ			
1. Pirinç bilâzik (bilezik) 158 adet	1.370 kıyye	225	308.278
Nakzından			— 9.190
			= 299.088
Nakzından			— 11.440
			= 287.648
SARAY-I MEZKUR ARSASINDAN İHRAÇ OLAN			
2 Yıldızlı bilâzik 32 adet	92 kıyye	80	7.360
3 Tunç bilâzik 6 adet	30,5 kıyye	60	1.830
4 Yıldız kasri nakzından			
Nuhas fenar parça 51	110 kıyye	80	
Kazgan 33 adet	(toplam 143)	80	11.440
* Saray arsasından gelen malzemeye değer gösterilmesine rağmen yeküna katılmamıştır. Sadece ödenen ücretler gösterilmiştir.			
BE-HESAB-I KURUŞ 2.297 KURUŞ 8 AKÇE			

MASARIFAT-I MÜTEFERRİKA-I EBNİYE-I CAMİİ ŞERİF

1 Ücret-i çöp ketan	332	5	1.660
2 Ücret-i ketan fethi (?)	8.332	-	8.332
3 Toprak gırbalı	85 adet	60	5.100
4 Molos-u gedosi	2.495 adet	11	27.445
5 Halat	1.457 kıyye	45	65.565
6 Haleb Urganı	67 adet	40	2.680
7 Hammal sırığı	468 adet	90	42.120
8 Ağaç kürek	2.692 adet	12	32.304
9 İhlamur ipi	3.835 aded	3	11.505
10 Su fıçısı	39 adet	60	2.340
11 Kazma kabzası	200 adet	6	1.200
12 Saman	118 kantar	45	5.310
13 İki dilli ve bir dilli makara	9 adet	60	540
14 Kurşun tarı	19	120	2.280
15 Laz urganı	10	150	1.500
16 İbrik-i hâkî ve çarub-ı meydan ve çarub-u çalı			15.080
17 Temel mahallinden ihraç olunan molos nakli için ücret-i himar	17.612	6	105.672
18 Taşçılar için demir törpü ve silme ve hizar ve için			14.584
YEKÜN			385.222
BE-HESAB-I KURUŞ 3.210 KURUŞ 22 AKÇE			

ÜCRET-İ AMELEHA-I BİNA

(1) ÜCRET- TAŞCIYAN	Adet	Ücret	Tutarı
A Kalfa neferen 1 esame	444	120	53.280
B Kârhaneci neferan 2 esâme	810	90	72.900
C Neferât-esame	159.320	70	11.151.490
YEKÜN			11.272.670
(2) ÜCRET-İ NECCARAN			
A Kalfa nefer-i esâme	443	120	53.160
B Kârhaneci neferen esâme	443	80	33.440
C Neferât esâme	13.290	70	930.300
YEKÜN			1.018.900
(3) ÜCRET-İ HAMAMCIYAN			
A Kalfa neferân 1 esâme	409	120	49.080
B Kârhaneci neferen 1 esame	409	80	33.720
C Nefarat esâme	7.134	60	428.040
YEKÜN			509.840
(4) ÜCRET-İ DUVARCIYAN			
A Kalfa neferen 1 esâme	394	70	27.580
B Neferât esâme	9.026	60	541.560
YEKÜN			569.140

TETİMME			
(5) ÜCRET-İ LAĞIMCIYAN			
A Ser lağım-ı neferen 1 esame	409	70	28.630
B Neferat esame	7.558	60	453.480
YEKÜN			482.110
(6) ÜCRET- HAMMALAT			
A Ser Hammal neferen 1 esame	434	60	26.040
B Neferatı esame	21.901	40	876.040
YEKÜN			902.080
3 (7) ÜCRET-İ RAHABIYAN (su yolcu)			
A Kalfa neferen 1 esame	17	90	1.530
B Neferen esame	143	60	8.580
YEKÜN			10.110
(8) ÜCRET- ZİNCİRAN			
A Ser zinciran neferen 3 esame	1.437	40	57.840
B Neferât esâme	80.985	30	2.429.550
YEKÜN			2.487.030
(9) ÜCRET-İ KOYUNCUYAN-İ KEÇE			
A Neferân 6 esâme	2.184	30	65.520
(10) ÜCRET-İ MUTEMEDAN			
A Neferân 23 esâme	10.722	60	642.320
(11) ÜCRET-İ KATİP			
A Neferen 2 esame	566	90	50.940
YEKÜN			759.780
GENEL YEKÜN			18.016.660
BE-HESAB-I KURUŞ 150.138 KURUŞ			
CEM'AN YEKUN 268.782 KURUŞ 26 AKÇE			
YALNIZ İKİ YÜK ALTIŞ SEKİZ BİN YEDİYÜZ SEKSEN İKİ KURUŞ İLE YİRMİ ALTI AKÇEDİR			

Camii Şerif Eukafından arazi-i mezkûre derûnuna karyeden ceryan eden ma-ı lezizi Bulgurlu karyesi kurbunda arsa-i mezkûrenin su hazinesine cereyan için lağım ve kanavatlarının ta'mir ve tathirlerine ve müceddeden sarf ve fers olunan su yollarına ve gerek hazine-i mezbure tamirine iktizâ eden künk ve kolon ve gerek kireç ve tuğla ve loğben (?) ve levazımat-ı saire ve ücret-i amele ber muced-i defter zikrolunur.

Fi Gurre-i Muharrem Sene 1172 (4 Eylül 1758)

AN-LAZİME-İ KÜNK			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	ÜCRETİ	TUTARI
1 Eski berrak künk	11.805	5	59.025
2 Arnabud kungü	700	3	2.100
3 Künkçüler kârhanesinden beherini yüzer akçe iskeleye ücret-i nakliye			1.180
4 Eyüb iskelesinden Üsküdar'a beherini dörderyüz akçeden ücret-i mavene			4.320

5 Üsküdar'dan su yollarına künk nakli için ücret-i bargir (beygir)	re's 471	12	5.652
YEKÜN			72.277
BE-HESABI KURUŞ 602 KURUŞ 37 AKÇE			

AN-LAZIME-İ RUGEN-İ BEZİR VE SAİRE			
1 Rugan-ı bezir	8611 kıyye	37	318.607
Hammaliye			+ 7.263
			= 325.870
2 Baha-i kendir	33 kantar	156	51.650
3 Kara keten	7 kıyye	45	315
4 Kendir ipi	79 kıyye	60	3.160
5 Penbe-i ham	31 kıyye	75	3.850
6 Fela'i (?)	61,5 kıyye	135	8.302
YEKÜN			392.147
BE-HESABI KURUŞ 3.267 KURUŞ 103 AKÇE			

AN-LAZIME-İ KİREÇ VE HORASAN VESAİRE			
CİNSİ	KANTAR	BEHER	TUTARI
1 Kireç	1.153	Kantar 130	34.590
2 Horasan	720 keyl	10	7.200
3 Beylik tuğla	10.500 ad.	beher bini 600	6.300
4 Moloz taşı	çeki 450	9	4.050
5 Lağım kapağı	65 + 15 80	34	2.235
6 Terazi için mermer tekne	1	480	480
7 Kum ve kireç nakli için ücret-i araba	689	48	33.072
YEKÜN			87.927
BE-HESABI KURUŞ 732 KURUŞ 17 AKÇE			

DEFA LAZIME-İ SAİRE			
8 Altı (?) üzerine kurşun boru	87 adet	180	15.660
9 Demir muslukkapağı	3 adet 11,5 kıyye	60	690
10 Musluk-u mezbure kapaklarına kilid	3 adet	75	225
YEKÜN			16.575
BE-HESABI KURUŞ 138 KURUŞ 15 AKÇE			

MASARIFAT-I MÜTEFERRİKA			
11 Lağımın moloz ihracı için ücret-i	30	12	360
12 İhlamur top	10	30	300
13 Urgan	10 adet	30	300
14 Şem-i rugan	15 kıyye	36	540
15 Cimsir (Şimsir ?) tokmak	10 adet	60	600

16 Mala	4 adet	30	120
17 Demir kürek	3 adet	70	210
18 Kazma ma'a kabza	12 adet	90	1.080
19 Ağaç kürek	58 adet	11	650
20 Su fıçısı	4 adet	60	240
21 Çamur teknesi	18 adet	8	144
22 Misamar-ı Zağra	30 kıyye	36	1.260
23 Yeni Çapa	100 adet	11	1.100
24 Su koğası çam	24	36	872
25 Hammal sırığı	10 adet	60	600
26 Meşin koğa	1 adet	120	120
27 Baha-i Çarub-u çalı			352
YEKÜN			8.851
BE-HESAB-I KURUŞ 73 KURUŞ 61 AKÇE			
ÜCRET-İ AMELEHÂ			
28 ÜCRET-İ RAHABİYAN			
A-Kalfa neferen 1 esame	49	90	4.410
B- Neferatı esame	1.818	60	109.080
29 ÜCRET-İ LAĞIMCIYAN			
A- Neferatı esame	2.020	60	121.200
30 Ücret-i duvarcıyan neferan esame	336	60	20.160
31 Ücret-i hamamcıyan neferan esâme	356	60	21.360
32 Ücret-i zinciran neferan-ı esame	1.504	30	45.120
33 Ücret-i mutemedan neferân esame	93	60	5.580
34 Ücret-i kaldırımçı terbi'an zira'	925	4	3.700
YEKÜN			330.610
BE-HESAB-I KURUŞ 3.755 KURUŞ 10 AKÇE			
CEM'AN YEKÜN 7.569 KURUŞ 107 AKÇE			

4

Tarafı hümayun'dan AYZAMA kurbunda müceddeden bina olan bir bab çörekçi firunu ve bir bab helvacı ve bakkal ve attar ve berber ve sarraf dükkânlarına ber - müceb - i defter sarf olunan levazımât.

Fi Gurre-i Muharrem 1172 / (4 Eylül 1758 M.)

AN-LAZIME-İ KERASTE-İ MÜTENEVVI'A

SIRA CİNS	ADET KIYYE	KIYMET	TUTARI
1 Çifte sekiz	111 Aded	120	13.320
2 Ondört arşun taban	12 Aded	390	3.480
3 On Arşun...(?)	730 Aded	75	9.750
4 Gördes Omurgası	600 Aded	54	32.400
5 Bayağı Mâne	60	54	3.240
6 Yeni Çab	1.300	54	14.300
7 Kara Safir	150	50	7.500
8 Ağa tahtası	1.100	beheryüzü 840	9.240
9 Kurâne tahtası	5.000	beheryüzü 246	12.300
10 Çam... tahtası	5.000	beheryüzü 540	27.000

11 Bedavere (?) tahtası	2.000	beher bini 600	1.200
12 Çınar tahtası	15	120	1.800
13 Karaağaç tahtası	10	360	3.600
14 Kogos tahtası	14	66	1.584
15 İhlamur tabanı	15	48	720
16 Çam oluğu	13	240	2.880
17 Ücret-i mavene kıt'at	14	240	3.360
YEKÜN			148.154
BE-HESAB-I KURUŞ 1.234 KURUŞ 74 AKÇE			

AN-LAZİME -İ MESÂMİR -İ MÜTENEVVİ'A			
18 Mismâr-ı lonca	250 kıyye	36	9.000
19 Mismâr-ı Zağra	250 kıyye	36	9.000
20 Mismâr-ı Samako	200	36	7.200
21 Mismâr-ı tahta	140	40	5.600
22 Mismâr-ı oluk	70	100	7.000
23 Mismâr-ı Mora	20.000	beherbini 40	800
24 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			846
YEKÜN			39.446
BE-HESAB-I KURUŞ 338 KURUŞ 86AKÇE			

AN-LÂZİME-İ KİREÇ VE HORASAN			
CİNSİ	BİRİM	FİAT	TUTARI
1 Kireç kantar	675	30	20.250
2 Horasan keyl	2.250	10	22.500
3 Beylik tuğla	31.500	beher bini 600	12.900
4 Çarşı tuğla	530	beher bini 1.800	920
5 Kiremid	9.000	beherbini 58	10.260
6 Lağım kapağı	170	30	5.100
7 Kebir çar (dört) köşe tuğla	200	24	4.800
8 Mermer tekne	1	660	660
9 Molos taşı, çeki	4.544	12	54.528
10 Kürsi taşı	59	40	1.360
11 Fırın için od (ateş) taşı	4	455	1.820
12 Bahâ-i yük	1	144	144
YEKÜN			135.942
BE-HESAB-I KURUŞ 1.132 KURUŞ 102 AKÇE			

AN EŞYA-İ ÇİLİNGİR BERA-YI EBNİYE-İ MEZBÜRE			
1 Kebir Peştuvan	15	60	900
2 Sağır Peştuvan	15	70	1.050
3 Kaburdesi (?)	22	6	132
4 Dolap zeze (zerzesi)	90	3	270

5 Dökme	6	3	18
6 Halka	25	4	100
7 Çam rıhtı takım	9	20	180
8 Kilit ma'a zenberek	2	105	210
YEKÜN			2.860
BE-HESABI KURUŞ 23 KURUŞ 100 AKÇE			

AN LAZİME - İ EŞYA - İ DOĞRAMACI			
SIRA CİNSİ	ADET / KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
1 İhlamur kepenk	22 adet 63,5 zira'	60	5.610
2 İhlamurkapu	3 adet 10 zira'	60	600
3 Pencere kanadı	4 çift 12 zira'	60	720
4 Pencere parmaklığı	5	38	190
5 Cam çerçevesi	7 adet 44 zira'	60	2.640
6 Trabzan	2 aded 8 Zira'	60	480
7 Berber dükkânı için orta tahta çam	203	15	3.045
YEKÜN			13.285
BE-HESABI KURUŞ 110 KURUŞ 85 AKÇE			

LEVAZİMAT-I MÜTEFERRİKA			
1 Demir Kurna ma'a kabza	35 aded	75	2.625
2 Moloz, küfesi	94 küfe	12	1.128
3 Ağaç kürek	62 aded	10	620
4 İhlamur ipi	125 kıyye	3	375
5 Çöp katan	650 kıyye	5	3.250
6 Baha-i saman	8 kantar	75	600
7 Toprak qırbalı	14 adet	45	630
YEKÜN			9.228
BE-HESABI KURUŞ 76 KURUŞ 108 AKÇE			

ÜCRET-İ AMELEHA			
1 Ücret-i Neccaran neferen esame	369	70	25.830
2 Ücret-i marangozan neferen esame	60	70	4.200
3 Ücret-i duvarcıyan neferen esame	437	60	26.220
4 Ücret-i lağımçıyan neferen esâme	243	60	36.220
5 Ücret-i hammal neferen esâme	83	36	2.988
6 Ücret-i zinciran neferen esâme	1.125	30	33.750
7 Üstadiye-i Firun			2.405
8 Üstadiye-i Nakkaş			6.000
9 Üstadiye-i sıvacı			1.200

YEKÜN 118.173

BE-HESABI KURUŞ 983 KURUŞ 93 AKÇE

CEM'AN YEKÜN 3.892 KURUŞ 48 AKÇE

Taraf-ı vakf-ı Hümâyün'dan müceddeden inşa olunan kırk bab yasdıkçı kârhânelerinin ve bir bab lonca odası ve bir bab harîr yüncü kârhânesi ve bir bab attâr ve bir bab berber dükkânı ve ba emr-i hümâyün bina olunan bir bab kâtib-i vakf-ı şerif menzili için iktiza eden kereste ve mismar ve kireç ve horasan ve levâzimat-ı saire ve ücret-i amele ber muceb-i defter zikrolunur.

Fi 28 Cemâziye'l- ahir sene 1172

16 Şubat 1759

AN-LAZİME-İ KERÂSTE

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Oniki arşun çiftesi	440	240	105.600
2 Çifte sekiz	76	180	13.680
3 Saray mânesi	616	110	67.760
4 Bayağı mâne	1.540	63	97.020
5 Kara sâfir	1.200	63	75.600
6 Gordes omurgası	2.200	60	132.000
7 Yeni çap	7.040	13	91.520
8 Bartın İhlamur tabanı	264	60	15.840
9 Beş arşun taban	110	48	5.280
5 10 Topaç eğrisi	8	150	1.200
11 Kogos tahtası	396	69	27.324
12 Ağa tahtası	3.200	12	38.400
13 İnebolu çam tahtası	11.300	beher bini 720	84.960
14 Köy kuranası	17.600	3	52.800
15 Ücret-i mâvene kıt'at	23	360	8.280

YEKÜN 856.024

YEKÜN TUTMUYOR * 817.264

BE-HESAB-I KURUŞ 7.133 KURUŞ 64 AKÇE

AN-LAZİME-İ MESÂMİR VE LAZİME-İ SAİR

SIRA CİNSİ	KİYYE	KIYMETİ	TUTARI
1 Mesamir-i mahlut	2.250	38	96.900
2 Mismar-ı yeni kalıp	522	45	23.490
3 Mismar-ı tahta	725	40	29.000
4 Mismar-ı oluk	705	100	70.500
5 Mismar-ı çaplık	Ad.93.000	beherbini 120	11.160
6 Külünk kurna ma'a kabza	16	75	1.200
7 Ağaç kürek	255	12	3.060
8 Arka Küfesi	415	11	4.565
9 İhlamur ipi	500	3	1.500
10 Toprak gırbalı	12	50	600
11 Çam koga (kova)	20	30	600
12 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			3.320

YEKÜN 245.895

BE-HESAB-I KURUŞ, 2.049 KURUŞ 15 AKÇE

AN-LAZIME - İ TUĞLA			
SIRA CİNSİ	ADET	BEHER BİNİ	TUTARI
1 Beylik tuğla	51.000	540	27.540
2 Harcı çarşu tuğla	13.500	120	16.200
3 Mora kiremidi	1.115.000	660	73.590
4 Horasan	9.828 keyl	9	88.452
5 Çöp ketan	2.650 kıyye	5	13.250
6 Kireç ma'a horasan	3.245 keyl 2.835 kantar	30	85.050
7 Tuğla nakli için ücret-i mavene	8 kıt'at	240	1.920
8 Tuğla nakli için ücret-i himar	64.500 Aded	75 beherbini	4.838
9 Kiremid nakli için hammaliye-i himar	111.500 Aded Kiremid	40 beherbini	4.460
10 Kireç nakli için hammaliye-i himar	3.245 Çuval	1	3.245

YEKÜN 318.542

YEKÜN* 318.545

BE-HESAB-I KURUŞ 2.654 KURUŞ 62 AKÇE

AN-LAZIME - İ DOĞRAMACI			
1 Ihlamur pencere kanadı	142 çift 356 zira'	50	17.800
2 Ihlamur cam çerçevesi	54 çift 371 zira'	50	18.550
3 Ihlamur kapu	15 çift 45,5 zira'	50	2.275
4 Ihlamur kepenk	5 çift 24 zira'	50	1.200
5 Ihlamur Trabzan	12 çift 39,5 zira'	50	1.975
6 Sokak kapusu	1 adet	1.800	1.800
7 Yedişer kollu, sekiz toplu pencere parmaklığı	109 adet	90	9.810
8 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.350

YEKÜN 54.760

BE-HESAB-I KURUŞ 456 KURUŞ 60 AKÇE

AN-LAZIME-İ CAMCI			
1 Şatrançî dökme tavlâ cam	45 çift	360	16.200
2 Kemer orta tahta cam	2.423 aded	360	26.653
3 Hammu'l-cinsi(?)	155	50	7.750
4 Ücret-i kayık ve hammaliye			728

YEKÜN 51.331

BE-HESAB-I KURUŞ 427 KURUŞ 91 AKÇE

AN-EŞYA-İ ÇİLİNGİR			
1 Pencere peştevanı	183 takım	60	10.980
2 Oda kapusu zezesi	450 aded	5	2.250

3 Kal'ılı üst kapu halkası	55 aded	30	1.650
4 Sagir dolap zezesi	550 aded	3	1.650
5 Kal'ılı karga burnu	232 aded	3	696
6 Kapu kilidi	45 aded	90	4.050
7 Kebir kapu kilidi	1	180	180

YEKÜN 21.456

BE-HESAB-I KURUŞ 178 KURUŞ 96 AKÇE

AN-LAZİME-İ TAŞCI

1 Küfeki kürsi	25 aded	60	1.500
2 Orta işi taban	6 aded	200	1.200
3 Kulu bilaziği	1 aded	840	840
4 Mermer ocak kuzuluğu	4 çift	150	600
5 Kıgan (?)	80	36	2.280

YEKÜN 7.020

BE-HESAB-I KURUŞ 58 KURUŞ 60 AKÇE

ÜCRET-İ AMELEHÂ

1 Ücret-i Neccarân			
A- Kalfa neferen1 esâme	123	120	14.760
B- Neferâtı esâme	2.987	70	+ 209.090
		YEKÜN	= 223.850
2 Ücret-i Marangozân			
A- Kalfa neferen esâme	64	80	5.120
B- Neferâtı esâme	476	70	+ 33.320
		YEKÜN	= 38.440
3 Ücret-i Hamamcıyân			
A- Kalfa Neferen esâme	96	90	8.640
B- Neferâtı esâme	1.223	60	+ 73.380
		YEKÜN	= 82.020
4 Ücret-i Duvarcıyân			
A- Kalfa neferen esâme	96	70	6.720
B- Neferâtı esâme	1.562	60	+ 93.720
		YEKÜN	= 100.440
5 Ücret-i Lağımçıyân			
A- Serlağım neferen esâme	76	70	5.320
B- Neferâtı esâme	647	60	+ 38.820
		YEKÜN	= 44.140
6 Ücret-i Hamâlât			
A- Ser hammal neferen 1 esâme	84	60	5.040
B- Neferâtı esâme	166	40	+ 30.640
		YEKÜN	= 35.680
7 Ücret-i Zincirân			

A- Serzincirân neferen`1 esâme	123	40	4.920
B- Neferâtı esâme	4.353	30	130.590
8 Ücret-i mutemedan neferen 2 esâme	246	60	14.760
9 Ebniye-i merkuruler için götürücü kat'i pazar olunan Ücret-i nakkaş			45.000
10 Ebniye-i merkuruler için götürü kat'i pazar olunan Ücret-i sıva			22.500

YEKÜN 742.340

BE-HESAB-I KURUŞ 9.186 KURUŞ 25 AKÇE

CEM'AN YEKÜN 19.144 KURUŞ 88 AKÇE

Arsa-i mezbur derûnunda vâki' ta'mir-i külli olunan hamam ve müceddeden bina olunan câmekân ve ittisalinde vâki' iki bab dekâkin ve yine ittisalinde vaki' iki bab hâne için iktiza iktiza eden keraste ve mesâmîr ve kireç ve horasan ve levâzimat-ı sairedir ki ber mucceb-i defter zikrolunur.

AN-LAZİME-İ KERASTE

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Orta boy Dinar	9	600	5.400
2 İznikmid Çifte sekizi	20	375	7.500
3 Onbeş arşun kiriş	4	360	1.440
4 İhlamur tabanı	65	48	3.120
5 Oniki arşun kiriş	22	240	5.280
6 Gerdos (Gördes) Omurgası	525	54	28.350
7 Oniki arşun çifte	18	1.050	18.900
8 Çam tahtası	2.835	beherbini 540	15.309
9 Kurane tahtası	229	166	5.504
10 Saray mânesi	49	135	6.615
6 11 İnebolu Aga tahtası	50	15	750
12 On arşun yeni	30	75	2.250
13 Kogos tahtası	53	66	3.498
14 Bayağı mâne	34	54	1.836
15 Ağa tahtası	682	11	7.502
16 Yeni çap	660	11	7.260
17 Ücret-i mavene ma'a hammaliye			5.670

YEKÜN = 126.184

BE-HESAB-I KURUŞ 1.051 KURUŞ 64 AKÇE

AN-LEVAZİMAT-I MESAMİR

SIRA CİNSİ	KİYESİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Mismâr-ı mahlut	730	36	26.280
2 Mismâr-ı tahta	19	400	7.600
3 Mismâr-ı oluk	123.000 aded	beherbini 100	123.000
4 Mismâr-ı Sabık	10.000 aded	beher bini 105	5.250
5 Mismâr-ı kalıp	20 kiyeye	40	800
6 Ücret-i kayık			700

YEKÜN 52.950

BE-HESAB-I KURUŞ 441 KURUŞ 30 AKÇE

AN-LAZİME-İ KİREÇ VE HORASAN VE TUĞLA

1 Kireç	2.483 kantar	30	74.490
2 Horasan	3.022 keyl	10	30.220
3 Beylik tuğla	13.200 aded	Beher bini 600	7.920
4 Beylik Çarşu (tuğla)	2.000 aded	Beher bini 1.800	3.600
5 Ferş için Çar köşe (tuğla)	250 aded	24	6.000
6 Kiremid	12.000 aded	Beher bini 540	6.480
Hammaliye			720
7 Küfeki	13 aded	12	156
8 Kürsi taşı	20 aded	24	480
9 Moloz taşı	170 çeki	12	2.040
10 Ücret-i mavene			6.071

YEKÜN 138.177

BE-HESAB-I KURUŞ 1.153 KURUŞ 17 AKÇE

AN-LAZİME-İ TAŞI MOLOS VE VE KÜFEKİ VE MERMER

SIRA CİNSİ	KIYYESİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Moloz taşı	3.880 Çeki	12	46.560
2 Küfeki döşeme	131	120	15.720
3 Hamam için mermer şadrevan beha			10.800
4 Zemin taşı	6 aded	360	2.160
5 Mermer korkuluk	4 aded	360	1.440
6 Mermer kurna	10 aded	720	7.200
7 Kafan (?)	30 aded	40	1.200
8 Küfeki kurna	15 aded	120	1.800
9 Kürsi taşı	20 aded	40	800
10 Külhan için battal kürsi	15 aded	120	1.800
11 Küfeki tekne	1 aded	600	600
12 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			2.331

YEKÜN 92.411

BE-HESAB-I KURUŞ 770 KURUŞ 11 AKÇE

AN-LAZİME - İ HAMAM

SIRA CİNSİ	ADED / KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
1 Nuhas kazgan (1 aded)	154 kıyye	180	28.260
Hamam-ı merkumede... bulunan atik kazgan	171 kıyye	113	- 19.323 = 8.937
2 Tepe camı	125	12	1.500
3 Paşa künkü	125	12	1.500

4 Kapulara geçme	5	150	750
5 Nuhas lüle (20 aded)	10,5 kıyye	180	1.890
6 Aşı boya	30 kıyye	15	450
	TETİMME		
7 Fırça kalem	1	100	100
8 Mermer kireç	47 key	50	2.350
9 Alçı	111 keyl	60	6.660
10 Rukan-ı bezir	200 kıyye	37	7.400
11 Penbe-i ham	3 kıyye	96	288
12 Alçı üzerine ferş beziri	30 kıyye	18	5.400
13 Ücret-i râh-âbiyan esâme	15	60	900
14 Kendir ketan	1 kantar	720	720
15 Kal'ılı (?)	5 kıyye	162	810
16 Sirt İlesi	2 kıyye	180	360
17 Çöp ketan	1.100	5	5.500
18 Saman	32 kantar	75	2.400
19 Kurna ma'a kabza	5 aded	80	400
20 Kürek	40 aded	10	400
21 Molos küfesi	80 aded	11	880
23 İhlamur ipi	2 deste	30	60
23 Ücret-i hammâliye			2.400

YEKÜN 52.115

YEKÜN * 52.055

BE-HESAB-I KURUŞ 434 KURUŞ 35 AKÇE

AN-EŞYA-YI ÇİLİNGİR

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Kilid	2	110	220
2 Dolap zirzasi (zerzesi)	9	30	270
3 Kapılara miklab	20	12	240
4 Cam timuru (demiri)	10	40	400
5 Kapu zezesi	10	6	60
6 Tahterevân takım	5	70	350
7 Çam rihtı takım	16	20	320
8 Kapu halkası	9	6	54
9 Dolap halkası	27	3	81
10 Kilid	12	70	840
11 Dolap zezesi	28	6	168
12 Kepenk zezesi	56	6	336
13 Papuncuk (?)	36	3	108
14 Lazime-i evâni-i ahen temur (demir) halka ve zivana ve sair	37	45	1.660

YEKÜN 5.512

YEKÜN* 5.107
BE-HESAB-I KURUŞ 42 KURUŞ 72 AKÇE

AN-LAZİME-İ DOĞRAMACI			
1 Hamam için ceviz kapu 1 aded	9 zirâ'	120	720
2 Trabzan parmaklık	10 zirâ'	60	600
3 Dolap ve yüklük kanadı 7 aded	11 zirâ'	60	690 660*
4 Cam çerçevesi 20 aded	40 zirâ'	60	2.400
5 Parmaklık	10 aded	48	480

YEKÜN 4.890

YEKÜN* 4.860

BE-HESAB-I KURUŞ 40 KURUŞ 90 AKÇE

AN-LAZİME - İ CAMCI			
1 Hamam için havale camı	5 aded	650	3.300
2 Defa için havale camı	12 aded	600	7.200
3 Sağır için havale camı	6 aded	300	1.800
4 Geçme sade cam	112 aded	10	1.120

YEKÜN 13.420

BE-HESAB-I KURUŞ 111 KURUŞ 100 AKÇE

AN-EŞYA- I NAKKAŞ VE SIVACI	
(A) Götürü kat'î pazar olunan nakkaş ücreti	15.600
(B) Götürü kat'î pazar olunan sıvacı ücreti	12.480

YEKÜN 28.080

BE-HESAB-I KURUŞ 235 KURUŞ 85 AKÇE : 234 KURUŞ

ÜCRET-İ AMELEHÂ			
1 Ücret-i neccaran esâme	792	70	55.440
2 Ücret-i duvarcıyan esâme	503	60	30.180
3 Ücret-i taşcıyan esâme	190	70	13.300
4 Ücret-i hamamcıyan esâme	214	60	12.840
5 Ücret-i laâimcıyan esâme	60	60	3.600
6 Ücret-i zinciran esâme	1.545	30	46.350
7 Ücret-i hamalat esâme	147	36	5.292
8 Ücret-i muteahhidan esâme			2.515

YEKÜN 169.517

BE-HESAB-I KURUŞ, 1.412 KURUŞ 77 AKÇE

CEM'AN 5.694 KURUŞ 56 AKÇE

7

Taraf-ı vakf-ı Hümayûn'dan Muhsineciler (?) de İskân olunan Han'ın [eksik-**] bulunan tabakalarına ve odaları yollarına ve sufalâ ve tavanlar tecdidine ve sair tâmir-i külli olan mahallelerine ve bâ-emr-i Hümayun ittisalince müceddeden beş aded çifte kâgir ocaklara ve beş bab kâgir mahzenlere sarf olunan kerâste ve mismâr ve kireç ve horasan ve sair ücret-i

ameledir ki; ber muceb-i defter zikrolunur.

[** Bu kelime anlamsız olduğu için tarafımızdan ilâve edilmiştir.]

Fi Gurre-i Rebiü'l- evvel sene 1172

(1758 Kasım ortası)

AN-LAZİME-İ KERASTE			
SIRA CİNSİ	ADED	KIYMETİ	TUTARI
1 On iki arşun kiriş	117	300	35.100
2 Saray mânesi	199	126	25.074
3 Çifte sekiz	71	180	12.780
4 Gedos (Gediz) omurgası	1.390	60	83.400
5 On arşun tek	48	120	5.760
6 Bayağı mâne	352	63	22.176
7 Kara safir teki	500	63	31.500
8 Yeni çab	2.544	13	33.072
9 Sekiz arşun nerdiban sırtı	4	720	2.880
10 Altışar arşun basamaklık Karaağaç tahtası	31	360	11.160
11 Çam sivahı (?)	70	57	3.990
12 Filhoz İhlamur tabanı	150	80	12.000
13 Kurşun tahtası	513	69	35.397
14 Ağıl tahtası	4.167	12	50.004
15 İnebolu Çam tahtası	5.855	beher yüzü 720	42.156
16 Köy kurenası	6.000	3	18.000
17 Bedora	6.500	beherbini 420	2.730
18 Ücret-i Mâvene ve hammaliye kıt'at	18	240	4.320

YEKÜN 431.499

BE-HESAB-I KURUŞ 3.595 KURUŞ 99 AKÇE

AN-LAZİME-İ MİSMAR-I MÜTENVVİ'A			
SIRA CİNSİ	KIYME	KIYMETİ	TUTARI
1 Mismâr-ı Samako	645	38	24.510
2 Yerli Loncası	756	38	28.728
3 Mismâr-ı Zağra	928	38	35.264
4 Mismâr-ı Harabe	95	38	3.610
5 Mismâr-ı yeni kalıp	370	45	16.650
6 Mismâr-ı tahta	746	40	29.840
7 Mismâr-ı oluk	317	100	31.700
8 Mismâr-ı Baltık	155.000	beherbini 120	18.600
9 Mismâr-ı Bedavere	43.000	beherbini 40	1.720
10 Külünk kazma	19	60	1.140
11 Ağaç kürek	208	12	2.496
12 Arka küfesi	260	11	2.860
13 İhlamur ipi	450	3	1.350

14 Toprak girbalı	6	45	270
15 Çam koğa (Çam kova)	15	30	450
16 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			2.100

YEKÜN 201.288

BE-HESAB-I KURUŞ 1.167 KURUŞ 48 AKÇE

AN-LÂZİME-İ DOĞRAMACI			
1 İhlamur cam çerçevesi	87 aded 270,5 zira'	60	16.230
2 Sekiz toplu ağaç pencere parmaklığı	39	93	3.627
3 Yedişer toplu çira parmaklığı	36	90	3.240
4 Ücret-i kayık ve hammaliye			255

YEKÜN 23.352

BE-HESAB-I KURUŞ 194 KURUŞ 72 AKÇE

AN-LAZİME-İ TUĞLA VE HORASAN			
SIRA CİNSİ	KANTAR	KIYMETİ	TUTARI
1 Kireç (Çuval)	4.724 çuval 4.255 kantar	30	127.650
2 Horasan	677.5 keyl	90	87.986
3 Beylik tuğla	66.500	beherbini 540	35.910
4 Harcı çarşu tuğla	18.200	beherbini 1.200	21.840
5 Kireç nakli için ücret-i hammaliye ve himar 1 çuval			4.724
6 Kiremid	41.600 aded	beherbini 160	27.456
7 Kiremid nakli için ücret-i hammaliye ve Ücret-i himar			1.664
8 Tuğla nakli için hammaliye, himar	Yekün 84.700 aded	beherbini 75	6.352
9 Tuğla nakli için ücret-i mavene kıt'at	18	240	4.320

YEKÜN 317.900

BE-HESAB-I KURUŞ 2.649 KURUŞ 20 AKÇE

AN-LÂZİME-İ CAMCI			
1 Dökme tacla camı	19	90	1.710
2 Geçme orta tahta camı	1.655	12	19.860
3 Alçı	245 key	50	12.250
4 Tepe camı	105	12	1.260
5 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			450

YEKÜN 35.530

BE-HESAB-I KURUŞ 296 KURUŞ 10 AKÇE

AN-LÂZİME-İ ÇİLİNGİR			
1 Tepe camı için kurşun tahta	8 aded 137 kıyye	36	5.004
2 Ücret-i kayık			230
3 Cam rıhtı takımı	145	17	2.465
4 Orta kapu zerzesi	57	6	342
5 Kapu için kebir kol timuru	40 aded 19,5 kıyye	40	780

6 Kapular için mismâr ve somun	11	40	440
7 Han derununda iki aded matbah ocağı bacalarına timur koruma parmaklık hisn	32 adet 182,5 kıyye	37	6.752
8 Orta kapu için kilid	9 aded	91	820
9 Kebir kapu kilidi	1 aded	240	240

YEKÜN 17.073

BE HESAB-I KURUŞ 142 KURUŞ 33 AKÇE

AN- LAZIME-İ TAŞCIYAN

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Köprülük oda taşı	225	70	15.750
2 Basamaklık küfeki sırma	65 zıra'ı	50	3.250
3 Lağım kapağı	329	20	6.580
4 Molos taşı	13.672 çeki	12	164.064
5 Mezkur oda taşı için Ücret-i mavene kıt'at	4	240	960
6 kapı şöveleri için kırma	15 aded	35 zıra' Zir'ai 50	1.750
7 kömürlük için taban	15	60	900
8 Pencereler için kırma	20 aded		
	40 kıyye	50	2.000

YEKÜN 195.254

BE-HESAB-I KURUŞ 1.627 KURUŞ 14 AKÇE

ÜCRET-İ AMELAHÂ

SIRA CİNSİ	ADED	YEVMIYE	TUTARI
1 Ücret-i neccarân			
A- Kalfa neferen esâme	90	120	10.800
B- Neferatı esâme	3.545	70	248.150
		YEKÜN	258.950
2 Ücret-i marangozân			
A- Kalfa neferen esâme	32	80	2.560
B- Neferatı esâme	442	70	30.940
		YEKÜN	33.500
3 Ücret-i hamamcıyân			
A- Karhaneci neferen 1 esâme	89	90	8.010
B- Neferatı esâme	954	60	57.240
		YEKÜN	65.250
4 Ücret-i duvarcıyân			
A- Kalfa neferen esâme	148	70	10.360
B- Neferatı esâme	1.229	60	73.740
		YEKÜN	84.100
5 Ücret-i zinciran			
A- Serzinciran neferan 1 esâme	93	40	3.720

B- Neferâtı esâme	3.919	30	117.570
		YEKÜN	121.290
6 Ücret-i hammalat			
A- Neferen esâme	325	40	13.000
B- Neferatı esâme	174	60	10.440
		YEKÜN	23.440
7 Mu'temedan 2 esâme	174	60	10.440
8 Ebniye-i merkume için götürü kat'ı pazarolunan ücret-i nakkaş			39.000
9 Ebniye-i mezkure için götürü kat'ı pazar olunan ücret-i sıvacı			25.500

YEKÜN 651.030

BE-HESABI KURUŞ 5.425 KURUŞ 40 AKÇE

CEM'AN YEKÜN 15.607 KURUŞ 86 AKÇE

8

Evkaf-ı Hümâyûn'a İlhak olunan Tufancılar nâm mahalde müceddeden bina olunan bir bab Üsküdar menzil hânesi ve bir bab Gekboze (Gebze) menzilhânesi ve ittisalinde bir bab han ebniyeleri için iktiza eden ecnâs-ı kerâste ve mesâmîr ve kireç ve tuğla ve levazımât-ı saire ve ücret-i ameledir ki, ber-muceb-i defter zikrolunur.

Fi 15 Şevvâl sene 1172

1 Haziran 1759

AN-LAZİME-İ KERASTE			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Saray Mânesi	42	110	4.620
2 Bayağı mâne	195	63	12.285
3 Sütun mânesi	370	16	5.290
4 Altı arşun topaç	410	50	20.500
5 Kalas-ı dolabı	10	220	2.200
6 Kestane direği	200	10	2.000
7 Gördes omurgası	700	60	42.000
8 Yeni çap	2.270	15	34.050
9 Kara safir teki	50	52	2.600
10 Şile çubuğu	140	51	7.140
11 İznikmid ihlamur taban	20	55	1.100
12 Düdeği	50	50	2.500
13 Filyoz ihlamur tabanı	20	80	1.600
14 Dolma verger (?)	1.452,5	1,5	2.178
15 Badavere kirişi	164	17	6.188
16 Kogos tahtası	115	65	7.475
17 Ağa tahtası	1.800	12	21.600
18 İnebolu çam tahtası	3.650	beher yüzü 720	26.280
19 Kestane tahtası	1.750	8	14.000
20 Melan kuranası	1.056	9	9.504
21 Köy kuranası	4.350	3	134.050
22 Melan oluğu	6	100	600

23 Ücret-i mâvene ve hammaliye 6.840

YEKÜN 246.230

BE-HESABI KURUŞ 2.051 KURUŞ 110 AKÇE

AN-LÂZIME-İ MİSMÂR-I MUTENEVVİ'A

SIRA CİNSİ	KIYYE	KIYMET	TUTARI
1 Mismâr-ı Samako	110	38	4.180
2 Mismâr-ı Lonca	250	38	9.500
3 Yerli Loncası	330	38	12.540
4 Mismâr-ı Zağra	370	38	14.060
5 Mismâr-ı tahta	320	40	12.800
6 Mismâr-ı oluk	110	100	11.000
7 Mesamir-i yeni kalıp	61	45	2.745
8 Mismâr-ı Baş	65.000	beherbini 120	7.800
9 Mismâr-ı Mora	15.000	beher bini 40	600
10 Külünk kazma	5	75	375
11 Ağaç kürek	160	15	2.400
12 Çam koğa (kova)	20	30	600
13 İhlamur ipi	300	3	900
14 Toprak girbalı	4	50	200
15 Arka küfesi	155	11	1.705
16 Ücret-i kayık			1.100

YEKÜN 82.505

BE-HESABI KURUŞ 687 KURUŞ 65 AKÇE

AN-LÂZIME-İ TUĞLA VE KİREÇ VE ÜCRET-İ NAKLİYE

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Beylik topaç tuğla	10.200	Beher yüzü 54	5.508
2 Kireç	690 çuval 620 kantar	30	18.600
3 Horasan	750 keyl	11	8.250
4 Çöp keten	378	6	2.268
5 Tuğla nakli için ücret-i hammaliye-i hımar	10.200 tuğla	Beher bini 75	765
6 Kireç nakli için ücret-i hammaliye-i hımar	690 çuval	1	690
7 Ücret-i mâvene ve hammaliye	2 kıt'at	240	480

YEKÜN 36.561

BE-HESABI KURUŞ 304 KURUŞ 81 AKÇE

AN-LÂZIME-İ DOĞRAMACI

1 İhlamur pencere kanadı	14 çift, 24 zira'	60	1.440
2 Altışar toplu, ağaç pencere parmaklığı	29	45	1.305
3 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			580
4 Dökme tavla cami	15 çift	240	3.600
5 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			180

YEKÜN 7.105

BE-HESABI KURUŞ 59 KURUŞ 25 AKÇE

AN-LÂZİME-İ ÇİLİNGİR

1 Pencere peştevanı takım	14	60	480
2 Çam rıhtı takım	8	15	120
3 Ahur kapuları için zıvana	11,5 kıyye	45	517
4 Kebir kapu halkası	6	55	330
5 Kebir kapu zezesi	6	50	300
6 Orta kapu zezesi	110	6	660
7 Ahur kapuları için vasat zeze (zerze)	25	20	500
8 Kal'lı vasat kapu halkası	11	30	330
9 Kal'lı dolap halkası	60	5	300
10 Dolap zezesi (zerzesi)	160	3	480
11 Karga burnu	40	3	120
12 Bel timuru (demiri)	20	6	120
13 Küre zezesi (zerzesi)	14	9	126
14 Kebir kilid	3	270	810
15 Fuçi halkası	4	6	24
16 Oluk zinciri	15	24	360
17 Han kapusuna kebir zincir	1		180

YEKÜN 6.133

YEKÜN * 6.117

BE HESAB-I KURUŞ 51 KURUŞ 13 AKÇE

AN-LÂZİME-İ BAZ

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Kapaklık taş	354	20	7.080
2 Kenifler için kıfan (?)	42	40	1.680
3 Molos taşı	çeki 4.960	çeki 11	54.560
4 Duvarlar için kireç	90.880	beher bini 240	21.792
5 Saman	kıl'at 27	57	1.539
6 Kireç nakli için hammaliye-i hınar	9.800	beher bini 57	5.175
7 Kiremid	87.000	beher bini 720	62.640
Hammaliye			+ 3.480
			= 66.120

YEKÜN 157.946

BE-HESAB-I KURUŞ 1.316 KURUŞ 26 AKÇE

ÜCRET-İ AMELEHÂ

SIRA AÇIKLAMA	ADED	YEVMIYE	TUTARI
1 Ücret-i Naccarân			
A- Kalfa neferan 1 esâme	46	120	5.520
B- Neferâtı esâme	1.314	70	+ 91.980
		YEKÜN	97.500
2 Ücret-i Duvarcıyan			
A- Kalfa neferân esâme	46	70	3.220
B- Neferâtı esâme	934	60	+ 56.040
		YEKÜN	59.260
3 Ücret-i Lağımciyân			
A- Serlağım-ı neferân 1 esâme	47	70	3.290
B- Neferâtı esâme	477	60	+ 28.620
		YEKÜN	31.910
4 Ücret-i Hamâlât			

A- Serhammâl neferân 1 esâma	46	50	2.300
B- Neferâtı esâme	465	40	+ 18.600
		YEKÜN	20.900
5 Ücret-i Zinciran			
A- Serzincirân neferân 1 esâme	51	40	2.040
B- Neferâtı esâme	2.175	30	+ 65.250
		YEKÜN	67.290
6 Ücret-i mu'temed neferân-ı esâme	90	60	5.400
7 Ebniye-i mezbureler için götürü pazar olunan			
A- Ücret-i Nakkaş			8.400
B- Ücret-i Sivacı			+ 4.800

YEKÜN 13.200

YEKÜN 295.460

BE- HESAB-I KURUŞ 2.462 KURUŞ 20 AKÇE

CEM'AN YEKÜN 6.932 KURUŞ 100 AKÇE

Def'a-i ûlada ebniye-i camii Humâyûn ve su yolları ve Helvacı ve çörekçi ve ittisalinde olan dükkânlar ve Yasdıkcı kârhâneleri ve kâtib-i Vakıf Hanesini ve Hama ta'miri ve ittisâlinde olan haneler Han'ın masrafları için cem'an Yekün 327.624 Kuruş 31 Akçe.

YALNIZ ÜÇ YÜZ, YİRMİYEDİBİN ALTİYÜZYİRMİDÖRT KURUŞLA, OTUZBİR AKÇEDİR.

9 Camii Şerif'in bundan akdem yetmişüç senesi şehri Recep-i Şerifi'nin yirminci gününe gelince matlub-u Humâyûn-u Hazret-i Cihandâr-ı buyurulan masarifat-ı defter-i müfredat üzere tahrir ve tekevün olunup arz olunduktan sonra, tarih-i mezkûreden yetmişdört senesi Cemaziyel-ülâ gayetine değin tekmil-i bina-i Camii Şerif için bâdehu uaki olan masarifatın mukarrerât defteridir ki, zikrolunur.

**An gurrei Recep Sene 1172 ilâ gayei Zilkade Sene
16 Mart 1759 - 22 Haziran 1761**

AN- LAZIME-I ECNAS-I KERASTE			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 On iki arşun çiftesi	20	270	5.400
2 On arşun çiftesi	20	175	3.400
3 Saray mânesi	100	135	13.500
4 Bayağı mâne	100	69	6.900
5 Karaağaç tahtası	13	360	4.680
6 İnebolu tabanı	106	30	3.180
7 Gerdos (Gördes) omurgası	850	60	51.000
8 Sakarya omurgası	150	78	11.700
9 Kilimli omurgası	150	43	6.350
10 Kogos tahtası	676	70	47.320
11 İnebolu çam tahtası	1.000	8	8.000
12 Kalas ihlamuru tahtası	13	330	4.290
13 Hardış eğrisi	10	75	750
14 Çapa eğrisi	1	480	480
15 Filengilik (?) gürgân	10	310	3.100
16 Balta tahtası	9	480	4.320
17 İhlamur tomruk	1	260	260
18 Meşe İnebolu omurgası	186	100	18.600
19 Kebir kestane tahtası	1.100	18	19.800
20 Gürgân (gürgen) ağa tahtası	300	12	3.600
21 Meşe istefan omurgası	132	144	19.008
22 Teknelik kalas	54	600	32.400
23 Kalas ihlamur tahtası	200	360	72.000

24 Minare külâhına çam sürgün	20	132	2.640
25 Kebir ihlamur tahtası	20	390	7.800
26 Ücret-i mâvene kıt'at	20	240	4.800
27 Mâvenelere tahmil için ücret-i hammaliye			2.400

YEKÜN 293.178

BE-HESAB-I KURUŞ 2.443 KURUŞ 18 AKÇE

AN-LÂZİME-İ AHEN			
SIRA CİNSİ	ADED/KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
1 Hadd-i divanilerine hatlık kebir	2 takım		
timur giriş ve semt ve enik	133 aded		
	12.257,5 kıyye		
Ayazma Sarayı infadı mevcudesi	— 2.100		
	10.157,5 kıyye	37	375.827
2 Camii Şerif'in ayakları derununa ve müezzin mahfellerine ve son cemaat kubbeleri üzerine demir çenber giriş	141 aded		
	4.760 kıyye	26	171.360
3 Camii Şerif haulu kubbelerinin katanhaneleri (?) ve kubbe etrafında kuleleri, demir pencereleri üzerine ve kubbe kilitleri etrafına demir giriş ve civata	42 aded		
	1.109 kıyye	36	39.924
4 Abdest odasının üst ve alt kat dehlizlerinin ve bedel (merdiven) başlarına demir giriş ve civata ve somun	114 aded		
	817 kıyye	36	29.414
5 Abdest odasının altına ve kafa tahtası ve havale camları üzerine demir çenber giriş	37 aded		
	1.333 kıyye	36	47.988
6 Minare için timur seren ve çenber	11 aded		
	86,5 kıyye	36	3.114
7 Ücret-i mâvene ve hammaliye			26.220
8 Ayazma Sarayı enkazındandır Timur .. kebir (1 aded) ... sağır (3 aded)	512 kıyye	12	6.144
			= 687.706

BE-HESAB-I KURUŞ 5.730 KURUŞ 106 AKÇE

AN-LÂZİME-İ MESAMİR-İ MÜTENEVVI'A			
SIRA CİNSİ	ADED/KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
1 Ketan ma'a zıvana	8.695,5	36	313.038
2 Mismar-ı mahlut	3.313	35	115.955
3 Mismar-ı tahta	350	40	14.000
4 Mismar-ı oluk		beha	4.800
5 Minare külâhı için mismar	45	40	1.800
6 Dehlizler için başsız zıvanalı mismar	264 aded	6	1.584
7 Perdeler için mismar-ı zad	185	8	1.480
8 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			2.468

YEKÜN 455.125

BE-HESAB-I KURUŞ 3.792 KURUŞ 85 AKÇE

AN-LÂZIME-İ ECNAS-I MERMER VESAİR

1 Mermer-i hüfle ve sütun	13 kıt'at		
mânif (?) matar	3.820,5 kıyye	100	382.050
2 Elvân-ı Somaki mermer	97 aded	2.760	267.720
3 Siyah sütun gıyasi kürsu taşlık	4 aded	2.400	9.600
4 Gıyasi mermer ervir-i tarapa	16 aded	180	2.880
5 İstendil mermeri	112 aded	120	13.440

YEKÜN 675.690**BE-HESAB-I KURUŞ 5.630 KURUŞ 90 AKÇE**

10

AN-LÂZIME-İ KİREÇ VE HORASAN

1 Kireç-i kayık	45 kantar		
	3.602 kıyye	2	108.060
2 Ücret-i hammaliye-i kirec	4.020 çuval	1	4.020
3 Horasan	4.396 kıyye	9	39.564

YEKÜN 151.644**BE-HESAB-I KURUŞ 1.263 KURUŞ84 AKÇE****AN-LÂZIME-İ ECNAS-I TUĞLA**

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMETİ	TUTARI
1 Kebir kubbe tuğlası	12.307	15	184.605
2 Kuzu tuğla	6.248	7,5	46.860
3 Beylik çarşu tuğla	13.075	Beherbini 1.500	19.612
4 Harcı çarşu tuğla	10.600	Beherbini 1.200	12.720
5 Beylik ma'a topaç tuğla	137.620	Beherbini 540	74.314
6 Ücret-i hammaliye-i kubbe tuğlası	18.555	Beherbini 15	2.783
7 Ücret-i hammaliye-i tuğla	161.295	Beheri 75	120.097
8 Tuğla nakli için ücret-i mâvene	44 kıt'at	240	10.560

YEKÜN 368.551**BE-HESAB-I KURUŞ 3.029 KURUŞ 72 AKÇE****CAMİİ ŞERİF 'İN SOM DUVAR DERZLERİ İÇÜN ALÇI**

SIRA CİNSİ	KIYYESİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Alçı keyl	1.919,5	beheri 45	86.197
2 Ücret-i kayık ma'a hammaliye	kıt'at 22	120	2.640
3 Ögün için rugan-ı bezir	1.514	37	56.018
4 Ücret-i hammaliye	nefer 22	beheri 9	198
5 Baha-i pembe-i ham (işlenmemiş pamuk)	13	84	1.092
6 Fuyum keteni	186	50	9.300
7 Mermer kireç keyl	1.161	40	46.440
8 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.530

YEKÜN 803.419**BE-HESAB-I KURUŞ 1.695 KURUŞ 15 AKÇE**

AN-LÂZİME-İ ECNAS-I KÜFEKİ				
SIRA CİNSİ	ADEDİ	ZİRAT	KIYMETİ	TUTARI
1 Çifte taban	3.015	4.898	200	979.600
2 Sade taban	3.939	5.455	100	545.500
3 Sütun	454	2.465,5	100	246.500
4 Hülle	128	447,5	120	53.700
5 Kemer	1.514	1.473,5	60	88.410
6 Kıрма	91	143	50	7.150
7 Kapak	167	737	30	22.110
8 Battal Kürsi	5	--	200	1.000
9 Kebir Kürsi	47	--	120	5.640
10 Orta Kürsi	51	--	60	3.060
11 Kubbe kilidi	1	--	3.000	3.000
12 Moloz taşı	7.269	çeki	120	87.228
(kayık ve hammaliyesiyle)				
13 Ücret-i mâvene ma'â hammaliye	823	kıt'at	60	493.800

YEKÜN 2.536.748

BE-HESAB-I KURUŞ 21.139 KURUŞ 68 AKÇE

AN-LEVAZİM-I KURŞUN			
1 Camii Şerif'in ketan ve zıvana ve kiriş ve etek ve semt haznelerine sebki olunan kurşun	44.020 kıyye 1.000 kantar 20 kıyye		beher kantarı 1.160
2 Camii Şerif'in kebir ve sagir kubbeleri sakıflarına ve kafa tahtalarına ve pencerelerine puşide kurşun tahta	2.291 aded 47.651 kıyye 1.081,5 kantar 15 kıyye		beher kantarı 1.140
3 Tahta kurşun seki için beher... kubbesinden haktar için ihraç olunan ikişer vukiyyeden	952 kıyye 21,5 kantar 6 kıyye		beher kantarı 1.140
4 Külçe kurşun tahtasının ülenmeleriy çün ücret-i dökme	47.601 kıyye		beher kıyyesi 2,5
5 Karhane-i mezbureden ebniye-i merkume nakli için ücret-i mâvene ve hammaliye			52.096

YEKÜN 2.569.579

BE-HESAB-I KURUŞ 21.413 KURUŞ 19 PARA

AN-LÂZİME-İ DÖKMECİ			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Pirinç cenber ve bilazik	295,5 kıyye 114 aded	beheri 225	66.543
2 Camii Şerif kubbeleri için kebir ve sagir nuhas kazgan (bakır kazan)	1.621 16 aded 621 keyl	kıyyesi 270 100 kıyye	167.737
3 Kazgan-ı mezkurlar için	59 aded	kıyyesi	

nuhas diplik ve alem	926,5 kıyye	270	250.020
4 Mahfel-i hümâyûn sebil	2 aded	kıyyesi	
abdestliklerine nisîf nuhas çenber	1,5 kıyye	270	405
5 Abdesthaneler için piriñç	9 aded	adedi	
musluk ma'a ketan		300	2.700
6 Kenifler için sagir lüle	6 aded	45	270
7 Büyük hazne için tunç	2 aded	kıyyesi	
hırep lülesi	7,5 kıyye	120	900
8 Ayazma için piriñç lüle	1 aded	kıyyesi	
	2 kıyye	270	540
9 Kebir ve sagir somun	6 aded	tanesi	
	198 kıyye	240	47.520
10 Dergah kapusuna piriñç halka	1 aded	1.200	1.200
11 Haulu kapularına piriñç halka	6 aded	kıyyesi	
	14 kıyye	225	5.150
12 Su çeşmesi için piriñç lüle ve savak	7 kıyye	225	1.575
13 Nuhas özel sifesi (?)	3 aded	480	1.320
14 Kurşun için nuhas tava	8 aded		
ve çanak	26 kıyye	180	4.680
15 Kubbe kazganları ve alemleri			
içün yaldız altun	255,5 aded	465	118.807
16 Mesarifât-ı yaldız ma'a üstaziye			20.901
17 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			3.000
		YEKÜN	691.363
Canıb-i müdürden def'aten ahzolanun			277.500
Nuhas hamama göre..... (?)			413.863
Defa Yıldız Kasrı nakzından alınan tunç kapı 100 zira'		59,5 kıyye	-3.585
		YEKÜN	410.278
BE-HESAB-I KURUŞ			3.418 KURUŞ 18 PARA

AN-LÂZİME-İ KAFES

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Mahfel-i hümâyûn direk aralarına kafes	5 aded 20 zira'	beheri 150	3.000
2 Mahfel-i hümâyûn taşrasına (?) kafes	2 aded 12 zira'	150	1.800
3 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			360
		YEKÜN	5.160
BE-HESAB-I KURUŞ			43 KURUŞ

AN-LÂZİME-İ DOĞRAMACI

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMET	TUTARI
1 Kebir ceviz haulu ve dergâh kapusu	2	9.600	19.200
2 Abdest oda-yı hümâyûnu ve dehliz ve			

kenifler için ceviz kapu	6	4.200	25.200
3 Mahfel-i hümayûn ve mahfel yollarına ceviz sagir kapu	3	2.400	7.200
4 Mahfel-i Hümayûn'a ceviz pencere kanadı	1 4,5 zira'	360	1.620
5 Abdest oda-yı Hümayûnu'na ceviz pencere ve dolap kanadı	8 çift 16 aded	150	2.400
6 Oda-i mezkure ceviz cam çerçevesi	8 çift 12 aded	150	1.800
7 Camii Şerif'in üst ve alt kat direk aralarına ceviz cam çerçevesi	10 çift 111 zira'	150	16.650
8 Camii Şerif'in zemin pencerelerine ceviz cam çerçevesi	22 çift 93,5 zira'	150	14.025
9 Son cemaat kemerlerinin altına ceviz cam çerçevesi	1 çift 22,5 zira'	150	3.375
10 Kebir ihlamur doğrama havlu kapusu	2 aded	4.200	8.400
11 Abdest oda-yı Hümayûn'u yollarına ihlamur nerdiban kapusu	3 aded	960	2.880
12 Müezzin mahfeli beyninde ihlamur perde kapusu	1 aded 5,5 zira'	80	440
13 Kanadil-i tabaka yollarına ihlamur kapu	2 aded 6 zira'	80	480
14 Camii Şerif'in zemin pencerelerine ihlamur kanat	20 çift 90 zira'	80	7.200
15 Abdest odayı Hümayûn'u dairesine pencere kanadı ve cam çerçevesi	8 aded 16 zira'	80	1.280
16 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			4.200

YEKÜN 116.350

BE-HESAB-I KURUŞ 969 KURUŞ 70 AKÇE

AN - LÂZİME-İ ÇIKRIKÇI			
17 Deve Kuşu yumurtaları için ihlamur oyma	524 aded	40	21.040
18 Devekuşu yumurtalarının aralarına ihlamur zencir başı	16	30	480
19 Kebir ihlamur zencir başı	6	300	1.800
20 Minber külahı için ihlamur alem	1	120	120
21 Mühr-ü Süleymanlar ve askı zincirleri için ihlamur kordon	3	220	660
22 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.065

YEKÜN 25.165

BE - HESAB - I KURUŞ 208 KURUŞ 105 AKÇE

AN LÂZİME-İ CAMCI			
23 Camii Şerif'e kebir dökme taula camı	65 çift	2.160	140.400
24 Abdest oda-yı Hümâyûnu'na işleme dökme taula cam	7 çift	720	5.040
25 Abdest oda-yı Hümâyûnu'nun dehliz direk kemerleri altına taula camı	10 çift	720	7.200
26 Oda-yı Hümâyûn'un alt kat çapa direk kemerleri altına taula camı	5 aded	480	2.400
27 Son cematın çapa direk kemerleri altına dökme cam	18 aded	780	14.040
28 Kargir mekteb ittisalinde vâki' odalar için kebir taula cam	10 çift	480	4.800
29 Camii Şerif'in işleme camlarına geçme etme cam	7 aded	2.160	15.120
30 Camii Şerif'in zemin pencerelerine rubu' geçme cam	200 aded	75	15.000
31 Abdest oda-yı Hümâyûnu'na yarım zira' geçme cam	48 aded	50	2.400
32 Camii Şerif'in dehliz ve direk aralarına geçme örtme cam	177 aded	12	1.124
33 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			4.200

YEKÜN 218.724

BE-HESAB-I KURUŞ 1.822 KURUŞ 84 AKÇE

AN-LÂZİME-İ ALTUNCU			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Altun varak	99,5 refse(?)	1.320	131.340
2 Sîm varak	3 refse	150	450
3 Lâmizi	15,5 kıyye	600	9.300

YEKÜN 141.090

BE-HESAB-I KURUŞ 1.175 KURUŞ 90 AKÇE

AN-LÂZİME-İ EŞYA-I BOYA-I MÜTENEVVİ'A			
SIRA CİNSİ	KIYYESİ	FİATI	TUTARI
1 Sülügân	115	60	6.900
2 Agyer-i isfidaç	111	45	5.310
3 Firengi isfidaç	171	70	11.970
4 Kaba Zingar	31	240	7.440
5 Çam sakızı	35	15	525
6 Sarı tutkal	50	70	3.500
7 Beç çevri	1.960	15	29.400
8 Zencefre	3.200	20	64.000
9 Laciverd	27	240	6.480

10 Acem zerenfi	5	80	400
11 Siyah tutkal	20	45	900
12 Lacicerd	100 sem (?)	4	400
13 Botagamya	100 sem	4	400
14 Fermez	100 sem	6	600
15 Lotar (?)	50 sem	4	200
16 Gülbahar	3	90	270
17 Deve siyahı	7	60	420
18 Cila toprağı	13	120	1.560
19 Rukan-ı nef-i Acem	8	720	5.760
20 Rukan-ı ardiç	12	420	5.040
21 Rukan-ı nef	178	40	7.120
22 Fırçalık muy (tüy)	13	330	4.290
23 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.980

YEKÜN 107.265

BE- HESAB-I KURUŞ 893 KURUŞ 105 AKÇE

HAZNE DEN ÇEŞMEYE VE MUSLUKLARA CEREBAN EDEN MÂ-İ LEZİZ YOLLARI İÇÜN

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Armut künkü	100	35	3.500
2 Kendir ketan	242 kıyye	40	9.680
3 Kendir ipi	168 kıyye	37,61	6.320
4 Kal'ı baha	36 kıyye	120	4.320
5 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.080

YEKÜN 24.900

BE-HESAB-I KURUŞ 207 KURUŞ 60 AKÇE

AN-LÂZİME-İ ÇİLİNGİR

SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYYESİ	FİATI	TUTARI
1 Dökme tavla cam temürü	66	1216	33	44.992
2 Camii Şerif kapuları için temür ökçelik	takım	252,5	45	11.362
3 Camii Şerif kapuları için kol temürü	9 çift	87	36	3.132
4 Askılar için temür kazıklı halka	71	154	40	6.160
5 Orta kubbe için kebir zincir	5	70	65	4.550
6 Çarmık zinciri	8	71	50 zira'	3.550
7 Kanâdil tabakaları ve hücurât önünde bahçe temür parmaklık	89	3.365	45	134.600
8 Abdest muslukları üzerine temur deve boynu	7	125	40	5.000
9 Mahfel-i Hümâyûn'a daire temürü	1	11	40	440
10 Abdest oda-yı Hümâyûn'u için beşer toplu musluk	6	150	45	6.750

11 Askı tel zincirlerine temür çapraz	194	--	6	1.164
12 Çarmık zenciri için çapraz ma'a halka	77	--	8	616
13 Kanadil sopaları için çönbe temür	48	--	24	1.152
14 Temür kanadil-i evveli	353	--	10	3.530
15 Dehliz direklerine kanadil içün deve boynu	6	--	24	144
16 Minara korkulukları için zivana temürü...	79	--	5	395
17 Kal'ılı mismar (çivi) ve halka ve maymuncuk dökme zeze	319	--	6	1.914
18 Temür demrali halka	72	--	27	1.944
19 Kırkbir kanatlı temür top	1	--	1.900	1.900
20 Kebir kubbe ortasına temür Mühr-ü Süleyman	1	ma'a takım	--	1.800
21 Vasat Mühr-ü Süleyman	7	ma'a takım	--	600
22 Camii Şerif üzeri için temür askı çubukları	43	142	52	7.384
23 Minare kolları için çölpeli menteşe	120	--	15	1.100
24 Camii Şerif pencereleri için yıldızlı musanna' çam rıhtı	63	--	200	12.600
25 Yıldızlı Çam aşurmanı	100	--	10	1.000
26 Mahfel-i Hümayûn kafeslerine yıldızlı çam rıhtı	3	--	100	300
27 Abdest odasına desatir yıldızlı nuhas halka	20	--	30	600
28 Minberin semai direklerinin civataları içün Yıldızlı baha ve üstadiye				2.400
29 Havlu ve dergâh kapularına kebir kilid	4	--	1.800	7.200
30 Camii Şerif derunundaki hücre ve sair mahallere vasad kilid	18	--	180	3.240
31 Su yolları musluk kollarına kilid	4	--	75	300
32 Dolap kilidi ma'a sürme	4	--	75	300
33 Ücret-i kayık ma'a hammaliye				12.650

YEKÜN 289.068

BE-HESAB-I KURUŞI 2.408 KURUŞ 108 AKÇE

AN-LÂZIME-İ ECNAS-I AVİZE

SIRA CİNSİ	ADED	KIYYE	KIYMET	TUTARI
1 İbrişim püskül	375	7.950 santim	15	119.250
2 Mahfel-i Hümayûn'a som sırma püskül	5	174 santim	60	10.440
3 Kılıdallı püskül	3	110 santim	30	3.300

4 Kubbelere ve kemerlere örme temür zencir	62	332,5 kıyye	210	69.825
5 Pirinç örme zencir	3	4,5 kıyye	550	2.475
6 Askı topları için pirinç tel	--	12,5 keyl	330	4.125
7 Kartâdil için pirinç tel zencir	298	24 kıyye	660	15.840
8 Ma'den tel zencir	27 top	--	45	1.215
9 Mühr-ü Süleymanlar için demür zencir	50	16,5 kıyye	300	4.950
10 Ma'den tel zencir	45	--	165	7.425
11 Elmas .... billur askı	75	--	225	16.875
		ma'a üstadiye		
12 Deve kuşu yumurta ma'a yıldız	151	--	130	19.630
13 Billur kanâdil	1.265	--	10	12.650
14 Minare için şişe kanadil	100	--	4	400
15 Kanâdil için kaz ayağı	1.000	--	2	2.000
16 Ücret-i kayık ma'a hammaliye				4.158

YEKÜN 294.573

BE-HESAB-I KURUŞ 2.454 KURUŞ 93 AKÇE

BERÂ-YI MESARİFÂT-I MÜTEFERRİKA-İ CAMİİ ŞERİF

SIRA CİNSİ	ADET/KIYYE	KIYMETİ	TUTARI	
1 Şem'i asel	173	180	31.140	
	ma'a üstadiye			
2 Rugen-i zeyt	189,5	40	7.580	
3 Baha-i rugen-i kürsi	2	720	1.440	
4 Lazime-i çöpketan	2.312	6	13.872	
5 Ücret-i kubbe-i ketan	2.312	1,5	3.468	
6 Çarub-u meydan	620	--	6	3.720
7 Çarub-u çalı	1.030	--	1,5	1.545
8 Kubbe kilidi etrafına sagir kaytan	58	--	30	1.740
9 Hâk-i ibrik	320	--	3	960
10 Minare külahı altına laciverdi cebni yıldız	23	--	180	4.140
11 Temür törpü	488	--	18	8.784
12 Temür hızar	9	--	440	3.960
13 Simbâre (zımpara)	357	--	12	4.284
14 Toprak gırbalı	17	--	70	1.190
15 Hammallar için âlât...	667	--	48	32.016
16 Hammal sığı	135	--	90	12.150
17 İhlamur ipi	1.600	--	3	4.800
18 Moloz küfesi	620	--	11	6.820
19 Ağaç kürek	1.410	--	12	16.920
20 Su fıçusu	5	--	90	450
21 Jebre	2		540	1.080

22 Yıldız için eczâ		62 45	2.790
23 Sıva için asel		626 35	21.910
24 Sıva için yumurta	8.750	--beheryüzü 77	6.737
25 Baha-i çam koğa	135	-- 24	3.240
26 Şem'i asel için kâfur		20 240	4.800
27 Muvakkit odasına çartek (?) çılar (çalar) asma saat	1	-- --	7.200
28 Camii Şerifin havlu ve sokak kaldırımları için kaldırıcı ücreti	4771	-- 4	19.084
29 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			2.580

YEKÜN 230.400

BE-HESAB-I KURUŞ 1.290 KURUŞ

AN-LÂZIME-İ PERDECİ			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Abdest oda-yı Hümâyûn'u Dairesinde üç adet kapu perdeleri için çuha	17 zira'	315	5.355
2 Oda-yı Hümâyûn'un feukinde ve tahtındaki dehliz aralarına ve son cemaat mahallerine yirmidört adet perdeler için cengâ ve kirbâs-ı Gedos	126 top	228	28.728
3 Mezbur perdeler için kırmızı bez	101.5 top	240	24.360
4 İnce tirit	7 top	330	2.310
5 Perdeler için kolon ma'a taban	149,5 kıyye	140	20.930
6 Yelken bezi	17 top	180	3.060
7 Dergâh ve dehliz kapuları için perdelik aba	112 zira'	30	3.360
8 Mezbur perdeler için köselbeha	--	--	3.660
9 Bahâ-i iyne ... ma'a halka	--	--	2.040
10 Bahâ-i sırık	125	20	2.500
11 Ücret-i perdecî esâme	304	60	18.240
12 İnce kolon	312 zira'	6	1.872

YEKÜN 116.415

BE-HESAB-I KURUŞ 970 KURUŞ 15 AKÇE

CAMİİ ŞERİFİN DERUN VE BİRÜNÜ VE ABDEST ODA-YI HÜMÂYÛN'U VE SAİR MAHALLERE FERŞ OLUNAN LÂZIME-İ HASIR-I MİSR-İ VE HASIR-I SAZ			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMETİ	TUTARI
1 Hattabi battal hasır	80	180	14.400
2 Hattabi hafned (?) hasırı	24	840	20.160
3 Hattabi Bey battal hasırı	5	600	3.000
4 Hasır-ı saz	300	30	9.000
5 Ücret-i hasırcı esâme	54	45	2.430
6 Ücret-i hammaliye ma'a kayık			1.877

YEKÜN 50.867

BE-HESAB-I KURUŞ 423 KURUŞ 107 AKÇE

AN-LAZİME-İ MEFRUŞATI-YORGANI			
SIRA CİNSİ	ADED	ZİRA' KIYMET	TUTARI
1 Mihrablı münakkaş kalıçe	12	887 210	186.270
2 Mihrabsız münakkaş kalıçe	6	210,5 180	37.890
3 Mihrab ve minber ve kürsi önlerine seccade	3	-- 1.920	5.790
4 Mahfel-i Hümayun ve abdest oda-yı Hümayün'uyçün kıldanlı yastık	çift 3	-- 2.100	6.300
5 Mezburelere güzey gılaf-ı kütni	3 top	-- 1.200	3.600
6 Köşe yastığı için telli hattabî	6,5 zira'	-- 540	3.150
7 Yüz yastıkları için cesim basma yemeni	3 top	-- 360	1.080
8 Mezkur astarlık çine tülbendi	1,5 top	-- 240	360
9 Yastık ve minder gilifiyçün Kirbâs-ı Eğridir	15 top	-- 120	1.800
10 Abdest odasına ve Taht-ı Hümayün'a puşide kırmızı bez	18,5 top	-- 225	4.162
11 Minder ve yasdıklar için penbe-i ham	--	192 84	16.128
12 Taht-ı Hümayün ve abdest odası mak'adlarına ibrişim saçak	375 santim	--- 13	4.875
13 Taht-ı Hümayün ve abdest odasına mak'adlık ve kapularına perdelik çuha	15,5 zir'a	--- 300	4.650
14 Abdest oda-yı Hümayün'a suzli (?) şilte	1	-- --	4.800
15 Mezkur som kıldanlı saçak	12,5 santim	-- 36	450
16 Mahfel-i Hümayün'a hoya kafeszar perdesi	1 20 zira'	-- 210	1.260
17 Minberin merdiban basamakları üzerine çuha	6 zira'	--- 210	1.260
18 Ücret-i hulle yorgani esâme	51	---- 60	3.060
19 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			600

YEKÜN 290.555

BE-HESAB-I KURUŞ 2.421 KURUŞ 35 AKÇE

14

ÜCRET-İ AMELEHÂ-İ CAMİİ ŞERİF			
SIRA AÇIKLAMA	PUANTAJ	YEVMIYE	TUTARI
1 Ücret-i Tasciyân			
A-Kalfa neferen esâme	220,5	120	26.460
B-Kârhaneci neferen -2 esâme	435	90	39.150
C- Neferâtı esâme	90.810	70	6.356.700

YEKÜN 6.422.310

BE-HESAB-I KURUŞ 53.519 KURUŞ 30 AKÇE

2 ÜCRET-İ NECCARAN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	220,5	120	26.460
B- Kârhâneci neferen 1 esâme	225,5	80	18.040
C- Neferâtı esâme	5.973,5	70	418.145
YEKÜN			462.645
BE-HESAB-I KURUŞ 3.855 KURUŞ 45 AKÇE			
3- ÜCRET-İ MARANGOZAN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	197,5	80	15.800
B- Neferâtı esâme	492	70	34.440
YEKÜN			50.240
BE-HESAB-I KURUŞ 418 KURUŞ 80 AKÇE			
4 ÜCRET-İ HAMAMCIYÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	178,5	120	21.420
B- Kârhâneci neferen 2 esâme	369	90	33.210
C- Neferâtı esâme	1.839	60	110.340
YEKÜN			164.970
BE-HESAB-I KURUŞ 1.374 KURUŞ 90 AKÇE			
5 ÜCRET-İ DUVARCIYÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	173,5	70	12.145
B- Neferâtı esâme	1.199,5	60	71.970
YEKÜN			84.115
BE-HESAB-I KURUŞ 700 KURUŞ 115 AKÇE			
6 ÜCRET-İ LAGIMCIYÂN			
A- Serlağım-i neferen 1 esâme	205,5	70	14.385
B- Neferâtı esâme	1.413	60	84.780
YEKÜN			99.165
BE-HESAB-I KURUŞ 826 KURUŞ 45 AKÇE			
7 ÜCRET-İ SIVACIYÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	209,5	90	18.855
B- Neferâtı esâme	2.642	70	184.940
YEKÜN			203.795
BE-HESAB-I KURUŞ 1.698 KURUŞ 35 AKÇE			
8 ÜCRET-İ NAKKAŞÂN			
A- Kalfa neferen 2 esâme	175	90	15.750
b- Neferâtı esâme	493	70	34.510
YEKÜN			50.260
BE-HESAB-I KURUŞ 418 KURUŞ 100 AKÇE			
9 ÜCRET-İ RAHABİYÂN			
A-Kalfa neferen 1 esâme	18	70	1.260
B- Neferâtı esâme	149	60	8.940
YEKÜN			10.200
BE-HESAB-I KURUŞ 85 KURUŞ			

10 ÜCRET-İ HAMAMCIYÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	7	90	630
B- Neferâtı esâme	31	70	2.170
YEKÜN			2.800
BE-HESAB-I KURUŞ 23 KURUŞ 40 AKÇE			
11 ÜCRET-İ ZİNCİRÂN			
A- Neferen 12 esâme	322	70	22.540
B- Serlehimci neferen 1 esâme	49	120	5.880
YEKÜN			28.420
BE-HESAB-I KURUŞ 236 KURUŞ 100 AKÇE			
12 ÜCRET-İ KURŞUNCUYÂN			
A- Serkurşuncu neferen 1 esâme	56	120	6.720
B- Neferâtı 3 esâme	98	90	8.820
YEKÜN			15.540
BE-HESAB-I KURUŞ 129 KURUŞ 60 AKÇE			
13 ÜCRET-İ HAMMALAT			
A- Ser hammal neferen 1 esâme	218	60	13.080
B- Neferâtı neferen esâme	15.549	40	621.960
YEKÜN			635.040
BE-HESAB-I KURUŞ 5.292 KURUŞ			
14 ÜCRET-İ ZİNCİRÂN			
A- Zerzincir neferen 2 esâme	531	40	21.240
B- Neferâtı esâme	32.192	30	965.760
YEKÜN			987.000
BE-HESAB-I KURUŞ 8.225 KURUŞ			
15 ÜCRET-İ TUNCIYÂN-I KÜNCEL (?)			
Neferen 9 esâme	1.990	30	59.700
BE-HESAB-I KURUŞ 497 KURUŞ 60 AKÇE			
16 ÜCRET-İ KÂTİP			
Neferen 2 esâme	441	90	39.690
BE-HESAB-I KURUŞ 330 KURUŞ 90 AKÇE			
17 ÜCRET-İ MÜTEMEDÂN			
Neferen 22 esâme	5.606	60	336.360
BE-HESAB-I KURUŞ 2.803 KURUŞ			
18 TA'AMİYE-İ MÜTEMEDÂN			85.200

BE-HESAB-I KURUŞ 710 KURUŞ

YEKÜN 9.737.450

BE-HESAB-I KURUŞ 81.145 KURUŞ 50 AKÇE

CEM'AN YEKÜN 19.994.696

BE-HESAB-I KURUŞ 166.622 KURUŞ 56 AKÇE

YALNIZ BİN YÜZ ALTMİŞ ALTI BİN ALTI YÜZ YİRMİ İKİ KURUŞ İLE ELLİ ALTI AKÇEDİR

fi 2 Sefer 1174 ila 14 Cemaziye'l-evvel 1174
(2 Eylül 1760-5 Aralık 1760) *52

AN-LÂZIME-İ ECNÂS-I KERÂSTE			
SIRA CİNSİ	ADEDİ	KIYMEDİ	TUTARI
1 Kilimli ihlamur tabanı	87	83	7.221
2 Koğos tahtası	152	70	10.640
3 Ağa tahtası	1.150	12	13.800
4 İnebolu cam tahtası	3.800	8	30.400
5 Yeni çap tabanı	750	13	9.750
6 Köy Kurenası	500	beher yüzü 225	1.275
7 Bedavere	5.000	beher bini 420	2.100
8 Ücret-i mavene ma'a hammaliye	7 kıt'at	360	2.520

YEKÜN 77.706

BE-HESAB-I KURUŞ 647 KURUŞ 66 AKÇE

AN-LÂZIME-İ MESÂMİR-İ MUTENEVVI'A			
SIRA CİNSİ	ADED/KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
1 Mismâr-ı yerli lonca	260	35	9.100
2 Mismâr-ı Zagra	380	35	13.300
3 Mismâr-ı tahta	360	40	14.400
4 Mismâr-ı yerli kalıp	95	45	4.275
5 Mismâr-ı oluk	80	100	8.000
6 Mismâr-ı Mesâkin	16.000	beherbini 120	1.920
7 Mismâr-ı Sitte (?)	20.000	beherbini 36	720
8 Arka küfesi	115	36	1.265
9 İhlamur ipi	200	3	600
10 Toprak girbalı	5	50	250
11 Çam koğa	6	30	180
12 Ağaç kürek	45	12	540
13 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.140

YEKÜN 55.690

BE-HESAB-I KURUŞ 464 KURUŞ 10 AKÇE

AN-LAZIME-İ KİREÇ VE TUĞLA VE HORASAN VE ÜCRET			
SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Beylik ma'a topaç tuğla	21.000	beher bini 540	11.340
2 ücret-i mavene ma'a hammaliye	4 kıt'at	24	960
3 Horasan	970 keyl	9	8.640
4 Kireç kayık 3	370 kantar	30	11.100
5 Hammaliye-i kireç	420 çuval	1	420

YEKÜN 32.460

BE-HESAB-I KURUŞ 270 KURUŞ 60 AKÇE

AN-LAZİME-İ CAMCI

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Dökme taula camı	20 çift	480	9.600
2 Geçme orta tahta cam	367 aded	12	4.404
3 Bâh-i alçı	55 keyl	45	2.475
4 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			750

YEKÜN 17.229

BE-HESAB-I KURUŞ 143 KURUŞ 69 AKÇE

AN-LÂZİMEİ DOĞRAMACI

SIRA CİNSİ	ADED	ZIRA'	TUTARI
1 İhlamur pencere kanadı	23	40,5	
2 İhlamur cam çerçevesi	38	79	
3 İhlamur masadize (?) ma'a dolap	5	74,5	
4 İhlamurdolap kanadı	7	12	
5 İhlamur nerdiban	8	39,5	
6 İhlamur orta kürsi	12	34,5	
7 İhlamur sokak ve harem kapusu	4	+ 14	
YEKÜN	294 ZIRA'	50	14.700
Ücret-i hammaliye ma'a kayık			1.080

YEKÜN 15.780

BE-HESAB-I KURUŞ 131 KURUŞ 60 AKÇE

AN-LÂZİMEİ ÇİLİNGİR

SIRA CİNSİ	ADET	KIYMETİ	TUTARI
1 Pencere peştüvanı takım	20	60	1.200
2 Orta kapu zezesi	80	6	480
3 Kebir kepenk zezesi	12	12	144
4 Dolap zezesi	70	3	210
5 Nuhâs dolap halkası	50	4	200
6 Orta kapu halkası	20	9	180
7 Kal'ılı cam rıhtı	takım 43	15 645 *	650
8 Kırmalı halka	20	4	80
9 Sokak ve harem kapularına kal'ılı halka	2	120	240
10 Dönme dolap takımı	1	30	30
11 Sokak kapusuna kol temürü	kıyye 17	36	252
12 Geçme zenberek kapu halkası	1	--	270

YEKÜN 3.936

BE-HESAB-I KURUŞ 32 KURUŞ 96 AKÇE

BAZI MASARIFAT-I MÛTENEVÎ'A

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Altı toplu pencere parmaklığı	28	36	1.008
2 Kafes şebekesi	1.400	1	1.400

3 Od taşı tabanı	4	360	1.440
4 Od taşı kurna	7	180	1.260
5 Kulu bileziği ma'a taban	1	840	840
6 Kenifler için kıfan (?)	45	30	1.350
7 Çöpketan	kıyye 225	5	1.125
8 Ücret-i hammaliye-i çöpketan (?)	225	1,5	337
9 Küfeki tekne ma'a kefgir	2	60	120
10 Ocak koruluğu	2	300	600
11 Kiremid	14.000	beherbini 660	9.240
12 Hammaliye-i kiremid	14.000	beherbini 40	560
13 Ücret-i Hammaliye ve kayık			2.540

YEKÜN 21.820

BE-HESAB-I KURUŞ 181 KURUŞ 100 AKÇE

ÜCRET-İ AMALEHA			
SIRA CİNSİ	ADED	ÜCRET	TUTARI
1 ÜCRET-İ NECCARÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	76	120	9.120
B- Neferâtı esâme	756	70	52.920
YEKÜN			62.040
2 ÜCRET-İ HAMAMCIYÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	47	90	4.230
B- Neferâtı esâme	311	60	18.660
YEKÜN			22.890
3 ÜCRET-İ DUVARCIYÂN			
A- Kalfa neferem 1 esâme	32	70	2.240
B- Neferâtı esâme	256	60	15.360
YEKÜN			17.600
4 ÜCRET-İ LAĞIMCIYÂN			
A- Serlağım-i neferen i esâme	42	70	2.940
B- Neferâtı esâme	36	60	5.760
YEKÜN			8.700
5 ÜCRET-İ ZENCİRÂN			
A- Serzenciri neferen 1 esâme	82	40	3.280
B- Neferâtı esâme	968	30	29.040
YEKÜN			32.320
6 Ücret-i mu'temed neferen 1 esâme	164	60	9.840
7 Götürü kat'ı pazar olunan ücret-i nakkaş			17.400
8 Götürü kat'ı pazar olunan ücret-i sıvacı			9.000

YEKÜN 179.790

YEKÜN 258.090

CEM'AN YEKÜN 404.411

BE-HESAB-I KURUŞ 3.370 KURUŞ 10 AKÇE

17

Evkaf-ı Hümayun arazisinde Camii Şerif imamlarına ba-emr-i Hümayun müceddeden bina olunan iki bab ev için ikliza eden keraste ve mesamil ve kireç ve tuğla ve horasan ve maşarifat-ı saire ve ücret-i ameledir ki ber-muceb i defter zikrolunur.

Fi 14 Rebul i-evvel sene 174 ila gaye-icemaziye' l-ahir sene 1174

(13 Ekim 1761 - 21 Ocak 1761)

AN-LÂZIME-İ KERÂSTE

SIRA CİNSİ	ADED	KIYYE	TUTARI
1 Kilimli ihlamur taban	79	83	6.557
2 Kogos tahtası	142	70	9.940
3 Ağa tahtası	1.095	12	13.140
4 İnebolu çam tahtası	3.250	8	26.000
5 Yeni çap	680	13	8.840
6 Köy kurenası	354	beher yüzü 255	902
7 Bedora	4.500	beherbini 420	1.890
8 Ücret-i mavene ma'a hammaliye	kıt'at 6	360	2.160

YEKÜN 69.429

BE-HESAB-I KURUŞ 578 KURUŞ 69 AKÇE

AN-LAZIME-İ MESAMİR-İ MÜTENEVVİ'A VE SAİR

SIRA CİNSİ	ADED/KIYYE	FİATI	TUTARI
1 Mismâr-ı yerli loncası	255	35	8.925
2 Mismâr-ı Zagra	362	35	12.670
3 Mismâr-ı tahta	350	-	14.000
4 Mismâr-ı yeni kalıp	89	45	4.005
5 Mismâr-ı oluk	75	100	7.500
6 Mismâr-ı Salbeş	14.500	beherbini 120	17.400
7 Mismâr-ı şeşe	18.000	beherbini 36	648
8 Arka küfesi	108	11	1.188
9 Ihlamur ipi	192	3	576
10 Toprak gırbalı	6	50	300
11 Çam koğa	7	30	210
12 Ağaç kürek	54	12	648
13 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			1.092

YEKÜN 53.502

BE HESAB-I KURUŞ 445 KURUŞ 102 AKÇE

AN-LAZIME-İ TUĞLA VE SAİR

SIRA CİNSİ	ADED	FİATI	TUTARI
1 Beylik ma'a topaç tuğla	20.500	beherbini 540	11.070
2 Hammaliye-i tuğla	20.500	beherbini 75	1.537
3 Ücret-i mâvene ve hammaliye	kıt'at 4	240	960
4 Horasan	keyl 898	9	8.082

5 Kireç kayık 30	kantar 355	30	10.650
6 Hammaliye-i kireç			396

YEKÜN 32.695

BE-HESAB-I KURUŞ 272 KURUŞ 55 AKÇE

AN-EŞYA-YI DOĞRAMACI

SIRA CİNSİ	ADED ÇİFT	ZİRA' KIYMET	TUTARI
1 İhlamur pencere kanadı	26 --	45 --	--
2 İhlamur cam çerçevesi	32	67 --	--
3 İhlamurmasadizer			
ma'a dolap	8 --	31 --	--
4 Trabzan	4 --	13 --	--
5 İhlamur oda kaptusu	10 --	28 --	--
6 İhlamur sokak ve harem kaptusu	-- 4	+ 29 --	--
YEKÜN			213 zira x 50 = 10.650
7 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			955

YEKÜN 11.605

BE-HESAB-I KURUŞ 96 KURUŞ 85 AKÇE

AN-LÂZİME-I CAMCI

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMETİ	TUTARI
1 Dökme cam tavlâ	20	480	9.600
2 Geçme orta tahta cam	348	12	4.176
3 Baha-i alçı	34 keyl	45	1.530
4 Ücret-i kayık ma'a hammaliye		640	

YEKÜN 15.946

BE-HESAB-I KURUŞ 132 KURUŞ 106 AKÇE

AN-LÂZİME-İ ÇIKRIKÇI

1 Altı toplu pencere parmaklığı	30	45	1.350
2 Tavan şebresi (?)	1.500	1	1.500
3 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			450

YEKÜN 3.300

BE-HESAB-I KURUŞ 27 KURUŞ 60 AKÇE

AN-LÂZİME-İ SENG-İ KÜFEKİ

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Kenifler için ftgan (?)	46	30	1.380
2 Ocak koruluğu ve koltuk	4	720	2.280
3 Oda taşı tabanı	4	360	1.440
4 Kıрма	4	180	720
5 Üçer gözlü ocak	2	180	360

6 Küfeki tekne ma'a kefkir	2	60	120
----------------------------	---	----	-----

YEKÜN 6.900

BE-HESAB-I KURUŞ 57 KURUŞ 60 AKÇE

AN-EŞYA-YI ÇİLİNGİR

SIRA CİNSİ	ADED	KIYMET	TUTARI
1 Pencere peştuvanı	227 takım	60	1.620
2 Orta kapu rıhtı	90	5	450
3 Kebir kepenk	18	12	216
4 Dolap zezesi	100	3	300
5 Nuhas orta kapu halkası	12	9	108
6 Timur kal'ılı cam rıhtı	41 takım	15	615
7 Timur halka	4	6	24
8 Sokak ve harem kapu halkası	8	30	240
9 Sokak ve harem kapusuna kol timuru 4 aded	7,5 kıyye	36	270
10 Bel timuru	3 aded	6	18
11 Mismâr-ı Zar	100 aded	1	100
12 Kebir kapu kilidi	2	240	480
13 Nuhas dolap halkası	50	4	+ 200

YEKÜN 4.641

BE-HESAB-I KURUŞ 38 KURUŞ 81 AKÇE

MASÂRIFAT-I MÜTEFERRİKA

SIRA CİNSİ	ADED/KIYYE	KIYMETİ	TUTARI
	205	5	Çöp ketan 1.025
2 Ücret-i hame-i ketan	205	1,5	307
3 Kiremid	14.250	beherbini 660	9.405
4 Hammaliye-i kiremid	14.250	beherbini 60	570
5 Sıva için saman	25 kantar	75	1.875
6 Ücret-i kayık ma'a hammaliye			2.150

YEKÜN 15.332

BE-HESAB-I KURUŞ 127 KURUŞ 92 AKÇE

18

ÜCRET-İ AMELEHA

SIRA AÇIKLAMA	ADED	YEVMIYE	TUTARI
1 ÜCRET-İ NECCARÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	68	120	8.160
B- Neferâtı esâme	244	70	+ 52.080
		YEKÜN	60.240
2 ÜCRET-İ HAMAMCIYÂN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	39	90	3.510
B- Neferâtı esâme	308	60	+ 18.480

		YEKÜN	21.990
3 ÜCRET-İ DUVARCIYAN			
A- Kalfa neferen 1 esâme	29	70	2.030
B- Neferâtı esâme	249	60	+ 14.940
		YEKÜN	16.970
4 ÜCRET-İ LAĞIMCIYAN			
A- Kalfa (Serlağım) neferen 1 esâme	37	70	2.590
B- Neferâtı esâme	88	60	+ 5.280
		YEKÜN	7.870
5 ÜCRET-İ ZİNCİRAN			
A- Serzincir neferen 1 esâme	76	40	3.040
B- Neferâtı esâme	948	30	+ 28.440
		YEKÜN	31.480
6 Ücret-i Mu'temed neferen 2 esâme	152	60	9.120
7 Hane-i mezburları için götürü kat'ı pazar olunan			
A- Ücret-i nakkaş			15.000
B- Ücret-i sıvacı			+ 8.700

YEKÜN 23.700

Y E K Ü N 171.370

BE-HESAB-I KURUŞ 1.428 KURUŞ 12 AKÇE

CEM'AN YEKÜN 384.720

BE-HESAB-I KURUŞ 3.206 KURUŞ 12 AKÇE

Ba-emr-i Hümayûn semahatlü Şeyhül-İslam Efendi da'ileri Hazretleri'nin sahilhaneleri ta'mirine ber-muceb-i defter sarf olunan 5.273 KURUŞ 60 AKÇE

Def'a-i ahirede ebniye-i merkume hüsn-u hitame reside oluncaya değin bina-ı Camii Şerif-i Hümayun ve bir bab mütevellî hanesi ve iki nefer imamlara iki bab hane ve muşarun ileyh Şeyhu l-İslam Efendi Hazretleri'nin sahilhaneleri ta'mirine sarf olunan masrîfatın cem'an yekünü 178.472 kuruş 18 akçe.

Yalnız bir yük yetmiş sekiz bin dört yüz yetmiş iki kuruş ile on sekiz akçedir.

Ale'l-umum mukaddem ve muahhar gerek Camii Hümayun'un ve gerek ebniye-i sairenin masarîfatlarının cem'an yekünü:

506.096 Kuruş 49 Akçe

x 506.096 Kuruş zirde mezkur teslimat-ı furunihada

000.000

Masarîfat-ı mezkure için makbuz u kulları olan mebalîğ beyan olunur:

SIRA AÇIKLAMA	TARİH	MİKTAR PARA
1 Ber-muceb-i tahvil-i hazine		
Kethüdası Ağa	6 Muharrem 1172	25.000 Kuruş
2 Ber-muceb-i tahvil-i hazine	29 Rebiu'l evvel	

Kethüdası Ağa	1172	25.000 Kuruş
3 Ber-muceb-i tahvil-i hazine Kethüdası Ağa	14 Cemaziyel ahir 1172	25.000 Kuruş
4 Ber-muceb-i tahvil-i hazine Kethüdası Ağa	25 Zilhicce 1172	36.610 Kuruş
5 Ber-muceb-i tahvil-i hazine Kethüdası Ağa Zikrolunan doksanbin kuruşun tahvillerine rehin vermiş olup	21 Safer 1172	90.000 Kuruş + 201.610 Kuruş
6 Ber-muceb-i tahvil-i hazine-i Sadr-ı Âli İşbu elli bin kuruşun dahi tahvil-i bulunmağla... Seyyid İshak Ağa'ya verilmek üzere	9 Zilhicce 1173	50.000 Kuruş
7 Ber-muceb-i veznedarbaşı tarafından	24 Cemaziyel evvel 1174	25.000 Kuruş
8 Ber-muceb-i tahvil-i Hazine-i Sadr-ı Âli	6 Cemaziyel evvel 1175	100.000 Kuruş
9 Ber-muceb-i defter müfredaât arsa baha ve muaccele olmak üzere ahzolunan		12.127 Kuruş
10 İcarattan hasıl olan		16.148 kuruş
ARA YEKÜN		404.885 Kuruş
11 Bu def'a taraf-ı Hümâyûn'u Hazret-i Şehinşahi deden kabz olunan		+ 101.211 Kuruş 506.096 Kuruş

Vech-i bahir-i huruf oldur ki

Şevketlü kerametlü mehabetlü veliyyü'n nimetimiz zillull'h Padişah-ı alempenah Efendimiz Hazretleri'nin taraf-ı humâyûn-u hazret-i cihandarilerinden Medine, Üsküdar'da HADİKA-I AYAZMA nam mahalde merhum ve magfurun beha Valide-i mükerreme-i kuds'i aşyanları MİHRİŞAH SULTAN HAZRETLERİ'nin ruh-u şerifleriçün hasbeten lillahi Te'âlâ binasına me'mur olduğum camii Şerif ve ebniye-i sairenin bermuceb-ı defter marifet-i acizanem ile olan inşası ve masarifiçün iktiza eden yalnız bin on iki kise ile doksan altı kuruş bâlâda tafsil olunduğu üzere Hazine-i Hümâyûn'dan tamamen ahz ve kabz edüp zikr olunan ebniyeye müteallik bir akçe ve bir habbe alacağım kalmadığı ecilden işbu zeyl-ı deftere şerh verildi.

fi 4 Şaban sene 1125

17 Şubat 1762

Bendeleri es-Şeyyid İshak

Emini Gümrük-ü Asitane

İşbu defter manzur-u Hümâyûn'u Hazret-i cihandârieleri olup makbul-u Hümayun-u hüsvane olmağla Haremeyn Muhasebesine kayd olunub taraf-ı Hazine-i Enderun-u Hümâyûn Hazine Emini İshak Ağa tarafına başka başka suretleri verilmek babında ferman-ı alışan sadır olmağla asıl defter ve ferman-ı ali Haremeyn-ı Şerifeyn Muhasebesinde hıfz ve kayıd olunmağın, taraf-ı Hazine-i Hümâyûn'a aynıyle iş bu suret verildi.

Tahiren 4 Şaban 1175

17 Şubat 1762

Evkaf-ı Hümâyunları arazisi ve musakkafatından ceste ceste furuht olunan arsa ve hane ve hamam ve dekâkin muaccelelerinden ahz ve bu kullarının hesabına mahsup olan meblağ-ı makbuzatdan ma'ada Hazine-i Humâyün Kethudası Ağa kullarına bi'd-def'at taraf-ı kullarından teslim olunan:

SIRA AÇIKLAMA	TARİH	KURUŞ / AKÇE
1 Ber-muceb-i tahvil es-Seyyid Halil Efendi yediyle tahvil-i mezkur-u merkum yedinde kalmıştır	fi 5 Zilhicce 1171	04.083 40
2 Ber-muceb-i tahvil	fi 21 Muharrem 1172	05.395,5 10
3 Ber-muceb-i tahvil	fi 8 R. evvel 1172	06.033,5 48
4 Ber-muceb-i tahvil	fi 16 C.ahir 1172	15.180 30
5 Ber-muceb-i tahvil	fi 25 Zilhicce 1172	11.610 00
YEKÜN		42.303 128
		8

YALNIZ KIRK İKİ BİN ÜÇYÜZÜÇ KURUŞ SEKİZ AKÇEDİR

Camii Hümâyün iskelesinin kerâste enkazından mütevell-i vakaf ve iki nefer imam kullarının hanelerine sarf olunan kerâstedir:

1 On iki arşun çiftesi	117 aded + 111 = 228
2 Saray mânesi	176 aded + 162 = 338
3 Bayağı mâne	255 aded + 245 = 500
4 Çifte sekiz	37 aded + 32 = 69
5 Gedos omurgası	394 aded + 364 = 758
TOPLAM: 1893	

Camii Humayun iskelesi kerâste enkazından fazla kalmağla ihraç ve Galata'da kurşunlu mahzen pişgâhına nakl ve hıfz olunan kerâstedir:

1 Oniki arşun çiftesi	440 aded
2 Saray mânesi ve çifte sekiz ve bayağı mâne	1.011 aded
3 Parça keraste	115 aded
Toplam 1.566 adet	

دفعه اولان
دفعه اولان
دفعه اولان
۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰

معائنات منفرده اینه جامع نوبه

موروزی ۸۹۸۸۰	موروزی ۸۹۸۸۰	موروزی ۸۹۸۸۰	موروزی ۸۹۸۸۰
علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰
علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰
علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰	علاج کوزک ۸۹۸۸۰

۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰

من لوازمات تبرج و حوراسان

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰

اصناف اثنان

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

تقدیر و دیوان حوراسان
۸۹۸۸۰

۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰

اصناف حوراسان

جامع نوبه موسم دیوان تبرج لازمه الحی

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰

مدرک نوبه و دیوان تبرج لازمه دیوان

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

اصناف

تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰	تقدیر و دیوان حوراسان ۸۹۸۸۰
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

۸۹۸۸۰
۸۹۸۸۰

مؤذنه بیج و حوساه و سایر

مؤذنه بیج
حوساه
سایر

اجرت راه ایوان
تقدیر
۸۰۸۰
۲۲۹۵۰

تقدیر
۲۲۹۵۰
۲۲۹۵۰

اجرت زینخانه
تقدیر
۱۶۴۴۰
۱۰۰۰۰

۲۲۹۵۰
۲۲۹۵۰

مؤذنه بیج

۲۰۹۷۸۰
۲۸۰۱۶۶۰
۱۰۰۱۴۱
۲۲۹۷۸۰

مؤذنه بیج
تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

باکراجه اولاد از بیرون کسب
کربان اولاد

سایر

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

اجرت راه

جامع بیوت اوقافین از منو مذکور در مؤذنه بیج حوساه ایوان
تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

اجرت راه ایوان
تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

اجرت راه ایوان
تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

۲۲۹۷۸۰
۲۲۹۷۸۰

مؤذنه بیج

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

تقدیر
۱۱۰۰۰
۱۱۰۰۰

۲۲۹۷۸۰
۲۲۹۷۸۰

مناشیاء جنک

بهره نون ...
نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

مردم مارانه

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

عی لازمہ مسأیر ولوژمه سار

عی لازمہ ملاحب

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

عومه زود، در زندان وضع خود کنی افغان عام ربه دانا افغان ما کمان
وانفالده واقع سخی باب دیکه ای و نه انفالده واقع سخی باب دیکه ای
اقضا این کرانه موسسه دیکه ای و نه انفالده واقع سخی باب دیکه ای
بر حسب زود دیکه ای و نه انفالده واقع سخی باب دیکه ای

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

عی لازمہ مسأیر

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

نور علی ...
نور علی ...
نور علی ...

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت

من اوزمان ساید

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت

من لوزمه کیرج دوسان دلوغای

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت

من لوزمه لای سولی دوتوکی دوری

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت

من لوزمه جام

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت

من اشیا دهنکی

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

من لوزمه دوزغریب

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت

من لوزمه جام

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت

من لوزمه جام

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

بیت
بیت
بیت
بیت

جای نیک برون از غنای بی حساب که در این نیک و خوبی نوزدهم
ماهی در هر ماه از بی بیان مصارفات دفری منوات روز هر روز
از نوزدهم و بی بیان منوات دفری منوات دفری منوات دفری منوات
غایب زین عمل بنا جامع نیک چون بعد و نام اولون مصارفات
مردان دفری در دفری منوات دفری منوات دفری منوات دفری منوات

عمر لوزمه اهن

عمر لوزمه اجناس

عمر لوزمه اهن	جامع نیک اناری	جامع نیک اناری	عمر لوزمه اهن
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

عمر لوزمه سایر منوعه

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

عمر لوزمه اجناس

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

اجناس	اجناس	اجناس	اجناس
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لوزمه اجازت کوئی

منه لمان ۱۱۱۱۱۱۱۱
 سارو بلان ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 اورطه کوی ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 مورطه طاق ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱

من لوزمه اجازت کوئی

کیدر فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱

جام نینان صوم دیوار دی در زریجی

کیدر فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱

من لوزمه قریش

جام نینان کا زوزوانه
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱

من لوزمه دو کوی

کیدر فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱

کوی قریش نینان
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیدر کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 فیه ۱۱۱۱۱۱۱۱

من لوزمه کیم و حوراسان

کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 حوراسان ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 حوراسان ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 حوراسان ۱۱۱۱۱۱۱۱
 کیم ۱۱۱۱۱۱۱۱
 حوراسان ۱۱۱۱۱۱۱۱

من لازمه نفسی

محل هارون درون	محل هارون طریقه	اجرت خان محاله
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه در سفر الحجاب

کبریا	اجرت خان محاله	محل هارون درون
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه جفری

اون دره قوشچو	دوره قوشچو	کبریا
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

نیزه	سیدان	اجرت خان محاله
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه جامع

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه التوحیدی

التوحیدی	التوحیدی	التوحیدی
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه در سفر الحجاب

کبریا	اجرت خان محاله	محل هارون درون
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه جامع

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

من لازمه جامع

جامع	جامع	جامع
۱۰۰۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰

غزلونه ششابه و بيار نشونه

نما

مویگان مایلان مایلان مایلان	اغز صدم مایلان مایلان مایلان	فاز نام مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	نار و نور مایلان مایلان مایلان	فصل سار مایلان مایلان مایلان	خود و دل مایلان مایلان مایلان	فوق قابل مایلان مایلان مایلان
ماری قنار مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان
مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان
مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان	مایلان مایلان مایلان مایلان

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

غزله در حبه به وصف حیا این ما لید بویک

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

غزله در حبه به وصف حیا این ما لید بویک

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

غزله در حبه به وصف حیا این ما لید بویک

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

غزله در حبه به وصف حیا این ما لید بویک

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

غزله در حبه به وصف حیا این ما لید بویک

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

غزله در حبه به وصف حیا این ما لید بویک

۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰
۱۰۷۶۱۰

برای معارفان متفرقه جمیع نینف

جامع نینف درون برونی در بیست و نه ماه و بیست و یک روز
لازمه معبد مصری و مسجد

وزیر نینف ۲۰۰۰۰
وزیر نینف ۲۰۰۰۰
وزیر نینف ۲۰۰۰۰

معارف بطاک ۲۰۰۰۰
معارف بطاک ۲۰۰۰۰
معارف بطاک ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

۵۰۸۱۷
۲۰۰۰۰

معارف معروضان برونی

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰
معارف نینف ۲۰۰۰۰

۲۰۰۰۰
۲۰۰۰۰

از قاف هائیکه از این صند نصفه بود و منسوب است بجهت باز آمدن منبر و انباشتن
خانه ملک اقتضا این کراسته که سایر در بیخ و موضع و در حواله آن وضو
سازین به از جهت عمده در کراست بر وجه دفتر منبر و آن ذکر چند فقره است

عن لازمه ایخان کراسته

کلان طایف	فوق منبر	ایخان	ایخان
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف

عن لازمه سایر منبر

کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف

عن لازمه کبیر و موضع و حواله آن

کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف

عن لازمه جای

کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف
کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف	کلیه طایف

من لازمه دروغ

اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع

من لازمه دیگر

اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع

بعضی مساجد منبر

اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع

من لازمه علی

اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع

من لازمه دروغ

اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع
اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع	اندر موضع

ارفاق ما بین زمین و جمع زمین با زمین هر اینها از این باره است
اختصار این کرانه و سایر زمین و طوطی و مورسان و سایر
عمده و در این بر وجهی ذکر کرده ۱۶۲ و ۱۶۳ و ۱۶۴

من لوزمه کرانه

کلیه زمینها
فوق زمینها
اغوا زمینها
این زمینها

کوه زمینها
میدان زمینها
این زمینها

من لوزمه ساید شوه و سایر

ساید زمینها
ساید زمینها
ساید زمینها
ساید زمینها

ساید زمینها
ساید زمینها
ساید زمینها
ساید زمینها

من لوزمه سوله و سایر

سوله زمینها
سوله زمینها
سوله زمینها
سوله زمینها

من لوزمه دروغ و سایر

دروغ زمینها
دروغ زمینها
دروغ زمینها
دروغ زمینها

من لوزمه سار و سایر

سار زمینها
سار زمینها
سار زمینها
سار زمینها

من لوزمه سار و سایر

سار زمینها
سار زمینها
سار زمینها
سار زمینها

من لوزمه جابجی

دو کوه زمینها
کوه زمینها
کوه زمینها
کوه زمینها

من لوزمه زمینها

من لوزمه زمینها

این زمینها
تاریک زمینها
افزون زمینها
این زمینها

من لوزمه سنگ و سنگ

سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها

من لوزمه سنگ و سنگ

من لوزمه سنگ و سنگ

سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها

سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها

سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها

من لوزمه سنگ و سنگ

من لوزمه سنگ و سنگ

سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها
سنگ زمینها

من لوزمه سنگ و سنگ

من لوزمه سنگ و سنگ

AŞKALE YAKINLARINDA KARASU (AŞVEYİSHAN) HANI

Doç. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Erzurum ili'ne bağlı Aşkale İlçesi'nin batısında yer alan Karasu¹ (Aşveyişhan) Köyü'nde bulunan bir Osmanlı Hanı bu yazının konusunu teşkil etmektedir. Bu çevreye tarihi kaynaklarda Birgod (Birgod) mevkii de denilmektedir². Köydeki bu hanın varlığını öğrendikten sonra Erzurum Belediyesi'nce sağlanan bir araçla 4 Haziran 1988 günü köye giderek yapıyı inceleme fırsatı bulduk³ (Harita 1).

Karasu Köyü, Aşkale'ye bağlı ve ilçeye 32 km. uzaklıkta, ilçe hudutlarının en batısında, Karasu Çayı'nın kenarında yer alan köylerden biridir. Bugünkü Erzurum-Erzincan demiryolunun geçtiği Karasu Vadisi'nde yer alan köye, hem demiryolu hem de aynı vadide demiryoluna paralellik gösteren yarı stabilize karayolu ile ulaşılmaktadır (Resim 1).

Hanın ve köyün XVII. ve XVIII. yüzyılda gittikçe artan ticari faaliyetler dolayısıyla buldukları geçidin güvenliğini sağlamak amacıyla kurulmuş olmaları, bunlara ayrı bir önem kazandırmaktadır.⁴

Bilindiği gibi Anadolu Selçukluları döneminde ticaret merkezlerini birbirine bağlayan yollarda her 30-35 km uzaklıkta yolcuların, kervanların konaklaması ve dinlenmeleri için kervansaraylar yaptırılmıştır⁵. XIII. yüzyıl sosyal hayatının bir parçası olan Anadolu Kervansaraylarına ait çeşitli düzenlemeler ve vakıflar da kurdurularak bunların uzun süre ayakta kalmaları sağlanmıştır.

Anadolu Selçukluları'nın yıkılışı ile buldukları bölgelerde siyasi birliklerini devam ettirerek güçlenmeye çalışan Anadolu Beylikleriyle

le, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Memlûklü gibi daha güçlü devletlerin de XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'nun büyük kısmını kontrolleri altında bulundurmaları yüzünden

1. Eski adı Aşveyişhan olan Karasu Köyü'nün yeni adı 1950'li yıllarda yer aldığı vadide akan Karasu Çayı'na izafeten değiştirilerek Aşkale'ye bağlanmıştır. Günümüzde 100 kişinin yaşadığı köyün kurulduğu mevkle tarihî kaynaklarda Birgod (Birgod) da denilmektedir. Nüfusla ilgili olarak bkz. D.İ.E. 1985 nüfus sayımı, Ankara 1985, Erzurum Bölümü. Eski adı ile ilgili olarak da bkz. C. Orhonlu: **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı**, İstanbul 1967, s. 105-106.; Y. Halaçoğlu: **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1988, s. 108, 132.
2. Y. Halaçoğlu: **a.g.e.** s. 108, 132'de Maliye'den devrolunan defterleri kaynak göstererek mevkii adını Birgod (Birgod) olarak yazmıştır. Karakulak-Aşkale arasında Serhin (Şuyud) Hanı olarak tanınan bir hanın varlığı da bazı kaynaklarda yer almıştır. Bunun Birgod Hanı ile aynı olup olmadığı bilinmemektedir. Konu ile ilgili olarak bkz. M.K. Özergin: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı 20, İstanbul 1965, s. 169, F. Taeschner: **Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen**, II, Leipzig 1924, Taf. 38.
3. Yrd. Doç. Dr. Abdüsselâm Uluçam, Arş. Gör. Hüseyin Yurttaş ve Filiz Gürboğa'dan oluşan ekibimiz, Erzurum ve çevresindeki eserlerin taranması sırasında bu köye de giderek yapıyı incelemiş ve ölçüleri birlikte almıştır. Ekip arkadaşlarıma burada teşekkür etmek isterim.
4. Günümüzde bile geçilmesi güç yol ve güzergahlardan biri üzerinde yer alan geçit ve Han'ın, dönemi için taşıdığı önem ortadadır. Bkz. **Türkiye Atlası**, Erzurum Bölümü.
5. M.K. Özergin: **a.g.m.** s. 141-170 ve harita.; K. Erdmann; **Das Anatolische Karavansaray des XIII. Jahrhunderts**, I-II, =Berlin 1961. I. İter: **Tarihî Türk Hanları**, Ankara 1969; İ.H. Konyalı: **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 286.

parçalanmış haldeki topraklar üzerinde bu canlı ticaret hayatı giderek zayıflamıştı. Bu birliğin XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlılar tarafından tamamen sağlanmasıyla, büyüyen ve gelişen imparatorluğun sosyal hayatının yeniden düzenlenmesi, yollar, güzergahlar ve yeni fet-hedilen topraklar üzerinde Müslüman halkın iskanını için yeni politikalar oluşturulmuştur.⁶ O zamana göre İmparatorluğun bugünkü anlamda bir zabıta ve jandarma teşkilatı olmadığından önemli geçit ve güzergahlarda emniyetin sağlanması için bazan isteğe göre bazan da zorunlu olarak **derbentçi** denilen halk iskan ediliyordu.⁷ Birer milis kuvveti niteliğindeki bu grupların başında **Yiğitbaşı** adı verilen sorumlular bulunmakta, grubu oluşturan kişilere de **İl-Erleri** denilmekte idi.⁸

XVI-XVIII. yüzyıllarda İstanbul'da batıya ve doğuya giden yollar üzerinde bu amaçla küçük şehir siteleri kurdurulmuş ve bunlara **menzil siteleri** adı verilerek yol güvenliği ve çevrenin şenlendirilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda iskana tabi tutulan ve bir bölgeden alınıp gerekli yerlere yerleştirilen halk ile yerli halk arasında bir kültür alışverişi de gerçekleştirilerek sosyal bakımdan bir kaynaşma amaçlanmıştır. Bazan çeşitli vergi muafiyetleri de tanınarak ekonomik bakımdan bu kişiler devletçe desteklenmişlerdir.⁹

İşte, Karasu köyü ile Hanı da böyle bir amaçla kurulmuş ve XVII. yüzyılda önem kazanan İSTANBUL-BOLU-NİKSAR-ŞEBİN-KARAHİSAR-AŞKALE-ERZURUM-DOĞU-BAYAZID güzergahında¹⁰; Şebinkarahisar ile Aşkale arasında yer almıştır¹¹.

Ancak, bazı kaynaklardan anladığımızı göre Han'ın kuruluşu, köyün kuruluşundan önce gerçekleşmiştir. Konu ile ilgili ilk derli toplu araştırmalarda bulunan C. Orhonlu'nun "**Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı**"¹² adlı eserinde belirtildiğine göre arşivde Maliye'den devrolunan defterlerde¹³ şu ifadeler yer almaktadır: "*Erzurum eyaletinde Aşkale köyü ile Karakulak Köyü arası 18 saatlik mesafe olması sebebiyle ara yerde Birgod (Birgod) mekiinde kârgir bir han inşa edilmiştir. Ancak 1747 yıllarına kadar, han boş bir halde bulunduğundan, ulaklar ve hayvanları büyük zorluklarla karşılamakta, ayrıca eşkiyaya karşı emniyet olmadığı için buraya bir miktar hanenin yerleştirilmesi, Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa'nın teşebbüsü ile 14 Ocak 1747'de devlet tarafından bir emirle karara bağlanmıştır.*"

Bu ifadeler gerek hanın kuruluşu, gerek-

se köyün daha kalabalık nüfusca iskan edilmesi gereğini açıkça ortaya koymaktadır.

HANIN TANITIMI VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Karasu Köyü'nün yer aldığı vadinin kuzey yamacında eğimli bir arazide, taçkapısı güneye bakacak şekilde ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan han, dıştan dışa 19.50x32.60 m. boyutlarında, 1.60 m. kalınlığındaki duvarlar üzerine sade bir hol kısmından ibarettir (Plan: 1, Resim: 2-3). İki sıra paye dizisi ile içerisi üç nefe ayrılmış, kuzey ve batıdan da köy evleriyle kuşatılmıştır. Güney cephenin ortasında yer alan taçkapısı 3.20 m. genişlikte ve hafif basık, sivri, sade bir kemere sahiptir. İki yandan yer yer yıkılmış ve değiştirilmiş çerçeve ve yüzey taşlarının yerine yenileri konulmuşsa da bunlar yapı yüzeyinde hemen farkedilmektedir. Yapının uzun süredir özel şahısların elinde bulunması sebebiyle hiç bir onarımı yapılmadığı gibi, bazı kemer araları da örülerek, içerisine ot, saman ve ziraat aletleri konulmuş ve yapı kendi haline terk edilmiştir (Resim 4).

Hayli geniş tutulmuş taçkapının üzerinde takriben 46x66 cm. boyutlarında bir kitabe yer almaktadır. Kitabenin çerçevesi ve satır araları hafif profillerle belirlenmiş olup ortada dört satırlık bir yazı alanı oluşturulmuştur (Resim 5). Büyük kısmı tahribolmuş yazılardan okunabildiği kadarıyla şu ifadeler yazılıdır:

Sahibü'l hayrat Ebubekir Ağa

6. Ö.L.Barkan: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Iskan ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, II, Ankara 1942, s. 354 v.d.; S.Eyice: "Sultanıye-Karapınar'a Dair", **İ.Ü. Tarih Dergisi**, Sayı 20, İstanbul 1965, s. 117 v.d.
7. C.Orhonlu: **a.g.e.**, s. 8-107; Y.Halaçoğlu: **a.g.e.** s. 1-9; M.Z. Pakalın: "Derbentçi" mad., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, s. 425.
8. C. Orhonlu: **a.g.e.** s. 8 v.d.; M.Z. Pakalın: "Yiğitbaşı" mad., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III, s. 637'de yiğitbaşı'nı "Esnaf teşekküllerinden birinin adı" olarak tarif etmektedir.
9. Ö.L. Barkan: **a.g.m.** s. 354 v.d. C. Orhonlu: **a.g.e.**, s. 35 v.d.
10. Bu güzergah için bkz. Y.Halaçoğlu: **a.g.e.** ve Harita.
11. Şebinkarahisar'dan sonraki Karakulak Derbendi'ni takiben Karasu Vadisi boyunca Aşkale'ye kadar uzanan güzergahta, bugün ortadan kalkmış başka hanların varlığı da anlaşılmalıdır ise de bunların özellikleri konusunda fazla bilgiye sahip değiliz. M.K. Özergin: **a.g.m.** s. 169; F.Teascher: **a.g.e.** Taf. 38.
12. C. Orhonlu: **a.g.e.**
13. C. Orhonlu: **a.g.e.** s. 106 ve 65 no'lu dipnot; Y.Halaçoğlu: **a.g.e.** s. 108, 132 ve 765, 943 dipnotlar.

Yapdı bu .....

.....

müsemmen (?) .....

Tarih satırını da içeren 4. satır tamamen bozulduğu için, yapıyı bu kitabeye göre tarihlemek mümkün olmadı. Ancak **Ebubekir Ağa** tarafından yaptırıldığı bildirilen ifadeden ve yazının stilistik özelliklerinden yapıyı XVI. yüzyıl sonlarına ya da XVII. yy. başlarına tarihlemek mümkün görünmektedir¹⁴.

Kitabenin iki yanında holün orta bölümüne ışık sağlayan iki pencere bulunmaktadır (Resim 4-6). Üst kısımları sivri kemerli, ince uzun, mazgal şeklindeki bu pencereler ve giriş kapısından başka, içeriye ışık sağlayan hiçbir açıklık yoktur. Holün iki yanındaki beşik tonoz örtüler üzerindeki fener açıklıklarından da bu bölümlerin tepeden aydınlatılması sağlanmıştır. Cephenin sağındaki nefi aydınlatmak amacıyla açılmış olan pencere de çok yenisidir. İçeride yer alan ocağın gerisindeki duvarın yıkılmasıyla oluşturulmuş bu pence-reye, ahşaptan uydurma bir kapak geçirilmişdir.

Holün içerisi dikdörtgen kaideli payelerin taşıdığı iki kemer dizisiyle üç dikey nef ayrılmış olup neflerin üzerleri, dikine konmuş ince taşlarla örtülmüş ve uzun beşik tonozlarla örtülmüştür (Resim 7). Orta alandaki tonozun yüksekliği, iki yan örtün tonozlardan hafif yüksek ise de dış görünümünden bu pek farkedilmemektedir (Resim 8).

Hanın en ilginç yanlarından biri de iç duvarları çepeçevre dolaşan sekilerin varlığıdır. Zemin seviyesinden 60 cm. yükseklikte ve 1.80 m. genişlikteki sekiye, sadece giriş kapısının önünde yer verilmemiştir. Taçkapının bulunduğu güney cephede hayli harabolmuş iki, doğu ve batı duvarlarda sekizer, kuzey duvarında da üç adet olmak üzere toplam 21 ocak bulunmaktadır. Bunlardan giriş kapısının sağındaki, sonradan pencere haline getirilmiştir. İçerde duvarlar arasına sinmiş is ve duman izlerinden bu ocakların uzun süre kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır.

Dikine beşik tonozla örtülü iki yan nefin üzerinde, kare şeklinde dörderden sekiz aydınlık feneri, orijinal durumları bozulmuş halde günümüze ulaşmışlardır. Duvarlarda başka hiçbir aydınlatma unsuruna yer verilmeyişi, hanın diğer önemli bir özelliği olarak dikkati çekmektedir.

Hanın yapımında sadece cephede, köşelerde ve içteki kemer ayakları ile payeler-

de düzgün kesme taşlar kullanılmış, genelde düzensiz moloz taşlar ve Osmanlı harcından meydana gelen bir inşa tekniği uygulanmıştır. İnce, düzgün ve küçük levha biçimindeki taşlar, dikine yerleştirilerek aralarda da harç kullanılarak tonozların örülme işi tamamlanmıştır.

DEĞERLENDİRME

Yapıldığı dönemin sosyal durumunu ve mimarisi ile ilgili özelliklerini kısaca gözden geçirmiş olduğumuz Karasu Hanı'nın Sanat Tarihi açısından dikkat çeken yanlarına da işaret etmekte fayda vardır.

Yukarıda da değinildiği gibi yapı, XVII-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ticari hayatının bir parçası olarak ve belli başlı kervanyollarından biri üzerinde bulunmaktadır.

Coğrafi ve iklim şartları açısından hanın açık bir avluya gerek duyulmayacak derecede soğuk ve yüksek rakımlı bir yerde bulunması, bunun sadece kapalı holden ibaret oluşunu gerekli kılmıştır. İçeride insanlar için ayrı bölümlere yer verilmeyişi yadırgatıcıdır. Ancak, duvar diplerini çepeçevre saran sedirlerle bunların gerisindeki duvarlarda açılmış çok sayıda ocak, hanın topluca ısıtılması konusunda bir arada düşünülmüştür. Başka bir deyimle sedirlerde yatan insanlara, aşağıda yer alan ve payelere bağlanan hayvanlar ve ocakların, hanı birlikte ısıtmaları öngörülmüştür. Halbuki gerek Osmanlı dönemi gerekse onlara kaynaklık eden Anadolu Selçuklu han ve kervansaraylarında insanlar ve hayvanlar için ayrı bölümler en erken örneklerden geç devir örneklerine kadar pek çok yapıda uygulanmıştır.¹⁵ Bununla birlikte daha küçük boyutlu ve farklı bölgelerde daha geç devirde yaptırılmış olanlarda değişik plan tiplerine de rastlamak mümkündür.

Zamanla büyüyen Osmanlı topraklarının eyaletlere ayrılması ile eyalet merkezlerinin aynı zamanda ticaret merkezleri haline dönmüş olmaları sonucu Anadolu Selçuklularında devasa ölçülere varan güzergahlar üzerindeki kervansarayların yerini Osmanlılarda şehir merkezlerindeki ticari hanlar almıştır. Yine de önemli yollar üzerinde -Karasu Hanı örneğinde olduğu gibi- tek başına yaptırılmış yapılar bulunduğu gibi menzil sitelerinin çekirdeğini oluşturan geniş programlı külliyelerin içerisinde de han ve kervan-

14. Han, Erzurum-Beldeler adlı eserde (İstanbul 1987, s. 62) kaynak belirtilmeden Yavuz Sultan Selim'in seferi sırasında (?) yaptırılmıştır denilerek ve okunamayan kitabeye istinaden tarihlendirilmek istenmiştir.

15. K. Erdman: a.g.e., planlar.; İ.İlter: a.g.e. krş. planlar.

saray yapımına önem verilmiştir.¹⁶

Plan açısından bakıldığında Karasu Hanı'nın en yakın benzerleri; derinliğine düzenlenmiş üç nefli sade hol bölümünden ibaret olanlardır. Bölgeye yakınlığı bakımından bilinen ilk örnek, Karasu Hanı'nın güneydoğusunda ve bu hana kuş uçuşu ile 25-30 km. uzaklıkta, eski Tercan-Aşkale yolu üzerinde bulunan **Hacıbekir Komu Kervansarayı**'dir¹⁷. Aşağı yukarı birbirine yakın ölçülerde, XIII. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve Selçuklu kervansaraylarının özelliklerini taşıyan bu kervansarayın son yıllardaki hali perişan durumdadır (Resim 9). Selçuklu geleneğinde yüksek bir taçkapı ile girilen Hacıbekir Kervansarayı, yolcuların ikametine mahsus üçlü giriş bölümü dışında, Karasu Hanı ile benzeşmektedir (Plan 2). Ortası yıldız, yanları beşik tonozla örtülü üçlü girişin ilerisinde bulunan hol bölümü, dikine uzanan üç nefli bir plana sahiptir. Karasu Hanı'nda olduğu gibi Hacıbekir Hanı'nın orta alanının da yüksekçe ve ortadan yanlara doğru hafif eğimli bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Karasu Hanı'nın ölçülerine yakın ve sadece hol bölümünden ibaret bir başka Selçuklu Kervansarayı da Karasu Hanı'nın doğu güzergahında İğdır-Batum yolu üzerinde bulunan ve XIV. yüzyıl başlarına tarihlenen **İğdir Kervansarayı**'dir¹⁸ (Plan 3). Üç bölümlü girişin ilerisindeki üç nefli hölün tertibi bakımından İğdir Kervansarayı, Karasu Hanı'na benzemekle birlikte, taçkapı bezemeleri ve giriş bölümünü örten tonozların şekli bakımından Karasu örneğinden farklıdır¹⁹.

Osmanlı döneminde sadece hol bölümünden meydana gelen hanlar, XV. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bursa-Karacabey arasındaki Uluabad Gölü yakınındaki **Issız Han**, 21.30x42.30 m. boyutlarında ve dikine planlanmış üç nefli ve yalnızca hol bölümünden ibaret oluşu bakımından²⁰ (Plan 4) Karasu Hanı ile benzeşmektedir. Ancak, ölçüleri ondan biraz daha büyüktür. Hanın üzerini örten balık sırtı biçiminde, ortası hafifçe yüksek, yanların eğimli çatılı oluşu ile de Karasu Hanı'na öncü sayılabilecek bir plan düzeninde inşa edilmiştir. Issız Han'ın geniş kemerli girişinin iki yanında bulunan tonozlu odaların en yakın benzerleri, Selçuklu devrine maledilen ve yukarıda saydığımız iki örnektir. Enine ve dikine tonozlarla örtülü üç nefli hölün ortasındaki iki ocak ve duvarlarda açılmış çok sayıda aydınlık penceresi, Issız Han'a kendi örnekleri içinde özel bir anlam kazandırırken, höl ısıtmak için duvar diplerinde pek çok ocağa sahip olan ve duvar-

larda hiçbir aydınlatma unsuruna yer verilmeyen Karasu Hanı'ndan farklı düşünülmüştür. Benzer özelliklere sahip bir han da Bitlis - Tatvan arasındaki **Husrev Paşa (Başın) Hanı**'dir²¹.

Anadolu Selçukluları dönemine maledilen benzer planlı hanlara güneydoğu Anadolu'dan başka örnekler de vermek mümkündür. Bunlardan XIII. yüzyıl sonuna tarihlenen Diyarbakır-Bitlis arasında ve Silvan'ın 20 km. doğusundaki **Başdeğirmen Hanı**²² ile, XIV. yüzyılın başlarına tarihlenen ve Diyarbakır-Malatya arasında Çermik İlçesinin 25 km

16. İstanbul'dan Belgrad'a ve Atina'ya, İstanbul'dan Şam'a ve Bağdat'a uzanan yollar üzerinde kurulmuş bazı menzil sitaleri için bkz. S.Eyice: "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler I, Üsküdar-Bostancıbaşı Güzergahı", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, C. IX, İstanbul 1958, s. 83-110; S.Eyice: "Sultaniye-Karapınar'a Dair", *Tarih Dergisi*, Sayı 20, s. 117-140; Ay. yz.: "La Mosquee-Zaviyah de Seyyid Mehmed Dede a Yenişehir", *In Memoriam Ernst Diez*, İstanbul 1963, s. 49-68. Bu hususta hayli fazla bibliyografya vermek mümkündür. Ancak konu ile ilgili bu saydığımız birkaç örnekle yetinmek istiyoruz.
17. **Türkiye Turizm Mecmuası**, C.V, s. 5 (Erzurum sayısı), 1965. (Sayfa numarası verilmemiştir). R.H. Ünal: "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 6, Erzurum 1973, s. 116, şekil: 26, resim: 38; Ay. yz.: "İğdir Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, III, İstanbul 1970, s. 14, Not: 8., Ay. yz.: **Diyarbakır ilindeki Bazı Türk İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme**, Erzurum 1975, s. 116.
18. R.H. Ünal: "İğdir Yakınlarında", s. 7-15.; Ay. yz. Diyarbakır İli'ndeki". s. 116, Ay. yz. "Erzurum ili.." s. 119.
19. Hanın geniş bir tanıtımı ve kapı bezemelerinin çizimleri için bkz. R.H. Ünal: "İğdir Yakınlarında.." s. 7-15 ve çizimler.
20. E.H. Ayverdi: **Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri C. 1** İstanbul 1966, s. 526-530.; O. Aslanapa-VD.: **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)**, İstanbul 1977, s. 174.; U. Sceratto: "An Early Ottoman Han Near Lake Apolyonf", **Atti Del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turco Venezia** 1963, Napoli 1965, s. 221-234.; G.Goodwin: **A History of Ottoman Architecture**, London 1971, p. 87-88.; **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, IV, Ankara 1986, s. 385.
21. Hanın tanıtımı ve değerlendirmesi ile ilgili olarak bkz. O.C. Tuncer: "Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar", **Sanat Tarihi Yıllığı**, IX-X, İstanbul 1981, s. 324 v.d.; M.O. Anık: **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, Ankara 1971, s. 85.; "Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler", II, Ankara 1972, s. 210 v.d.
22. R.H. Ünal: "Diyarbakır ilindeki" s. 124. B.Konyar: **Diyarbakır Yıllığı**, III, Ankara 1936, s. 326; H. Aydemir: **Silvan İle Tatvan Arasındaki Hanlar (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basılmamış Lisans Tezi)**, İstanbul 1970, s. 46.

güneybatısında bulunan **Karakaya Hanı**²³ akla ilk gelenlerdendir. Her iki örnek de Karasu Hanı'nda olduğu gibi dikine uzanan üçlü kemer sırasıyla beşik tonoz örtüye sahiptirler.

İğdır Kervansarayı ile Hacıbekir Kervansarayı'na çok benzeyen diğer bir örnek de yine Diyarbakır-Elazığ güzergahına yakın bir yerde, Hanköy'ünde bulunan **Han-ı Gevran**'dır²⁴. XIV. yüzyıl başına tarihlenen Han-ı Gevran'ın üç bölümlü girişinin ilerisindeki derinlemesine uzanan üç nefli holden ibaret planı, İğdır ve Hacıbekir Kervansaraylarının dolayısı ile de Karasu Hanı'nın en yakın takipçisidir.

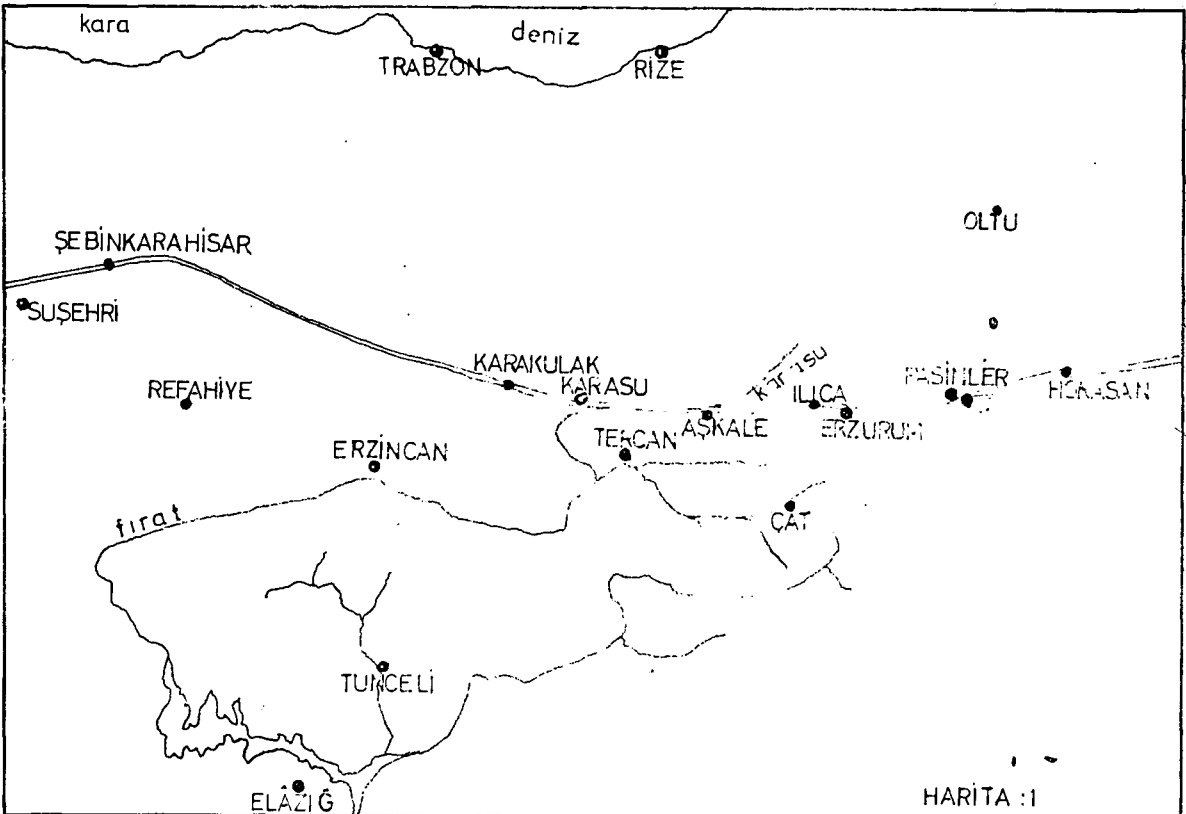
Dönemi içerisinde Karasu Hanı'nın tek örnek olmadığı anlaşılacakla birlikte bunların daha önceki yüzyıllarda çeşitli bölgelerde yer alan örneklerle sayılarının daha fazla olduğu

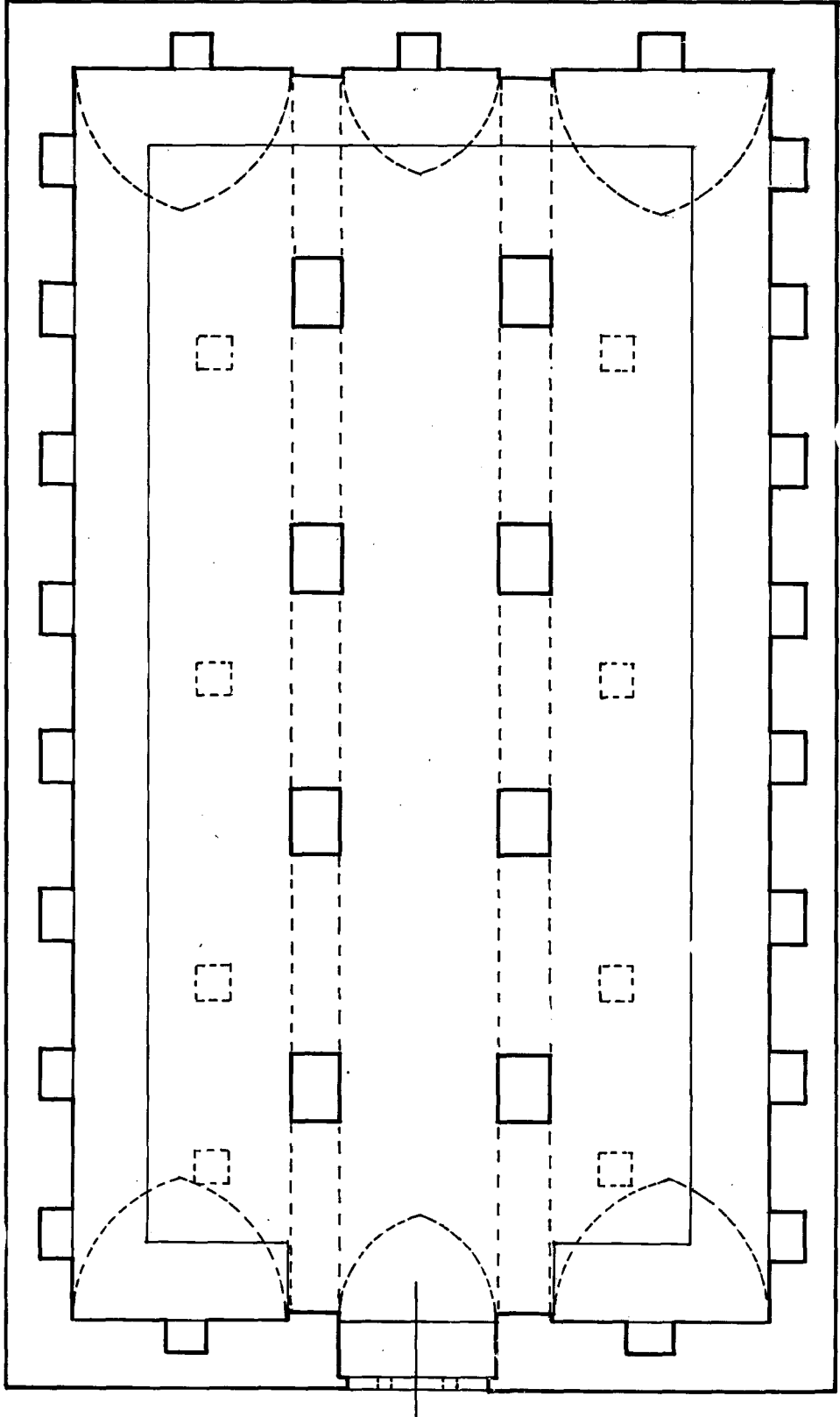
ve sade mimarilerinin ortaya konmasında başta iklim ve deniz seviyesinden yükseklik gibi coğrafi faktörlerin rol oynamış olduğu gözden irak tutulmamıştır. Yine aynı özelliklere bağlı olarak Karasu Hanı'nda aydınlatmaya fazla önem verilmemiş, içte yapıyı çepeçevre saran seki ile, hol ve avlu bileşimini akla getirecek bir düzenlemeye başvurulmuştur. Bu özelliği ile de Karasu Hanı yine bir menzil sitesi olarak kurulmuş olan İncesu'daki Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin (1670) içerisinde yer alan **kışlık kervansarayla** benzeşmektedir²⁵.

23. R.H. Ünal: "Diyarbakır ili'ndeki" s. 117, 120 v.d.

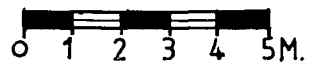
24. R.H. Ünal: "Diyarbakır ili'ndeki" s. 109. v.d.

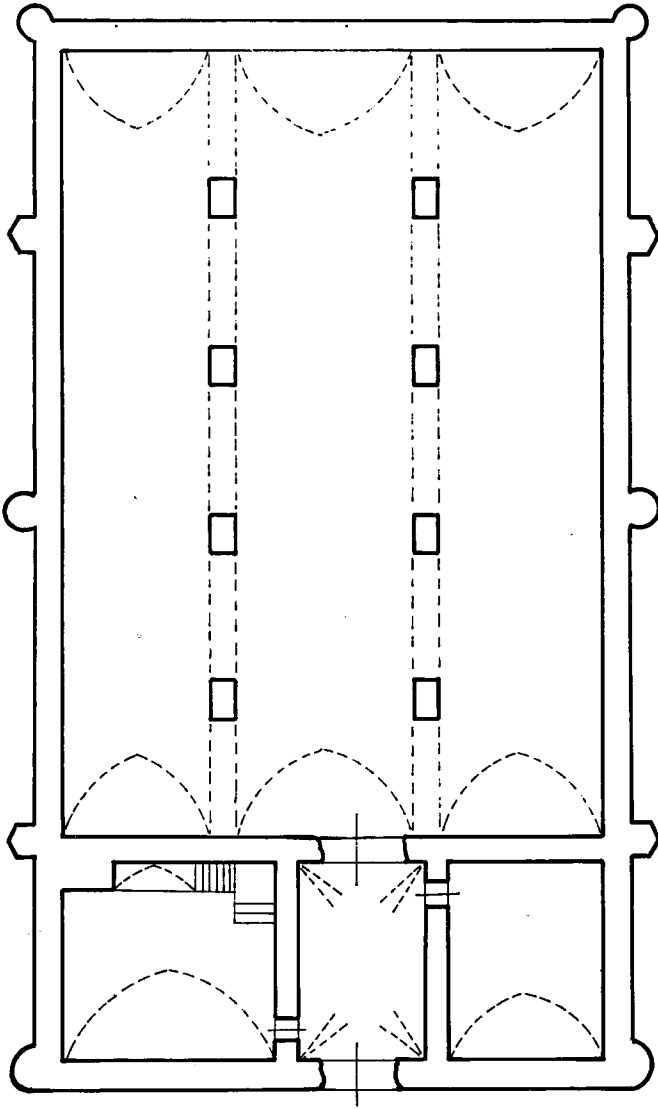
25. Bu kervansarayın plan ve tanıtımı ile ilgili olarak bkz. A.Kuran: "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan İki Külliye", **Vakıflar Dergisi**, Sayı IX, s. 239-240.

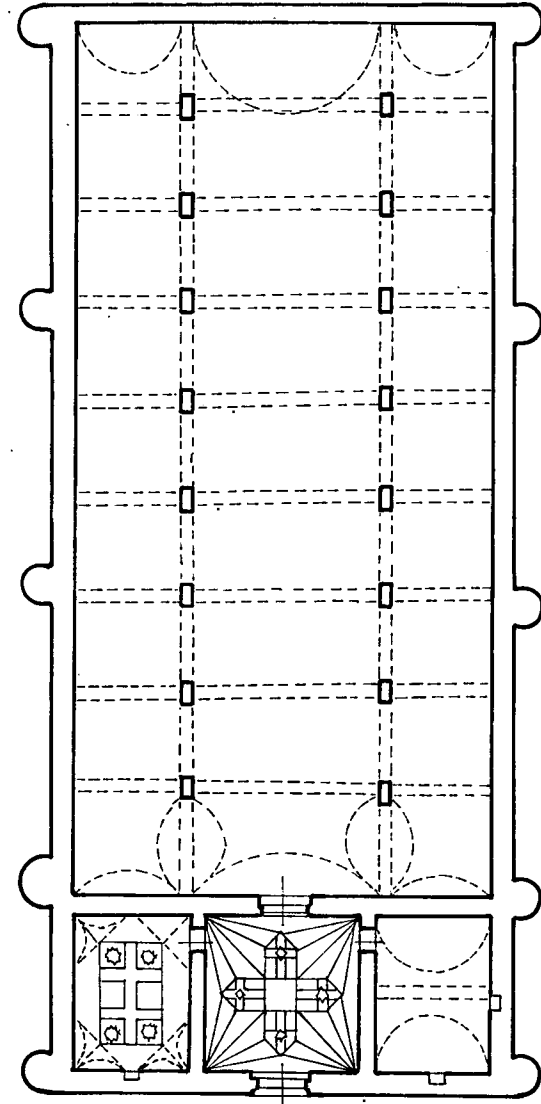
PLAN: 1 AŞKALE / KARASU KÖYÜ
KARASU HANI 28 / 6 / 1988

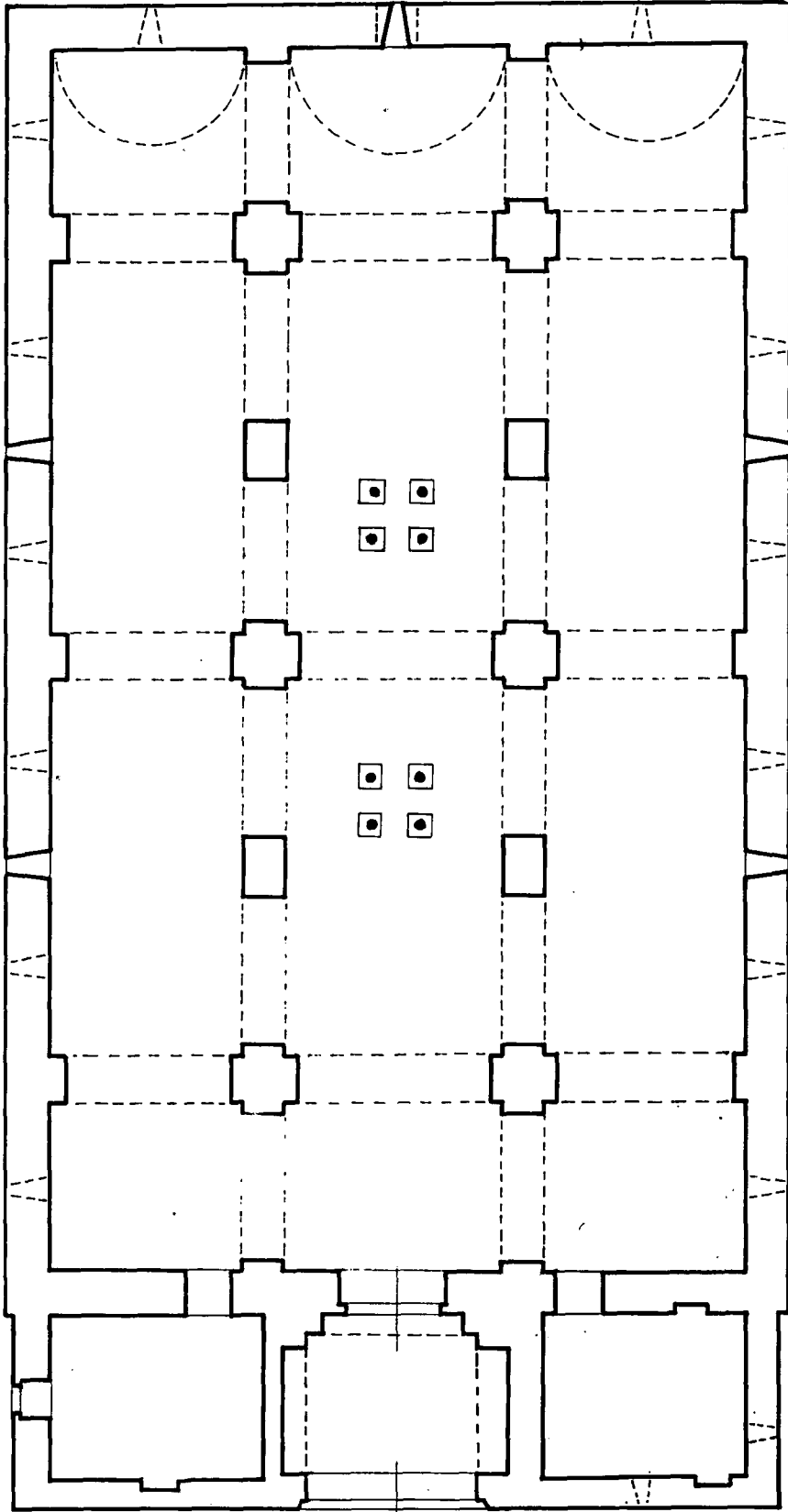
0 1 3 6m

PLAN:2- AŞKALE YAKININDA HACİBEKİR HANI (R.H.Ü. den.)

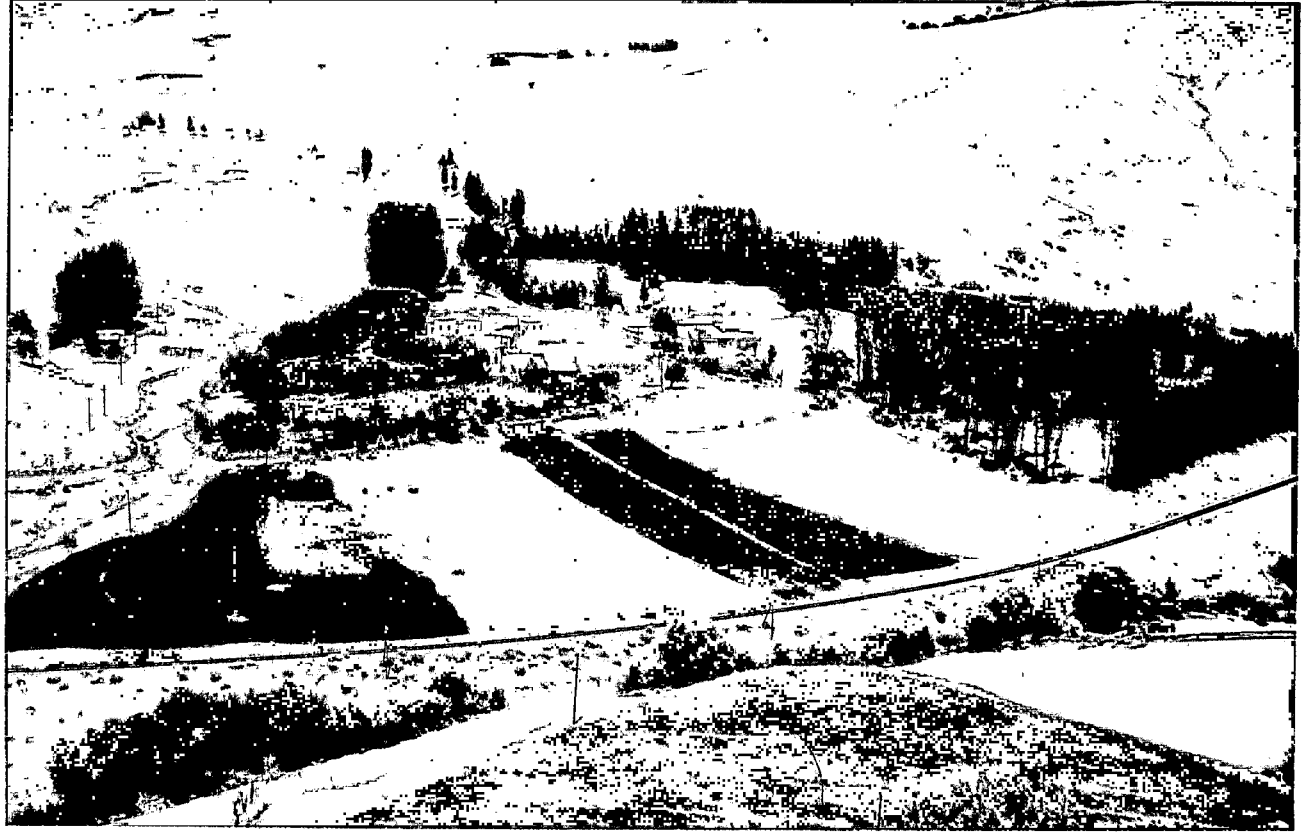
PLAN:3 İĞDIR KERVANSARAYI (R.H.Ü.den)

0 1 2 4 6 8 10m.

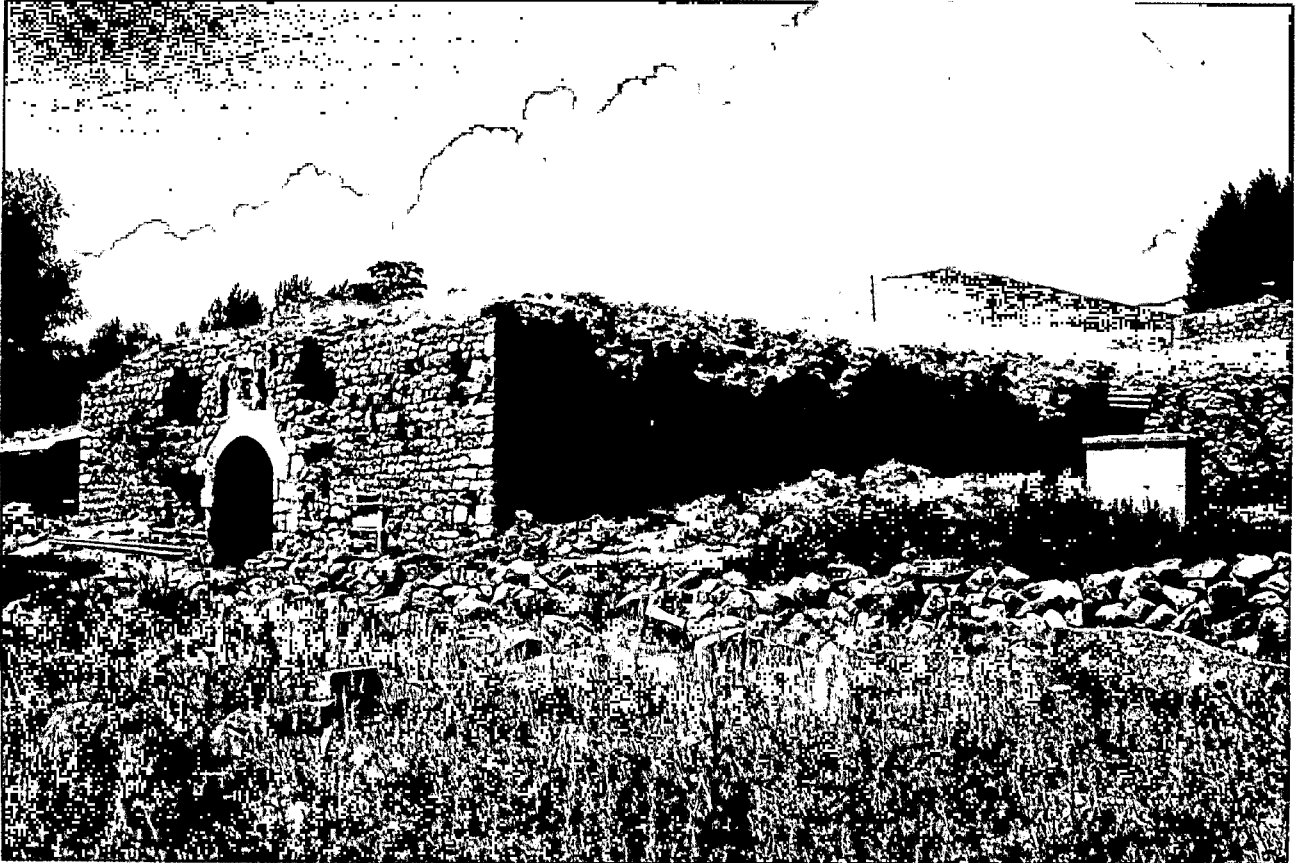
0 1 2 3 4 5 m.

PLAN: 4 ULUABADDA ISSIZ HAN

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

KAYSERİ KÖŞK HÂNIKÂHI

Nermin ŞAMAN - Turgay YAZAR

Bir süre medrese olarak da kullanılan ve bu nedenle bir gelenek sonucu bugüne kadar yanlış olarak "**Köşk Medrese**" adı verilen Kayseri Köşk Hânikâhi, Kayseri şehir surları dışında, şehir merkezinin 1.5 km. güneydoğusunda "**Köşk Dağı**" olarak adlandırılan tepe üzerinde yer alır.¹

Yapının bugün kitabesi mevcut değildir. Kayseri'li Ahmet Nazif Efendi türbe kapısı üzerindeki bâni kitabesini ve Mehmed Bey'in mezar kitabesini harap olmadan önce kopye etmiştir.² Alâeddin Ali Bey'in mezar kitabesi ise K. Göde tarafından yayınlanmıştır.³

Bâni Kitabesi⁴

- ١ — امر بانشاء هذه العمارة النورين الاعظم ملك الامراء
٢ — في العالم امير ارتنا زيد عدله لاجل المنكحة الملكة
٣ — الرحومة سول بانا طابت ثراها في محرم سنة اربعين و سبعمائة

Transkripsiyon⁵: *Emere bi-inşâi hâzih'il-îmareti en-Noyan ül-Azam Melik'ül-ümerâi'l fil âlem Emir Eretna zide adlühü li-ecli'l menkûhat'il-meliket'il merhûme Suli Paşa tâbet serâhâ fi-muharrem senete erbaîn ve seb'ami'e.*

Tercümesi⁶: "Bu binanın yapılmasını, yüce Noyan, dünyada emirler meliki emir Eretna-adaleti artsın- muharrem 740 (Haziran 1339) yılında, eşi merhume Melike Suli Paşa için- toprağı mübarek olsun- emretti."

Mehmet Bey'in Mezar Kitabesi:

سلطان محمد ابن المرحوم ارتنا نورانه قبرهما
سنة سبع و ستين و سبعمائة طاب الله ثراها

Transkripsiyon: *Sultan Mehmed ibn el-merhûm Eretna never Allahü kabre hümâ senete seba ve sittin, sebamiye tâbe Allah-u serâhümâ.*

Tercümesi: "Merhum Eretnaoğlu, Sultan Mehmed-Allah her ikisinin de kabrini nurlandırısın- 767 (1365) yılı (öldü)- Allah toprak-

larını güzel etsin."

Alâeddin Ali Bey'in Mezar Kitabesi⁷:

Tercümesi: "Burası Merhum Mehmed oğlu, Allahu Teala'nın rahmetine muhtaç, mağfur, merhum Alâeddin Ali'nin kabridir. Allah kabrini rahmeti ile nurlandırısın."

Usta Kitabesi:

Tercümesi: "Fera oğlu .... yaptı".

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapının vakfiyesi yoktur. Kayseri Şer'i Mahkeme sicillerinde yapının Melik Eretna tarafından Şeyh Evhadüddin-i Kirmânî sufilerine ait bir tekke olarak kurulmuş olduğu ve

1. Ahmet Nazif Efendi, **Kayseri Tarihi** (Mir'ât-i Kayseriyye), (Düz. M. Palamutoğlu), Kayseri, 1987, s. 101'de yapının 1656 yılına kadar bazen medrese, bazen hânikâh olarak kullanıldığını, 1656 yılında yapılan bir Şer'i Mahkeme sonucu yapının hânikâh olduğuna karar verildiğini ve 2 Zilkade 1067/1656 tarihli özel sicilde hüküm altına alındığını belirtir. Halil Edhem, **Kayseri Şehri, Mebani-i İslamiye ve Kitabeleri**, İstanbul, 1334, s. 109-110'da yapının bulunduğu yere "Köşk Dağı" ve "Köşk Ovası" gibi isimler verildiğini belirtir.
2. Halil Edhem, **Kayseri Şehri**, (Haz. K. Göde), Ankara, 1982, s. 135'te türbe kapısındaki kitabede "hazih'il-îmâre" yazılmasından dolayı kitabenin yapının bütünü ile ilgili olduğunu, aksi takdirde "hazih'il-türbe" terkininin kullanılacağını belirtir.
3. **Ay.es.**, s. 139, dipnot 240'da kitabenin "Kayseri Müzesi, İslami Mezar Taşları ve Kitabeleri" deposunda olduğunu belirtir.
4. Kitabe kopyeleri için bkz: Ahmet Nazif Efendi **a.g.e.**, s. 101-103; Halil Edhem, **a.g.e.**, dipnot 1, s. 100-113; Ahmed Tevhid, "Bâni Eretna", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, 1330, s. 18; İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, "Sivas-Kayseri ve dolaylarında Eretna Devleti ve Kadı Burhaneddin Devleti", **Bellekten**, 32/126 (1968, s. 171).
5. Kitabe transkripsiyonları Hulusi LEKESİZ tarafından yapılmıştır.
6. Kitabe tercümeleri Halil Edhem, **a.g.e.** dipnot 2, s. 133-136 dan alınmıştır.
7. **Ay.es.**, s. 136 dipnot 240.

vakıfları bulunduğu kayıtlıdır.⁸

Tarihi kaynaklarda yapının mimari durumu hakkında fazla bir bilgi elde edilememiş, Eretna ve ailesi hakkında bilgi veren kaynaklarda ise sadece aile fertlerinin ölüm tarihleri ve mezarlarının yerleri verilmiştir.

Tarihçi Âli, **Fusûlü'l-Hall ve Akd Usûlü'l-Harcı Ve'n Nakd** adlı eserinde Eretna oğullarından söz ederek "*Eretna ile oğlu Mehmed ve torunu Alâüddin ve zevcesi Suli-paşa'nın Kayseri şehri kenarındaki kâgır bir türbede medfun olduklarını, kendisi Kayseri Mirliyası iken orayı ziyaret ettiğini*" beyan eder.⁹

Makrîzî, **Kitabil's Sülûk**'te "*Alâüddin Eretna 753 H./ (1352 senesi M.) vefat ederek Sivas ve Kayseri devlet merkezlerinden Kayseri'de Köşk ismi verilen mevkiye Şeyh Evhadüddini Kirmânî müritleri için yaptırmış olduğu hankahın ortasındaki türbeye defnedildiğini*" yazmaktadır.¹⁰

Ahmet Nazif Efendi, **Kayseri Tarihi**'nde, yapının Evhadüddin-i Kirmânî sufileri için 1339'da hânîkâh olarak yapıldığını, öndeki tarım arazisinin hânîkâhın vakfı olduğunu belirtir.¹¹

Yapı, kitabesine göre Emir Eretna tarafından 1339'da eşi Suli Paşa (sulipaşa) için yaptırılmıştır. Yaptığımız araştırmada Suli Paşa hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Eretna Bey'in doğum tarihi bilinmemektedir. 753 H./ 1352 M. yılında öldüğü kabul edilen Eretna Bey'in mezarının Köşk Hânîkâhı türbesinde olduğu kabul edilmekteyse de bu konuda bile kesinlik yoktur.

Kayseri Köşk Hânîkâhı bugüne kadar "**Köşk Medrese**" olarak genel ve tarihî yayınlar ile iki monografik çalışmada ele alınmıştır. Halil Edhem, **Kayseri Şehri** isimli kitabında, plan ve tasvirde kısaca bahsetmiş, yapının kitabe kopyeleri ile kayıtlı bulunduğu mahkeme sicillerini vermiştir.¹² A. Gabriel, ilgili kitabında, yapının plan tanıtımını, iç ve dış tasvirini yapmış, süsleme ve teknik özellikleri ile plan, kesit, genel görünüş çizimi ile dört fotoğrafını vermiştir.¹³ S. Eyice, yapıyı konu alan makalesinde, yapının işlevini tartışmış ve ölçeksiz bir kroki vermiştir.¹⁴ M. Akok yapıyla ilgili makalesinde, iç ve dış tasvir, yapılan restorasyonlar ile malzeme ve teknik hakkında bilgi vermiş, ayrıca yapının planı, enine ve boyuna kesiti ile dışta kuzey cephe, içte türbe girişinin çizimlerini yapmıştır.¹⁵ O. Aslanapa, yapıdan "**Ribât**" olarak bahsetmektedir.¹⁶

1- Yapılan Onarımlar ve Bugünkü Durumu

me

Yapının geçirdiği onarımlar hakkında

1963 yılına kadar herhangi bir kayda rastlanmamıştır. 1963 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tescilli yapılmış ve korunması gerekli anıt olduğuna dair karar alınmıştır. Arşiv kayıtlarında onarımların başladığı tarih verilmemiş, onarımların 1962'de kesildiği ve 1977'de tekrar başladığı kaydedilmiştir.¹⁷

1962 yılına kadar dış cephede, portal seviyesinin üst kısmı restore edilmiş, portal seviyesinin altında ise düşen kaplamalar onarılmıştır. İçte, giriş eyvanı, revak kemerleri ve tonozlar kısmen, avluyu kuşatan seki ve batıdaki merdiven tamamen yenilenmiştir. Türbede, pencereler yaklaşık söveleri hizasından üst kısmı cephe bitimine kadar, mescit hüccresinin iç kısmı tamamıyla yenilenmiş, külahta ise temizlik yapılmıştır.

1977 yılı onarımlarında revakların üstü kesme taş kaplanmıştır.

1985 yılında yapılan çalışmalarda yapının içi temizlenmiş, girişteki ahşap kapı söktülerek yerine demir bir kapı takılmıştır.

1987-1988 yılı onarımlarında yapının girişine dört, giriş eyvanı önüne ise iki basamaklı bir merdiven yapılmış, giriş eyvanı ile alt ve üst kat odalarının zemini kesme taş kaplanarak üst kata çıkışı sağlayan doğudaki merdiven üstteki üç basamağı dışında yenilenmiştir. Alt ve üst kat odalarının duvar ve tonozları sıvanmış, alt kat odalarındaki kullanıma dönük bölümler de bu onarımlarda yapılmıştır. Avluda, giriş eyvanı önündeki revak birimi ile türbe arasındaki kısmın kesme taş kaplaması, revak

8. **Ay.es.** s. 133, dipnot 225'te bu kayıtların Ankara Etnografya Müzesi, Kayseri Şer'i Mahkeme sicillerinin bulunduğu defterin 143. sayfasında olduğunu belirtir.
9. Halil Edhem, **a.g.e.**, dipnot 1, s. 111'de bilginin kaynağı olarak İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 9783, vr. 103'deki yazmayı gösterir.
10. İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, **a.g.m.**, s. 170'te kitabın Ayasofya Kitapları (Süleymaniye Kütüphanesi) nr. 3370'te olduğunu belirtir.
11. Ahmet Nazif Efendi, **a.g.e.**, s. 101.
12. Halil Edhem, **a.g.e.**, dipnot 1, s. 108-114.
13. A. GABRIEL, **Monuments Turcs d'Anatolie**, I, Paris, 1931, s. 67-70.
14. S. EYİCE, "İki Türk Abidesinin Mahiyeti Hakkında Notlar, İznik'te Nilüfer Hatun İmaret'i ve Kayseri'de Köşk Medrese", **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, 2 (1958), s. 107-112.
15. M. AKOK, "Kayseri'de Tuzhisarı Sultan Hanı, Köşk Medrese ve Alaca Mescit Diye Tanımlanan Üç Selçuklu Mimari Eserin Rölövesi", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 17/2 (1969), s. 5-41.
16. O. ASLANAPA, **Türk Sanatı**, I, II, İstanbul, 1984, s. 200.
17. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Abide ve Yapı İşleri Dairesi Başkanlığı, Dosya No: 3801/16'daki eski eser fişi.

sekilerine çıkışı sağlayan doğu ve batıdaki iki-merdiven ile türbe kaidesinden başlayarak revak sekilerinde biten yükselti yapılmış ve bütün revak tonozları sıvanmıştır. Türbede, merdiven sahanlığı, sahanlığın altındaki nişin üst kısmı ve kaide üzerindeki silme ve mukarnaslar yenilenmiştir.

Yapı bugün iyi durumdadır. Portalde, başlık altından itibaren sütunceler türbede, merdiven sahanlığının altındaki nişin batı kısmı ve kaidenin güneyinde orta bölümün üçüncü ve dördüncü sıra mukarnasları ile türbe portalinde kabalar tahrip olmuştur.

Kayseri Köşk Hanıkâhı 1987-1988 yılı onarımlarından sonra Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından imaret olarak kullanılmaktadır.

2- Plan Tanıtımı¹⁸:

Yapı dıştan kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Kuzeydeki giriş eyvanı, eyvanın doğu ve batısındaki dikdörtgen odalar ile kare planlı revaklı avludan oluşur. Avlu ortasında sekizgen planlı türbe yer alır (Şekil 1).

Yapıya kuzey duvarda, eksendeki dört basamaklı çifte merdivenle çıkılan içe profilasyonlu kapıdan girilir. Giriş içten eyvan tarzında düzenlenmiştir. Doğu-batı yönünde dikdörtgen, kuzey-güney yönünde sivri tonozlu eyvandan, doğu ve batıda yan mekanlara, güneyde ise revaklı avluya geçilir. Yan mekanlara girişi sağlayan kapılar doğu ve batı duvarda eksenin güneyindedir. Kapıların kuzeyinde ikinci kata çıkışı sağlayan doğuda yedi, batıda altı basamaklı merdivenler bulunur.

Yan mekanlar doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Aynı yönde sivri tonozlu mekanların kuzey-güney eksenlerinde tonozu destekleyen birer kemer vardır. Doğu ve batı duvarlarda eksende birer mazgal pencere yer alır.

Giriş eyvanından iki basamaklı bir merdivenle bu kısmın önündeki revak birimine çıkılır. Kare planlı avluyu kuşatan revaklar çapraz eksenlerde kırılarak sekizgene dönüşür. Revak payeleri avluyu kuşatan kare planlı seki üzerine oturur. Giriş eyvanı önündeki revak biriminde seki yoktur. Sivri tonozlu revak birimleri çapraz eksenler hariç kare biçiminde payelere oturan sivri kemerlerle avluya ve birbirine açılır. Çapraz eksenlerde ise profilli payelere oturan yine sivri tonozlu revak birimleri yer alır. Batı duvarda kuzeyden birinci revak biriminde yedi basamaklı bir merdiven vardır. Merdivenlerden dama çıkışı sağlayan ve batı duvarın içinde yer alan ikinci bir merdivene çıkılır. Avlunun kuzeyinde, eksenin doğu ve batısında revak sekisine çıkışın sağlandığı altışar basamaklı birer merdiven yer alır. Merdivenlerin bu-

lunduğu kısım ile eksendeki revak biriminin önü kademelidir.

Avluda, eksende kare kaideli, sekizgen gövdeli türbe yer alır. Türbe kaidesi, kuzey kısmında doğu ve batıdaki revak sekisi ile birleşerek bir kademe oluşturur. Türbe bugün tek katlıdır. Mescit hücrelerine kuzeydeki merdiven sahanlığının doğusundaki yedi, batısındaki altı basamaklı çifte merdivenle çıkılır. Dışta cephe köşelerinde sütunceler vardır. Mescit hücrelerine giriş kuzeydeki içe profilasyonlu kapıdan sağlanır. İçte de sekizgen planlı mescit hücreleri sekiz dilimli kubbe ile örtülüdür. Doğu, batı ve güney duvarları eksenlerinde profilli birer pencere vardır.

3- Üst Kat Planı:

Giriş eyvanının doğu ve batısındaki mekanlar iki katlıdır. Üst kata çıkışlar giriş eyvanının doğu ve batısındaki merdivenlerle sağlanır (Şekil 2). Eksende profilasyonlu bir pencere yer alır. Merdivenlerden kuzey duvarındaki ikinci bir merdivene çıkılır. Merdiven sahanlığının kuzeyinde bir mazgal pencere yer alır. Odalara giriş sahanlığın güneyindeki profilasyonlu kapıdan sağlanır. Üst kat odaları alt kat ile eş planlıdır. Girişten sonra odalar doğudaki dikey, batıdaki ise çapraz olarak 0.50 m. genişletilmiştir. Kuzey duvarda eksenin iki yanında birer, doğu ve batı duvarda ise eksende profilasyonlu bir pencere yer alır. Odalar sivri tonozludur.

4- Dış Tasvir:

Yapı, üzerinde bulunduğu tepenin topografisine uygun, kademeli bir temel duvarı üzerine oturur. Temel duvarı kuzey cephede eksenin batısı ve doğu cephe hariç toprakla örtülerek kapatılmıştır.

Yapı sade ve az açıklığı olan cephelere sahiptir. Kuzey cephe alt seviyede girişin sağlandığı kapı dışında sağırdır. Üst seviyede eksende bir, doğu ve batıda üçer olmak üzere yedi dikdörtgen pencere vardır. Pencerelerden eksenin doğu ve batısındaki ilk pencereler daha küçüktür. Doğu ve batı cephe, kuzeydeki odaların alt seviyede sivri kemerli ve mazgal, üst seviyede dikdörtgen pencereleri dışında sağırdır. Güney cephe ise tamamiyle dışa kapalıdır. Saçak seviyesinin 0.50 m. aşağısında doğu ve batıda dörder kuzey ve güneyde ise üçer çörten bulunur (Resim 1-3).

Yapıya giriş kuzey cephede, eksendeki portaldan sağlanır. Portalin kuzeyinde zemin-

18. Yapının plan tanıtımında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden alınarak düzeltilmiş plan kullanılmıştır. Düzeltmeler için gerekli ölçülerin alınmasında yardımcı olan Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi bölümü öğrencilerinden Sema YILDIZ'a teşekkür ederiz.

den yaklaşık 0.50 m. yüksekliğinde dört basamaklı çifte merdiven yer alır. Portalı içe profilyonlu üç silme kuşaktır. Yuvarlak başlıklı ve kaideli sütüncelere oturan portalin sivri kimeri üstünde eksendeki pencere yer alır. Kemer alınlığındaki ortataş sırası ile zeminden 2.10 m. yüksekliğindeki kapının basık kimeri geçmeli taşlardan yapılmıştır (Resim 4).

5- İç Tasvir:

Yapıya girişi sağlayan kapı içten 2.20 m. yüksekliğindeki basık kemerle giriş eyvanına açılmaktadır. Eyvan daha alçaktan atılan sivri bir kemerle revaklardan ayrılmış, tonoz ile kemer arası örtülerek kapatılmıştır (Resim 5).

Yan mekanlara girişi sağlayan basık kemerli kapılar zeminden 1.60 m. yüksekliğindedir. Batıdaki mekanda zeminden 1.95 m. yüksekliğinde kuzey duvarı önünde üç, batı duvarı önünde bir kapalı birim oluşturulmuştur (Resim 7). Kuzeydeki birimler depo olarak, batıdaki birimler ise tuvalet olarak kullanılmaktadır. Doğudaki mekanın batısında, doğu-batı ekseninin iki yanında mekanı bölüntüye uğratan 1.55 m. yüksekliğinde duvar parçaları yer almaktadır. Bu kısım mutfak olarak kullanılmaktadır. Pencereler zeminden 1.40 m. yüksekten başlamaktadır. 2.20 m. yüksekliğindeki pencereler sivri kemerlidir (Şekil 3).

Giriş eyvanının doğu ve batısındaki merdivenlerin basamakları 0.30-0.40 m. arasında değişmektedir. Merdivenler zeminden 2.40 m. yükseklikte sona erer. Doğudaki merdivenin altında 1.26 m. yüksekliğinde yuvarlak kemerli bir niş vardır. Merdiven sahanlıklarından 0.30 m. yüksekte 1.40 m. yüksekliğinde basık kemerli birer kapı bulunur. Kapılar arasında sivri kemerli niş içine yerleştirilmiş dikdörtgen bir pencere yer alır (Şekil 3, Resim 6). Kapıdan kuzey duvarı içinde her basamağı 0.41 m. olan iki basamaklı ikinci bir merdivene çıkılır. Merdiven sahanlığının kuzey duvarında sivri kemerli bir mazgal pencere vardır. Pencere zeminden 1.70 m. yüksekten başlar. Sahanlığın güneyinde zeminden 0.40 m. yüksekte 1.60 m. yüksekliğindeki basık kemerli kapılardan mekanlara girilir. Merdivenlerin bulunduğu kısım lentoların birbirine eklenmesi ile örtülmüştür. Zeminden 0.30 m. yüksekten başlayan 1.50 m. yüksekliğindeki pencereler basık kemerli niş içinde, dikdörtgen şeklinde ve dışa doğru kademelidir (Şekil 3).

Giriş eyvanından iki basamaklı bir merdivenle avluya geçişi sağlayan revak birimine çıkılır. Revak payelerinin oturduğu seki güneyde 0.40 m. kuzeyde ise 1.30 m. dir. Giriş eyvanının önündeki revak birimi avluda 0.05 m. alçalarak türbe kaidesine kadar devam eder (Şekil 4, Resim 8).

İki merkezli sivri kemerlerle avluya açılan revak cephelerinde örgü kemerden sonra 1.30 m. daha devam ederek avluya kademe yapan bir silme ile sona erer. Avluya açılan revak kemerleri, revakları birbirinden ayıran kemerlerden daha yüksektir.¹⁹ Revaklar sivri tonozla örtülüdür (Şekil 4, Resim 8-11). Çapraz eksenlerde yer alan revak birimlerinin köşeleri tonoz parçaları ile kapatılmıştır (Resim 12). Dama çıkışı batı revağında her basamağı 0.31 m. olan yedi basamaklı bir merdivenle sağlanır (Resim 9). Merdiven sahanlığından 0.85 m. yükseklikte batı duvarı içine açılan basık kemerli bir kapı yer alır. 1.70 m yüksekliğindeki kapıdan sonra kuzeye doğru her basamağı 0.35 m. olan sekiz basamaklı bir merdiven bulunur. Merdivenden sonra yüksekliği 0.92 m. olan basık kemerli bir kapı ile geçilen ara sahanlıktan sonra dört basamaklı ikinci bir merdivenle revakların üstüne çıkılır. Merdivenin bulunduğu kısmın örtüsü beşik tonozdur. Kuzeydeki odaların dışa yansıyan tonozları dışında revakların üstü düzdür ve saca kaplanmıştır. Cephe duvarı 0.56 m. lik bir kademe ile sona ermektedir.

Türbe kaidesi zeminden 0.30 m. yükseklikteki temel duvarı üzerine oturur. Kaide temelden sonra 1.40 m yüksekliğe kadar düz devam eder. Bu yükseklikten sonra 0.65 m. yükseklikte ve 0.20 m. dışa çıkıntılı bir silme yer alır. Silme dört sıra mukarnasla bezelidir (Resim 10, 13). Kuzey cephede eksele beş cephele bir niş vardır.²⁰ Zeminden 1.55 m yükseklikteki nişi üç düz silme kuşaktır. Niş kuvarsarı üç sıra mukarnas dolguludur (Resim 14). Nişin iki yanında yer alan çifte merdivenle 2.50 m. yükseklikteki sahanlığa çıkılır. Merdiven alt sahanlıklarının iki yanında doğu ve batıdaki revak sekilerine kadar devam eden 0.30 m. yüksekliğinde bir kademe yer alır. -Avlu kademedan sonra sekilere kadar düz devam eder (Şekil 4, Resim 11, 13).

Mescit hücresi doğrudan kaideye oturur. Köşelerdeki yuvarlak kaideli sütünceler, örtü seviyesinde sivri külahlı başlıklarla sona erer

19. Halil Edhem, a.g.e., dipnot 1, s. 110'da revak birimlerinin birbirine birer kapı ile bağlı ve önlerinin açık olduğunu belirterek, revakların üstünde ikamete ait odaların bulunabileceğini ileri sürer.

20. Ay. es., s. 110'da türbenin orijinalde çift katlı olduğunu ve kuzeydeki merdiven sahanlığının altında mahzen hücreğine girişin sağlandığı kapının bulunduğunu belirtmektedir. Bugün bu kısım bir nişle kapatılmış ve alt kısmı betonlanmıştır. 1986 yılında yapıda yaptığımız bir incelemede nişin alt kısmının türbenin üzerine oturduğu seki seviyesine inmediği görülmüştür. Bu nedenle nişin mahzen hücreğine girişin sağlandığı kapı açıklığını kapatmak için yapıldığını düşünmekteyiz.

(Resim 13-15). Cepheleeri hareketlendiren tek unsur, cephenin 4/5'i yüksekliğindeki sağır kemerlerdir. Kemerlerin alt kısmında duvar kademelidir. Cepheyi üstte bir yazı şeridi sınırlar. Bu kısımda nesih yazı ile Bakara suresinden "**Amene'r-resülü**" âyet-i kerimesi yazılıdır.²¹ Şeridin üstündeki silme gövde ile örtüyü ayırır. Dışa kademeli bu silme üzerinde örtü sisteminin başlangıcını belirten ikinci bir silme yer alır. Örtü sekizgen pramidal külahtır (Resim 13).

Kuzeydeki portali dıştan profilasyonlu bir silme çevirir. Silmeden sonra yaklaşık sütun başlıkları hizasında sona eren üç süsleme şeridi görülür. En dıştaki şerit portali üç taraftan kuşatır. Şeritleri içte, portal nişi kavсарasının sivri kemerinin oturduğu kare kaideli ve alt kademede konik, üst kademede yıldız benzeri prizmatik başlıklı sütunceler sınırlar.²² Üst kısımda, süsleme şeridinin altında üç kabara bulunmaktadır (Resim. 13, 15).

Mescit hücrelerinde zeminden 0.27 m. yüksekten başlayan 1.62 m. yüksekliğindeki dikdörtgen pencereleri dıştan iki düz silme çevirir. Üst seviyedeki mazgal pencereler sivri kemerli ve yaklaşık 1.30 m. yüksekliğindedir. Dışta pencerelerin üzerinde usta işaretleri vardır (Resim 13). Mescit hücrelerinde doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş bir sanduka yer alır. Sekiz dilimli kubbe ile örtülü mescit hücrelerinde, kubbe ortasında yarım daire şeklinde dışa çıkıntılı bir göbek vardır (Şekil 4).

6- Malzeme ve Teknik:

Yapıda bağlayıcı ve taşıyıcı sistem, dış duvarlar, revak zemini ve türbede kesme taş, örtü sistemi, revak ve oda duvarlarında ise moloz taş kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme beyaz kireç harcıdır.

Kesme taş kaplama malzemesidir. Kesme taş kullanılan yerlerde derzler ince tutulmuş ve şaşırtmalı teknik kullanılmıştır. Moloz taş kullanılan yerlerde derzler kalındır. Düzgün olmayan taşların yüzeyleri sivanarak düzleştirilmiştir.

Malzeme boyutları kesme taşta 1.20x0.60 m. ile 0.20x0.20 m. moloz taşta ise 0.30x0.22 m. ile 0.10x0.08 m. arasında değişmektedir.

7- Süsleme:

Oldukça sade olan yapıda tüm süsleme türbededir. Portalde, birinci ve üçüncü bordürde, portal nişinin doğu ve batısındaki panolarında, sütun ve kabarlarda geometrik, sütunce kaidelerinde, ve portalin ikinci bordüründe bitkisel süsleme görülür (Resim 16).

Birinci bordür: Merkezdeki beş kollu yıldızların kolları uzatılarak, yıldızın etrafında

altıgenler oluşturulmuştur. Merkezdeki yıldızın içinde daha küçük beş kollu yıldızlar vardır.

İkinci bordür: Uçları rumilerle sona eren dört yapraklı yonca motifleri görülür.

Üçüncü bordür: Ana motif büyük basık altıgenlerle, daha küçük boyutlu düzgün altıgenlerdir. Altıgenlerin dönüşümlü olarak yerleştirilmesiyle zencirek motifi oluşturulmuştur.

Portal nişinin iki yanındaki panolar: Merkezdeki on kollu yıldızların kolları uzatılarak, yıldızın etrafında altıgenler oluşturulmuştur. Merkezdeki yıldızın içinde daha küçük on kollu yıldızlar vardır.

Sütunceler: Batı sütuncede tam ve yarım okuçları ile altı kollu yıldız kesitleri, doğu sütuncede ise başlık altında zencirek motifi görülür.

Kaideler: Ana motif rumi veya palmettir. Bu motiften çıkan kıvrık dallar, motife çerçeve oluşturmakta veya palmetin iki yanındaki rumilere sap teşkil etmektedir.

8- Değerlendirme:

Adı Kayseri Köşk Hânikâhi olması gereken, fakat bugüne kadar "Köşk Medrese" olarak adlandırılan yapının gerek konumunun, gerekse mimari özelliklerinin madrese işlevine uygun olmadığı ve bu nedenle tarihi kaynaklar da dikkate alınarak tarikatlerle ilgili bir yapı türü yani **hânikâh** olduğu tezi çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir.

Terim olarak **hânikâh**, herhangi bir tari-kate mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları, gelip geçen yolculara be-dava yiyecek, yatacak yer sağlayan, şehir, kasaba, köy veya yollar üzerinde kurulmuş tarikat yapılarını ifade etmektedir.²³

İçinde belli bir tari-kate mensup kişilerin yaşadıkları, tarikat toplanmalarının ve ibadetinin yapıldığı bu müesseselere değişik zaman ve mekanlarda farklı isimler verilmiştir. Bu tür kurumları ifade için XV. yüzyıla kadar **hânikâh**, **zâviye** ve **ribât** XV. yüzyıldan sonra ise seyrek olarak **hânikâh** ve **zâviye**, daha çok **tekke**, **dergâh** ve **asitane** terimleri kullanılmıştır. Yapıların ayırımı yapıldığında, bütün bu terimlerin bazı mimari ve teşkilat ayrılıkları dışında aynı müesseseyi ifade ettikleri görülmektedir.²⁴

Hânikâh terimi XV. yüzyıla kadar tüm ta-

21. Ay.es., s. 110.

22. R.H. ÜNAL, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taç Kapılar**, İznir, 1982, s. 67.

23. A.Y. OCAK, "Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, 12 (1978), s. 248.

24. Ay. mak., s. 248; F. KÖPRÜLÜ, "Ribât", **Vakıflar Dergisi**, 2(1974), s. 276; A.I. DOĞAN, **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları, Tekkeler, Zaviyeler**, İstanbul, 1977, s. 55-57.

rikat yapıları için kullanılmıştır. XV. yüzyıldan sonra ise, bir tarikate özgü yapılar içinde, diğer şubelerinden üstün olan kurucusunun da gömülü olduğu merkeze veya tarikat yapıları içinde boyutsal bir ölçü belirlemek ve ilgili yapının önemini göstermek için kullanıldığı görülmektedir.²⁵

Zâviye, XV. yüzyıla kadar tüm tarikat yapıları için **hânikâhla** eş anlamda, XV. yüzyıldan sonra ise şehirlerde mescit, medrese ve hamam gibi üniteleri olan külliyelerle, küçük tekkeleri belirtmek için kullanılmıştır.²⁶

Ribât terimi ise, başlangıçta hududlardaki müstahkem müdafaa mevkiilerini, askeri ve ticari yollar üzerindeki menzil tesislerini ifade ederken, IX. yüzyıldan sonra bu işlevini kaybederek tarikatla ilgili yapı karakterini almıştır. Ribatın sonradan aldığı bu şekil ile hânikâh arasında herhangi bir fark yoktur.²⁷

Bu kurumların ne zaman ve nerede ortaya çıktığı, bu kurumların ortaya çıkmasında hangi çevrelerin etkili olduğu bugün için kesin bir sonuca bağlanamamıştır.

Yapılan araştırmalar, Budist manastır teşkilatı ile İslamdaki tarikat teşkilatı arasında bazı kurumsal benzerliklerin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Budist manastır teşkilatı incelendiğinde, bünyelerinde toplantı yerleri, kiler, yemekhane ve hamam gibi üniteleri olan (Vihar-Vihara-Buyan) külliyelerin vakıf yolu ile inşa edildiği görülmektedir.²⁸

Birer manastır niteliğindeki bu külliyelerin başlıca işlevi Keşiş Budistlere ve yolculara bannacak yer sağlamaktır.²⁹

Araştırma sonuçları, Budizmin Orta Asya'da Türkler arasında yaygın bir din olduğunu ve Türkler tarafından da Budist külliyeler inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu külliyelerde **mandal** adı da verilen haçvarı plan şeması kullanılmıştır. Budistlerce bu şema kutsal sayılmış ve dört esas yönü merkeze bağlayan bu şekil yeryüzünün şimgesi olarak kabul edilmiştir. Bu şemanın ortası ise dünyanın merkezi olarak düşünülmüş ve bu kısma Türkçesi "Buddha Evi" demek olan tapınaklar inşa edilmiştir.³⁰

Dervişlerin bir arada yaşadıkları, tarikat ibadet ve öğretisinin yapıldığı, yolculara bannacak yer sağlayan bu yapıların bünyelerinde bu işlevlere cevap verecek mescit veya tarikat öğretisi ile ibadetinin yapıldığı bir oda, türbe veya mezarlık, derviş veya misafir odaları, mutfak, erzak ambarı, hamam ve ahır gibi kısımları bulundurmaları gereklidir. Sözüntü ettiğimiz bu kısımların tümünün bir yapıda olması gerekli değildir. Büyüklük gelir kaynakları ve kurulduğu yere bağlı olarak bir veya birkaç bölümden oluşan yapılar vardır.³¹

Anadolu'da inşa edilen yapı planları incelendiğinde, bu yapıların tarikatın ibadet ve yaşayış biçimi ile kurulduğu yere bağlı olarak uygun bir planda inşa edildikleri görülmektedir. Bu açıdan bütünü için geçerli bir plan şeması saptama olanağı yoktur. Ancak, tümü için geçerli olmamasına rağmen, kapalı avlu-eyvan bileşiminden oluşan plan tipinin yaygın olarak uygulandığı görülmektedir. Konya Sahip Ata ve Afyon Boyalıköy hanıkahları bu plan tipinin uygulandığı örneklerdir.³² Kapalı avlu-eyvan bileşiminden oluşan şemanın kullanılmadığı, bazı tonozlu ve kubbeli mekanlardan oluşan yapılar da bulunmaktadır. Afşin Ashab-ı Kehf Ribatı ve Tokat Şeyh Mekkün Zaviyesi bu grubun örneklerindedir.³³

Köşk Hânikâhı yukarıdaki bilgiler çerçevesinde değerlendirildiğinde plan tipi ve mimari özelliklerinin hânikâh işlevine uygun olduğu görülmüştür.

Yapı kuzeydeki iki katlı dikdörtgen odalar ile kare planlı revaklı avludan oluşmaktadır. Avlu ortasında sekizgen planlı türbe yer alır. Revaklar çapraz eksenlerde kırılarak sekizgene dönüşmüş ve bu kısımlarda eyvan tarzında farklı revak birimleri oluşturulmuştur. Yapıda yönlendirme ortadaki türbeye doğrudur.

Bu plan şeması Orta Asya geleneklerine dayanan dört eyvanlı plan tipinin bir çeşitlemesidir. Yapıyı yaptıran Eretna Bey'in Uygur Türkleri'nden olması da Orta Asya geleneklerinin yapıda etkili olmasının bir nedeni olabilir.

Budist Türkleri'nce kutsal sayılan dört köşeyi vurgulamak için köşelerde farklı revak birimleri oluşturulmuştur. Yine Budist Türkleri'nce kutsal sayılan ve dünyanın merkezi olarak düşünülen orta kısma türbenin inşa edilmesi Orta Asya yapı ve dini geleneklerinin

25. A.Y. OCAK, a.g.m.; s. 249 A.I. DOĞAN, a.g.e., s. 72-77.

26. A.Y. OCAK, a.g.m., s. 249-250.

27. F. KÖPRÜLÜ, a.g.m., s. 249-250.

28. E. ESİN, "Muyanlıklar", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1972, s. 78-80.

29. **Ay. mak.**, s. 79-80.

30. **Ay. mak.**, s. 77-78, 82.

31. A.Y. OCAK, a.g.m., s. 264.

32. M. AKOK, "Konya'da Sahip-Ata Hânikâh-Camiinin Röleve ve Mimarisi", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 19/2 (1971), s. 5-38; S.EYİCE, "Orta Asya sanat geleneklerinin temsilcisi olan bir eser: Boyalıköy Hanıkahı", **Türkiyat Mecmuası**, 16(1971), s. 39-56.

33. M.D. CARCARADEK, "Un Monument Inedit A Tokat-Şeyh Mekkün Zaviyesi", **Turcica**, 9/1(1977), s. 111-119; İ. BİLGİN, "Über Die Tekke - Architectur des 13. Jahrhunderts in Anatolien", **Fift International Congress of Turkish Art**, Budapeşt, 1978, s. 183-190.

bir sonucu olabilir.

S. Eyice, yapıyı "*Kayseri'ye gelen ve buradan giden "ayende ve revende" nin konaklaması ve bu vesile ile avludaki türbede yatan hayır sahiplerine dua yapması için kurulan bu içtimai (sosyal) yardım müessesesi, hizmet gören dervişleri ile misafirlerin barınması için iki katlı dört odaya sahiptir*" şeklinde tanımlar.³⁴ Bugün bile türbelerde hayır dualarının okunmasının halk arasında ne kadar yaygın olduğu düşünülürse bu fikrin doğruluğu kanıtlanmış olur.

Köşk Hânikâhi bu planı ile Anadolu'da bilinen tek hânikâh örneğidir. Köşk Hânikâhi'na Anadolu'da gerek planı, gerekse işlevsel açıdan benzer en yakın örnek Kayseri'nin Develi İlçesi, Havadan Köyü'ndeki Fatih dönemi vakıf kayıtlarında adı geçen Şeyh Hacı İbrahim Tekke'sidir.³⁵ İnşa tarihi bilinmeyen tekke; düzgün olmayan yedigün plânlı kuşatma duvarı ile ortasındaki kare kaideli, sekizgen gövdeli türbe ve doğuda eksenin kuzeyindeki kare plânlı aşhaneden oluşur. Bu bölümün güneybatısında bağımsız olarak yapılmış mescit ile batısına bitişik türbe yer alır. Tekke, kuşatma duvarı ortasındaki türbe ile aşhanenin birarada bulunduğu örnek olması açısından da önem taşımaktadır.

Köşk Hânikâhi'na kuşatma duvarı olması açısından benzer diğer bir örnek Tercan Mama Hatun Türbesi'dir. XII. yüzyıl sonu XIII. yüzyıl başlarında inşa edilen türbe, dıştan yuvarlak plânlı bir kuşatma duvarı ile çevrilidir. Kuşatma duvarının iç kısmında oniki sivri kemerli niş vardır. Nişlerde bulunan sandukalardan dolayı bir aile mezarlığı olarak yapıldığı düşünülmektedir.³⁶

Orta Asya'da kuşatma duvarlı yapılar mevcuttur. Bunlardan Semgin'deki yedi ve dokuzuncu külliye, Koço'daki Beta Külliyesi ile Kuzey Afganistan'da ki Surh Kotal Tapınağı planı Köşk Hânikâhi plânının benzer örneklerini teşkil eder. Semgin'deki külliyelerde girişten sonra yanlarda kullanıma ait mekanlar yer almış, avluda girişin karşısına ise kare bir kuşatma duvarı içine kurgan inşa edilmiştir. Beta Külliyesi'nde de girişten sonra yanlarda kullanıma dönük birimler ile orta kısımda tapınak yer alır. Surh Kotal Tapınağı'nda ise revaklı avlunun ortasında tapınak bulunur.³⁷

Köşk Hânikâhi planı dışında gerek mimari düzenlemesi, gerekse malzeme, teknik ve süsleme özellikleri açısından Anadolu yapı sanatının genel özelliklerini yansıtır.

Yapı şehir dışında inşa edilmesi nedeni ile dışa kapalıdır. Bu tür yapıların barınma gibi bir işlevlerinin de olması yapının dışa kapalı olmasının zaruri bir nedenidir.

Köşk Hânikâhi portali cephe duvarından dışa taşkın değildir. Portalde niş derinliği azaltılmış ve portalin iki yanındaki nişlere de yer verilmemiştir.

Cephe duvarından dışa taşkın olmayan portallerle genellikle türbelerde karşılaşılmamasına rağmen diğer yapı türlerinde de görülmektedir. Divriği Kale Camii (1180-81) ve Karaman İbrahim Bey İmareti (1433) gibi örneklerde de portaller dışa taşkın değildir ve nişler yoktur.³⁸

Giriş içten eyvan şeklindedir. Eyvanın doğu ve batısında dikdörtgen planlı mekanlar yer alır. Giriş eyvanından, yan mekanlar ile revaklı avluya geçilir. Üst kata çıkışlar da giriş eyvanının doğu ve batısındaki merdivenlerle sağlanmıştır.

Giriş kısmı içten eyvan şeklinde düzenlenen, yan mekanlara ve avluya geçişin giriş eyvanından sağlandığı örneklerle medrese ve kervansaraylarda karşılaşılmaktadır. Örnek olarak Isparta Atabey Ertokuş Medresesi (1224) Divriği Turan Melik Darüşşifası (1228), ve Ağzıkara Han verilebilir.³⁹

Giriş kısmı çift katlı olarak düzenlenen örnekler de mevcuttur. Divriği Turan Melik Darüşşifası'nın giriş kısımları tümüyle, Afyon Boyalıköy Hânikâhi'nda giriş eyvanı, Köşk Hânikâhi'nda ise sadece yan mekanların üzeri çift katlıdır.⁴⁰

Yapının üst katına çıkışlar giriş eyvanının doğu ve batısındaki merdivenlerden sağlanmaktadır. Üst kata çıkışın giriş eyvanından sağlandığı hiç bir örnek tespit edilememiştir.

Avlu, kare planlı ve revaklıdır. Revaklar çapraz eksenlerde kırılarak sekizgene dönüşmüştür. Revaklı avlu şeması yaygın olarak kullanılmasına rağmen sekizgen planlı revak düzeni yaygın değildir.⁴¹

34. S. EYİCE, *a.g.m.*, dipnot 32, s. 48.
35. Y.ÖZBEK, "Şihli Kasabasında Bulunan Türk Mimarlık Eserleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991, s.5-15, lev.2
36. O. ASLANAPA, *a.g.e.*, s. 130-132.
37. E. EŞİN, *a.g.m.*, lev. II, XV A; M. CEZZAR, *Anadolu Öncesi Türklere Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 75; G.AKIN, *Asya Merkezi Mekan Geleneği*, Ankara, 1990, s.193.
38. R.H. ÜNAL *a.g.e.*, s. 18, dipnot 3'te incelediği portallerin yirmibeşinde portalin dışa taşkın olmadığını belirtir.
39. O. ASLANAPA, *a.g.e.*, P1. 57, 72, 91.
40. A. KURAN *Anadolu Medreseleri*, Ankara, 1969, s. 74, 92, 116-122.
41. Amasya Kapu Ağası ve İstanbul Rüstem Paşa Medresesi plan şeması ve revak düzeni açısından sekizgendir. Bkz. M. SÖZEN, v.d., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s. 111, 220, Şek. 323, 523.

Avluda bugün tek katlı türbe vardır. Türbe kare kaideli ve sekizgen gövdelidir. Kaideden doğrudan gövdeye geçilmiş, geçiş elemanlarına yer verilmemiştir. Mescit hücrelerine çıkış çifte bir merdivenle sağlanmıştır. Mescit hücreleri içten ve dıştan sekizgendir. Dışta köşelerde sütunceler vardır. İçte sekiz dilimli kubbe, dışta sekizgen pramidal külahla örtülüdür.

Kare kaideli, sekizgen gövdeli ve pramidal külahlı türbelerin Anadolu'da erken devirlerden başlayıp XVI. yüzyılın sonlarına kadar örnekleri görülmektedir.⁴²

Kare kaideden doğrudan sekizgen gövdeye geçilmiş türbelere örnek olarak Boyalıköy Kureyş Baba Kümbedi (XIII. yüzyıl başları), Kayseri Huand Hatun Türbesi (1238) ve Kayseri Çifte Kümbet verilebilir.⁴³

Türbelerin mescit hücreleri genellikle kare bir kaide üzerine inşa edildiğinden, mescit hücrelerine çıkış için merdiven kullanılması yaygındır. Ahlat Ulu Kümbet (1273) ve Boyalıköy Kureyş Baba Kümbedi benzer örneklerdir.⁴⁴

Türbelerde örtü sistemlerinin gövdenin yapısına bağlı biçimler aldığı görülmektedir. Çokgen planlı türbeler içten genellikle kubbe, dıştan ise cephe sayısına göre değişen pramidal külahla örtülmüşlerdir. İçte kubbe, dışta sekizgen pramidal külahlı türbelere örnek olarak Nıksar Kırk Kızlar Kümbedi (1220) ve Boyalıköy Kureyş Baba Kümbedi verilebilir.⁴⁵

Köşk Hânikâhı portalinde kapı basık kemerlidir. Basık kemer geçmeli taşlardan yapılmıştır. Portal kemeri üzerinde dikdörtgen bir pencere vardır.

Zazadin Han, Konya Sırçalı Medrese ve Kırşehir Cacabey Medresesi portallerinin kapı kemerleri de geçmeli taşlardan yapılmıştır.⁴⁶ Divriği Turan Melik Darüşşifası, Tokat Gök Medrese (1275) ve Damşeköy Taşkınpaşa Medresesi (XIII. yüzyıl sonu) portallerinde pencere açıklıkları mevcuttur. Divriği Darüşşifası'nda pencere bir sütunce ile ikiye bölünmüştür. Gök Medrese portalinde ise kavsaranın iki yanında sivri kemerli birer pencere bulunur. Köşk Hânikâhı portaline benzer en yakın örnek olan Taşkınpaşa Medresesi portalinde ise Köşk Hânikâhı'nda olduğu gibi portal kemeri üzerinde dikdörtgen bir pencere vardır.⁴⁷

Türbede,kaide dört sıra mukarnasla bezelidir. Kaidesi mukarnaslarla bezeli olması açısından Kayseri Döner Kümbet (XIII. yüzyıl), Kayseri Huand Hatun Türbesi ve Niğde Hüdavend Hatun Türbesi (1312) ile benzerlik gösterir. Bunlardan Huand Hatun Türbesi'nde kaide tamamıyla mukarnaslıdır.⁴⁸

Türbe, cephe düzenlemesi açısından yöresel özellik göstermektedir. Köşelerdeki yuvarlak kaideli sütunceler örtü seviyesinde sivri külahlı başlıklarla sona ermektedir. Cepheyi hareketlendiren tek unsur sağır kemerlerdir. Cephe üstte bir yazı şeridi ve iki düz silme ile sona erer. Güney, batı ve doğu cephelerde alt seviyede düz silmelerle çevrili dikdörtgen, üst seviyede ise sivri kemerli pencereler yer alır.

Kayseri Huand Hatun Türbesi cephe düzenlemesi açısından Köşk Hânikâhı Türbesine örnek verilebilir. Huand Hatun Türbesi, köşe sütunceleri, kemer ve üst kısımdaki yazı şeridi açısından Köşk Hânikâhı Türbesi ile benzer özelliktedir. Köşk Hânikâhı Türbesi'nde yalnız doğu, batı ve güneyde alt ve üst seviyede pencereler bulunurken, Huand Hatun Türbesi'nde tüm cephelerde üst seviyede pencereler görülmüştür. Köşk Hânikâhı Türbesi'ndeki sivri kemerli pencereler yerine Huand Hatun Türbesi'nde sivri kemerli ikiz pencereler vardır. Köşk Hânikâhı Türbesi'nde yazı şeridinden sonra iki düz silme ile cephe sona ererken, Huand Hatun Türbesi'nde alt seviyede mukarnas bezeli, ortada düz, üstte ise zencireklerle bezeli üç silme görülmektedir. Bütün bu farklılıklara rağmen Köşk Hânikâhı Türbesi'ne en yakın örnek Kayseri Huand Hatun Türbesi'dir.⁴⁹

Köşk Hânikâhı'nda süslemeye pek yer verilmemiş, bütün süsleme türbe portalinde ve köşelerdeki sütuncelerin kaidelerinde toplanmıştır. Portalin birinci ve üçüncü bordüründe, portal nişinin doğu ve batısındaki panolarda, sütünce ve kabarlarda geometrik, ikinci bordür, sütuncelerin başlık ve kaidelerinde bitkisel süsleme görülmektedir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi yapılarında portallere önem verildiği ve özenle ele alındığı görülmektedir. Yapıda hiçbir süsleme olmasa bile, portalleri bezeli örnekler mevcuttur. Köşk Hânikâhı Türbesi de buna örnek teşkil eder.

Portali kuşatan birinci bordür ile portal nişinin doğu ve batısındaki panolarda kırık hatların birbirine geçmesi ile oluşan yıldız kompozisyonları görülmüştür. Geometrik süslemenin yaygın bir tipini oluşturan yıldız kompozis-

43. O.C. TUNCER, *Anadolu Kümbetleri*, I, Ankara, 1986, s. 54-55, 164-165.

44. *Ay.es.*, s. 54-55, 70-71.

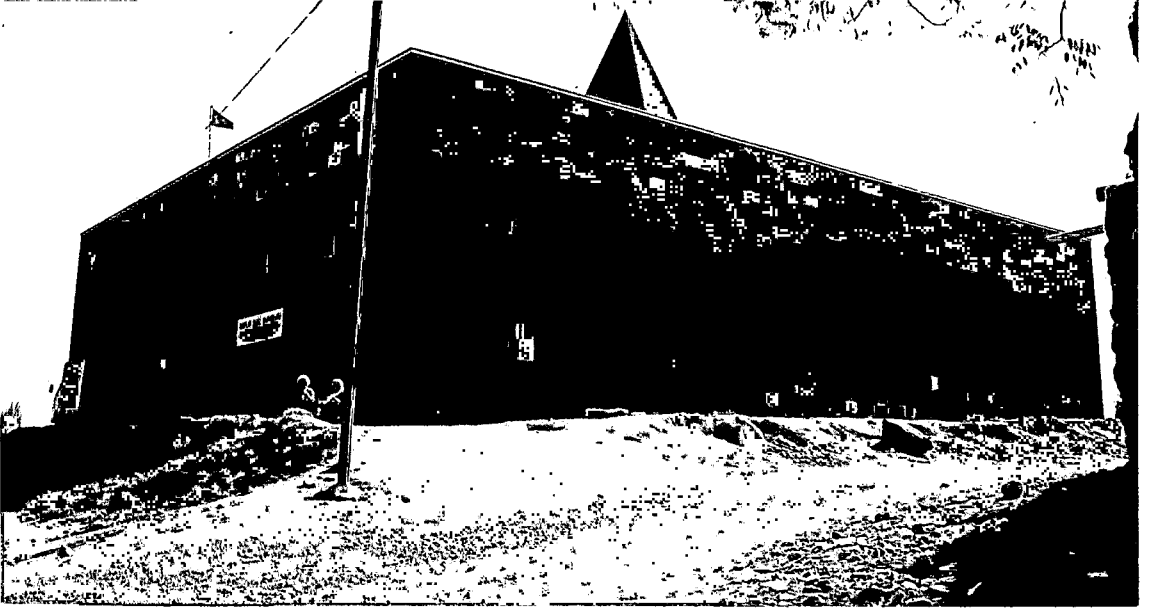
45. *Ay.es.*, s. 54-55, 242-243.

46. R.H. ÜNAL, *a.g.e.*, Res. 33, 49.

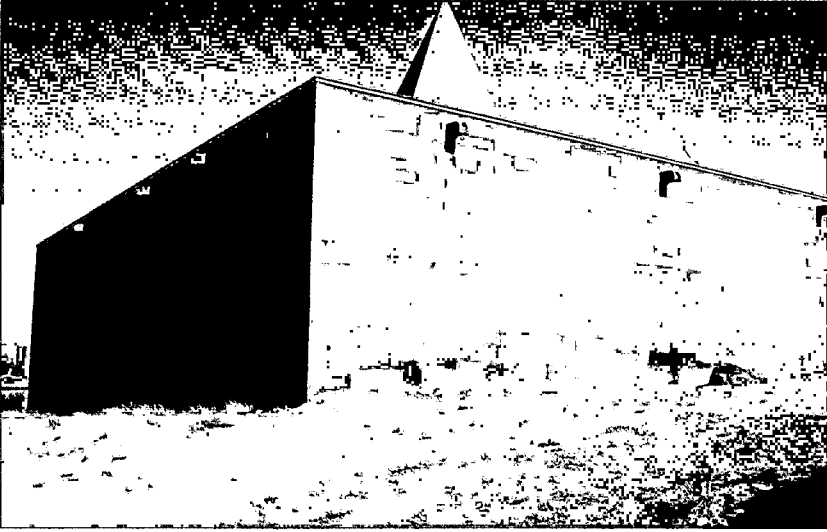
47. *Ay.es.*, s. 44-45.

48. O.C. TUNCER, *a.g.e.*, s. 160-161, 164-165; O. ASLANAPA, *a.g.e.*, s. 186.

49. M. AKOK, "Kayseri Huand Hatun Mimari Külliyesinin Rölovəsi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17/1 (1968), s. 133-184.

Resim 1: Kayseri Köşk Hanığâhının Kuzey ve Batı Cephesi

Resim 2:
Güney ve Doğu Cephe.

Resim 3:
Kuzey Cephe.

Resim 4: Portal

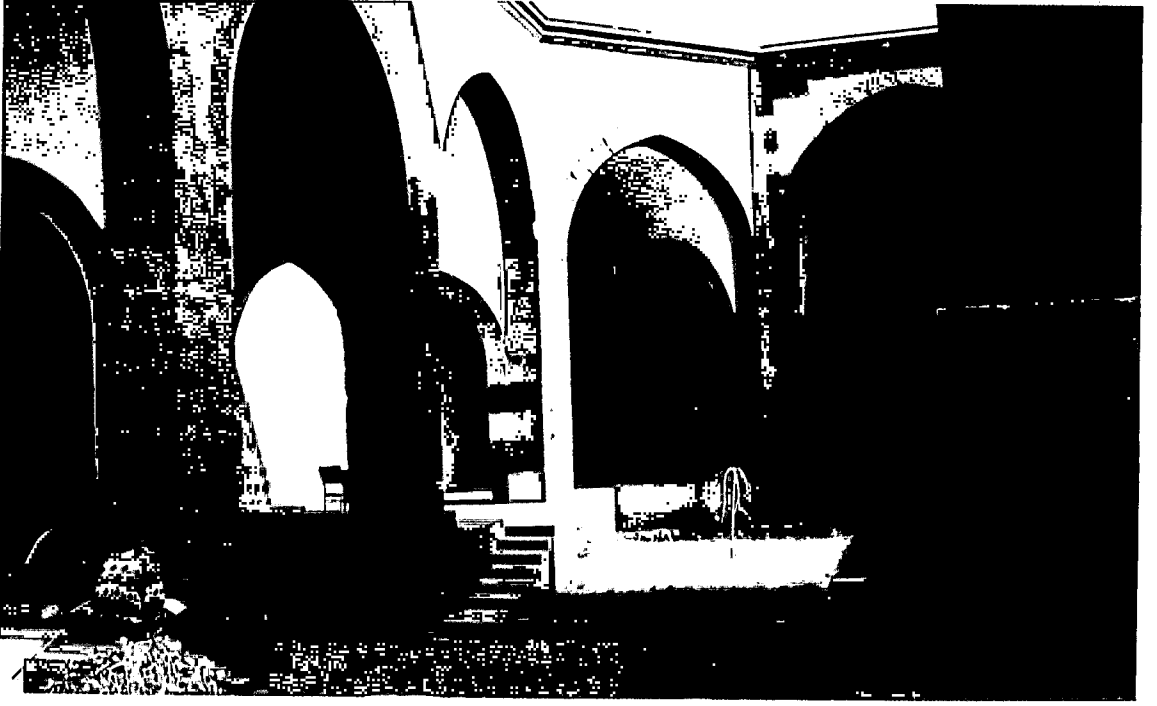
Resim 5: Giriş Eyvanı ve Revaklar.

Resim 6: Giriş Eyvanı.

Resim 7: Batıdaki Mekan

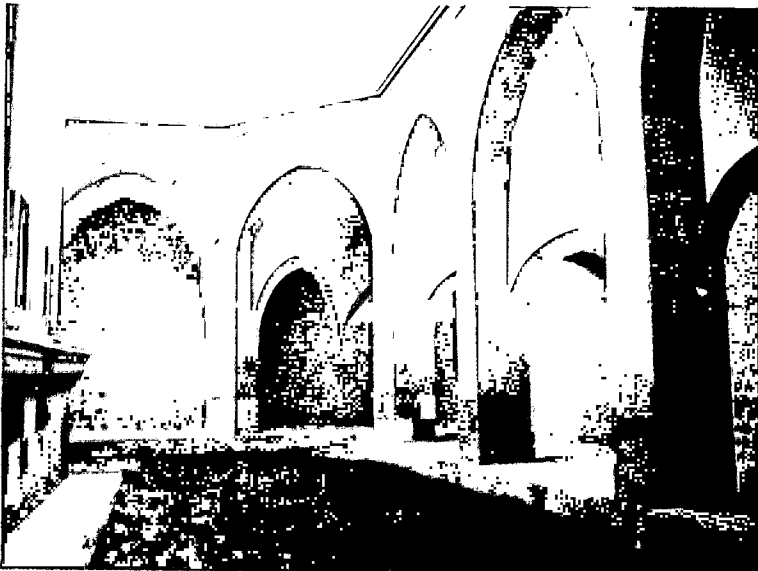
Resim 8: Avlunun Kuzeyindeki Revaklar.

Resim 9: Batı Revak.

Resim 10: Türbenin Batı Kısmı ve Kuzey Revağı.

Resim 11:
Güney Revağı.

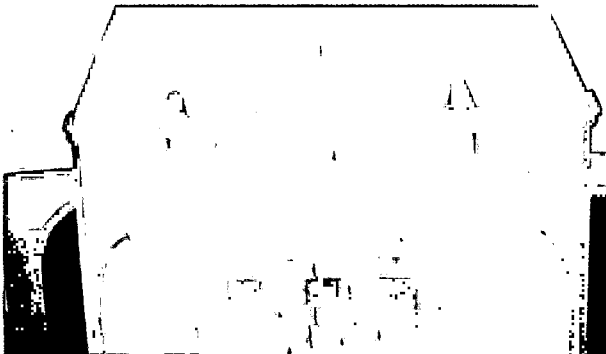
Resim 12: Köşelerdeki Revak Birimi.

Resim 13: Türbe

Resim 14:
Türbe Merdivenlerinin
Altındaki Niş

Resim 15: Türbedeki Kabaralar.

Resim 16: Türbe Portalı Süslemeleri.

yonları Konya Sırçalı Medrese, Karatay Han (1219) ve Sahip Ata Hânikâhı gibi örneklerin portallerinde de görülmektedir.⁵⁰

Portalın üçüncü bordüründe büyük basık altıgenlerle, daha küçük düzgün altıgenlerin dönüşümlü olarak yerleştirilmesiyle çift zencirek motifi oluşturulmuştur. Zencirek motifi süslemede yaygın olarak kullanılmasına rağmen bu tür zencirek örneği tespit edilememiştir.⁵¹

Sütüncelerde farklı süslemeler görülür. Batı sütüncede tam ve yarım okuçları ile altı kollu yıldız kesitleri, doğu sütüncede ise başlık altında zencirek görülmektedir. Kompozisyon düzenleri tam olarak belli olmadığından karşılaştırma yapılamamıştır.

Kabara başlangıçlarında zencirek motifi görülür. Diğer kısımlar tahrip olmuştur. Kabalalarda genellikle geometrik ve bitkisel süsleme görülmektedir. Tahrip olan bu kısımlar geometrik veya bitkisel motiflerle bezenmiş olmalıdır.⁵²

Sütünce başlıkları palmetlerle bezelidir. Başlıkları palmetlerle bezeli sütüncelere örnek olarak Sivas Gök Medrese (1271-72), Erzurum Çifte Minareli Medrese verilebilir.⁵³

Portal sütüncelerinin kaideleri ile cephe köşelerindeki sütüncelerin kaideleri palmet ve rumi kompozisyonları ile bezelidir. Ana motif palmet veya rumidir. Bu motiften çıkan kıvrıkdallar motife çerçeve oluşturmakta veya palmetten çıkan uçlar rumilere sap oluşturmaktadır. Bu tür süsleme görülen portallere örnek olarak Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese portalleri verilebilir.⁵⁴

Kayseri Köşk Hânikâhı'nın Anadolu Türk sanatındaki yeri, benzeri olmayan bir plan tipi yansıtmaktadır. Kuzeydeki iki katlı odalar derişlerin ve misafirlerin ikametine ayrılmış olmalıdır. Avluda inşa edilen türbe Orta Asya geleneklerinin Anadolu'daki uzantısıdır.

Yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ce koruma altına alınmış ve işlevine de uygun şekilde imâret olarak kullanılmaktadır.

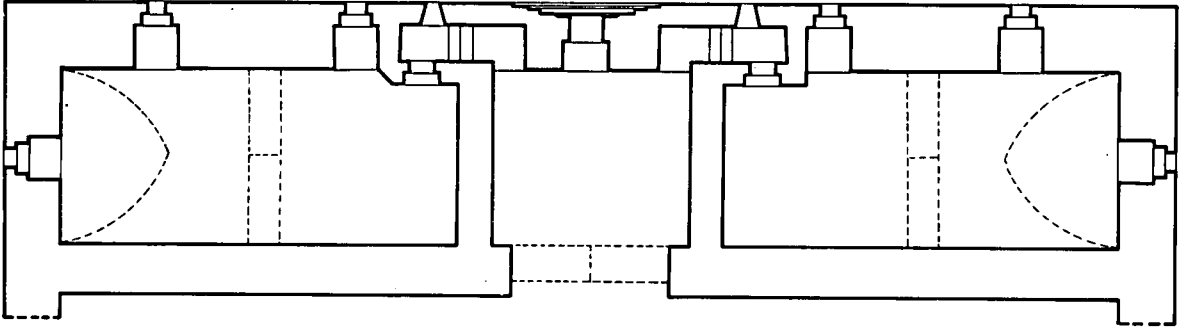
50. R.H.ÜNAL, a.e.g.,s.89-92 lev. XIII, LXIII; S. MÜLAYİM, *Anadolu Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara,1982,s.80-86.

51. R.H.ÜNAL,a.g.e.,s.87-88.

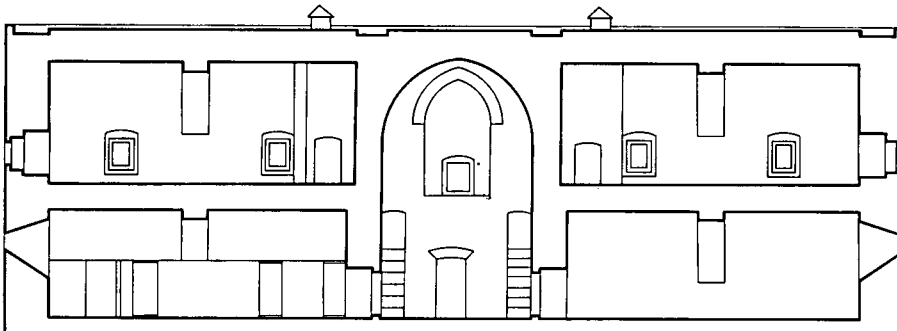
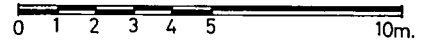
52. Ay.es., s. 81.

53. Ay. es., s. 64-65.

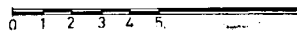
54. Ay.es., s. 94-99: S. ÖGEL, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara, 1966, lev. XXXII, XXXIV, XLIII.

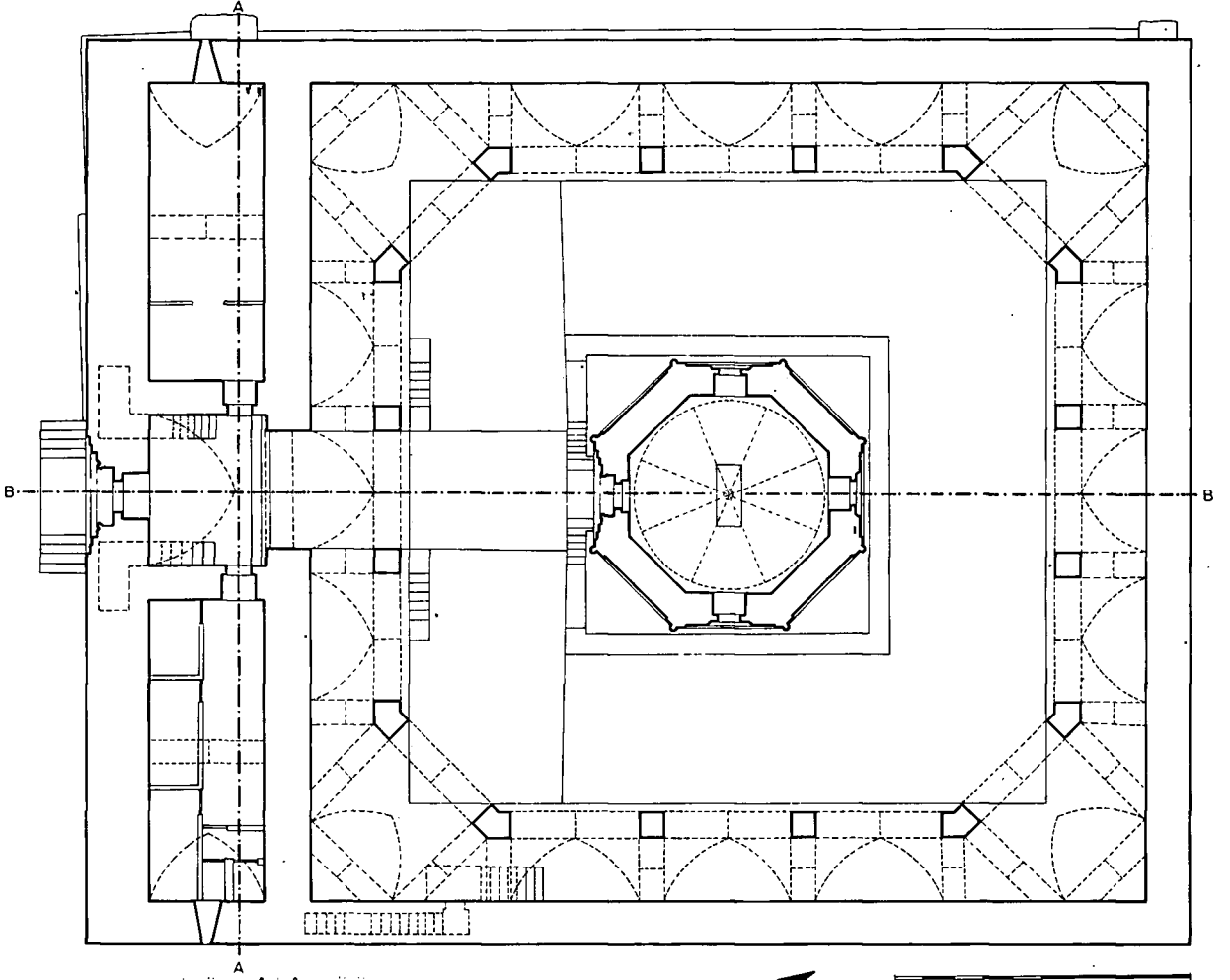

Şek.2. KAYSERİ, KÖŞK HÂNIKÂHI, ÜST KAT PLANI
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden düzeltilerek)

Şek.3. KAYSERİ, KÖŞK HÂNIKÂHI, A-A KESİTİ
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden düzeltilerek)

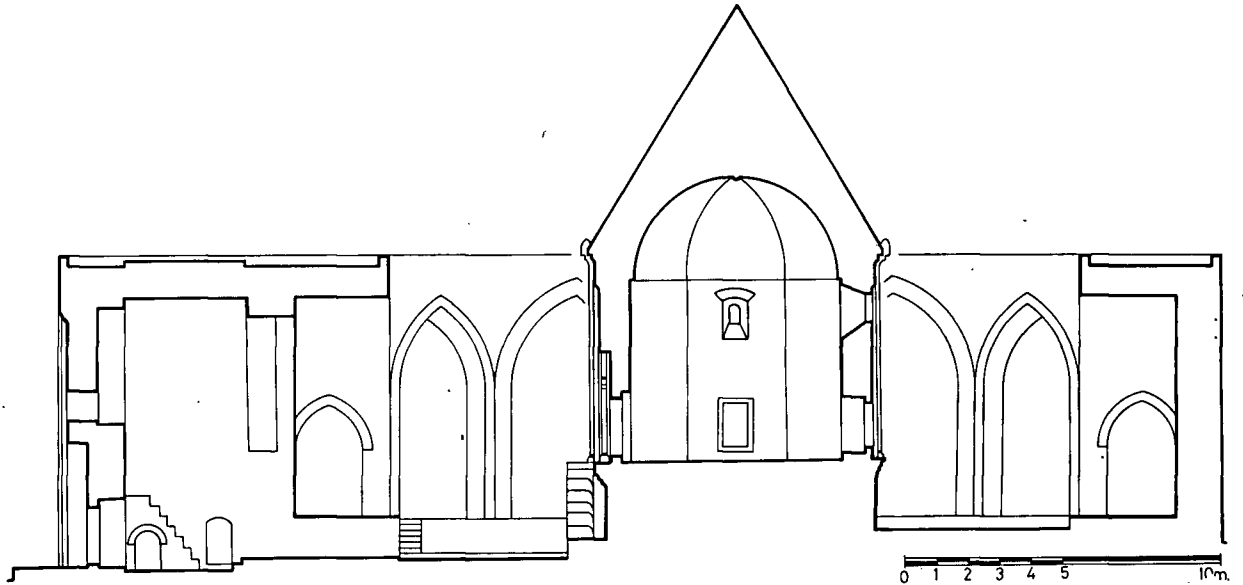

Şek.1. KAYSERİ, KÖŞK HÂNIKÂHI, RÖLÖVE PLANI
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden düzeltilerek)

0 1 2 3 4 5 10m.

Şek. 4. KAYSERİ, KÖŞK HÂNIKÂHI, B-B KESİTİ
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden düzeltilerek)

0 1 2 3 4 5 10m.

İPLİKÇİ (ALTUN-ABA) MEDRESESİ'NİN BİLİNMEYEN BİR YÖNÜ VE OSMANLILAR ZAMANINDA BAKIMI VE KULLANILMASI

Dr. Zeki ATÇEKEN

Bilindiği gibi tarihin en çok ihtiyaç duyduğu malzeme belgedir. Bunlardan bilhassa yazılı olanlar daha da kıymet kazanır. Belge eksikliği yüzünden haklarında yanlış hükme varılan tarihî konular yeni bir belgenin ele geçmesiyle değişik bir durum kazanır, önce varılan kanaatlar tamamıyla ters yüz olabilir.

İşte konumuz olan İplikçi Medresesi de böyle bir duruma örnek gösterilebilir. Şöyle ki, bugün tamamıyla yıkılıp yok olmuş bulunan medreseden günümüze kalan tek hatıra, İplikçi Câmii'nin güneyinde yer alan küçük bir hücrelidir. Tabiidir ki belirtisi kalmayan bir eserin durumu hakkında karar vermek bazı zorluklar taşır. Ya emsalleriyle kıyas edilerek veya yerinde kazılar yapılmak suretiyle veya hut da buna benzer bazı yaklaşımlarla bir kanaata varmak mümkün olabilir. Bu sebeple günümüze ulaşmayan İplikçi Medresesi için Aptullah Kuran, "*Medrese büyük bir ihtimale doğu-batı eksenini üzerinde takriben 15x10 m. ölçülerinde bir dikdörtgen plan etrafında ter-tilenmişti. İki eyvanı, ana eyvanın yanlarındaki iki kubbeli odası ve tahminen üçer dörder kişi olmak üzere 30 talebeyi barındıran 10-12 hücresi vardı...*"¹ şeklindeki ifadesiyle medresinin "**açık avlulu**" bir tipte yapılmış olduğunu belirtmektedir. Halbuki yaptığımız araştırmada Konya Şer'iyye Sicil defterlerinde bulduğumuz 1114 H./1703 M. tarihli bir tami-
rat kaydı², yukarıdaki kanaati tersine çevirecek niteliktedir. Zira burada yer alan "*..kebir kubbe etrafında olan kemerlerin temelleri kırmızı çamur ve taş ile meremmet...*" şeklindeki ifade İplikçi Medresesi'nin "**açık avlulu**" olmayıp "**kapalı medrese**" tipinde inşa edildiğini gösteriyor. Çünkü "**kebir kubbe**" tabirinden ortada büyük bir kubbe bulunduğu ve bunun etrafında da küçük kubbelerin yer aldığı anlaşılıyor.

1200 M. yılında yapıldığı belirtilen³ İplikçi Medresesi tip itibariyle 649 H./1251 M. yılında yapıldığını kendi kitabesinden öğrendiğimiz Büyük Karatay Medresesi ile takriben 1264 M. yıllarında yapılan İnce Minareli Medreselere⁴ de örnek teşkil ettiği söylenebilir. Hatta Konya'da günümüze kadar ulaşan ve "**açık avlulu**" tipinde iki katlı ve eyvanlı olarak yapıldığı kabul edilen Sırçalı Medrese'nin⁵ bile kapalı bir medrese olması ihtimali vardır.⁶

Bu sebeple yukarıda adı geçen vesikayı yayınlamak suretiyle sanat tarihçilerine, tarihi abidelerimizin hakiki şekillerinin ortaya çıkarılmasında küçük bir ip ucu vermek suretiyle yardımımız dokunabilirse kendimizi mutlu sayarız.

Sayıları çok azalmış, bazıları güçlülükle ayakta durmaya çalışan, bir çoğu da bilgisizlik ve bakımsızlıktan tamamen yıkılmış ve yok olmuş bulunan bu ecdad yadigarlarımız üzerine ilmi bir şekilde eğilmemiz gerekiyor. Bunun gerçekleşmesi de sanat tarihçileri ile diğer bilim dalı mensuplarının ortak çalışmaları sonucunda mümkün olacaktır.

1. Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, I., Ankara 1969, s. 105-6
2. Ş.S.D. Cilt: 40 (C-27), s. 59/1 (15 Şaban 1114 H./10 Aralık 1703).
3. Mehmet Önder, **Mevlana Şehri Konya**, Ankara 1971, s. 152.
4. Medresenin vakfiye tarihi itibariyle. İbrahim Hakkı Konyalı, **Konya Tarihi**, Konya 1964, s. 813.
5. Bkz. M. Zeki Oral, "Konya'da Sırçalı Medresesi", **Bulleten**, XXV. Ankara 1961, s. 356; Aptullah Kuran, **a.g.e.**, s. 74-75; Mehmet Önder, **M.Ş. Konya**, s. 156; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1984 s. 147.
6. "Medreseyi örten ana kubbe Sahib-Ata Hankahı'nın, İnce Minareli Medrese'nin ve Karatay Medresesi'nin kubbeleri gibi yüksekti. Bu kubbenin ne zaman yıkıldığı kat'i olarak tesbit edilemiyor." İ.Hakkı Konyalı, **a.g.e.** s. 892

ESERİN BULUNDUĞU YER VE MİMARİ ÖZELLİĞİ

İplikçi (Altun-Aba⁷) Medresesi, şimdiki İplikçi Camii'nin güneyinde ve bitiştiğinde idi. Anadolu Selçuklu Devleti ordu komutanlarından Şemseddin Altun-Aba tarafından yaptırılmıştır. O zaman bu eserin yapıldığı yer "**Yeni Pazar**" adını taşıyordu. Medresenin dört yanında Konya'lı kuyumcu Salim oğlu Hoca Yusuf'un mescidi ve bu mescidin vakfı, Tebrizli Tacir Hoca Abdülcebbar'ın Mescidi, Muhacir Kadı Necmeddin Abdurrahman'a ait medrese ve medreseye ait dükkanlar bulunmakta idi.⁸ Vakfiyesinden anlaşıldığına göre Şemseddin Altun-Aba mütevellî olarak "**İplikçi Oğlunu**" tayin ettiği için adı geçen medrese "**İplikçi Medresesi**"⁹ olarak şöhret yapmıştır.

Yukarıdaki belgeye göre kapalı medrese tipinde inşa edilen İplikçi Medresesi'nin asıl büyük kubbesinin ne zaman yıkıldığı bilinmiyor. İbrahim Hakkı Konyalı, medresenin son şeklinin mimari bir kıymetinin bulunmadığını, kerpiç yapılı ve dam örtülü bulunduğunu, Cumhuriyet'e kadar ayakta olduğunu belirttikten sonra türbeleri ve tekkeleri kapatan kanunun yürürlüğe girmesinden sonra yıkılarak arsa haline getirildiğini açıklıyor.¹⁰

Mehmet Önder, Menakibü'l-Arifin'den aldığı bilgiye dayanarak İplikçi Medresesi'nin Konya'da Selçuklu devrine ait ilk medrese olarak tahmin edildiğini belirtirse de¹¹ Altun-Aba Vakfiyesinde "**Medresetü's-Sultaniyye**" adında başka bir medreseden bahsedilmesi, daha önce de bazı medreselerin bulunduğunu gösterir.¹²

Bugün İplikçi Medresesi'nden ayakta kalan yegane hatıra, İplikçi Camii'nin kible duvarına bitişik kubbeli bir oda ile, bunun batısında yine camiye bitişik bir hücre kalıntısıdır. Duvarları tuğla ile örtülmüş kubbeli odanın dış ölçüleri 7.50x6.40 m. dir. Batısında kapısı, doğusu ve güneyinde de birer penceresi yer almıştır. Kubbeli odanın 11.95 m batısında bulunan ve bir hücre olduğu tahmin edilen yerin ise sadece temelleri kalmıştır. Buranın iç ölçüleri 2.65x2.50 m. dir. İçinde ayrıca bir ocak yeri vardır. Kapısı güneyde ve 80 cm. enindedir. Vakfiyesinde medresedeki cemaate namaz kıldırarak imam ve müezzinden bahsedilmesine rağmen bir camiden bahis yoktur. Bu durum İplikçi Camii'nin daha sonra medreseye bitişik olarak inşa edildiğini gösterir.¹³

Sultanü'l-Ulema, Konya'ya geldiği zaman İplikçi Medresesi'ne inmiştir. Ahmed Eflâki bu hususta şu bilgiyi verir: "**Sultan'ın niyeti Sultanü'l-Ulemayı kendi sarayında ağırlamak ve onu orada misafir etmektir. Mevlana Baha**

Veled kabul etmedi ve- imamlara medrese, şeyhlere hanıkâh, emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zaviyeler, gariplere kervansaraylar münasıptır- buyurup Altun-pa Medresesi'ne indi."¹⁴

MEDRESENİN VAKFİYESİ VE VÂKIFI

Vakfiye, 598 H./1202 M. yılında Sultan II. Rükneddin Süleyman Şah zamanında yazılmıştır. Bu vakfiye, medrese, kervansaray, fakir ölülerin gömülmesi ve İslâmiyeti kabul eden muhtedilerin ihtiyaçları hakkında yapılan vakıfları ihtiva eder.¹⁵

Şemseddin Altun-Aba vakfettiği mülkün tamamen kendisinin malı olduğunu özellikle belirtmektedir.¹⁶

Vakfiyeye Göre Medresenin Teşkilatı ve Görevlileri:

Vakıf, bütün vakıflar için divan katiplerinden ve İplikçi evladından Necibeddin Ayaz'ı mütevellî ve kendi azadlısı olan kölesi Ruzbeh eş-Şemsi'yi nazır tayin edip mütevellîye 400, nazıra 300 dinar ayırmıştır. Hanefi mezhebinden olmasını şart tuttuğu müderrise 800, mu'id'e 240 dinar tahsis etmiştir. Talebelerin ise Hanefi ve Şafii dışında olmamasını istemiştir. Talebe ve fakihlerden ilerlemiş üç talebeye, herbirine üçte biri olmak üzere ayda 45 dinar, orta derecede olan 15 talebeye herbirine 10'ar dinar olmak üzere ayda 150 dinar, yeni başlayan 20 talebeye, her birine 5'er dinardan ayda 100 dinar, medresede cemaate namaz kıldırın ve Hanefi olması şart koşulan imama yılda 200, müezzine 100 ve medresenin temizliği ve bakımı ile meşgul olan ferraşına da ayda 5 dinar maaş ayrılmıştır.¹⁷

Kayıtlardan medresede 38 öğrenci olduğu anlaşılıyor. Vakfiyede ayrıca medresenin kütübhanesine mütevellî ve nazırın her yıl

7. İbni Bibi'de "**Altun-ba**", Menakibü'l-Arifin'de "**Altun-pa**" şeklinde yer almıştır. Osman Turan, Mehmet Önder ve diğer bazı tarihçiler ise "**Altun-Aba**" şeklinde kaydetmişlerdir.
8. Osman Turan-"Selçuklu Devri Vakfiyeleri, Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, XI, Sayı: 42, Ankara 1947, s. 201.
9. Osman Turan, a.g.m. s. 201 ve Konya Ser'iyye Sicil kayıtları.
10. İ. Hakkı Konyalı, a.g.e. s. 819.
11. Ahmet Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri* (Çev: Tahsin Yazıcı), I, İstanbul 1989, s. 26 Mehmet Önder, *Konya Maarif Tarihi*, Konya 1952, s. 11
12. Osman Turan, a.g.m., s. 201.
13. Aptullah Kuran, a.g.e., I, s. 106.
14. Ahmet Eflâki, a.g.e., I, s. 26.
15. Osman Turan, a.g.m., s. 200.
16. Claude Chan, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (Terc: Yıldız Moran), İstanbul 1976, s. 180.
17. Osman Turan a.g.m., s. 202.

vakıf gelirinden ayrılan 100 dinar ile lâyük kitaplar almaları ve istiyenlere ödünç vermeleri de istenmiştir.¹⁸

Vakıf, beş sene başarısız olan öğrencilerin medreseden çıkarılmalarını isterken talebelere yapılan maddi yardımdan başka, onlara Ramazan'da kesilmek üzere bir koyun ve Konya ritli¹⁹ ile günde 30 ritli ekmeğin satın alınmasını ve tatlı pişirilmesi için günde 3 dinar sarfedilmesini de bir esasa bağlamıştır. Vakfiyenin tarih bakımından çok önemli bir tarafı da yoksul ve dindar Müslümanların ölümlerinde kefenlenme, mumyalanma ve gömülme masrafları için gelir ayrılmasıdır. Vakıf bu iş için, Konya'nın dış kısmında Bakırcı Yusuf Mahallesi'ndeki iki dükkanı, yine dış kısımda Eski Pazar'da bir sabunhane, dört ev ve altı dükkan gibi oldukça mühim gelir getiren vakıflar ayrırmıştır.²⁰

Burada mumyalama işinin bizzat vakıf tarafından istenilmesi dikkat çekicidir. Bu usul diğer beyliklerde de görülür.²¹

Altun-Aba Vakfiyesi'nin önemli bir tarafı da Anadolu'daki İslamlaşma faaliyetine aittir. Yerli ve yabancı olup da İslam dinini kabul eden Hıristiyan, Yahudi ve Mecusiler'in yemek, elbise, ayakkabı ihtiyaçlarını görmek ve sünnet edilmeleri ve namaz kılacak kadar Kur'an öğrenmeleri için de yeterli tahsisat ayrılmıştır. Bu vakfiye şimdilik Konya'nın tarihi bakımından en eski vesikasını teşkil etmektedir.²²

Medresinin Bânisi ve Vâkîfî-Şemseddin Altun-Aba:

Şemseddin Altun-Aba, Sultan II. Kılıç Arslan ve onun oğlu Sultan II. Rükneddin Süleyman Şah'ın sipehsâlâlarındandır. Aynı adı taşıyan diğer bir Şemseddin Altun-Aba daha vardır ki, birbirine karıştırılmamalıdır. İkincisinin akibeti hakkında İbni Bibi şu bilgiyi veriyor:

"Sultan II. İzzeddin Keykavus'u içkiye, kumara, kadınlara alıştırmış bulunan Seyfeddin Türkeri, Sultan'a nasihat eden Şemseddin Altun-Bey'e kın duyarak ayarladığı ve görevlendirdiği bir adam ile Şemseddin'i zehirletti, sayısız mallarını hazine namına tasarruf ettiler."²³

Asıl konumuzu ilgilendiren Şemseddin Altun-Aba ise yine İbni Bibi'nin kaydına göre Sultan I. Alaeddin Keykubâd (1219-1237) zamanında yaşamış ve çaşnigirlik görevinde bulunmuştur. Keykubâd tarafından Harzemşah Celaleddin Mengüberti'ye gönderilen elçilik heyetinin başında Sultan'ın mektubunu Harzemşah'a sunmuştur 1229. Şemseddin Altun-Aba ayrıca Eyyübî prensesi Melike Adiliye'yi Sultan'a gelin getirmek üzere bir düğün

alayı ile Şam'a gönderilmiştir.²⁴

Sultan Alaeddin Keykubâd Mengücek Devleti'nin Erzincan ve Kemah şubelerinin saltanatına son verdiği zaman (1228), Erzincan Beyliği'ne oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i tayin etmiş, Şemseddin Altun-Aba'yı da ona atabey ve beylerbeyi olarak bırakmıştır. Fakat ne yazık ki Sultan'ın ölümünden sonra meydana gelen kargaşadan bu değerli emir de kurtulamamış ve Sadeddin Köpek'in ihtirasına kurban gitmiştir. Bu hususta İbni Bibi şöyle der:

"Birgün saltanat divanında devlet büyükleri toplanmış, Şemseddin Altun-Aba da divan kararlarına imza koymakla meşguldü. Perwane Taceddin ile Sadeddin Köpek Sultan'ın huzurunda divana geldiler. Köpek, Sultan'ın yüzüğü parmağında olduğu halde ileri atıldı. Şemseddin Altun-Bey'in bez sakalından yakalayarak devlet büyükleri arasında aşağıya sürükledi, onu bir candara teslim etti. Şemseddin dışarı götürülünce derhal şehid edildi."²⁵ Defnedildiği yer belli değildir.

Şemseddin Altun-Aba, vakfiyesinde evkafı için mütevellî ve nâzır olarak azadlı kölelerinden Ayaz ve Ruzbe'yi tayin etmiştir. Bu durum onun da Celaleddin Karatay ve Mubari-zeddin Ertokuş gibi çocuksuz olduğunu, babasının da Abdullah olarak belirtilmesi de İslamiyete sonradan girdiğine işaret olmalıdır.

OSMANLILAR ZAMANINDA İPLİKÇİ MEDRESESİ

881 H./1476 M. yılında Fatih, 906 H./1500 M. yılında II. Bayezid ve 992 H./1584 M. yılında III. Murad zamanlarında yapılan Konya tahrirlerinde İplikçi Medresesi'nin de zengin vakıfları tesbit edilmiştir.²⁶

1- Konya Şer'iyye Sicil Defter Kayıtlarına Göre Medresenin Vakıf Yeri ve Gelirleri:

Şer'iyye Sicil Defterlerinde yer alan 976

18. Osman Turan, a.g.m., s. 202.

19. Bir ritli: 317, 8 gr. dir. Bu hesaba göre günde bir kişiye 665 gr. ekmeğin düşer. Osman Turan, a.g.m., s. 202.

20. Diğer vakıf ve gelirleri için bkz. Osman Turan, a.g.m., s. 205-212.

21. Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", T.O.E.M. XXXII, s. 545.

22. Vakfiyenin Arapça tam metni için bkz: Osman Turan, a.g.m., s. 223-235. Aslı için bkz: a.g.m., Lev: XXXII. s. 1-15.

23. İbni Bibi, Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (terc. M. Nuri Gençosman), Ankara 1941., s. 249.

24. İbni Bibi, a.g.e., s. 191.

25. İbni Bibi, a.g.e., s. 192. Claude Cahen (a.g.e., s. 141-142), Sadeddin Köpek'in Altun-Aba'yı öldürme bahanesi olarak Harezmi komutanların Selçuklu hizmetinden ayrılıp Eyyübîler'e meyletmesinden kaynaklandığını gösterir.

26. Bkz: İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 820-822.

H./1570 M. tarihli ilk belgede İplikçi Medresesi'nin müderrisleri arasında borç meselesi konu edilmekte, ayrıca Dolu köyünün de medresenin vakfı olduğu zikredilmektedir.²⁷

1086 H./1675 M. tarihli diğer bir kayda göre de Edirne'de misafir iken ölen Abdülbasir, kitaplarını ve malının üçte ikisini İplikçi Medresesi'nde ilim tahsil eden öğrencilere kullanılmak üzere vakfetmiştir. Malının diğer üçte birini ise kendi techiz, tekfin vesair masraflarına ayırmış, öldüğü takdirde vasiyetinin yerine getirilmesi için Hasan Çelebi'yi kendisine şer'i vekil bırakmıştır.²⁸

Molla Abdülbasir'in bağışladığı kitaplar arasında o günkü tahmin ile 6 kuruş kıymetli "Molla Câmi" 2 kuruş kıymetli bir "ihtiyar", 6 kuruş kıymetli "İbrahimü'l-Çelebi", bir çeyrek kıymetli "İhbira-i Adide", 2 kuruş kıymetli bir "Havadi" ve 2 kuruş kıymetli bir "Molla Celâl" bulunuyordu. Adı geçen kitaplar medresenin müderrisi Şeyh Ali Efendi'ye teslim edilmiştir.²⁹

2- Konya Şer'iyye Sicil Defter Kayıtlarına Göre Medreseye Yapılan Çeşitli Tayinler:

Tarih sırasına göre bu durum da şöyledir:

976 H./1570 M.'da;

Müderris : Mevlana Musa Halife idi.³⁰

1039 H./1629 M.'da;

Mütevelli : Hüseyin'dir. Vakfın dışından Ahmed ve Mehmed adındaki şahıslar da kendi üzerlerine tevliyet berati almışlar ve Hüseyin'i mağdur etmişlerdir. Bunun üzerine divana arzual sunan Hüseyin lehine durum düzeltilmiştir.³¹

Aynı sene;

Müderris : Mevlana Abdürrahim Efendi idi. Görev müddeti üç ay, günlük ücreti ise 30 akçedir.³²

Yukarıdaki tayinden dört ay sonra;

Müderris : Mevlana Ali Efendi'dir. Onun da ücreti aynıdır.³³

1039 H./1630 M.'da;

Müderris : Mevlana Ahmed Efendi idi. Tedris müddeti 6 ay ve yevmiyesi de 25 akçedir.³⁴

Aynı sene;

Mütevelli : Hüseyin'dir. Bu şahıs yukarıda adı geçen Hüseyin'in vakıf malını azalttığı, öğrenciye en ufak bir şey vermediği ve medresenin tamirata ile uğraşmadığı gerekçesiyle, onun yerine tayin edilmiştir.³⁵

Bu kayıttan medresenin aynı tarihlerde tamire muhtaç olduğu anlaşılıyor.

1040 H./1631 M.'da;

Müderris : Mevlana Fazlullah oğlu Mevlana Mehmed olup yevmiyesi de 40 akçedir.³⁶

Aynı sene;

Müderris : Hüseyin'dir. Asitane-i Saadet tarafından görevi uzatılmıştır.³⁷

1041 H./1631 M.'de;

Müderris : Mevlana Abbas Efendi'dir. Yevmiyesi 20 akçedir.³⁸

Mütevelli : Ali'dir. Ancak Ali'nin hoşagitmeyen hareketlerinden dolayı Konya Kadısı naibi Mevlana Abdülmuttalib'in şikayeti üzerine tevliyet hizmeti İbadullah üzerine verilmiştir.³⁹

1041 H./1632 M.'de;

Mütevelli : Burak Bey idi. Burak Bey de kendi arzusu ile görevi bıraktığı için yerine 1632 yılında Hüseyin atanmıştır.⁴⁰

1098 H./1687 M.'de;

Câbi : Mehmed olup onyedinci senedir bu hizmette bulunmaktadır. Yevmiyesi de 1 akçedir. Ancak kadı naibi Mevlana Mehmed'in arzıyla hizmet diğer bir Mehmed'e verilmiştir.⁴¹

1114 H./1702 M.'de;

Mütevelli : Ahmed idi. Fakat kardeşi es-Seyyid Mustafa, Edirne'ye divana gönderdiği arzuhalde tevliyetin yarısının kendi üzerine yapılmasını istemiş, bunun üzerine Şeyhülislam Mevlana es-Seyid Fazlulah'in da işaretiyle tevliyet iki kardeşe tevcih edilmiştir.⁴²

Müderris : Ahmed'dir. Bu şahıs yukarıdaki kardeşlerden birisidir. Bu durum bize Ahmed'in hem mütevelli hem de müderris olduğunu gösteriyordu.⁴³

1186 H./1773 M.'da;

27. Ş.S.D. Cilt: 2 (M-20), s. 43/5.

28. Ş.S.D. Cilt: 21 (C-8), 263/1 (10 Recep 1086 H./10 Kasım 1675 M.)

29. A.G.D. s. 263/1

30. Ş.S.D. Cilt: 2 (M-20), s. 43/5

31. Ş.S.D. Cilt: 30 (C-17), s. 7/9 (Muharrem 1039 H./Ağustos 1629 M.)

32. A.G.D. s. 6/5 (10 R. evvel 1039 H./28 Ekim 1629 M.)

33. A.G.D. s. 7/9

34. A.G.D. s. 4/1 (11 Ramazan 1039 H./4 Nisan 1630 M.)

35. A.G.D. s. 54/3 (15 Ramazan 1039 H./28 Nisan 1630).

36. Ş.S.D. Cilt: 22 (D-11), s. 3/5 (15 Ramazan 1040 H./17 Mart 1631 M.)

37. A.G.D. s. 26/4.

38. A.G.D. s. 1/6.

39. A.G.D. s. 36/2 (Muharrem 1041 H./Temmuz 1631 M.)

40. A.G.D. s. 182/4 (15 Ramazan 1041 H./27 Şubat 1632 M.)

41. Ş.S.D. Cilt: 40 (C-13), s. 295/3 (C. evvel 1098 H./Mart 1687 M.)

42. A.G.D. s. 290/1 (17 C. ahir 1114 H./9 Kasım 1702 M.)

43. A.G.D. s. 59/1.

Müderrisler : İbrahim Efendi ve es-Seyyid el-Hac Mehmed idiler. Aynı sene İbrahim Efendi öldüğü için yerine oğlu tayin edilmiştir.⁴⁴

1316 H./1899 M.'da;

Müderrisler : Mehmed oğulları Seyyid Hafız Ahmed, Seyyid Hafız Mustafa; Hacı Abdullah oğulları Hafız Ali, Hafız İsmail ve Abdurrahman oğlu Hafız Ahmed idiler. Belirli hissenin küçük parçalara ayrılması suretiyle yapılan bu tevcih ile İplikçi Medresesi'nde beş müderrisin birden görev yaptığı anlaşılıyor.⁴⁵ Çünkü vakıf medreseler veya vakıflar aynı zamanda vâkıfın evladlarının veya akrabalarının geçim yerleridir.

1321 H./1903 M.'de;

Müderris : Mehmed Halis Efendi'nin tayini için arz sunulmuştur.⁴⁶

1325 H./1907 M.'de;

Müderris: Seyyid Hafız Mustafa⁴⁷ oğlu Mehmed Halis Efendi'dir. Bu şahsın 1903 yılının sonlarından itibaren tedaris hizmetini yürüttüğü anlaşılıyor.⁴⁸

Bu kayıtlara göre İplikçi Medresesi 1907 yılında tedarisata devam etmektedir. Bundan bir müddet sonra da aynı hizmete devam ettiğini söylemek yanlış olmamalıdır.

Yine aynı kayıtlardan öğrenildiğine göre diğer hizmetliler bir iki akçe ücret alırken müderrislerin en düşük ücreti 20 akçe tutulmuş ve hatta 60 akçeye varan ücret almışlardır. Bu durum eğitime ve ilim adamlarına verilen değer in ibret levhalarıdır.

3- Konya Şer'iyye Sicil Defter Kayıtlarına Göre Medresede Yapılan Tamirler:

İplikçi Medresesi'nin Karamanoğulları zamanında 733 H./1332 M. yılında mütevellisi olan ve İplikçi evladından Mesud oğlu Hacı Ebubekir tarafından tamir edilmiş olduğu İplikçi Camii'nin kuzey kapısı üzerindeki kitabesinden anlaşılıyor.⁴⁹

Şer'iyye Sicil Defter kayıtlarında da bu hususta bazı belgeler bulunmaktadır. Bunlardan ilkinden anlaşıldığına göre İplikçi Medresesi'nin bazı yerleri mütevellisi Hüseyin tarafından 1630 yıllarında tamir ettirilmiştir.⁵⁰

Medresenin diğer bir tamiri ise 1114 H./1703 M. yılındadır. Yazımızın başında da işaret ettiğimiz bu tamirat kaydı, hem medresenin tipini belirtmesi yönünden, hem de tamir edilen yerlerin açıklanması açısından büyük önem arz ediyor. Bu kayda göre kenif çukuru etrafındaki taş duvar ve medresenin bazı yerlerinin zamanla köhneleşip yıkılması üzerine mütevellisi ve müderrisi el-hac Ali Efendi oğlu Ahmed Efendi şer'i meclise gelerek tamir keşfinin yapılmasını ve daha önce kenif

çukurunun tamirinde malzeme, usta ve işçi ücreti olarak toplam 56 kuruş harcadığını bildirmiş ve bu durumun bundan sonra tamir edilecek yerlerin ve harcanacak masrafın tesbitini istemiştir. Bunun üzerine kadı meclisinden Abdülkadir oğlu Mevlana Mahmud Efendi ile birlikte bina ve çatı işlerinden anlayan Ahmed oğlu el-Hac Mehmed, Derviş oğlu el-Hac Mehmed ve yapı ustalarından Zımmî Murad'ın oğlu Yasef ve diğer bazı şahıslar medreseye giderek tamir edilen yerleri ve harcanan masrafı tasdik ettikten sonra tamiri istenen yerlerden kenif çukurunun üç tarafı tamamen, diğer tarafının yarısı taş ile, korkuluk duvarı için taş, ustalık ve işçilik olarak 25 kuruş, üzerine örtme için 7 kuruş kıymetli 10 öz ağacı, kenifin üzerini üç kısım olarak taksim etmek için 50 çam tahtasına 3,5 kuruş, mih ve köllab için 6 kuruş, 20 hatıl için 5 çeyrek kuruş, kenif üzerine saçak için 200 küçük hurda tahta, beş marangoz ücreti için 7 kuruş, yiyecek için 1 kuruş ve medresenin büyük kubbesi etrafında bulunan kemerlerin temellerinin kırmızı çamur ve taş ile tamiri için 5 kuruş ki tamamı 59 kuruş bir kıymet tesbit etmişlerdir. Bu durumun mecliste açıklanması üzerine medresenin vakıf malı ile tamirine izin verilmiştir.⁵¹

SONUÇ

İplikçi Medresesi'nin XIX. yüzyılın sonlarında yıkılmış olduğunu yazarlar varsa⁵² da 1907 yılında mevcut olup hizmete devam ettiği yukarıdaki kayıtlarca kesinlik kazanmaktadır. Ancak medresede tedarisatın hangi tarihe kadar devam ettiği bilinmiyor. Bu hususta bildiğimiz 3 Mart 1924'de tamamen kapatılmış olmasıdır. Daha sonraları da yıkılmış ve yukarıda belirttiğimiz gibi medreseden günümüze küçük kümbetli hücreden başka bir nişan kalmamıştır.

44. Ş.S.D. Cilt: 61 (F-19), s. 111/3 (10 Şewal 1186 H./4 Ocak 1773 M.)

45. Ş.S.D. Cilt: 109 (L-4), s. 125/4 (25 Şaban 1316 H./7 Ocak 1889 M.)

46. Ş.S.D. Cilt: 112 (C-7), s. 128/3 (28 Ramazan 1321 H./18 Aralık 1903).

47. Mehmet Önder (Maarif, s. 12) 1882'de Mustafa Efendi adlı bir müderris 35 talebeye Celâl, Kafiye ve İzhâr dersleri okutmuştur." dediği şahıs; 1862'de tedarisata başlayıp (Ş.S.D. Cilt: 109 (L-4), s. 125/4), 37 sene müderrislikten sonra 1299'da ölen bu şahıstır.

48. Ş.S.D. Cilt: 115 (L-30), s. 144/2.

49. Bkz: Kitabesi ve F. Soyman-İ. Tongur, **Konya Eski Eserler Kılavuzu**, Y.K.B. Konya 1944, s. 83.

50. Ş.S.D. Cilt: 30 (C-17), s. 54/3 (15 Ramazan 1039 H./28 Nisan 1630 M.)

51. Ş.S.D. Cilt: 40 (C-27), s. 59/1 s. 59/1 (15 Şaban 1114 H./10 Aralık 1703 M.)

52. Mehmet Önder, **Maarif**, s. 13.

SURET:

Mahmiye-i Konya'da vâki İblikçi Medrese-si'nin müderrisi ve mütevellisi olan ba'isü'l-kitâb Ahmed Efendi ibn es-Salih Ali Efendi meclis-i şer'i-şerif-i vâcibü's-şerife gelüb takrir-i kelâm ve ta'bir-i izzu'l-merâm idüb medrese-i mezbûrenin kenifi vesair ba'zı mevâzi'ı mürûr-ı eyyam ve gerûr-ı e'vâm ile köhne ve münhedim olmağla bundan akdem kenif çukurunun etrafında olan taş duvardan garb tarafında olan kadden on iki zirâ ve tûlen on zirâ ve şimal cânibinde olan kadden üç zirâ ve tûlen iki zirâ ve kible cânibinde kadden iki zirâ' ve tûlen üç zira divânı tecdid ve ta'mir idüb on dört buçuk gruşluk taş ve yiğirmi nefer üstâd ücretine on bir buçuk guruş ve yüz elli nefer ırgâd ücretine yiğirmi üç guruş ve üç guruş ve üç aded öz ağacı için iki guruş ve kerpiç için üç guruş ve iki guruşluk ardıç harç idüb min haysu'l-mecmu elli altı guruşum masrûf olmuştur ve bundan mâ'ada sâlifü'z-zikr kenifin üzerinin sâir mesârifî ve medresenin sa'ir mevâzi'inin tamir ba'de'l-yevm şurû olunacak olmağla hal-i cânib-i şer'iden üzerine varulub bundan akdem ta'mir olunan mesârifin tahmiline ve ba'de'l-yevm ta'mir olunacak mevâzi'nin herâbına nazar ve tahmin olunmalı matlubumdur didikte savb-ı şer'iden Mevlâna Mahmud Efendi ibn-i Abdül-kâdir Efendi irsal olunub oldahî ebniye ve sukuf ahvaline ehl-i vukûf olan bî-garaz Müsliminden el-Hac Mehmed bin Ahmed ve diğer el-Hac Mehmed bin Derviş ve üstâd-ı yapûcuların Murat-ı zimmî veled-i Yasef ve zeyl-i kitâbda sa'ir mestûru'l-esâmî olan Müslimîn ile medrese-i mezbûreye vârub bundan akdem tecdid ve tamir olunan

taş duvarlara nazar olundukda fi'l-hakîa işbu mu'âyene olunub kadleri ve tulleri zikr olunan taş divarın vesâir mevâzi'inin sarf olunan elli altı guruş mesârifî tahmili vardır bundan noksanla mümkün değildir ve ba'de'l-yevm tamiri murad olunan mevâzi'iden dahî kenif çukurunun üç tarafı tamamen ve bir tarafının nısıf müceddeden taş ile korkuluk divarı için taş ve üstadiye ve ırgâdiye cem'an yiğirmi beş guruş ve üzerine örtme için yedi guruş kıymetlü on öz ağacı ve kenifin üzerini üç bâb olmak üzere taksim için elli çam tahtası üç buçuk guruşa ve mih ve kullâb altı guruşa ve yiğimi hatıl için beş rub'u ve kenif üzerine saçak için iki yüz hurde tahta beş guruşa ve beş öz ağacı üç guruşa ve beş öz ağacı üç guruş ve bir selâse ve yiğirmi nefer neccâr ücreti yedi guruş ve ta'amiye bir guruş ve medresenin kebir kubbe etrafında olan kemerlerin temelleri kırmızı çamur ve taş ile meremet mesarifi beş guruş ki min haysu'l-mecmu elli dokuz guruş bir semen ile ancak olur diyu icma ve ittifak ile ihbar eylediklerini Mevlâna-yı mezbur mahallinde ketb ve tahrir idüb badehu ma'a ba's olunan el-Hac Mehmed ibn-i el-Hac Hamza ile meclis-i şer'e gelüb alâ vuku'a ihbâr itmeğın mal-ı vakıfıdan muraca'at imek üzere ta'mire izn birle mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu fi'l-yevmü'l-hâmîs ve'l-ısrîn fi şa'banü'l-mu'azzam lisene erba aşere ve mie ve elf.

Molla Celil bin Hasan, Molla Mehmed bin Muslihiddin, Molla Ahmed bin Ahmed; Molla Mehmed bin Bayram, Molla Mehmed bin Abdülkerim, Molla Ömer bin Mehmed, Molla Ali bin İsa.

بجہ مذہبہ و افغانی ایلیگی ہر سہ سنگ مدرسہ سی و تفریبے اور ازین مابین کتاب احقر اندی
 ازین سو علی اندی مجلد شریف تری و اجبا انشرفہ کلمہ بقدر کلام و تفسیر عمہ المرام
 ایوب مدرسہ تریبلہ تک کینیسی یا تفریبہ نواضی مرور ایام و کورر اعلام ایلم کونہ
 و سنہم اور کلمہ بونڈن اقدام کینیسی حضور نیک اطرافلہ اولان طاش دیوار دی
 مذہب طیفہ اولان قدا اون ایکی ذراع و طول اولان ذراع و سمان کابنفلہ اولان
 ذراع ذراع و طول ایکی ذراع و قبل کابنفلہ قدا ایکی ذراع و طول اولان ذراع
 اسناد اجرتہ اون بزچہ مدرسہ و نیز الی نغزار غاد اجرتہ بکری ایوب مدرسہ
 و اوج عدد اولان حاجی ایچہ ایکی مدرسہ و کیری ایچہ مدرسہ و ایکی مدرسہ
 ارباب خوج ایڈمانہ خنہ ایچہ الی الی مدرسہ و صرف اولان مدرسہ و بونڈن حاجی
 ساف الکر کینیسیک اولان نیک سائرمہ حاجی مدرسہ تک سائرمہ مواضع تک تفسیری
 مدرسہ شروع اولانہ جتا اولان حال جانب شرعیات مدرسہ وار یلوب بونڈن اقدام
 نغزار اولان صا زک تملنہ و بیک کیم تفسیر اولانہ جتا مواضعک خرابہ نظر و تفسیر
 اولان مدرسہ و بیکہ صفا شرعیات اولان مدرسہ و ایچہ مدرسہ کما در اندی ارسال
 اولانہ اولان ایبہ معروف اولانہ اهل وقوف اولان مدرسہ کینیسیک ایچہ مدرسہ
 ساجد و کبر لاج چلر درون و اسناد با بچیلر دن سراط دنی ولد یا صفا
 و دیگر کتابتہ سراط الاسامی اولان کینیسی ایلم مدرسہ تریبلہ وار یلوب بونڈن اقدام
 بونڈن و تفسیر اولان طاش دیوار لورہ نظر اولان قدا فی الحقیقہ ایبو معانیہ اولان
 قدیمی و طول لوری فکر اولان طاش دیوار ک سائرمہ مواضع تک صرف اولان
 الی الی مدرسہ مصارفہ سما وارور بونڈن نغضاتہ ممکن دکلمہ و بیک کیم تفسیری
 سواد اولان مواضع دن دخی کینیسی حضور نیک اوج طراف تمام و سراط نیک تفسیری
 مجدا طاش ایلم قور خولق دیوار ایچہ طاش و اسناد یہ وار غاد یہ جمعا بکری
 بشا مدرسہ و مدرسہ اور تہ ایچہ مدرسہ تفسیر اولان مدرسہ و کینیسیک
 اندی اوج باب اولان مدرسہ تفسیر ایچہ الی جامع مدرسہ اوج جمعا مدرسہ و بیک
 و کتاب الی مدرسہ و بیکوی حائل ایچہ مدرسہ زک و کینیسی مدرسہ سہما ایچہ مدرسہ
 ایک مدرسہ خودہ مدرسہ و بشا اوزان حاجی اوج مدرسہ و بیک کیم تفسیری
 بخار اجرتی مدرسہ و طہ ایچہ مدرسہ و مدرسہ کینیسیک کینیسیک اطرافلہ اولان
 مدرسہ کیم مدرسہ تفسیری چایور و طاش ایلم مدرسہ مواضعک بشا مدرسہ کہ فرجیت
 الحجج الی طغوز مدرسہ و بیک ایچہ اولان دیو اجماع و اتفاق ایلم اخبار ایلم کلونی
 مولانای مدرسہ کینیسی و تفسیر ایچہ مدرسہ اولان لاج مدرسہ لاج مدرسہ
 مدرسہ کلمہ علی وقوف اخبار ایچہ کیم مال وقفون سراجقا ایچہ مدرسہ اوزرہ تفسیر
 اذن برلہ ما و کیم بالک کینیسی و لندی ز البوم الحاصف مدرسہ حرمینان الموضع اوج
 مدرسہ و ماہ و کیم

ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ
 ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ
 ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ
 ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ ملا مدرسہ

TÜTEKLİ ÖRTÜ GELENEĞİ: ANADOLU CAMİ VE TARİKAT YAPILARINDA TÜTEKLİKLİ ÖRTÜ

Dr. Günkut AKIN

Anadolu'da yerel terimle "**kırlangıç kubbe**" olarak adlandırılan ve ayrıntılı tanımı ilerde verilecek olan tüteklilikli örtü, 1910'lardan itibaren J. Strzygowski tarafından kubbe mimarisinin geçmişine ait geniş kapsamlı varsayımların odağı durumuna getirildikten sonra¹ uzun süre mimarlık tarihi araştırmalarının dışında kaldı. Bu konudaki bilgiler Strzygowski dönemine göre bugün kat kat artmıştır. Özellikle tüteklilikli konutlar üzerine, 1980 öncesi ve sonrasında birçok araştırmacı ayrıntılı çalışmalar yayınladılar.² J. Strzygowski ve Asya mimarlık tarihiyle uğraşan dönemin diğer araştırmacılarının tüteklilikli konutlar konusundaki tüm bilgilerinin O. Olufsen ve M.A. Stein'in yüzyıl başında yayınladıkları birer fotoğrafla³ sınırlı kaldığı düşünülürse, genel olarak tüteklilikli örtü içeren mimari konusunda yapılacak yeni değerlendirmelerin, artık daha sağlam temellere oturacağı söylenebilir.

Konu Türk Mimarlık Tarihi açısından, üzerinde durmayı gerektirmektedir. Türklerin hem geldikleri yerlerde, hem de Anadolu'da binlerce yıllık tüteklilikli örtü gelenekleri var. Bu konuda spekülasyondan kaçınan dikkatli bir araştırma, Orta Asya-Anadolu eksenindeki çeşitli tarihi kesitleri irdeleme ve anıt nitelikli mimariye ait sürecin bileşenlerinden birini kavrama imkanı verecektir.

Bu makalede, uzun bir aradan sonra tüteklilikli örtü tekrardan gündeme gelirken, bu konudaki değerlendirmelerde hesaba katılması gereken önbilgilerin eksiksiz bir biçimde sergilenmesine çalışıldı. Bu arada Anadolu'da da hala oldukça yaygın olan tüteklilikli konutlara bir bölüm ayırmak gerekti. Çünkü anıt nitelikli mimarinin olduğu ortam, konut mimarlığının içindedir. Gerçi konut mimarlığı her anıt biçimi

için yeterince ipucu saklamamış olabilir. Ancak saklamışsa -burada olduğu gibi-, kalan ipuçlarının değerlendirilmesi bizi anıt nitelikli mimarinin gerçek açıklamalarına götürecektir.

TANIM VE KONSTRÜKSİYON

Tüteklilikli örtü, açıklığı eldeki giriş boyutlarını aşan kare veya kareye yakın mekanların örtülmesi için geliştirilmiş bir konstrüksiyondur. Karşılıklı duvarlar arasındaki mesafeyi geçmekte yetersiz kalan girişler, ilk aşamada köşelerin önüne çapraz olarak yerleştirilerek açıklıklar küçültülür. Bir sonraki aşamada, köşe girişlerinin üzerine bu kez duvarlara paralel girişler oturtulur ve konstrüksiyon, çapraz ve paralel girişlerin almaşık olarak birbirleri üzerine oturtulmasıyla, en yukarıda kenar boyu ortalama 50 cm olan bir kareye ulaşmaya kadar yükselerek sürer. Bu örtü tipi, adını merkezdeki karenin muhtemel fonksiyonlarından alır. Batı dillerindeki "**fenerli örtü**" teri-

1. J. Strzygowski, *Asiens Bildende Kunst*, Augsburg 1930, s. 152-155.
2. K. Wutt, *Zur Architektur einiger Hindukusch-Taeler im Umkreis von Nuristan*, Doktora TU Viyana 1978; R.S. de Grancy, *Siedlung und Gehöft der wakhi in Nordost Afghanistan*, Doktora TU Graz 1980; I.S. Hallet, R. Semizay, *Traditional Architecture of Afghanistan*, New York 1980; A. Mamadnasarow, "Die Architektur der Wohnstaetten Westpamirs als Quelle der antiken Formen der Wohnbaukunst": B. Brentjes (yay.) *Probleme der Architektur des Orients*, Halle (Saale) 1983, s. 36-52. A.y.ın 1972 tarihli doktorası da aynı konu üzerine.; L. Edelberg, *Nuristani Buildings*, Moesgaard 1984; H. Karpuz, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara 1984; G. Akın, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Tarihsel Ev Tiplerinde Anlam* doktora İTÜ 1985.
3. O. Olufsen, *Through the unknown Pamirs*, London 1904, s. 76'daki resim; M.A. Stein, *Ruins of Desert Cathay*, London 1912, Res 20.

mi, kimi anıt nitelikli örneklerde de gözlenen aydınlatma fonksiyonuna; "**tüteklikli örtü**" terimi ise, konutta kullanıma özgü olan duman deliği fonksiyonuna gönderme yapar.⁴

Tüteklikli örtü çeşitlemeleri arasında iki tip diğerlerinden daha yaygındır (Şekil 1):

Kare Tüteklikli Örtü: Bu tipte, çapraz köşe girişlerinin mesnetleri kare altyapının kenar ortaylarındadır. Böylece ilk dört giriş, eksenini 45° döndürülmüş ikinci bir kare oluşturur ve bundan sonra da konstrüksiyon, hep 45° döndürülmüş ve giderek küçülen karelerle devam eder. Bu tipte kullanılan ilk dört girişin boyları, kare mekan açıklığının 0.7'si kadardır. Bu kısalma oranı, konstrüksiyonun daha sonraki aşamalarında da geçerli olduğu için, giriş boyutlarında ivmeli bir küçülme sözkonusu olur.

Sekizgen Tüteklikli Örtü: Tüteklikli örtünün diğer yaygın tipi olan bu konstrüksiyonda, çapraz girişlerin mesnetleri köşelere daha yakın seçilerek, kare altyapı bir sekizgene dönüştürülür. Konstrüksiyonun bundan sonraki aşamalarında ilke, önceki tipte aynıdır. Duvarlara paralel ve çapraz girişlerden oluşan ve giderek çapı küçülen tabakalar, yine almaşık olarak birbirini izler. Bu tipte, kare tipe göre daha kısa giriş boyutları yeterli olur. Mesela mesnetlerin köşeden uzaklığı kenar boyunun 1/3'i olarak seçildiğinde, köşelerdeki ilk dört çapraz girişin boyları kenar boyunun yarısı kadardır. Ayrıca bu tipte her sekizgen, duvarlara paralel ve çapraz iki diziyle kapandığı için, tüteklikli örtü daha fazla tabakadan oluşur ve biçimi kubbeye yaklaşır. Kenar ve tabaka sayılarının daha da artması, tüteklikli örtünün kubbe biçimine giderek daha fazla yaklaşmasını sağlar.

İvmeyle kısalan giriş boyutları, belki de bu konstrüksiyonun ortaya çıkış gerekçesini oluşturmaktadır. Bu durum özellikle ahşap malzemeyle yapılan uygulamalarda çok belirgindir. Çünkü tüteklikli örtü, işe yaramayacak kadar kısa olduğu için başka tür bir konstrüksiyonda kullanılmayacak boyda girişlerin kullanımına imkan vererek, büyük boyutlu giriş kullanımında tutumlu davranılması gereken yörelerdeki yetersizliğin aşılmasını sağlar.⁵

Aslında tüteklikli örtü, sınırlı giriş boyutlarının kullanımına imkan veren bir konstrüksiyon olarak, çekme gerilmesinin yetersizliği nedeniyle boyutları kısıtlanan taş malzeme için de çok uygun bir örtü tekniği oluşturur. Bu nedenle anıt nitelikli mimaride taş ile uygu-

lanmış kimi tüteklikli örtülerin geçmişini ahşap malzemede aramak gerekmez. Sözkonusu konstrüksiyonu ortaya çıkaran şartlar tek bir malzemeye bağlı değildir.

İleri sürülen bu iddia, tuğla ile uygulanan "**tüteklikli tonoz**"ları da kapsar. Bu tür uygulamaların, eğrisel örtü içinde farklı gerilme alan ve doğrultuları olduğu varsayımından yola çıkarak oluşturulduklarını düşünebiliriz. Belki eğrisel örtüdeki tektonik davranışların gözlemine dayanan bu ampirik biçimlenme, statik açısından da kısmen doğrulanmaktadır. Muhtemelen burada sözkonusu olan, mukavemeti arttırmak amacıyla, eğrisel örtüyü farklı doğrultuda olan parçalara ayırıp, bunları kendi aralarında mesnetlendiren yeni bir strüktür kuruluşudur.

*KONUTTA TÜTEKLİKLİ ÖRTÜ

Ahşap malzemeyle uygulanan tüteklikli örtünün başlangıcını konutta aramak gerek. Bu tür konstrüksiyonun asıl fonksiyonu büyük açıklık geçmek olduğuna göre, konutta büyük mekana ihtiyaç duyulan soğuk yöreler tüteklikli örtünün maddi şartlarını hazırlamış olmalı. Kış mevsiminin uzun sürdüğü ve sert geçtiği yörelerde konut, hem daha uzun süreli ve yoğun kullanılır, hem de ılıman iklime göre daha fazla sayıda fonksiyon barındırır. Bu nedenlerle, soğuk bölgelerde konuta ait tekniklerin daha fazla gelişmesi beklenir. Yine aynı nedenler, çok sayıda kişinin birarada yaşadığı büyük ve fonksiyon açısından farklılaşmamış mekanın ortaya çıkmasını gerektirir.

Tüteklikli evin soğuk iklim bölgelerine ait bir ev tipi olduğunu gösteren diğer bir özellik de, onun günümüzde de yer yer görüldüğü gibi, ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren, izolasyon sağlama amacıyla yere gömülü olarak inşa edilmesidir. Ancak asıl ilginç olan, yere gömülü olmayan yakın zamana ait tüteklikli evlerde bile, yeraltındaki geçmişin anılarının saklanmış olmasıdır: Bu tür

4. "Fenerli örtü/Laternendecke/lantern roof" terimi Le Coqundur: *Bilderatlas zur Kunst und Geschichte Mittel Asiens*, Berlin 1925, s. 31; A.M. Mansel, *Trakya-Kurklareli Kubbeli Mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi*, Ankara 1943; Almanca özet bölümünde "*Laternendecke*" terimi kullanılırken (s. 40), Türkçe'de terim yokluğu nedeniyle uzun bir tanım verilmiştir (s. 25); S. H.Eldem, "tüteklikli tip" terimini kullanır: *Türk Evi Plan Tipleri* İstanbul 1968, Önsöz; Türkçe'de tüteklik işlevinin vurgulanması, soğuk yörelerde karşımıza çıkan tüteklikli evlerde ateşin taşıdığı önemden ötürüdür. Yurd'un tepesindeki delik de aynı nedenle bir "tünglük" tür. Terminoloji konusunda ayrıca bkz.: G. Akin, age.s. 24
5. J. Strzygowski, age. s. 153.

örneklerde artık duvarlara pencere açmak imkanı olduğu halde, tüteklilik örtünün ortasındaki açıklık, tek ışık kaynağı olma özelliğini korur. Daha da önemlisi, tüteklilik örtü tüm fonksiyonunu yitirdiği halde konuttaki varlığını sürdürmeye devam eder. Bu gözlemler gerek tüteklilik mekanın, gerekse de örtü biçiminin zaman içinde sembolik bir boyut kazandıklarını gösterir.

Günümüzde Doğu Anadolu'nun kuzey bölümündeki küçük yerleşmelerde hâkim ev tipini oluşturan tüteklilik yereverlerinin bölgedeki varlığını, bu tür evleri Muş ovasında görüp, ayrıntılı bir biçimde tarif eden Ksenophon'a kadar geri götürebiliriz. Muş çevresinde günümüze kadar gelmiş olan sözkonusu konut geleneğine ait bu gözlemler M.Ö. 401-400 kışına aittir.⁶ M.Ö. 1. yüzyıl ortalarında Vitruvius bu kez Frig bölgesinde böyle bir evin yapım aşamalarını ayrıntılı bir biçimde anlatır.⁷

Genel olarak konutun neolitik öncesindeki "**çukur ev**"e giden başlangıcını, tüteklilik evlerin özel tarihi için de geçerli saymak mümkün. Zaman içinde kısmen yere gömülü evlerle süren genel gelişim, yapım tekniğindeki yetersizliklerin aşılmasıyla, yer üstünde inşa edilen evlere varır. Ancak Doğu Anadolu'da olduğu gibi, sınırlı alanlarda kalsa da, Kuzey Amerika ve Asya'nın kimi bölgelerinde iklim koşullarının zorlamasıyla veya kültürel kalıtımla erken dönemin yerlerini geleceği, içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar pek değişmeden gelmiştir. Genel evrim çizgisinin dışında kalan bu tür evlerin büyük bir bölümünün tüteklilik örtü içermeleri ilginçtir.

Doğu Anadolu'daki tüteklilik ev dağılım alanı, sert iklim özellikleriyle çevreden belirgin bir biçimde ayrılan özel bir iklim bölgesiyle örtülmektedir. Sözkonusu sert iklimini, yalnızca bölgenin yüksekliğine bağlamak mümkün değil. Deniz seviyesine indirgenmiş izotermelere göre de 40° coğrafi enlem için fazla düşük değerler karşımıza çıkıyor. Doğu Anadolu platosuna geçişte Akdeniz etkilerinin tükenerek, yerini kıta özelliklerine bıraktığı bir tür eşik mevcut. İklim açısından bu bölge, Anadolu yarımadasının bir parçası olmaktan çok, Asya'nın gövdesine geniş bir şekilde kenetlenmiş bir kıta uzantısı niteliği taşıyor. Ocak ayının; Kars (-18,3°), Ağrı (-10°) veya Erzurum'daki (-8,9°) gerçek ortalamaları Kuzey Türkistan'daki değerlerle ortaktır.⁸

Doğu Anadolu'daki tüteklilik ev dağılım alanı Kafkasya üzerinden Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır.⁹ Asya'da tüteklilik evlerin

yoğun olduğu diğer bir dağılım alanı Hindukuş-Pamir bölgesidir.¹⁰ Sözkonusu iki bölgedeki geleneğe bağlı konut mimarisinin oldukça iyi bilinmesine karşın, Asya'nın kuzeydoğusundaki benzer ev tiplerine ait bilgimiz yetersiz. Bu bölgede birkaç yüz kişinin yaşadığı yarı toprağa gömülü büyük evlerin varlığı çeşitli gözlemciler tarafından bu yüzyılın ortalarına kadar tekrarlanıyor.¹¹ Yine aynı bölgede küçük bir tepe görünümündeki daha ufak evler, hem dış görünümleri, hem de çatı konstrüksiyonları ile Türkiye'deki tüteklilik yereverlerine çok benziyorlar.¹²

Erken dönemlere ait çok sayıda yazılı Çin kaynağında, çevre bölgelerdeki yereverlerinden söz edilir.¹³ **Divanü Lûgat-it Türk**'de, Çince karşılığı verilen izbe,¹⁴ "**Kaşgarlı zamanında yerleşik hayata gittikçe daha fazla geçen**" Türklerde yaygın olan yeraltı evidir.¹⁵ Ayrıca gerek Çince metinlerde, gerekse de

6. Ksenophon, *Anabasis* IV, 5, 25.
7. Vitruvius, 2, 1, 5.
8. W.-D Hütteroth, *Türkei*, (Wiss. Laenderkunden, Bd.21) Darmstadt 1982, s. 116-117.
9. C. Hahn, "Kaukasische Dorfanlagen und Haustypen", *Globus* 69 (1896); G. Tschubinaschwili, *Der Georgische Hausbau* 4 faskül, Tiflis 1927; H. Halpach Jan, *Grazhdanskoye Zodchestvo Armenii*, Moscow 1971, s. 56-71; a.y., "L'architecture Civile dell'Armenia Medioevale" *Primo Simposio Internazionale di Arte Armena*, Venezia 1978, s. 213-225; Aynı sempozyum kitabında: M. Brambilla, "La Costruzione della Casa Contadina Armena", s. 53-68; P. Ter-Mowsesjan, "Das Armenische Bauernhaus", *Mitt. der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 22 (1892), s. 125-172.
10. L. Edelberg, age.; K. Wutt age.; F. Kussmaul, "Badaxsan und seine Tağiken" *Tribus* 14 (1965), s. 11-99; a.y. "Siedlung und Gehöft bei den Tağiken in den Berglaendern Afghanistans" *Anthropos* 60 (1965) s. 487-532; R.S. de Grancy age.; M. Mamadnasarow, a.ge.; W. Ginsburg, "Kislaki vostocnykh rajanov Tadzikskej SSR i zilisca gomnykh Tadzikov", *Sovetskaja Etnografiya* 3 1936, s. 59-77; Hussam ul Mulk, J. Staley, "Houses in Chitral: Traditional Design and Function", *Folklore* 79 (1968), s. 92-111.
11. C.C. Hughes, "Siberian Eskimo": W.C. Sturtevant (yay.), *Handbook of North American Indians*, cilt: 5 Arctic, Washington 1984, s. 251.
12. M.G. Levin, L.P. Potapov, *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964, s. 878-879; R.A. Stein, "Architecture at Pensee Religieuse en Extreme-Orient", *Arts Asiatiques* IV, (1957/3) s. 172-174, Fig. 12.
13. W. Eberhard, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, Leiden 1942, çeşitli yerlerde.
14. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Ankara 1985 cilt: 1, s. 398.
15. M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Türk Evi" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 3 (1971), s. 7-8.

Divan'da, kışın oturulan yerevleri dışında ağaçlar veya kazıklar üzerine yükseltilmiş ikinci bir ev tipine rastlıyoruz.¹⁶ Kışlık ve yazlık avlanma bölgelerine bağlı olarak, farklı ev türlerinde barınırlar. Göçebe çadırının, avcılık dönemindeki yazlık barınağa göre gelişim göstermesine rağmen, kışlık ev Asya'daki kimi göçebe gruplar için bu yüzyıla kadar bir yerevi olma özelliğini korumuştur.¹⁸ Kış aylarındaki çadır veya yerevi tercihi daha çok kışlağın iklim şartlarına bağlı olsa gerek. En azından, çoğu yerde kışın hayvanlar dışarıda kalamayacağı için, kapalı ahırlar inşa edilmesi gerektir. Kimi Türkmenlerde bu ahırlar yere gömülü mekanlardır.¹⁹ Kışın yeraltı evinde yaşama alışkanlığı 16. yüzyıldaki Anadolu göçerlerinde henüz sürmektedir²⁰ ve birçok göçebe grupta muhtemelen çok daha yakın zamanlara kadar gelmiştir.

Asya'daki yerevleri geleneği konusunda bir diğer kaynak da arkeolojik araştırmalardır. Birçok yerde neolitik dönemden başlayarak karşımıza çıkan bu tür evlerin bir kısmı birkaç yüz m²'ye varan büyüklükleriyle dikkati çekerler.²¹ Varlığı savunma ihtiyacı ve yakacak kıtlığı gibi maddi nedenlerle belirlenen ve Amu Derya'dan Sovyet Uzak Doğu'suna kadar uzanan bölgede, yer yer içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar süregelen sözkonusu yerevlerinin, içerdikleri zengin mekansal yaşantılarıyla, Asya'daki mimarî tasavvurları yoğun bir biçimde etkilediklerini düşünebiliriz.

Sözü edilen, Asya'da göçebe kültürlerine ait olan bölgedir. Burada çadırın dışında, mekansal nitelikleriyle ondan çok farklı olan başka bir kadim ve yaygın mekanın varlığı, sözkonusu göçebe kültürlerin yerleşiklik aşamaları için olduğu kadar, çevre yerleşik kültürlerin de mimarlık tarihi araştırmalarında mutlaka değerlendirilmesi gereken bir olgudur.

Tüteklikli mekan alışılmadık dışı kapalılığı, örtünün plastik biçimlenişi ve loş odayı bir projektör gibi dolaşan patetik ışık demetiyle zaten az bulunur etkileycilikte bir mekandır. Ayrıca bu mekan yurt gibi bir mikrokozmos'dur; evrenin merkezinde durur ve içindeki ateşin çevresinde toplanan aileyi dış dünyadan soyutlayarak, onlarda daha kuvvetli bir birlik duygusunun oluşmasına neden olur. Buna bağlı olarak tüteklikli örtünün, bu tür mekanlarda yaşayan ve onu anılarında saklayan topluluklar için, devlet birliğini sembolize etme işlevi taşıdığı düşünebilir. Nitekim Partların bugünkü Türkmenistan'da bulunan başkentleri Nişad'daki saraylarında beş yüzyıl boyunca (M.Ö. 3. yy.-M.S. 2.yy) ayakta

kalan taht salonunun bir tüteklikli örtü içerdiği varsayılıyor.²²

Pekin'deki İmparatorluk Sarayı "**Yasak Kent**"te bulunan "**Yüce Uyum**" adlı yapının merkezinde tüteklikli örtü geometrisinden yola çıkarak oluşturulmuş bir konstrüksiyon bulunmaktadır.²³ Çin düşüncesindeki anahtar kavramlardan birini oluşturan ve ayrıca bir yönetim ilkesi niteliği taşıyan "**uyum**" a adanmış bu yapıdaki tüteklikli örtüye toplum birliğini sağlayacak bir tılsım fonksiyonu verilmiş olsa gerek.²⁴ Yine Pekin'de bulunan Ming ve Ch'ing sülalelerinin I-ho-yuan adlı yazlık sarayında bezemeli kirişlerden oluşan tüteklikli örtüler, bilinen en zarif görünüşleriyle karşımıza çıkarlar.²⁵

16. W. Eberhard, age., s. 42-43 "Satma": Kaşgarlı Mahmut age., s. 433.
17. Genellikle birbirinden oldukça uzak yerlere kurulan sözkonusu farklı ev tiplerini (yeraltı evi, yükseltilmiş ev) Kamçatka'daki bir avcı kültürü yerleşmesinde birarada gösteren, geçen yüzyıldan bir gravür için bkz: M.G. Levin L.P. Popatov, a.g.e., s. 879; B.A.L. Cranstone, "Environment and choice in dwelling and settlement: an ethnographical survey": P.J. Ucko, R. Tringham, G.W. Dimbleby (yayl.), **Man, Settlement and Urbanism**, Hertfordshire 1972, s. 489 ve Plate 6.
18. G. Buschan, **Illustrierte Völkerkunde II**, Stuttgart 1923, s. 350; C.D. Forde, **Habitat, Economy and Society**, London 1963, s. 334.
19. H. de Couliboeuf de Blacqueville, **Türkmenler Arasında**, Ankara 1986 (ilk basım 1866), s. 56.
20. F. Babinger, **Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinon und Kleinasien**, München 1923, s. 222-223; Geçen yüzyıl sonunda Kafkasya'da çeşitli etnik grupların, mevsime bağlı olarak, hem yurt biçimli çadırlar hem de tüteklikli yeraltı evleri kullandıklarını biliyoruz: P. Ter-Mowsesjan, age., s. 152-153.
21. Kelteminar kültürü Özbekistan'da Canbaz, Kavay gibi yerleşmeler: V.M. Masson, "Prehistoric settlement patterns in Soviet Central Asia": P.J. Ucko v.d. (yayl.), age, s. 265; Tagar kültürü, Güney Sibirya: M. Grjasnov, Südsibirien, Cenevre 1970 s. 93, 135; Çin'de Pan-p'o-t's'un kültürü: K. Chang, **The Archeology of Ancient China**, London 1968, s. 99, Res. 30.
22. G.A. Pugacenkova, **Puti razvitija arhitektury Juznogo Turkmenistana pory rabovladienija i feodalizma Moskova 1958**, s. 78, 94-95; V.M. Masson, **Das Land der Tausend Staedte** Münih 1982, s. 128 vd.
23. Jian zhu ke xie ilm jiu iuan: jian zhu shi bian ui hue, **Zhong guogu dina jian zhu shi** Pekin 1980, Res 156-4
24. M. Granet, **Das chinesishe Denken**, Frankfurt a.M. 1985, s. 86-109.
25. W. Blaser, **Chinesische Pavillon Architektur**, Nierdeufen 1974, s. 77, Res. 86.

Dvin'deki 7. yüzyıla tarihlenen Ermeni Patrik Sarayı'nın rökonstrüksiyonunda büyük salonun tavanı için üç adet tüteklilikli örtü öngörülmüştür.²⁶ Bakü'deki Şirvanşahlar Sarayı'nda bulunan tüteklilikli örtü ise 14. yüzyıla tarihleniyor.²⁷ H. Demschwam'ın 16. yüzyılda Amasya'daki Aşağı Saray'da görüp köy yerleşmelerine özgü olarak tanımladığı, yukarıdan ışık alan yapılar da belki sarayın tüteklilikli kışık kısımlarıdır.²⁸

Tüteklilikli mekan, sembolik muhtevası bir yana, mekandaki ifade gücüyle de, prestij yapılarındaki görkem tablosuna katkıda bulunan bir zemin oluşturur. Bu nedenle tüteklilikli örtünün, Pencikent'teki üst tabaka evlerinin ortalama 80 m² büyüklüğündeki kabul salonlarında, kagir eğrisel örtülere tercih edildiğini ileri süren görüşlere katılmamak mümkün değil.²⁹ Üstelik benzer nitelikte tüteklilikli mekanlar Pencikent'in içinde yer aldığı Tacikistan'da ve güneyindeki bölgelerde günümüze kadar sürmüştür. Bu yöreden O. Olufsen ve M.A. Stein'in yüzyıl başında yayınladıkları birer tüteklilikli mekan fotoğrafı, içe dönmük ve incelmış bir Asyalı yaşama kültürünün ebedi imgeleri olarak karşılanmış ve dönemin sanat tarihi yayınlarında tekrar tekrar yer almışlardır.³⁰

1920'lerde G. Tschubinaschwili'nin yayınladığı tüteklilikli Gürcü evlerine ilişkin rölöveler, bu tür evlerin Kafkasya'da ulaştığı düzeyin yüksekliğini yansıtmaktadır.³¹ Oysa bu rölöveler yalnızca köy evlerine aittir. Tiflis ve Gori gibi kentlerdeki daha görkemli tüteklilikli evler ise, daha o tarihlerde ortadan kalkmıştır.³²

Buna karşın diğer bir görkemli tüteklilikli ev yoğunluğu, Erzurum'da günümüze ulaşmıştır.³³ Buradaki iç mekanlar, gerek işçilik ve malzeme seçimindeki özen, gerekse de büyük boyutlarıyla, tüteklilikli evin içerdiği abidevi potansiyeli yasitan ve ne yazık ki değeri bilinmeyen son belgelerdir (Şekil 3 ve 4).

Tüteklilikli eve ilişkin ilginç bir olgu da, onun inanç sisteminde az ya da çok Şamanist öğeler barındıran çeşitli kültürlerde kutsal mekana dönüşmesidir. Bir mikrokozmos kimliği taşıdığını söylediğimiz bu mekan, üst üste üç düzlemde (gök/yer/yeraltı) oluşan Şamanist evren tasavvurunu yansıtır.³⁴ **Kutadgu Bilig** 'de tüteklilikli mekan, evrenin oluşumuna ait bir metafora kaynaklık eder. Tünlük'ten girip, loş mekanı dolaşan ışık demeti Tanrı'ya özgü bir kimliğe bürünür.³⁵

Anadolu'da Bektaşî Meydanları ve Alevî "**Cemevleri**" olarak karşımıza çıkan tüteklilikli mekanlar, Hindukuş çevresindeki Kâfirlerin "**Yeştak-Han**"³⁶, heterodoks Gürcülerin "**dar-bazı**"³⁷ ve hatta Pueblo kızilderililerinin "**kiva**"³⁸ gibi birbirinden uzak birçok kültürün kutsal mekanını oluşturur. Sovyet Uzakdoğusu'nda ve giderek bütün arktik ve subarktik kuşak boyunca bu yüzyıla kadar avcılık ekonomisine dayalı bir kültür aşamasını sürdüren gruplarda Şamanist törenler için kullanılan yarı toprağa gömülü büyük mekanlar yukarıda sözü edilen kutsal mekanlarla ortak özellikler taşırlar.³⁹ Bu tür mekanlardaki kollektif vecd ortamı, güne inip göçebe yaşama geçen grupların anılarında sürmüş olmalı. Belki de kışaklarda benzer mekanlar kurmuşlardır. Nitekim Çin Ming-T'ang'ı da kuzeyin yeraltı mekanlarından yola çıkarak oluşturulmuş olan bir sembolik yapıdır.⁴⁰

ANIT NİTELİKLİ YAPILARDA TÜTEKLİKLİ ÖRTÜ

Tüteklilikli örtü, büyük açıklık geçmeye yarayan bir konstrüksiyon olarak, kubbeyle aynı işlevi paylaşır. Gerçi sözkonusu olan,

26. H. Halpahc'jan, "L'architecture...", s. 215, Şekil 6.
27. L.S. Bretanitzkiy, **Zodcestvo Azerbeydiana XII-XV vv I Ego Mesto v Arkitekture Perednego Vostoka**, Moskova 1966, s. 157.
28. F. Babinger, age., s. 218.
29. A.M. Belenickij, **Zentralasien**, Cenevre 1968, s. 158-159; a.y. **Monumental'noye Isskustvo Pencikenta**, Moskova 1973, s. 13, Şekil 12.
30. Bnz: dn.3.
31. G. Tschubinaschwili, age.
32. A.e., 1. fasikül: Bauernhaus in Dhomi, s. 2.
33. H. Karpuz age.; G. Akın, age., s. 30-32.
34. M. Eliade, "Centre du Monde, Temple, Maison": **Le Symbolisme Cosmique des Monuments Religieux Serie Orientale** Roma 14 (1957), s. 60; R.A. Stein, "Architecture et Pensee Religieuse en Extreme-Orient", **Arts Asiatiques** IV/3 (1957).
35. Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig**, XLIV/3723.
36. K. Wutt, age, s. 101-103, Abb. 134a, b, Fig.6.
37. G. Merzbacher, **Aus den Hochregionen des Kaukasus**, cilt: 2, Leipzig 1901-s.77 vd., 81.
38. A. Rapoport., "The Pueblo and the Hogan": P. Olivier (yay.), **Shelter and Society**, London 1978; 68vd.; E. Guidoni, **Architektur der primitiven Kulturen**, Stuttgart 1976, Abb. 198.
39. W.C. Sturtevant, age., çeşitli yerlerde.
40. M. Granet age. s. 79-99.

kubbeye göre daha sınırlı bir açıklıktır. Ancak buna karşın tüteklikli örtü anıt nitelikli yapılara kabul edilmek için gereken ikinci şartı yeterince karşılar: İçerdiği sembolik yoğunluk kubbeden aşağı kalmaz. Nitekim bu nedenle, tüteklikli örtünün Asya anıt nitelikli yapılarda uzun bir geçmişi ve Anadolu'dan Kore'ye kadar uzanan büyük bir coğrafi yaygınlığı vardır. Anadolu, bu yaygınlık içinde özel bir yere sahip Tüteklikli örtünün bilinen en eski anıt nitelikli rneği burada. Ayrıca yine Anadolu'daki tüteklikli örtü kullanımında, farklı kültürleri ve farklı yapı tiplerini kapsayan ve arkaik dönemden içinde bulunduğumuz yüzyıla gelen bir devamlılık sözkonusu.

Tüteklikli örtüye sahip ilk yapı olan Selçuk yakınındaki Belevi tmlsnn bir adak yeri olarak kullanımı M.. 6. yy. başından M.S. 4. yy. sonuna kadar, bin yıl sürmüş. ⁴¹ Belevi'yi M.. 4. yy.a tarihlenen Mudanya, Gemlik ve Eskişehir'in İğdir Köyü yakınındaki  mezar anıtı izler. ⁴² Gordion'da Helenistik döneme tarihlenen bir tmlsnn altında yer alan ve Frig döneminden farklı olarak taşla yapılmış olan bir mezar ve n hücresi tüteklikli örtü içerirler. ⁴³ Bu tür mezar yapılarının en tanınmışı, geç Helenistik veya erken Roma döneme tarihlenen Milas'taki Gümüşkesen Anıtı'dır. ⁴⁴ Ankara'nın 60 km. kuzeybatısında bulunan Karalar'daki, tüteklikli örtü taşıyan ifte mezar hücreleri Roma döneme ait. ⁴⁵ Tarihi verilmemiş bir tüteklikli mezar da Manisa'nın Kırkağaç ilçesine bağlı Musahocaky'de bulunuyor. ⁴⁶

Sayıları tesadüfi bulgularla artması beklenebilmek olan antik dönem tüteklikli mezar anıtlarının Batı Anadolu'da yoğunlaştığı görülüyor. Bulgaristan'da Valcepol'da (Svilengrad, Merek-Kurtkale) bulunan ve M.. 4. yy.a tarihlenen mezar anıtı muhtemelen Anadolu'dakilerle ortak bir yaratma ortamının ürünüdür. ⁴⁷ Antik dönem tüteklikli mezar anıtlarının Anadolu'da hatırı sayılır bir grup oluşturmasının nedenleri üzerinde durulmamıştır. Bu mezarlardaki tüteklikli örtüyü yalnızca, Ege ve Akdeniz çevresindeki mezar anıtlarında köklü bir gelenek oluşturan taş bindirme kubbe tekniğinin bir eşitilmesi olarak görmek yeterli olmayabilir. ⁴⁸ Bu varsayım geçerli olsa bile, bindirme kubbenin Akdeniz kıyısı ve adalarınındaki büyük yaygınlığına karşın, tüteklikli örtü içeren mezarların Anadolu'ya özgü olarak kalmış olduğunu göz önünde buldurmak gerekir. ⁴⁹ Anadolu'da, geçmişi mutlaka sözkonusu mezarlardan önceye giden ve Vitruvius tarafından Frigya gibi tüteklikli mezarların

dağılım alanı içindeki bir bölgede varlığı saptanan tüteklikli evlerin, bu mezar tipinin Anadolu'da yoğunlaşmasıyla ilişkili olduğu düşünülebilir. ⁵⁰

Anadolu'dakine benzer bir başka tüteklikli anıt-mezar yoğunluğu Kore'de karşımıza ıktıyor. Bunlar da Anadolu'dakiler gibi tmlsnn tipinde mezarlardır ve gerek duvarları, gerekse tüteklikli örtüleri ağır taş bloklardan kurulmuştur. Kokuli Krallığı döneme tarihlenen bu mezarların en erken rnekleri M.S. 4. yy. ortalarına ait. ⁵¹ Çin'deki Han dönemi mezar anıtlarının bazılarında da tüteklikli örtüyle kar-

41. S. Kasper, "Der Tumulus von Belevi (Grabungsbericht)", *Beiblatt der Jahreshefte des OAI in Wien* 51 (1976-77), s. 162.
42. Mudanya: A.M. Mansel, age., s. 25-26 Levha XIII, Res. 31; Gemlik: N. Firatlı, "Kısa Arkeolojik Haberler", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14 (1967), s. 224, Levha LXVIII ve LXIX/1, 2; İğdir köyü: D. Tokgöz, "İğdir Tmlsn Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXII-2 (1975), s. 150-157, Res. 2, 3, 6, Şekil 1, 3, 4.
43. R.S. Young, "The Campaign of 1955 at Gordion, Preliminary Report", *American Journal of Archeology* 60(1956), s. 250-252, Levha 81/3-5 Levha 82/6-8.
44. *Antiquities of Ionia*, (Yay: Society of Dilettanti), Londra 1797 cilt: 2, P1. XXX; C. d. Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque dans l'Empire Ottoman*, cilt: 1 Paris 1802, P1 88.
45. Remzi Oğuz (Ank), "Karalar Hafriyatı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 11(1934), Levha 15, 16.
46. M.J. Mellink, "Archeology in Asia Minor", *American Journal of Archeology* 67(1963), s. 189.
47. A.M. Mansel, age., s. 6, Levha III/Res 6; Ayrıca bnz.: I. Venedikov, T. Gerasimov, *Thrakische Kunst* Wien 1973, s. 57, Res 37-39.
48. A.M. Mansel, age., s. 32.
49. Akdeniz evresinde Anadolu dışından tek rnek, M.S. 2. yy.a tarihlenen Perugia'daki Volumnier kaya mezarının yan hücrelerinden birindedir: M. Demus-Quatamber., *Etruskische Grabarchitektur*, Baden Baden 1958, s. 48-49.
50. Antik dönemde, Anadolu'da konut ve mezar yapıları dışında tüteklikli örtü kullanımı sınırlı kalmış olmalı. Bu konuda bildiğimiz birkaç örnekten biri Bergama akropolundaki bir sarnıın örtüsüdür: A. Choisy, *L'art da batir chez les Byzantins* Paris 1883, s. 87, P1. X, 2. İşlevini bilmediğimiz iki mekanı rten Nysa'daki örnekler ise, kare tüteklikli örtü biçimini, farklı doğrultularda tuğla dizileri ile tekrarlayan tonozlardır. Bu iki tonozun çizimleri, işlemleri muhtemelen 1988 yılı içinde tamamlanacak olan, İTÜ'de yapılmış şu doktora'da yer alacaktır: İ. Aktuğ, *Batı Kıy Anadolu'da Beylikler Dönemi Mimarisi*.
51. A.c. Soper, "The 'Dome of Heaven' in Asia", *Art Bulletin* XXIX/4 (1947), s. 242; a.y. "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", *Artibus Asiae* XXI/2(1958), s. 163, dn101; O. Kümmel, "Koreanische Baukunst" maddesi, *Wasmuths Lexikon der Baukunst*, cilt: 3, Berlin 1931, s 417.

şilaşyoruz.⁵²

Tüteklikli örtünün bir sembol olarak taşıdığı önemi en iyi anlatan yapılardan biri de yine bir mezar anıtıdır. Timur'un aslında kendisi için yaptırdığı, ancak 1374'de ölen oğlu Cihangir için kullanılan Keş (Şehr-i Sebz)'deki türbesinde, tüteklikli örtüden yola çıkarak oluşturulmuş bir tavan biçimiyle karşılaşırız.⁵³ Dönemin sayıca oldukça fazla olan ve prestij yapısı olma niteliği ağırlık taşıyan türbelerinde hep kubbe kullanılmasına karşın, Timur'un kendi mezarı için tüteklikli örtüyü tercih etmesi, bu tür örtünün kubbeye göre daha yüksek bir statü göstermesindedir. Ayrıca buradaki tüteklikli örtü, İmparatorluğun birliğini sembolize etme, koruma ve -bir tilsim gibi- sağlama işlevi taşır.

İlk Hint-Moğol Sultanı olan İltutmuş'un 1231'de oğlu Nasreddin Mahmud için yaptırdığı türbenin mumyalığındaki tavanda da bir tüteklikli örtü biçimi yer alır.⁵⁴ Bu türbe ve çevresinde oluşan yerleşme, mumyalığın mağarayı çağrıştıran mekan ifadesi nedeniyle "**Sultan Ghari-Mağara Sultanı**" adını almıştır.⁵⁵ Tüteklikli örtünün böyle bir mekanda kullanılması, yerevlerindeki kullanımı çağrıştırmaktadır.

10. yy.ın ilk yarısına tarihlenen Buha-ra'daki Samanoğlu Türbesi'nde, kare tüteklikli örtünün içerdiği dönel simetrik biçimin önemli bir sembol niteliği taşıdığını düşündüren ipuçları vardır. En erken tarihli türbelerden biri olan ve İslamiyet öncesinin Asya'daki çeşitli anıtsal biçim ve sembollerine göndermeler yapan bu ilginç yapıda⁵⁶, kapı kemeri ile dikdörtgen çerçeve arasında kalan yüzeylerde birer kare tüteklikli örtü biçimi ile karşılaşırız. Tabii bu biçimin tüteklikli örtüden yola çıkarak oluşturulduğu kesin değil. Ondan bağımsız olarak da ortaya çıkmış olabilir. Ancak ne olursa olsun, Asya'daki "**yin ve yang**" gibi, veya çeşitli "**mandala**" türleri gibi önemli bir diagrafmla karşı karşıya bulunuyoruz. Bezemenin gerekçesini sadece soyut bir bezeme isteğine indirgemiyorsak, taçkapıların ikonografik programı açısından, Samanoğlu Türbesi'nde önemli bir konumda bulunan sözkonusu biçimin, sıradan olmayan bir sembol işlevi taşıdığını kabul etmek zorundayız.

Çin'de yine tüteklikli mekandan ve onun örtü strüktüründen yola çıkarak oluşturulmuş bir başka sembol değeri olan yapı da Pekin'deki 1754 tarihli ünlü Gök Tapınağı'dır.⁵⁷ Bu tapınağın karmaşık strüktürü içinde yer alan dört adet kalın ahşap girişin oluşturduğu ve nasıl taşındığı kolay kavranamayan bir karenin üzerine hem tüteklikli

örtüyü, hem de bir mandalayla çağrıştıracak biçimde bir daire oturtulmuştur. Bu ilginç strüktür, tüteklikli örtü ile mandala simgesi arasında bir bağlantı olabileceğini akla getirmektedir.

Hindistan'da bir gök sembolü olan tüteklikli örtü, Budist, Cayna ve Hindu tapınaklarında M.S.8-9. yy. dan 18. yy.a kadar kullanılmıştır.⁵⁸ Erken döneme ait tapınaklarda ahşap malzemeyle yapılmış olduklarından günümüze kalmadıkları varsayılıyor. Buna karşın Orta Asya'da, Afganistan'daki Bamyan'dan Doğu Türkistan/Kansu'daki Tun Huang'a kadar birçok Budist ve Maniheist kaya tapınağının tavanında daha erken tarihlili tüteklikli örtülerle karşılaşırız.⁵⁹

52. Şandung'da: N.N. Terehova, "Pogrebal'nye Konstrukcii Epochi Chan'v Kitae", *Sovetskaya Archeologiya* 3(1959), s. 42, Res. 8-12; *zhong guo guo dina...* Res. 41-1; Turfan yakınında: A.C. Soper, "The Dome of...", s. 237, dn. 65.
53. M.E. Masson, G.A. Pugachenkova, "Shakhri Syabz pri Timure i Ulug Beke II" Iran XVIII(1980), s. 126, 135, Fig 2.
54. K. Fischer, C-M.F. Fischer *İndische Baukunst islamischer Zeit*, Baden Baden 1976, s. 65.
55. A.e., s. 65-66.
56. O. Grabar, "The Islamic Dome, Some Considerations", *Journal of the Society of Architectural Historians* XXII/4(1963), s. 197.
57. E.v. Erdberg-Consten, "Die Baukunst Chinas und Japans": W. Speiser, *Ostasiatische Kunst*, Frankfurt/M 1964, s. 111-112, 124; A.C. Soper, "The Dome of...3, s. 246.
58. Pandrethan'daki (Kaşmir) Şiva tapınağı, 8-9 yy.; Sanchi'de 45 numaralı tapınak, 1000 civarı; Khajuraho'da Duladro tapınağı, 12 yy.; Haydarabad Müzesi'nde sergilenmekte olan Patancheru tapınağının mandapası, 12. yy.; Ter'deki Trivikrama tapınağına 12. yy. da eklenen mandapa; Halebid'deki Jaina tapınağı, 1200 civarı; Ranakpur'da Adinatha tapınağı, 1439; Bhatkal'da Ketapi Narayana-devasthana mandapası, 1600 civarı; Mulki-Bappanada'da Jaina tapınağı 16-18 yy. birer tüteklikli örtü içerirler. Bnz. K. Fischer, *Daecher, Decken und Gewölbe indischer Kultstaetten und Nutzbauten*, Wiesbaden 1974; K. Fischer, "Cosmological Iconology in the 'Lantern Roof' of Later Indian Architecture" *aarp* 4, 1973, s. 52-58; A.C. Soper, "The Dome of...", s. 229-230.
59. Bamyan: Büyük Buda nişine açılan V numaralı mekân: J. Hackin, *Nouvelles Archeologiques a Bamyan*, cilt: III, Paris 1933, Levha XL, XLI; F kutsal mekân grubunda: a.e., şekil LVII; Üçüncü ve tanınmış olanı için bnz. *Encyclopedia of World Art* Mc Graw Hill, cilt: VIII, Levha 13; Sim Sim: A.v. Le Coq, *Von Land und Leuten in Ost-Turkistan*, Leipzig 1928, s. 114; Kızıl ve Kiriş: a.y. *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan* Leipzig 1926, s. 79; Kansu: A.C. Soper, "Northern Liang...", şekil 14; Tun Huang'da: J. Strzygowski, age., Abb. 136; Çikkan Köf'de: A.v. Le Coq, *Auf Hellas...* Levha 39, sağ üst köşedeki fotoğraf; Ayrıca bnz: A.C. Soper, "The Dome of...", s. 223; B. Rowland, *The Art and architecture of India*, Melbourne vd. 1953, s. 106, 112-117.

M.S. 500-900 yılları arasında tarihlenen bu mağara tapınakları dönemin ticaret yollarını kontrol eden göçebe devletlerin de etkin oldukları bir yaratma ortamının ürünleridir.⁶⁰ Doğu Türkistan (Sinkiang) tapınaklarında tüteklikli örtüyü bir sembol olarak kullanan Uygur ve Tatar gruplara, bu biçimin Budizmle birlikte Kaşmir veya Gandara'dan taşındığı varsayılmaktadır.⁶¹ Oysa Çin'de Han döneminde (M.Ö. 226-M.S. 220) veya Mançurya ve Kore'de, buraya 372'de giren Budizm'den önce⁶² karşımıza çıkan mezar anıtlarındaki tüteklikli örtülerin, daha önce sözü edilen Kuzeydoğu Asya'daki tüteklikli yerevi geleneğinden etkilenmiş olması daha akla yakın geliyor. Çin'deki anıt nitelikli yapılarda oldukça sık görülen tüteklikli örtülerin ahşap malzemeyle uygulanmaları da, onları yerel bir menşei olduğunu düşündürüyor. Çin'in kuzeyindeki yerevleri geleneğini tanıdıklarını varsayabileceğimiz Uygurlar'ın, Kuça üslubunun son döneminde gözden düşen tüteklikli örtüyü tekrar beğenilen bir dekoratif öge olarak gündeme getirmelerinde de sözkonusu tanıklığın payı olsa gerek.⁶³

ANADOLU DIŞINDAKİ CAMİLERDE TÜTEKLİKLİ ÖRTÜ

Doğu Türkistan'daki Budist kaya tapınaklarının bulunduğu yöreden Le Coq'un yayınladığı 18. yy.a ait bir caminin iç mekan fotoğrafı, tüteklikli örtü geleneğinin buradaki sürekliliğini göstermesi açısından ilginçtir. Türkçe konuşan yerel beylere ait olan **Kumul'daki bu çok ayaklı ahşap cami** bir tüteklikli konstrüksiyondan ışık almaktadır.⁶⁴

Konut veya anıt nitelikli yapı ayırımı gözetilmeksizin, Asya'daki mevcut ve varsayılan tüteklikli örtülerin oluşturduğu -kopuklu da olsa- bir tüteklikli örtü kuşağından söz edilebilirse, bu tür bir örtü içerdiği bilinen ilk İslam dönemi yapısı olan **San'a Ulu Camii** sözkonusu kuşaktan oldukça uzak bir mesafede bulunmaktadır.⁶⁵

Avlulu Arap camileri tipindeki bu cami, mihrap önünde bir büyük ve ikişer yanında birer çift olmak üzere 5 tüteklikli kubbe içermektedir. Bu örtüler, ya caminin İslamiyetin ilk yıllarına giden birinci yapımına, veya Şam, Fustat ve Medine camilerinin de banisi olan Halife Valid ibn Abd al-Malik'in camiyi elden geçirttiği H. 96/M. 714-15 yılına gitmektedir.⁶⁶ Erzurum Ulu Camii'ndeki gibi kısa ve ensiz parçalardan oluşan sözkonusu 5 kubbeyi asıl ilginç kılan, alabastırdan yapılmış olmalarıdır.⁶⁷ Işık geçiren bir malzeme kullana-

rak ışığın göze hitap eden etkisine karşı gösterilen duyarlı davranışın, plastik etkisi ışığın varlığıyla yoğunlaşan tüteklikli örtü seçiminde etken olduğu düşünülebilir.

San'a Ulu Camii'nin Asya'daki genel dağılımdan kopukluğuna karşın **Bakû Ulu Camii** (Şekil 2), varsayılan tüteklikli örtü kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Kafkasya'daki büyük tüteklikli ev yoğunluğu gözönünde bulundurulduğunda, Bakû Ulu Camii'ndeki tüteklikli örtülerin canlı bir yerel geleneğin temsilcileri olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁸ Cami H. 780/M.1378-79 tarihinde yapılmış, 19. yy. da büyük ölçüde elden geçirilmiştir. Zaman içindeki değişimlerle planı düzgün olmayan bir çokgene dönüşmüş olan yapının en eski bölümü, çevresindeki duvar parçaları ve payelerle asıl mekandan oldukça koparılmış olan mihrap önündeki kare bölümdür. Kenar boyu 4 m'nin üzerinde olan bu mekanı örten mihrap önü kubbesi ve eksen üzerinde yer al-

60. H. Haertel, J. Auboyer, **Indien u. Südostasien** (Propyläen Kunstgeschichte 16), Berlin 1971, s. 96.

61. A.C. Soper, "The Dome of...", çok yerde; Mağara tapınaklarının Tatar ve Uygurlara ait oldukları hakkında bnz: a.e., s. 233, 237-238.

62. A.e., s. 242.

63. A.e., s. 237.

64. A.v. Le Coq **Auf Hellas...** s. 90, Levha 27; Özellikle Güney Çin'de yapılan yeni camilerde tüteklikli örtü kullanımının yaygın olduğu söyleniyor.

65. Bu olgu, tüteklikli örtünün her yerde ortaya çıkabilen bir konstrüksiyon olduğunu birkez daha gösteriyor. Gerçekten de, Yemen ile tarih boyunca yoğun ilişkileri olan Doğu ve Orta Afrika'da tüteklikli örtü geleneği bu yüzyıla kadar sürmüştür: Etyopya: D. Krencker, **Aeltere Denkmaeler Nordabbesiniens** (Deutsche Aksum-Expedition II), Berlin 1913, s. 16 Abb. 47; Sudan: L.V. Frobenius **Und Afrika sprach** Cilt: 2, Berlin 1912, s. 304 ün karşısındaki levha; İslam dini mimarisinin en yerel örneklerini içeren Afrika'da Zaria Ulu Camii'nde karşımıza çıkan tüteklikli örtüler, hiçbir anıt niteliği taşımayan görünümleriyle Nijerya evlerindeki kullanımın bir devamıdır: J.M. Moughtin **Hausa Architecture** London, 1985, s. 108-109 ve 105.

66. B Finster, "Die Freitagsmoschee von Şan'a, Vorläufiger Bericht, 1. Teil", **Baghdater Mitteilungen** 9 (1978), s. 95 vd., Tafel 29; R.B. Serjeant R. Lewcock, **Şan'a, an Arabian Islamic City**, London 1983, Fig 24, 18, 35, Plan: s. 331, s. 350.

67. R.B. Serjeant, R. Lewcock, age., s. 335-337.

68. Bakû'da surlarda ve sarayın XIV.yy.a ait olan mekan(lar)ında da tüteklikli örtü kullanıldığını biliyoruz: L.S. Bretanitzky, age. s. 157; Kuzey Azerbeycan'da "karadam" adını taşıyan tüteklikli evler için bnz: O. Kh. Khal'pakhchian, **Grazhdanskoye...**s. 69

mayan küçük aydınlık birimi (abdest avlusu) birer tüteklilikli örtü içerirler.⁶⁹ Bakû Ulu Camii, mihrap önü kubbesi ve aydınlık birimiyle, çok ayaklı mekan içinde çifte odak içeren erken dönem Anadolu camilerini çağrıştırmaktadır.

Hint-İslam mimarisinde tüteklilikli örtü kullanımını önce devşirme olarak, 15. yy. da Hinduist bir mimarın inşa ettiği **Lal-Darvaza Camii**'nde ise orijinal olarak karşımıza çıkıyor.⁷⁰ Ancak burada sözkonusu örtü hiçbir zaman ne yerel Hint kültürüne ait yapılardaki, ne de daha önce sözünü ettiğimiz camilerdeki ayrıcalıklı konumunu koruyabilmiş. Bu olgu muhtemelen, tüteklilikli örtünün Hint ikonografisindeki önemine bağlanabilir. Hindistan'daki Müslüman yönetici tabaka, yerel biçimlere karşı gösterdiği ilgiye rağmen, İslamî olmayan niteliği bu kadar belirgin olan tüteklilikli örtü biçimini merkezi konumda kullanmaktan yine de kaçınmış olmalı.

Asya'daki üçüncü köklü yerleşik kültür çevresini oluşturan İran platosu, bir varsayım göre tüteklilikli örtünün ortaya çıktığı yerdir.⁷¹ Ancak bu konuyu destekleyecek ne tarihteki anıt nitelikli örneklerde, ne de günümüz geleneksel konut mimarlığında herhangi bir kesin bilgi var.⁷² Bu nedenle İsfahan'daki Mescid-i Cuma'nın tonoz bezemeleri arasında yer alan kimi tüteklilikli örtü biçimleri, muhtemelen herhangi bir yerel gelenekten çok⁷³, çeşitlenme arayışına bağlanabilir.

ANADOLU CAMİLERİNDE TÜTEKLİKLİ ÖRTÜ

Anadolu dinî mimarisinde ilk akla gelen tüteklilikli örtü olan **Erzurum Ulu Camii**'ndeki (Şekil 3, Resim 1) mihrap önü kubbesinin orijinaliği tartışmalıdır. Bütünüyle kâgır olan bu büyük boyutlu yapıda, yalnızca mihrap önündeki kubbenin ahşap olması ve üstelik hiç gerekmediği halde kâgır pandantiflere oturması ister istemez bazı soruları akla getiriyor. Kaldı ki, bir çok kez elden geçirilmiş olduğu belli olan Erzurum Ulu Camii'nde orijinaliği tartışılan yalnızca sözkonusu kubbe değildir.⁷⁴ Bu camiyi, Anadolu'daki erken dönemin ahşap sütunlu camileri tipinde bir yapı olarak tasvir eden Evliya Çelebi'nin yazdıkları, caminin taşıyıcı sistem ve örtüsünün tümüyle yeniden yapıldığını düşündürmektedir. Ancak konumuz açısından ilginç olan, Evliya Çelebi'nin Erzurum Ulu Camii'ni tasvir ederken verdiği bilgiler arasında, bugünkü duruma uyan tek açıklamanın mihrap önü kubbesine ait olmasıdır. Evliya'ya göre, bu kubbe kâgır değildir. Çok ayaklı camilerde -hatta örneğin

ahşap sütunlu Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bile-, mihrap önü kubbesi kâgır olduğundan Evliya, buradaki kubbenin ahşap olduğunu özellikle vurgulama gereği duymuş olmalı. Sanıyorum, Evliya Çelebi'nin söylediklerini bütünüyle geçersiz saymadan önce, verdiği bilgilerden hangilerinin gerçeklik payı taşıma ihtimali bulunduğunu tekrardan gözden geçirmek daha doğru olur. Bu açıdan bakıldığında, Evliya'nın verdiği boyutlar caminin değişmiş olan boyutlarına göre çok büyük, içinde mevcut olduğunu söylediği 200 adet ahşap dikme de sözkonusu boyutlara göre çok fazladır. Her iki konuda da Evliya'nın yanlışlığı kesindir. Buna karşın onun, taşıyıcılar, örtü ve mihrap önü kubbesinin ahşap olduğunu düşündüren ifadesinde yanlışlığını aynı kesinlikle ileri sürmek, eldeki bilgilerle mümkün değildir.

69. L.S. Bretanitzky age., s. 156-158.

70. K. Fischer, **Daecher...** s. 27-43; Cambay Ulu Camii (1325 civarı):ae., Bild 184; Mandu, Dilaver Han Camii (1401-1405): ae., Bild 200; Delhi, Kuvvet-ül İslam (1193): M. Brambilla, age., şekil 10. Jaunpur'da Lal-Darvaza Camii: X. Fischer, **Daecher...**, s. 12, 137 ve Res. 198; K. Fischer, C.M.F. Fischer age., s. 60.

71. B. Rowland, age., s. 106.

72. İran geleneksel konut mimarlığı çok az biliniyor. Doğu Anadolu'da sınıra kadar uzanan tüteklilikli ev dağılım alanının, İran Azerbeycanı'nda sürdürdüğü muhakkaktır; **Avesta** B. Rowland'ı destekler gibidir: M.Ö. I. binin başlarında bugünkü ülkelere inen İranlıların ilk yurtları "on ay kış ve iki ay soğuk bir yaz"ın hüküm sürdüğü, kuzeyde -belki de arktik bölgede- bir yerdedir. **Avesta, Videvdad**, 1.3; H.-P. Hasenfranz, "Iran und der Dualismus", **Numen** XXX/1 (1983), s. 35, 36 ve s. 47 de dn. 10; ve burada ahşap kubbelere vardır: E. Diez, **Persien, Islamische Baukanat in Churasan**, Hagen/W 1923, s. 90 dn. 4; Sasanilerin Bişapur'daki ünlü taht salonunun arkasında yer alan 'yere gömülü ateş tapınağı, belki ahşap bir tüteklilikli örtü içeriyordu: K. Erdmann, **Das Iranische Feuerheiligtum**, Leipzig 1941, s.51-52; K.Schippmann, **Die Iiranischen Feuerheiligtümer Berlin 1971, S.142 vd.**

73. E.U. Pope, **A Survey of Persian Art** cilt: 2, Londra, New York 1939 şekil 328'deki 35 ve 59 numaralı tonozlar.

74. İ.H. Konyalı, **Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 260-269; D. Kuban, **Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları**, İstanbul 1965, s. 128-130; R.H. Ünal **Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region**, Paris 1968, s. 28-31; R. Arık, "Erzurum'da iki Cami" **Vakıflar Dergisi** VIII (1969), s. 149-156; C.F. Riter, "A Wooden Dome in Turkey", **Oriental Art**, NS. 15 (1969), s. 113-115; A.Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 184-185; Y. Önge, "Selçuklarda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar", **Atatürk Konferansları V** (1971-1972), Ankara 1975, s. 187; H. Karamağaralı, "Erzurum Ulu Camisi", **AÜ İlahiyat Fak. Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi** III, 1981, s. 137-177.

75. R. Arık, age., s. 154-155.

Gerçi bezeme içeren ögelerin üslupsal açıdan incelenmesine dayanan tarihlleme, kâgir payelerin caminin ilk yapımına kadar geri götürülebileceğini göstermektedir.⁷⁵ Ancak bu konuda, örneğin mihrapta olduğu kadar kesinlik yoktur.⁷⁶ Ayrıca erken döneme ait biçimleri uzun yüzyıllar saklamış olan Doğu Anadolu'daki yerel taşçı geleneklerine dayanan kemer silmelerinden⁷⁷ yola çıkarak yapılacak üslup ağırlıklı bir tarihlleme yanıltıcı olabilir.

Diğer taraftan, mihrap önü kubbesinin önce kâgir olarak yapıldığını varsaymak için de önemli gerekçeler vardır. Mesela daha önce değindiğimiz gibi, bu tür bir konstrüksiyon için hiç gerekmediği halde, tüteklikli kubbe, pandantiflerle geçilen daire biçiminde bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Hatta bu kasnağın üzerinde iki taş sırası daha vardır.⁷⁸ Bir diğer gerekçe de, mihrap duvarının ardında bir dayanak duvarının yer almasıdır. Bu duvarın varlığıyla mevcut olan ağır bir kâgir kubbenin itkisini karşılamaya yaradığı düşünülmüştür.⁷⁹ Ancak bugünkü ahşap kubbenin kesin tarihlenebilen varlığı şimdilik 18. yy.a kadar geri gittiğine göre⁸⁰, ve 19. yy. başında büyütüldüğü ileri sürülen sözkonusu dayanak duvarının kâgir kubbeye gerekçe olarak kullanılamayacağı ortadadır.⁸¹ Pandantiflerin de kâgir kubbenin varlığını kanıtlama potansiyeli kısıtlıdır. Anadolu-Türk mimarlığında pandantif kullanımının Erzurum Ulu Camii'nin yapımından daha sonra ortaya çıktığını⁸² gözönünde bulundurursak, caminin ilk tasarımındaki mihrap önü kubbesine ait elimizde hiçbir kesin bilgi kalmadığını görürüz. Ayrıca ahşap kubbe yerinde kaldığı halde, pandantiflere II.Mahmut döneminde açıldığı varsayılan yuvarlak pencereler⁸³, bir işlev karşılamaktan çok, camiye güzelleştirmeye yönelik olduğuna göre, bu yönde bir istek pekala yaklaşık 10 m çapında ve kasnağı zaten hazır olan bir kubbenin kâgire dönüştürülmesine yol açabilirdi. Aynı biçimde, 17. yy. dan itibaren camide yapılan diğer 4 kitabeli tamirde de, kubbe kâgire dönüştürülmediyse, bunda belki de tüteklikli ahşap kubbenin sembolik anlamına duyulan saygı rol oynamıştır. Bu açıklama, Evliya Çelebi zamanında henüz ahşap olan caminin, kâgire çevrildiği halde, kubbesinin ahşap olarak bırakılmış olabileceğini düşündürür.⁸⁴ Burada yapının kendisinden yola çıkarak kesin bir sonuca ulaşma imkanı tükendiğine göre yapılacak iş mihrap önünde yer alan tüteklikli kubbenin nasıl bir gelenek içinde yer aldığına bakmaktır.⁸⁵ Bu makalede sergilenmek istendiği gibi, sözkonusu örtü gerek tarihi boyutu ve sembolik yoğunluğu ile, gerekse de camilerde kullanım geleneği ile, sa-

dece yıkılan kubbe ikamesi olarak değerlendirilemeyecek bir özel konstrüksiyondur.

Erzurum Ulu Camii'ndeki gibi bir başka tüteklikli mihrap önü kubbesi de, yine Anadolu-Türk mimarisinin erken dönemine tarihlenebilecek olan **Bayburt Ulu Camii'**nde bulunmaktaydı.⁸⁶ 1970'li yıllarda yıktırılmış (!) bulunan bu yapıda, kâgir ayaklar ahşap tavanın kirişlerini taşımakta, yine ahşap olan tüteklikli mihrap önü kubbesi de mukarnaslı trompların çevrelediği kâgir bir kasnağa oturmaktaydı. Ayrıca tavan kirişlerini desteklemek için, kâgir ayaklar arasına ahşap dikmeler yerleştirilmişti. Bu dikmelerin ilginç biçimli başlıkları olduğunu yayınlanan fotoğrafta görüyoruz.⁸⁷ Sözkonusu fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla, camii'nin kâgir bölümleri arasındaki üslup birliğinin, ahşap bölümler arasında da bulunduğu söylenebilmiz. Burada aynı derecede önemli ve köklü iki farklı geleneğe gönderme yapan elemanlar iki farklı malzeme ile uygulanmış olarak aynı yapı içinde yer alıyorlar.

Erzurum'da olduğu gibi, Bayburt Ulu Camii'nde de tüteklikli örtünün yıkılan kâgir kubbe yerine yapıldığı varsayılıyor.⁸⁸ Ancak bu varsayımın hangi gerekçeye dayandığını bilmiyoruz. Buna karşın Bayburt Çatalçeşme (Hınzeverek) köyündeki muhtemelen Ak-

75. R. Arık, age., s. 154-155.

76. "Kible duvarında yer alan mihrap için caminin orijinalliği su götürmez tek parçasıdır diyebiliriz": ae.s. 154.

77. D. Kuban age., s. 129-130

78. Ae. s. 130; H. Karamağaralı, age., s. 149.

79. D. Kuban, age., s. s. 130.

80. H. Karamağaralı, age., s. 140.

81. Ae., s. 145.

82. A. Kuran age., s. 185.

83. H. Karamağaralı, age., s. 145.

84. İhtimal pek büyük olmasa da, kesinlik için denebilecek tek yol, belki de radyo-karbon yöntemidir. Bu yöntemin San'a Ulu Camii tavan kirişlerinde denenmesi için bnz.: R.B. Serjeant, R. Lewcock age., s. 350:22 kademeli kubbenin alttan 3. ve 4. kademelelerinde sırayla 1787-88 ve 1858-59 tarihleri yer almaktadır: H. Karamağaralı, age., s. 140; örnekler tarihsiz olan ilk iki kademededen alınmalıdır.

85. C.F. Riter, age., s. 113-114 ve A. Kuran age., s. 185 bunu önermişlerdir.

86. G. Uslu, **Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri İstanbul 1980**, s. 47-50, R. 187-199.

87. Ae. R. 198.

88. Y. Önge, age, s. 47.

koyunlu yapısı olan camide, karşımıza çıkan tüteklilikli örtünün yıkılan kâgir bir kubbe yerine yapıldığı açıkça görülmektedir.⁸⁹

Tüteklilikli örtünün ahşapla yapılan uygulamalarında, malzemenin dayanıksızlığı nedeniyle, zaman içinde kaçınılmaz olan onarımlar, çoğu kez Erzurum Ulu Camii'ndekine benzer belirsizliklere neden oluyor. 13. yy.'ın ilk çeyreğine tarihlenen **İspir Çarşı Camii**'nin (Şekil 5, Resim 2) üst örtüsünü oluşturan iki adet tüteklilikli örtü de bu yüzyıl başında yenilenmiş.⁹⁰ Erzurum Ulu Camii'nde ongen bir ilk çemberle başlayıp kısa ve ensiz ahşap kirişlerin oldukça düzensiz yerleştirilmesiyle altıgene dönüşen 21 kademeli tüteklilikli örtünün kubbeye yaklaşan biçimine karşın, İspir Çarşı Camii'ndeki tüteklilikli örtüler ortalama 15 cm eninde, köşeleri kesilmiş ve 45° döndürülmüş dörder adet kare biçimli kademededen oluşan basık konstrüksiyonlardır. Sözkonusu iki tüteklilikli örtü, dikdörtgen mekanda uzun duvarlara paralel olarak, iki sıra halinde dizilmiş olan üçer adet dikme tarafından taşınırlar.⁹¹

Tüteklilikli örtünün duvarlardan kopartılıp, mekan içinde serbestçe duran sütunlara taşınması, bu örtü tipinin özellikle anıt nitelikli örneklerde oldukça sık görülen bir özelliktir. Ancak bu tür bir strüktürde yaygın olan, mekanın ortasındaki dört dikme üzerinde tek bir tüteklilikli örtünün yer almasıdır. Erzurum'da bu tip bir plan içeren birçok ahşap cami ve mescit bulunmasına rağmen⁹², muhtemelen zamanla duvarlara pencere açılması veya mevcut pencerelerin büyütülmesi sonucunda, tüteklilikli örtüler işlevlerini kaybedip, yerlerini merkezi vurgulayan tavan bezemelerine terketmişlerdir. Sözkonusu türün günümüze kalan son örneklerinden biri, ne yazık ki pek de yalın bir yapı olan 1604 tarihli **Yukarı Mumcu Camii**'dir.⁹³ (Şekil 6). Buna mukabil, tüteklilikli örtüsü duvarlara oturan 1679 tarihli **Cedit Camii** (Şekil 7, Resim 3) Erzurum'daki dikkate değer örneklerden biridir. Zarif bir çökertme tavan hafifliğindeki bu tüteklilikli örtü, aynı zamanda mekanın 7.50x6.30 m. boyutlarındaki bölümünü, düşey taşıyıcı kullanmadan ve ortalama 3,5 m. boyunda 12 kirişle*kolayca geçen pragmatik bir çözümdür.

Tüteklilikli örtü geometrisinin biçimsel özelliklerini gösteren kimi geç dönem tavanlarının konstrüktif bir nitelik taşıyıp taşımadığını kestirmek güçleşiyor. Kütahya'da 1855/56 tarihli **Mollabey Camii**'ndeki (Şekil 8) 4 kademeli çökertme tavanda karşımıza çıkan tüteklilikli örtü biçimi, profillerin zayıf olması sebebiyle muhtemelen yalnızca bezeme nite-

liğindedir.⁹⁴ **Kırşehir Çarşı Camii**'ndeki 15 kademeli sekizgen tüteklilikli örtüyü (Resim 4) oluşturan kirişler de oldukça zayıf kesitli. Üstelik buradaki açıklık, 13 m gibi tüteklilikli örtüde rastlanması zor olan bir boyuta ulaşıyor.⁹⁵ Bu tavanın kendi yükü dışında ayrıca çatı yükünü taşıması imkansız görünüyor. Sözkonusu tavanın içbükey kesidiyle çatı konstrüksiyonu arasında ne tür bir yapı ilişkisi olduğunu kestirmek güç. Kitabesi kendisine ait olmayan bu cami için, 17 yy.⁹⁶ ve 1864 gibi⁹⁷ iki farklı tarih öne sürülmüştür.

Tüteklilikli örtü, Doğu Anadolu'daki konut mimarlığında çok yaygın bir konstrüksiyon olduğu için, Erzurum-Bayburt eksenindeki anıt nitelikli mimaride bu tür örtünün kullanımını açıklamak zor değil. Hatta Kırşehir için bile, Çarşı Camii'nin yapımı sırasında mevcut olup da, günümüze kalmamış olan bir yerel tüteklilikli konut geleneğinin varlığı kabul edilebilir. Ancak daha batıda durum değişiyor. Kütahya'daki Molla Bey Camii'ndeki örtüyü bugünkü bilgilerimize göre, böyle bir geleneğe bağlayamıyoruz. Sözkonusu kentte Molla Bey Camii'nden bir-iki yıl önce yapılmış olan **Şeyh Salih Tekke/Mescidi**'nde (Şekil 9) de bu tür bir tavan biçimi var.⁹⁸ Her iki yapıda da,

Mimarî Eserleri", **Sanat Tarihi Yıllığı III** (1969-70), s. 46-47, Res. 25-26; Bayburt'un Sinür köyündeki camide bulunan tüteklilikli örtü ise, "pasin örtüsü" denilen, en yalın türdendir. Akkoyunluların kurucusu Kutluk Bey tarafından 14. yy. da yaptırılan bu cami, 16. yy. da önemli bir onarım görmüş ve daha sonra da birçok kez onarılmıştır. Banisi açısından bakıldığında önemi yadsınamayacak olan bu yapıdaki örtünün orijinalliği konusunda kesin birşey söylemek mümkün değil: M. Sözen **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul 1981, s. 37-40; G. Uslu, age., s. 71-72, r. 272-278.

90. İ.H. Konyalı, age. s. 508 vd.

91. Muhtemelen yanlışlıkla karvansaray olarak nitelenen ve Erzurum'da olduğu bildirilen bir yapıda İspir'dekine benzer çift tüteklilikli örtü için bnz: M. Brambilla, age., Fig. 4.

92. İ.H. Konyalı, age., s. 177-272.

93. A.E., s. 271

94. A. Altun, **Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi**, İstanbul 1981-1982, s. 316-321, Plan: p. 34b Resimler: 33-33/7.

95. W. Ruben, "Kırşehir'in dikkatimizi çeken sanat abideleri", **Belleten XI/44**(1947), s. 638-639, Levha CXIV; A.S. Ülgen, "Kırşehir'de Türk Eserleri" **Vakıflar Dergisi 2** (1942), s. 256.

96. Y.Önge, age., s. 187

97. W. Ruben, age., s. 638.

98. A. Altun, age., s. 355, plan: P. 41, resim: 40/1.

tüteklikli örtü biçimi elimizdeki bilgilerle açıklayamadığımız bir anlam yüklenmiş olabilir. Ancak sözkonusu örtünün Kütahya'daki kullanımlarını, sadece biçim açısından cazip bulunmuş bir bezeme çeşitlemesi olarak görmek de mümkün.

Tüteklikli örtünün bir simge işlevi taşıdığı varsayımını sınavabileceğimiz camilerin sayısı pek de fazla değil. Bu tür bir araştırma için çıkış noktası oluşturabilecek camilerin ikisi Bilecik Osmaneli'nde (Şekil 10) ve Kastamonu Talipler Köyü'nde (Şekil 11) bulunuyor. Tüteklikli örtü içeren bu iki camiyi sözkonusu açıdan ilginç kılan nedenlerin başında, her ikisinin de muhtemelen Rüstem Paşa'nın, yani aynı baninin adıyla anılmaları geliyor.⁹⁹ 1984 yılında kapsamlı bir onarım gören Talipler Köyü'ndeki caminin kitabesi yok. **Osmaneli**'ndeki caminin H.972/M. 1565-66 tarihi verilen yapım kitabesinde¹⁰⁰ ise, Rüstem Paşa'nın adı geçmiyor. Oysa bu bilginin her iki cami için de kesinleşmesi, prestij yapıları için kubbenin vazgeçilmez olduğu bir dönemde, tüteklikli örtü gibi marjinal bir alternatifin, bir başvezir tarafından kullanımındaki amacı sorgulamamızı mümkün kılar.

Yerel olarak "**Menekşe Camii**" adı verilen **Talipler Köyü'ndeki cami** yerleşmeden uzak ve topoğrafyaya egemen konumuyla dikkat çekiyor. Köyde bu yapının bir "**divan camisi**" olduğu söylendi. Yerel açıklamaya göre, çevre köylerin önemli günlerde burada buluşup ibadet etmeleri nedeniyle bu ad verilmiş. Gerçekten de, Osmanlı döneminde birkaç köyden oluşan küçük yönetim birimlerinin "**divan**" adını aldığı biliyoruz.¹⁰¹ Ancak yine de "**divan camisi**" teriminin başka anlamı olup olmadığı araştırmaya değer. Ayrıca komşu köylerden kimseleri aynı camide bir araya getiren toplantının ibadet amacı dışında bir işlev taşıyıp taşımadığı ve heterodoks bir kimliği bulunup bulunmadığı da araştırılmalı.

Sözkonusu olan bu iki sakıflı camide de tüteklikli örtü biçiminin konstrüktif bir nitelik taşıdığını ileri sürmek zordur. Osmaneli'ndeki caminin büyük açıklığında bu daha kuşkuludur.¹⁰² Ancak Talipler Köyü'ndeki camide örtüyü oluşturan 7 m. boyundaki 8 kirişin kesidi de, ortalama 11 m.lik açıklık için yeterli görülüyor.¹⁰³

Anadolu camilerinde tüteklikli örtü uygulamaları konusunda buraya kadar verdiğimiz örneklerde ortak özellik, ahşap malzeme kullanımınıdır. Tüm bu uygulamalarda tüteklikli örtü, ya mekanın tümünü örtüyor, ya merkezi

konumda bulunuyor veya mihrap önü kubbesi işlevini taşıyor. Buna karşın, yine Anadolu'da varlığı bilinen üç kâgir örnekte, tüteklikli örtü önceliğini yitirmiş gibi görünüyor.

1259 yılında yapıldığı öne sürülen Sivrihisar'ın Hamamkarahisar köyü'ndeki camide (Şekil 12) iki kemerle üçe ayrılmış olan son cemaat yeri örtüsünün dar açıklıklı merkezi bölümünde yer alan tonozda, tüteklikli örtüden yola çıkıldığını düşündüren bir biçim yer alıyor: "*Tümüyle tuğlayla örülmüş örtü, yanlardan beşik tonoz olarak başlamış, giderek ortada kubbeleşmiştir. Kubbeleşen merkezde, tuğlaların değişik yönlerde istiflenmesiyle göz'e benzer bir motif oluşmuştur*".¹⁰⁴ Deforme edilmiş bu tüteklikli örtü biçimiyle gerçekten bir göz sembolünün amaçlandığı kesinlenebilse ilginç olurdu. Çünkü, İslam mimarisinin soyut bezeme anlayışı içinde, kendi somut yorumunu bu kadar doğrudan veren örneklerin sayısı pek de fazla değil. Konumuz açısından bakıldığında, sözkonusu biçimin bir göz sembolü içermesi akla yakın geliyor. Çünkü tüteklikli evin tek ışık kaynağını oluşturan örtünün ortasındaki delikten mekana bakılabilir. Ayrıca bu delik tüteklikli evlerde yaşayanların gözetlenme ile kontrol edilme arasında değişen çeşitli duygularının maddi nedenini oluşturmaktadır.¹⁰⁵ Bu delikten giren ve odayı bir projektör gibi dolaşan ışık demeti, eski Türk ve Moğol metinlerinde ilâhî bir nitelik taşır.¹⁰⁶ Bu nedenlerle tüteklikli örtünün,

99. Y. Önge, age., s. 187.

100. S. Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Ankara 1977, s. 105.

101. M.Z. Pâkalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1983, s. 457.

102. Bir çökertme tavan niteliğindeki bu tür tüteklikli örtünün Osmaneli'ndeki bir geleneksel evde kullanımı için bnz.: Ö. Küçükerman, *Kendi Mekan Arayışı İçinde Türk Evi*, İstanbul 1985, R. 91 (s. 160); Bunun dışında, yakın tarihte yapılmış olduğu söylenen Hamide Hatun Camii'nin de Rüstem Paşa Camii'ne benzer bir tavanı vardır: S. Eyice, "Varna ile Balçık arasında Akyazılı Sultan Tekkesi", *Bulleten XXXI/124* (1967), s. 588, dn. s82. Bundan böyle: Akyazılı.

103. Yetersiz olan, giriş kesitlerinin boyutlarıdır. Uzunluk olarak bu boyda girişlerin pek de nadir olmadığını Ahmet Refik'den naklen S. Eyice yazıyor: ae., s. 589.

104. F. İler, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları" *Anadolu XIX* (1975/1976) 1980, s. 34.

105. G. Akın, age., dn. 466; R. Bilz, *Studien über Angst und Schmerz*, Frankfurt a.M., 1974, s. 156 vd.

106. Yusuf Has Hacıp, age., XLIV, 3723; *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1947, s. 8

insanları kontrol eden Tanrının gözü olarak görülmüş olması mümkündür.

Bu varsayıma karşı ileri sürülebilecek diğer açıklama ise, sözkonusu göz biçiminin strüktürel bir gerekçesi olabileceği düşüncesine dayanıyor. Konstrüksiyon bölümünde sözü edildiği gibi, Hamamkarahisar'daki göz motifi eğrisel örtüdeki tektonik davranışların gözleminden yola çıkarak oluşturulmuş ampirik bir strüktür biçimi de olabilir. Yani burada belki de, statığın bir bilim niteliği kazanmasından önceki dönemlere özgü olan ve strüktür sezgisine dayanan bir uygulama sözkonusudur. Nitekim Hamamkarahisar'dakine benzeyen bir diğer kâgir konstrüksiyonu Mudanya yakınındaki H. Aberkios Manastır Kilisesi'nde, daha önce üzeri sıvanmış durumda bulunan apsis yarım kubbesinde buluyoruz.¹⁰⁷ Sıvaların dökülmesiyle ortaya çıkan ve oldukça özenli bir işçiliği yansıtan bu yarım kubbedeki ilginç biçimin üzerinden sıvanmış olması, onun buradaki kullanımda konstrüktif bir biçim olma ötesinde bir anlam taşımadığını göstermektedir.

Ancak H. Aberkios Kilisesi'ndeki strüktür, Hamamkarahisar'daki örneğe göre, hem boyut olarak çok daha büyüktür, hem de bir yarım kubbe olarak tektonik koşulları kubbeden farklıdır. Buradaki istifleme biçimiyle, kasnak düzlemine dik olan bitiş düzlemindeki kemer biçimli kesitte, bir basınç çemberi oluşturmak amaçlanmış olsa gerek. Hamamkarahisar'da ise, bilinen konsantrik dizilişten uzaklaşmanın getireceği böyle bir strüktürel kazanç yok. Bu nedenle Hamamkarahisar'daki caminin soncemaat yerinde, giriş eksenini üzerinde bulunan kubbedeki istiflemenin bir biçim kaygısına dayandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, burada bir göz biçiminin amaçlanmış olması çok muhtemeldir. Bu sonuç, gerek İslam kültürünün soyut bezeme anlayışı açısından, gerekse de tüteklilikli örtü geleneği açısından benzeri olmayan bir örtü biçiminin Hamamkarahisar Camii'nde yer aldığı varsayımını içermektedir.

Hamamkarahisar'daki soncemaat yeri örtüsü, benzer konumdaki başka örneklerle desteklenirse, biçiminin büyük ölçüde deforme edilmiş olması nedeniyle, onu bir tüteklilikli örtü çeşitlemesi olarak görmek kolay olmayabilirdi. Soncemaat yerinde bulunan kâgir tüteklilikli örtülere vereceğimiz diğer bir örnek, Edremit'in batısında bulunan Behramkale'deki **Hüdavendigâr Camii**'nde (Şekil 13) yer almaktadır. Yine üçe ayrılmış olan buradaki örtüde, giriş ekseninin sağında ve solundaki birimler-

de, kare tipte birer tüteklilikli örtü karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁸

Kâgir tüteklilikli örtülere vereceğimiz üçüncü örnek olan **Milas Firuz Bey Camii**'ndeki (Şekil 14) örtü, diğerlerine göre daha önemli bir konumdadır. Gerçi burada da tüteklilikli örtü asıl ibadet mekanını örtmez. Ancak bulunduğu mekan, "**zaviyeli cami**"¹⁰⁹ veya "**fütüvvet camii**"¹¹⁰ olarak adlandırdığımız "**çift odaklı**" camilerde, önemi ibadet bölümünden aşağı kalmayan diğer esas mekandır.

Milas Firuz Bey Camii'nin de içinde yer aldığı sözkonusu cami tipinin toplumsal arka planı üzerine oluşmuş olan azımsanmayacak düzeydeki bilgi birikimi¹¹¹ tüteklilikli örtünün buradaki varlığını açıklamaya yardımcı olabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında karşımıza çıkan zaviyeli camilerin varlığı, tarikatlar, fütüvvet ve ahi birlikleri gibi, Anadolu'da siyasi birliği henüz iyice oturmamış dönemde büyük ölçüde etkin olmuş kurumlar olmadan düşünülemez. Bu kurumların taşıdığı işlevlerden birisi, ele geçirilen topraklardaki halkın asimilasyonuna ilişkin ise, en az bunun kadar önemli olan diğeri de, devletle ilişkisinde uzlaşmaz olan ve kadim inanç sistemine bağlılığı nedeniyle İslamiyete aykırı düşen uç bölgelerdeki Türkmen kitlelerinin yerleşik toplumsal düzenin değerlerine uyumunun sağlanmasıdır.¹¹²

Orta Asya'daki yaşam ve üretim biçimini Anadolu'da da sürdüren ve kültürel değişimden en az etkilenen bu kapalı grupların yerleşik düzendeki kimlik değişimine karşı çok hassas

107. C. Mango, "The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia", **Dumbarton Oaks Papers** 22(1968), s. 170, Fig. 9.

108. E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin ilk Devri**, I, İstanbul 1966, s. 227, 331R.

109. S. Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası** 21/1-4 (1963), s. 32. Bundan böyle: Zaviyeler.

110. A.I.Doğan, **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları, Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları** Doktora İTÜ 1977, s. 270.

111. S. Eyice, **Zaviyeler** s. 22 vd.; A.I. Doğan, age., s. 269 vd.

112. Türkmenlerdeki bu uzlaşmazlığın boyutlarını Tahtacı kültüründe yakın zamana kadar gözlemek mümkündür. Bnz.: Yusuf Ziya (Yörükân), "Tahtacılar", **İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fak. Mecmuası**'nın 12-14 sayılarında üç tefrika halinde ve a.y., "Tahtacılar Dini ve Sirri Hayat" alt başlığı ile aynı derginin 15, 17, 19 ve 20. sayılarında 4 tefrika halinde, toplam 7 tefrikalık ve 1929-31 yılları arasında yayınlanmış makaleler dizisi.

113. S. Eyice, **Zaviyeler** s. 14 vd.

olduklarını dnmek mümkün. Merkezi otoritenin bu tutucu kitleleri kendine bağlamak için Anadolu ncesi Türk kültürünün kimi gelelerine gönderme yapması kaçınılmazdır. İslamiyetle Asya mahreçli inanç motiflerini buluş-turan tasavvufta olduğu gibi, zaviyeli camilerde de ibadete ayrılan bölümün yanında, Anadolu ncesi dönemin birlik ortamını ağıştıran toplantılara imkan tanındığını dnebiliriz. Nitekim bu ikinci odağın Asya'ya özgü evyanlı merkezi mekandan izler taşıdığı söylenmiştir.¹¹³ Kanımca kimi kez bu bölümde yer alan havuz ve kubbe feneri de, şamanizme özgü t kademeli evren imgesinin göster-geleridir. Ayrıca devlet bütünlüğünü, toplum birlik ve beraberliğini sağlamayı amaçlayan kurumlara ayrılan böyle bir mekanda tüteklilik örtünün, söz konusu amaçlara çok uygun den bir sembol görevini yüklenebileceği açıktır.

Menteşe bölgesinde 14. ve 15. yy.larda gerek fütüvvet rgtnn¹¹⁴, gerekse de tari-katların çok yoğun bir faaliyet içinde oldukları görülüyor. Tarikatların aralarında rekabet var. Özellikle Mevleviler yerel Türkmen babalarına karşı acımasız bir mücadele sürdürüyorlar.¹¹⁵ Ancak etnik açıdan en yoğun Türk nüfusunu barındıran söz konusu Beylikte, yönetimin Türkmen yoğunluğun eğilimlerini gözönünde bulundurması gerekecektir. Bu nedenle, Batı Anadolu Beylikleri arasında Osmanlılara karşı varlığını en uzun süre koruyan Menteşe Beyliği'ni geçici bir süre için ele geçiren Osmanlıların, bu dönemde beyliğin başkentinde yaptıkları Firuz Bey Camii'nde (1394) tüteklilik örtü sembolü kullanmaları bir tesadüf olmayabilir.

Yerel konut geleneğindeki konstrksiyonlardan farklı olmayan anıt nitelikli mimarideki ahşap uygulamalara karşın, tuğla ile inşa edilmiş tüteklilik örtü kendine özgü bir tekniğe sahiptir ve öncüleri konutta değil, anıt nitelikli mimarlıkta aranmalıdır. Ayrıca bu türe, konstrüksiyonu açık olarak kestirilemeyen İsfahan Ulu Camii'ndeki birkaç örnekten başka, Anadolu'nun dışından örnek veremiyoruz. Anadolu'da ise, henüz sözünü etmediğimiz Aksaray'daki uygulama dışında, verdiğimiz t örnek ile Balat'taki bir hamamda¹¹⁶ ve Birgi'deki Sultan şah (rim Sultan) Türbesi'nde¹¹⁷ karşımıza çıkan diğer ikisi oldukça batıda yer almaktadır.

İlginç olan, Batı Anadolu'da 13. yy. sonlarında Türklerin eline geçen Nysa'da (Sultanhisar) muhtemelen geç Roma dneimine tarihlenebilecek olan tuğla ile uygulanmış iki tüteklilikli tonoz bulunmasıdır.¹¹⁸ Buradaki özenli işçilik ve tasarım mükemmelliği mutlaka aynı dönemden daha başka örneklerin de varlığını zorunlu kılıyor. Kuşkusuz gerek Türk döneminde, gerekse önceki dönemde Anadolu'da inşa edilmiş olan tüteklilikli tonoz örnekleri bugün bildiklerimizden çok daha fazla idi. Türkler tuğla uygulamalarda kendilerinden önce Anadolu'da varolan geleneği sürdürmüş veya en azından canlandırmış olmalılar. Ancak bu süreklilik sadece K. Wulzinger'in varsaydığı gibi¹¹⁹ sathi bir aktarma olarak görülmemelidir. Burada Türkler'den önce geliştirilmiş olan bir tekniğin kullanılmış olması, ancak tüteklilik örtü biçiminin, Türklerin semboller sözlüğünde bir anlamının olmasına bağlıdır. Bu anlam muhtemelen Anadolu öncesinde olmuştur. Ancak yerli kültürle etkileşim sonucunda da ortaya çıkmış veya belirginleşmiş olabilir. Bu konuda daha kesin bir kaniya varmak için, tüteklilik örtünün taşıdığı anlamın her iki dönemdeki boyutlarının araştırılmış olması gerekir. Çünkü bir etkileşim olmuşsa, burada öncelik anlam dzleminindedir. Biçim sonra gelir.

ANADOLU TARİKAT YAPILARINDA TÜTEKLİLİK ÖRTÜ

Camilerde karşımıza çıkan tüteklilik örtüler konusunda son olarak tuğla ile uygulanmış örneklerden söz edildi. Tarikat yapılarındaki kullanıma ayrılan bu yeni bölüme yine tuğla ile uygulanmış bir örnekle başlayarak, kagir tüteklilik örtülerden oluşan grubu bitirmek daha doğru olacak. Bu son rnek Niğde Aksaray'da bulunan ve **Yusuf Hakiki Tekkesi** (şekil 15, Resim 5) veya Darphane olarak adlandırılan bir yapıda karşımıza çıkmaktadır.¹²⁰ Harap halde bulunan yapı henüz ayrıntı-

114. İbni Batuta Muğla, Milas ve Pein gibi Menteşe Beyliğine ait yerleşmelerde hep birer zaviyede konaklıyor. P.Wittek, **Menteşe Beyliği**, Ankara 1986 (ilk basım: 1944), s. 65 vd.

115. Ae., s. 57-62.

116. K. Wulzinger, P. Wittek, F. Sarre, **Das Islamische Milet**, Berlin 1935, s. 48-53, Tafel 43.

117. İ. Aktuğ age.

118. Ae.

119. K. Wulzinger, "Die Piruz-Moschee zu Milas", **Festschrift der Technischen Hochschule, Karlsruhe** 1935, s. 178-179.

120. M. Meinecke, **Fayancedekorationen seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien**, Teil II: katalog, Tübingen 1976, s. 20 vd; İ.H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde-Aksaray Tarihi**, cilt: I, İstanbul 1974, s. 983, 987.

tılı bir araştırmaya konu olmamıştır. Eldeki planlar yetersizdir ve aralarında farklılıklar vardır. Ayrıca bu yapı, tarihleme açısından kesin konuşmayı zorlaştıran kimi özellikler barındırıyor. Giriş dehlizindeki çinilerin daha erken bir tarihlemeyi mümkün kılmasına mukabil¹²¹, gerek plan tipi açısından, gerek yan mekan örtülerinde kubbenin tercih edilmesinden ve gerekse de varolduğu söylenen stuk tekniğiyle yapılmış zengin mukarnaslı geçiş elemanlarından¹²² yola çıkarak, sözkonusu yapıyı 14. yy.ın ikinci yarısına veya 15. yy.a tarihleme imkanı vardır. Geç bir tarihlemeyi zorunlu kılan tüm bu göstergeler ortadayken, giriş eksenini doğrultusunda yer alan ikinci büyük mekanın, bir kubbe veya tonoz ile örtülü olması tarihleme açısından önemini kaybediyor.¹²³ Kaldı ki, plan açısından Aksaray'daki yapıyla benzerlik gösteren birçok 14. ve 15. yy. yapısında, bu mekan bazen kubbeyle, bazen de tonozla örtülü olabilir.¹²⁴

Üzerinde durduğumuz Aksaray'daki yapı, Yusuf Hakikî adını içeren bir dizi belgede karşımıza çıkan "**hankâh**" ile özdeş olsa gerek. Bu hankâhla ilgili 1874 tarihli son belgede sufi tayininden söz edildiğine göre¹²⁵, yapı bu tarihte henüz kullanılır durumda olmalıdır. F. Sarre'nin 1885'te Yusuf Hakikî Tekkesi olarak adlandırdığı bu yapıyı harap halde bulduğunu¹²⁶ gözönünde tutarsak, aradan geçen 11 yıl içinde hankâh herhangi bir nedenle büyük ölçüde yıpranmış olmalı. Ancak bu kadar kısa sürede hankâhla ilgili anıların silineceğini düşünemeyeceğimize göre, F. Sarre'nin yanlışlıkla başka bir yapıdan söz etmesi zayıf bir ihtimal. Ayrıca İ.H. Konyalı'nın toplamı binlerce sayfa tutan "**Aksaray Tarihi**" ciltlerinde oldukça fazla yer alan Yusuf Hakikî (Şeyh Hamid Veli veya Melik Mahmud Gazi) Hankâhı'nın, sözünü ettiğimiz yapıyla özdeş olduğu tüm karmaşık anlatıma rağmen, fotoğrafların da yardımıyla ortaya çıkmaktadır.¹²⁷

Sözkonusu hankâh, Karaman Beyliği'nin 1469'da Osmanlı egemenliğine girmesinden itibaren birçok belgede karşımıza çıkmakta ve II. Mehmet'in 1476-77 (H. 881)'de hazırlattığı ve Aksaray'daki vakıfları gösteren defterde Karamanoğlu Mehmet Bey Camii'nden hemen sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bu belgeye göre hankâhın asıl adı Melik Mahmud Hankâhı'dır ve belgenin düzenlendiği yılda henüz sağ olan ve hankâhın şeyhliğini yürüten Baba Yusuf'un (Yusuf Hakikî) tasarrufunda bulunmaktadır.¹²⁸

Hankâhın Yusuf Hakikî'den önce adını taşıdığı Melik Mahmud, Danişmendli Beyi Ni-

zameddin Yağlıbasan'ın, II. Rükneddin Süleyman zamanında Selçuklu uç beyliği yapmış olan üç oğlundan Muzaffereddin Mahmud olsa gerek.¹²⁹ Bu Danişmendli Meliki'nin I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci dönemine (1205-11) tarihlenen Kayseri'deki Ulu Camii'nin tamir kitabesinde ve yine Kayseri'de bulunan Köllük Camii'nin kitabesinde, camii'nin bânisi olan kızı dolayısıyla adı geçmektedir.¹³⁰

121. Ş. Yetkin, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1972, s. 43; M. Meinecke, erken tarihleme olanağı veren karşılaştırma örneklerine karşın, kimi tasarım özelliklerine dayanarak, çinilerin 15. yy.ın ilk yarısına da tarihlenebileceğini ileri sürmüştür: M. Meinecke, age., s. 23.

122. M. Meinecke, age., s. 21.

123. Çökmüş olan sözkonusu örtünün verilen iki planda bir kubbe olarak gösterilmesinin ne derece gözleme dayandığını bilmek mümkün değil. S. Eyice, "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşaoğlu Elvan Çelebi Zaviyesi", **Türkiyat Mecmuası XV** (1968), Levha XI, Resim XXVI, Yazar bu makalede, sözünü ettiğimiz Aksaray'daki yapı hakkında "ayrıca bir araştırma" yaptığını duyuruyor; ae.s. 242, dn. 78; M. Meinecke, age. s. 21, Abb.7; İ.H. Konyalı bu örtüyü beşik tonoz olarak gösteriyor: age., s. 985; Bu yapıya ilişkin olarak "kubbeli iki güzel mekan"dan söz eden F. Sarre'nin, asal mekanları kastettiğini varsaymak mümkün değildir: F. Sarre, **Reise in Kleinasien**, Berlin 1896, s. 94; Bu yapıyı ziyaret ettiğim 1985 yılında, ne rölöve ne de ayrıntılı gözlem için yeterli zamanım olmadı.

124. Karşılaştırınız: S. Eyice **Zaviyeler**, s. 65-79.

125. İ.H. Konyalı, age. s. 1299.

126. F. Sarre, age., s. 94

127. İ.H. Konyalı, önce s. 983-987 arasında çeşitli fotoğraflar, plan ve kesit vererek sözkonusu yapıyı "darphane" olarak tanımlıyor. S. 984 de bu yapının bir ara "cami ve zaviye haline sokulmuş" olduğunu söylüyor. S. 1294 de aynı yapının bir iç mekan fotoğrafını vererek, bu kez darphane'ye hiç değinmeden, onu "Şeyh Hamid Veli (Melik Mahmud Gazi) Camii" olarak gösteriyor ve s. 1298 de bugün hala harap halde duran yapının "yazdığı rapor üzerine esaslı bir surette tamir edildiğini" söylüyor. S. 1402 de yine, darphane'nin "terkedildikten sonra yanındaki Melik Mahmud Gazi Hankâhı'nın mescidi haline getirilmiş olması mümkündür" diyor.

128. Ae., cilt. 1, s. 1292, cilt: 2, s. 2707; 1479/1480 (H. 884) ve 1500/1501 (H. 906) tarihli vakfiyelerle, yeniden yapılamayacak kadar harap halde olan Sahibiyye dar-üz-ziyafesinin vakfına ait olan köy ve mezarlar Melik Mahmud/Yusuf Hakikî hankâhının vakfına bağlanmışlardır: H.Z. Oral, "Aksaray'ın tarihi, önemi ve vakıfları", **Vakıflar Dergisi** 5(1962), s. 239-240; İ.H. Konyalı, age., Cilt: 1 s. 1294-1296 İ.H. Konyalı. Sözkonusu dar-üz-ziyafenin Konya'daki, Sahip Ata Hankâhı olduğu kanısındadır: ae., s. 1403, cilt: 2, s. 2034-2035, 2707; Bu ayrıca araştırmaya değecek bir konudur.

129. Ae., cilt: 2, s. 2707; M.H. Yınanç, "Danişmendliler" maddesi İA cilt: 3(1963), s. 475.

130. A.e., s. 476.

Melik Muzaffereddin Mahmud'un 13. yy.ın başlarına giden varlığı, giriş dehlizindeki ĉinilerin tarihlendirilmesine uygun dşneklerdir. Hankâhın 15. yy.da büyük lĉde elden geĉirildięini ve bu arada ilk yapımdan bazı bölümlerin korunduğunu düşünmek mümkün. Bu nedenle eldeki rlvelerde farklı Şekilde gösterilmiş olan giriş eksenindeki ikinci mekanın örtüsü konusunda daha dikkatli davranılmalı. Tüm yapıyı tek bir döneme tarihlemeyi bir yana bırakırsak, giriş eksen üzerinde bulunan ve kubbeli merkeze aĉılan ikinci esas mekanın örtü türü, tarihleme aĉısından ayrıca önem taşıyabilir. Burada bir kubbe olması, 14.yy.ın ikinci yarısı ve 15.yy. ile sınırları belirlenmiş bir döneme gönderme yapar. Aynı mekanın bir beşik tonoz ile örtülü olması durumunda ise, dönem aynı kesinlikle belirlenmez. ĉnk kubbeli merkezi mekana aĉılan beşik tonozlu eyvan toposu 14. ve 15. yy.lara olduğu gibi, 13. yy.a da tarihlenebilmektedir.

Hankâh fütüvvet birliği üyelerinin, veya herhangi bir tarıkata bağlı dervişlerin barındığı ve kendi ilkeleri doğrultusunda faaliyet gösterip ibadet ettikleri, ayrıca kendilerine yakın buldukları yolcuları misafir edip ağırladıkları bir yapı türüdür. Nitekim 1479 tarihli vakfiyeye göre Melik Mahmud/Yusuf Hakikî Hankâhı'nda "*tarikat ve şeriat esaslarına uygun olarak görev yapacak bir Şeyh ve Şeyhin tarikatından 10 mutasavvıf bulunması*" ngrlmştr.¹³¹ Ancak yine aynı vakfiyede bir hankâh iĉin yadırgatıcı olan bir kural vardır. Vakfın hasılatı, "*büyükten kĉkten gelip gidenlere haram kılınmıştır*", "*dostlar ve ahbaplardan başka gelen ve gidenlerin büyük ve kĉklerine birşey verilmeyecektir*".¹³² Yuşuf Hakikî'nin Őeyhlięi döneminde hazırlanmış olan söz konusu vakfiyede yer alan bu kural, adının hankâh olmasına rağmen Aksaray'daki yapının aslında daha ĉok bir tekke niteliği taşıdığını düşündürmektedir. Belki Melik Mahmud dönemindeki hankâh, 15. yy.da tekkeye dönüşmüştür.¹³³

Hankâhların bir diğer özelliği de, bir veli Gazi Eren Türbesi yanında kurulmuş olmalarıdır.¹³⁴ Selĉukluların bir uĉ beyi olarak Gazi ünvanına hak kazanan Danişmendli Meliki Muzaffereddin Mahmud'un resmî belgelerde Yusuf Hakikî ile birlikte kendi adını da taşıyan söz konusu hankâh civarında, Şimdi yok olan bir türbede yatığına dair rivayet vardır.¹³⁵ Ayrıca 15. yy. da hankâhı devralan ünlü mutasavvıf ve Bayram Şeyhi Yusuf Hakikî'nin türbesi, bugün de hankâhın yanındadır.¹³⁶ Yazılı eserleri gntmze kalmış olan Yusuf

Hakik¹³⁷ Aksaray'da Bayramiye tarikatına öncülük yapmış bir Şeyh olmasının yanında, fütüvvet de uzak değildir. ĉnk Şeyh Hakikî 14. ve 15. yy. lar Anadolu'sunda ftvvetle bütünleşen ünlü evliya tiplerinden Hamid-i Veli (Somuncu Baba)'nın oğlu ve Bayram-ı Veli'nin mürididir. Kaldı ki Bayramlik, Bektaşilik gibi, doğrudan doğruya fütüvvet kurumunun ideolojik altyapısını oluşturan Melâmetin iĉinden gelişmiş olan bir tarikattır.¹³⁸ Aksaray'daki söz konusu yapıda tüteklilikli örtü, merkezi mekan ile ona aĉılan diğer büyük mekanın oluşturdukları eksen doğrultusunda yer alan, giriş dehlizinin üzerindeki yaklaşık 2 m. kenarlı bir mekanı örtmektedir. Dehliz zerindeki bu odaya, merkezi mekandan, sadece buraya ulaşmak iĉin düşünülmüş bir merdivenden ĉıkılmaktadır. Bu boyutlardaki bir odanın mekan ihtiyaĉı gibi maddi bir nedenle yapılmadığı aĉıktır. Aynı Şekilde alt katta birĉok mekan varken ve orada ĉzmlenmek mümkünken, yalnızca bu odanın üst kata alınması da maddi bir nedene dayanmamaktadır. Bu mekanın litürjik işlevi olan bir **kült odası** olduğu kesindir. Merdiven de aynı litrjiye dahildir. Yoksa merkezi mekanı bu kadar bozan bir merdiven, elbette başka bir Şekilde ĉzmlenebilirdi.

Yükseltilmiş kült odası ve merkezi mekandan ona ulaşan merdiven ikilisi, 13. veya 14. yy.a ait olduğu varsayılan Boyalıköy Hankâhı'nda da karşımıza ĉıkılmaktadır.¹³⁹ Belki bir 15. yy. yapısı olan Kütahya'daki Balıklı Tekkesi'nde yine aynı nitelikte bir oda

131. M.Z. Oral, age, s. 240.

132. Ae.

133. Gerek Boyalıköy, gerekse Seyid Gazi hankâhları zamanla Bektaşi tarikatına ait birer tekkeye dönüşmüşlerdir: S. Eyice, "Anadolu'da Orta Asya sanat geleneklerinin temsilcisi olan bir eser: Boyalıköy Hankâhı", *Türkiyat Mecmuası* 16(1971) (Bundan böyle: Boyalıköy), s. 49 vd. s. 55; Mecidzndeki Elvan ĉelebi Zaviyesi'nin de aynı tarikatın eline geĉtięi varsayılıyor: S. Eyice, *Elvan*; s. 241.

134. S. Eyice, *Boyalıköy*, s. 49, 55.

135. I.H. Konyalı age., 2. cilt, s. 2461.

136. M. Meinecke, age., s. 21.

137. I.H. Konyalı, age., cilt: 2, s. 2706, 2713.

138. A. Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969, s. 236-277, özellikle s. 252, 262, 269; ay., *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul 1969, s. 137.

139. S. Eyice, *Boyalıköy*, s. 45, dn. 19.

bulunması¹⁴⁰ bu tür mekanların, fütüvvet-tarikat yapılarına ait bir özellik olduğu düşün-cesini pekiştiriyor. Bundan başka, Aksaray'daki hankâhta bulunan dehlizli girişi, Boyalıköy¹⁴¹ dışında, 13. yy.a tarihlenen Sahip Ata Hankâh'ında da buluyoruz. Ancak planıyla diğer hankâhlardan daha fazla, zaviye-li camilerle benzerlik gösteren Aksaray'daki hankâhın yükseltilmiş kült odasının bir benze-ri, Bursa'daki 14. yy.a tarihlenen Hüdaven-diğâr Camii'nde karşımıza çıkıyor. Burada giriş yerine mihrap üzerinde bulunan 3.50 m.lik oda için, yalnızca buraya ulaşan 32 m. boyunda dar bir dehliz yapılması, somut bir işlev açısın-dan açıklanması mümkün olmayan bir durum-dur.¹⁴² Bursa'daki Yeşil Cami'de giriş eksen-i üzerinde yer alan ve bir eyvanla merkezi me-kana açılan mukarnashı oda da, belki Aksa-ray'daki tüteklilikli odayla aynı geleneği sürdürmektedir. Benzer odalar, Bursa'daki II. Murad ve Yıldırım Bayezid Camileri'nde de vardır.

Yusuf Hakikî Tekkesi'ndeki yükseltilmiş kült odasının tavanında, iki boyutlu bir bezeme olarak yer alan tüteklilikli örtü biçiminin, tasavvufun batını sözlüğünde hangi anlamı karşıladığını kestirmek zor değil. Köşeleriyle evrenin tüm yönlerini gösteren eşmerkezli kareler, merkezi vurgulayan bir tür "**tevhid**" sembolü olsa gerek.¹⁴³ Bayramilerde 6 yön sembolünün önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Bu altı yön, yatayda 4 esas yön ve onların kesişme noktasında, uçlarıyla yere ve göğe yönelmiş olan düşey eksenden oluşur. Altı terklı Bayramî tacı da aynı esas yönlere gönderme yapmaktadır. A. Gölpınarlı'ya göre, bu tac ile sözkonusu tarikat üyeleri, "**bütün kâinatı camî**" olduklarını bildirmişlerdir.¹⁴⁴ Tüm evrenin Tanrıyla bütünleşmesi (tevhid), vahdet-i vücud inancının özünü oluşturur. Tasavvufun temelinde yer alan bu inancı Bektaşilerde olduğu gibi, Bayramilerde de diğer tarikatlarla oranla daha ağırlıklı olarak hissedildiğini görüyoruz.¹⁴⁵ Vahdet-i vücud düşüncesinin, tanrısal gerçeklikle doğrudan iletişim kurulabileceğini varsayan Şamanist inanç sisteminden gelen gruplarca daha kolay benimsendiğini ve İslamî "**tevhid**" kavramının sınırlarını aşacak bir biçimde yorumlandığını düşünürüz. Anadolu'da varlık gösteren tarikatlar içinde Türkler'in İslamiyet öncesi inançlarındandır en yoğun izler taşıyan Bektaşiliğin¹⁴⁶ ve onunla ilişkili olan Alevi-Kızılbaş ve Tahtacı gruplarının "**cem ayını**" adını verdikleri dinî toplantılar¹⁴⁷ sözkonusu heterodoks tevhid yorumunu içermektedir.¹⁴⁸

Asya'nın en eski inançlarından, kozmogni ve evren tasavvurlarından kaynaklanan cem ayını, Şamanist vecde dayanan bir ortamda evrenin bütünlüğünü yeniden kurarak, onun gücünü tazelemek ve sürekliliğini sağlamak için, çok eski zamanlardan beri yapılagelen dinî toplantıların¹⁴⁹ İslamiyetten sonra aldığı sinkretik biçimi yansıtmaktadır. Bu tür toplantılar, katılanlara yoğun ve dolaysız bir kutsallık yaşantısı imkanı vermekteydi. Sanıyorum tasavvufun "**fena ve bakâ**" inancına benzeyen, ancak ondan farklı olan batını nitelikli "**hulûl**" ve "**ittihad**", böyle bir kutsallık yaşantısı arayışından kaynaklanıyor.¹⁵⁰

Cem ayınlarının yapıldığı mekan olan "**meydan**" bilinen bir çok örnekte tüteklilikli bir konstrüksiyonla örtülmüştür. Tümünü ahşap olan bu uygulamaları tarihlemek zor. Kimi örneklerin malzemenin dayanıksızlığı nedeniyle yenilediğini varsayabiliriz. Şimdilik bilinen

140. A. Altun, "Kütahya'da Balıklı Tekkesi Üzerine Notlar", *Atatürk Üniversitesi Ed. Fak. Araştırma Dergisi* (A. Gabriel anısına hazırlanan özel sayı) s. 2-3, dn.5
141. E. Madran, "Afyon Sincanlı, Boyalıköy Yapı Grubu", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* 1 (1974) s. 162.
142. E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul 1966, s. 251, plan: 348R, kesit: 349R.
143. A. Gölpınarlı, *100 soruda Tasavvuf*, s. 42-43; C. Sunar, *Melâmilik ve Bektaşilik*, Ankara, 1975, s. 16-17.
144. A. Gölpınarlı, "Bayramiye" maddesi, *İA*, cilt: 2 (1961), s. 426. Bektaşî tacının benzer yorumu için bnz: C. Sunar, age. s. 160-162.
145. A. Gölpınarlı "Bayramiye", s. 425: "Bayramiliğin en açık hususiyeti, melâmilik neş'esi ve diğer tarikatlerden daha ileri vahdet-i vücudçuluktur. Diğer tarikatlarda vahdet-i vücud sülukun nihayetinde varılan bir merhaledir. Halbuki Bayramilikte salık sülukuna, vahdet akidesine inanmak ile başlar ve bu inancın tahakkuk/oluş' haline gelmesine çalışır."; C. Sunar, age. s. 8: "İslam tarikatlarının hepsinin gayesi vahdet-i vücud olmakla beraber, bu görüşü en halis şekli ile temsil eden tarikatlar sadece ikidir: Melâmilik ve Bektaşilik."
146. A.Y. Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* İstanbul, 1983.
147. C. Sunar age., s. 70-103; Baha Said, "Süfyan süregi", *Türk Yurdu* IV (1926), s. 326-360; Yusuf Ziya (Yörükân), "Tahtacılar da dinî ve sırrı hayat", *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fak. Mecmuası*, 17 (1930) s. 72-80, 19(1931), s. 66-80, 20(1931), s. 57-80.
148. C. Sunar, age., s. 70-71.
149. M. Eliade, *Kosmos und Geschichte/Der Mythos der ewigen Wiederkehr*, Frankfurt a.M. 1986 (ilk basım 1949), s. 65-103; M. Granet, *Das chinesische Denken*, Frankfurt a.M. 1985 (ilk basım 1934), s. 79-83, özellikle s. 82.

örnekler arasında, geçen yüzyıldan veya Hacı Bektaş Tekkesi'nde varsayıldığı gibi¹⁵¹, en erken olarak 18. yy.dan önceye giden örnek bulunmamaktadır. Ancak bu geleneğin çok eskiye gittiğini kabul etmemek için hiçbir neden yok.

Bektaşî/Alevî meydanları ve bu tür tören mekanlarını içeren yapılar olan "**cemevleri**", bir an önce ve sistemli bir biçimde araştırılmayı beklemektedir. Vereceğimiz birkaç örneğin seçimi tesadüfidir ve bu konuda belgelenmeyi bekleyen büyük yoğunluk yanında hesaba katılamayacak kadar yetersizdir.

Kırsal kesimde karşımıza çıkan örnekler içinde, Arapkir'e bağlı Onar Köyü'nde bulunan **Büyük Ocak ve Şeyh Bahşiş Tekkeleri** işlenmemiş kaba ahşap kütüklerle kurulmuş örtülerine bakılırsa, kadim birer mekan etkisi bırakıyorlar. Gerçi çoğu kırsal cemevinde olduğu gibi, bunların da birer ayin mekanı olduğunu gösterecek bir işaret taşıyorlar. Ancak 12x14 ve 15x17 m. olan boyutları, sözkonusu mekanların özel amaçlarla kullanıldığını gösteriyor. Orijinali ortada olmayan, ancak 17. yy. da yapıldığı ileri sürülen çevirisinde 1224 tarihine ait olduğu yazan bir vakfiyeye dayanarak, sözkonusu iki meydanın bir 13. yy. zaviyesine ait olduğunu kesinlemek için eldeki veriler yetersizdir.¹⁵²

Malatya çevresindeki köylerde "**dede damı**" olarak adlandırılan kırsal cemevleri de tüteklikli bir örtü içeriyorlar. Fırat yakınındaki **Bilaluşağı köyünde bulunan dede damı**'nda düzgün olmayan bir kare mekanın ortasında yer alan 4 ahşap dikme, yaklaşık 3 m. kenarlı bir tüteklikli konstrüksiyon taşıyor. Bir önceki örneğe göre ahşap işçiliği daha özenli olan bu mekanın kullanıldığını hatırlayan yoktur. Ancak 6 kuşak önce yapıldığı bildirilmiştir.¹⁵³

Birkaç yıl önce yıktırılmış olan Şarkışla'nın **Yahyalı Köyü'ndeki Cemevi** (Birli-kevi) (Şekil 16), kullanılan ahşabın kalitesi ve boyutlarıyla, az bulunur bir özeni yansıtmaktaydı. Yaklaşık 10x11 m. boyutlarındaki kareye yakın mekanın içindeki 4 ahşap dikme, 2.40 m enindeki görkemli sütun başlıkları üzerinde duran tüteklikli örtüyü taşıyordu. İlginç olan, bu tür sütun başlıklarının Kafkasya'da, İran'da ve hatta yine tüteklikli örtü içeren bir ayin mekanı olan Afgan Yeştakhanları'nda karşımıza çıkmasıdır.¹⁵⁴ Özellikle son karşılaştırma, tüteklikli örtü geleneğinin uzak mesafe ilişkilerindeki boyutları ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Yahyalı Cemevi bir Alevî Dedesi'nin mülkiyetinde bulunmaktaydı. İç mekanda çeşitli yerlerde ahşaba kazınmış olan tarihlerin en erkeni H. Teşrin-i evvel 1301/M.1884 yılına aitti. Sözkonusu cemevinin bulunduğu köydeki evlerin büyük bir bölümünün eskiden tüteklikli örtüye sahip oldukları anlaşılıyor. Aynı köyde yine Dede'nin ailesine ait olan bir başka tüteklikli mekan da zaman zaman cem ayinleri için kullanılmış. Yıktırılan cemevine yakın boyutları olan bu özenli mekan, H. 1288/M.1871-72 tarihli ve köyü son kez ziyaret ettiğim 1985'te henüz ayakta idi.

19. yy. başlarına ait bir listede yalnızca Anadolu'da 150 adedinin varlığı tespit edilen Bektaşî Tekkelerinin¹⁵⁵ merkezi durumunda bulunan **Hacıbektaş'daki tekkenin** (Şekil 17, Resim 6), yaklaşık 7.5 m kenarlı bir kare mekandan oluşan mütevazî boyutlardaki meydanı da, bir tüteklikli konstrüksiyonla örtülmüştür.¹⁵⁶

Aralarında meydanaevinin de yer aldığı orta avlu çevresindeki yapılar -her ne kadar revak kemerleri arasındaki kitabelerin en eskisi 15. yy. a ait olsa da¹⁵⁷- 19. yy. da bugünkü biçimlerini aldıkları anlaşılıyor. Tekke, kapatıldığı 1925 yılından onarıldığı 1958-59'a kadar geçen arada büyük ölçüde yıpranmış, özellikle kerpiç yapılardan oluşan bir bölümü bu vesileyle kaldırılmıştır.¹⁵⁸ Meydan tavanının

151. M. Akok, "Hacıbektaş Veli Mimarî Manzumesi", *Türk Etnografya Dergisi* X (1967), Ankara 1968, s. 32
152. İ. Kaygusuz, **Onar Dede Mezarlığı ve Şeyh Hasan Öner**, İstanbul 1983, s. 29, resim 26, 27.
153. G. Necoğlu, **Bilaluşağı Köyü Mimarîsinin Tarihî Sürekliliği**, Y. Lisans Tezi İTÜ 1987, s. 53-56 çizimler CXIX, CXX Fotoğraflar: CXXI, şekil 116.
154. Yahyalı: G. Akın, age. R.I. 61; Kafkasya: H. Halpâhç'jan, "L'architettura..", s. 225'1 takip eden Fig 7; İran: E. Herzfeld, **am Tor von Asien**, Berlin 1920, Abb. 23-27; Afganistan: K. Jettmar, **Die Religionen des Hindukusch**, Stuttgart vd. 1975, s. 363.
155. S. Faroqhi, **Der Bektaschi-Orden in Anatolien**, Wien 1981, s. 140-143.
156. M. Akok, age., s. 41-42, Planj 6,7; Meydan'ın güney duvarındaki kapıdan geçen meydanaevi babasına ait mekanda da bir tüteklikli örtü bulunmaktadır. Aynı zamanda hatırlı misafirlerin kaldığı bu mekanın kapısı üzerinde H. 1298/M.1881-1882 tarihi var: H. Zübeyir Koşay, "Bektaşîlik ve Hacı Bektaş Tekkesi", *Türk Etnografya Dergisi*, X (1967), Ankara 1968, s. 24.
157. M. Akok, age., s. 29.
158. ae., s. 28.

patinasız görünümüne bakılırsa, buradaki tüteklilikli örtü son onarımda tümüyle yenilenmiş olmalı. Ancak muhtemelen bir 19. yy. yapısı olan bu meydanın öncüsü olan yapılar da bir tüteklilikli örtü bulunduğunu varsaymak mümkün.

En küçük ayrıntısına kadar batını anlamalarla donatılmış olan Bektaşî meydanında, biçimi nedeniyle sözkonusu türden yorumlara çok uygun olan tüteklilikli örtünün sembolik bir muhteva taşıması düşünülemez. Nitekim Hacibektaş Tekkesi'ndeki meydanın tavanı da, çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Bir açıklamaya göre örtünün yedi kademesi, tarikatta sulûk'un (manevî yolculuğun) yedi aşamasını simgelemektedir.¹⁵⁹ Ayrıca bu kademelerin tabakalı bir evren veya çok tasavvuruna dayandığı varsayılır.¹⁶⁰ Bir diğer açıklamaya göre meydanın örtüsü Velâyetnâme'de öngörülen biçime uygundur.¹⁶¹

"Kubbesi muhkem yapıp berk eyleye

Üstünü ama sekiz terk eyleye

Ol imam-ı heştüminin aşkına

Kubbe binad edüp Şah aşkına".

Bektaşî sembolizminin zengin repertuarında sekiz sayısının özel bir yeri yoktur.¹⁶² İmam sayısı onikidir ve sekizinci imam (imam-ı heştümin) olan Ali Rıza'nın¹⁶³ isteğinin, meydan'da diğerlerinden daha ayrıcalıklı bir sembole konu olması düşünülemez. Ancak Velâyetnâmeden alınan dizelerde, zaten farklı sayımlara imkan tanıyan, dolayısıyla istenildiği biçimde yorumlanabilen kademe sayısından değil, dilim, cephe ve yüz anlamına gelen terkten, yani yönlerden söz ediliyor.

Sekiz yön, Melamilîğin 6 yönü gibi bir tür heterodoks tevhid sembolü olarak yorumlanabilir. Birbirini dik açıyla kesen iki yatay ve bir düşey eksenden oluşan Melamilîğin altı yönüne karşın buradaki sekiz yön yalnızca yatay düzlemde yer alıyor. Birbirini aynı noktada kesen iki esas ve iki ara eksen, bir merkezden yayılan sekiz yönü oluşturmaktadır. Kesişme noktasındaki düşey eksen, sekiz yön arasında yoktur. Ancak her Bektaşî meydanında Dar-ı Mansur adında böyle bir fiktif eksen bulunduğu zaten varsayılır.¹⁶⁴

En yalın biçimiyle 45° döndürülmüş eşmerkezli iki adet kareden oluşan tüteklilikli örtü, sekiz yönü gösterir. Onu klasik mandala biçiminin bir çeşitlemesi olarak görmek de mümkün. Küçük bir evren modeli oluşturduğunu söylediğimiz tüteklilikli ev, kare planı ve tavan konstrüksiyonunun vazgeçilmez dört köşe girişle, zaten böyle bir mandala biçimi

içermektedir. Hint ve Çin kültür çevresindeki kullanımlarında mandala kimliği açıkça bellidir.

Bu tür bir diagram, sekiz köşeli yıldız ve sekizgen gibi özel anlam taşıyan biçimlerde, tüteklilikli örtüden bağımsız olarak da karşımıza çıkar ve evrensel bir nitelik taşır. Atina'daki Rüzgarlar Kulesi'nden Diokletian'ın Split'teki mezar anıtına, Ortaçağ'ın çeşitli yapı tiplerine, Kubbetüs-sahra ve Castel del Monte'den, Çin tapınaklarına kadar bir çok yapı, iki esas ve iki de yan eksenden oluşan bir plan içerdikleri için, merkezde durma ve çevreye egemen olma iddiası taşırlar. Kimi kez ise amaç, yapıyı evrenin değişmez koordinatları içine yerleştirerek, "**mutlak olan**" ile bütünleşmek, ona katılmaktır. Mirac'ın gerçekleştiği yer olduğu varsayılan Kubbetü's-sahra'da korunmuş olan bu anlam, çoğu anıt nitelikli yapıda bundan uzaklaşmıştır. Bektaşî meydanında ise, sekiz yön sembolü, gerek konuttaki maddi başlangıcına, gerekse de İslam öncesi inanç sistemine ve kadim evren tasavvuruna hala çok yakındır.

Tarikat yapılarında tüteklilikli örtü kullanımını konusunda verebileceğimiz son iki örnekten biri, Kütahya'daki Halveti-Mesudiye tarikatına ait Şeyh Salih Tekkesi'dir. 1854 tarihli bu yapıda, yaklaşık 8 m kenarlı kare bir mekanı örten ahşap örtü 2 adet 45° döndürülmüş kareden oluşmaktadır.¹⁶⁵ Sivas'ta Ulu Cami civarındaki bir tekkede bulunduğu bildirilen tüteklilikli örtü ise 17. yy.a tarihlenmiş, ancak hangi tarikata ait olduğu söylenmemiştir.¹⁶⁶

SONUÇ

Anadolu dışındaki camilerde tek tek örnekleri bulunan tüteklilikli örtünün Anadolu'da bir düzine camide kullanılmış olması dikkat

159. A.I.Doğan, age., s. 132-134

160. Ae.; Baha Said, age., s. 325.

161. Baha Said, age., s. 326.

162. C. Sunar, age., s. 29-33

163. Baha Said, age., s. 326; C. Sunar, age., s. 38.

164. G. Akın, "Merdivenköy Bektaşî Tekkesindeki Dünya Ağacı" Sanat Tarihî Araştırmaları Dergisi 3(1988)de yayınlanacaktır.

165. A.Altun, *Kütahya'nın Türk Devri...*, s. 225-256, plan: P.41 ve Res. 40.

166. Y.Önge, age., s. 187; Bulgaristan'da bulunan ve 15. yy. sonu 16. yy. başına ait olduğu ileri sürülen Akyazılı Sultan adlı Bektaşî tekkesindeki meydanaevninin giriş holünde tüteklilikli bir örtü bulunduğu varsayılıyor: S. Eyice, *Akyazılı...*, s. 569, 589.

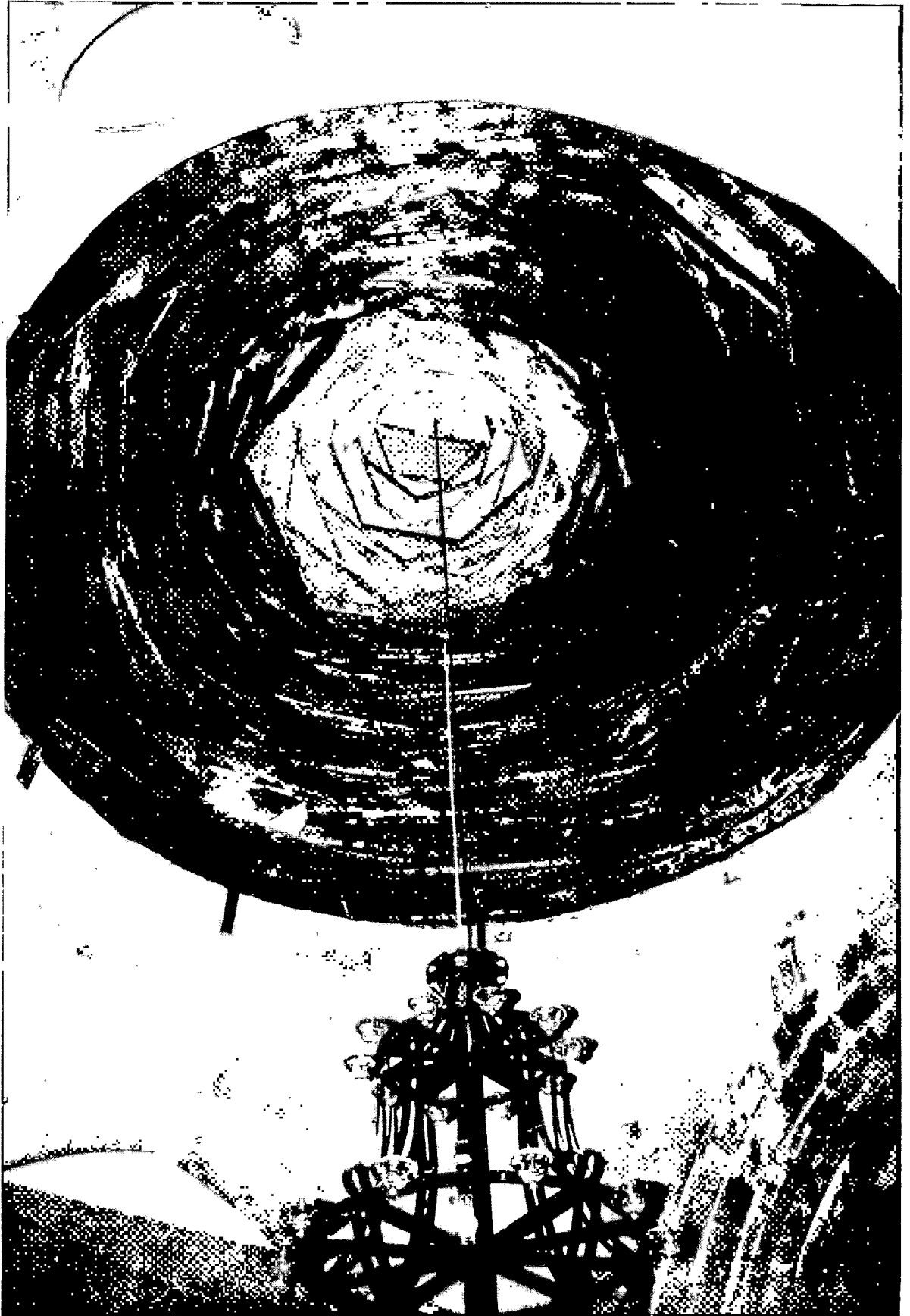
ekicidir.¹⁶⁷ Ancak bu camiler tipolojik bir grup oluşturmuyor. Söz konusu örtünün 13. yy. dan 19. yy.a uzanan farklı zamanlarda, birbirinden farklı cami tiplerinde ve bu yapıların farklı özellikteki mekanlarında karşımıza çıkması, kullanımının tesadüfi bir nitelik taşıdığını düşündürüyor. Camilerdeki ahşap tüteklilikli örtülerin büyük bir bölümüne özel bir anlam yüklendiğini ileri sürmek mümkün değil. Ancak bu tür örtülerin ikinci sınıf bir strüktür - bir kâgir kubbe ikamesi- olarak görüldüklerini de düşünmek gerekir. Tüteklilikli konstrüksiyon çeşitli Asya kültürlerinde tarih boyunca önemli bir prestij örtüsü olma özelliğini korumuştur. Bu nedenle, Erzurum Ulu Camii'ndeki kubbenin ahşap oluşundan yola çıkarak, onun orijinalliliğini yadsayım bir varsayım ileri sürmeden önce, komşu evlerden birine uğrayıp (şekil 3 ve 4), henüz camideki gibi ttekliliği kapatılmamış ve bu nedenle plastik etkisi yok edilmemiş mekanlardan biriyle taņıřmak, araştırmacıyı en azından kesin bir yargıya varmaktan koruyacaktır.

Bunun dışında ahşap tüteklilikli örtü içeren kimi camiler konusunda zamanla daha fazla bilgi edinmek mümkün olacaktır. Daha önce değindiğimiz gibi, rneğin Osmaneli ve Talipler'deki camiler ve bnileri üzerinde yapılacak ayrıntılı tarih araştırmaları muhtemelen yeni çıkış noktaları sağlayacaktır. Aynı şey Aksaray'daki hankâh için de söylenebilir. Bu konuda oldukça fazla arşiv malzemesi bulunmaktadır. Ayrıca Yusuf Hakiki'nin yazdıkları da değerlendirilmelidir. Aksaray'da Melamiliğin, Hakiki'den sonraki srtveni üzerine bilgiler de işe yarıyabilir. Çok önemli bir husus da, bu hankâh ve çevresinde yapılacak araştırma ve kazıların bir an önce başlamasıdır. Ayrıca

yapının sağlamlaştırılması ve oldukça ktt durumda bulunan tüteklilikli örtünün korunmaya alınması da arzu edilir.

Camilerdeki kâgir tüteklilikli örtü uygulamaları, anlam çözümlleme açısından daha verimli görülüyor. Bir erken 13. yy. yapısı olan Hamamkarahisar'daki camide göz biçimine dönüştürülmüş olan tüteklilikli örtü, onu iyi tanıyan bir çevrenin ürünü olduğunu düşündürüyor. Daha sonraki zaviyeleri çağrıştıran konumuyla bu cami, belki de Milas ve Niğde Aksaray'daki diğer iki örnekle aynı grup içinde değerlendirilebilir. 14. ve 15. yy larda Menteşe ve Karaman gibi Türkmen Beyliklerindeki heteredoks inanç ortamında oluşan söz konusu iki yapıda (Osmanlı ara döneminde yapılmasına rağmen Firuz Bey Camisi ve Melik Mahmud Gazi Hankhi/Yusuf Hakiki Tekkesi) karşımıza çıkan tüteklilikli örtüler aynı ortamın giderek Bektaşi tarikatına¹⁶⁸ ve onun küçük yerleşmelerdeki uzantısı olan Aleviliğe dönüşmesiyle, meydan ve cemevlerindeki yerlerini alırlar. Böylelikle tüteklilikli örtünün sembolik boyutuna getirilen açıklamaların, söz konusu inanç çevrelerinin kendi açıklamalarıyla sınanabildiği bir alana adım atılmış olur. Buradan geriye giderek tüteklilikli örtünün Bayramilik ve Ftvvetle ilişkisi daha kolay kavranacaktır.

167. Bu durumu Anadolu'daki yerel geleneğin etkisine bağlamak zor. Çünkü tüteklilikli örtü içeren yalnızca tek bir Ermeni kilisesi biliniyor. H.F.B. Lynch, Van'ın yakın çevresindeki Haykavank'ta bulunan bu kilisenin benzerini başka hiçbir yerde görmediğini yazıyor: H.F.B. Lynch *Armenia, Travels and Studies*, Londra 1901, cilt: 2, s. 101-102, şekil 128.
168. A.Y. Ocak, *Babailer İşyanı*, İstanbul, 1980, s. 169-177.

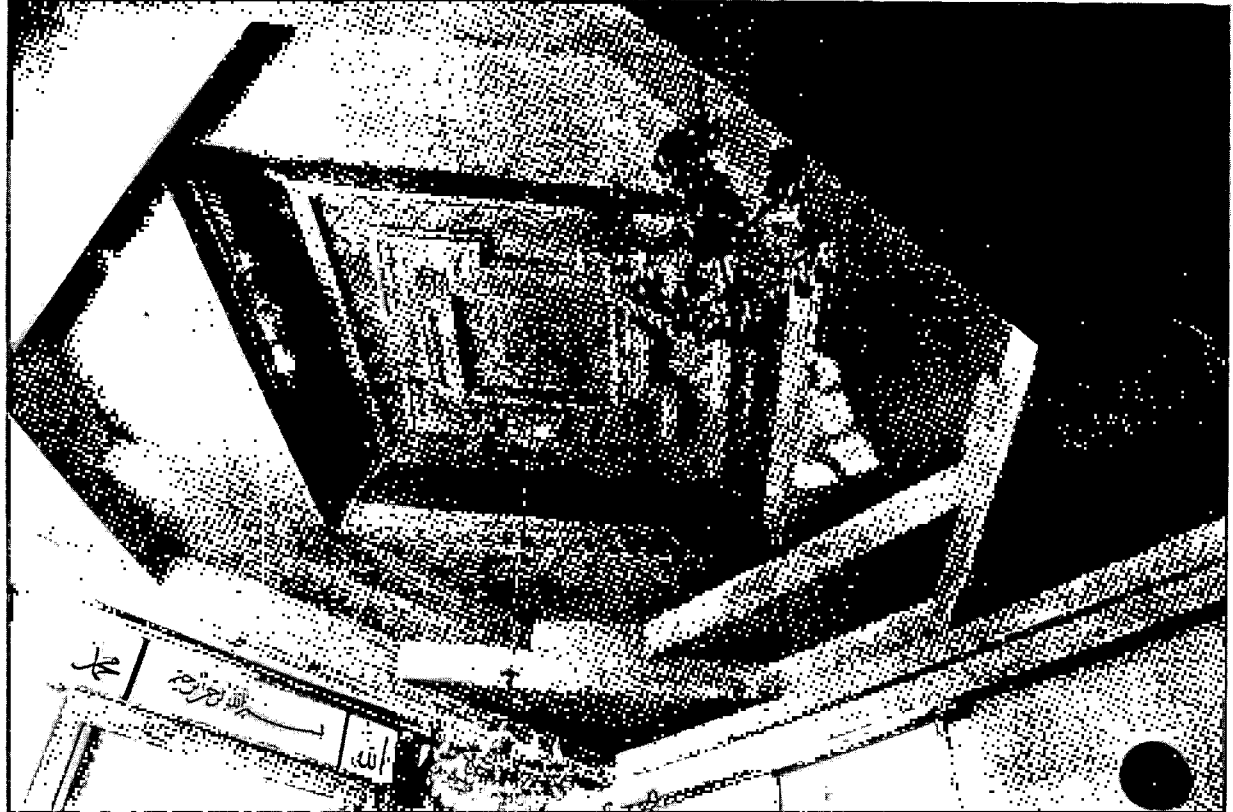

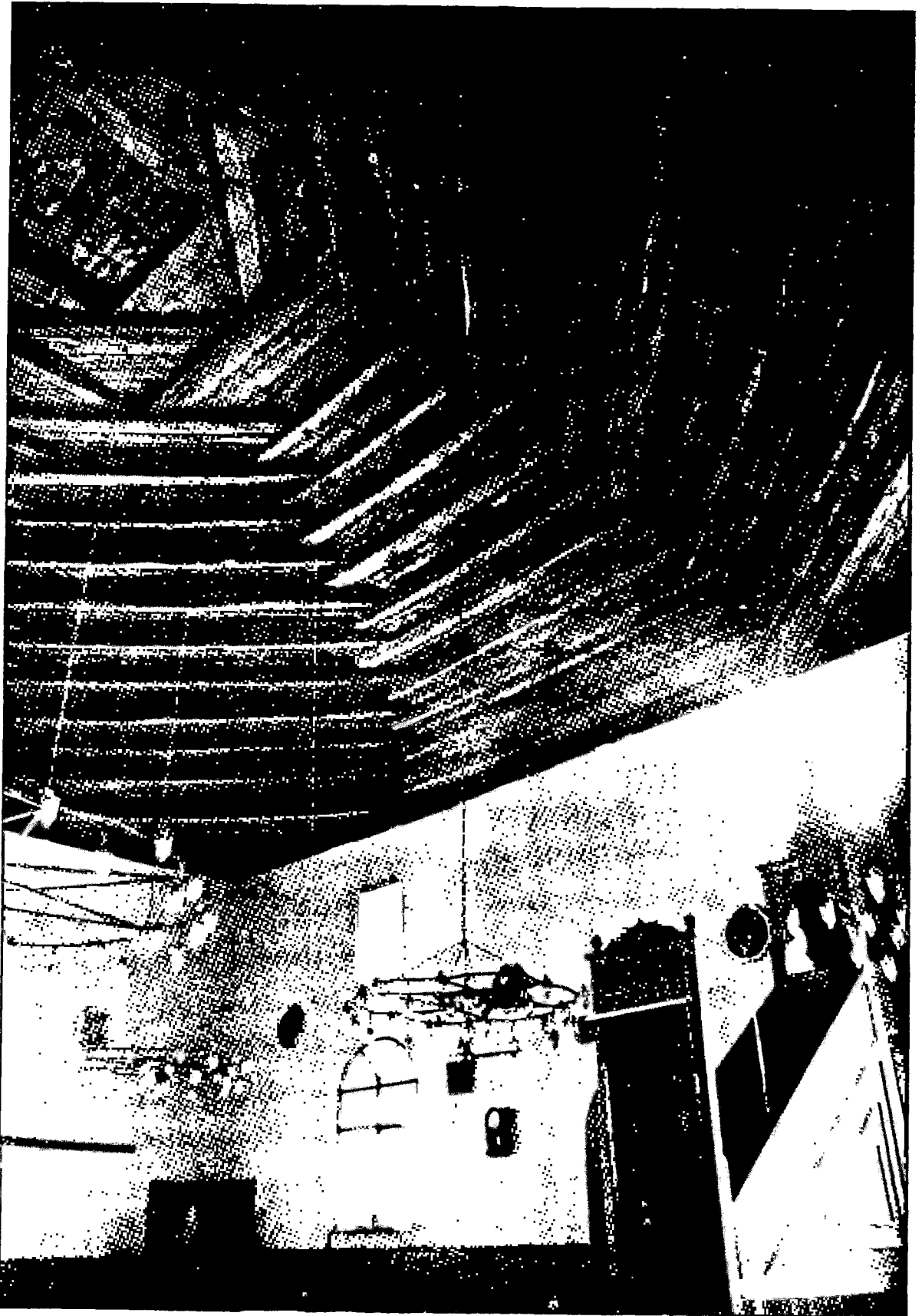
Resim 1: Erzurum Ulu Camisi mihrap öñü kubbesi

Resim 2: İspir Çarşı Camisi

Resim 3: Erzurum Cedit Camisi'nde tüteklilikli rt

Resim 4: Kırşehir Çarşı Camisi'nde tüteklikli örtü

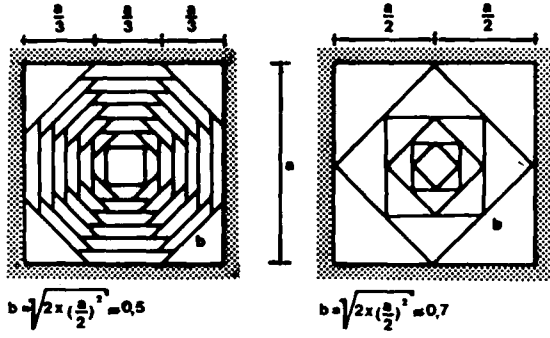

Resim 5: Nide Aksaray, Yusuf Hakiki Tekkesi'nde ykseltilmiş odanın tüteklikli örtüsü

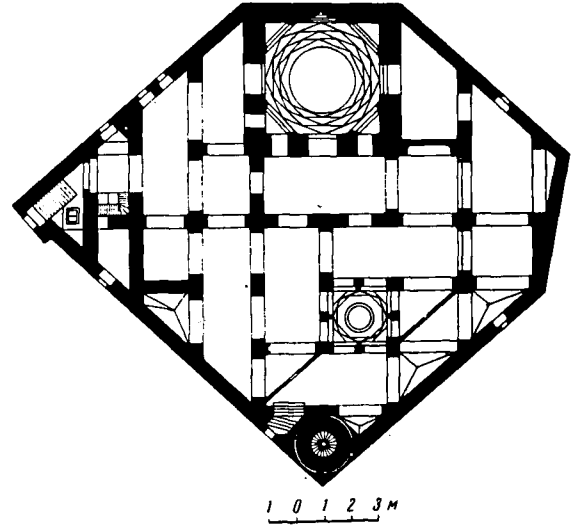

Resim 6: Hacı Bektaş Tekkesi'nde meydanın tüteklilikli örtüsü.

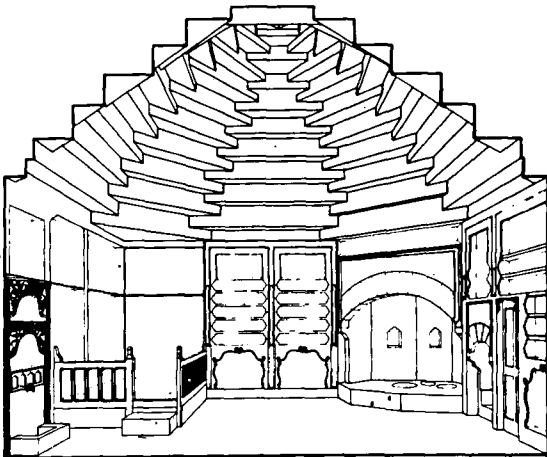

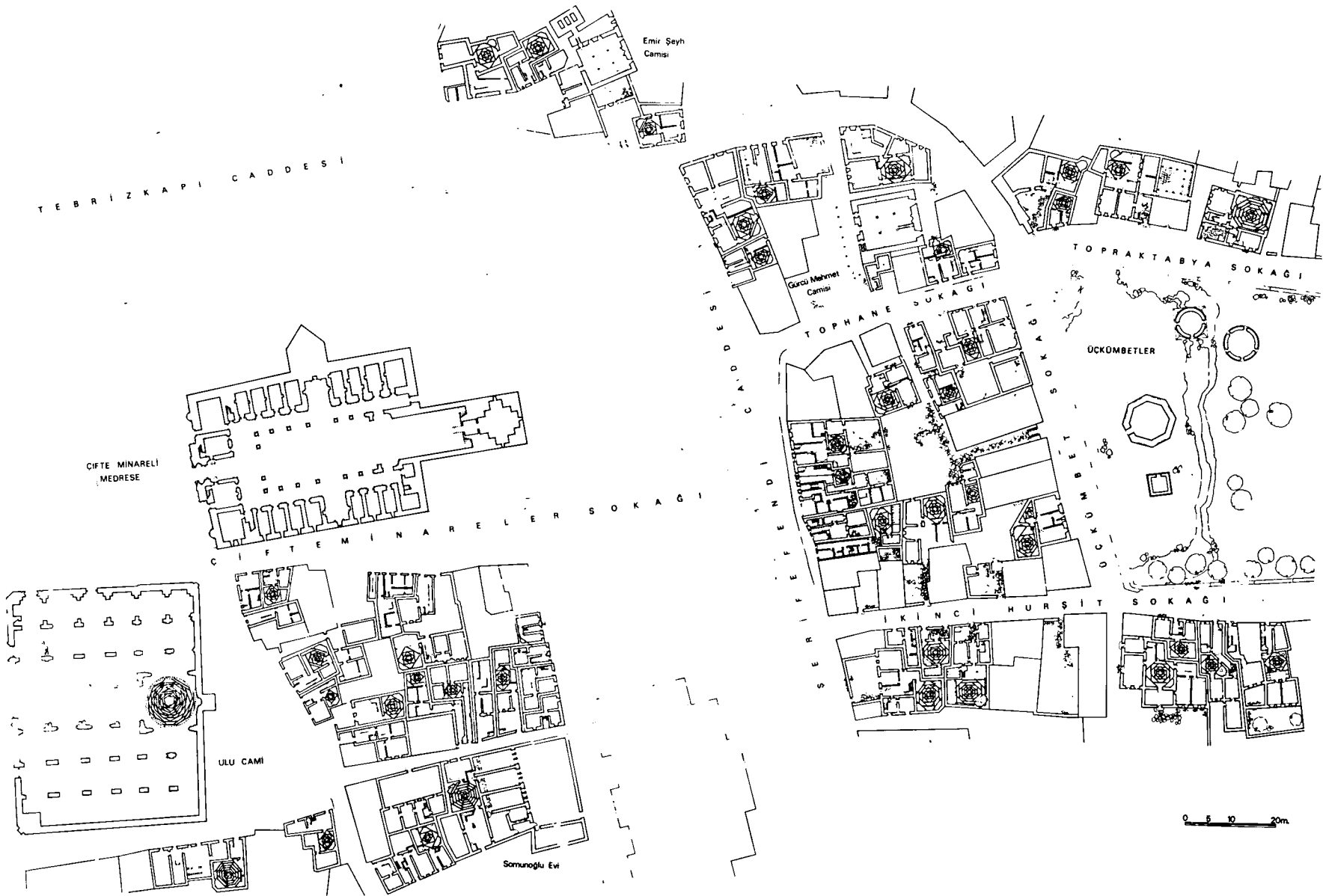
Œekil 1: Tüteklilikli rt tipleri.

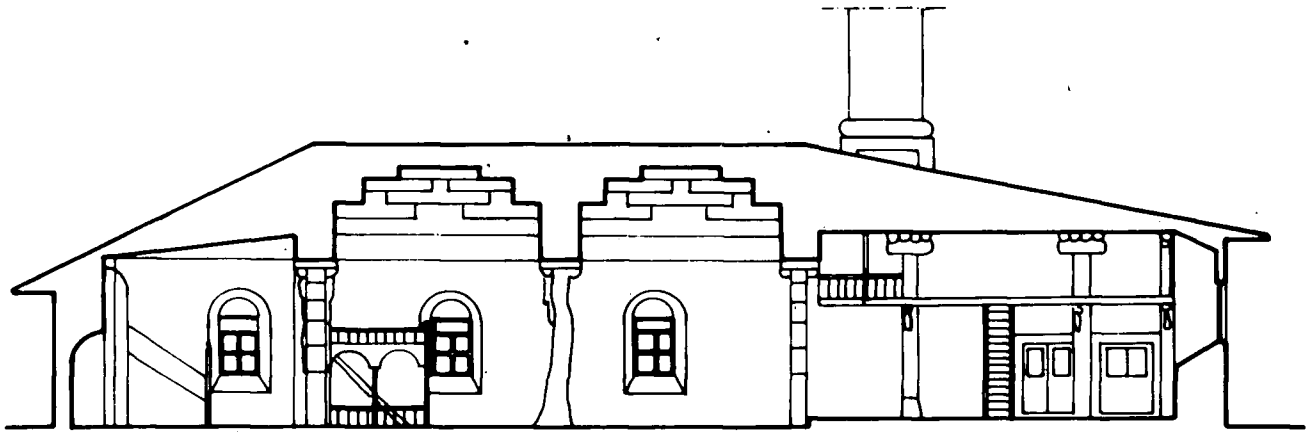
Œekil 2: Bak Ulu Camisi (L.S. Bretanitzkiy)

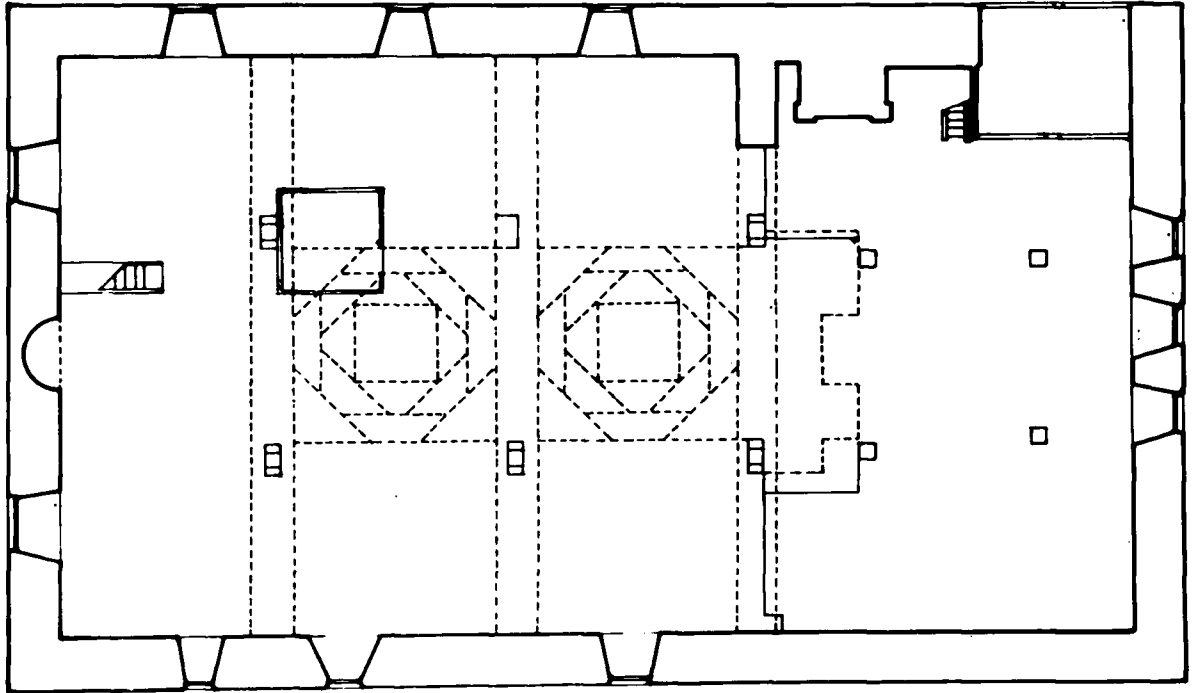
Œekil 4: SomunoŒlu Evinde tüteklilikli oda, Erzurum.

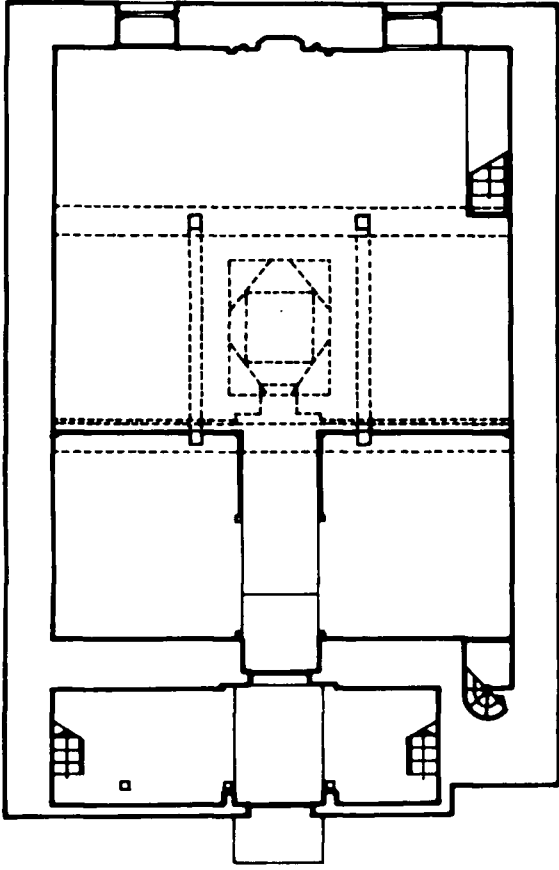
Şekil 3: Erzurum Ulu Camisi ve çevresindeki tüteklikli evler (1976 tarihli koruma projesinden ayrıntı)

0 5 10 m

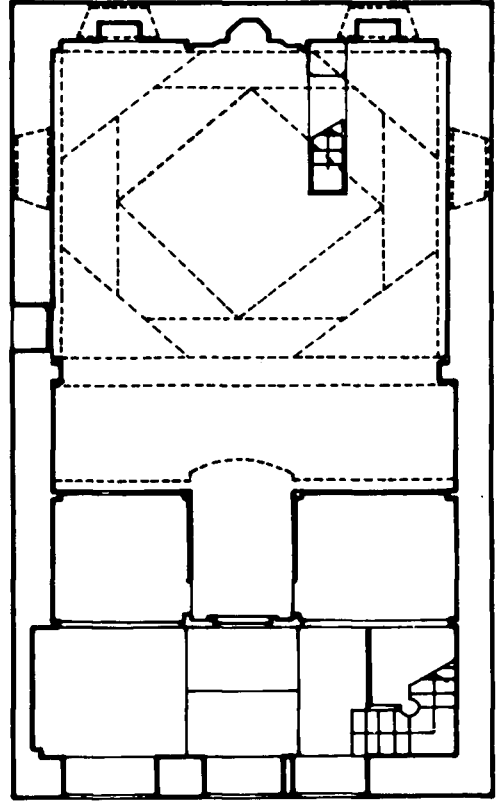

Şekil: 5 İspir Çarşı Camisi

0 5m

Şekil 6: Yukarı Mumcu Camisi, Erzurum

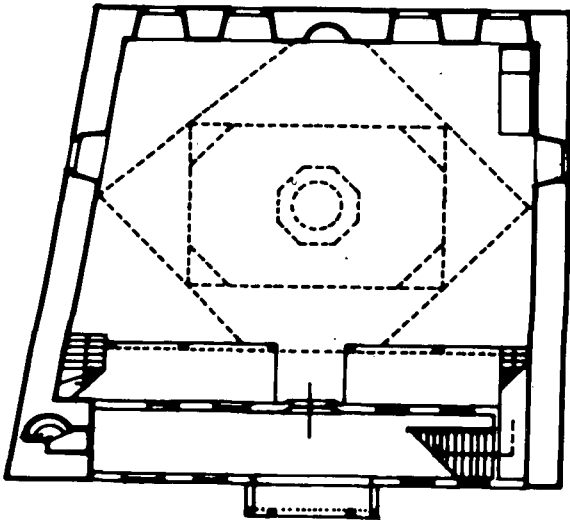

0 5m

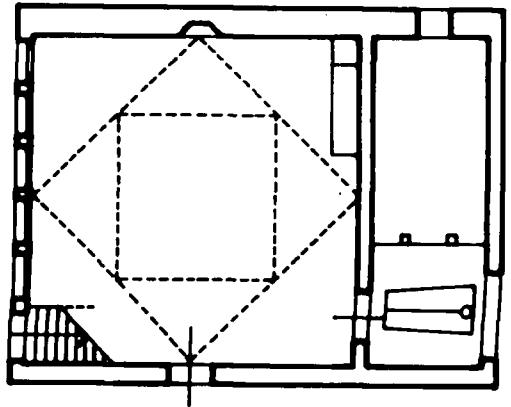
Şekil 7: Cedit Camisi, Erzurum

Şekil 8: Molla Bey Camisi,
Kütahya (A.Altun)

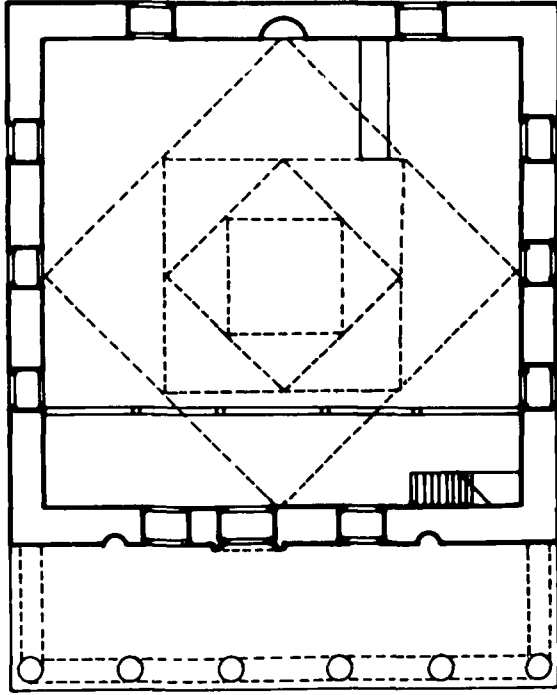
Şekil 9: Şeyh Salih Tekke/Mescidi,
Kütahya (A.Altun)

0 5 10m

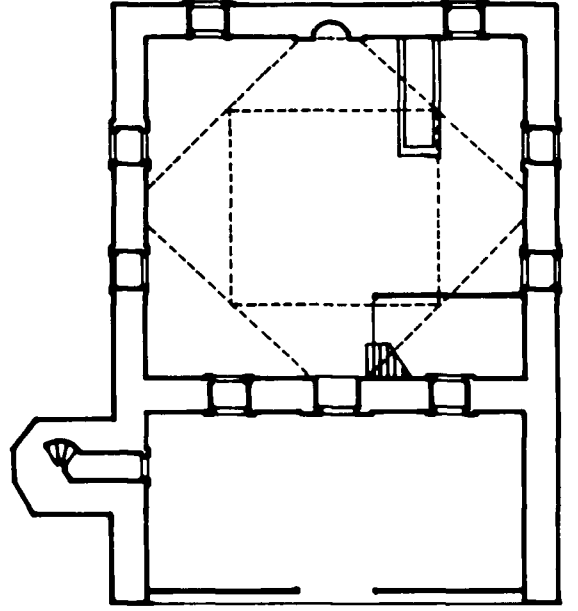

0 5 10m

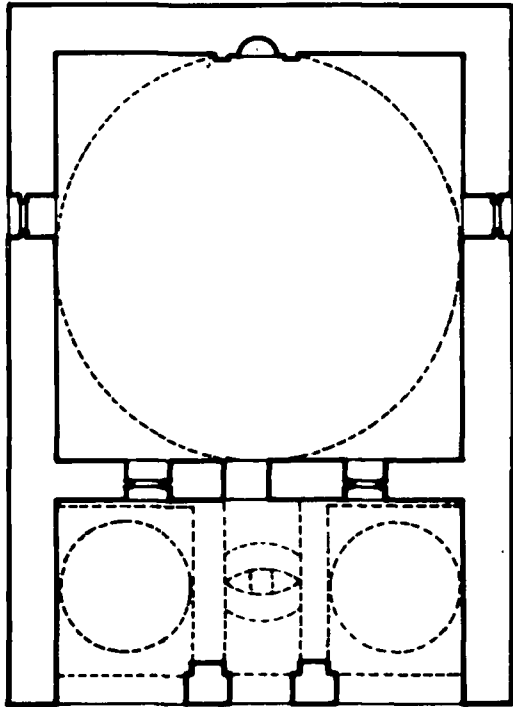
ekil 10: Rüstem Paa Camisi, Osmaneli (S.Erken)

0 5 10m

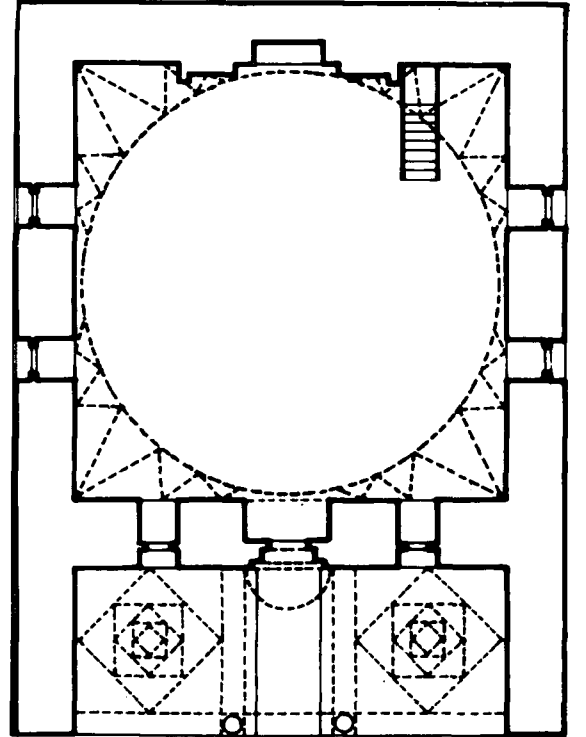
ekil 11: Talipler Ky Camisi.

0 5 10m

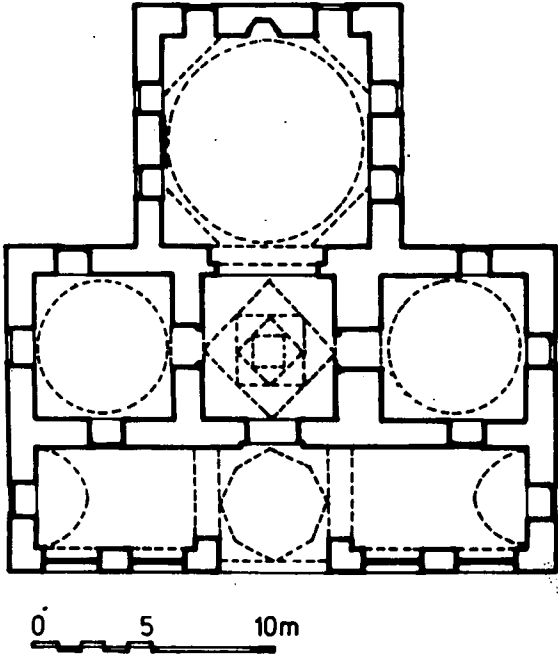
ekil 12: Hamamkarahisar Camisi (F.lter)

0 5 10m

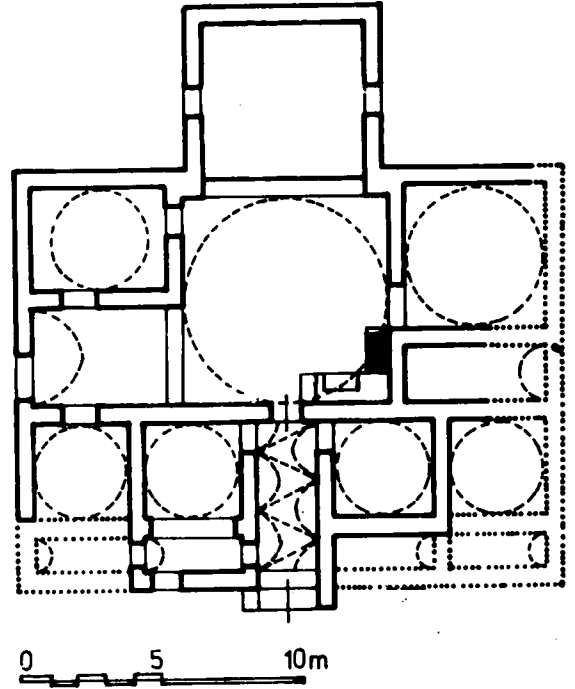

ekil 13: Hdavendigr Camisi, Behramkale (A.Kuran, ilavelerle)

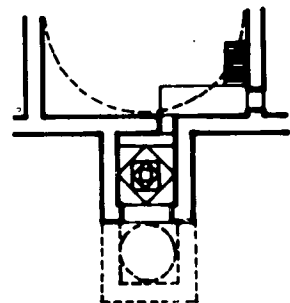
0 5 10m.

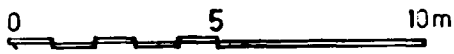
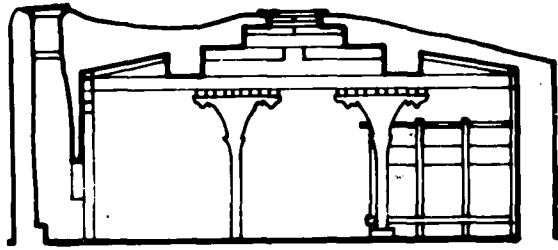
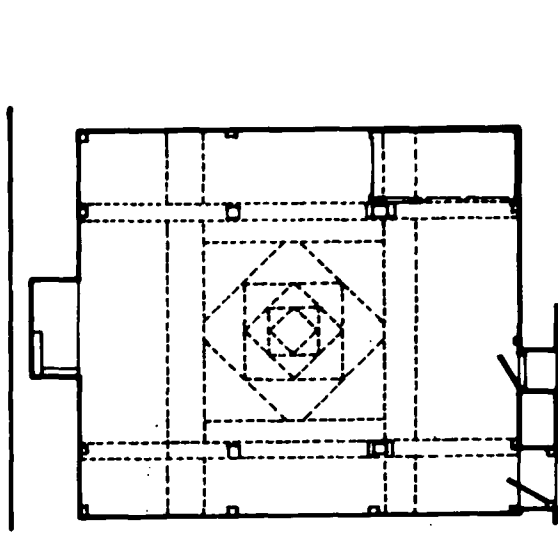

Şekil 14: Firuz Bey Camisi, Milas (E.H.Ayverdi, ilaveyle)

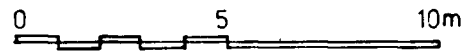
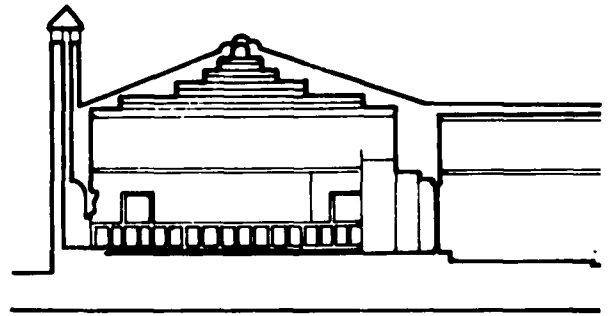
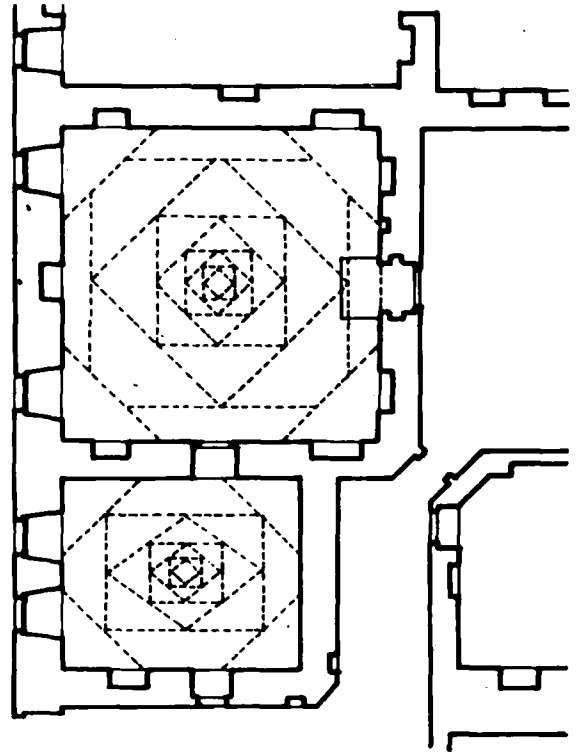

Şekil 15: Melik Mahmud Hankâhı/Yusuf Hakiki Tekkesi, Aksaray (M.Meinecke, değişiklikle)

Şekil 16: Yahyalı Cemevi

Şekil 17: Hacı Bektaş Tekkesi Meydanevi (M.Akok, ilaveyle)

İSTANBUL VAKIF HAT SANATLARI MÜZESİ'NDE BULUNAN TILSIMLI İKİ GÖMLEK ve KÜLTÜRÜMÜZDEKİ YERİ

Sadi BAYRAM

İstanbul Beyazıt Medresesi'nde bulunan Vakıf Hat Sanatları Müzesi'ne 1978 yılında bir tekke veya türbeden intikal eden Tılsımlı İki Gömlek, millî kültürümüz açısından incelemeye değer, unic eserlerden biridir.

Türkler, bilindiği gibi Orta Asya'da İslam dinini kabul etmeden önce Şamanizm'e mensuptular. Şaman geleneklerini; dünden bugüne gerek Mevlevilikte, Bektaşilikte, Rûfailikte, gerekse Amerika'daki Kızılderililer'de¹ nüans, coğrafya, zaman- zemin ayrılıkları ile görmek, hissetmek, mümkündür zannederim. Etnografya ve folklorumuza çeşitli şekillerde ve değişikliklerle girmiştir.

Günlük gazetelerimizin tamamında, haftalık dergilerimizin hemen hemen hepsinde yıldız falları, burçların insan hayatındaki tesirlerini zikreden sütunları olduğu hepimizin malumlarıdır. Bu da gösteriyor ki, geniş halk kitleleri, bunları takip etmektedir. Eğer etmeselerdi, günlük gazeteler, günlük, haftalık, aylık yıldız falları ile ilgili kısa bilgi ve haberlerini sütunlarına koymazlardı. Ancak şunu da zikretmek gerekir ki, gazetelerde yer alan yıldız falı ile ilgili bilgilerin hemen hemen çoğu hâyâl üründür. Zira yurdumuzda, üzerinde durduğumuz mânâda, günlük gazetelerimizin ekserisinde parapsikolog-astrolog yoktur. Üniversitelerimizde de bu mânâda öğretim yapılmamaktadır ve aynı zamanda yasaktır. Güneşin, burçların ve çeşitli yıldızların birbirlerine tesiri olarak açıklanan ilme astroloji-parapsikoloji denmektedir. Astrologların-Parapsikologların ortaya attığı bu haberleri takip edenlerin çoğu da, ya genç kızlar veya yaşlılarımızdır. Orta yaş hâyâle kapılmamaktadır. Yaşlıların yaşama umudu ise, bilindiği gibi sevgidir, ümitdir,

kısmettir, uzakta olan yakınlarından bir haberdir.....

Bu arada insanların altıncı hissi de atlanmaması gereken, beyinlerimizce henüz sırrı keşfedilememiş bir olaydır.

Önceki Cumhurbaşkanlarımızdan Sayın Kenan Evren'e Hatay ilimizin Dört Yol ilçesinde yapılan akrep efsunlanması, akrebe karşı bağışiklık, tıp otoriteleri tarafından çözülememiş olup, o tarihteki günlük gazeteler ve televizyonun "**Hodri Meydan**" programına konu olduğu hafızalardadır....

Ayrıca, Batı kültüründe, Amerika Birleşik Devletleri eski Başkanı Reagan'ın eşi Nancy Reagan'ın, Başkanın önemli toplantı tarihlerini astrologlara tesbit ettirdiği, günlük gazetelere geçen, ancak daha sonra Beyaz Saray tarafından yalanlanan haberler arasındadır.

Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresi 102. âyeti ile, hadislerde falcılık, büyücülüğün yasak olması belirtildiği halde, Anadolu kültürümüzde bu inanışlar yüzyıllardır devam edegelmıştır. Orta-Doğu ülkeleri ile Orta Asya'da, Çin ve Hind'de devam etmektedir. Hz. Süleyman'ın kuş dillerini bilmesi, cinlere hükmetmesi sebebiyle, sihirin İsrailoğullarından dünyaya yayıldığını zikredenler de bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Mezopotamya'da meşhur Babil şehrinde Harut ve Marut'a büyü-sihir öğretildiği, ancak Allah'ın izni olmadan bir şey yapamayacakları, âyetlerde zikredilmektedir.

1. Ethel G. Stewart, The Turkish Connection of the Dene and Na-Dene, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni**, S. 4, Ankara, 1986, s. 6-8.; E.G. Stawart, An Appache Tribe of Turkish Origins, **Comite Internaitonal D'Etudes Pre-Ottomanes Et Ottomanes VIII. Symposium**, Minnesota, 1987.

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in 2/102, 103; 113/1,4, âyetleri sihir; 2/102; 7/10-126; 10/2; 13/7, 76, 81; 5/110; 6/7; 11/7; 15/15; 17/47, 101; 20/57, 58, 63, 66, 69-73; 21/3; 25/8; 26/34, 41, 46, 49, 153, 185; 27/13; 28/36; 34/43; 37/15; 38/43; 40/24, 89; 42/31-52; 43/30, 49; 46/7; 51/39, 52; 52/15; 54/2; 61/6; 74/24. âyetleri büyü; 6/100, 128; 7/38; 11/119; 15/27; 37/158-166; 27/17, 39; 34/12, 14; 38/37-38; 41/25; 46/18, 29, 30; 51/56; 55/15, 33, 35-39, 41; 72/1-7; 114/1-6. âyetleri cinlerle ilgilidir.

Padişahların dahi saraylarında, yıldız ilmi ile meşgul olan Müneccimbaşları vardır ki; yıldızların, kâinatın içinde bulunan çeşitli gezegenlerin hareketlerinin, insanlar üzerindeki tesirlerini kendi şahsî hislerine göre yorumlayan bu şahıslar, bugünkü insan psikolojisinin ilk esaslarını keşfetmeğe çalışan araştırmacılar.

18.5.1703-22.6.1780 tarihleri arasında yaşayan meşhur Erzurum'lu İbrahim Hakkı Hazretleri de psikoloji ilmi ile uğraşmış bilim adamları arasında sayılması gereken tarihten şahsiyetlerden biridir. Marifetname adlı eseri, bu açıdan incelenmelidir.

Gözyüzündeki "**Ay**"ın dünyamıza yaklaşması ve uzaklaşması ile denizlerimizde meydana gelen med-cezir olaylarının insanlar üzerindeki tesirleri, halâ bilimsel olarak tam anlamı ile açıklanamamaktadır. Yer çekimi ile ay çekiminin, kan dolaşımımız ile münasebetleri üzerinde bilimsel çalışmalar yapılması gerekmektedir. Dolunay sırasında sinirleri gergin veya sinir krizi geçiren insanlarımızı rastlamadığımızı söyleyemeyiz.

Anadolu topraklarında yetişen, filizlenen birçok antik medeniyette kahinlerin önemli rol aldıkları ve bir çok krala ve savaşa yön verdiklerini, tarih bize bildirmektedir. Hattusas'da Hitit rahipleri, Didim-Apollo Mabedinde, yine rahiplerin kehânet şöhretleri, arkeoloji dünyasında bilinmektedir. O tarihte bile bu olaylar bir turizm hareketidir.

Orta Asya Türkleri, Hind fakirleri ve Selçuklular'ın da bu işlerle uğraşıldığı muhakkaktır.

Osmanlı Padişahlarının culûslarında, harp ilânında, ordunun hareketlerinde, sadrazamlara mühür verilmesinde, donanmamıza yeni gemilerin katılmasında, hep müneccimler uğurlu günleri tesbit etmeye çalışmışlar ve onların dedikleri günlerde adı geçen törenler veya savaşlar icra edilmiştir. Müneccimbaşı'dan uğurlu gün ve saati bekleyen bazı komutan ve padişahların, sırf bekleme, ani atak yapmama

sebebiyle bazı savaşları da kaybettiğimiz unutulmamalıdır. Aslında, Müneccimbaşların esas görevi, yıllık takvimi hazırlamaktır. Ancak sonları, konu çarpıtılarak, gelecekte haberalma, kehânet gibi işlere dönüşmüştür.

Sultan I. Abdülhâmid ise, müneccimlere inanmazdı. Hatta Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa'ya yazdığı bir Hatt-ı Hümayun'da; "**Hazret-i Fahri kâinat Efendimiz nücûmen bir mahalle hareket etmedi; El mütevekkil alâllah. Benim umurum Cenab-ı Hakka tefvizdir; nücûma tefviz değildir; Devlet-i aliyyede gerçi bu misillu umuru muazzamlar vakt-i muhtar ad-dolunagelmıştır**" demiştir.²

17. asırda yetişen ünlü Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin zayıçeleri çok meşhurdu ve tahminleri hep isabetli olmuş, bu yüzden de büyük şevretler kazanmıştı. Kendi talihine de sık bakan Müneccimbaşı Hüseyin Efendi, kendi katlini, daha önce maalesef tahmin edememiştir.

Kur'an-ı Kerim'in 12. suresi olan ve Elif, Lam, Ra. harfleriyle başlayan ve 111 âyet olan Yusuf Suresi'nde de bir gömlek konusu vardır. Hz. Yusuf'un gömleği, babası Hz. Ya'kub'a gönderildiğinde, Hz. Ya'kub'un gözlerinin açılması sonucunu verir. Surenin şifre harflerle başlaması, gömlek konusunun geçmesi, bu tür gömleklerin ortaya çıkması sonucunu getirdiği söylenebilir.

Bu tür gömleklerin birisi İstanbul Aziz Mahmud Hüdâî Hz.'lerinin türbesinde, bir diğeri Konya Mevlânâ Müzesi'nde bulunmaktadır.

Cem Sultan'ın, II. Selim'in ve Sultan II. Mustafa devrinde yaşayan Hasan Paşa'nın da bu tür birer gömleği vardır. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın gömleği Viyana'dadır.

Cem Sultan'ın gömleği 123 cm boyundadır. Nasr, İhlâs, Felâk, İmran, İbrahim, Şûra, Mâide, A'raf, Tevbe, Feth, Saf, Kamer Sureleri; Esmâ-i Hüsnâ; Ha-mim ayn-sin-Kaf ve çeşitli rakkam şifromenler, Allah'ın sıfatları, Cem Sultan - Hallede Allahu devletehü ve ebede memleketehü ibareleri yazılıdır.³

İkinci Sultan Selim'in gömleği ise; 1566/67 yıllarında Derviş Ahmed tarafından yapılmıştır. Ayete'l Kürsi, İnşirah suresi yazılıdır. Gömleğin arkasında, eteğin orta yerinde "**Derviş Ahmed, sene 974**" tarihi okun-

2. M. Zeki Pakalın, **Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü**, C.2, s. 619.

3. Orhan Şaik Gökyay, **Tılsımlı Gömlekler, Türk Folklor Araştırma Yıllığı 1976**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s. 101.

maktadır. Yakanın altında üçgen içindeki ibarenden II. Sultan Selim için yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴

Orhan Şaik Gökyay'ın Tılsımlı Gömlekler adlı makalesinden öğrendiğimize göre, Kur'an-ı Kerim'in 114 suresinden 55'i bu gömleklerde geçmektedir. Bunlar sırası ile; Fâtiha, Bakara, Âl-i İmran, Nisâ, Mâide, En'âm, A'raf, Enfâl, Tevbe, Yûnus, Yûsuf, İbrâhîm, Hicr, Nahl, İsrâ, Kehf, Meryem, Tâhâ, Mû'min'un, Kasas, Ahzâb, Fatır, Yâsin, Saffat, Sad, Zümer, Mûmin Fussilet, Şûrâ (Ha-Mim-Ayn-Sin-Kaf), Zâriyât, Kâmer, Rahmân, Vakıa, Hadid, Mûmtehine, Saf, Mülk, Kalem, Burûc, İnşirah, Kadr, Zilzâl, Asr, Hûmeze, Fil, Kureyş, Kevser, Kâfirun, Nasr, İhlas, Felâk, Nas sureleridir. Bunların dışında genellikle Ayete'l-Kürsi mutlaka bulunmaktadır. Ayrıca sure başında geçen, ancak açıklanamayan harfler de mutlaka bulunur.

Gömleklerin birinin üzerindeki Arapça dualardan birinde "Allah'ım, senden sevgimi, muhabbetimi, kulun M-s-t-f-a (Mustafa)'nın gönlüne vermeni dilerim, nasıl vahyini sevgilin Muhammed S.A.'in kalbine ilham etmişsen.... Ruhumla Sultan M-s-t-f-a (Mustafa)'nın ruhunu uzlaştır. Allah Vedud, Muhit, Beduh, Ahiya, Şerahiya, Adonay, Asdot ve Şiday adlarının hürmetine ve lâ ilâhe illallah Muhammedün Resulullah hürmetine," denmektedir. Duâda geçen adların bir kaçı, Yahudi Tanrılarının adlarıdır. Duânın sonunda, bugün bizim için anlaşılamayan ya da, ancak erbabı tarafından açıklanabilecek işaretler vardır"⁵.

Beduh adı, Zuhal Gezegeninde yaşayan bir cinin adıdır.⁶ Bu ismin bazı şifrelerle yazılmasıyla, Beduh'un insanların yardımına geleceğine inanılır. Kur'an-ı Kerim'in 34/12-14. âyetlerinde Hz. Süleyman'ın cinleri çalıştırdığı yazılıdır. Mühr-ü Süleyman'ın kültürümüzde sık kullanılması'nın amacı da, cinlerin şerrinden, insanların kötülüklerinden emin olma, korunma, hayvanlara hükmetme inancı olduğu düşünülmektedir.

Türk kültürüne Mühr-ü Süleyman'ın girmesinde etken olan Neml suresidir. Neml suresi'nin 15-40. âyetlerinde: *And olsun ki, Davut ve Süleyman'a ilim verdik. İkisi "Bizim mü'min kullarının çoğundan üstün kılan Allah'a hamdolsun" dediler. /16/ Süleyman, Davud'a vartis oldu. Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi ve bize herşeyden bolca verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur" dedi. /17/ Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan müteşekkil olan ordusu toplandı. Hepsi toplu olarak gidiyorlardı. /18/ Sonunda karıncaların bulun-*

duğu bir vadiye geldiklerinde bir karınca: Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman'ın ordusu farkına varmadan sizi ezmesin" dedi. /19/ Süleyman, onun sözlerine hafifce güldü ve: "Rabbim! Bana ve ana babama verdiği nimetlere şükürde, hoşnud olacağın işi yapmakta beni muvaffak kıl. Rahmetinle beni iyi kullarının arasına koy" dedi. /20-21/ Süleyman kuşları araştırarak: "Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplarda mı? Bana apaçık delil getirmelidir; yoksa onu ya şiddetli bir azaba uğratarım, yâhut keserim" dedi. /22-26/ Çok geçmeden Hüdhüd gelip Süleyman'a: "Senin bilmediğim bir şeyi öğrendim. Sana Sebe'den gerçek bir haber getirdim.... /38/ Süleyman: "Ey cemâat! Bana teslim olmalarından önce, hanginiz o kraliçenin tahtını yanıma getirebilir? dedi. 39/ Cinlerden bir ifrit: " Sen yerinden kalkmadan önce sana onu getiririm, emnim ki buna gücüm yeter" dedi. 40/ Kitabın bilgisine sahip olan biri! "Gözünü açıp kapamadan ben sana onu getiririm" dedi. Süleyman, tahtı yanına yerleşivermiş görünce: "Bu, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınayan Rabbimin lütfundadır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur; fakat nankörlük eden bilsin ki, rabbim Müstagnidir, kerem sahibidir" dedi.....

Kur'an-ı Kerim'de zikredilen ve yukarıda belirtilen âyetlere göre Hz. Süleyman; kuşlara, hayvanlara, insanlara ve cin (?) taifesine hükmeder, onları çalıştırır. Allah'ın Hz. Süleyman'a verdiği insanüstü -metafizik bir kuvvete, ilme haizdir. Bazı müfessirlere göre de; bu güç-kuvvet, O'na iç içe ters olarak girmiş iki üçgen şeklinde olan ve Hz. Süleyman'ın imzası yerine geçen, Hazret-i Süleyman'ı temsil eden Mühr-ü Süleyman'dan gelir. Bu sembol daire ve çarkı felek motifleri gibi Tanrıyı temsil eden, Tanrı anlamına gelen bir nevî tılsımdır.

Mühr-ü Süleyman; Anadolu'da bu sebeble tabiat üstü bir kuvvete sahip olma arzu ve isteği ile kuvvet ve kudretin, tılsımın, yani şer güçlerden korunma sembolü olduğu kanaatine varılmış ve Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar zamanında, Türk kültüründe bol miktarda kullanılmıştır.

4. Orhan Şaik Gökyay, a.g.e. s. 100

5. Orhan Şaik Gökyay, Tılsımlı Gömlekler, Türk Folklor Araştırma Yılığ, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s.97; Şifre rakamlar için Bkz. Mustafa Iloğlu, Gizli İlimler Hazinesi, C. 1, İstanbul, 1971, s. 11-20. Ebcet hesabına göre; eski Türkçede her harfin karşılığında bir rakam vardır. Vefk ilmi ise, sayılarla şifre olarak ifade edilen harfler, kelimeler ve âyetlerdir. Bismillâhîrrâhmanîrrahîm ismi âzamı 19 ve 786 dir.

6. Orhan Şaik Gökyay, a.g.e., s. 99

Bu sebeble Mühr-ü Süleyman, Türk kültür ve medeniyetinde çok sık görülen semboller arasındadır. Asırlardan beri, abidelerimizin duvarlarında, çinide, seramikte, mutfak eşyalarımız olan tepside, tabakta, çeşmeleri-mizde, şadırvanlarımızda, camilerimizde, ahşap kapı kanatlarında, sikkelerimizde, yüzüklerde ve hatta mezartaşlarında her an göze çarpabilir.

Mühr-ü Süleyman edebiyatımıza dahi girmiştir. Bir şairimiz şöyle diyor:

Etrafa saldı şa'sasın kuşe kuşe mihr

Oldu ufukta Mühr-i Süleyman gibi âyan.

Mühr-ü Süleyman; Edirne, II. Beyazıd külliyesi Şifahaneye bakan avlunun giriş portalinde tavanda; yine Edirne'nin ilk mezarlığında; Bursa, Şehzadeler türbelerinden II. Beyazıd'ın oğlu Şehzade Ahmed'in Türbesi altında; İstanbul, Süleymaniye Camii revaklarında; İstanbul, Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi revaklarında; İstanbul Vakıf Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi avlusundaki şadırvan, lâhid, mezartaşında; İstanbul-Üsküdar Gülnuş Emetullah Yeni Valde Camii batı avlu giriş portalı kemeri üzerinde; İstanbul Piyale Paşa Türbesi Mezartaşında; İstanbul Aya İrini pandantiflerinde; Yugoslavya-Saraybosna şehri Kadiri Tekkesi Cephesinde; Ankara, Etnografya Müzesi'nde bulunan bazı kapı kanatlarında; Yine aynı müzede bulunan ve Meragalı Abdurrahman tarafından tezhiplenen XIV. yüzyıl Kur'an cüzlerinde; camilerde minber kenarlarında, İstanbul-Üsküdar, Ayazma Camii, Minberin üst sol yan yüzünde; Kırşehir Ahi Evran-ı Veli Camii'nde; Konya Sahip Ata Camii mihrapta; Karatay Medresesi duvar çinilerinden altın yıldızlı bölümde; Malatya Ulu Camii kubbe göbeğinde; Kula Kurşunlu Camii, içteki kasnak süslemelerinde rozet-madalyon içinde; Konya Sırçalı Medrese portalı geometrik geçmeler içinde; Hacibektaş, Hacibektaş külliyesi 1897 tarihinden önce yaptırılan Feyzi Baba Çeşmesi'nde kitabe ile lüleler arasında; İzmir'de Çakalloğlu Hanı girişi solundaki Gafarzâde Sebili'nde; Söke İlyas Bey Mescidi'nde; Ahlat Mezartaşları'nda; eski bakır sini ve maşrapalarda; Barbaros Hayreddin Paşa'nın Sancağı'nda; Rufai, Mevlevî ve Bektaşî tarikat bayraklarında; silahlarda; barutluklarda, teber baltalarında; çakmalı tüfeklerin çakmak demiri arkasında, kolçaklarda; Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Fatih Sultan Mehmed'in elbisesinde Kemha adı verilen kumaşta; Kur'an-ı Kerim mahfazalarında; Kur'an-ı Kerim ayetleri arasındaki noktalarda; Vakfiyelerde yine nokta olarak; Çelebi Sultan Mehmed'in bir; Fatih Sultan Mehmed'in dört; Sultan II.

Beyazıd'ın dört; Kanunî Sultan Süleyman'ın bir; Sultan III. Murad'ın bir; Sultan II. Mahmud'un üç cins parasında motif olarak Mühr-ü Süleyman kullanılmıştır.⁷

Bunlardan ayrı olarak Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde, muhtelif tarihlerde basılan nakışlı Osmanlı Mangırları'nda Mühr-ü Süleyman'ın bol miktarda görmekteyiz.

İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde bulunan iki tılsımlı gömlek, Şile bezine benzeyen, patiskamsı pamuklu bir kumaştan yapılmıştır. Çok ince yazı yazılması için, kumaşın yüzeyi hafif aharlanmıştır. Yazılar, kırmızı, siyah olup şekiller sarı yaldızdır.

İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde bulunan 1743 envanter numaralı tılsımlı gömlek 100x77 cm ebadındadır. Kur'an-ı Kerim'den ayetler, melek isimleri, dualar ve şifromen rakamlar bulunmaktadır. Gömlek kısa kolludur. Her iki kolun ön ve arka yüzü 10x10 adet olmak üzere yazı ile karelere ayrılmıştır.

Ortadan yırtmaçlı olan gömleğin her iki tarafı karşılıklı simetriktir. Aynı motif ve yazılar kullanılmıştır. Omuz hizasında sağ tarafta "*la tahaf inneke entel a'la*"; sol tarafta "*la tahaf... minel kaumız zalimın*" ibaresi kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Boyun hizasında karşılıklı iki akrep yer almakta ve akrep yanlarında dört büyük melek olan Azrail, İsrail, Mikail, Cebrail'in adı yer almaktadır. Ön orta yırtmacın yanlarında dört daire yer alır. Her daire, iç içe geçmiş 5 daireden müteşekkildir. Daireler 19 dilime bölünmüş olup, 19 bismelenin sayısal değerini ifade etmektedir. Dairelerin dış çevrelerini Ayete'l-Kürsi çevirir. Bunların içinde ise Arap harfleri ile muhtelif yazılar yer almaktadır. Dairelerin yanlarında ise, çeşitli meleklerin ve henüz tam çözemediğimiz cin-perilerin (?) adları yer alır?

Şöyle ki; sol yakada; Dabi Şem'un, Ganem, Hezeil, Mesdağ, Omil(?). Semit, Sâlifgalak.; sağ yakada; Mihâil, Vağlail, Revfâil, Sevrâil, Gavrâil, Şevrâil, Şelşâil.

Bu isimler bize gösteriyor ki, tılsım geleceği, İsrailoğullarından Araplara ve dolayısıyla İslamiyet'e geçmiştir. Aslında tılsım, İslamiyette kesinlikle yasaklanmıştır.

Göğüs kafeslerinin orta sağ ve solunda sarı yaldızla yapılmış karşılıklı iki ayak izi bulunmaktadır. Ayak izlerinin üzerinde ise, yine

7. Sadi Bayram, Türk Kültüründe Mühr-ü Süleyman, **Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Semineri**, 8-10 Nisan 1991, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Seminere sunulan bildiri.

karşılıklı Hz. Ali'nin kılıcı olan Zülfikâr işlenmiştir. Dairelerin dışında beni İsrail kavminin melekleri olan Harut, Marut, Şurail, Rafail, Azrail'in isimleri yer almıştır.

Ensedden dönerek gelen, ve orta yırtmaçda, gömleğin iki tarafını çevreleyen yazı şeridi vardır. Solda, Yâsin; sağda 48. sure olan Fetih Suresi'nden bölümler yer alır.

Birinci gömleğin arka yüzünde ise; ensede üç şerit halinde yazı şeridi, yanlarda daireler ve ensenin sağ ve solunda yine sarı yaldızla resimlenmiş akrep, Zülfikâr kılıcı bulunmaktadır. Bunların altında birer küçük daire olup, daireler altıgenlere yazı şeritleri ile ayrılmıştır. Bunların altında 5x5 bir kare, onun altında ise, daire içinde 4x4 bir kare yer alır. Dairenin yaylarında ise, sırası ile Cebrâil, Azrail, İsrâfil, Mikâil adlı meleklerin adı bulunmaktadır.

Bu motiflerin tam ortasında, yani sırt kısmının tam ortasında büyük bir dairenin iç kenarında çember içinde "Ayete'l-Kürsi"nin tam metni yer alır. Daire içinde yine 10x10'luk kareler yazı ile teşekkül ettirilmiş, karelerin daire kenarlarındaki yaylarda ise, Arapça olarak "Onları yedirdi, korkudan emin etti - Allah seninle beraber Ya Muhammed" ibaresi yer almaktadır.

Bu büyük dairenin altında, 3x3, 4x4, 3x3 kareler yer alır. İçinde vefk rakamları bulunmaktadır.

Üstte sağda ve solda Mühr-ü Süleyman motifi içinde çeşitli vefkler yer almaktadır.

İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde bulunan 162x100 cm ebadındaki 1741 envanter numaralı İkinci gömlekte, yazılar çok daha girift olup, gömleğin bütün yüzeyini kaplamaktadır. Kısa olan kollar yine, 7 dikey yazı şeridine bölünmüş olup, bunlar da kendi aralarında yazı ile baklava dilimlerine bölünmüştür.

Sağ yarım kol üzerinde, Ashâb-ı Kiram'ın isimleri bulunur. 10x10 = 100 kareye ayrılmıştır. Misal olarak bir sırası şöyledir: Saaad bin Süheyl, Saad bin Said, Saad bin Ubeyde, Saad bin Zeyd el-muhacirîn, Saad bin Re..., Saad bin Sait, Saad bin Sehl, Seleme binti Seleme Sabit.

Sol kol üzerinde ise, yine 10x10= 100 kare ve kareler içinde Peygamber Efendimizin sıfatları ve Esmâ-i Hüsnâ, yani Allah'ın 99 ismi bir sıra yazı ile ve bir sıra rakkam ile yer almaktadır. El-Halim, el-Reşid, Halilullâh, Seyfulah, Rahmetullah, Habibullah, Kelimullah, Resulullah, Sahibu Mirâç, Sahib-u gabe garreyn

(Miraca giden peygamber anlamında), Hafız, Settar, Mugîz, Gavî, Azîm, Zül-Celâl ve'l ikrâm, Mecîd, Lâtif, Ahmed, Muhammed, Mahmud, Mustafa gibi...Göğüs kısmı ana şema olarak dörde ayrılmış olup, omuz kısmında 16 satırlık bir yazı bulunmaktadır. Fetih suresi ve Yâsin suresi yer alır. Onun altı yine karelenmiş, altında ise yine cetveller yapılarak daha alta yazı ile baklava dilimleri andırılmıştır.

Gömlek, baş kısımdan geçirilmekte olup, yaka kısmı sarı yaldız ve çok ince yazı şeritleri ile bölümlere ayrılmıştır. Boyundan aşağıya 4 bölüm vardır.Fetih ve Yasin sûreleri yer alır.

Boyunda sol tarafta, sırma düğme bulunmakta olup, ucunda kırmızı mercan vardır.

Bu gömleklerin yanında beyaz bir takke bulunmakta olup, 1744 envanter numarası ile Müzeye kaydedilmiştir. Takkenin yarı çapı 16 cm dir. Üzerinde siyah ve kırmızı mürekkeple Allah'ın sıfatları yazılıdır.

İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde 41x29 cm ebadında, tılsımlı gömlek kumaşına benzer beyaz renkli bir kumaş parçası daha vardır. Solda belinde Zülfikâr olan Hz. Ali, 80x35 mm. ebadında minyatür tarzı resmedilmiştir. Zülfikâr'ın boyu 60 mm dir. Sağında ise, üç parça yazı şeridi vardır. Aşere-i mübeşerenin adları yazılıdır. Yazı araları yaldızlanmıştır. Sağda ise, nikaplı Hz. Muhammed Mustafa'nın oturur vaziyette resmi işlenmiştir. 85x55 mm ebadındadır.

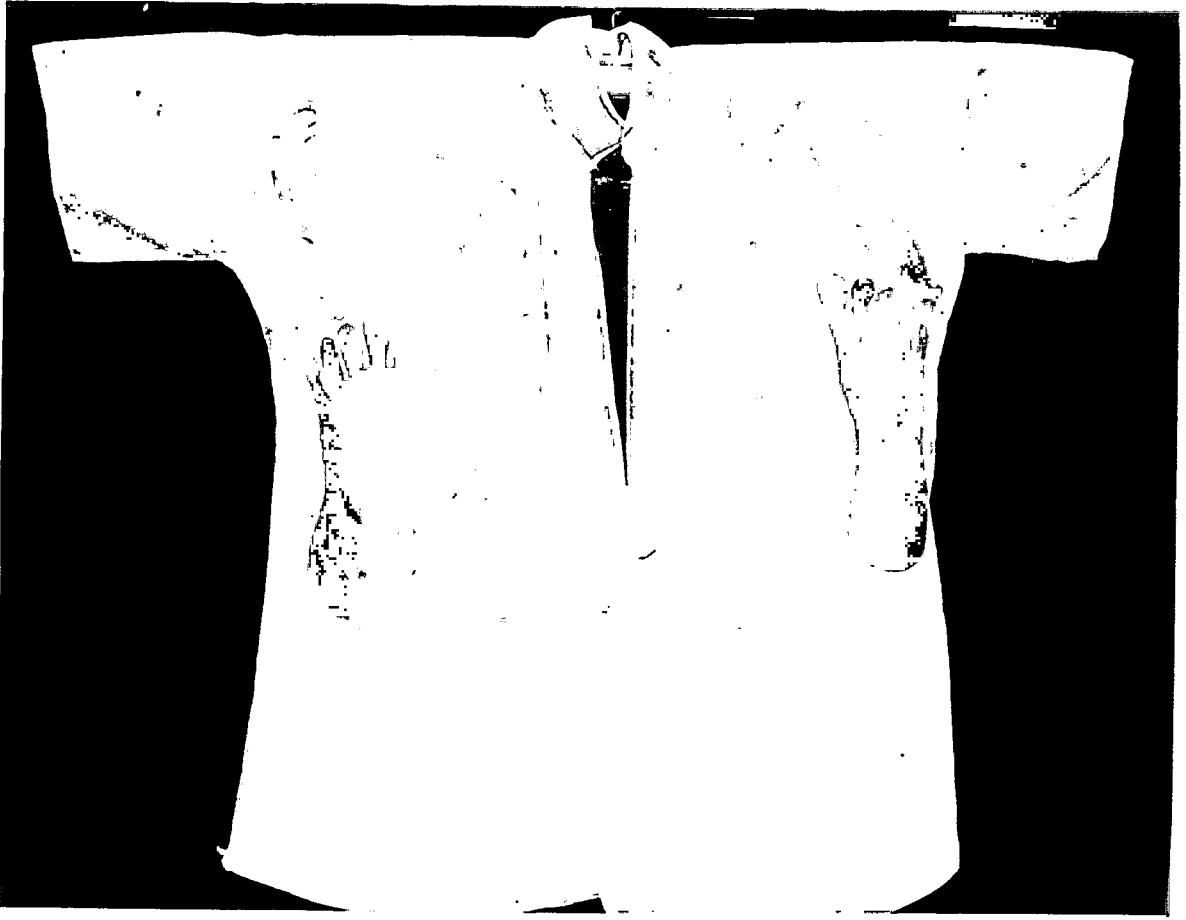
Bunların altında ortada Hz. Hasan-Hüseyn, 62x52 mm ebadında birinin elinde kitap ile tasvir edilmiştir. Resimlerde çeşitli renkler kullanılmış olup, minyatür havası verilmiştir. Alta ve sağda ve solda yazı blokları vardır. Yazı blokları sonunda; bu konular ile uğraşanlardan edindiğimiz bilgilere göre, iyi ve kötü huylu cinleri bağlayan, Mühr-ü Süleyman'ı remzeden ortada ve yukarıda solda iki şifromen yer alır. En alta ise, boydan boya 6 satır halinde Arapça dua ve ibareler bulunmaktadır. Satır araları yaldızla doldurulmuştur.

Bu tür gömlekler; her türlü kötülüklerden korunma ve tabiat üstü güçlere sahip olma arzu ve ihtiyacı sebebiyle yapılmış, etnografik değeri olan, halk inanışını gösteren, o devrin yarı şifahî edebiyatını, hattını, resim sanatını bize yansıtan bir eserdir. Resim sanatı bakımından da başarılı bir eski eserdir.

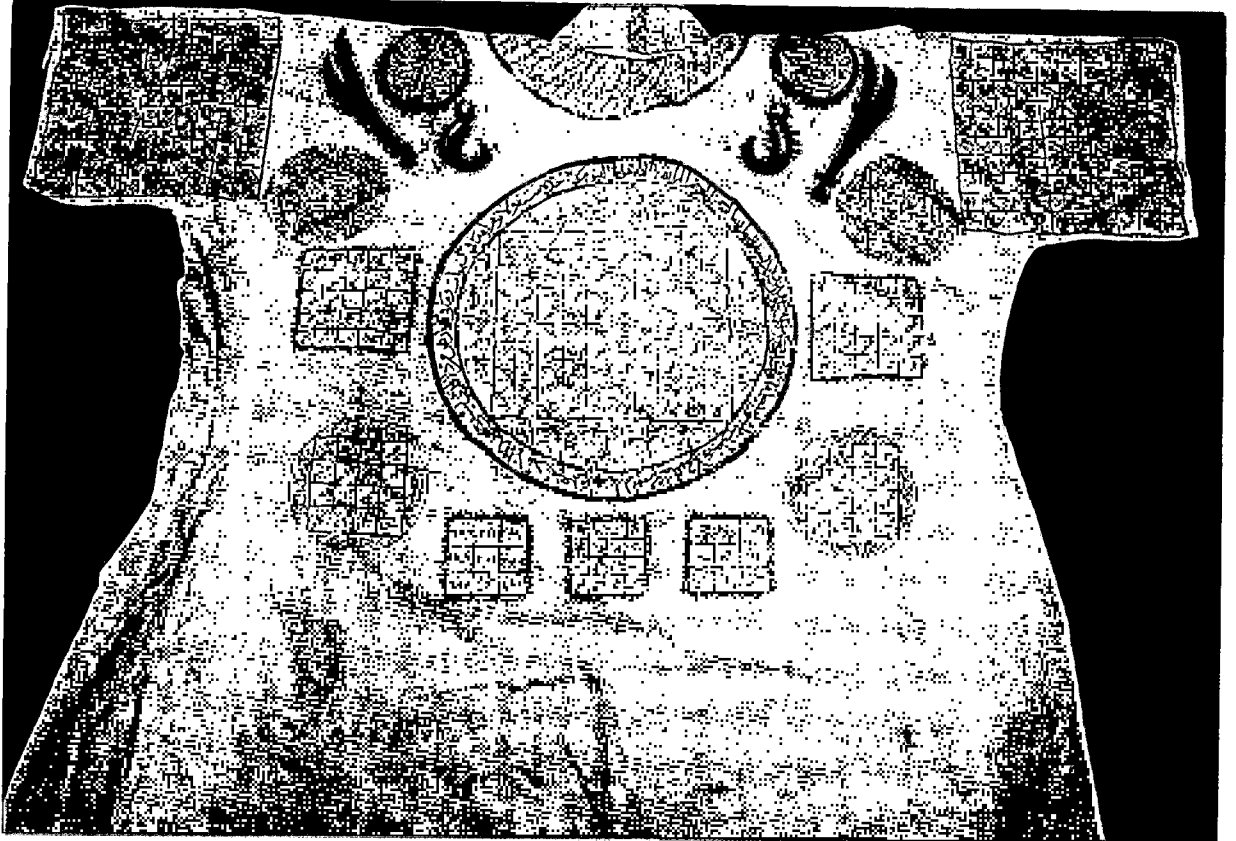
Bazı müneccimler ve o devrin halk he

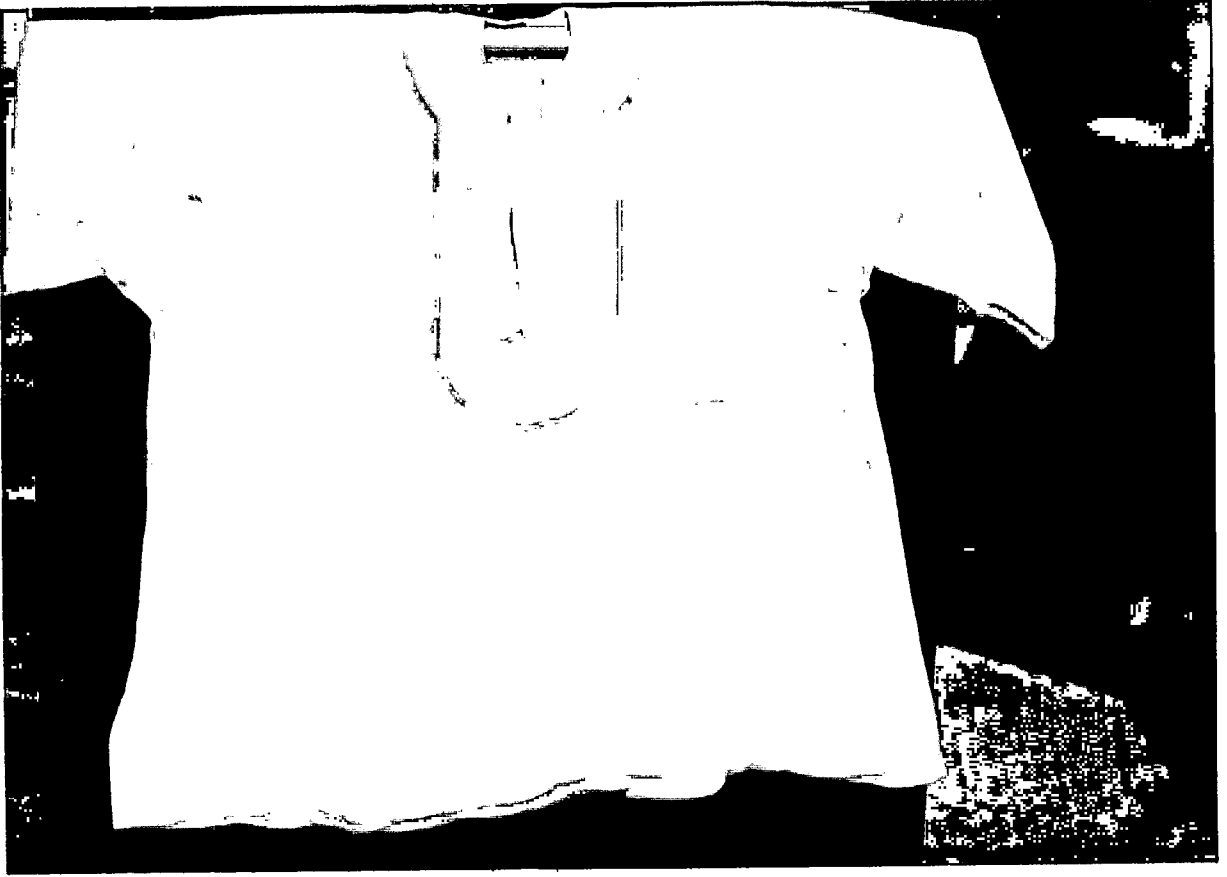
kimleri⁸; üzeri yazılı bu tür gömleklere akıl hastalarına da giydirirler ve şifa umarlardı. Akrep sokmasına ve savaşlarda kişilerin zırhla korunması, kötülüklerden uzaklaşması, psikolojik olarak giyenlere moral vermesi tabiat üstü güçlere sahip olma arzu ve isteği açısından da bu tür kültür inanç ve geleneklerimiz incelenmelidir.

8. Geçtiğimiz asırlardan günümüze intikal eden ve kanunlarımız tarafından kesinlikle yasaklanan, bir nevi halk hekimliği adı verilen ve telkinle tedavi yolunu izleyen büyü, bizim konumuzun dışındadır. Biz bu yazımızla; Müzemizde bulunan, etnografik değeri olan bir eski eseri tanıtmaya ve bu konuda kısa bilgi vermeye gayret ettik. Bu konudaki eski İslâmî gelenekler için Bkz; Mustafa Iloğlu, **Gizli İlimler Hazinesi**, C.1-8, İstanbul, 1971-80; İsmet Zeki Eyuboğlu, **Anadolu Büyüleri**, İstanbul, 1987; Son Çare Büyü, **Tempo Dergisi**, Yıl 4, S. 14, 31 Mart-6 Nisan 1991, İstanbul, 1991, s. 24-29

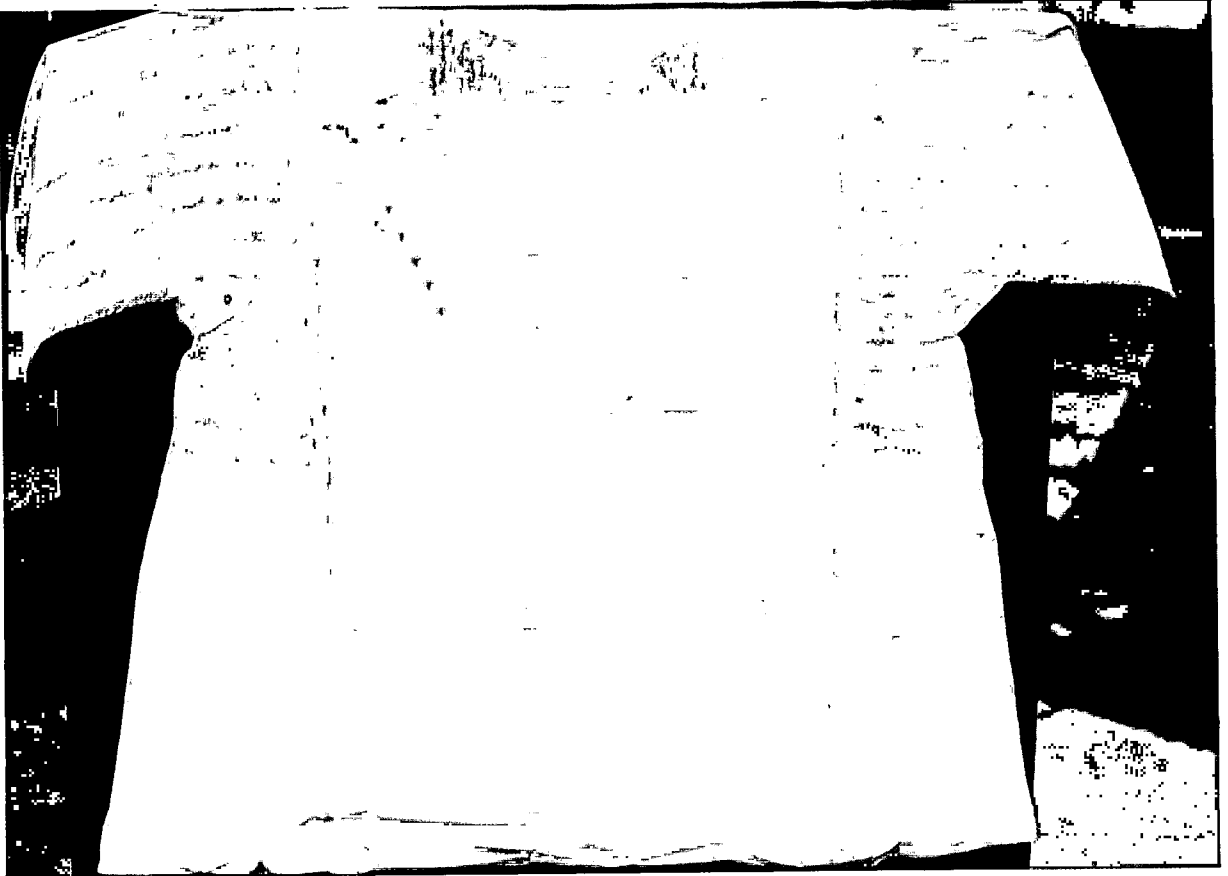

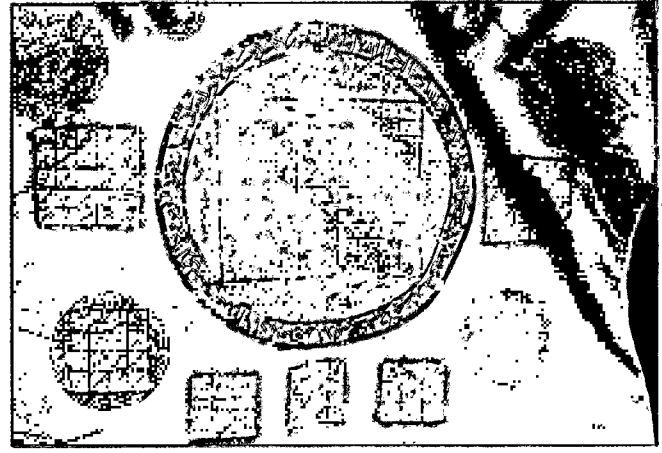
Resim 1-2: İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde Bulunan 1743 Envanter Numaralı Gömleğin Üstte Önyüzü Altta İse Arka Yüzü Görülüyor.

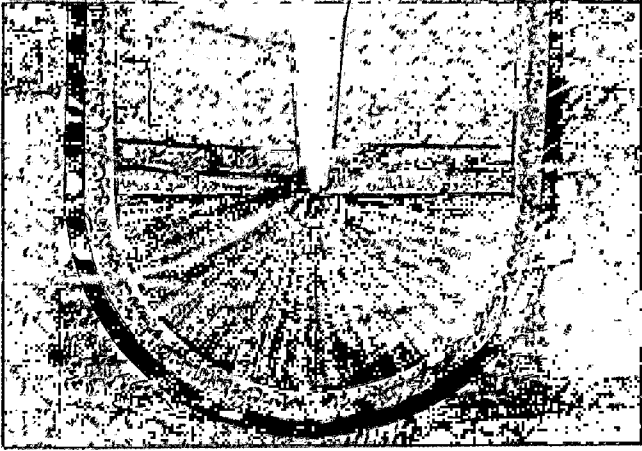

Resim 3-4: İstanbul Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde Bulunan 1741 Envanter Numaralı Gömleğin Üstte Önyüzü Altta İse Arka Yüzü Görülüyor.

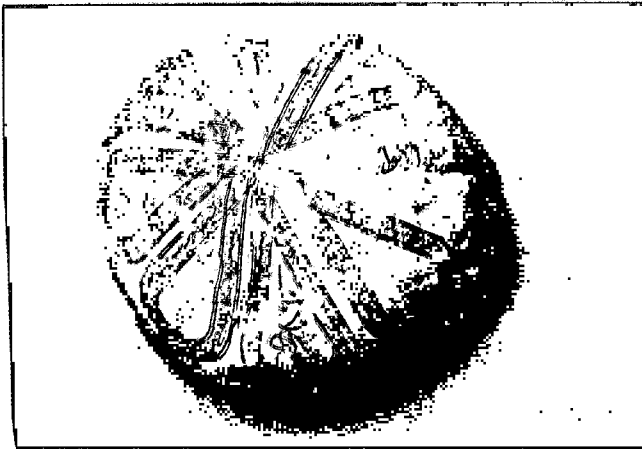

Resim 5-6: 1743 Envatner Numaralı Gümleğın Arka Yüzünden İki Detay.

Resim 7-8: 1741 Envanter Numaralı Gümleğın Ön Orta Yırtnacı ile Kolundan Bir Detay.

Resim 9-10: 1744 Envanter Numaralı Tılsımlı Gümlekle Müzeze Gelen Tekkenin Üsten ve Yandan Görüntüsü.

ESKİHISAR'DAKİ TÜRK DEVİRİ YAPILARI¹

Yrd. Doç. Dr. Ali BAŞ

Muğla ili Yatağan ilçesine bağlı olan ve Yatağan-Milas karayolunun yedinci kilometresinde bulunan Eskişehir Köyü'nde -antik Stratonikeia kenti- antik dönem yapıların yanısıra, Türk dönemine ait bazı mimari eserler de bulunmaktadır. Bunlar arasında eski köy meydanı yakınında bulunan Şaban Ağa Camii ile bir hamam ve 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başlarında inşa edilen bir kaç ev bilhassa dikkati çeken yapılardır (Çizim 1). Hilair'den alınan gravürlerde Eskişehir'deki bazı yapılar görülmektedir. Bu gravürlerde kubbeli bir cami ile Bouleuterion yakınındaki bazı evler dikkat çekmektedir (Resim: 1,2)². Bu gravürlerdeki kubbeli cami ve evler günümüzde mevcut değildir.

M.Ö. 3. yüzyılda kurulan ve günümüze kadar kesintisiz olarak iskân edildiği sanılan Eskişehir Köyü'nün ilk devir Türk dönemine ait olan tarihi henüz aydınlanmış değildir. M.S. 11. yüzyıl sonlarında başlayan Anadolu'nun fethiyle birlikte ilk Türk uç beylerinin güneybatı Anadolu bölgesine kadar geldikleri bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan beyliklerden biri olan Menteşeoğulları, Muğla yöresini ellerinde bulundurdıklarından, Eskişehir Köyü'nün de bu beyliğin toprakları içerisinde kalmış olması gerekir. Evliya Çelebi Eskişehir Köyü'nün Menteşeoğlu Ahmed Gazi tarafından 1354 senesinde Cenevizlilerden alındığını belirtir³. Buna mukabil İ.H. Uzunçarşılı, Menteşeoğlu İbrahim Bey'in ölümünden sonra (1358 ?), kardeşler arasında başlayan hükümdarlık mücadelesinde Eskişehir'in bu tarihlerde Ahmet Gazi'nin kardeşlerinden ele geçirmiş olabileceğini ifade etmektedir⁴. K.Ekrem Uykucu da bu mücadelenin Mehmed ve Ahmed Gazi

arasında geçtiğini söylemektedir.⁵ Buna göre Eskişehir'in 14. yüzyıl ortalarından önce Türk hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Menteşeoğullarının 1425 senesinde yıkılmasından sonra bölge Osmanlıların eline geçmiştir.

Şimdi Türk devrinden kalan eserleri sırasıyla inceleyelim:

ŞABAN AĞA CAMİİ

Köy meydanının batısında ve hamamın yakınında bulunan cami banisinin adından dolayı Şaban Ağa Camii olarak adlandırılmaktadır. Kitabesine göre eser H. 1293 (M. 1876) senesinde yeniden inşa edilmiştir. Bir çok tamirat geçirmiş olmasına rağmen, günümüze kadar sağlam olarak gelebilmiştir.

Evliya Çelebi Eskişehir'de biri Menteşeoğlu Sultan Ahmed tarafından inşa ettirilen Kuru Camii olmak üzere iki cami olduğunu belirtir. Bunlardan aşağı çarşıda Sultan Camii diye adlandırılan yapıyı şöyle tarif eder: "Bu

1. Stratonikeia antik kentinde 1977 senesinden beri Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında yürütülen kazı çalışmaları halen devam etmektedir. İlk seneler öğrenci olarak katıldığım kazı çalışmalarına 1982 sezonunda Araştırma Görevlisi olarak iştirak ettim ve köydeki Türk devri yapılarını incelemeye başladım. Burada, bu çalışmanın yayınlanmasına mücade eden sayın Prof. Dr. Yusuf Boysal ile birlikte yer alan kitabeleri okuyan ve tercüme eden sayın Doç. Dr. Mikâil Bayram ve Arş. Gör. Alaeddin Aköz'e teşekkür ederim.
2. Chaiseul Gouffier, Voyage Pittoresque de la Grece, Tome I, Paris MDCCCLXXXII, s. 134-140.
3. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Üçdal Neşriyat), C. 9, İstanbul 1985, s. 89
4. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Menteşeoğulları Maddesi", İslâm Ansiklopedisi, C.VII, s. 726.
5. K.Ekrem Uykucu, Muğla Tarihi (Coğrafyası ve Sosyal Yapısı), İstanbul 1968, s. 88.

*caminin dış solunda iki değirmen çevirir lezzetli su vardır. Caminin dış sofalarında mermer sütunlar üzerine kubbeler vardır*⁶. Muhtemelen altından su kanalı geçen Şaban Ağa Camii, Evliya Çelebi'nin bahsettiği Sultan Camii'nin temelleri üzerine yeniden inşa edilmiştir.⁷ Hilair'in gravüründe de bugünkü Şaban Ağa Camii'nin bulunduğu yerde üzeri kubbe ile örtülü ve tek şerefeli bir minaresi olan cami görülmektedir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği diğer cami bugün mevcut değildir.

Cami dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Çizim 2). Harim ise 14.80x14.80 m. ebadındadır. Duvarları moloz taş ve devşirme mermer parçalar ile inşa edilmiş olup, üzeri sıvanmıştır (Resim 3). Üst örtüsü kiremit kaplı kırma çatıdır. Metal minaresi cümle kapısının hizasında çatıdan itibaren yükselmektedir. Minareye çıkış mahfilden sağlanmıştır.

Caminin kuzeye açılan girişinde sekiz ahşap sütunla desteklenmiş, ahşap tavanlı bir revak şeklinde son cemaat mahalli bulunmaktadır. Cümle kapısının eksenine rastlayan orta kısım bağdadi duvarlarla yükseltilerek, yan bölümlerin çatısından ayrı bir beşik çatı ile örtülmüştür. Tavanı destekleyen ahşap sütunların aralarındaki bağdadi kemerler ve orta bölümün örtü biçimi caminin dış mimarisine değişik bir görünüş kazandırmıştır (Resim 4). Revak sütunlarının arası alçak bir duvarla kapatılmış olup, son cemaat mahalline cümle kapısı eksenindeki kapı boşluğundan girilmektedir. Son cemaat mahallinin batı duvarı tavana kadar örülmüş, altından su kanalı geçtiğinden doğu taraftaki bir bölüm ise açık bırakılmıştır. Son cemaat mahallinde, ortadaki cümle kapısının iki yanında simetrik biçimde yerleştirilmiş dört büyük alt ve iki küçük üst pencere mevcuttur. Üstteki pencerelerin son cemaat mahallinin tavan kaplamasıyla yarıya kadar kapatılması, bu bölümün sonradan tamir edildiğini göstermektedir.

Harime kuzey duvarın ortasında yer alan ve önünde iki basamaklı bir merdiveni bulunan yarım daire kemerli kapıdan girilmektedir. Kapının üst kısmında, yine harimle irtibatlı olan yarım daire planlı bir mükebbire bulunmaktadır. Cümle kapısının etrafını duvardan 10 cm. çıkıntı yapan ve 20 cm. genişliğinde olan mermer bir silme çerçevelemektedir. Harime bir basamakla inilmektedir. Harimin kuzeyinde boydan boya uzanan fevkani bir ahşap mahfil vardır. Ortada bulunan ve 175 cm. genişliğinde olan geçiş kısmının iki yanında tabandan 10 cm. yükseltilmiş ve önünde ahşap çıtalarla oluşturulmuş korkuluklar bulunan maksureler vardır (Resim 5). Mahfile harimin

kuzeydoğu köşesinden ahşap basamaklı merdivenle çıkarılır. Mahfil döşemesinin oturtulduğu ve basık ahşap-kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar yukarıda tavan kaplamasına kadar devam ettirilmiş, bunların araları hem alttaki maksureler hizasında, hem de mahfil katında oyma ahşap korkuluklarla kaplanmıştır. Üstte, kapı eksenine rastlayan orta açıklıkta yarım daire şeklinde bir çıkma bulunmaktadır.

Güney duvarının ortasında bulunan mihrap yarım daire şeklinde düzenlenmiştir. 45 cm. derinliğindeki mihrap nişi, duvardan 9 cm. lik bir çıkıntı yapan ve 26 cm. genişliğinde olan bir silme ile çerçevelemiştir. Mihrabın kitabelik kısmına metal üzerine yazılan bir ayet monte edilmiştir. Sade görünüşlü minber devşirme antik mermer bloklarla yapılmıştır.

Caminin içerisi dört duvarda yer alan 16 pencere ile aydınlatılmıştır. Ayrıca doğu, batı ve güney duvarların üst kısımlarında ikişer adet yuvarlak pencere ile, kuzey duvarın üst kısmında dikdörtgen iki pencere daha bulunmaktadır.

Caminin tavanı alttan kaplamalıdır. Harimin ortasında bulunan ve 33x33 cm. ebadındaki iki ahşap ayakla desteklenen üst örtü, 75 cm. kalınlığındaki beden duvarlarına oturmuştur. Ayrıca mahfilin önünde bulunan 18x18 cm. ebadındaki on adet ahşap sütun da taşımaya yardımcı olan elemanlardır.

Caminin yeniden inşa edildiğini gösteren kitabesi cümle kapısının üst kısmında ve hemen sağda bulunmaktadır (Resim 6). Yaklaşık 35x35 cm. ebadındaki kitabenin metni şöyledir:

هذا توفيقني احسانه ابراهيم بنده سين حقا
 ..... طوطوب سيمين ابرانا
 وجوه قريدين الهالي عون باريله خدا
 نه رعنا ايدير برجامع يكندمه اصيل
 رحيمه تاريخين ريزالون بر صرع اتى
 نه رعنا ايدير تعمير برجامع اننا
 بنياد و اجار ايدن شعبه رعنا
 مقام اولسوه جنت اعلا
 سنه ١٢٦٣

6. Evliya Çelebi Seyahathanesi (Üçdal Neşriyat), C. 9, İstanbul 1985, s. 89.
7. Caminin bir bölümün altından su kanalı geçmektedir. Bu kanalın üstü beşik tonozla örtülü olup, erken bir tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Tercümesi:

Allah kuluna yardım lütfünde bulununca gerçekten ..... tutup ona gümüş ediversin.

Köy halkı tarafından Allah'ın yardımıyla bu camiyi ne güzel yeniden ihya ettiler.

Rahim şu gelecek mısra ile onun tarihini remz etsin. Bu camii inşa ederek ne güzel tamir ettiler.

Bina eden ve yapan Şaban Rana'nın makamı yüce cennet olsun.

Sene 1293

Bu kitabeden caminin H. 1293 (M. 1876) senesinde Şaban adlı bir şahıs tarafından yeniden inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

Son cemaat mahallinde ve cümle kapısının solunda, câminin bânisine ait olduğu söylenen 190x81 cm. ebadında mermerden bir sanduka bulunmaktadır. Sandukanın üzerinde herhangi bir yazı olmadığından, bu mezarın gerçekten câminin bânisine ait olup olmadığı hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz.

HAMAM

Eski köy meydanının batısında ve Şaban Ağa Camii'nin yanında bulunan hamam halk arasında Selçuk Hamamı olarak adlandırılmaktadır. Hamamın bugün genellikle duvarları ayakta kalmış, tonozlu bir mekânı hariç diğer kısımlarının üst örtüsü tamamen, bazı mekânların duvarları da kısmen veya tamamen yıkılmıştır (Resim 7). Eskişehir'de 1982 kazı sezonu sırasında bir kaç gün yapının içinde ve etrafında temizlik ve sondaj çalışmaları yapma fırsatı bulduk. Fakat kısa süren bu çalışmalar sırasında hamamın her tarafını açığa çıkarmamız mümkün olmadı.

Çalışmalarımıza önce yapının içerisine girmeyi engelleyen bitki ve ağaçları temizleyerek başladık. Kuzeyde bulunan 3 nolu mekânın (Çizim 3) zemini sonradan betonla kaplanmış olduğu için, biz güneydeki 5 nolu kubbeli mekânda zemine inmeye çalıştık. Yüzeyletiğimiz temizledikten sonra, mekânın bir bölümünde sondaja başladık. Sondaj sırasında bol miktarda moloz taş, tuğla ve kireç parçaları ortaya çıktı. Zeminde herhangi bir kalıntıya rastlayamadığımızdan, buranın döşemesi hakkında kesin bir fikir edinmek mümkün olmadı. Biz zeminin de duvarlar gibi horasan harcı ile kaplı olduğunu tahmin etmekteyiz. Buradaki çalışmayı bitirdikten sonra, kuzeydeki kubbeli kısım ile irtibatlı olan 2

nolu tonozlu mekânın güney tarafında 1 m² ebadındaki bir alanda zemine indik. Burasının da 5 nolu bölümün zemini gibi olduğunu tespit ettik.

Daha sonra hamamın bugün ayakta kalmış olan batı duvarından ileriye doğru çıkıntı yapan kuzey ve güney duvarlarının devamını bulmak için 1 nolu mekânın güney duvarı uzantısında kazı yaptık. Burada yaptığımız çalışma sırasında duvarın batıya doğru devam ettiğini tespit ettik. Fakat hamamın batısında bugün bir ev bulunduğundan, buradaki çalışmayı devam ettiremedik. Bu kısımda iki adet sırlı seramik parçası bulduk (Resim 8).

Son olarak hamamın güneydoğu köşesinde yer alan ve batı duvarı hariç, diğer kısımları tamamen yıkılmış olan 6 nolu tonozlu mekânda araştırma yaptık. Buradaki çalışmalarımız sonucunda mekânın doğu duvarında dışarı ile irtibatlı bir açıklığın bulunduğunu tespit ettik. Bu bölüm bir pencere ile sıcaklık kısmıyla irtibatlandırılmıştır.

Hamam, güneydoğu köşedeki boşluğu dikkate almadığımız takdirde dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan hamamın inşa malzemesi moloz taş ve yer yer bu taşlar arasına yerleştirilmiş olan tuğla parçacıklarından oluşmaktadır. Bileşiminde yoğun kireç bulunan harçla örtülen duvarların kalınlıkları yaklaşık 75 cm. dir. İç kısmı sıvalı olan hamamın dışında sıva izi görülmemektedir. Kubbeler yıkık olduğu için, bu mimari elemanların malzemesi hakkında kesin bir şey söylemek zordur. İçeride yaptığımız araştırmalar sırasında bol miktarda moloz taşın ortaya çıkması ve günümüze ulaşabilen tonozların moloz taş ile örülmesi, kubbelerin de bu malzeme ile inşa edildiğini bir dereceye kadar gösterebilecek delillerdir. Hamamın tamamen yıkık olan 1 nolu mekânını bir tarafa bırakırsak, doğu duvarının bir kısmı ile diğer duvarları sağlam olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Çeşitli sebeplerle doğu tarafta etraflı olarak araştırma yapma imkanı bulamadık. Nitekim kuzeydoğu köşedeki 4 nolu tonozlu mekânın bugün hela olarak kullanılması da çalışma yapmamızı engelleyen bir faktör olmuştur.

Hamamın batısındaki ölçüleri kesin olarak tespit edilemeyen kısım soyunma mahalli olmalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi burada bugün bir evin bulunması, bu kısımdaki kazının tamamlanmasına engel olmuştur. Doğu duvarının köşelerinde herhangi bir geçiş elemanının bulunmaması ve duvar kalınlıklarının

da diğer bölümlerdeki duvarlarla aynı olması, bu mekânın üzerinin kubbe veya tonoz gibi kagir bir sistemle örtülmediğini göstermektedir. Muhtemelen ahşap kirişlemeli düz dam veya bir çatı sistemiyle örtülmüş olmalıdır.

Soyunma mahallinden 2 nolu aralık kısmına geçilmektedir. Kapının üstünde bir havalandırma bacası vardır (Resim 9). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve dikdörtgen planlı olan bu mekânın üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Tonozda eşit aralıklarla düzenlenmiş karşılıklı üçer adet ışıklık bulunmaktadır. Bunlar tonoz örgüsü içine yerleştirilmiş pişmiş toprak künklerle yapılmıştır.

Aralık⁸ kısmının kuzeydoğu köşesinden yarım daire kemerli bir kapıdan 3 nolu soğukluk kısmına girilir. Bugün 110 cm. kadar yükseltilmiş olan zemini betonla kaplı olduğu için araştırma yapmaya elverişli değildir. Yer yer görülen izlerden duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Duvarlarda tüteklikler görülmemekte, kubbeye geçiş elemanı olan üçgenlerin başlangıç seviyesinde iki sıra tuğla ile oluşturulmuş ve duvardan 5 cm. çıkıntı yapan bir silme duvarları çepeçevre dolaşmaktadır (Resim 10). Bunun yukarısında ve her duvarın ortasında 85 cm. genişliğinde ve 9 cm. derinliğinde sivri kemerli birer sağır niş vardır (Resim 11). Niş çerçevesi ve iç kısmının bir bölümü tuğla ile örülmüştür.

Soğuklukta yine yarım daire kemerli bir kapı ile 5 nolu sıcaklık kısmına geçilmektedir (Resim 12). Sıcaklık kısmında, duvar yüksekliğinin yarısına kadar olan bölümdeki kırmızı renkli sıva üstteki beyaz renkli sıvaya göre daha sert ve daha düzgündür. Bu iki sıva arasında 1.5 cm. lik bir yüzey farkı olup, alttaki üsttekenden daha içerlektir. Burada da soğuklukta olduğu gibi duvarlarda iki sıra tuğla ile oluşturulmuş bir silme bulunmaktadır. Silmenin üst kısmında da kubbeye geçişi sağlayan Türk üçgenleri yer alır (Resim 13). Mekânın duvarlarında sıcak ve soğuk su künkleri izlenmektedir (Resim 14). Batı duvarının yarısına kadar giden künkler duvarın diğer yarısında görülmemektedir. Kuzey duvarında ise künk yoktur. Güney duvarda çift sıra halinde devam eden künkler, doğu duvarının ortasından itibaren tek olarak soğukluk kısmına geçmektedir. Çift sıra künkün doğu duvarında tek sıraya dönüşmesi, buranın arkasında bulunan 6 nolu tonozlu mekanın sıcak su deposu olduğunu göstermektedir. Su deposu 64x64 cm. ebadındaki bir açıklıkta sıcaklık kısmıyla irtibatlandırılmıştır.

Bugün güney ve doğu duvarlarının ayak-

ta kalabilmiş seviyesine kadar toprakla dolu olan su deposunun (Resim 15) zeminine incek şekilde kazı yapma fırsatı bulamadığımızdan, yaptığımız sondaj çalışmaları sonucunda ancak bazı kısımlarını ortaya çıkarma imkanı bulabildik. Doğu duvarında yaptığımız çalışma sırasında, muhtemelen külhanın bacası olan 80 cm. genişliğinde bir açıklık ortaya çıktı.

Soğukluğun kuzeydoğu köşesindeki kapıdan, bugün helâ olarak kullanılan 4 nolu mekâna girilir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan bu mekânın üzerinin kalıntılara göre tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Doğu duvarı tamamen, kuzey ve güney duvarları ise kısmen yıkılmıştır. Bu bölümün daha önce de hela ve tıraşlık olarak kullanılmış olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü hamamın diğer mekânları içerisinde bu fonksiyonu karşılayabilecek başka bir bölüm bulunmamaktadır.

Hamamın inşa kitabesi mevcut olmadığından, inşa tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Fakat soyunma mahallinde ele geçen seramik parçalarından birinin 14-15. yüzyıl özelliklerini göstermesi, soyunma mahallinden soğukluk kısmına geçişte bulunan aralık kısmının 16. yüzyıldan sonra görülmemesi ve sıcaklıkta üst örtüye Türk üçgenleriyle geçilmesi gibi özellikler dikkate alındığında hamamın 14. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın ortalarına kadar olan bir zaman içerisinde inşa edildiği söylenebilir.

ESKİHISAR'DAKİ EV MİMARİSİNE İKİ ÖRNEK

Eskihisar'daki evlerin önünde genellikle etrafı yüksek duvarlarla çevrili bahçe bulunmaktadır. Bahçeye geniş saçaklı bir kapıdan girilir. Evlerin kapıları ise genelde güneye açılmaktadır. İnşa malzemesi olarak moloz taş, devşirme antik parçalar ve kısmen de tuğla kullanılmıştır.

İki katlı olan evlerin zemin katında bir hayat ve birinci kata çıkış merdiveninin konumuna göre de bu hayatın sağında veya solunda mutfak olarak kullanılan bir oda yer alır. Ayrıca zemin katta merdiven altı denilen

8. Aralık hem geçit olarak kullanılan, hem de kagir veya ahşap bir bölme ile ayrılmış helayı ve tıraşlığı ihtiva eden bir mekandır. Bazı neşriyatta soğukluk mahalli ile karıştırılan bu servis ünitesinin, klasik devir Osmanlı hamamlarına kadar varlığını muhafaza ettiği ve genellikle XVI. yüzyıldan itibaren yerini soğukluğa bıraktığı görülmektedir." Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. yüzyıl Türk Hamamları* (Yayınlanmamış doçentlik Tezi), Ankara 1978, s. 8.

küçük bir mekân daha mevcuttur. Zemin kata ait diğer kısımlar ise ahırdır.

Birinci kata hayatın köşesinde bulunan merdivenle çıkılır. Bu katta bir hayat ve buraya açılan bir oda bulunur. Ayrıca hayatın uzantısında, cepheyi boydan boya kaplayan ve öntü ahşap korkuluklarla çevrili olan ve ayazlık olarak tabir edilen bir sundurma vardır. Hayat güneydeki bahçeye ve manzaraya hakim durumdadır. Evlerin üst örtüsü kırma çatılı olup, alaturka kiremit ile kaplıdır.

Köyde 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında yaşamış ve çoğu araziyi ellerinde bulundurmuş olan ağaların inşa ettirdikleri evler diğerlerinden daha büyük ve daha gösterişlidir. Bu evlerden bir kaç tanesi günümüze kadar ulaşabilmiş ve bazıları halâ kullanılmaktadır. Bunların bir çoğunun inşa kitabesi de mevcuttur. Bu evler plan şeması yönünden birbirleriyle benzer özellikler taşımalarına rağmen, malzeme ve işçilik açısından bazı farklılıklar göstermektedir. İncelediğimiz örneklerde bu açıkça görülür.

ABDULLAH AĞA EVİ

Antik Bouleuterion binasının güneyinde bulunan ve kuzey duvarındaki kitabeden H. 1292 (M. 1875) senesinde yapıldığı anlaşılan ilk örneğimiz halk arasında Abdullah Ağa Evi olarak adlandırılmaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan yapı iki bölüm halinde inşa edilmiştir. Doğudaki bölüm bugün terk edilmiş, batıdaki ise bazı odaları kullanılmaktadır. Batıdaki bölümde odaların bazılarının kapalı olması ve sahibinin de başka şehirde oturması sebebiyle inceleme yapma imkanımız olmadı. Biz ancak doğudaki bölümde etraflı olarak araştırma yapabildik.

İki katlı ve dış sofalı plan tipinde inşa edilen evin (Çizim 4) dış duvarlarında devşirme antik malzeme ile tuğla kullanılmıştır. Kuzey cephede doğudaki bölümün ahır kısmına girişi sağlayan iki kapı bulunmaktadır (Resim 16). Zemin kat ile birinci katın birleştiği kısımda bir silme mevcuttur. Birinci katta doğudaki bölüme ait alınlıklı üç pencere ile, batıdakiine ait alınlıklı bir başka pencere vardır. Ayrıca cephenin ortasında iki mazgal pencere ile bunların üstünde yuvarlak birer pencere daha mevcuttur. Yapının inşa kitabesi de yine bu cephededir.

Kitabenin metni:

اجلده فيه قبائون عشر اعدا
بحس سورة اناننا
سنة ١٣٩٢

Tercümesi:

Açıldıkça düşmanın gözü kapansın, İna Fetehna suresinin hakkı için.

Doğu cephede birinci katın hayatına açılan iki pencere mevcut olup, iki pencere arasındaki mermer bir levhaya **الله** kelimesi dekoratif bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca duvarda içteki ocak ve bacanın çıkıntısı da görülmektedir.

Evin kuzeydoğu köşesinden bahçeye geçilmekte, binaya esas giriş ise güney cepheden sağlanmaktadır. Güney cephe ortasındaki kapıdan zemin katın doğu-batı doğrultusunda uzanan hayat kısmına girilir. Hayatın kuzeyinde penceresi bulunmayan bir mekân ile doğu tarafında mimari ve süsleme açısından önemli bir özelliği bulunmayan başka bir oda mevcuttur. Birinci kattaki baş odanın altında bulunan ve kapısı avluya açılan odanın doğu duvarında bir ocak ve bu ocağın iki tarafında birer niş ile güney duvarında iki penceresi mevcuttur. Ayrıca kapının sağında ve solunda da birer dolap yer almaktadır.

Birinci kata hayatın batısından bir kısmı mermer, diğer kısmı ise ahşap basamaklı olan bir merdivenle çıkılmaktadır. Merdivenle ulaşılan hayatın öntü daha sonra soğuğa karşı kapatılarak, orijinalinde açık sofalı olan plan şeması, kapalı sofa haline dönüştürülmüştür.⁹ Hayatın kuzey tarafında üç, güneydoğu köşesinde ise bir adet mekân bulunmaktadır. Kuzeydeki mekânlardan ortadaki kuzey tarafta ikiye bölünmüş ve bunlardan batıdaki helâ olarak düzenlenmiştir. Doğudakinin zemini ahşap döşemeli olduğundan bu mekânın fonksiyonu hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Kuzeydeki bütün mekânlar birer kapıyla birbirleriyle irtibatlıdır.

Yaklaşık kare bir alana sahip olan doğudaki odanın kuzey ve güney duvarlarında ikişer pencere mevcuttur. Doğu duvardaki ocak sistem olarak yapıdaki diğer ocaklara benzemektedir. Ocağın iki tarafında birer niş vardır. Batı duvarında yer alan 2.20 m yüksekliğinde ve 60 cm. derinliğindeki ahşap dolabın bir bölümüne alçı ile sıvalı bir niş yerleştirilmiştir.

9. Bu konuda bilgi için bkz: S. Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul 1968, s. 16.

Bu niş muhtemelen lambalık olarak kullanılmıştır. Odanın tavanı alttan kaplamalıdır.

Batıdaki odanın kuzey duvarında bir, güney duvarında ise iki penceresi mevcuttur. Batı duvarda bir ocak ile kuzey duvarda bir niş vardır. Doğu duvarda yer alan ahşap dolap, doğudaki odanınki gibi düzenlenmiş olup, yalnız burada lambalık yoktur. Tavanı da yine alttan kaplamalıdır.

Kuzeydeki kapıların söve, lento ve eşikleri ahşaptan olup, lentolar ahşaptan yapılan motiflerle çakma tekniğinde süslenmiştir (Resim 17).

Genelde sade bir plan ve süsleme özelliği gösteren yapının dikkate değer bölümü güneydoğu köşede yer alan ve avluya doğru çıkıntı yapan baş odasıdır. Odaya diğerlerinden daha zengin bir süsleme özelliği gösteren kapıdan girilmektedir (Resim 18). Kapı çerçevesinde antik mimarının etkisi de görülür. Kenarlarda sütunceler, üstte baştaban, onun üzerinde ise üçgen bir alınlık mevcuttur. Alınlığın kenarlarında ise köşe akroterleri gibi süsleyici elemanlar vardır. Kapı sövelerinin üzerine çakılarak yerleştirilen sütunceler burmalı olup, dekoratif birer kaideye sahiptirler. Lentoda bulunan eliptik kartuşlar şeklindeki süsleme bütün kapıların lentosunda aynı şekilde işlenmiştir. Kapının çerçevelerinde ve bölümleri birbirinden ayıran kısımlarda ince çitalar kullanılmış ve bu özellik süslemeye ayrı bir görünüş kazandırmıştır.

Odanın doğu duvarında iki dolap, güney ve batı duvarlarında ise ikişer pencere bulunmaktadır. Odanın en önemli kısmı, ahşaptan çakma tekniği ile yapılan tavan süslemesidir (Resim 19). Tavan, yanlardan merkeze doğru daralan karelerle oluşturulan değişik motifli tezyinat kuşakları ile süslenmiştir. Özel şekilde kesilmiş paralel kenar parçacıklarla oluşturulmuş zigzaglı kuşaklar, ince çitalarla çerçevelenmiş uç uca eklenen eşkenar dörtgenler ve burma şeklinde tezyin edilmiş oyma çitalar küçük çivilerle ahşap kaplama tavanın üzerine çakılmışlardır. Göbekte ise merkezinden ahşap oyma bir püskülün sallandığı daire içine yerleştirilmiş çok köşeli bir yıldız motifi yer almaktadır.

HALİL AĞA EVİ

Antik Bouleuterion binasının batısında bulunan ve mermer işçiliği ile dikkati çeken ikinci örneğimiz, yok olan döşeme ve çatısı ile ne yazık ki bugün çok harap durumdadır. Fakat duvar işçiliği ve içindeki mimari özellikleriyle incelenmeye değer bir eserdir.

Halk arasında Mermer Ev olarak da adlandırılan yapı, dış sofalı ve eyvanlı bir plan şemasına sahiptir (Çizim 5). Dikdörtgen bir alan üzerine iki katlı olarak inşa edilen evin bir de bodrumu mevcuttur. Bodrum sağlam olarak günümüze kadar ulaşabilmiş, zemin kat kısmen, birinci kat ise beden duvarları hariç tamamen harap olmuştur. Yapının dış duvarları da kısmen yıkılmıştır. Malzeme olarak mermer, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır.

Yapının işçilik yönünden dikkati çeken en önemli kısmı doğu cephesidir (Resim 20). Yolun bu taraftan geçmesi ve diğer duvarların avlu içerisinde kalması sebebiyle, eski geleceğe uygun olarak bu cepheye daha fazla önem verilmiştir. Duvar birinci katın zemin seviyesine kadar derzleri tuğla ile süslenen mermerlerle, üst kısmı ise sadece mermerle kaplanmıştır. Bu cephede birinci katta iki adet pencere mevcut olup, bunların eşik, söve ve lentoları mermer bloklarla oluşturulmuştur. Her iki pencere de aynı tarzda inşa edilmiştir. Alttaki, ortada bitkisel bir rozet, bunun yanlarında ise birer adet lale motifi bulunmaktadır. Bu cephede yer alan inşa kitabesinden evin H. 1327 (M. 1909) senesinde Mavri Usta adlı biri tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu cephede ayrıca iki pencere arasında, içteki ocak ve bacanın duvardaki çıkıntısı da görülmektedir.

Yapının kuzey ve batı cepheleri moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiş ve derzleri tuğla ile süslenmiştir. Kuzey cephede, köşelerdeki odalara açılan ve birbirine benzeyen ikişer adet dikdörtgen pencere mevcuttur. Doğudaki pencerelerin altında birer lale motifi vardır. Batıdakilerde ise bu motif yoktur. Ayrıca bu cephede küçük mazgal pencereler de bulunmaktadır. Kuzey duvar ile aynı teknikte inşa edilen batı duvarında iki adet dikdörtgen pencere bulunmakta ve bu pencereler arasında içteki ocak ve bacanın çıkıntısı görülmektedir.

Yapının güneydoğu köşesine bitişik çift kanatlı bir kapıdan bahçeye girilmektedir. Kapının dışa doğru genişleyen yuvarlak kemeri, iç tarafta profilli kaide ve başlıklar taşıyan dörtgen kesitli sütunlara oturtulmuş olup, kilit taşında kabartma olarak işlenmiş bitkisel bir motif vardır. Ahşap kapı kanatları dikdörtgen şeklinde düşey tablolarla süslenmiştir.

Avluya girince, hemen sağda yer alan merdivenle bodruma inilir. Bodrumun önünde bulunan koridor yan yana sıralanmış üç mekâna geçit vermektedir. Bu mekânların kuzey duvarlarında ise birer adet küçük mazgal pencere bulunmaktadır.

Mermer basamaklı bir merdivenle çıkılan zemin katın önünde doğu-batı doğrultusunda uzanan hayât mevcuttur. Hayât bu katta yer alan iki oda arasında bir eyvan oluşturur (Resim 21). Eyvanın kuzey tarafı seki şeklinde yükseltilmiş ve duvarın ortasındaki niş içerisine bir lavabo yerleştirilmiştir (Resim 22). Lavabonun sağında ve solunda bugün mevcut olmayan ince bölme duvarlarının izleri görülmektedir. Bu duvarlarla oluşturulan mekânlar muhtemelen hela ve banyo olarak düzenlenmiş olmalıdır. Doğu taraftaki bölümün köşesinde üst katın pis sularının akıtıldığı künkün kalıntısı izlenmektedir.

Odalara eyvanın köşelerinde yer alan ve pahlanmış yüzlere açılan köşe kapılıyla girilir. Eyvanın doğusundaki odanın duvarları günümüze kadar sağlam kalabilmiştir. Odanın doğu duvarında bir ocak ve ocağın yanlarında, duvar içerisine yerleştirilmiş birer dolap bulunmaktadır. Tabanı ve üst örtüsü ise tamamen yıkılmıştır. Batıda bulunan oda da aynı tarzda inşa edilmiş, yalnız batı duvarda bulunan ocağın sağında dolap, solunda ise bir pencere yer almıştır. Bu odanın doğu duvarı kısmen, güney duvarı ise tamamen yıkılmıştır.

Sadece beden duvarları kısmen sağlam kalan birinci katın ahşap olduğu sanılan taban döşemesi ve üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Beden duvarlarında yer alan ocak, lavabo ve bölme duvarlarının izlerinden anlaşıldığına göre bu kat plan olarak zemin kat gibi düzenlenmiş olmalıdır. Ayrıca odaların bölme duvarlarının da ahşap olduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü beden duvarlarında kagir bölme izi görülmemektedir. Duvarlarda yer yer niş şeklinde düzenlenmiş lambalıklar bulunmaktadır.

Köyün eski mezarlığında önemli bir buluntuya rastlayamadık. Mezarlık daha sonra Kömür İşletmeleri tarafından ortadan kaldırılmıştır.

DEĞERLENDİRME

Eskihisar Köyü antik Stranotikeia şehrinin üzerine kurulduğundan, Türk dönemine ait yapıların inşasında bol miktarda devşir-

me antik malzeme kullanılmıştır. Bu malzemeler ya olduğu gibi, ya da yeniden işlenerek değerlendirilmiştir.

Şaban Ağa Camii' tanıtılmasında da belirttiğimiz gibi, yapının tamirden önceki durumu hakkında sadece Evliya Çelebi'nin kısa bir tasviri bulunmaktadır. Ayrıca Hilair'in gravüründe de Şaban Ağa Camii'nin bulunduğu yerde, kubbeli ve tek şerefeli minaresi olan bir cami görülmektedir. Yapı bugünkü şekliyle mimari ve süsleme açısından önemli bir özellik arzetmemektedir.

Bugün çok harap durumda olan hamam plan şeması yönünden ilginç bir eser olarak dikkat çekmektedir. Hamamlarla ilgili olarak yapılan yayınlarda, Eskihisar'daki hamamın plan şemasına uyan bir plan tespit edemedik. Yalnız Yılmaz Önge'nin doçentlik tezinde genel hatlarıyla bu tipolojiyi yansıtan bazı hamamlar dikkat çekmesine rağmen, incelediğimiz eserde yer alan ara mekan fonksiyon açısından farklılık gösterir. Yılmaz Önge'nin bahsettiği ara mekânlar hela ve tıraşlığı da içine alacak şekilde düzenlenmiştir. Eskihisar'daki hamamda ise bu mekânlar bulunmamaktadır.

Eskihisar'daki evler genellikle dış sofalı plan şemasında inşa edilmişlerdir. Yüksek duvarlarla çevrili bir bahçe içerisinde yer alan evlerin sofaları (yörede hayat denilmektedir) güneye açılmaktadır. Evlerin inşa tekniği ve özellikle baca mimarisi yöresel özellikler gösterir.

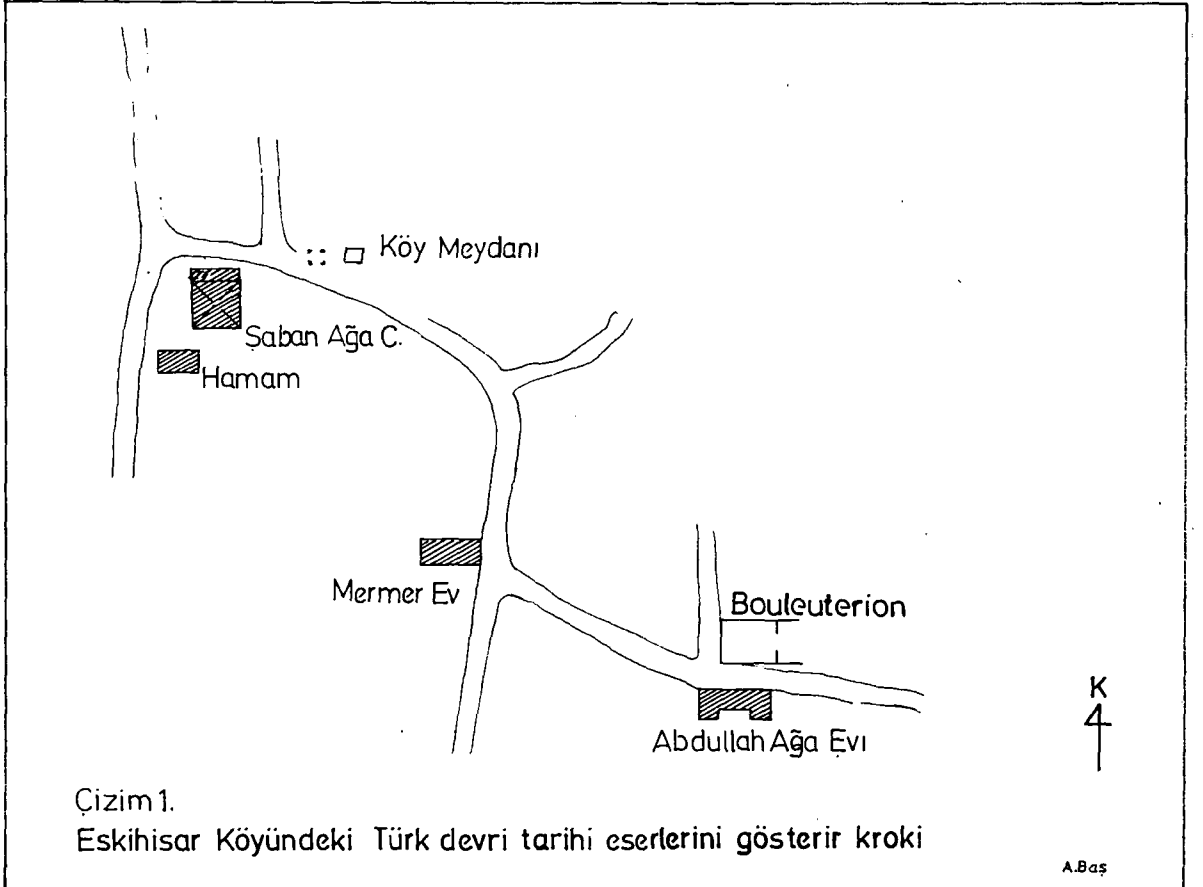
Köyde ağaların inşa ettirdikleri evler diğerlerinden daha büyük ve gösterişlidir. Ayrıca bu evlerin inşa kitabeleri de mevcuttur. Evlerin inşasında bol miktarda mermer kullanılmıştır. İncelediğimiz evler yöredeki bir çok evde karşımıza çıkan dış sofalı plan şemasına sahiptir. Dış sofa Halil Ağa evinde bir eyvan oluşturmasına rağmen, Abdullah Ağa evinde eyvan mevcut değildir. Abdullah Ağa evinde avluya doğru çıkıntı yapacak şekilde düzenlenen baş oda sistemi ise Halil Ağa evinde görülmemektedir. Halil Ağa evi işçilik yönünde de diğer evlere göre farklılık gösterir. Özellikle yapının mermer işçiliği yörede ünik sayılabilecek bir yere sahiptir.

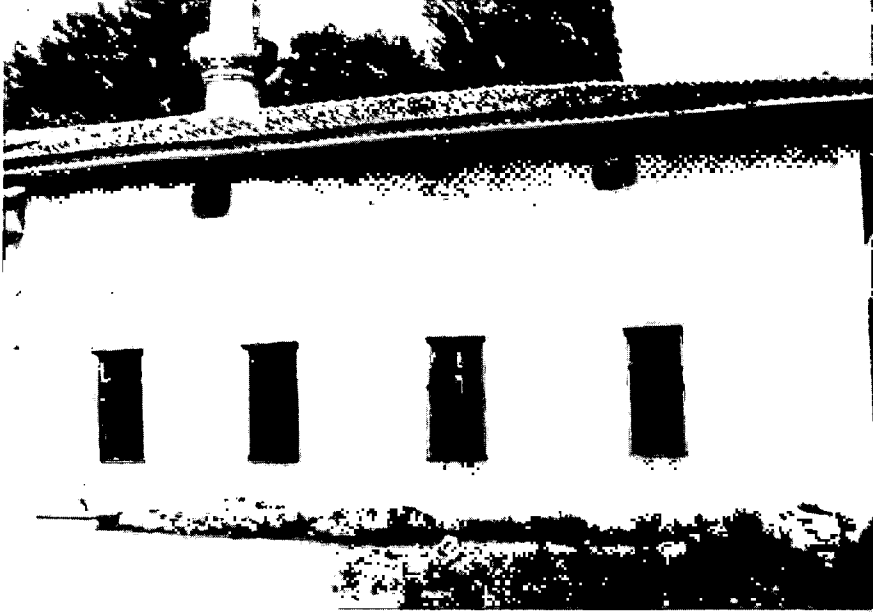

Resim 1: Gravür
(Hilalî'den)

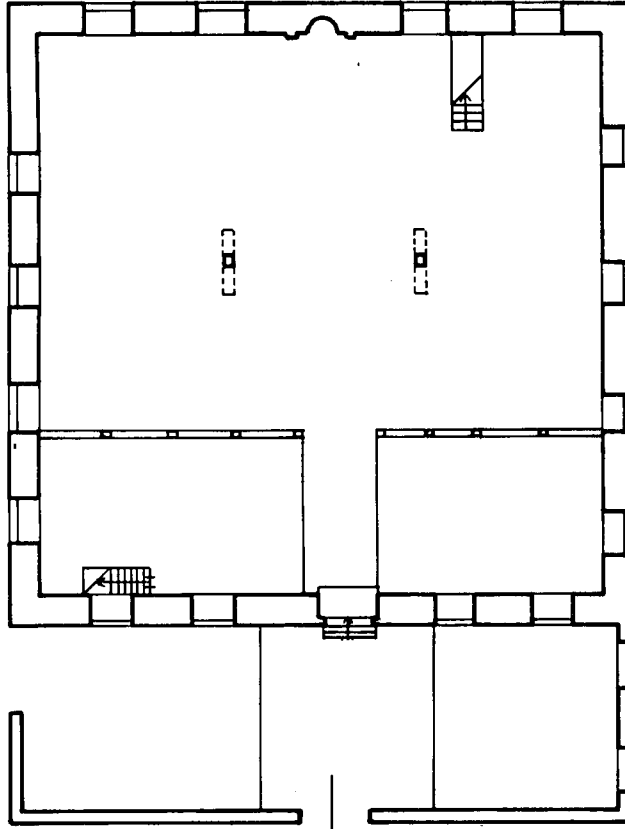
Resim 2: Gravür
(Hilalî'den)

Çizim 1.
Eskihisar Köyündeki Türk devri tarihi eserlerini gösterir kroki

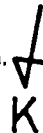
Resim 3: Şaban Ağa Camii. Batı cephe.

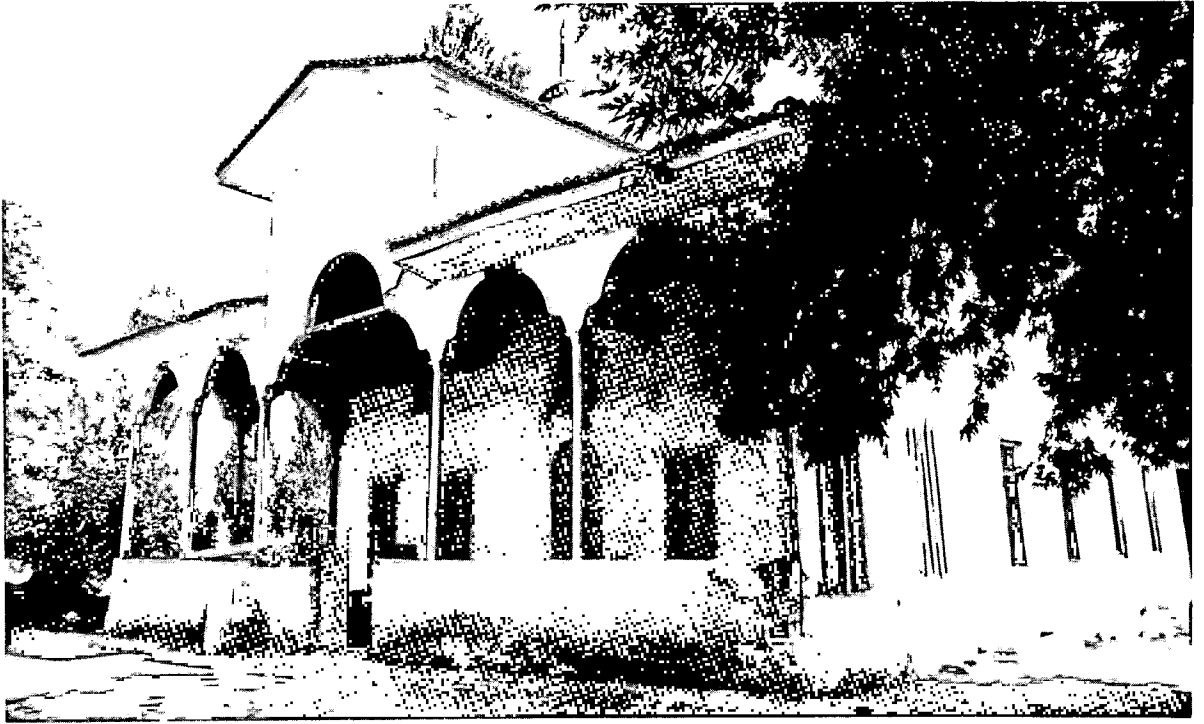

Çizim 2-Şaban Ağa Camii

0 5m.

A.Baş

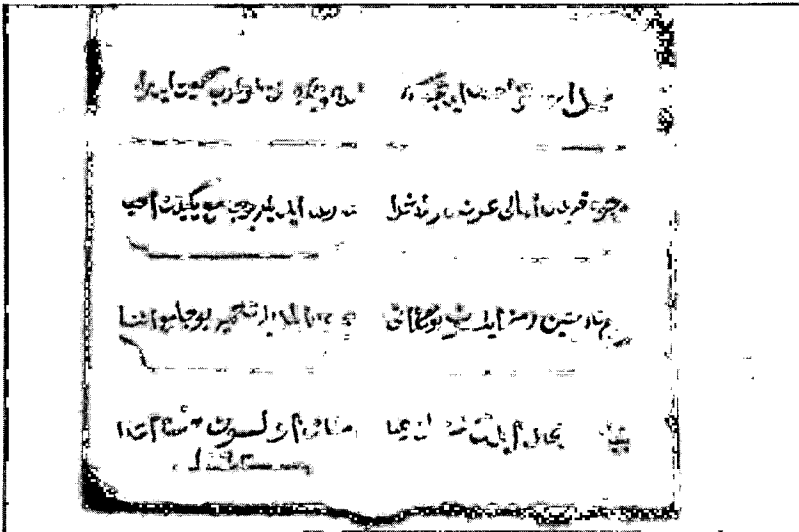

Resim 4: Şaban Ağa Camii. Son cemaat mahallii.

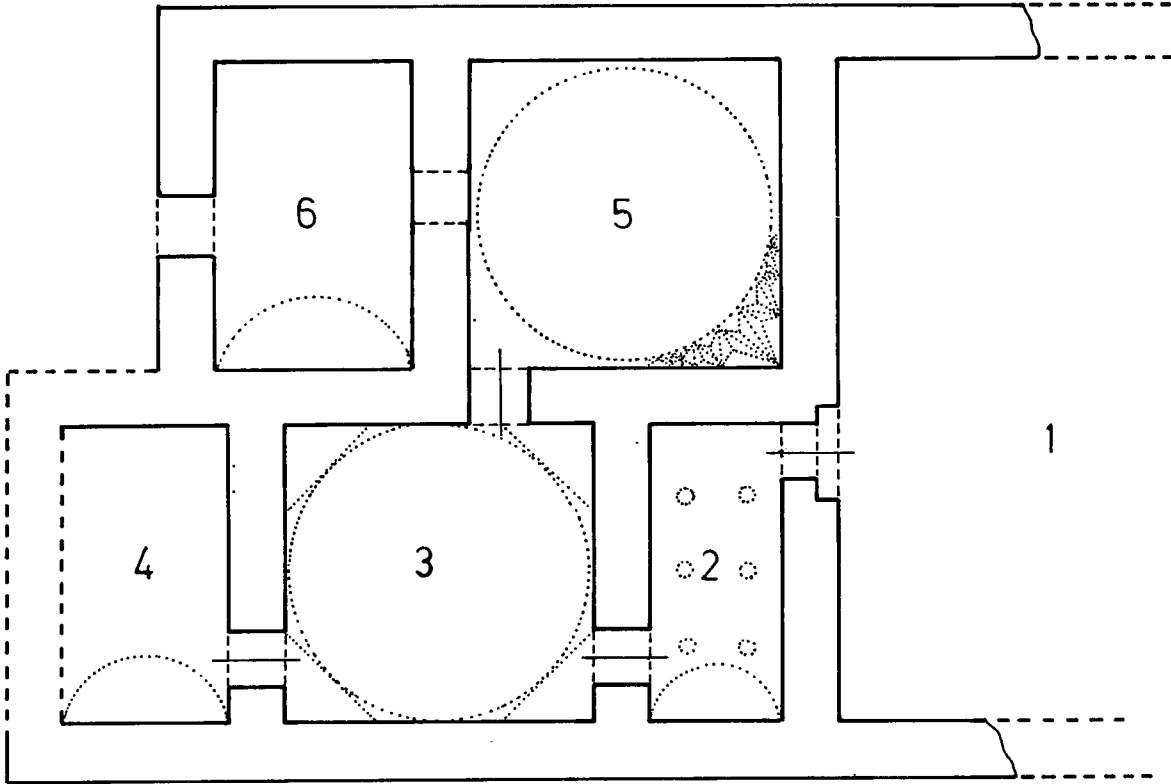
Resim 5: Şaban Ağa Camii. Maksure ve mahfil.

Resim 6:
Şaban Ağa Camii. Kitabe.

Resim 7: Hamamın kuzeybatıdan genel görünüşü.

0 5m.

A.Baş

Çizim 3- Hamam

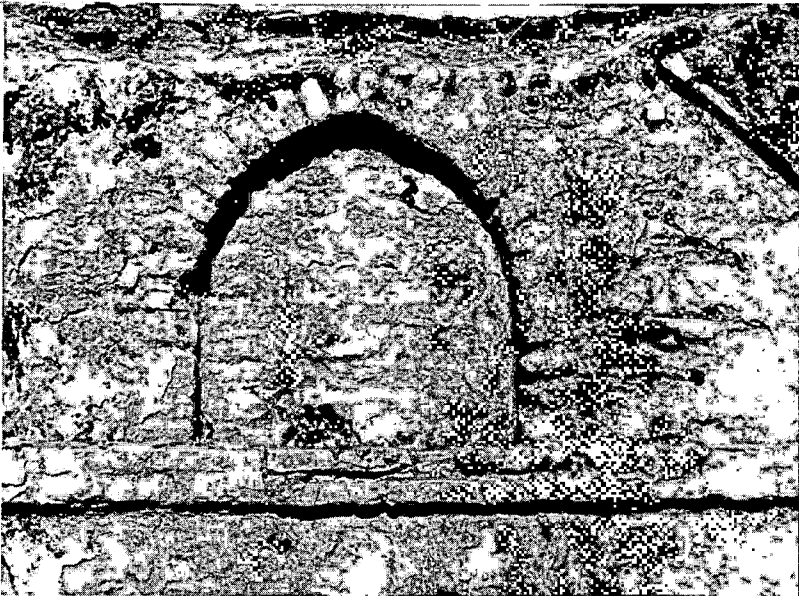

Resim 9: Hamam. Aralık kısmına geçiş ve havalandırma bacası

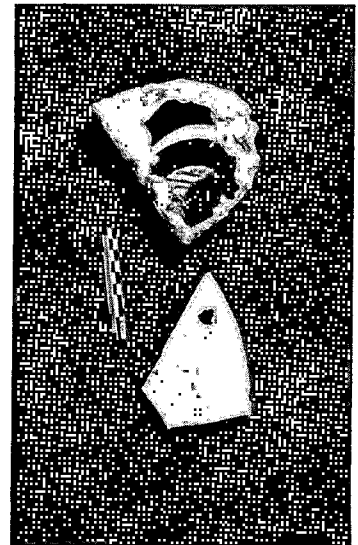

Resim 11: Soğukluktaki Üçgen bingi.

Resim 10: Hamam. Soğukluktaki niş ve silme.

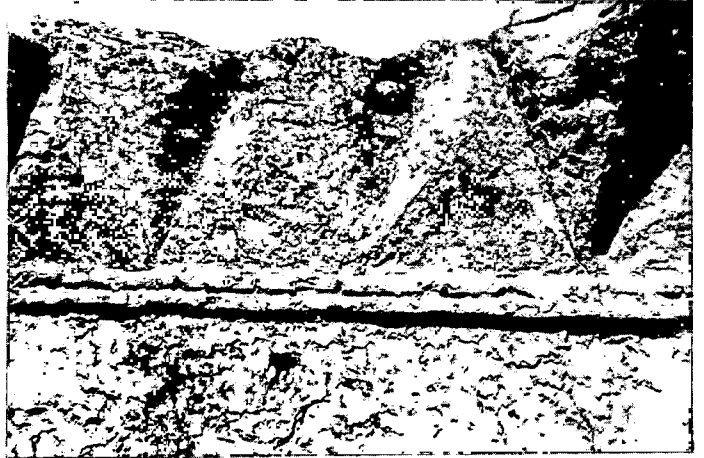
Resim 8: Hamamda bulunan sırlı seramik parçalar.

Resim 15: Hamam. Güneydoğudan görüntü

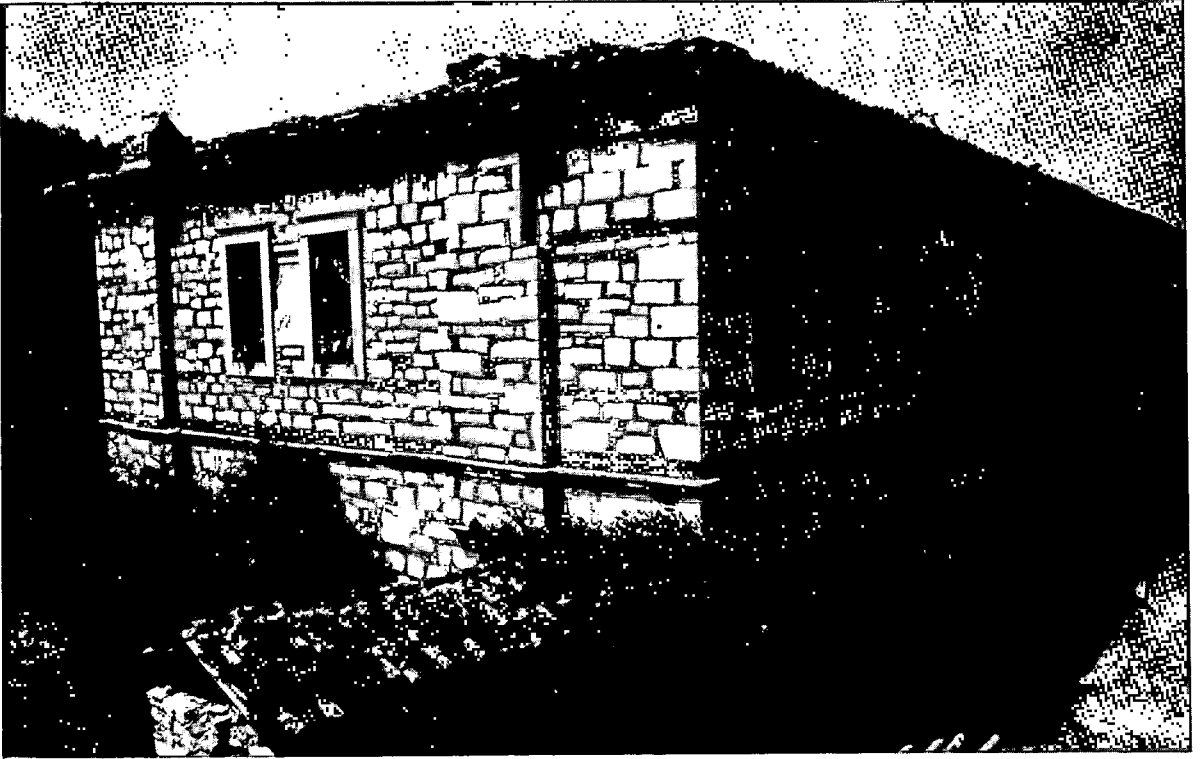
Resim 12: Hamam. Sıcaklığa geçiş kapısı.

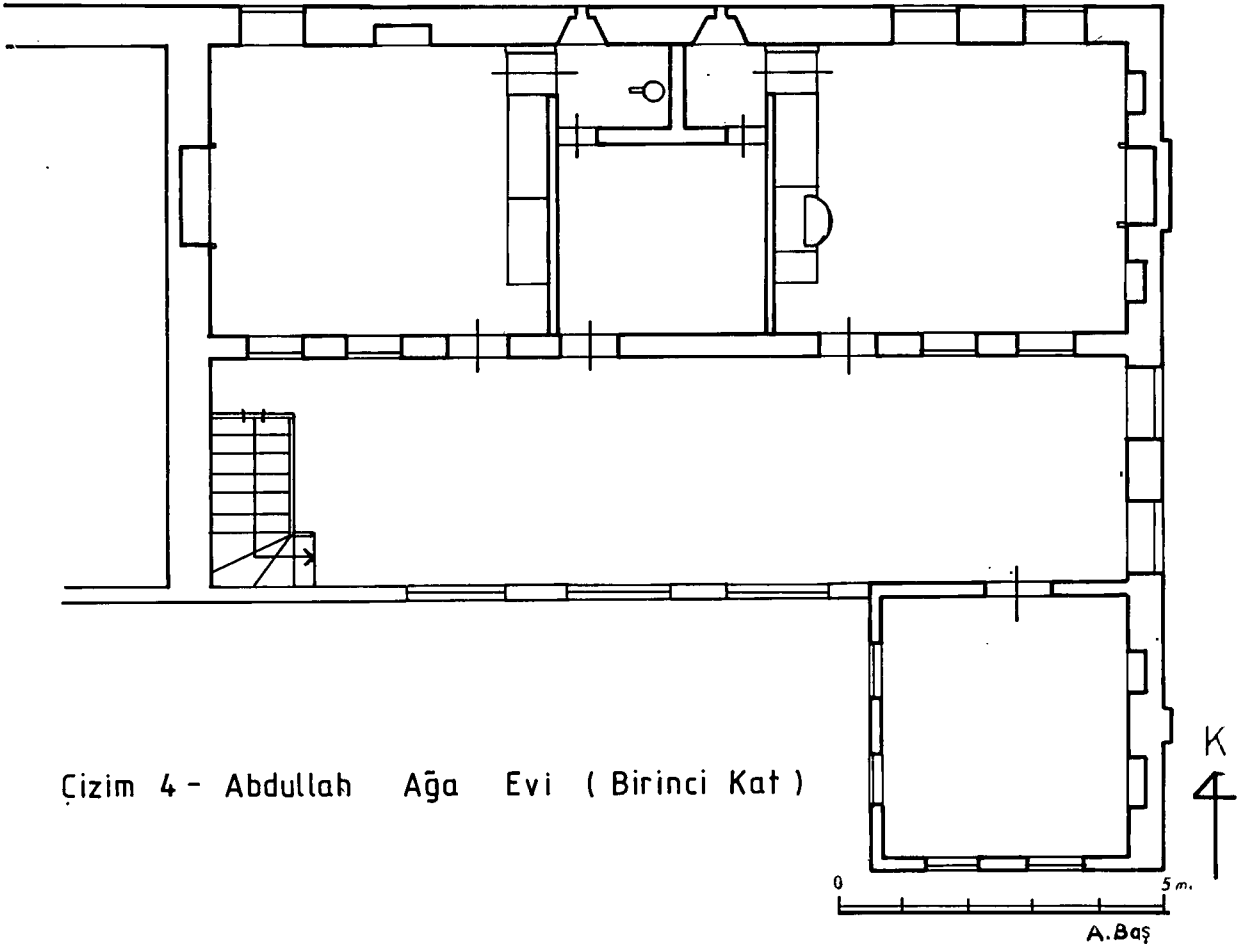
Resim 13: Hamam. Sıcaklıktaki kubbeye geçiş sistemi

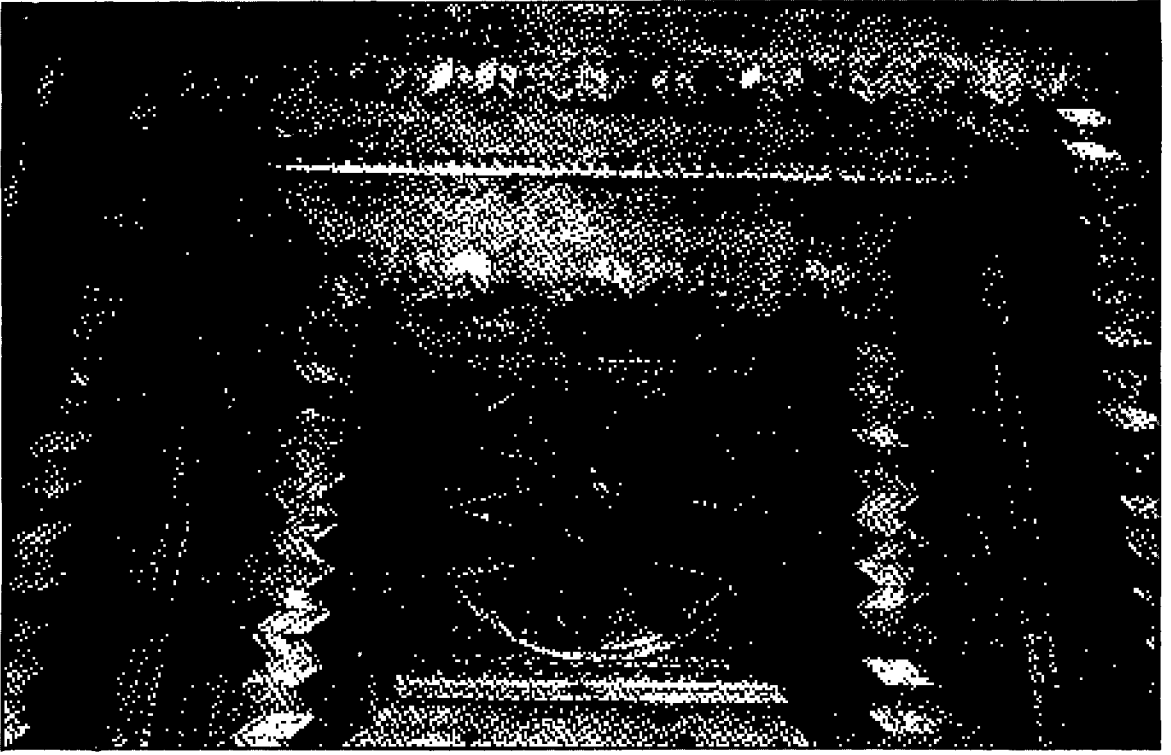
Resim 14: Hamam. Sıcaklıktaki su künkleri. A black and white photograph showing a close-up of the water channels (sukünkleri) within the hot room of the bathhouse. The channels are carved into the stone wall and are designed to distribute water evenly across the hot surface."/>

Resim 16: Abdullah Ağa Evi. Kuzeydoğudan görünüş.

Resim 19: Abdullah Ağa Evi. Baş oda tavanı.

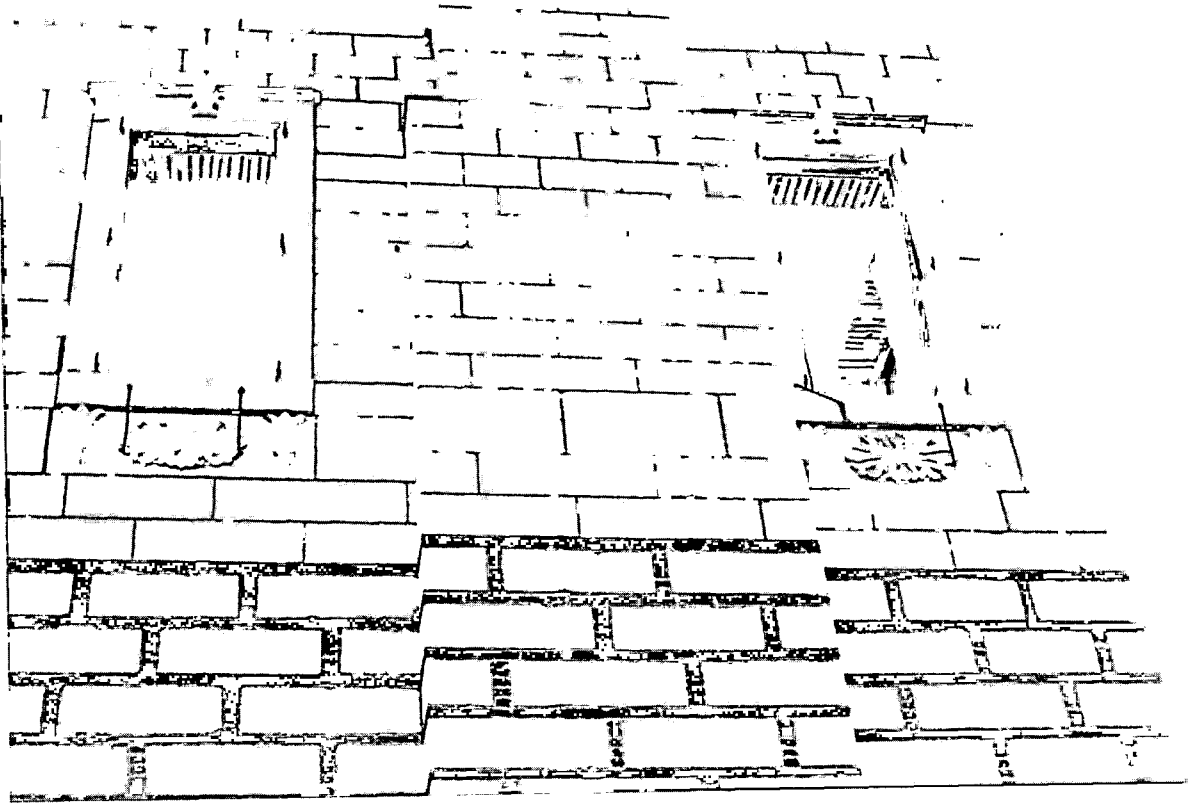
Resim 18: Abdullah Ağa Evi. Baş oda kapısı

Resim 17: Abdullah Ağa Evi. Kapı detayı.

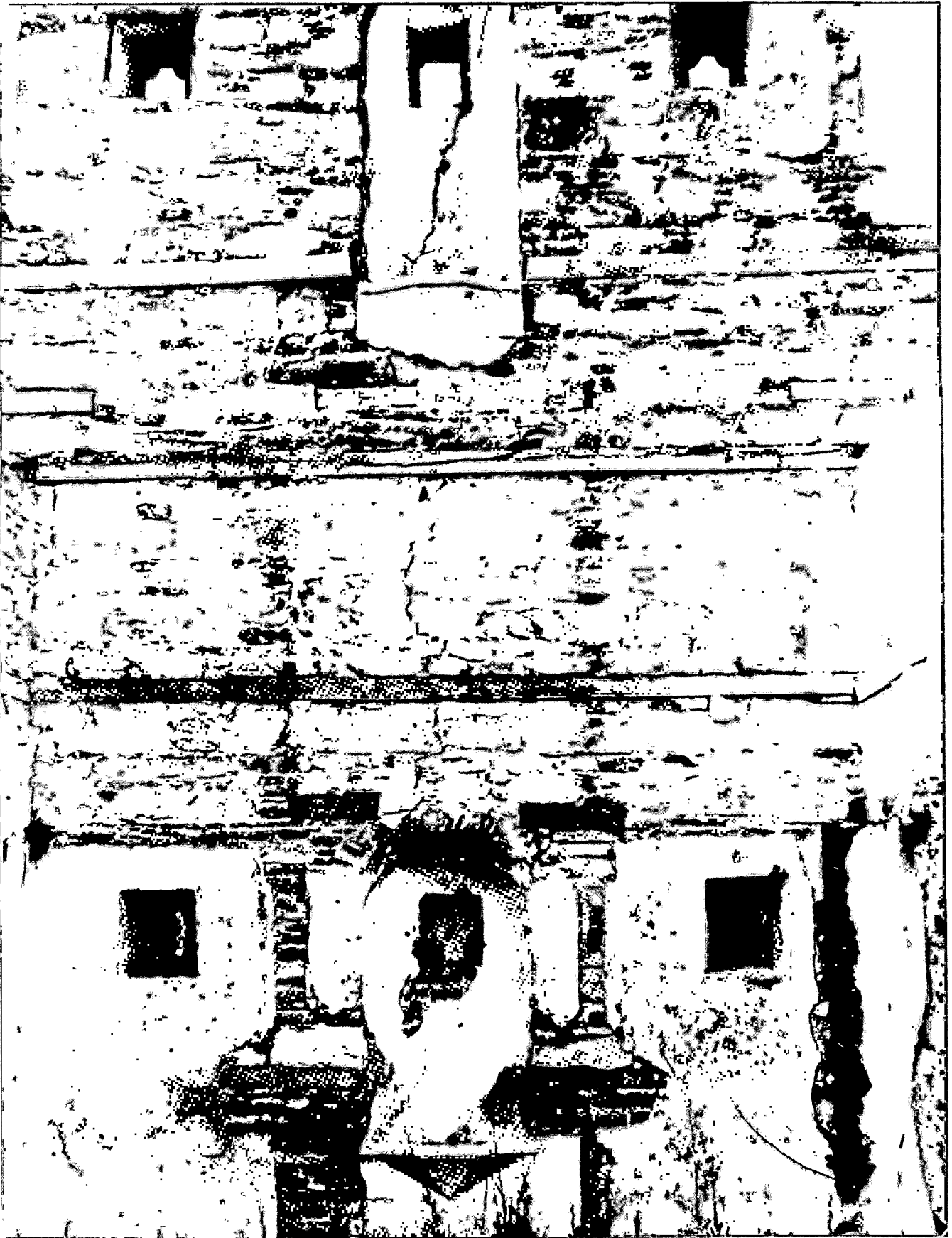

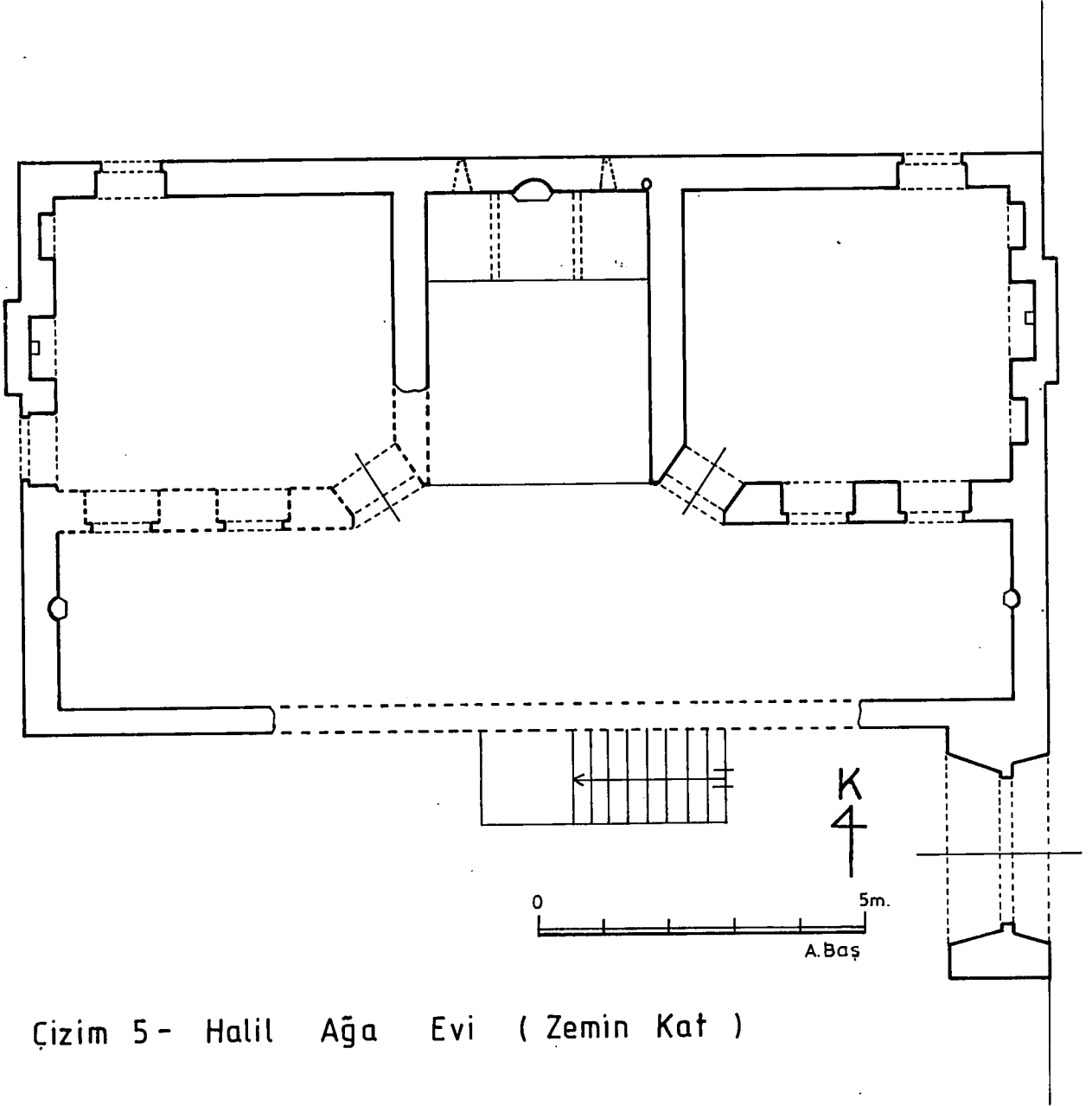
Resim 20: Halil Ağa Evi Doğu cepheden detay.

Resim 21: Halil Ağa Evi. İçten genel görünüş.

Resim 22: Halil Ağa Evi. Eyvandan detay.

Çizim 5 - Halil Ağa Evi (Zemin Kat)

KAHİRE'DEKİ OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİNDE TÜRKÇE MANZUM KİTABELER

Dr. Mehmet AKKUŞ

1517 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Mısır'ın, imparatorluğun en önemli vilayetlerinden biri olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Asırlarca İstanbul'dan tayin edilen valiler tarafından idare edilen Kahire, Nil vadisinde bulunması sebebiyle zirai bakımdan büyük önem arz etmekle beraber, daha Hz. Ömer zamanında İslam topraklarına katılmış olduğu için de kökleri çok eskilere dayanan kültür ve sanat merkezi durumundadır.

Kahire, asırlar boyunca çeşitli zaman dilimlerinde burada kurulan İslam devletlerinin başkenti olmuştur. Tolunoğulları (868-905), İhşidoğulları (935-969), Fatımiler (969-1171), Eyyübiler (1171-1250) ve Memluklar (1250-1517), Osmanlı hakimiyetinden önce burada kurulan devletlerdir. Bu bakımdan Mısır - bilhassa Kahire- Amr b. As'dan günümüze kadar geçen asırlar boyunca, gelmiş geçmiş birçok medeniyetin beşiği olmuştur.

Türkler, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de tayin ettiği ilk Vali Hayır Bey'den (1517-1522) itibaren 1952 yılında kadar¹ 155 Türk asıllı valinin görev yaptığı Kahire'de, birçok cami, medrese, tekke, hankah, saray, han, hamam, sebül, su kanalı vs. gibi eser bırakmışlardır. Bu eserlerden her biri Osmanlı Türkünün Kuzey Afrika'ya götürmüş olduğu medeniyetin ve imar faaliyetlerinin ayrı ayrı işaret taşları durumundadır. Uzun süren bu zaman dilimi üzerinde dikkatle durulup incelemeler yapıldığında, edebiyattan mimariye kadar daha birçok eser tespit edilecektir.

Biz bu mütevazî çalışmamızla, 1987'de bir yıl müddetle görevli bulunduğumuz sırada, sadece Kahire'deki Osmanlı dönemi eserlerinde görülen manzum Türkçe kitabeleri tespit etmiş bulunuyoruz. Bu çalışmamızda sadece

mimari eserler hakkında bir fikir vermeye kalınmamış, buna paralel olarak bilhassa 19. asırda Kahire'de yaşamış Türk şairleri ve bunların şiirlerine dair de bilgi verilmiştir.

Çalışmamız, adı geçen döneme ait bazı cami, sebül, saray, kale ve hanların inşa ve tamir kitabeleriyle, bazı önemli şahsiyetlerin mezartaşlarındaki manzum kitabeleri ihtiva etmektedir. Kahire'deki Türkçe kitabelere dair ülkemizde yapılan ilk çalışma olması bakımından, bunun yeterli ve her yönüyle mükemmel olduğu iddiasında değiliz.² Ancak, bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalara ışık tutacağını ümit etmekteyiz.

Metni üzerinde durduğumuz kitabelerdeki manzumelerde başlıca şu şairlerin adları geçmektedir: Aynı³, Ayşe İsmet

1. Mısır'daki tarih kitaplarında 1517-1952 dönemi üç ayrı dönem olarak gösterilmektedir. Yavuz Sultan Selim'in Kahire'ye girişinden, Fransızların Mısır'ı işgaline kadar geçen dönem (1517-1797); Fransız işgali altındaki Mısır (1797-1805); Mehmet Ali Paşa ve Sülalesi'nin idaresi altındaki dönem (1805-1952). Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Muhammed Kemal es-Seyyid Muhammed, **Esmâü ve Müsemmevâtü min Mısra'l-Kahire**, Kahire 1986, s. 501-516; Dr. Kemaleddin Samih, **el-İmâretü'l-İslâmiyye**, Kahire, 1987.
2. Kahire'deki Osmanlı dönemi eserlerindeki kitabelere dair Robert Mantran tarafından yapılan bir çalışma 1972'de yayınlanmıştır. (Bkz.: "Inscriptions Turques Ou de L'epoque Turque Du Caire", **Annales islamologie**, Cairo 1972, C. XII, s. 211-232). Bu makalede bir çok okuma yanlışlıkları bulunmaktadır. Ayrıca bu döneme dair çok az kitabe ele alınmış, sadece Türkçe değil Arapça kitabelere de yer verilmiştir.
3. Bu Aynı'nin kim olduğuna dair kesin bilgi yok ise de, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail Kâmil Paşa'nın mezartaşında görülen "Ol şehîdin hâcesi Aynı didi tarihini" mısrasından, onun saraya yakın bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kitabedeki 1822 tarihi dikkate alınırsa, 1766'da Antep'te doğan ve tarih

Hanım⁴, Aziz⁵, Azmi⁶, Cevdet, Fatih, Hayret⁷, Kaşif, Kâzım, Kâmil⁸, Latif, Mestî, Nâilî⁹, Nazif¹⁰, Râkım, Rıza, Rifat, Rüşdi¹¹, Said, Sami¹², Şefik¹³, Vecdi ve Zeki¹⁴.

Yukarıda isimlerini kaydettiğimiz 24 şair, imparatorluğun muhtelif yerlerinden Kahire'ye vazife icabı gelmişler ve bilhassa Mehmet Ali Paşa'dan gördükleri ilgi üzerine hayatlarının bir kısmını burada geçirmişlerdir. Ayrıca, birçok şairin divanlarının, Kahire'de Mehmet Ali Paşa'nın kurdurduğu Bulak Matbaası'nda basılmış olması, şairlerin burada görmüş oldukları rağbetin bir başka delili durumundadır.¹⁵

Kahire'deki Türk eserleri hakkında derli toplu bir araştırma bulunmamakla beraber, Mısır Eski Eserler Genel Müdürlüğü'ndeki görevlilerden ve Kahire'deki çeşitli üniversite öğrencilerinden bazıları Osmanlı dönemi eserleri üzerinde çalışma yapmaktadırlar. Diğer taraftan, Mısır üniversitelerinin sanat tarihi bölümlerindeki öğretim elemanlarının bir kısmı da bu sahalarda incelemelerde bulunmaktadır. Nitekim 26 Eylül-1 Ekim 1987 tarihleri arasında Kahire'de yapılan uluslararası düzeydeki 8. Türk Sanatları Kongresi'nde Mısırlı akademisyenlerin sundukları tebliğlerin bazılarının konusu, bu ülkedeki Türk eserleri hakkındaydı.¹⁶

Kahire'deki Osmanlı dönemi eserlerindeki manzum kitabelerin dili genellikle Türkçe'dir. Ahalisinin çoğu Arap olmasına rağmen, yapılan eserlere Türkçe kitabelerin konulması, ahalinin dilinin Arapça olmasından kaynaklanabileceği gibi, Türkçe'nin okunup yazılır hale gelmesini istemelerinden de ileri gelebilir. Sultan I. Mahmud ve Sultan III. Mustafa'nın yaptırdıkları sebillerde Arapça kitabelerin tercih edilmesi ise, hayır eserleriyle Arap ahalinin kendilerine bağlılıklarını temin için olmalıdır. Sultan sebillerinden sadece, Sultan IV. Mehmet'in yaptırdığı sebilin kitabesi Türkçe'dir.

Bazı sebillerde ise hem Arapça, hem de Türkçe kitabe bulunmaktadır. Bunlara da, Şeyh Salih Sebili, Mustafa Fazıl Paşa Sebili ve Mehmet Ali Paşa adına ölümünden sonra yaptırılan sebilleri misal olarak gösterebiliriz.

Kahire'de Osmanlı döneminde bir çok cami inşa ve tamir edildiği halde, bunların kitabeleri Arapçadır. Bunun sebebi, cami kitabelerinde ayet ve hadislerin daha çok yer almasıdır. Bu dönemde yapılmış olan Süleyman Paşa Camii (1528), Şahin el-Halvetî (1538), Mahmudiye Camii (1568), Sinan Paşa Camii (1571), Melike Safiyye Camii (1610), Muhammed Ebu'z-Zehab Camii

ve külliyelerindeki kitabeler hep Arapça'dır.

Kitabeler, hat sanatımızın Mısır'daki durumunu göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Genellikle sülüs ve talik hatların kul-

düşürmedeki maharetiyle tanınan Aynî'nin bu olması muhtemeldir. (Bkz.: **Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler sözlüğü**, Komisyon, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank. 1988, s. 57)

4. **Ayşe İsmet Hanım** (1840-1902), Kahire'de doğup büyümüş, Arapça, Türkçe divanları ve Farsça şiirleri bulunan; 19. asır Mısır ve Arap edebiyatında önemli yeri ve etkileri olduğu halde memleketimizde henüz tanınmamış bir Türk şairidir. Hayatı ve eserlerine dair geniş bilgi tarafımızdan hazırlanmaktadır.
5. Asıl adı Mehmet olan Aziz, Şehla-zade diye de tanınmıştır. Mısır, Tebriz ve Haleb'de kadılık yapmıştır. (Bkz: DEİS, s. 59).
6. Bu **Azmi**, bir kitabe kendisini, "Dâ-i dirine-i Azmi, ya'ni Şeyhu'l-Mevlevî" şeklinde tanıtmaktadır. Bu ibare dikkate alınarak onun, Gelibolu Mevlevihanesi şeyhi İzzet Efendi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu azmi olduğu düşünülebilir.
7. **Hayret**, Darende'de doğmuş olup, asıl adı Seyyid Mehmed'dir. Mehmet Ali Paşa'nın maiyyetinde divan katibi olarak çalışan Seyyid Mehmed'in, **Rıyâzu'l-Kütübâ ve Hıyâzu'l-Üdebâ** adlı bir eseri de bulunmaktadır. (Bkz: Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Haz: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İst. 1972, c. II, s. 151; DEİS, s. 200).
8. Kâmil (Paşa)'nın asıl adı Yusuf'tur. Mısır'da hazine ve maiyyet katipliklerinde bulunmuş olup, Mehmet Ali Paşa'nın da damadıdır. İstanbul'a döndükten sonra sadrazam olarak görev yapmıştır. (Bkz: **Osmanlı Müellifleri**, c. II, s. 199-200; DEİS, s. 243.)
9. Bu Nâilî, Nâilî-i Cedid diye şöhret bulan Hoca Salih Efendi'dir. 1823'te Manastır'da doğmuştur. **Kenzi Nasayh** adlı bir eseri, Attar'ın **Pend-name**'sinin şerhi olup Kahire'de basılmıştır.
10. 1842'de vefat eden Nazif'in asıl adı Ahmet'dir. Kahire'de miralay olarak çalışmıştır. **Câmi-i Müntehabât-ı Nazif** adlı bir derlemesi vardır. (Bkz: DEİS, s. 325).
11. Rüşdî'nin de asıl adı Ahmet'dir. Mostarlı olup, Defterdar Ahmet Paşa'nın maiyyetinde Mısır'a gitmiştir. İstanbul'da Merkez Efendi Kabristanı'nda medfundur. (Bkz: **Osmanlı Müellifleri**, c. II, s. 304).
12. Asıl adı Abdurrahman olan Sâmi'nin doğum yeri Mora'nın Trapoliçe kasabasıdır. 1824'te gittiği Mısır'dan 1849 tarihinde ayrılmıştır. **Münşeât**'ı ve **Rumûzu'l-Hikem** adlı bir eseri vardır. (Bkz: **Osmanlı Müellifleri**, c. II, s. 361-362).
13. Mısır valilerinden I. Abbas Hilmi Paşa'nın katiplerinden olan Şefik'in asıl adı İbrahim'dir. Kasideleri ve tarih manzumeleriyle meşhur olmuştur. (Bkz: DEİS, s. 470)
14. Tarihleriyle tanınan Zeki'nin asıl adı Halil'dir. Mısır'da kadı olarak görev yapmıştır. Ölüm tarihi ihtilafli olup 1650 veya 1703 olarak gösterilmektedir. (Bkz: DEİS, s. 548).
15. Bu matbaada basılmış Türkçe eserler için bkz: Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzâ **Fihrisü'l-Matbûâti't -Türkiyye el-Osmaniyye**, c. I, II, el-Heyetü'l-Mısıriyye, Kahire 1982; Dr. Ebu'l-Fütuh Rıdvan, "Kâimetu bi-matbûâti Bulak min inşâihâ fi seneti 1821-ilâ 1842" **Târîhu Matbaati Bulak**, el-matbaatü'l-Emiriyye, Kâhire 1953, s. 446-479.
16. Bu tebliğlerden bazılarının isimleri şöyledir: Dr. Adil Şerif Allam, "Yarım Daire Şeklindeki Osmanlı Sebilleri"; Dr. Ali Mahmud Süleyman, "Osmanlı Valisi Mesih Paşa Vakfı"; Muhammed Hamza İsmail, "Osmanlı Dönemi Kahire Mescidlerinde Mimari"...

lanıldığı kitabelerde, meşhur hattatlarımızın eserlerine de rastlamak mümkündür. Mesela, Ümmü Abbas Sebil ve mektebinin sülüsle yazılmış kitabesi Hattat Abdullah Zühdi'nin hattıdır.¹⁷

Bu çalışmamızda, Kahire'deki Osmanlı dönemine ait tespit ettiğimiz 7 cami, 21 sebil, muhtelif yapılara ait 11, mezartaşlarına ait 22 olmak üzere toplam 61 kitabenin manzumesi yer almaktadır. Bunlardan bir kısmının resimleri çalışmamızın sonunda sunulmuştur. Bu yapılardaki en eski kitabe 1066/1656 tarihiyle Ukbe b. Amir Camii'nin tamir kitabesidir. Sebillerdeki en eski tarih 1077/1666'dır. Kitabesi Türkçe olan son sebil ise, Mehmet Ali Paşa için 1286/1869'ta yaptırılan eserdir. Mezartaşlarında ise bu tarihler 1310/1892'e kadar çıkmaktadır.

Üç bölümden meydana gelen incelemede, sırasıyla cami, sebil, çeşitli yapı ve mezartaşlarındaki Türkçe manzum kitabeler bulunmaktadır. Yapılardaki kitabelerden bazılarının çok yüksekte, bir kısmının toz ve çamurla kaplı olması veya önlerinde başka yapılar yer alması nedeniyle net ve okunaklı fotoğraflarını çekemedik. Bazı kitabeleri de basılı eserlerden alarak, çeşitli sebeplerle yıkıldıkları için bugün mevcut olmayan yapılar hakkında da bilgi vermek istedik. Manzumelerdeki bazı kelimeler, mermerlerdeki kırılma veya kitabenin bulunduğu yerin yüksekliği yüzünden okunamadı. Bu kabil yerlerde metin tamiri cihetine gidildi. Mümkün olmayan yerler ise boş bırakıldı. Kitabelerdeki tarih ifade eden mısralar orijinal şekliyle de yazılarak yanlarına miladi karşılıkları kaydedildi. Bütün bunlara ilave olarak, kitabenin bulunduğu eser ve banisi hakkında, kaynak da gösterilmek suretiyle bilgi verildi.

A. CAMİ KİTABELERİ

Kahire, daha İslam'ın ilk devirlerinde Hz. Ömer tarafından feth edildiğinden, asırlar süren tarih dilimi içerisinde sahip olduğu bir çok İslam sanat eseri ihtiva etmektedir. Nitekim, Emeviler (661 - 750), Abbasiler (750 - 969), Tolunoğulları (868 - 905), İhşidiler (935-969), Fatımiler (969-1171), Eyyubiler (1171-1250), Memluklar (1250-1517) ve nihayet Osmanlılar (1517-1918) dönemlerine ait hala ayakta duran binlerce eser bulunmaktadır. Bu bakımdan Araplar arasında Kahire'ye "مدينة ألف مآذنة" "Bin minareli şehir" denilmektedir. Ayrıca bu kadar çeşitli devlet tarafından idare edilmiş olan Kahire, İslam sanatı bakımından da oldukça farklı sanat numuneleri ihtiva etmektedir

Kahire'deki bu kadar zengin sanat eserlerinde Türkler'in de önemli katkıları bulunmaktadır. Memluklar ve Osmanlılar dönemlerine ait yüzlerce Türk eserine, bilhassa şehrin eski yerleşim alanlarında sık sık rastlamak mümkündür. Sadece Osmanlı dönemine ait, bir çok cami, bu ülkede halen yayınlanmakta olan sanat tarihi kitaplarında çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır. Bunlara arasında ismi sıkça geçen camilerden bazıları şunlardır: Emir Süleyman Camii (1528), Şahin Halveti Camii (1538), Mahmudiye Camii (1566), Sinan Paşa Camii (1571), Melike Safiyye Camii (1610), Muhammed Ebuzzeheb Camii (1761) ... v.s.¹⁸

İsimlerini zikir ettiğimiz bu camiler gibi daha bir çoklarının kitabesi Arapça olduğu için, biz sadece Osmanlı dönemine ait ve kitabesi Türkçe olan yedi camiye konumuza dahil etmiş bulunuyoruz. Bunlardaki en eski tarihli kitabe Ukbe b. Amir Camii'ndeki 1066/1656; en yakını da 1291/1874 tarihidir ki Kadın Efendi Camii'ndedir.

1. UKBE B. AMİR CAMİİ

1 *Hâfızu'l-Mısr ol semiy-yi Seyyidi'l kevneyn kım*

Devlet-i dâreyn ile şâdân olup makbûl ola

2 *Pâdişâhın hem silahdârıydı hem dâmadıdır*

Hayr ile ihsânı layıkdır anın mebzûl ola

3 *Yapdı işbu Hazret-i Ukbe makâmın cümleten*

Cennet-i Âdn'i mükâfat ide Hâk me'mûl ola

4 *Yapdı câmi mekteb u havz u sebîl ey sakiya*

Şöyle tekmîl itdi kim biribirin medhûl ola

5 *Cümleliniñ makbûlu bir hayrât vakf itmişdir ol*

Tâ kıyâmet anılıp hayrâtını menkûl ola

17. Abdullah Zühdi (Ö. 1879), Hidiv İsmail Paşa ile görüşükten sonra, "Mısır Hattatı" olarak görevlendirilmiştir. (Bkz: İbnülemin M. Kemal İnal, **Son Hattatlar**, Devlet Kitapları, İst. 1970 (2. Baskı), s. 15-19.
18. Bu hususta her türlü bilgi için bkz: Dr. Suad Mahir Muhmmmed, **Mesâcidu Mısır ve Evliyâuha's-Sâlihûn**, Kahire 1983, c. I-V; Dr. Kemaleddin Samih, **el-İmâretu'l-İslamiyye fi Mısır**, Kahire 1987; Ali Paşa Mubarek, **el-Hitatu't-Tevfikıyye el-Cedide li Mısır'l-Kahire**, Kahire 1980-1987, c. I-VI, **Dirâsât Âsâriyye İslâmiyye**, c. I-II, Kahire 1982.

6 Hâlık u halkıñ yanında hayrı çok maqbûldur
Didiler itmâma târih "hayruhu'l-maqbûl" ola¹⁹

دیدیلر اتمامه تاریخ خیره المقبول اوله

Ukbe b. Amir, Amr b. As'la birlikte Mısır fethine iştirak etmiş bir sahabidir. Bu zatın içinde medfun bulunduğu camii bugünkü şekli, Mısır'da 1062/1652'den itibaren dört yıl valilik yapan Silahdar Ebunnasr Mehmet Efendi tarafından 1066/1656 yılında yapılmıştır. Cami, İmam Şafi Camii'nin güney tarafında yer almakta olup, Osmanlı tarzındaki minareleriyle dikkati çekmektedir. (Bkz: Dr. Suad Mahir Muhammed, **Mesâcidu Mısır ve Evliyâuha's-Sâlihûn** Kahire 1983, c. I, s. 84-87.)

2. RİBÂTU'L-ÂŞÂR CAMİİ

1 Cenâb-ı Hâzret-i Sultan Muhammed-i Gâzi
Vücûd-ı pâkini hayrâta mazhar itdi Hudâ

2 Derûn-ı pâkine ilhâm idüp Hudâ-ıyı Celîl
K'ide bu câmiî resm-i kadîmi üzre binâ

3 Semiy-yi bâni-i Beytu'llah İbrahim (Ağa)
Ki mülk-i Mısr-ı adâletde vâlâdır hâlâ

4 Kemîne bendesi ol padişah-ı devrânın
Bu gûne bir eşeri itdi nâmına ihyâ

5 Sürüp yüzün kadem-i semtine o Sultanın
N'ola şefâatına mazhar olsa rûz-ı cezâ

6 Duâ idüp didi itmâmına **Zekî** târihin
Yerinde câmi-i âli esas-ı bi-hemta

1074-1664 یرنده جامع عالی اساس بی همتا

3. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ *

1 Câmî-i birr ü ihsân zât-ı mehâsin-üvân
Şarf ider hayra nukûdın himemin an-be-an

2 Muktedâ-yı uzemâ râtib-i bahş-ı'ulemâ
Ab-rû -yı bahr-ı mâ maşdar-ı cûd u ihsân

3 Ya'ni hem-nâm-ı benî dâveri râh-rev-i Haydar
Delvet ü dine olan hîdmeti memdûh-ı cihân

4 Hâricden hayrâtını ol idicek iştihlâş
Lağab-ı münteħabı gayriye oldu şayan

5 Fıkr ü endişesini tahsil-i şevâb-ı dâreyn
Olduğın eyledi bu nev-eşeri halka'ayân

6 "Men benâ" sırrına âgâh idüp anı Allah
Kıldı bu câmi-i pür nûrî rasih-i âbistan

7 Nice câmi göremez rû-yı zeminde mişlini
Nice biñ yıl dañı devr eylese çerh-i gerdân

8 Deyr ü divarı ider Dâr-ı Behiştî....
Şahn-ı pâkinde devr itmede bir nûr-ı ayan

9 Devr-i rûy-ı zemini ..... . hudud-şifat
Vaşfı kâbilidir eğer mümkin ise vaşf-ı Cinân

10 Her umûrunda muvaffak ide bânisini Hağ
Beş vakitde dü-menâında okundukça ezan

11 Hâme nakş eyledi ceuher gibi **Kâmil** târihin
Câmi-i feyz-i Muhammed âli-yi âli-şân

1253/1837 جامع فیض محمد علی عالی شان

Bu cami, Salahaddin-i Eyyübî tarafından inşa ettirildiği halde daha sonraları yaptığı bir takım ilaveler yüzünden Mehmet Ali Paşa'nın adıyla anılan kalede yer almaktadır. Camiinin inşası, Mehmet Ali Paşa tarafından 1246/1830 yılında başlatılmıştır. Ne yazık ki inşaat tamamlanmadan 1265/1848 yılında vefat edince, camiiin sağ iç kısmında yapılan kabre

19. Burada tarih sadece, "hayruhu'l-maqbûl ola" kısmındadır.

* 1. beyit 1. mısra, 2. beyit 2. mısra, 4. beyit 1. mısralarında vezin bozukluğu; 8. ve 9. beyitlerde de okunamayan kısımlar vardır.

defn edildi. Yarım kalan kısımlar ancak Hidiv İsmail zamanında 1280/1863 yılında tamamlanıp ibadete açılmıştır. Cami en son 1935'de I. Fuat tarafından restore edilmiş olup, Kahire'nin en yüksek yerinde zarif iki minaresiyle Osmanlı'nın burada yaptırmış olduğu en güzel mimari eserlerden biri olarak varlığını sürdürmektedir. (Bkz: Resim 1)

(Bilgi için bkz: Dr. Suad Mahir Muhammed, **A.g.e.**, c. V, s. 317-318.)

4. SİLAHDAR SÜLEYMAN AĞA CAMİİ

1 *Mefhâr-i ehl-i himem ya'ni Süleyman Ağa*
Ki odur kân-ı kerem şâhib-i'izz-i sermed

2 *Sâbiķan oldu silahdân Hıdivu-i A'zam'ın*
Şimdi da'vâtı ile itmede sa'y-ı bî-had

3 *Yapdı nev-tarhile bu câmi-i dil-cü eşeri*
Şarf-ı naķdine himmet ile o zât-ı erşed

4 *İtdi târihini imlâ dil-i erbâb-ı hülûs*
Câmi feyz ile oldu bu vâlâ-mâbed
1253/1839

جامع فيص ايده اولدى بو والا معبد

Kahire'de el-Muiz Li-dinillah (Emiru'l-Cüyüş) caddesinde bulunan Osmanlı sitalinde inşa edilmiş bir camidir. Mehmet Ali Paşa'nın silahdarı Süleyman Ağa tarafından 1253/1255/1837-39 yılları arasında yaptırılmıştır. Ayrıca camiin sokak tarafındaki duvarına bitişik, Türkçe kitabesi de bulunan güzel bir sebili (Bkz. 14 no'lu kitabe) yer almaktadır. Cami hakkında bilgi için bkz: Dr. Suad Mahir Muhammed, **A.g.e.**, c. V, s. 311-13.

5. ABBAS PAŞA CAMİİ

1 *Câmi-i hayr u du'â*
Lâmi-i rû-yı ridâ
Sâmi-i emri Hudâ
Kâmi-i mekr-i adâ

2 *Ya'ni pür cüd u edeb*
Âsaf-ı Nu'man mezheb
Neşr-i hayrâta sebeb
Vâi-i Ümm-i dünyâ

3 *Vireli mülküne fer*
Dâver-i ferhunde-şer
Haylidir hayli eşer
Eyledi li'llah inşâ

4 *Dindi târih-i seri*
Hams-i mübarek cemi²⁰
Yapdı bu mişli bedi'
Câmi-i 'Abbaş Paşa
1257/1841 ياپدی بو مثللی بدیع
جامع عباس پاشا

Atebe semtinde bulunan bu cami de Osmanlı tarzı minaresiyle dikkati çekmektedir. Önceleri Şeyh Derviş el-Aşmavî'nin tekkesi iken, onun vefatından sonra 1257/1841'de Abbas Paşa tarafından yerine bugünkü cami yaptırılmıştır. Camiin içinde el-Aşmavî ile birlikte bazı kabirler de yer almaktadır. (Bkz: Ali Paşa Mubarek, **el-Hitatu't-Tevfikıyye li-Mısri'l-Kahire**, 1983, c. III, s. 391.)

6. KADIN EFENDİ CAMİİ

1 *Ömr ü iclâlin firâvân eylesün*
Hâzret-i Kadın Efendi'nin Hudâ

2 *Eyledi mesrûr Menyel halkını*
Ney-i cehdiyle o'işmet-intimâ

3 *Câmi-i Dirînesin tecdid idüp*
Rûh-ı Dirîneyi kıldı pür-ziyâ

4 *Mazhâr-ı ecr ü meşûbât ide Haķ*
Âlem itdikçe hülûs ile du'â

20. Camiin inşasının bitirildiği tarihin tesbit edilebilmesi için son beyitteki harflerin değerleri toplamına (5) rakamını ilave etmek gerekmektedir

5 İşbu ra'nâ beyt ile târihini
Nâîfi üdüm muşallîne edâ

6 Ümm-i İlhâmî-i firdeus-âşiyân
Kıldı bu nev-câmî'i li'llah binâ

ام الهامی فردوس آشیان
قلدی بو نو جامعی لله بنا

Bu cami, Mısır Valisi I. Abbas Hilmi (1848-1854)'nin oğlu İbrahim İlhami Paşa'nın hanımı tarafından 1874 yılında yaptırılmıştır. Daha önceleri bu camii yerinde Şeyh Abdulaziz ed-Dirî'nin mescidi bulunduğu kaynaklarda "Mescidu Dirîni" şeklinde geçmektedir. Camiiin bugünkü durumu yapılırken, adı geçen şeyhin kabri de eserin içinde bırakılmıştır. (Bkz. Muhammed Kemal es-Seyyid Muhammed, **Esmâu ve Müsemmeâtü min Mısra'l-Kahire**, Kahire 1986, s. 465).

Kahire Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin ve Nil nehrinin kenarında yer alan bu camii kitabesinde hattatın İbrahim Makamî olduğu ve yazının 1292/1875 tarihinde hakk edildiği kaydedilmiştir.

7. ŞEYH SALİH CAMİİ *

1 Vâli-i vâlâ-menzilet ferman-revâ-yı memleket
Şâhib-nisâb-ı mekremet dâd-âver-i Dârâ-vekâr

2 Ol dâver-i pür-intibâh me'cûrdur bî-iştibâh
Taķvasıla oldu güvâh bu câmi-i âlî-menâr

3 Bu dergeh-i tehlildir âşâr-ı İsmail'dir
Bundan merâm tahsildir ecr ü şevâbın bî-şümâr

4 Zat-ı şerîfin kibriya itdi bu mülke muķtedâ
Gel kıl bu câmide ana ĥayr u du'âya ibtidâr

5 Şeyh Şâlih'e kıl ihtiram bir ma'bed ile bir maķam
Yapdı ki tâ-rûz-ı kıyâm ĥalsun cihanda yâdigâr

6 Bu câmi pür envârdır hem ma'a pür-züvârdır
Bânisine dergârdır feyz-i Cenâb-ı Kird-gâr

7 Ömrün ide efzûne hem-vara Ĥallâku'l-beşer
Olduķca iş bu nev-eser saĥt-ı zeminde payidâ.

8 .... mi cevre tam mürde nakş olsa sezâ
Bu ma'bed-i pâki binâ kıldı Ĥidiivi nâm-dâr.

بو معبد پاکی بنا قیلدی خدیو نامدار

Camiin yerinde Şeyh Salih Ebu Hadid el-Besyûmî'nin makamı bulunmaktaydı. Halk tarafından çok itibar gören bir makam olduğundan, Mısır Valisi Hidiv İsmail tarafından 1280/1863 tarihinde Osmanlı mimarisi tarzında bir cami yaptırılmıştır. (Bkz. Ali Paşa mubarek, **el-Hitat**, c. III, s. 338-339). (Bkz: Resim 2)

B. SEBİL KİTABELERİ

Bu bölümde, Kahire'de tesbit ettiğimiz 16 sebile ait 21 adet Türkçe kitabe yer almaktadır. Ancak Kahire'de bulunan sebiller sadece bunlardan ibaret zannedilmemelidir. Nitekim Ali Paşa Mubarek, 18. asrın sonlarında 245 sebil olduğunu, 19. asrın sonlarında ise bu sayının 200 dolayına indiğini kaydetmektedir.²¹ Bugün ise bu sayı daha da düşmüştür. Ayrıca mevcut sebiller de, sadece birer tarihi eser durumundadırlar. Bir kısmı da harab olmuş vaziyettedir. Hemen hemen hiçbiri asıl maksadına uygun olarak kullanılmamaktadır.

Kahire'deki sebillerin sayılarının gittikçe azalmasının sebeplerinden biri, 19. asrın sonlarında tramvay şebekesinin kurulması sırasındaki yıkımlardır. Mevcut sebillerin sularının akmaması da, Nil sularının düzenli bir şekilde şehre taksim edilmiş olmasındadır. Halkın susuzluğunu gidermek amacıyla matuf olarak yapılmış, mimari tarzı, hat ve kitabelerindeki manzumeleriyle birer sanat abidesi ve Türk Kültür ve sanatının Afrika'da şahitleri durumunda olan bu hayır eserlerinin bir çoğu ihmale uğramış, önlerine büfe v.s. yapılarak arka plana itilmiş durumdadırlar.

Halka hizmet ve sevap kazanmak amacıyla yapılan sebiller, kitabelerinden de anlaşılacağı gibi, peygamberimizin iki torunu Hz. Hasan ve Hüseyin'in ruhaniyetlerinden istimat gayesi de taşımaktadır²² Nitekim bu

21. Ali Paşa Mubarek, **el-Hitat**, c. I, s. 243.

22. Kahire'de, Hz. Hüseyin'in adına yapılmış meşhur bir cami vardır. Bu camiiin yanında bir de türbe bulunmaktadır. Halk tarafından en çok ziyaret edilen yer durumundaki bu mekanda, rivayete göre Hz. Hüseyin'in başının medfun olduğu kabul edilmektedir. Bu bakımdan, Mısır'ın her dönemindeki idarecileri bu camiye büyük önem vermişler ve çeşitli ilavlere yapılarak burayı mamur hale getirmişlerdir. Sultan Abdülaziz'in talimatıyla Hidiv İsmail tarafından bir hayli masraf yapılmış ve bir de Osmanlı tarzı minare yaptırılmıştır. Ayrıca Osmanlı döneminde bu camide dini günlerde Türkçe mevlid okutulurdu. Bugün de hemen hemen her türlü dini merasimlerin yapıldığı yerdir. Bu camiiin halk arasında çok büyük bir manevi değeri vardır. Nitekim çeşitli hayır faaliyetlerine başlarken, Hz. Hüseyin'in ruhuna dualar ederek şefaatinin talep ederler. (Bu hususa geniş bilgi için bkz: Dr. Suad Mahir Muhammed, **a.g.e.**, c. I, s. 355-381).

7. Beyit 1. mısra'nın vezni bozuk; 8. beyit 2. mısra tam okunamadı

husustaki bazı beyitler şöyledir:

*Kım Hasan rûh-ı Hüseyin 'in âşkına mal bezl idüp
Oldu tevfîk-ı ilâhî kendüye bunlar binâ*

*Kerem zi-şân-evkâf içre Muhammed Kethudâ
Bezî-i mâl ile Hüseyin rûhunu şâd eyledi*

*Eyledi İcrâ-yı Keuşer ehl-i beytın rûhuna
Hubb-ı sibteyn ile şâd itdi revân-ı Haydar-ı*

*Ümm-i Dünyâ'yı İmam âşkına kıldı reyân
Eyledi şâh-ı şehîdân için ihsânını sebil*

Bu beyitlerden anlaşılmaktadır ki, sebil ve hayır eseri yaptırmaktaki gayeler arasında , ehl-i beyt sevgisi ve bilhassa Kahire'deki Hz. Hüseyin adına yapılmış ve başının defn edildiği türbenin ruhaniyetidir.

Sebillerin asıl gayesi ise, herhangi bir karşılık beklemeden ahaliye su ikram etmek, bu vesileyle de sevaba nail olmaktadır. Böyle bir hizmeti yapmakla sanki Nil nehrinin, çölün ortasından akıp giderken çorak toprakları sulayıp yeşillendirdiği gibi, sebil vasıtasıyla susuz insanların ihtiyacının giderilmesi aynı tutulmuştur. Nitekim bu anlamdaki bazı beyitler de şöyledir:

*Bâiş oldu lutf ile bu mevkiñ ihyâsına
Sû-be-sû aşânı reyân eyledi mânend-i Nil*

*Cârî kıluş hayrâtını âb-ı zülâl-ı şâfını
Bilmez içen bir taşını gûyâ bir midir âb-ı Nil*

*Bezî eyleyüp sîm ü zerrî akıtdı mâ-i Keuşer'i
Şâd itdi rûh-ı Haydar'ı dil-teşnesine virdi necât*

*Nüş idüp bây u gedâ suyun alup bî-teklif
Kimseye zerre kadar minnet olunmaz tahmil*

Kahire'nin eski semtlerinde yoğunlaşan sebiller, Nil'den uzak insanlara zahmetsizce su temin etmelerini sağlamanın yanında bunları yaptıranların halk arasındaki itibarlarının artmasına da vesile olmaktadır. Bu maksatla olmalı ki, birçok Ağa, Bey, Vali, hatta Sultan, kendi

adlarına sebil inşa ettirerek, daha çok kişiye hitab edebilmek için kitabelerini Arapça yazdırmışlardır.

IV. Mehmed, III. Mustafa ve I. Mahmud tarafından yaptırılan sebiller, Osmanlı padişahlarının bu meyanda yaptırdığı eserlerdendir. Bunlardan sadece IV. Mehmet sebili-nin kitabesi Türkçe olduğundan, burada sunacağız.

III. Mustafa Sebili, Seyyide Zeynep Camii'nin karşısında olup iki katlıdır.²³ Kitabesi Arapça olduğu için buraya almadık. Sebilin üst katı, bugün hayır müessesesi, alt katı da ardiye olarak kullanılmaktadır. Beş beyitten ibaret Arapça kitabesi, yarım daire şeklindeki sebilin alınlığında yer almaktadır. Buradaki, "Hayratu's-Sultan b. es-Sultan, es-Sultan Mustafa Han 1173" ifadesinden, eserin 1759 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Port Said Caddesi'nde bulunan I. Mahmud Sebili de yapı olarak III. Mustafa Sebili'ne benzemektedir. Ancak bu külliye, mescidi, mektep ve kütüphanesi, içindeki küçük bahçesiyle, İstanbul'daki benzer medreseleri andırmaktadır. Yıllarca Ezher Üniversitesi'nde okuyan Türk öğrencilerin ikametine ayrılmış bulunan bu külliye bugün başka maksatlarla kullanılmaktadır. Sebil ise, bu külliyenin köşesinde, sokakla caddenin kesiştiği yerde, yarım daire şeklindedir. 1164/1751'de yapılmış olan bu sebilin ondört beyitlik Arapça kitabesi bulunmaktadır.

Osmanlı döneminde yapıлып da kitabesi Arapça olan daha bir çok sebil vardır. Bunların dışında bir de, kitabeleri hem Arapça hem de Türkçe olanlarına rastlanır. Mesela: Şeyh Salih Sebili, Mustafa Fazıl Paşa Sebili, Mehmet Ali Paşa Sebili bunlardandır.

Kitabesi hangi dilden olursa olsun, Kahire'de bulunan bu sebiller üzerinde detaylı bir çalışma yoktur. Mısır'daki kongrelerde bazı sebiller hakkında sunulan tebliğler²⁴ ve yapılan yüksek lisans tezleri²⁵ ise yeterleri sayıda değildir. Daha önce sözünü ettiğimiz Robert Mantran'ın çalışmasında da sadece sekiz sebilin kitabeleri birtakım eksiklerle yayınlanmıştır.

23. Bkz. Resim 29.

24. Bu tebliğlerden bazılarının özeti için bkz.: **The 8 th International Congress Of Turkish art (Papers Summaries)**, Kahire 1987.

25. Mesela: Mısır Eski Eserler Genel Müdürlüğü'nün Berkuk Külliyesi'nde görevli Emanî Hanım, Silahdar Süleyman Ağa Sebili üzerinde; Muhammed Hüsameddin de, Osmanlı döneminde yapılan sebillerin mimari özellikleri üzerinde çalışmaktadır.

1. SULTAN IV. MEHMED SEBİLİ

1 Vaz' olundu sâkiyâ Sultan Muhammed nâmına

Bir sebîl daği yapıldı sâkiyânîñ yanına

2 Nûş idüp âb-ı şafâ-bahşından anıñ teşneler

Eylesünler çok du'â ol pâdişâhın şânına

3 Çün tamâma ericek hâtif didi târihini:

Bu şevâb oldu revâ Sultan Muhammed adına

1077/1666 بروثواب اولدى روا سلطان محمد آدنه

Bu sebîl, Eseru'n-nebi Mahallesi'nde, taceddin Muhammed b. Hanna tarafından yaptırılan **Ribâtu'l-Asar** Külliyesi'ndedir.²⁶ Bu külliye, Hz. Peygamber'e ait bazı eşyaları muhafaza etmek amacıyla inşa edilmiştir. Mekanın kutsiyetine binaen Sultan IV. Mehmed de buraya bir sebîl yaptırmıştır. Kitabı, Robert Mantran tarafından yayınlanmıştır.²⁷

2. DÂRU'S-SA'ADE AĞASI ALİ AĞA SEBİLİ

1 Bi-ğamdi'llah binâ-yı câ-yı enver

Âli Ağa'ya olubdur müyesser

2 Şehinşâh-ı mu'azzam haznedârı

Bu rütbe ile buldu şöhret vaqar

3 Hayât-ı câidânı buldu tâcı

Sebîl üzre hak itdi mektebi yer

4 Mürûr idüp içen âb-ı zülâlin

Didi Meulâ kıla ecrini eufer

5 Muşanna' şan'ata tahsîn ü târih

Ma'âda hub binâ vü kese ezher

1084/1673 معاده خوب بنا و كسه ازهر

Sultan Hasan Camii civarındaki Süyûf Caddesi'ndedir. Darussaade ağası Ali Ağa tarafından mektep ve sebîl olarak yaptırılan bu bina, Mehmet Ali Paşa zamanında mühimmat deposu haline getirilmiştir. Aynı durum Hidiv İsmail zamanına kadar devam etmiştir. 1291/1874 yılında ise, sebîlin üst katı, kız okulu haline dönüştürülmüştür.²⁸

3. YUSUF AĞA SEBİLİ

1 Emr-i inşâ ile bu câ-yı kadîm

Oldu ihyâ zehî mağall-i azîm

2 Bir tarafda sebîliniñ el-ğak

Ĥulu u bârid suyu şifâ-yı saķîm

3 Hem daği fevķinda mekteb-i eţfâl

Buldu ikrâm-ı tam ĥayr-ı yetîm

4 Dâr-ı Devlet-Ağa-yı Yusuf Ağa

Sa'd u izzetde zâtı ola muķîm

5 Bu vekâle binâsı itmâmını

İsm-i bâline anıñ oldu vesîm

6 Ĥüsni vaz 'ı ile aķl mi'mârı

Yazdı târihini binâya âzîm²⁹

1088/1677 بنایه عظیم

Babû'l-Vezir Caddesi'nde bulunmaktadır. Sebîl ve mektep olarak kullanılmak üzere 1088/1677 yılında Yusuf Ağa tarafından yaptırılmıştır. (Bkz: Resim 3).

4. İBRAHİM ÇORBACI SEBİLİ

1 Mekteb-i ta'lim-i Ķur'an u sebîl

İtdi İbrahim Çorbacı binâ

26. Ribatu'l-Asar hakkında geniş bilgi için bkz.: Dr. Suat Mahir Muhammed, A.g.e., c. 1, s. 413-416.

27. Robert Mantran, "Inscriptions Turques Ou De L'epoque Turque Du Caire", *Annales Islamologie*, Cairo 1972, c. XII, s. 214.

28. Bkz. Ali Paşa Mübarek, A.g.e., c. II, s. 161.

29. Beyitteki tarih, "binâya azîm" ibaresindedir.

2 Hânif-i İsmâ didi târihini

Mâ sebîlu'llah keuşer âyn-ı mâ

1106/1694-95 ما سبيل الله كوثر عين ما

Bu sebilin yerini tesbit edemedik. kitabeyi yayınlayan Robert Mantran da sebilin yeri konusunda bilgi vermemiştir.³⁰

5. BEŞİR AĞA SEBİLİ (1)

1 Hâlîya Dâru's-sa'âde kim Beşir Ağa nişân

İtdi bu hayrâtı li'llah âleme kıldı şîlâ

2 Kim Hasan rûh-ı Hüseyin'in ũşşına mal bezl idüp

Oldu teufik-i ilâhî kendüye bunlar binâ

3 İtdi itmâm cümle şart ile sa'y u himmeti

Vekil 'Abdullah Ağa'ya olunur bunda şenâ

4 Âyn-ı zezem didi ki târih için hay hemin

Didiler aşşân haşkâ bu sebîl-i bî-riyâ

1130/1718 دیدیلر عطشان حقا بو سبیل بی ریا

Bu sebil, Beştak Caddesi'nde olup, Darus-saade ağası Beşir Ağa tarafından 1130/1718 tarihinde iki kat olarak inşa ettirilmiştir. alt katı sebil, üst katı ise mektep olarak kullanılmıştır. Ancak halen her iki amaç için de terk edilmiş durumdadır. Sebilin iki adet kitabesi bulunmakla beraber, nazımının kim olduğu belirtilmemiştir.³¹

6. BEŞİR AĞA SEBİLİ (2)

1 Beşir Ağa Darü's-sa'âde

Yessera'llâhü's-sa'âde

2 Yapdı bu sebîl ü mektebi

Kabul olundu meşrebi

3 Kodu bu fenâda bir eşer

Şerhi ola aña mâ-i Keuşer

4 İtmâmında denildi târih

Oldu badu's-sa'd keukeb-merrih

1131/1718 اولدی باد السعد كوكب مریخ

7. MUHAMMED KETHUDA SEBİLİ

1 Menba'u'l-hayri'l-enâm ya'ni ol şâhib-atâ

Âsaf-ı Husrev u Dârâ'yı bünyâd eyledi

2 Kerem-zî-şân-ı evkâf içre Muhammed Kethudâ

Bezî-i mâl ile Hüseyin rûhunu şâd eyledi

3 Âceb mi bu felek bir mustazal olsa oña

Mâyil-i hayrâta sa'y itmeyi mu'tâd eyledi

4. Tûl-ı ömr ile mu'ammer ide Bâri-yi Hudâ

Niçe zeelde yatur insanı dil-şâd eyledi

5 Geldi hâtifden ana târih-i zîbâ Hamdiyâ

'Âyn-ı zezemdir sebîlin şevki inşâd eyledi

عين زمزمدر سبيلك شوقي انشاد ایلدی

Babu'l-Vezir Caddesi'nde bulunmaktadır. Robert Mantran, bu sebil için, "**Fontaine de Habashi Kethuda**" diyerek³² Habeşi Kethuda ismini öne çıkarmakta ise de, buna dair bir bilgi kitabede ve kaynaklarda yer almamaktadır. Ayrıca Mantran, bir çok yanlışlarla neşrettiği kitabenin tarihini 1137/1724 olarak göstermekteyse de, son mısraın sayı değerlerinden bu netice çıkarılamadı. (Bkz: Resim 4).

8. İBRAHİM AĞA SEBİLİ

1 Mazhar-ı luţf-ı ilâhi zübde-i erbâb-ı câh

Ol sûtûde halk-ı hayr-endiş İbrahim Ağa

2 Sa'y u himmet kıldı teshîl-i rızâ-yı himemden

Böyle bir binâyı sebîl selsebil itdi binâ

30. Robert Mantran, A.g.e., s. 218.

31. Hakkında bilgi için bkz. Ali Paşa Mübarek, A.g.e., c. III, s. 100

32. Robert Mantran, A.g.e., s. 219.

3 Âb-ı sâfiden içüp şarâb-ı keuşer benzerin
Umamız ecrin mudâ'af ide mahşerde Hudâ

4 Nûş iden âb-ı zülâlınden didi târihîni
Böyle bir sebîle Cennet'den gelür su dâimâ
بويله بر سبيله جنتدن كلور صو دائما

Sebil, Aksungur en-Nâsırî'nin 728/1327'de yaptırmış olduğu camiin kenarındadır. Bu camiye nazır seçilmesinden sonra İbrahim Ağa sebili inşa ettirmiştir.³³

9. TOSUN PAŞA SEBİLİ (1)

1 Vâlt-yi Vâlâ-yı Mısr İtdi binâ
Bunda bir a'lâ sebîl-i bî'âdil

2 Âb-rû-y eفزâsı gâyet hoşg-uâr
'Aynı yâ tesnîmdir ya selsebil

3 **Hayret** inşâ eyledi târihîni
Eşribu'l-atşâna min mâi's-sebil
اشربوا العطشان من ماء السبيل 1236/1821

Ahmet Tosun Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz Seferi'ne iştirak eden oğludur. Bu savaştan zaferle dönen Tosun Paşa, Nil kıyısında meşhur bir şehir olan Reşid'de dinlenirken tağuna yakalanmış ve yirmi yaşındayken 1231/1816 yılında vefat etmiştir. Oğlunun genç yaşta vefatına çok üzülen Mehmet Ali Paşa, onun hatırasına bu sebili yaptırmıştır. Kahire'nin, Osmanlı zamanında yapılmış en büyük sebillerinden biri olup, üst katı çocukların eğitimi amacıyla mektep olarak düşünölmüştür.³⁴

Kahire'nin en çok tarihi eseri sahip el-Muiz Li-dinillah Caddesi'nde bulunan sebilin üç ayrı kitabesi vardır. Halen terk edilmiş vaziyettedir. Önüne, küçük büfeler de inşa edildiğinden sebilin güzel görünümünü gizlenmiştir. (Bkz: Resim 5, 6).

10. TOSUN PAŞA SEBİLİ (2)

1 Vâlt-i Mısr-ı Muhammed Ali Paşâ-yı Celîl
Neyl-i luţf u keremin eyledi atşâna sebîl

2 Yâd idüp hayr ile mahdûmu Tosun Paşa'yı
Rûhuna celb-i du'â eyledi bâ-zıkr-i cemîl

3 Ecrini rûhuna meşrût idüp ol niyyet ile
Bir sebîl itdi binâ kıldı anıñ için sebîl

4 Âb-ı can-perveri itdikçe atışı reyyân
Yazılır haşre kadar defterine ecr-i cezîl

5 Ceuher-i âb ile gencinesi oldu memlû
Himmeti illet-i gâiyyesini itdi teshil

6 Bir sebîl oldu ki dünyâda nazîri nâ-yâb
Belki Cennet'de olur çeşme-i nesîme 'âdil

7 Renc ile olunur luţf-ı mizâcı tercih
Selsebile kılinur ta'm-ı lezîzi temşîl

8 Tâs-ı sîmini ide mâh-ı nû-yı reşk-âver
Âb-ı şîrini ider çeşme-i memheri tecmîl

9 Burc-ı âbî gibi etrâfı keuâkible dolu
Rûz u şeb ehl-i raşad anları eyler ta'dil

10 Delv-i sîmîni gürubunda olur mâhî bedel
Câm-ı zerrîni tulû'unda olur mihre mesîl

11 Kâşreden bahra ider ehl-i nazâr istidlâl
Zerreden mihre çeker nûr-ı başiretle delîl

12 İşte bu menheli ol dâver-i dâd-ârânın
Vüs'at-ı lücce-i eltâfına burhân-ı cefîl

13 Meşreb-i şâfi gibi menhel-i gıdası üzre
Çeurinüp itmededir halk nasibini taşîl

14 Hıssa-i "Nahnü kşamná"³⁵ da bu da dahîldir
Rızık maşşüm olunur ehline böylece tauşîl

33. Bkz. Ali Paşa Mubarek A.g.e., c. II, s. 284.

34. Bkz. Ali Paşa Mübarek, A.g.e., C. II, s. 121-122

35. Zuhur Suresi, 32 ayeti kastedilmektedir.

15 Nûş ider bâ-y u gedâ suyun alup bî-teklif
Kimseye zerre kadar minnet olunmaz tahmîl

16 Mâ-i sâfi gibi bir nimet-i pâkize mi var
Cümle eşyâya cihan içre odur rûkn-ı asîl

17 **Hayretâ** harf-i mücevherle misra'aynın³⁶
Her birt başkaca târihin olundu tertîl

18 Yabdı tefvik-i Hudâ birle sebil-i âli 1236/1821
Şâfi âb itdi Muhammed Âli Paşa tesbil 1236/
1281 یابدی توفیق خدا برله سبیل عالی
صافی آب ایتدی محمد علی پاشا تسبیل

11. HALİL PAŞA SEBİLİ (1)

IVâli-i vâlâ-yı Mısr Âsaf-şiyem dürr-i eukâr
Âb-ı rû-yı mülk ü millet mefhar-ârâ-yı vullât

2 Nâm-daş-ı Fahr-i âlem züver-i ism-i Ali
Câmi-i ismeyn-i eşref dâver-i Hâyardar şıfat

3 Nâm-ı nâmî-yi kirâmî feyzinin tesiridir
Kîtmeye zamânı mâ-i lutfi ile iktibat

4 Cûşîş-i neyl-i atâyâsıyile şâd olmada
Çar erkân-ı anâşır heft kişver u şeş-cihât

5 Cû-yı tab'i itmede neşr-i zülâl-ı merhâmet
Bahır-ı cûdı kılmada hayrâta her-dem iltifât

6 Ğark-ı ihsânı iken halk âlem-i nâsutda
Kulzum-ı ğufrâna da ğauvâs ider ba'del-memât

7 Mîr-i mîrandan Halil Paşa habîb-i ekremi
Dâm-ı dünyâdan uçup ukbâya açdı çün fanat

8 Cânı için fi-sebill'illah âb itdi sebil
Rûhunu ğark-âb-ı rahmet itdi bu 'azb-i furat

9 Tâs-ı varın felek ..... iken âbını *
Ki ateşin mihr ü mâh ile suyunu iktifât

10 Süre-i Keuşer'le istikbâl idüp dil-teşneyi
Çağlayup zeurakları dirler gel iç âb-ı hayât

11 Menba'-ı feyz-i atâyâ ide Hâk dergâhını
Zemzem-i ihsânına müstağrak olsun kânât

12 **Sâmiya** atşâna sebil eylerim târih ile
Gel gözüm 'ayn-ı Ali Paşa'dan al âb-ı hayât
1244/1828 گل گوزم عین علی پاشادن آل آب حیات

12. ERZİNCANLI HASAN AĞA SEBİLİ

1 Mâyil-i hayr olduğu çün dâver-i dâvâr-ı Mısr
Olmadadır her işinde feyz-i Hâk'ın mazharı

2 Sû-be-sû âb-ı hayât ider her bendesini
İşte tercihim budur İskender'e yol daveri

3 Kapucubaşı Hasan Ağa-yı Erzingâni kim
Bendesi olmağ-ıla yapı bu sebil-i hoş-terti

4 Eyledi icrâ-yı Keuşer ehl-i beytin rûhuna
Hubb-ı sıbteyn ile şâd itdi revân-ı Hâyardar'ı

5 Kana kana iç suyun âb-ı hayât ise merâm
..... **

6 Defter-i a'mâline sebt ola ecr-i bî-hisâb
Yapdığıçün bu sebil-i nev-esâs-ı enveri

7 Çünkü seyr-âb itdi atşânı zülâl-ı rahmeti
Hod dahî yâ Rab içe dest-i Ali'den keuşeri

8 Gün-be-gün müzdâd olup ömrü veli-yi ni'metin
Katre-i ihsânı reyyân eyleye her kişveri

36. Buradaki, "Harf-i mücevherle misra'eynin" ifadesiyle, son beytin her iki misraındaki noktalı harfler ayrı ayrı toplanıp hesap edildiğinde, sebilin inşa tarihi olan 1236/1821 elde edilebileceği anlatılmak istenmiştir.

* Bu misra tam okunamadı

** Bu misra okunamadı

9 Reşha-pâş-ı kâd olup târihîni yazdım Nazîf

Al Hasan Ağa sebilinden iç 'ayn-ı sükkeri
1246/1830 ال حسن آغا سبيلندن ايچ عين سكرى

Bu sebil, Ahmed Mahir Caddesi'ndedir. Tamamı dokuz beyit olan bu kitabeyi Mantran üç beyit olarak vermektedir.³⁷ Bu hata, üç yüzü bulunan sebilin önüne zamanla büfe yapılmış olması nedeniyle, sadece bir tarafının meydana kalmasından kaynaklanmaktadır. Mantran, arka da kalan kısımları farkedememiş olmalıdır. (Bkz: Resim 7,8)

Sebilin Erzicanlı Kapucubaşı Hasan Ağa tarafından yaptırıldığı üçüncü beyitten anlaşılır. Ayrıca tarih beytinden sonra, kitabenin hakkâkının Ebu'l-Kasım Geylanî olduğu - Farsça olarak şöyle belirtilmiştir: "Râkım-ı tarih-i in-sebil Ebu'l-kasım Şahid-i Gaylanî.

13. HALİL PAŞA SEBİLİ (2)

1 Hıdivu-i a'zam itdi âlemi seyr-âb-ı ihsâna
Yapıldı bu sebil mânend-i Keuşer İrdi pâyâna

2 Sevâbın eyleyüp rûh-ı Halil Paşa'ya hem i'tâ
Niçe can uirmesünler bende-gân ol zât-ı zî-şâna

3 Bu bir mısra'la Fâtih arz u İtmâm eyle târihin
Kılıp câri sebil çün fi sebilli'llah atşâna 1246/
1830 قیلوب جاری سبیل چون فی سبیل الله عطشانه

(Bkz: Resim 9, 10).

14. SİLAHDAR SÜLEYMAN AĞA SEBİLİ

1 Habbezâ bu câri olmuş bu sebil-i dil-güşâ
Eşrakat min meşrebi'l-ke'si envâr-ı celil(!)

2 Nûş iden bir kâsesin tesnîmi itmez 'aynına
Meşrebi-kâfurdur zira mizâc-ı zencebil

3 "Lezzeten li's-sâribin"³⁸ hamr-ı tselden müstebâr
Âb-ı ahyâdir dimâğ-ı Mısır'a bu keuşer celil

4 Cennetü'l-Firdeus'e döndürmüş bu câ-yı -dil-keşi
Tahte'ha'-enhâr kılmış menzilin mecrâ-yı Nil

5 Şâhibu'l-hayrât Silahdar Süleyman Ağa kim
Dâver-i İbrâhim Ağa ruhuna yaptı sebil

6 Fi sebilli'llah idüp bu ahseni'l-hayrâta ses
Kerbelâ atşâni olup aşkına hayru'd-delil

7 Kaşresi düşdükçe her bir kâsesi oldukça nûş
Lâ-yu'ad bulsun Cenâbu'l-Bârî'den ecr-i cezil

8 Rûz-ı haşr oldukça yâ Rab Keuşer-i Rıdvân ile
Ol kerîmü'z-zâtı şandır sende ey luţf-ı cemil

9 Vîrsün ecr-i gayr-i memnûn 39 Hazret-i Rabb'l-
enâm

Bu sebilden nûş-ı cân itdikçe ebnâ-yı sebil

10 Zühdî-zâde çıkdı bir dil-teşne târihin didi

Can-fezâdir bu sebil "fihâ tüsemâmâ selsebil"⁴⁰
1253/1837 جانفزادر بو سبیل فیها تسمی سلسبیل

Süleyman Ağa, Mehmet Ali Paşa'nın yanında yetişmiş ve bir çok görevlerde bulunmuştur. Önceleri Çuhadar iken, daha sonra Paşanın Silahdar'ı oldu. Babu'l-Fütuh'daki cami, mektep ve bu sebilden ibaret külliye, onun yaptırdığı hayır eserlerindedir.⁴¹

15. TOSUN PAŞA SEBİLİ (3)

1 Ol Hıdivu-i Cem-şaşem deryâ-himem baħr-ı
kerem

Ya'ni her aqvâl her ef'all ayn-ı vâridât

2 Emr idüp bir nev-sebil rûh-ı Tosun Paşa için

Buldi çün haüz-ı cinân içre makâm-ı âliyât

37. Bkz: Ali Paşa Mübarek, A.g.e., c. III, s. 205.

38. Nahl Suresi, 66. ayeti kastedilmektedir.

39. Tin Suresi, 6. ayeti kastedilmektedir.

40. İnsan Suresi, 18. ayet.

41. Hayatı için bkz. Ali Paşa Mübarek, A.g.e., c. V, s. 40-41.

3 Düşdi **Fâtih** katre-veş târih dü-şakğ hâmeden
Akdırır çü hâsılı bir yüze mânend-i hayât
1254/1838 آقدیرر چو حاصلی بر یوزه مانند حیات

16. AHMET RIFAT PAŞA SEBİLİ (1)

1 Ser-çeşme-i cûd u kerem lutfile âlem
muğtenem

Her vechile âli-himem zât-ı bende seyyid-sıfât

2 Mihr-i atâ-yı Kırd-gâr perteu-nışâr-ı ruz-gâr
Bedr-i münîr-i şive-kâr ser-tâc-ı fâhr-ı muhşınât

3 Hadîka-i Zehrâ âdil cûdi derûn için bahr-ı Nil
Yapdı bu mevzî'da sebîl akıtdı mâyi çün furat

4 Fıkr eyleyüp'ukbâsını terk eyledi dünyasını
Ma'mûr idüp me'vâsını gördü yok âlemde şebât

5 Bezî eyleyüp sîm ü zerrî akıtdı mâ-i Keuşer'i
Şâd itdi rûh-ı Haydar'ı dil-teşne virdi necât

6 Bâ-aşğ-ı şâh-ı Kerbelâ icrâ idüp kurbunda mâ
Atşâna gelsün... .....İşte budur âb-ı hayât*

7 Bezğ-ı hümâ-veş bu sebîl iki yanında selsebil
Ceryân-ı mâ eyler defil olmuş añâ iki kanat

8 Hâkkâ ki ihsân eyledi lutfın firâvân eyledi
'Atşânı reyyân eyledi akıtdı âbı her cihât

9 Rüşdî didi târih-i tam oldu sebîl ilkâ-yı tam

Gel İmam'ın aşkına cânın bula dâyim hayât
1268/1852 گل امامك عشقنه جانك بوله دایم حیات

ibarettir. Üst katı ise mektûp olarak inşa edilmiştir. Burada bulunan iki kitabeden birinin nazımı Rüşdî, diğersinin ise Nailî'dir. İkinci kitabe, **Türk Edebiyatı Dergisi**'nde hatalı bir şekilde yayınlanmıştır.⁴²

17. AHMET RIFAT PAŞA SEBİLİ (2)

1 Eşer-i vâlide-i hazret-i Aşmed Paşa
Feyz-yâb eyledi bu mevkiîl mânend-i Nil

2 Menba'-ı cûd u kerem ebrah-ı'îşmet-pâk
Hilye-i sîreti ile ebraşına şabr-ı cemil

3 Ne sa'adet ki ziyâretile Rasûl'l-mehâ
Eyledi haccın edâ âhirete oldu râhil

4 Şive-kâr-ı du-cihan olsa sezâ-var nâmı
Öyle pâkize-şifât şâhibe-i necl-i nebîl

5 Su-be-su olmada cârî hasenâtı halka
Şühbesiz eyledi Hâk nâyile-i ecr-i cezîl

6 Çeşme-sâr-ı hesti buldu yoluyla suyunu
Bir seb il eyledi bünyad ki bî-mişl ü bî-adil

7 Ümm-i Dünyâ yı eytâm aşkına kıldı reyyân
Eyledi şâh-ı şehîdan için ihsânın sebîl

8 Ser-be-ser teşneleri eyledi seyr-âb-ı atâ
Garka-i rahmet ide Hazret-i Meulâ 'yı Celîl

9 Nâilî eyledi târihini hâmem işrâb
Virdi atşâna safâ su gibi icrâ -yı sebîl

وردی عطشانه صفا صو گبی اجرای سبیل

1269/1853

Bu sebîl, 1879-1892 yılları arasında Mısır valisi Mehmet Tefik'in amcası Ahmed Rif'at Paşa'nın annesi için yaptırılmıştır. Hüseyin Camii'nin batı yönünde bulunan Han-ı Halili'nin giriş kısmında yer almaktadır. Kitabelerden de anlaşılacağı gibi sebîl iki bölümden

42. Bkz: Osman Nuri Özpekel, "Kahire'de Nailî-i Cedid'in Bir kitabesi", **Türk Edebiyatı Dergisi**, Temmuz 1989, Sayı 189, s. 61.

* Bu mısra tam okunamadı.

18. MUSTAFA FAZIL PAŞA SEBİLİ

- 1 Eşer-i vâlide-i mâcidedendir bu sebîl
Du-cihanda ola Yâ Rab sebeb-i ecr-i cezil
- 2 Habbezâ vâlide-i hayırdır kim asla
Olamaz zât-ı mu'allâsına dünyada meşîl
- 3 Hayr u ihsân u taşaddukda o ehl-i iffet
Dem-be-dem eylemede mâ-melekin hep tesbîl
- 4 Evvelâ câmi-i zibâyı tamam eyleyerek
Der-aķab câ -yı sebîli daħi kıldı teşkîl
- 5 Hüsn-i niyyetle muvaffak olarak hayrâtına
Bâreka'llah anı da eyledi el'ân tekmîl
- 6 Paşa ferzend-i hü mâ kadri ile âfâka
A'ni düstür-ı ulâ baħr-ı atâ zât-ı celîl
- 7 Muştafâ Fâzîl o paşâ -yı felek mertebe kim
Ebr-i ihsânı ider âlemi her-dem tesbîl
- 8 Luţf u ihsânına söz yok ki cihan leyl ü nehar
Astân-ı der- i iclâlini eyler takbîl
- 9 Asl u nesli ile dâim ola döndükçe felek
İdeler sâyelerin bây u gedâ zıll-ı zâlîl
- 10 Kâmilâ ħatm-i du'âdır bu mücevher tariħin
Ba'ts-ı ecr ü necât ola ilâhî şü sebîl 1280/
1863 باعث اجر و نجات اوله الهى شو سبيل

Mustafa Fazıl Paşa'nın annesi Ülfet Hanım tarafından 1280/1863'te Beştak Cad-desi'ndeki camiin karşısında yaptırılmıştır.⁴³ (Bkz: Resim 11)

19. ŞEYH SALİH SEBİLİ

- 1 Nâm-ı Hıdiv-i a'zama ni'me'l-eşerdir bu sebîl
Her fi'lini makrûn ide teufikânı Rabb-i Celîl

- 2 .....*
- Tab'ında hep mükemmeldir ħabîb-i sun'ı cemil
- 3 Bir ħayr için Allah'dan ħâfız aña Allah'dır
Maķsûdu vechu'llahdır dünyâda zıll-ı zâlîl
- 4 Şıdķ u ħulûş-ı bâl ile sa'y-ı sa'âdet a'mâl ile
Şarf u cûd u mâl ile âmâlınden ecr-i cezil
- 5 Ab-ı ħayât -ı rahmeti ihyâ iden her milleti
Ĥakķ'a ħulûş-ı niyyeti lâ-şek ider ömrün tavîl
- 6 Dünyâ vü 'ukbâsına ħayr olan her mes'âsına
Ĥayr-ı lâ-tuĥşâsına âsânnı kıldı delîl
- 7 Ez-cümle Şeyĥ Şâlih'e şü câmi-i bünyan seni
İnşâ idince eyledi bu ħana tasmim sebîl
- 8 Nâil olup âmâline revnaķ utrüp ümmidine
Seyr eyle çâr erkânını .... Cennet-mişîl *
- 9 Cârî kılup ħayrâtını âb-ı zülâl-ı şâfını
Bilmez iĥen bir tasını gûya bir midir âb-ı Nil
- 10 Ĥakĥ âb-ı lezîz-i ħoş-güsunda az kılmışdır akrân
Cârî ola leyl ü nehâr ħayrâtı bade ceylin cil
- 11 Cevherle zeyn itseler Kâmilâ ser-târîħin
Yapdı Hıdiv-i muĥterem âfâka nâdide sebîl:
1284/1867 يادى خديو محترم آفاقه نادیده سبيل

Lazoğlu Meydanı'ndaki Şeyh Salih Camii karşısında bulunan bu sebil, Hıdiv İsmail tarafından 1284/1867 yılında yaptırılmıştır.⁴⁴ Diğer sebillerde olduğu gibi burada da ikinci kat mektep vazifesi görmüştür. Sebil halen bakımlı olup, suyu da akmaktadır. (Bkz: Resim 12,13)

43. Bkz. Ali Paşa Mübarek, A.g.e., c. III, s. 91.

44. Ali Paşa Mübarek, A.g.e., c. III, s. 338.

* Bu misra okunamadı.

20. ÜMMÜ ABBAS PAŞA SEBİLİ

1 *Hâzret-i Abbas Paşa-yı esbakın ..... **

Rûh-ı pâki oldu bî-şek mazhar-ı ecr-i cezîl

2 *Mâder-i işmet-medân ol mu'allâ geuhertn*

Eyledi bir nev-eser bünyâd bî-mîsl ü 'adil

3 *Bâ'îş oldu luţf ile bu mevki'tin ihyâsna*

Sû-be-sû atşânı reyyân eyledi mânend-i Nil

4 *Halka işrâb eyledim tarih-i tâmin Nâilî*

Bırrile icrâ kılındı hasbeten li'llah sebîl
1284/1867 بر ایله اجرا قلندی حسبة لله سبیل

6 *Lezzet-i nehr-i Behiştî bulıçak âbiz içün*

Kıldı ma'lum ki Cennet'de imiş menba'-ı Nil

7 *Dûr idüp bâd-ı kederden gül-i zâtını Mevlâ*

Böyle hayretleri kılusun çün kerem ile tekmil

8 *Mestiyâ târihini nazm idelim mîsl-i güher*

İtdi zîbâ-yı cihan hayr u binâ kıldı sebîl
1286/1869 ایتمدی زیبای جهان خیر و دنیا قلدی سبیل

Cumhuriyet Caddesi'yle Ramses Meydanı'nın keşiştiği yerde bulunmaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın annesi için 1286/1869'da yaptırılmıştır.

C. ÇEŞİTLİ YAPILARDAKİ KİTABELER

Ümmü Abbas Sebili, Tolunoğlu Ahmet Camii yakınındaki Salibe Caddesi'ndedir. Mısır Valisi Abbas Hilmi I Paşa'nın (1848-1854) annesi tarafından 1284/1867 yılında yaptırılmıştır.⁴⁵ Mısır Eski Eserler Genel Müdürlüğü tarafından restore edildiğinden oldukça yeni görünmektedir. Sebilin arka planında bir de mekteb bulunmaktadır. Buna dair de bir kitabe vardır. Her iki kitabenin de hattatı, meşhur hattatlardan Abdullah Zühdi'ye⁴⁶ aittir. Bu bakımdan gerek sebilin, gerekse mektebin kitabesi ayrıca sanat bakımından da önem arz etmektedir. (Bkz: Resim 11, 12).

21. MEHMET ALİ PAŞA SEBİLİ

1 *Dâver-i Mısr Muḥammed Ali Paşa ki anıñ*

Âb-ı Keuşer ile şâkîsi ola hûr-ı cemîl

2 *İsmi tecellide Muḥammed Âli Paşa'dır anıñ*

Eyledi vâlidesi anlar içün hayr-ı cezîl

3 *Kıldı ervâh-ı Muḥammed Ali Paşa'ları şâd*

İde her hayrını maqbûl heman Rabb-ı Cemîl

4 *Çünkü her bâr ider o hayr-ı cemîli icrâ*

Luţf-ı Yezdân ile âlemde bula ömr-i tavîl

5 *Bu sebîl de binâ eyledi ol kân-ı kerem*

Himmet-i kâmile kıldı şevâbî taḥsîl

Mısır'ın Osmanlıların eline geçmesinden sonra, buradaki imar faaliyetlerinin de hemen başladığını görmekteyiz. Cami ve sebilleri dışında, saray, han, defterhane ve su kanallarının inşa edildiği; Salahaddin-i Eyyûbî Kalesi'nin yıkılmaya yüz tutan kısımlarının tamir edildiği bir vakıdır. Ayrıca Nil sularının taşmasını kontrol ve takip etmek amacıyla **Mikyasu'n-Nil** yapılmıştır. Yine Nil'in daha önceleri bir kolu durumunda bulunan **Halıcı'l-Mısrî** üzerinde yirmiye yakın köprü kurulmuş, ancak bunlar, tramvay inşa edilmek maksadıyla adı geçen halicin kapatılıp doldurulmasıyla yok olup gitmişlerdir.

Osmanlı döneminde Kahire'de yapılan önemli eserlerden biri de **el-Kanâtîru'l-Hayriyye**'dir. "Hayır köprüleri" demek olan bu yapılar, Kahire'nin kuzeyinde şehrin dışında kurulmuştur. Mehmet Ali Paşa tarafından 23 Rebiul-Ahir 1273/1848'de temeli atılan eser, ancak onun ölümünden sonra Mehmet Said Paşa zamanında (1854-1863) hizmete açılmıştır.⁴⁷ Kahire'nin dışında tek kol halinde akıp gitmekte olan Nil sularının önüne, üzeri aynı zamanda köprü vazfesi gören setler yapılarak, dört beş kola ayrılmış, böylece ara-

45. Ali Paşa Mübarek A.g.e., c. II, s. 315.

46. Abdullah Zühdi'nin hayatı için bkz. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, devlet Kitapları, İst. 1970 (2. baskı), s. 15-19.

47. Abdurrahman er-Rafii, **Asru Muhammed Ali**, Kahire 1951 (3. baskı) s. 580-81.

* Bu mısra tam okunamadı

zinin çok geniş bir bölümünün daha sulanması sağlanmıştır. Bu eseriyle Mehmet Ali Paşa ve onun soyundan gelen diğer valiler halk arasında çok büyük bir sevgi kazanmışlardır.

Ne yazık ki, bu eserlerden bir çoklarının kitabeleri bugün bulunmamaktadır. Biz burada, saydığımız çeşitli eserlere ait bazı kitabeleri kaydederek, bu meyanda yapılanlar hakkında kısa da olsa bir fikir vermek istiyoruz.

Kahire'deki müze ve sarayları gezerken her an bir Türkçe kitabeyle karşılaşmak mümkündür. Bu ister kendisi yıkıldığı halde kitabesi bulunan Abbas Paşa Sarayı olsun, ister Nil nehrinin ortasında bütün ihtişamıyla dimdik ayakta duran Menyel Sarayı'nın duvarını süsleyen çinilerin ortasında, her şeyin geçici olduğunu, sarayı yaptıranın gözleri önüne, "Bu da geçer ya hu" şeklinde yazılmış olsun.

1. İBRAHİM ÇAVUŞ KASRI

1 *Sald ile bünyâd olundu bu mekân*
Buğ'a-i gülzâr-ı Cennet'den nişân

2 *Arş-ı Belkıs'a bedel kâşânedir*
Mişli nâdir fi'l-hakîka der-cihân

3 *Gün gibi girdi sa'âdet burcuna*
Bunda bir sâat cülûs iden heman

4 *Arifâna mahfi şohbet meskeni*
Câ-yı tenhâ çeşm-i nâdandan nihân

5 *Küşe-i dâr-ı selâmetde mukîm ...*
Mesned-i zeuk ü şafada kâm-ıran

6 *Zâtı âfât-ı hatâlardan masûn*
Vân ola lutf-ı Hudâ'dan her zaman

7 *Görmeye-âlemde endûh-ı elem*
Dünye vü 'uqbâda olsun şâdumân

8 *Dilerim Yâ Rab bu kaçrın şâhibi*
Hacı İbrahim Çavuş Mustahfazân

9 *Dört hurûf ile didim tarihini*

1741 *Ġayn u kâf nûn u dâl engüşte dân 1154/*
غین و کاف نون و دال انگشته دان

Bu sarayın nerede bulunduğunu tesbit edemedik. Kitabesinin Kahire İslam Eserleri Müzesi'nde bulunması, eserin yıkılmış olabileceğini göstermektedir. Kitabe, her birinde üçer beyit bulunan üç mermer levha üzerindedir. Son beyitteki, (Gayn), (Kaf), (Nûn) ve (dal) harflerinin sayı değeri olan 1154/1741, kasrın yapıldığı tarihi göstermektedir.

2. BULAK MATBAASI

1 *Hâlen Hıdivv-i Mısr Muhammed Ali vezir*
Oî nâm-dâr-ı devlet ü din şahibü'l-minah

2 *Âşâr-ı bî-hisâbına hatm eyledi dahî*
Yapdırdı iş bu matba'ayı böyle pür-ferah

3 *Hâtif Sa'id'e söyledi t ârih-i tâmını*
1820 *Dâru't-tıbbâadır itdîñ maşdar-ı esah 1235/*
دار الطباعة در ایتدک مصدر أصح

Bu kitabe, Mehmet Ali Paşa tarafından, 1819'da Kahire'de kurulan Bulak Matbaası'nın açılışı münasebetiyle iç avlusundaki bir kapı üzerine konmuştur. Daha sonraları bu matbaanın yerine bugünkü Daru'l-Kütübi'l-Mısıryye inşa edildiğinden, kitabeyi yerinde bulmak mümkün olamamıştır. Kitabe ve Bulak Matbaası ile ilgili bilgi için bkz. Dr. İbrahim Abduh, **Tarihu'l-Vakai'l-Mısıryye**, Kahire 1983 (3. baskı), s. 26-30.

3. SİLAHDAR SÜLEYMAN AĞA HAN

Sübhâna'llâhi ve bi-ğamdihi
Sübhâna'llahi'l-azîm

1 *Mecma'u'l-mecdi Süleyman Ağa*
Ki odur hân-ı cedîde bânî

2 *Sa'yini eyledi Mevlâ meşkûr*
Kıldı itmâma muvaffak anı

3 *Ben de târihîni yazdım Hayret*

Yeni yaptırdı Silahdar Han'ı 1236/1821

یحییٰ یاپردی سلاحدار خانہ

Bu han, Hânu Halîf'nin içindedir. Silahdar Süleyman Ağa tarafından 1821'de yaptırılmıştır.

4. SA'DİYE KALESİ'NİN TEMEL KİTABESİ

"Kavalalı meşhur Mehmed Ali Sulbünden 1237 sene-i hicriyyesinde İskenderiye'de dünyaya gelüp yetmiş senesi Şevvalü'l-mükerreminde hıttâ-i Ezire-i Mıs'r'a hükmü cari olan Muhammed sa'id, muhafaza-i Ümm-i Dünya için işbu istihkamat-ı kaviyyeye 1271 senesi Cümada's-sani'nin 23. duşenbe günü ve mevlidünün 34. senesi, kendi yediyle vaz-ı esas etmiştir."

İsminden de anlaşılacağı gibi bu kitabe, kale inşaatı sırasında plaket halinde temele indirilmiştir. Biz bunu buraya almakla, Osmanlı döneminde yapılmış bulunan önemli yapıların temellerinin atılması sırasında bile Türkçe kitabelerin konulmasına dikkat çekmek istedik. Bu yapı ve kitabe hakkında bkz: Emin Sami Paşa, **Takvimü'n-Nil ve Asru abbas Paşa II ve Muhammed said Paşa**, Kahire 1936, c. I.

5. KAHİRE DEFTERHANESİ

1 *Dâver-i Mısır Muhammed Ali Paşâ-yı benâm**Ki anıñ şânına nüh-tâk-ı felek k âşâne*2 *Ümm-i Dünyâ 'yı kefi himmeti i'mâr itdi**Kalmadı gayr-ı harâbat diğêr virâne*3 *Mısır defterlerinin hıfzı için yaptırdı**İşte bak böyle bedesten nâdire defterhane*4 *Hâk-i dergâhı anıñ tekye ki ehl-i hüner**Şem'i ikbâline hürşid ü kamer pervâne*5 *Ömr-i ikbâlini Hâk eyleye efzûn ki odur**Sa'y iden devlet ü din uğurunda merdâne*6 *Kâşifâ sen hele fikr itmede bul târihîni*Yüz suyun dökdü kalem söyledi: **Defterhâne**
1240/1824-25

Kahire'de, Mehmet Ali Kalesi'nde bulunan Defterhane-Daru'l-Mahfûzat önemli belgeler ihtiva eden bir mekan olarak yaptırılmıştır. Nitekim defterhane, "Malların tasarruf muamelelerinin yapıldığı ve kayıtlarının muhafaza edildiği yer hakkında kullanılır bir tabirdir. Araziye müteallik muameleler buradayapılır, tımar zeamet ve haslara müteallik kayıtlar da burada tutulurdu." şeklinde tarif edilmektedir.⁴⁸

Mehmet Ali Paşa'nın yaptırdığı önemli yapılardan biridir. Bu Defterhane'de bulunan belgeler, Kahire'nin diğer resmi müesseselerindeki Osmanlı dönemi arşiv vesikaları, kale-nin Daru'l-Mahfûzat bölümünde gayr-ı muntazam bir şekilde muhafaza edilmektedir.

6. MEHMET ALİ PAŞA'NIN KALEYİ TAMİR KİTABESİ

1 *Hıddıv-i hıttâ-i ma'mûr-ı Ümm-i Dünyâ kim**Furû'ı âhîri aqtâra mihr-i âlem-tâb*2 *Ne ğam gelür saf-ı a'lâya çün ki itmededir**Lisân-ı hançeri açıldı dîne redd-i cevab*3 *Bu denlü kanğı-ı âşârı beyan idelüm**Cihanda buğ'a-ı hayrı berûn-ı hadd-i hisâb*4 *Kuruldu der-i zeminde bir tâk-ı vâlâ kim**Suvâr-ı resmini vaktinde görmedi Dârâb*5 *Devâm-ı devlet ü ikbâline söz ola mı hiç**Ki ismi nâm-ı Muhammed Ali ki şöhet-yâb*6 *Zehî vezîr-i himem pîşe-i şaf-der-i Mağmûd**Ki her umûra ma'ni Müsebbibü'l-esbâb*

48. Mehmet Zeki Pakalın, **osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, M.E.B. Devlet Kitapları, İst. 1983 (3. baskı), c. I, s. 419.

7 Bu yurdu eyledi tecdid-i işâretle

Hışâr-ı kal'a-i Yûsuf ki olmuş idi harâb

8 Ser-i işâret ile söyle **Kâşifâ** târihin

Bu bâb-ı kal'a-i âli yapıldı hayr-me'âb
1240/1824-25 بر باب نلد عالی یاپیلدی خیر ماب

Mehmet Ali Paşa'nın camisinin de bulunduğu kale, Salahaddin Eyyubi tarafından yaptırılmıştır. Zamanla harab olmaya yüz tutan bu kaleyi Mehmet Ali Paşa tamir ettirmiştir. Bu kitabe, Defterhane kitabesinin karşısında, kale girişinin sağındaki surda bulunmaktadır.

7. MEHMET ALİ PAŞA'NIN KALEYİ TAMİR KİTABESİ

1 Vâli-i Mısr Muḥammed Ali Paşâ'yı kerîm

Gelmedi âleme bir böyle Hıdivu-i 'azam

2 Haḳ murâdın ḥuşûle getüre rûz u sâl

Hâtır-ı nâzikini kıla küşâde her dem

3 İşte ez cümle biri kal'a-i Mısr olmuş iken

Kendiçün 'azm-i remîm eyledi çü Bâğ-ı İrem

4 Çıkdı bâ -avn-i Hıudâ mısr-ı târihi 'Aziz

Kal'a-i Mısr'ı temelden yeni yaptı muhkem
1242-1846 تلعه مصری تلدن یگی یاپدی محکم

1 Küşâd oldukça bâb... *

Kıla bânisin Mevlâ mübârek

2 Kapansun dide-i bed-ḥâh-ı a'dâ

Be-ḥaḳḳ-ı Sûe-i Yâsin ü Tâhâ

Bu iki kitabe sur içindedir. İkincisi Mehmet Ali Paşa'nın sarayının giriş kapısının üzerindedir. Diğeri ise, harem kısmının kapısındadır.

8. MEHMET ALİ PAŞA SARAYI MED-HALİ

Mâ Şâ Allah

1 Dâver-i Mısr Muḥammed Ali Paşâ'yı benâm

Ki cihân dergeh-i luḫfunda bulur zinet tamam

2 Şâhib-i seyf u kalem Âsaf -ı pîrim efendim

ÂSuman pâye-i hem-sâye Hıdivu-i pür-efham

3 Seyfde tefriḳa endâz gürûh-ı tuğyân

Kalemi ebr-i bahâr u gül-i gül-zâr-ı kirâm

4Yapdı bir tâze saray kerem-i erbâb-ı himem

. . . . . bu babı ger olsa seza vü behram*

5 Kaşr-ı Cennet gibidir kaşr-ı müzeyyen ü masnû'

Görmedi mişlini hergiz felek-i ebr-i kâm

6 Bir feraḫ var ki derûnunda temâşa itdüm

Naḳş-ı taşviri ider bûyı hep iştimâm

7 Resm-i dil-cûsına binây . . . . .*

Âferin böyle gerek işte cihanda zimâm

8 Yazdı târihini bir beyt-i mücevherle 'Aziz

Kıla bânisine su'ud Cenâb-ı Allâm

9 Bâb-ı zibâ -yı Muḥammed Paşâ'yı 'adil

Sa'd u nusretle küşâd ola ilâ yeum-i kıyâm
1242/1826 باب زیبای محمد پاشای عدیل

سعد و نصرتله کشاد اوله الی یوم قیام

(Bkz: Resim 16)

* Bu mısra okunamadı

9. ABBAS PAŞA SARAYI (1)

1 Hıdiv-u muhterem vâli-i Mısr Abbas Paşa'dır

Remiz-i lutfda bünyân-ı ihsânı ide ibnâ

2 Yed-i mi'mâr lutf u'adl ile ol dâver-i deurân

İbâdu'llah'ın eyler hâlide a'mâlin ihyâ

3 İmâd-ı mülkine nakd-i efkâr şarf eyler

Olur ma'mur elbet mülk-i Mısr euvelkiden a'lâ

4 Masâlih ru'yetiçün meuki-i mahsûslarından

Ki vakt ile olunsun anda her emri ibâd ifâ

5 Ana mebnâ aranurken münâsib bir mahal akdem

Begendi bu sarâ -yı kaysûnu ol âsaf-ı vâlâ

6 Rızâ bâzârı alup kıldı ol âsaf anı teusi'

Yerinde pek güzel bünyâd olundu bu saray hakkâ

7 O denlü dil-güşâ oldu binâsı bu sarayın kim

Gören âdem derûnunda olur dürlü safa peyda

8 Kemâl-i devlet ü ikbal ü şihhatle ile'l abad

Binâ-yı 'ömr-i bânîsin müşeyyed eylesün Meulâ

9 Şefikâ söyledim tahsin birle iş bu târihi

Ne vâlâ nev-sarâ-yı Abbas Paşa eyledi inşa
1264/1848 نه والا نو سراى عباس پاشا ايدلى انشا

(Bkz: Resim 17)

10. ABBAS PAŞA SARAYI (2)

1 Hazret-i Abbas Paşa-yı Hıdiv

Âun-i mülk ü yâr-ı millet zahr-ı din

2 Olalı vâli-i mülk-i Yûsuf'a

Mısr'ı kıldı z'inet-i rû-yı zemîn

3 İtdi inşâ bu sarâyı 'adl ile

Ola bânîsi belâlardan emîn

4 Nâm-ı Hilmiyye aña oldu lakab

Bâreka'llahu ilâhe'l-âlemîn

5 Eyledi târih-i tam inşâ Rızâ

Hâk ide'izz ü kabûl ile qarîn

6 Bu mekân-ı izz ü zînet oldu güzel

Udhulûhâ bi-selâmin âminîn

(Bkz: Resim 18) ادخلوها بسلام آمين

Bu iki kitabe, Mısır Valisi I. Abbas Hilmi tarafından 1264/1848 yılında yaptırılan saraya aittir. Hilmiyye Caddesi'nde (ki saray yapıldıktan sonra cadde bu ismi almıştır) bulunan sarayın bugün pek fazla bir ehemmiyeti yoktur. Kitabeleri de saraydan alınmış olup halen Mehmet Ali Kalesi'ndeki açık hava müzesinde sergilenmektedir.

11. ABBAS PAŞA MEKTEBİ

1 Hazret-i Abbas Paşa Âsaf-ı âli -tebâr

Cennet-i a'lâ'da bulsun devlet-i izz ü a'lâ

2 Bir güzel mekteb olundu nâmına bünyad ....

Sâkinân-ı 'arş ider bahşâyış-i feyz u du'â

3 Böyle mihr-i mihrîbân olmak gerekdir vâlîde

Oğlun ihyâ eyledi ömrün füzun itsün Hudâ

4 Nâilî ihlâs ile nakş eyledim târih-i tam

Oldu bir zibâ mekteb-i mu'alla danış binâ

اولدى بر زيبا مکتب معلا دانش بنا

I. Abbas Hilmi Paşa tarafından yaptırılmış olan mektebin kitabesidir. Sebiller kısmında, yine aynı zatın annesi adına yaptırdığı sebil kitabesinde bu hususta daha geniş bilgi verilmiştir. (Bkz: Resim 14,15)

12 KAHİRE MEVLEVİHANESİ *

1. *Bi'smi'llah* .....
..... *semâ-ı Mevlevî*
- 2 *Tılsım-ı yedîñ' bir özge* .....
.....
- 3 *Devr iderler aşk meydânında uluvv-ı şân ile*
Reşk-i nuh eflak-ı gerdandır semâ-ı Mevlevî
- 4 *Döne döne puhte eyler dillerin hem çün kebâb*
Nûr mahz-ı nâr-ı sûzandır semâ-ı Mevlevî
- 5 *Aşk şem'l döndürür fânûs-ı cismin anların*
Anıñ için pertev-efşândır semâ-ı Mevlevî
- 6 *Yâ her bir gedâyı bir şeh-i devrân ider*
Böyle bir âyîn-i ü erkandır semâ-ı Mevlevî
- 7 *Şuffe-i arş-ı berreyndir hankâh-ı Mevlevî*
Arşda dañi döner dirler külâh-ı Mevlevî
- 8 *Beste-çeşm olsa cihandan n'ola eylerken*
semâ'
..... *semâ-ı Mevlevî*
- 9 *Şevk-ı Mevlâna'yla yerden* .....
..... *semâ-ı Mevlevî*

Kahire Mevlevihanesi, Kale'nin batısındaki Süyûfiye Caddesi'ndedir. Eser Yusuf Sinan Vakfı olarak zikredilmektedir. Mevlevihane'nin yerinde daha önceleri, Emir Şemseddin Sungur es-Sa'di'nin 715/1315'de yaptırmış olduğu medrese bulunmaktaydı. Bugün bu medreseden ayakta kalan sadece harebe halindeki bir kubbe ve minaredir (Bkz. Ali Paşa Mübarek, **A.g.e.**, c. II, s. 160).

Üç yıldan beri bu mekanda restorasyon faaliyetlerini sürdüren İtalyan profesör Fanfoni, Mevlevihane'nin, yapı tarzı itibarıyla 17. asırdan önce inşa edilmiş olabileceğini

söylemektedir. (Bkz: Prof. Giuseppe Fanfoni, "An Underlying Geometrical Desing Of The Mawlawi Sama'-khana In Cairo", The 8 th International Congress Of Turkish Art, Papers Summaries, 20-21).

Kendisiyle restorasyon mahallindeki görüşmemiz sırasında Fanfoni, kağıt üzerine yazılarak kubbenin kenarlarına yapıştırılmış olan manzumenin, yerinden sökülüp alınmış parçalarından istifade derek düzenlenmesini istemişti. Biz de, elde mevcut kısımları birleştirerek, bir takım eksikleriyle yukarıdaki manzumeyi elde etmiş olduk. Şairi belli olmayan bu manzumenin, Mevlevi şiirleri antolojilerinde bulunabileceği ümidiyle buraya almayı uygun bulduk.

D. MEZARTAŞI KİTABELERİ

Kahire'deki Osmanlı döneminde çeşitli eserlere ait manzum kitabelerden sonra, mezartaşı kitabeleri de önemli bir yer işgal etmektedir. Çünkü, "Mezartaşları, yapıldıkları çevrenin ve derin inaçlarının, adetlerinin, sanat geleneklerinin tabii, iktisadi ve sosyal şartlarının müşterek mahsülüdür. Bu bakımdan sanat tarihimiz yönünden de büyük önem arz etmektedirler.⁴⁹ Mısır'daki Memluklar ve Osmanlı dönemlerine ait kitabeler üzerinde yapılacak çalışmalar da mühimdir. Bilhassa Osmanlı dönemindeki manzum mezartaşları, Mısır valiliğinin çeşitli kadrolarında görev yapmış sivil ve asker bir çok zatın yaşadıkları zaman zarfındaki olaylar hakkında bilgi verebilecek mahiyette olması bakımından önemli belgeler durumundadır.

Konunun bizim için bir önemi de, Mısır'daki şairlerimizi tesbit etmek ve burada bulunan Türklerin şiir dünyasını öğrenmek, Türk şiirinin ve edebiyatının ulaştığı zenginliği kavramak için, manzum mezartaşı kitabelerinin birer vesile olmasıdır. Ayrıca kitabelerdeki, sülûs, ta'lîk v.s, gibi hat örnekleriyle, hat sanatımızın Mısır'daki etkileri tesbit edilebilir.

Aile kabristanları Mısır'da çok yaygın haldedir. Bunun için Türk ailelerinin mezarları da adeta ayrılmış gibidir. Bunlar arasında bil-

* Bu manzumede boş bırakılan kısımlar mevcut değildir
49. Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezartaşları**, Ank. 1972, s. V.

hassa Mehmet Ali Paşa'nın ailesi için İmam Şafii Camii yakınında, resimde görülen kabristanı; annesi için de İbnü'l-Farız Caddesi'ndeki türbeyi yaptırmıştır. Ayrıca İskenderiye'de, bazı önemli komutanların ve vilayetteki önemli görevlilerin Danyal Nebi Kabristanı'nda medfun oldukları bildirilmektedir. Yine İmam Şafii Cami civarındaki Muhammed Abdulhalim Paşa Türbesi, Mısır'daki Türk büyüklerinin medfun bulunduğu yerlerden bazılarıdır.⁵⁰

İsimlerini zikr ettiğimiz bu ve benzeri aile kabristanları ve türbelerin bir çoğu bugün kapalı durumdadır. Bu bakımdan biz sadece İmam Şafii Camii civarında Mehmet Ali Paşa'nın yaptırdığı aile kabristanında (Bkz. Resim 19), Kaledeki camide ve Beştak Camii'ndeki mezar taşlarından Türkçe olanlarını buraya almış bulunuyoruz.

1. AHMET TOSUN PAŞA (I)

1 Eyledi iklim-i Mısır Kerbelâ
Fevt-i necli- Âsaf-ı Hâyardar şıfat

2 Kanlar ağılatdı cihâna mâtemi
Cûşa geldi nil-i eşk-i kâinat

3 Cidde-i ma'mûre'ye vâli iken
Kıldı rihlet çaldırıp tabl-ı memât

4 Hem gazâ hem hacc idüp ol merd-i Hâk
Şüphesiz itmîş idi maşu-ı seyyiât

5 Şerhe çekdim sine-i târihime

Genc iken kıldı Tosun Paşa vefât 1231/

1816 گنج ایکن قیلدی طوسون پاشا وفات

Ahmed Tosun Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın 1793'te Dırama'nın Nusretli köyünde dünyaya gelen oğludur. 29 Eylül 1816'da Mısır'da vefat etmiştir.⁵¹ Mehmet Ali Paşa tarafından yaptırılan, İmam Şafii Camii yakınındaki aile kabristanına defn edilmiştir. Kabir taşında ikisi tarih ihtiva eden üç adet manzume bulunmaktadır. (Bkz: Resim 20).

2. AHMED TOSUN PAŞA (II)

1 Mısır vâlisinin necli necli Cidde vâlisi

Melek-peyker vezir ibn-i vezir el-hac Tosun Paşa

2 Vücûdı gül-şen-i devletde bir neures nihâl idi

Hazân irdi gül-i maşûduna bir berk idi hakkâ

3 Hicaz'da Hâyardar-aâsâ tığ çekince vâli ile

Havâricden emîn oldu zemin sürüp Batha

4 İlâhî rahmetin bahrî kıla şûyide'uşâtın

Enis-i ceur-i'ayn ile makâmın Sidre vü Tûbâ

5 İderken fikr-i târih bir nidâ geldi didi bî-şek

Göçüp Firdeus-i A'lâ 'ya revân Ahmed Tosun Paşa
گرجوب فردوس اعلايه رحوان احمد طوسون پاشا

1231/1816

3. AHMED TOSUN PAŞA (III)

1 Oldu bir Âsaf-ı hatt-ı şîver

Âyet-i "inne Rabbenâ le-ğafûr"

2 Öyle Âsaf ki şîr-i san-ı du'â

Öyle Âsaf ki lutfi nâ-maşûr

3 Dil-nüvâz idi bende perver idi

Câhına olmamış idi mağrûr

4 Tenk idüp düşmene cedide gibi

Sâha-i'âlemi o merd-i cesûr

50. Mısır'daki Türk kabristanları hakkında, Aziz Hânaki Bey'in *Nefehâtu Tarihiyye*, Kahire 1941, adlı kitabında bilgiler vardır. Bu kitapta, müellife ait, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanmış otuz yedi adet makale bulunmaktadır.

51. Aziz Haneki Bey, "Zevcatu Hukkam-ı Mısır", *Nefehâtu Tarihiyye el-Matbaatu'l-Asriyye*, Kahire 1941, s. 43.

5 Hâr-zâr-ı evâlet-i Hâbeş'i
Bâd-ı şarşar gibi iderdi ubûr

6 Hâricîlerden aḫz-ı sâr itdi
Zü'l-fikâr-ı Ali gibi o ḡayûr

7 Açılup bâb-ı Ka'be seyf ile
Eylemişdi Hüdâ anı maḡfûr

8 Seyfiniñ iki şâhidi Hâremeyn
Eylemezler şehâdetinde kuşûr

9 Kılıcın 'arşa eyledi ta'lik
Kendisi merkadinde kıldı huzûr

10 Gazavâtın bilenler olmuş idi
'İzzet-âsâ du'asına mecbûr

11 Hâzret-i Şâfi' şefi 'i ola
Eylesün Hâk maḡâmını pür-nûr

12 Ola zir-livâyı Hâyard'da
Ol ḡazan-fer-nihad yeum-i nüşûr

4. İSMAIL KAMİL PAŞA

1 Necl-i pâk-i vâlî-i vâlâ-yı Mışr-ı Kâhire
Neu-civân merhum İsmail Paşa-yı benâm

2 Genc idi ammâ şecâ'tda misâl-i Zâl idi
Rüstem'e ḡâlib olup eyler idi Behram'ı râm

3 Yüz ağartdı qaralar cenginde lik oldu şehid
Ümm-i Dünyâ mâtem itdi qaralar giydi enâm

4 Bir şeb-i zulmetde hayf olsun diyâr-ı Zengibâr
Ehl-i Sûdan görmesün yüz aklıḡı yeume'l-kıyam

5 Mekke miftâhıyla teşrif eyleyüp İstanbul'u
İtmiş idi devlet ü dünyâ vü dîni şâd-kâm

6 Kıl ziyâret kabr-i pür-enuvârını ihlâs ile
Rûhuna bir Fâtîha eyl e hediyeye ve's-selâm

7 Ol şehidin hâcesi 'Aynî didi tarihini

Kıldı İsmail Paşa Dâr-ı Uḡbâ'da makam 1238/
1822-23 قیلدی اسماعیل پاشا دار عقباده مقام

Mehmet Ali Paşa'nın 1238/1822'de Sudan'da vefat eden oḡludur. 1210/1795'te doğmuştur.⁵² (Bkz: Resim 21)

5. GAZİ ALİ BEY

1 Nâgehân âteş düşüp Mışr'ın cebehânesine
Oldu beşyüzden ziyâde muhterik merd-i siyah

2 Vâlî-i Mışr-ı euvel Ali Paşa-yı benâm
'Akrabâsından semiy-yi Hâzret-i Şir-i ilâh

3 Kapucubaşılının faḡrı ḡuzâtıñ eşca'
Cengiz-veş şaf-şiken bir merd-i bi-İştibâh

4 Ceng idüp İskenderiyye kal'asında ol dilir
Eylemişdi İngiliz küffârını ḡahr u tebâh

5 Gelmiş idi âteş-i mezkûru itfâ itmeḡe
Can utrüp yandı yakıldı ḡayretinden vah vah

6 Cünd-i ervâh-ı şehidân olup ni'me'r-refik
İtsün taḡte livai'l-ḡamdi Cennet'de penah

7 Pür-şererdir Ayniyâ târiḡ-i âteşini
Şaf-der-i âli-mekan Gâzi Ali Bey yandı ah
1239/1823

صفر عالیمکان غازی عالی بگ یاندی آه

İmam Şafii, yakınındaki aile kabristanının

52. Aziz Haneki Bey, A.g.e., s. 45.

dışında bulunmaktadır.

6. İBRAHİM PAŞA'NIN HANIMI

Hüve'l-Bâki

1 Kanı Hâcer kanı Sâre kanı Meryem kanı Belkis
Bu mihman-*hâne*yi teşrif iden rıhlet ider elbet

2 Bu dünyâ akıbet fâni Hüve'l-*Hayy* u Hüve'l-*Bâki*
Şafâsı *ğamm*-ı bî-şerer bulur her mihneti nimet

3 Cenâb-ı Vâli-yi vâlâ-yı Mısr'ın merd küheylânı
Kim İbrahim Bey'in zeucesi pür-işmet ü pür-iffet

4 Rukıyye *Hânım* mestûre vü pâkize dâmen âh
Vefat etdi civâr-ı *Hakk'a* gitdi rûhuna rahmet

5 Yazıldı *katre*-i eşk ile *Aynî* feutine târih
Rukiyye *Hânım*'ın cânı ola her vechile Cennet
رقبه حاتمك جانی اوله هر وجهله جنت
1239/1823

7. MEHMET ALİ PAŞA'NIN KIZ KARDEŞİ

Küllü men 'aleyhâ fân

1 *Hâher*-i vâli -yi Mısr-ı *Kahire* mağfûre kim
Ya'ni Zehrâ 'Aişe *Hânım* o iffet-âne *

2 *Dürre*-i işmet iken ol gevher-i dürc-i şeref⁵³
Oldu hayfa menzili mesture-i hak-i fenâ

3 Nâm-daş-ı *Hâzret*-i *Siddika*'ya hemdem olup
Gül-şen-i Me'vâda mesrûr ola ol *Hayru'n-nisa*⁵⁴

4 *Merkadî* gencîne-i nûr ola ol merhûmenin
Rûh-ı pâkin *ğarka*-i *gufrân* ide *Rabb-ı Hudâ*

5 *Rif'atâ* cevherle yaz târihin ol dürdânenin
Kıldı Zehrâ *Ayşe Hanım* cinân-ı cahında câ 55
قیلیدی زهرا عایشه حاتم جنان جاحنده جا

1246/1830 (Bkz: Resim 22)

8. İBRAHİM PAŞA b. MEHMET ALİ PAŞA

1 Nâm-daş-ı bânî-i *Bey*-i *Hudâ*-yı *Müste'an*
On beşinde eyledi *Zî'l-Hicce*'niñ terk-i cihân

2 *Dâver*-i Mısr'ın büyük oğlu o destûr-ı cesûr
Mevrudedir *Haydar*'a cenk ile aldı nâm u şân

3 *Âftab*-ı şöhreti virmiş iken 'âleme nûr
Gelmemiş âleme öyle bir vezîr-i *kahraman*

4 Oldu yetmiş bir gün ancak vâli-i mülk-i Mısr
Hükmin icrâya müsâid ve'l-meddu yahkum
zaman

5 *Pes* ömri altmışa irdikde itdi itkân
Ğabrini pür-nûr ide lutf-ı ilâhî an-be-an

6 Söyledim *Kâmil* o zâtın feutine târih-i tam
Gül-şen-i 'Adn oldu İbrahim Paşa'ya mekan
گلشن عدن اولدی ابراهیم پاشایه مکان
1264/1848

İbrahim Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın
1789'da *Dırama*'nın *Nusretli köyünde* doğan

* Bu mısranın vezni bozuk

53. *Divanda*, "Dürre-i ismet idi ol gevher-i kan-ı şeref" şeklindedir.

54. *Divanda*, "Gül-şen-i me'vada mesrur oldu ol hayru'n-nisa" şeklindedir

55. *Rif'at*'ın bu tarih manzumesi, bazı kelime farklılıklarıyla matbu *divan* da bulunmaktadır. Bkz. *Rif'at Divan*, Bulak Matbaası, Kahire (Tarihsiz), s. 36-38.

oğludur. Babasının rahatsızlığı üzerine Mısır Valisi olmuşken (2 Eylül 1848), iki ay bu görevde kaldıktan sonra 10 Kasım 1848'de vefat etti.⁵⁶ Aile kabristanında medfundur.

9. EMİNE HANIM

Hüve'l-Hallâku'l-Bâki

1 *Hudâvend-i mükerrerem Mısr Daru'n-Naşr vâlisi*
Ali Paşa'nın oldu zevcesi mihman-ı ukbâ hayf

2 *Ki ya'ni nam-daş-ı mâder-i ma'hibûb-ı Yezdânî*
Fenâdan el çeküp Dâr-ı Bakâ'yı kıldı me'va hayf

3 *Kerime muhsine memdûhatu'l-hayrât idi el-hâk*
Vefâtından mükedder oldular a'lâ ü ednâ hayf

4 *Saçın yoldu zenân-ı Mısr u Sûdan qaralar giydi*
Cihân kan ağladı matemler itdi pîr ü bernâ hayf

5 *Hudâ Cennet'de yoldaş eylesün hûriler Âynî*
O Meryem-iffet ü pâkîze-dân gıtdi hayfa hayf

6 *İder bu süziş-i târihi ancak âb-ı Nil itfâ*
Emine Hanım'la yandı yakıda Ümm-i dünyâ
hayf *أمينه خاتمه ياندى ياقلدى أم دنيا حيف*
1236/1820-21

Mehmet Ali Paşa'nın Dırâma'da evlendiği hanımıdır. 1808 yılında Mısır'a gelmiştir. Paşa'nın bütün çocukları bu hanımındandır. Diğer hanımı Mah-ı devran (Okumuş kadın)'dan çocuğu olmamıştır.⁵⁷ İmam Şafii civarındaki aile kabristanında defn edilmiştir. (Bkz: Resim 23)

10. DEFTERDAR MEHMET BEY

Hüve'l-Hallâku'l-Bâki

1 *Mâtemin tutdu kara giydi yine Zâl-ı cihan*
Yandı çün hâk-ı siyah üzre bu mîr ü mestân

2 *Âh kim böyle telef olmada evkât-ı aziz*

Vah kim böyle harab olmada ma'mûre-i cân

3 *Çok zaman olmuş idi Kâhire'ye defterdar*
Defter-i ömrünü tayy eyledi tomâr-ı zaman

4 *Fâtîha ile tatvil ider lisan hâmesini*
İdemez hâsılı evşafını takrîr-i beyân

5 *İudret-i Hâk'dan açıldı der-i heşt-Cennet*
Bu Muhammed Bey'i afveyle idüp Huld'e
*revan*¹ *بر محمد بگی عفویله ایدوب خلدہ روان*
1252/1836 (Bkz: Resim 24)

11. MEHMET ALİ PAŞA *

Bi'smi'llâhi'r-Rahîmânni'r-Rahîm
İnne rahmata'llâhi qaribün mine'l-muhsiniîn

1 *Vâli-i mülk-i Mısr Hâzret-i Muhammed Ali*
İşbu ma'ksûrunu yapırdı bi-lu'f-ı Mennân

2 *Hâk-i gufrân kılınmış idi emanet burada*
Cism-i el-Hac Muhammed Ali hulde-gân

3 *Didi târihini bâsarf-ı mücevher Cevdet*
İtdi ibkâyı eser-i Asaf kulzum-ı ihşân *
1269/1853 *ایتدی ابقای اثر اصف قلزم احسان*

Mehmet Ali Paşa, 1769'da Kavala'da doğdu. 17 Mayıs 1805-Eylül 1848 yılları arasında Mısır Valiliği yaptı. 2 Ağustos 1849'da İskenderiye'de vefat ettikten sonra, kendisinin Kahire'de yaptırmış olduğu camiin içindeki türbeye defn edildi.⁵⁹

56. Aziz Hanekî Bey, a.g.e., s. 44.

57. Aziz Hanekî, A.g.e., s. 44.

58. Kitabedeki 1249 tarihi yanlış olarak hakk edilmiştir. Çünkü buradaki hesaplama 1252 tarihini vermektedir.

59. Dr. Nasır el-ensarî, *Mevsu'atü Hukkamı Mısr*, Kahire 1987, s. 120-121. Mehmet Ali Paşa'nın 1849'daki vefatı dikkate alınırsa kitabedeki 1853 tarihinin, onun buraya başka bir yerden nakl edildiğini ortaya koymaktadır.

* 1. beyit, 1. mısra, 2. beyit 2. mısradaki vezin bozuk

12. I. ABBAS HİLMİ PAŞA

1 Ah bu çarh-ı sitemkârın elinden sad âh
Böyle bir zât-ı himem-perveri kıldı ifnâ

2 Sâha-i dehre gelüp sulb-i Tosun Paşa'dan
Kâdrin itmişdi Muḥammed Ali ḥaddi ilâ

3 Eyledi beş sene on mâh Ḥaydar zi-şân
Ümm-i Dünyâya'adâlet ile ḥükmün icrâ

4 Öyle bir dâuer-i şâhib-kerem ü cûd idi kim
Sâyesinde geçinürdü niçe bin bây u gedâ

5 Müddet-i ḥükmü kalil idi velâkin Mısr'ı
'Adl ü ihsân ile itmiş idi el-ḥaḳ ihyâ

6 Söyledi ḥüzni ile tarih-i vefatın **Cevdet**
Gül-şen-i Adn ola ârâm-geh-i Abbas Paşa
1270/1854 گلشن عدن اوله ارامگه عباس پاشا

Ahmet Tosun Paşa'nın oğlu, Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. 1813'te Cidde'de doğdu. Amcası İbrahim Paşa'nın vefatı üzerine 10 Kasım 1848'de vali oldu. Temmuz 1854'de Benha'daki sarayında uğradığı bir suikast sonucu öldü.⁶⁰ İmam Şafii yakınındaki aile kabristanındadır. (Bkz: Resim 25)

13. İBRAHİM İLHÂMİ PAŞA

1 Bir müşir-i nev-civân idi bu zât-ı zî-maḳan
Gül yüzün bâd-ı ecel soldurdu mânend-i semen

2 Vâlidî Cennet-mekân Abbas Paşa'nın nezdine
Defn olundu ol vezîr-i şâhib-i ḥulḳ-ı ḥasen

3 Ḥazret-i 'Abdu'l-mecid Ḥân'a olup dâmâd-ı pâk
Çok şafa sürdürmedi amma bu dehr-i pür-mihen

4 Sinni olmuşdu yigirmi altı sâle minneti
Eyledi dergâhına da'vet Ḥudâ-yı zül'minen

5 Söyledi **Cevdet** vefatın gûş idüp tarihini
'Azm-i ukbâ itdi vay İlhâmî Paşa genc iken

عزم عقبا ایتدی وای الهامی پاشا گنج ایکن
1277/1860

I. Abbas Hilmi'nin oğludur. Padişah Abdülmecid Han'ın damadı olmuştur. Kitabeden anlaşıldığına göre, yirmi altı yaşında iken vefat etmiştir. (Bkz: Resim 26)

14. MUSTAFA FAZIL PAŞA

"Esbak Mısır vâlisi merḥum Muḥammed Ali-zâde el-Ḥac İbrahim Paşa necl-i celil-i efaḥım-ı vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeden merḥum Fâzıl Muştafa Paşa ruḥiçün Fâtîḥa"

1 Azîz-i Mısr-ı himmet Muştafa Paşa-yı Fâzıl kim
Zamânında peder olmuşdu erbâb-ı kemâlâta

2 Ṭabîb-i derd-i mazlûmün idi ol zâ-ı âli-şân
Açıkdı bâb-ı luḫf u şefkati ashâb-ı hâcâta

3 Mücessem 'aḳl idi her rey ü tedbîrinde
Virirdi şuret-i imkan meşru'u muḥâlâta

4 Rızâyı Ḥâlîḳ'a maşrûf idi cümle mesâisi
Tenezzül eylemezdi ömr için asla müdârâta

5 Mürüvvet-mend idi incitmedi âlemde bir ḳalbi
Beni nev'i için meyl itmedi kat'a mu'âdâta

6 Ḥaḳîḳat silkine gitdi vü bezl-i naḳd-i cân itdi
Yolundan sapmadı hiç düşmedi fâsid ḥayâlâta

7 O necm-i merḥamet vaḳtâ ki indi ḥâk-i ḡufrâna
İrişti şayḫa-i "Vâ Muştafâ" semt-i semâvâta

60. Bkz. Dr. Nasir el-Ensari, A.g.e., s. 122.

8 Rikâb-ı mâteminde kalmadı yaş dökmedik eytâm

Bütün bi-çâre-gân el açdı dergâh-ı münâcâta

9 Du'ası zuhr-ı (?) ukbâ dır ana bunca yetimânın

Cemâl-i zât-ı Hâk kâfidir ol zâta mükâfâta

10 Bırağ ey kilik-i matem gayr-ı şerh-i şân-ı ma ğfûru

Güneş hiç bir zaman muhtaç olur mu bahş u işbâta

11 Enis-i rûhu olsun Hâzret-i Kur'an eğer kim

Hayâtında iderdi can feda aĥkâm-ı âyâta

12 Mücevherle melekler yazdı levh-i 'arşa târih'in

Çekildi ruh-ı Fâzil âlem-i âdl ü musâvâta

چكلىدى روح فاضل عالم عدل و مساواته

1263/1847

15. PEMBE KADIN

1 Hâzret-i Abbas Paşâ-yı mu'allâ geuherin

Mâder-i işmet-medârın Bâfî rahmet-nisâr

2 Ol kadar infâk u işlâra muvaffaq oldu kim

Luţfunu ihsânını mümkün deĝil âdd ü şumâr"

3 Rûh-ı pâki mazhar-ı nur-ı Hudâ'dır bi-gümân

Kim çeraĝ-efzûz luţfı oldu âlem âşikâr

4 Fisebîlillâh sebil ü mekteb inşâ eyledi

Su gibi elâfî cari olmada leyl ü nehar

5 Bir nefes geçmezdi ömründen ki ihsân itmeye

İrci'î emriyle âĥir kıldı âlemden güzâr

6 Vakf-ı hayrât eyledi bi'l-cümle mevcûdâtını

Zâtına olsun Cenâb-ı Fâtıma Cennet'de yâr

7 Nâilî Menyel Saray'ın kıldı tariĥe terk

Oldu Penbe Kadın'a kaşr-ı Cinan câ-yı qarar

اولدى پنبه قادينه قصر جنان جاى قرار

1288/1871

I. Abbas Hilmi Paşa'nın annesidir. Bir çok hayır eseri bulunan Pembe Kadın adına, oĝlu tarafından bir de cami yaptırılmıştır.

16. MİR İSMÂİL PAŞA

1 Ah şad ah Muĥammed Ali Paşa-zâde

Necl-i pâkize-şifat Mir-i güzün İsmâil

2 Daha nev-reste iken düşdü ecel pençesine

Kıldı koç başını kurban Hudâvend-i Celil

3 Feleĝin kahrına duçar olarak bi-çâre

Doymadan ömrüne oldu reh-i Ukbâ'ya râhil

4 Hayf kim görmedi gün bu fenâ dünyâda

Âĥiretde bula Yâ Rabbi hemen ecr-i cez il

5 Nâilî aĝladı târihine mensûbâtı

Kıldı cennâtı mekan genç idi Mir İsmâil

1289/1872 قىلدى جناتى مكان گنج ايدى مير اسماعيل

Mehmet Ali Paşa'nın oĝlu olduĝu kitabeden anlaşılmakta ise de, hakkında bilgi bulaamadık. (Bkz: Resim 27)

17. HASAN PAŞA

1 "İrci'î" emri irince murĝ-ı câna nâgehân

Eyledi Mevlâ Hasan Paşa'yı Firdeus-âşiyân

2 Ol Yegen-zâde içüp saba-yı mevti genç iken

Doymadan dehr-i cihâna eyledi teslim-i cân

3 Şâhib-i ecr idi dünyâda ol âlî neseb

Gül-şen-i Cennet ola Yâ Rab ana cây u mekân

4 İrtihâlınden teessüf-dâr olup çok kimseler

Kıldı hicrân ile her kes âh u feryâd u figân

5 Nûr-ı iman ile her dem hûr olup yoldaş ona

Eylesün Firdeus'de zevk u şafâyı her zaman

6 Merkadin zâir olanlar okudukça Fâtıĥa

Rûh-ı pâki Cennet-i a'lâ'da olsun şadumân

7 Gevherin tarihini **Vecdî** melekler hıfz idu
 Cennet'i uirdi Hasan Paşa'ya Rabb-i Müste'ân
 جنتی و بردی حسن پاشایه رب مستعان
 1297/1880

Son mısra'daki noktalı harflerin değerlerinin toplamı vefat tarihini vermektedir.

18. HAMİDE HANIM

- Hüve'l-İ-Ḥayyu'l-Bâkî
 1 Eyâ merci vezir İlhamî Paşa'nın binâsından
 Sağîri yani bint-i şâlisi olmuşdu takkîka
- 2 Vezir Ahmed Yegen Paşa'nın encâl-i kirâmından
 Tezevuuc eyledi bir zât-ı âli güher-i yektâ
- 3 O kim dâver-i Paşa bir iki yıl zevci olmuşdu
 Firâkından figân u savt-ı daver eyledi güyâ
- 4 Benâm olmuş idi Ḥamîde Hanım şân u şöhetde
 Yigirmi dört yaşında ömrün itdi ecel ifnâ
- 5 Vedâ itdikte ḥasretde bıraktı bizleri eyvâh
 Duyunca "İrci'i" fermânını gitti tek ü tenhâ
- 6 İki ferzendini Cennet'de istikbâle gönderdi
 Mülâkâta şitâbân oldu ferzendân ile ḥaḳḳa
- 7 İcâbet emr-i Ḥaḳ'dır davete çün ü çerâ olmaz
 Velî ḥasret-keşâna firkati düşvârdır ḥayfa
- 8 Şehâdetdir nisâya hîn-i teuliyetde can terki
 Virir Zehrâ şarâb-ı Keuşer'i bu sözde yoktur lâ
- 9 Vefat itmiş idi İskenderiyye nâm benderde
 Gamından mâh-ı ruze gürresinde kopdu vâveylâ
- 10 Tarîkîn insidâd eyyâmına vaḳt-i tesâdüfde
 Cîvâr-ı Danyal oldu muvaḳkat medfen için câ

11 Göçüp bin'ikiyüz doksandokuz târiḥ sâlinde
 Bin'üçyüz re'si sâli ḳurb-ı validde olup ibkâ

12 Tesâdüf eyledi mâh-ı Muḥarrem na'sını naḳle
 Ciger-süz oldu her kes mâtemile Kerbelâ-âsâ

13 Okunsun Fâtîḥa ihlâs ile rûh-ı revân için
 Budur maḥza ri'âyet rûhuna kim eylese ihdâ

14 İki destin du'ây a ḳaldırıp **ʿAzmi** didi târiḥ
 Ḥamîde Hanım'a Yâ Rab Baḳâda 'Adn ola me'vâ
 1299/1882 حمیده حاتمہ یا رب بقادہ عدن اولہ مأوا

İbrahim İlhamî Paşa'nın kızı olan Hamide Hanım, kitabeden anlaşıldığına göre, yirmi dört yaşında, doğum anında vefat etmiştir. (Bkz: Resim 28)

19. HALİL PAŞA

- Hüve'l-İ-Ḥayyu'l-Bâkî
 1 Nâgehan gitdi cihandan böyle bir zât-ı aşıl
 Cennet-i A'lâ'da şâd itsün anı Rabb-ı Celil
- 2 Şâhib-i fehî ü fetânet idi ol âli-neseb
 Hem daḥî bir muḥsin-i Yegen-zâde ol bî-meşîl
- 3 Merḳadin zâir-olanlar okuyup bir Fâtîḥa
 Şâd ola Cennet'de Ḥaḳ ol kamili bâ-selsebil
- 4 Gevher-i eşki döküp **Vecdî** didim târiḥin
 Köşk-i 'Adn oldu Halil Paşa'ya bir câ-yı cemîl
 کروشک عدن اولدی خلیل پاشایه بر جای جمیل
 1310/1892

20. AYŞE HANIM

1 Dâr elinden seniñ ey çerh-i felâket emin
K'olmadı kimse derûnunda mazarrâtan emin

2 Viricek âleme çün hikmetli kaşşâb-ı ecel
Sen gerek ağıla gerek eyle heman âh u enîn

3 Duhter-i Mir Yûnus idi bu tâ bû-yı güzîn
Nâm-ı Âlşe Hanım gülşen-i iffetde mekîn

4 Gonca-veş olmadı işkuft-e gül-zâr-ı cihân
Eyleye Hâzret-i Meulâ anı Zehrâ'y a karîn

5 Harf-i menkût ile târihini yazdım **Kâzım**
Âlşe Hanım'a Şiddikâi Hâk ide mu'in 1230/
1815

21. HEMDEM KADIN

Hüve'l-Bâki

1 Dest-ü dendân-ı ecelden nice dil
Fırkat-ı Hemdem'le olmuş rahne-dâr

2 "İrci'i" peykiyle bu işmet-güzîn
Eyleyüp azm-i cinân-ı lâle-dâr

3 Neylesün dünyâ sarâyın şimdilik
Var iken huld içre kaş-ı bî-şümâr

4 Eyleye seyrâb-ı âb-ı mağfiret
Murğ-ı cân Ol Hûda-yı Kırd-gâr

5 Didi üçler **Rifatâ** t ârihini
Oldu Hemdem Kadın'a Cennet karâr 1267/
1851

22. YEĞEN AHMED PAŞA

1 Yegen Ahmed Paşa kıldı Cennet'i vâlâ-makam
Ehl-i takvâ idi ihsân ile meşhûd-ı enâm

2 Oldu ser-asker Hicaz'da hayli dem celâl ile
Hîdmet-i Şâh-ı rusülle itdi kesb-i ihtirâm

3 Hem cihâdiye müdürlüğünü itmiş şidk ile
Bulmuş idi hüsn-i tedb iriyle leşker intizam

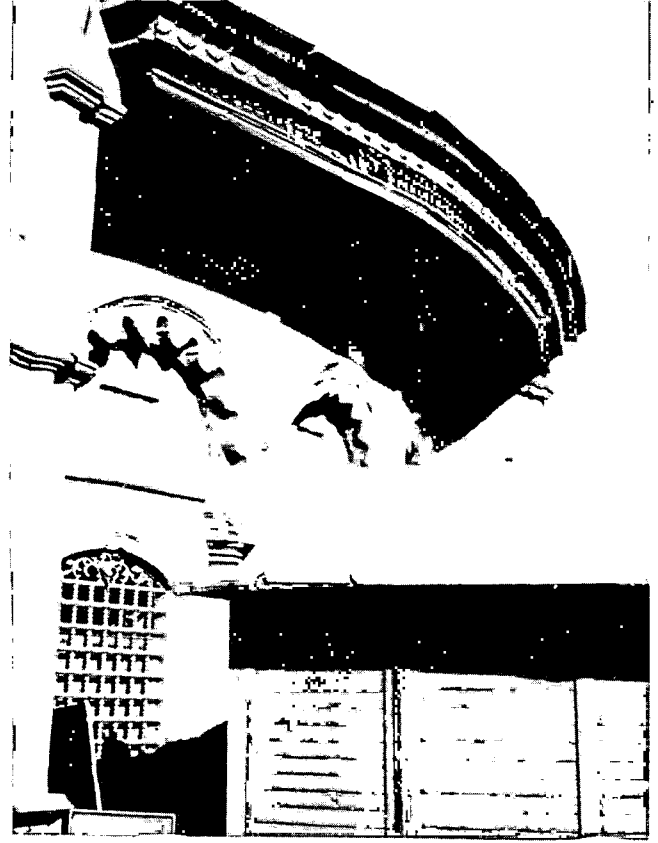
4 Bir müşir-i serzel (?) idi o vâlâ -cân kim
Yaver-i Tevfikle âlemde olmuş idi benâm

5 Rahmet-âbâd-ı Hüdâvend ile tâ be-rûz-ı haşr
Rûh-ı pâki mağfiretle ola muğdiu'l-merâm

6 Feutine bu tam târihi yazarken **Râkımâ**
Yegen Ahmed Paşa Kıldı Cennet'i vâlâ-makam

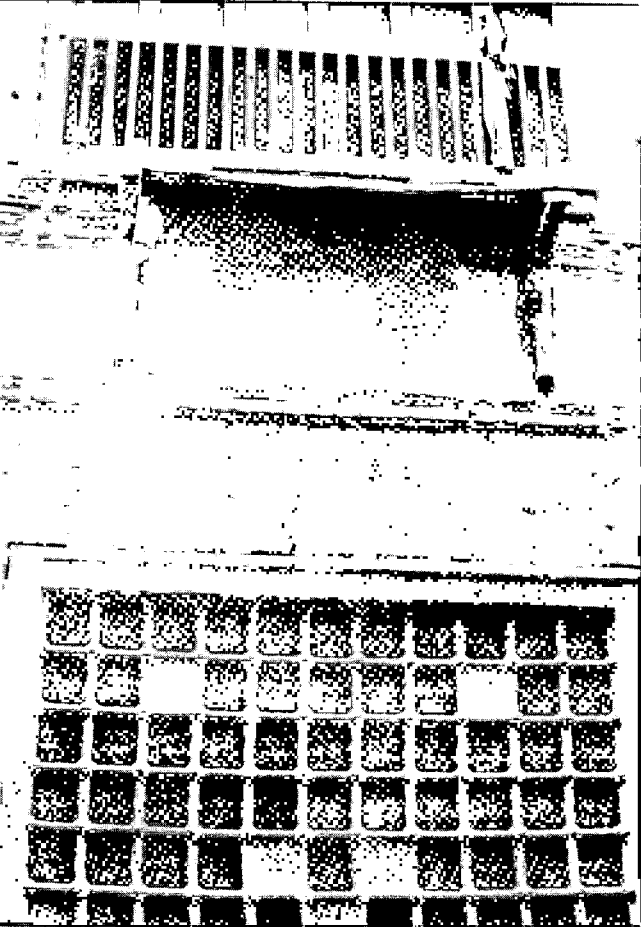

Resim 2: Şeyh Salih Camii.

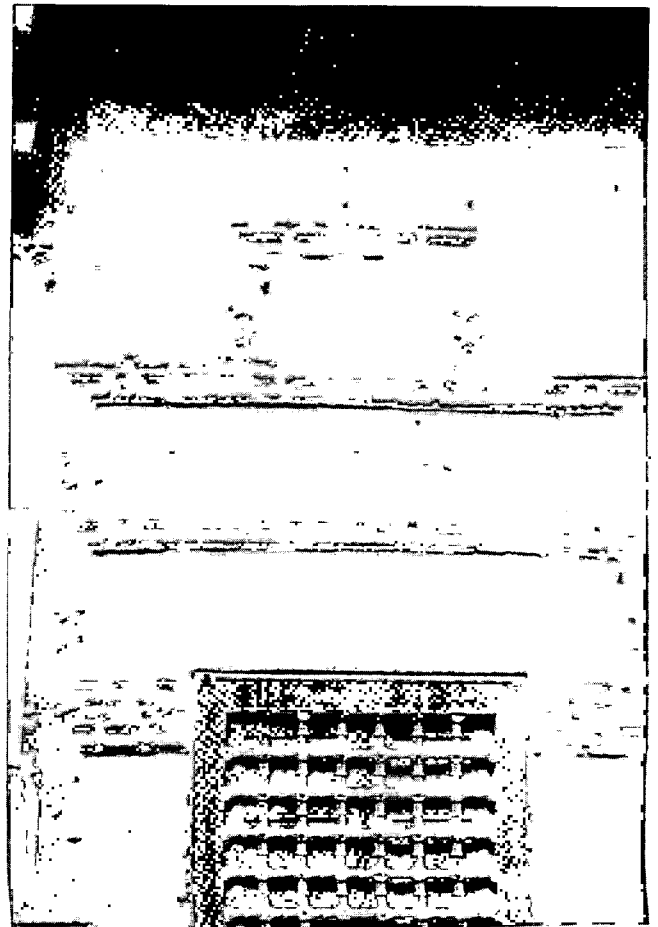

Resim 7: Erzincanlı Hasan Ağa Sebili Uzaktan Görünüşü.

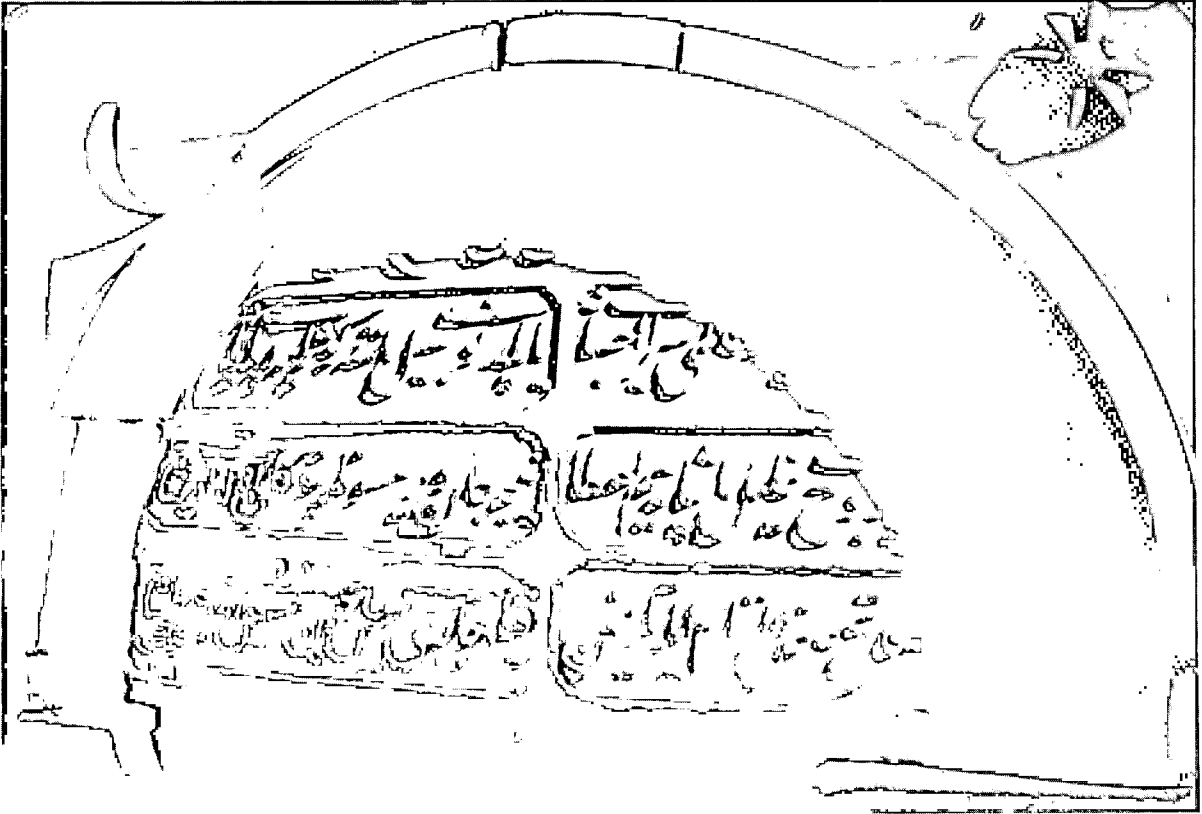
Resim 3: Yusuf Ağa Sebili Kitâbesi.

Resim 4: Muhammed Kethuda Sebili Kitâbesi

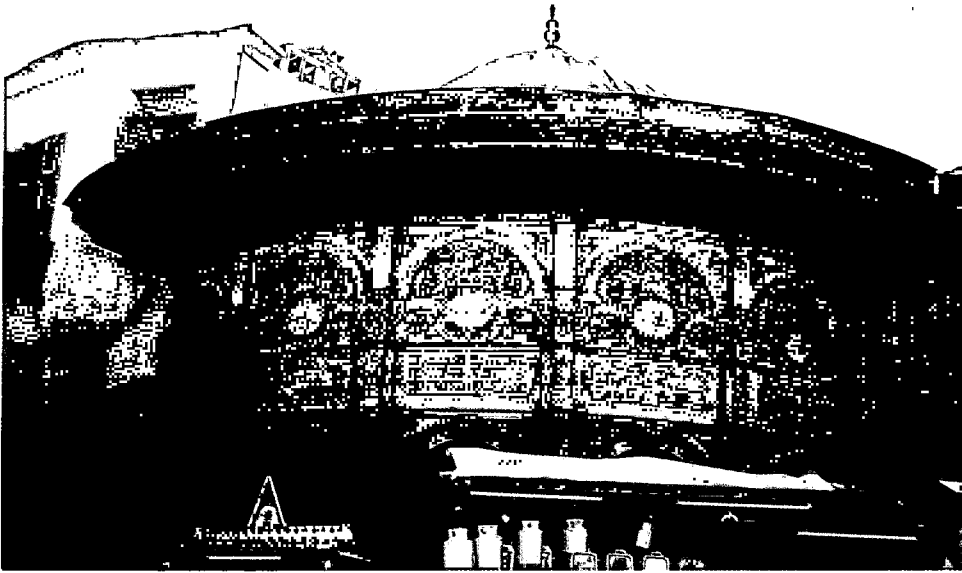
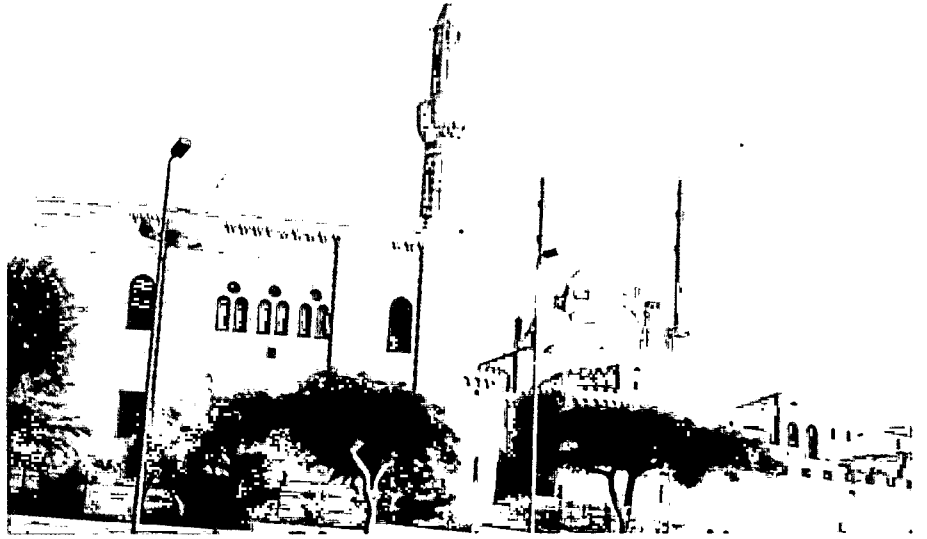

Resim 10: Halil Paşa Sebili (2) Kitâbesi

Resim 16: Mehmet Ali Paşa Sarayı'nın Girişindeki Kitâbe.

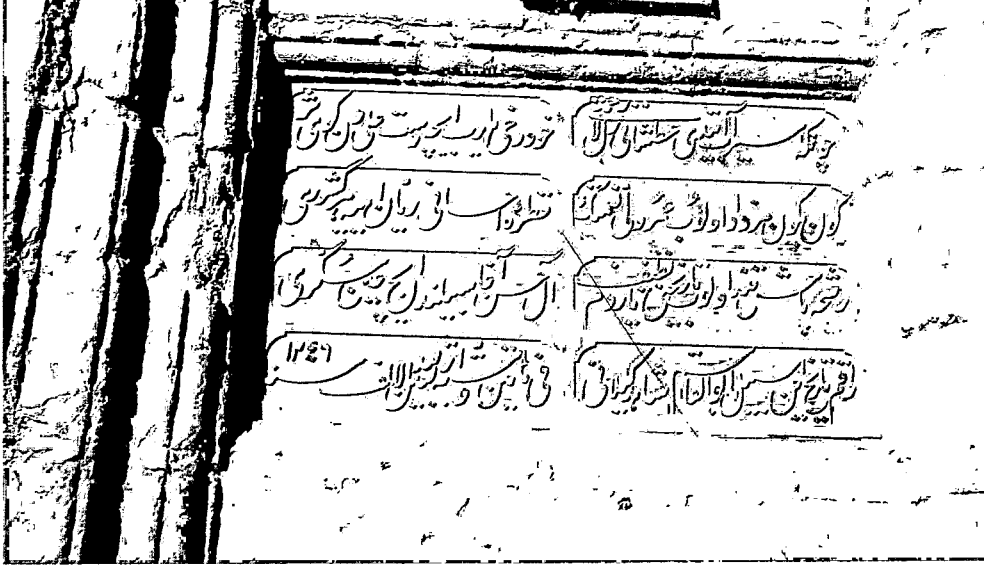
Resim 1:
Mehmet Ali Paşa
Cami'i'nin Uzaktan
Görünüşü.

Resim 5:
Tosun Paşa Sebili'nin
Uzaktan Görünüşü

Resim 6:
Tosun Paşa
Sebili Kitabesi.

Resim 8:
Erzincanlı Hasan Ağa
Sebili Kitabesi.

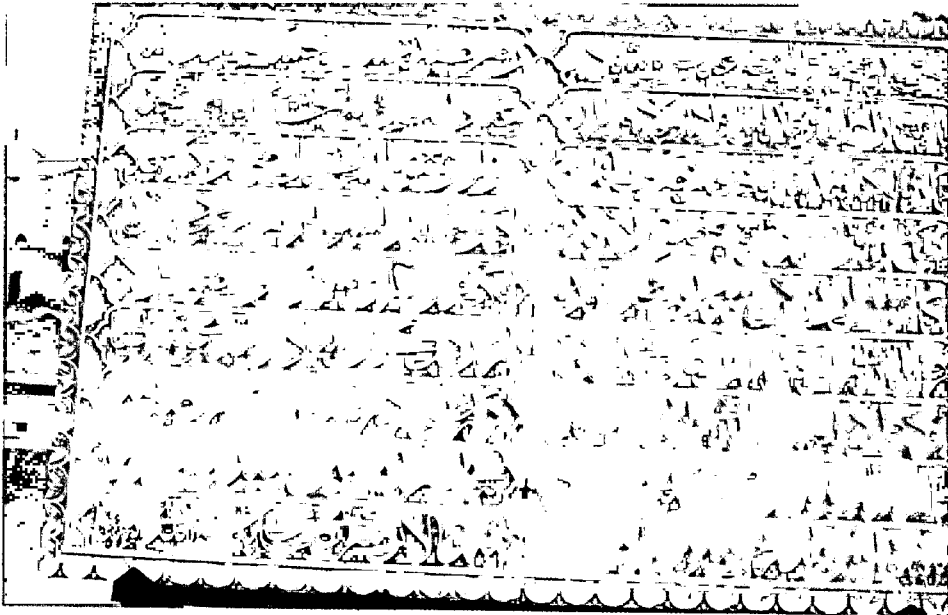
Resim 9:
Halil Paşa Sebili'nin
Uzaktan Görünüşü.

Ümmü Abbas
Sebili Genel Görünüşü.

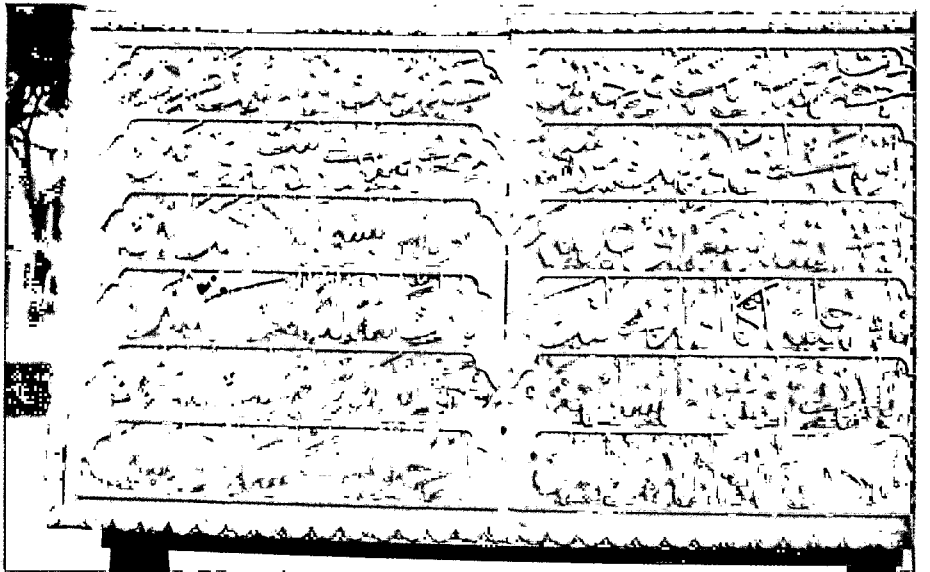

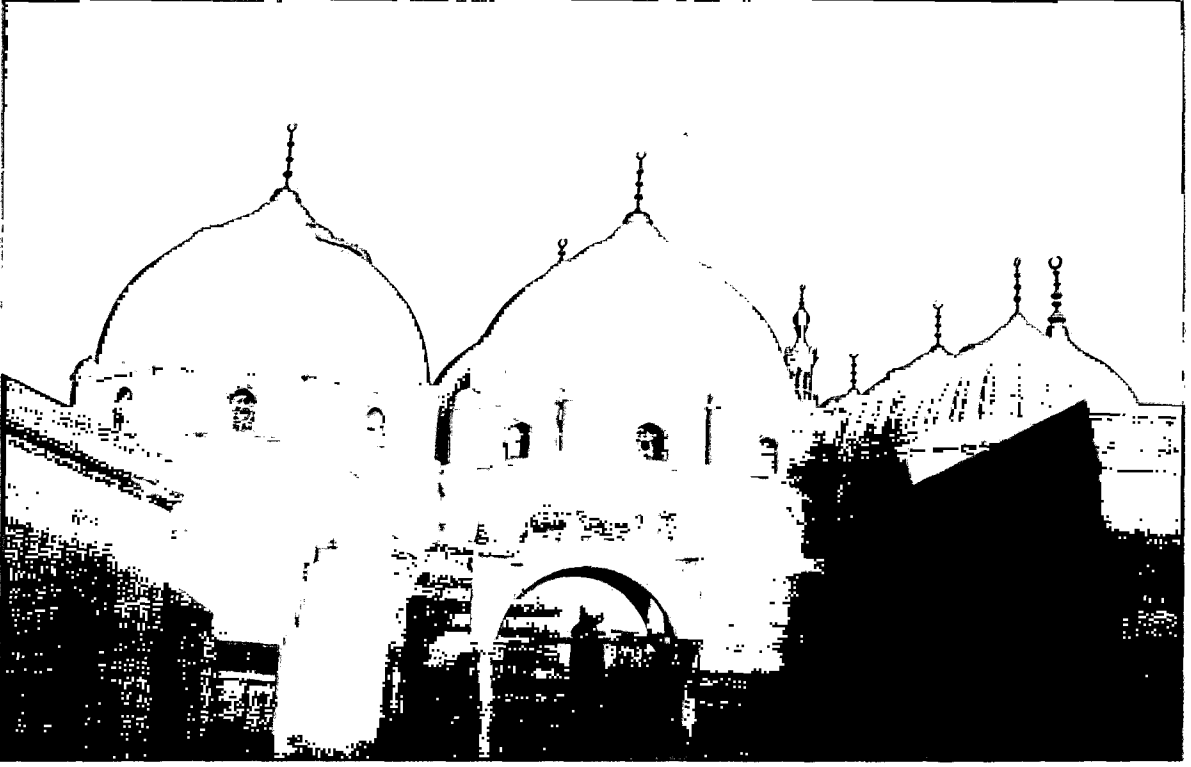
Resim 15: Ümmü Abbas Sebili Kitabesi.

Resim 17:
Abbas Paşa Sarayı
Kitabesi.

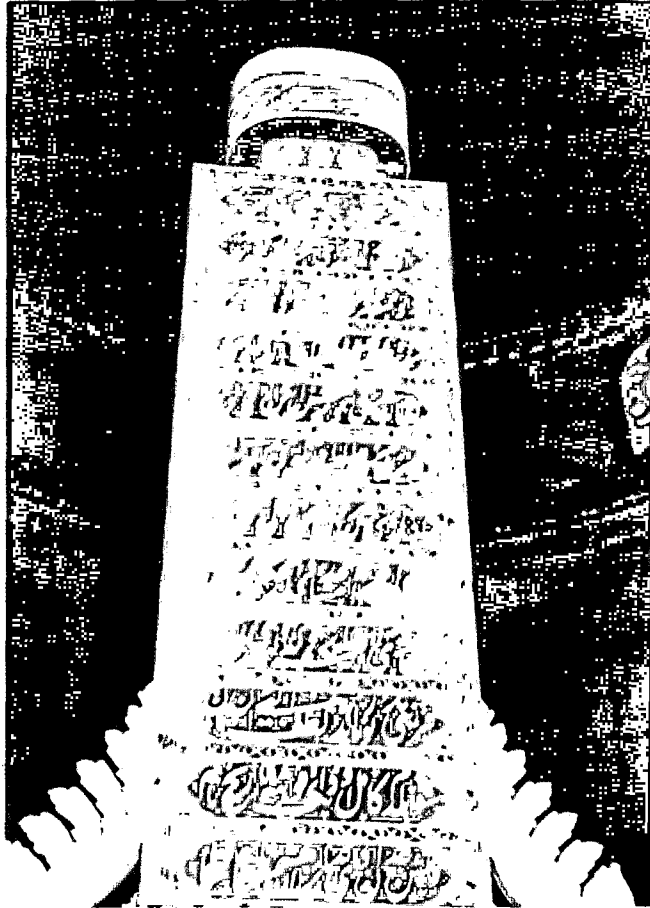
Resim 18:
Abbas Paşa Sarayı
II. Kitabesi.

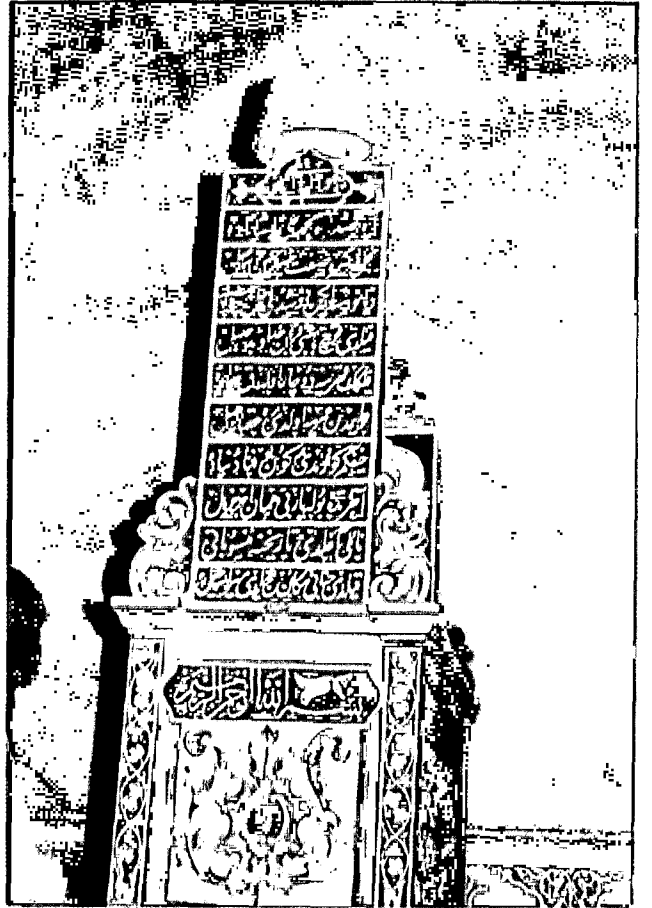

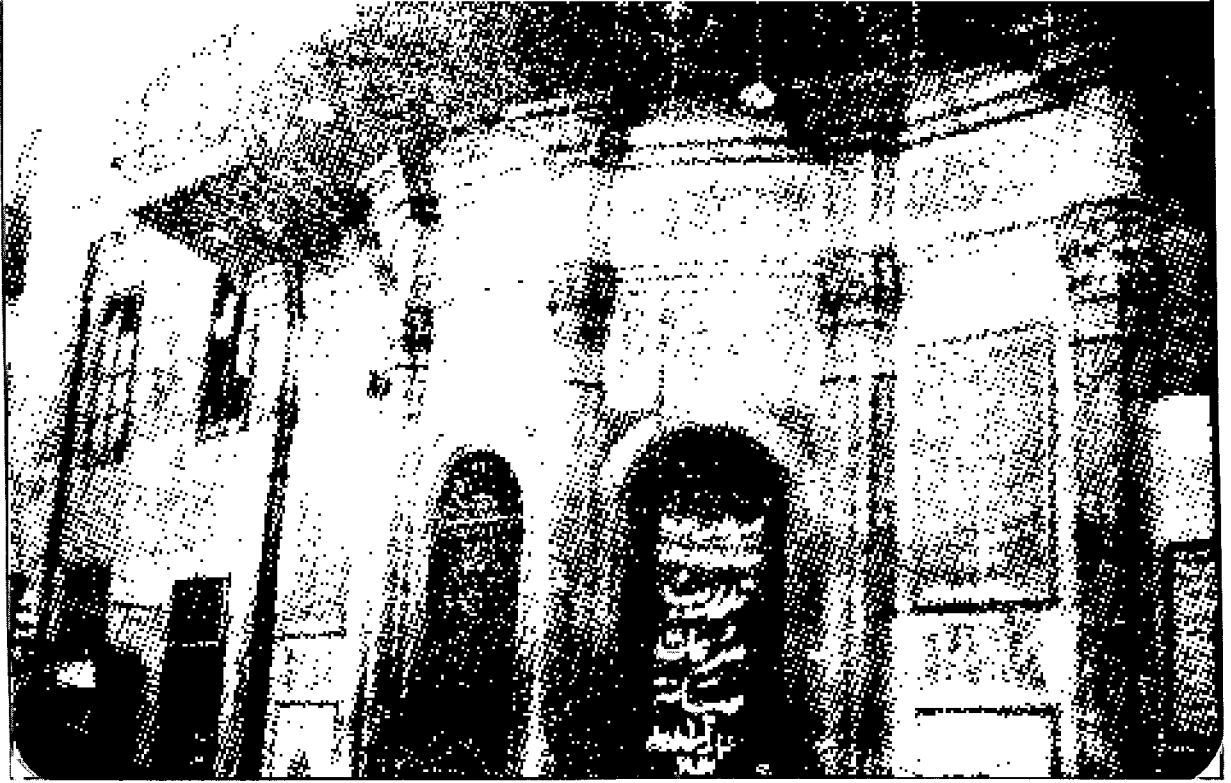
Resim 19: Hanedan Mezarları.

Resim 26: İbrahim Paşa'nın Mezar Taşı.

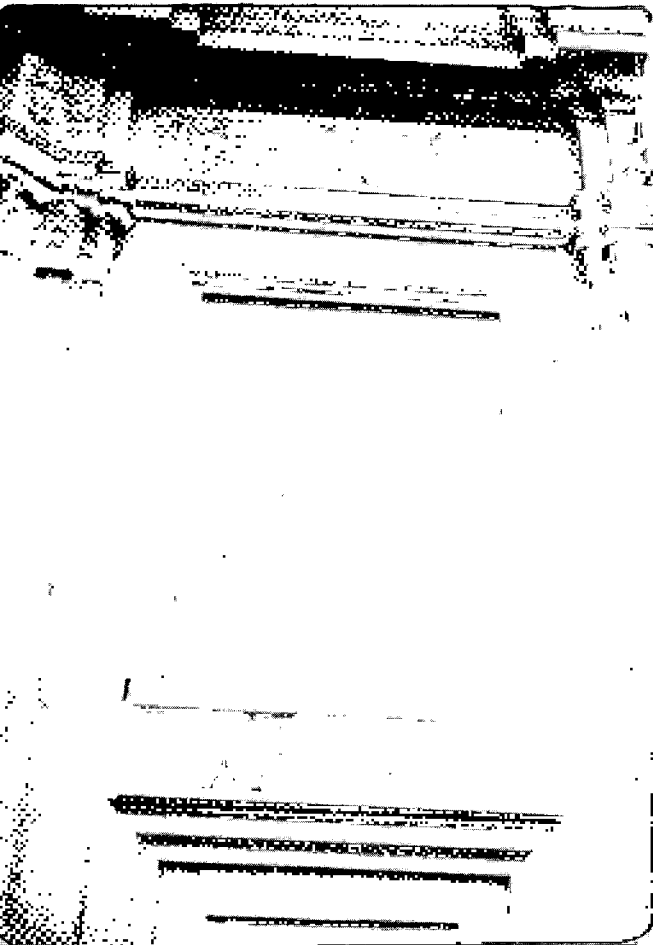
Resim 27: Mir İsmail'in Mezar Taşı.

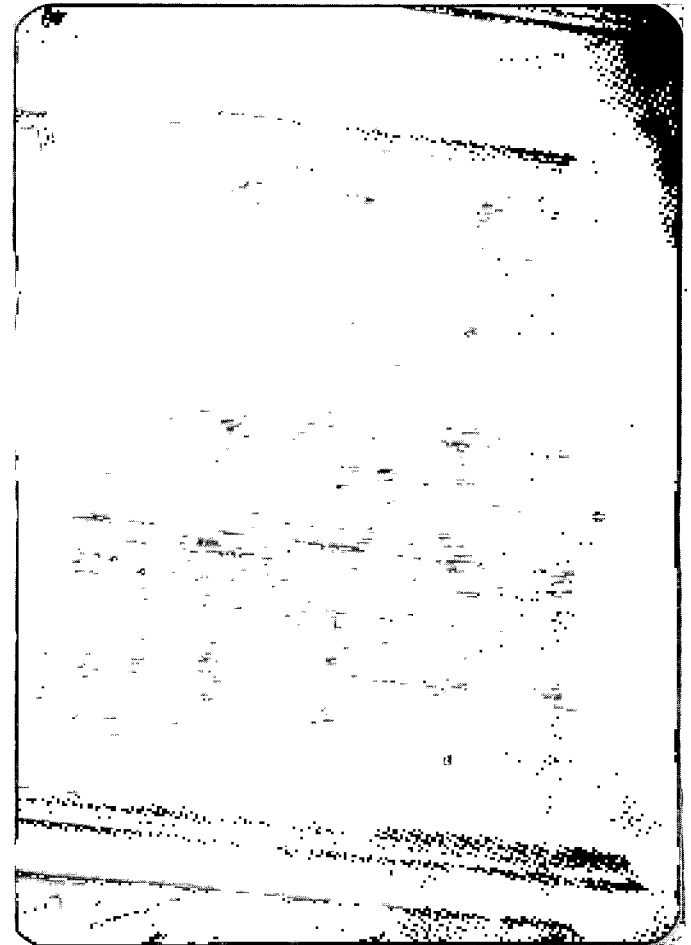

Resim 12: Şeyh Salih Sebili'nin Genel Görünüşü.

Resim 11: Mustafa Fazıl Paşa Sebili Kitâbesi.

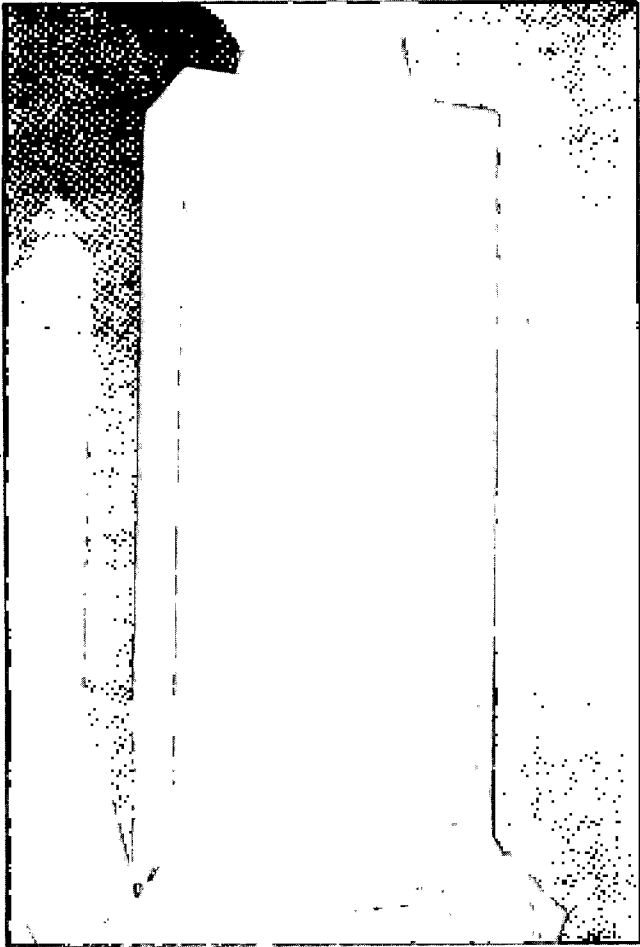
Resim 13: Şeyh Salih Sebili Kitâbesi.

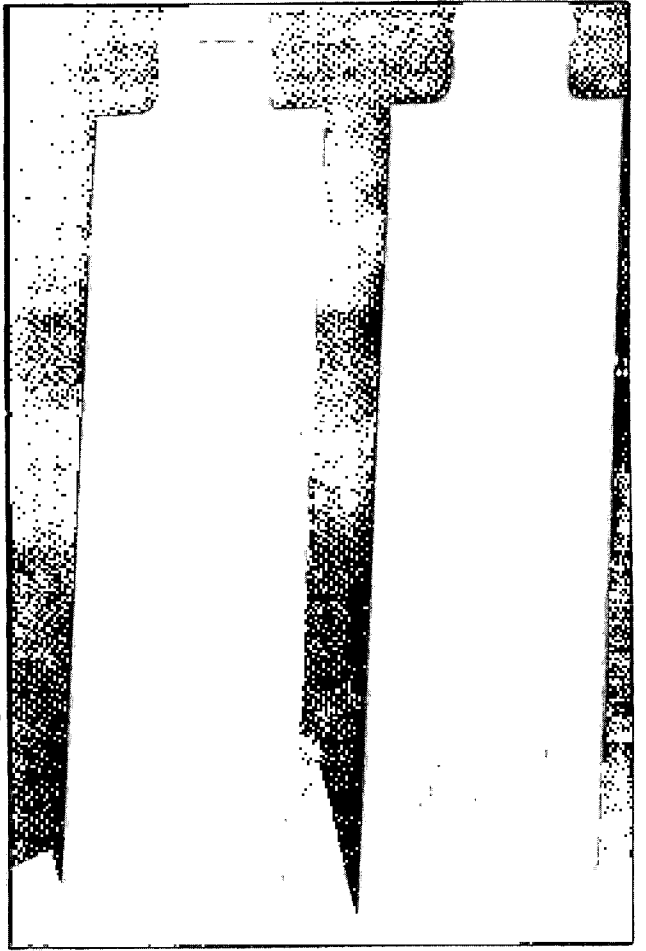

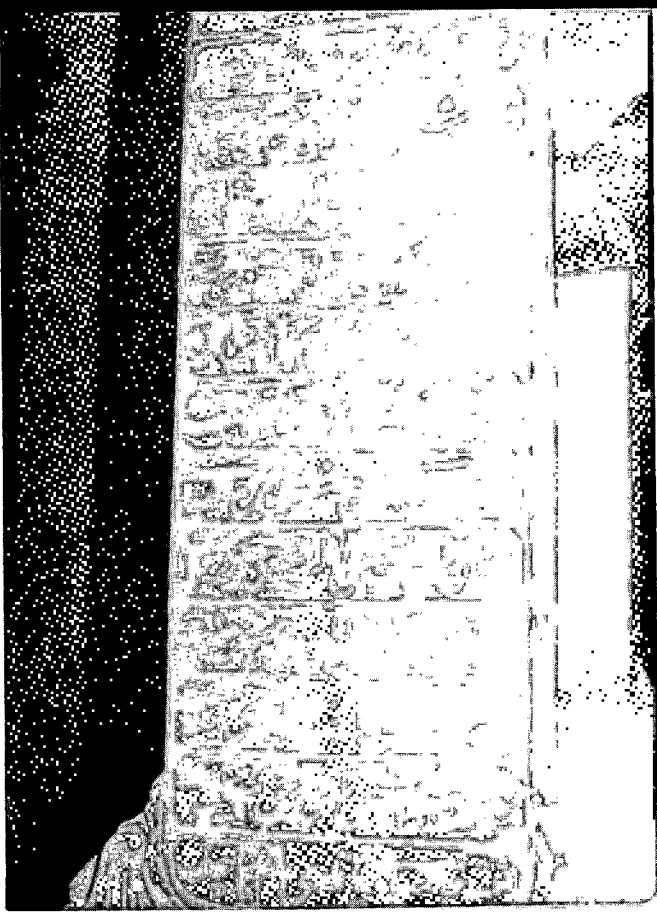
Resim 20: Ahmet Tosun Paşa'nın Mezar Taşı.

Resim 21: İsmail Kâmil Paşa'nın Mezar Taşı.

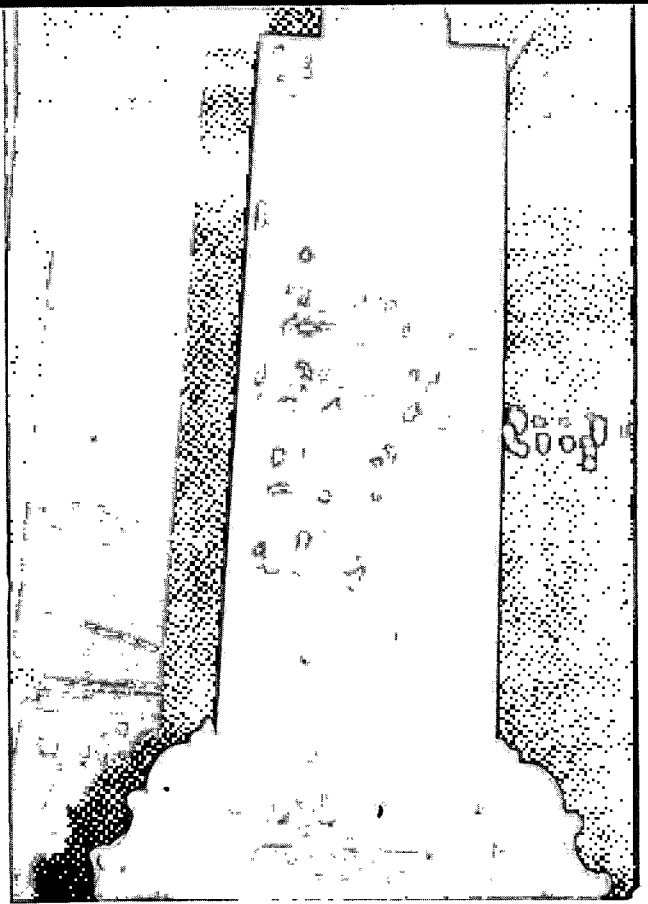

Resim 22: Mehmet Ali Paşa'nın Kızkardeşi'nin Mezar Taşı.

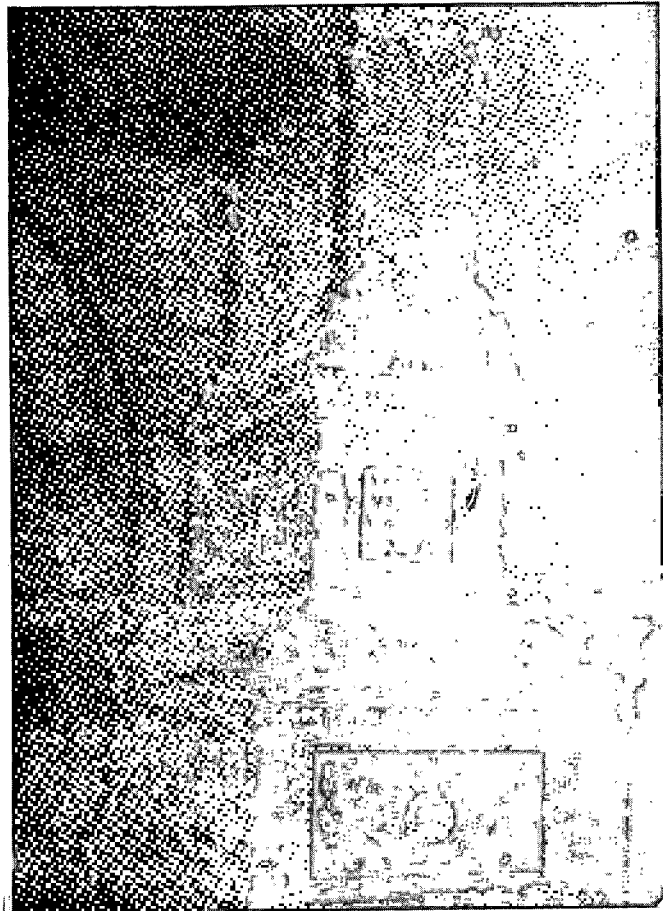

Resim 23: Emine Hanım'ın Mezar Taşı.

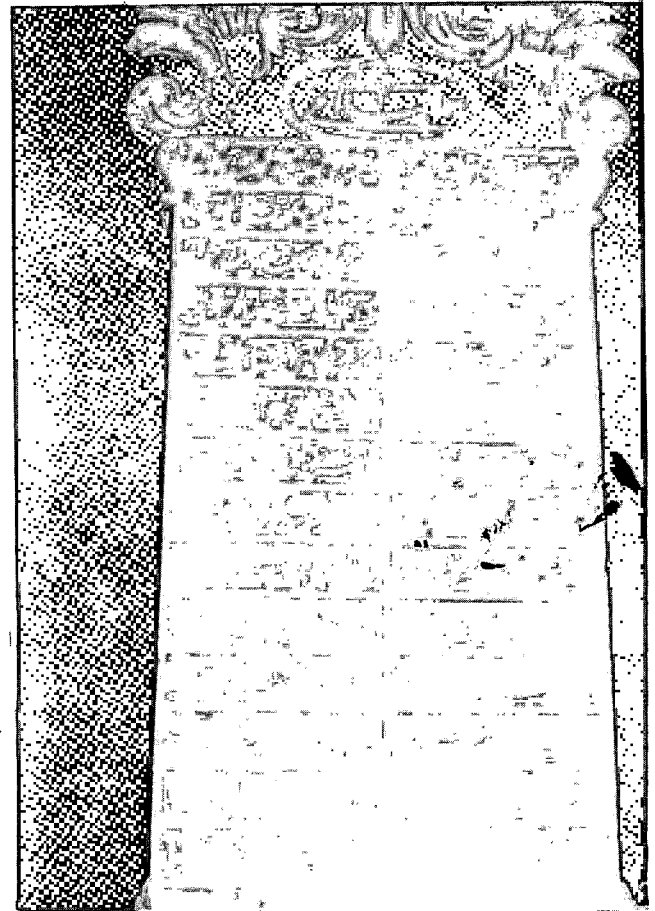

Resim 24: Defterdar Mehmet Bev'in Mezar Taşı.

Resim 25: I. Abbas Hilmi Paşa'nın Mezar Taşı.

Resim 28: Hamide Hanım'ın Mezar Taşı.

TUNUS'TAKİ CÂMİ VE TÜRBELERDE BİLİNMEYEN TÜRKÇE KİTÂBELER^(*)

Doç. Dr. Mehmet ŞEKER

islâm tarihinin ilk yüzyıllarından beri (647'den sonra) Müslümanların yerleşim bölgesi olan Kuzey Afrika'da önce Kayravan, sonra da Tunus birçok mimari eserle donatılmıştır. Sinan Paşa 1574 Eylülünden itibaren Tunus'ta, canlı bir imar faaliyetine imkan veren oldukça sağlam bir idare şekli kurmuştur. Birkaç yıllık Yeniçeri yönetiminden sonra Tunus'ta bu Yeniçeri'lerden bir Bey'in desteklediği bir Dayı'nın idaresi başladı. Bey, kısa süre sonra Dayı'ya vesayetini kabul ettirdi. İlk Beylik sülalesi olan Muradi'ler, I. Murad tarafından kuruldu (1612-1631). II. Murad, Dayı'yı tutukladı (1671) ve 1705'te İkinci Beylik Sülalesi'nin kurucusu Hüseyin b. Ali (1705-1740) ise Dayılık makamını lağvetti. Bu sonuncu sülalenin yönetimi asrımıza kadar devam etti (1956).¹

1574 tarihinde Tunus'un Sinan Paşa tarafından alınmasından sonra Akdeniz'de ve Kuzey Afrika'da Türk hakimiyeti kesin olarak sağlanmıştı. Bu tarihten itibaren Türk idarecileri bu bölgelerde yönetimi düzenlemişler ve ülkenin imarına çalışmışlardır.

Tunus'ta da "**Bâb-ı Âli**", Paşa rütbesinde bir Beylerbeyi tarafından temsil ediliyordu. Buradaki yöneticiler Mısır ve Cezayir Divanlarını örnek aldılar. Tunus, Bey'ler ve Dayı'lar idaresinde 1881 yılına kadar Osmanlı eyaleti olarak; 1956'ya kadar da yine Bey'ler idaresinde olmak üzere Fransız himayesinde kalmıştır. Osmanlı eyaleti olarak Tunus üçyüz yılı aşan bir dönem yaşamıştır. Bu dönemde Tunus'ta yaşayan Türklerin bölgenin siyasi ve askeri hayatına olduğu kadar sosyal, kültürel ve sanat hayatına da etkileri olduğu muhakkaktır. Nitekim, günümüzde bile Tunus'ta Türk Kültürü'nün izlerine rastlanmaktadır.²

1985-86 yıllarında Tunus'ta bulunduğumuz sıralarda yaptığımız araştırmalarda dinî ve sivil mimari eserlerle askeri mahiyet arzeden kale, burç ve tabyaların ayakta durduklarını gördük. Bu eserlerin mimari ve sanat tarihi bakımından özellikleri ve tarihçeleri ile ilgilenmeyip, sadece bunların kitabelerini tetkik edip, paleografik bir çalışma yapmayı hedef aldığımız için, doğrudan doğruya başşehir Tunus'taki Türkçe kitabeleri aradık. Çünkü, Osmanlılar döneminde Tunus'ta yapılan mimari eserler arasında camiler, medreseler, türbeler, köprü, han, hamam ve hastahanelerin yanında kale, burç ve tabyalar bulunmakta idi.³ Bunların pek çoğunun kitabeleri Arapça'dır. Hatta 1814 yılında Yusuf Sâhibu't-Tâb'ın (Öl. 1815) yaptırdığı cami ile mimaride Türk üslubunun en belli başlı bir örneği olarak gösterilen Sidi Mahrez adına yaptırılan camide bile Türkçe kitabeyle rastlıyamadık.⁴

- x. Bu makale, 8. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresinde (26. Eylül-1 Ekim 1987) Kahire'de tebliğ olarak sunulmuştur.
1. Hüseyin Hoca, **Zeylû Beşâir-i Ehli'l-İman bi-Fütûhât-i Âl-i Osman** (Neşre hazırlayan; et-Tâhir el-Ma'mûrî), Tunus, 21-24
2. M. Süleyman Zbiss, "Tunus'ta Türk Sanatı", **Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü, Ankara, 1962, s. 413-417; Mehmet Maksudoğlu, **Tunus'ta Osmanlı Hakimiyeti**, Doktora tezi, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1966; Doç. Dr. Ahmet Uğur, "Bugünkü Tunus'ta Kalan Türk Hatıraları", **Erciyes Dergisi**, Aralık 1984., Yıl: 7, Sayı 84, Kayseri, 1984, s. 14-16.
3. Slimane Mustapha Zbiss, **Les Monuments De Tunis**, Tunis, 1971.
4. Bu eserlerin Tunus'un ananevi mimari özelliklerinden ayrı Türk sanatı ve mimari çizgileri ile diğer özellikleri hakkında geniş bilgi Süleyman (Slimane) Mustafa Zbiss'in 1959'da toplanan Milletlerarası Türk Sanatları Kongresinde sunduğu "Tunus'ta Türk Sanatı" konulu tebliğinde bulunmaktadır.

Tesbit ettiğimiz Türkçe kitabelerin bir kaçı Sayın Prof. R. Mantran tarafından 1967 yılında ORIENS'da neşredilmiştir.⁵ Mantran'ın makalesinde yer alan kitabeler Arap harfleri ile olup sadece metinler tanıtılmış fakat transkripsiyon yapılmamıştır.

Bu makalemizde sadece Tunus'un başşehrindeki cami ve türbelerinde bulabildiğimiz kitabeler bahis konusu edilmiştir. Böylece Tunus'daki Türkçe kitabeler ilk defa ilim âlemine tanıtılmış olacaklardır.

Kitâbelerin bulunduğu cami ve türbelerin kimler tarafından yaptırıldıkları ve tarihçeleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra kitabelerin transkripsiyonlu metinleri aynen verilmiştir.

I- CÂMİ VE MİNÂRE KİTÂBELERİ

A- CÂMİ KİTÂBESİ

1- Dayı Yusuf Câmii

Dayı Yusuf (1610-1637) Tunus'ta çeşitli imar faaliyetleri ile temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bâbü'l-Benât civarında bir ticaret mahallesinin kurulması ve etrafta bulunan iplikçiler çarşısının tamiri, Cerbe'li tüccarlar için bir çarşı kurulması ve kuzeyde Hafsî çarşılarına doğru uzanan diğer bir çok çarşının düzenlenmesi, Sidi b. Ziyad sokağındaki Türk tarzında terlik imalatı yapan Sûku'l-Beşâmi-kiye, zenci ticareti için Sûku'l-Birka, Türk terziler için Sûku't-Türk, Ulu cami ile Sûku't-Türk'ün üst kısımlarına ve şehrin bir kesimine su götürülmesi, Babu'l-Cezire dış mahallesindeki eski bir camiin tamiri gibi⁶ daha bir çok imar faaliyeti bu Dayı zamanında yapılmıştır.

Ayrıca, Dayı Yusuf'un yaptırdığı medrese ise, biraz sonra kitabesini tanıtacağımız camiin yakınındadır. Bu medrese Tunus'ta ilk olarak Hanefi mezhebine göre tedrisat yapan bir müessese olması itibariyle ehemmiyet arzeder. Bu medresenin ilk müderrisliğine Ramazan Efendi getirilmiştir. Bu zati, Dayı Yusuf aynı zamanda camiinin de ilk İmamı olarak görevlendirmişti. Hatta, Hanefi müftüsü olarak da görev yaptığı kaydedilmektedir.⁷

Dayı Yusuf'un Hanefi mezhebine göre namaz kılınan ve minaresi sekiz köşeli olan camiinin yanında türbesi de bulunmaktadır. Cami Sidi b. Ziyad sokağındadır. Bugün Kasba Meydanı'ndaki Başbakanlık Binası'nın arkasında ve Azize Osmane Hastahanesi'nin yakınındadır.

Kitabesinden anlaşıldığına göre 1024 H./1615 M. tarihinde inşa edilmiştir. Kitabedeki bu tarih "**CENNET-MİSÂL**"le elde edilmektedir. Düşürülen bu Tarih sebebi ile bu camiin yapılışını M. 1616 olarak gösterenlerin kanaatlerine iştirak etmiyoruz.

2- Câmiiin Kitâbesi

Camiin giriş kapısının alınlığında orta kısımda yer alan Türkçe kitabe, ikişer mısra halinde beş beyitten müteşekkildir. Yazı güzel bir sülüsdür. İki yanında Arapça ibareler yer almaktadır. Hattatı belli değildir.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni:

1 *Yaptı Yusuf Dayı emr-i Hakk'la
Câmi-i sihr-âferin-i sihr-helâl*

2 *Sâhibine Hakk mübârek eylesin
Kim müyesser eyledi ol Zül'-Celâl*

3 *Ehl-i hayr ve ehl-i Hakk sâhib-i kerem
Rahmet ede ona nîru-yi bî-zevâl*

4 *Rûhunu tâ haşr olunca dâimâ
Hayrla yâd edeler budur meâl*

5 *Seyr edüp ol câmiî ins ü melek
Didiler Târihini CENNET-MİSÂL (Resim 1)*

B- MİNARE KİTÂBESİ

1- Kasba Câmii Minâresi

Tunus'un Osmanlı idaresine girmesinden önce, hakimiyeti elinde bulunduran Hafsî ailesinin kurucusu I. Ebu Zekeriya (1229-1249) tarafından M. 1233 tarihinde tamamlanan Kasba Câmii'nin⁸ minaresi, Endülüs tipinin Tunus'ta yapılan ilk örneklerindendir⁹. Bu minarenin diğer bir özelliği de, günümüz de bile, beş vakit namazın vaktinin girdiğinin bu minarenin şerefesinden ilan edilmesidir.¹⁰ Zira, cami şehrin hakim bir noktasına inşa edilmiştir.

2- Minarenin Kitabesi

Kasba Meydanı'ndan başlayan Bâbu'l-Minâre Caddesi'nin sağ köşesinde bulunan Minare'nin gövdesinde iki Arapça kitâbe yer al-

5. Robert Mantran, "Quelques Inscriptions Turques De Tunis", **ORIENS**, Vol. 18-19, Leiden, 1965-66, E. Brill, 1967, 185-192.

6. Hüseyin Hoca, a.g.e., 92-93; Hasan Hüsnü Abdülvalhab, **Hulasatü Tarih-i Tunis**, Tunis, 1983, s. 163-164; Robert Brunschvig, **Tunus**, İ.A. cüz 126, İst. 1975.

7. et-Tâhir el-Ma'muri, a.g.e., 48-92.

8. Abdülaziz Devletli, **Medinetü Tunis fi'l-Ahdi'l-Hafsiyyin**, Tunis, 1981, s. 150.

9. **Aynı eser**, s. 156.

10. M. Masmoudi-H.Beji-B.Dimassi-F. Houdi, **Tunus La Ville et les Monuments**, Tunis, 1980, s. 99.

maktadır.¹¹ Bu kitâbeler çok girift geometrik bir süslemeyle yazılmışlardır.

Minarenin üst kısmında, şerefenin üzerinde de biri Arapça, diğeri Türkçe iki kitâbe bulunmaktadır. Bunlardan Türkçe kitabenin minarenin tamiri sırasında konulduğu anlaşılmaktadır. Mermer üstüne hakkedilen kitâbe üç beyitten müteşekkil ve her mısraın bir satırda yer aldığı altı satırdan ibarettir. Sülüs yazı karakterini taşımaktadır.

Kitâbeden anlaşıldığına göre, Minare'nin tamiri Muhammed Laz (Öl. M. 1653) tarafından M. 1651 yılının Ramazan ayının ilk günlerinde yaptırılmıştır.¹²

- 1 -Bin altmış bir Ramazan guresinde
- 2 -Tamâm oldu sa'âdetle bu bünyâd
- 3 -Muhammed Dayı'nın sa'yiyle oldu
- 4 -Rızâ u'l-lah için bu tuhfe-icâd
- 5 -İlâhî sen kabûl et bedelin ânın
- 6 -Çû sendendir kamû hayrâta irşâd (Resim 2)

II- TÜRBE KİTÂBELERİ

Tunus'ta yapılan mimari eserlerde Endülüs ve Rönesans sanatının etkilerinin görüldüğü bilinmektedir. Bunun yanında, mimari ve tezyini geleneklere Türk sanatının da bazı katkıları olduğu söylenebilir.¹³ Tunus'ta Türkler zamanında yapılan camilerin getirdiği en önemli yeniliklerden biri de camii yaptıran şahsın nâşını koymak üzere cami sınırları içinde bir türbenin inşa edilmiş olmasıdır.¹⁴ Ayrıca, sekiz köşeli kasnaklarını büyük mimari eserlerden aldığı bilinen Tunus tipi türbelerin¹⁵ Dayı'lar ve Bey'ler ile ailelerinden ileri gelen kimselerin defnedilmeleri için ayrı ve müstakil bir tarzda bina edildikleri görülmektedir.

Tunus'ta Türkçe kitâbe bulunan şimdilik üç türbeye rastlayabildik. Bunlardan ilk ikisi müstakil ve birbirine çok yakın, diğeri ise bir cami avlusundadır. "**Türbetü'l-Bey**" adıyla bina edilen türbe Hüseyin Ailesi'ne (1705-1956) ait olup, mezar kitâbeleri Türkçe yazılmamışlardır. Haleri kendi adıyla "**Türbetü'l-Bey**" sokağında metruk bir halde duran yeşil kubbeli bu türbede Tuğra'dan başka Türk izine rastlanamamaktadır desek mübalağa etmemiş oluruz.

1- Muhammed Lâz Türbesi

Türbe Tunus'un Kasba Meydanı'ndadır. Bugün hastahane olarak kullanılan, ileriki sayfalarda tanıtacağımız Başmakçılar Kışlası'na bitişiktir. Başbakanlık tarafındadır.

Türbenin yeşilimsi kubbesi geleneksel Kuzey Afrika türbe geleneğinden farklıdır. Devrine göre yeni tip bir kubbe sayılabilir.¹⁶

Kitâbesinden anlaşıldığına göre H. 23

Şevval 1073, M. Ağustos 1653 Salı günü öldüğü ifade edilen Muhammed Laz, Muradî Ailesi'ne mensup Dayı'lardandır. Hayır sahibi bir insan olduğu ve Dayılık yaptığı dönemde çok sevildiği rivayet edilmektedir.¹⁷ Bu husus kitâbedeki ifadelerde de yer almaktadır.

Kitâbe dört satırdır. Her satırda iki mısra bulunmaktadır. Yer yer istifli çok güzel denebilecek bir sülüsle yazılmış kitâbenin şairi ve nakkaşı kaydedilmemiştir.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni:

1- Ebû'l-hayrât ve'l-Hasenât Yâ Rab; Ebu'z-Zu'afâ Muhammed Dâyı Yâ Rab,

Kapuna âciz ü muhtâc vardı; Ve fakîr-i sıfır-yed tapuna irdi.

2- Dedin "lâ taknatû min rahmeti'llâh"¹⁸; Anınla habl-i ye-si kesdin ey şah

Cemî'an ehl-i tevhîde işâret;

Usât-ı mü'minine oldu beşâret.

3- Acebmidir eğer mağfûr idesin, ri'âyetini binâ(?) edip gidersin haz

Ki erer fazlına yoktur nihâyet, dahi ihsânına yok haddi gâyet

4- Sene bin altmış üç şevval ayında, yirmi üçüncü Salı gününde,

Fenâdan intikâl etdi bakâya, rızânı isteyü erdi likâya. (Resim: 3)

2- Bektaş Paşa Türbesi

Türbe, Tunus'un Kasba Meydanı'ndadır. Bugün hastahane olarak kullanılan L'Hopital Azize Osmane'nin Kasba Câmii tarafındaki giriş kapısının yakınındadır.¹⁹

Türbede medfun bulunan Bektaş Paşa, Hüseyin Hoca'nın kitabında "**el-Hâc Bektaş Hoca**" şeklinde kaydedilmiştir. Dîvân'da Defterdarlık yaptığı kaydedilen Bektaş Hoca'nın asker ve halk üzerinde nüfuzlu birisi olduğundan bahsedilmektedir. Dayı'lığı sırasında iyi davranışları ve adaleti ile tanındığı zikredilmek-

11. Maurice Mc. Partlan, "Deux Inscriptions Tunisoises Meconnues Mosque de la Qasba", *IBLA*, sayı: 149, Tunis, 1982, s. 131-147.

12. Robert Brunschvig, *a.g.m.*, I.A. cüz. 126.

13. M. Süleyman Zbiss, *a.g.m.* A.Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1962, s. 415-416.

14. Aynı makale, s. 416

15. E. Diez, Kubbe, I.A. VI,

16. M. Masmoudi-H. Beji-B. Dimassi-F. Houdi, *a.g.e.*, s. 98; M. Slimane Zbiss, *Les Monument De Tunis* s. 49; Robert Bruschvig, *a.g.m.* s. 65.

17. Hüseyin Hoca, *a.g.e.*, s 94

18. Kur'an, 39 (Zümer), 53

19. Bu türbe Tunus'u tanıtan rehberlerde ve Tunus'taki eski eserlere dair yazılan kitaplarda yer almamaktadır.

tedir. Birçok imar faaliyetinde bulunduğu rivayet edilen Bektaş Paşa'nın Hicri 1100/M. 1688-89'da vefat ettiği²⁰ kitâbede de yer almaktadır.

Kitâbe üç satırdır. Her satırda iki mısra vardır. Yazı sülüs karakterlidir. Son beytinde hem "**Rahmetiyle câr ede âni Habîbine İllâh**" mısraı ile tarih düşürülmüş, hem de rakamla 1100 senesi yazılmıştır. Manzumenin şairi ile kitâbenin nakkaşı hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni:

1- Nakl edip Bektâş Paşa Dâr-ı Bekâyâ tutdı râh,

Eder ihsân-dideler lütfün anup her demde âh.

2- Bir kez murgân-ı sehâvet ma'deniydi dünyâda,

Cennet-i Adn içre Yâ Râb vergil âna âli câh.

3- Bir adet tarhiyle gelir türbesinin tarihi

Rahmetiyle câr ede Habîbine âni İllâh... (Resim 4)

3. Hammûda Paşa Camii ve Türbesi

Hammûda (öl. 1076/1665), Yusuf Dayı Camii ile aynı üslupta ve ona çok yakın bir milâdi 1654-55 senelerinde bir cami yaptırmıştır.²¹ Camie bitişik bir aile kabristanının yapıldığını da gördüğümüz bu camiin Hane-fî'lere mahsus olduğu kaydediliyorsa da²² bugün diğer mezhep sâlikleri ile müşterek kullanılmaktadır.

Camiin Sidi bin Arûs Caddesi tarafındaki kapısından girilen avlusunda yer alan türbede iki kitâbe bulunmaktadır. Türbenin camiye bakan pencere üstüne Arapça, türbe kapısının karşısında düşen Zeytûne Camii tarafındaki pencere üstüne ise Türkçe kitâbe konulmuştur. Her iki kitabenin muhteviyatı birbirine benzemektedir. Arapça kitâbede H. 1077/M. 1666 tarihi türbenin tamamlandığı tarih olarak gösterilmekte ise de Türkçe kitâbede H. 1098 M./1686-87 tarihi bulunmaktadır. Türkçe kitâbenin sonradan konulduğu bu tarihlerin farklılığından anlaşılmaktadır. Ayrıca, türbenin camiin yapılışından on yıl sonra yapıldığı da kitâbedeki tarihlerden çıkarılabilmektedir.

Türkçe kitâbe, beyaz mermer üzerine altı satır ve ikişer mısradan dört beyit halinde sülüs karakterde bir yazı ile yazılmıştır. Besmele'den başka Peygamber'e sâlat ü selamin yer aldığı ilk iki satır, daha eski tarihlerde konulmuş kitâbelerde görülmemektedir.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni

1- Bismillâhirrahmânirrahîm

2- Ve Sallallâhü alâ Seyyidinâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sahbihi ve sellim teslimâ.

3- Düzdürüp bu türbeyi ?Muhammed Bâyetdi çün tamâm

Bunda medfûndur o ecdâdı deyü(?) vü ber mukâm

4- Cedd-i pâkidir Murâd Paşa ve hem Muham-med Paşa

Geldi bunlardan Murâd Bâyet vâlidî, buldı izâm

5- Çün temâşâ eyledim nâgâh dedim târihini

Ba'd elf doksan sekiz (1098) de vâki' oldı ey hümâm

6- Bunda defn olanların yerlerini ede Hûdâ

Rauza-i huld u berîn ve hem dahi dâru's-selâm.
(Resim: 5)

SONUÇ

Tunus'daki Osmanlı idaresi döneminde yapılan mimari eserlerin bunlardan ibaret olmadığı muhakkaktır. Biz sadece üzerinde Türkçe kitâbe bulunan ve Tunus'un merkezinde bulunan kitâbeleri tesbit etmeyi hedef aldığımızdan, diğer şehirlerde bulunması muhtemel eserleri diğer araştırmacıların ilgisine bırakıyoruz.

Bu makalemizde tanıtmaya çalıştığımız kitâbeler onyedinci yüzyıla ait cami ve türbelerde bulunmaktadır. Bunların ortak özelliği eserin kimin tarafından yaptırıldığını veya tamir ettirildiğini ve yapım tarihini ihtiva etmiş olmalarıdır. Camiyi yaptıran ve minareyi tamir ettirenlerle, türbelere defnolunan kimseler hakkında yer alan dua cümleleri de, kitâbe metinlerindeki bir diğer ortak özellik olarak kaydedilebilir.

Kitâbeler, görüldüğü gibi, manzum olarak kaleme alınmışlardır. Hemen tamamı mermer üzerine kazılan yazıları sülüs karakterdedir. Ancak, hattatlarından hiç söz edilmemiş olması ilgi çekicidir.

Hammuda Paşa'nın yaptırdığı türbede yer alan kitâbe metninin başlangıcında bulunan Besmele ile Hz. peygamber'e sâlat selam ibaresi, doğrudan metne geçilen diğer kitâbelerde bulunmamaktadır.

Bu kitâbelerde isimlerinden bahsedilen kişilerin devrin siyasi ve askeri tarihinde olduğu kadar, sosyal hayatında da önemli rolleri olan kişiler olmaları yönünden, bu kitâbeler

20. Hüseyin Hoca, a.g.e., s. 102.

21. Hasan Hüsnü Abdolvahhab, a.g.e., 168

22. Robert Bruschiç a.g.m., 65

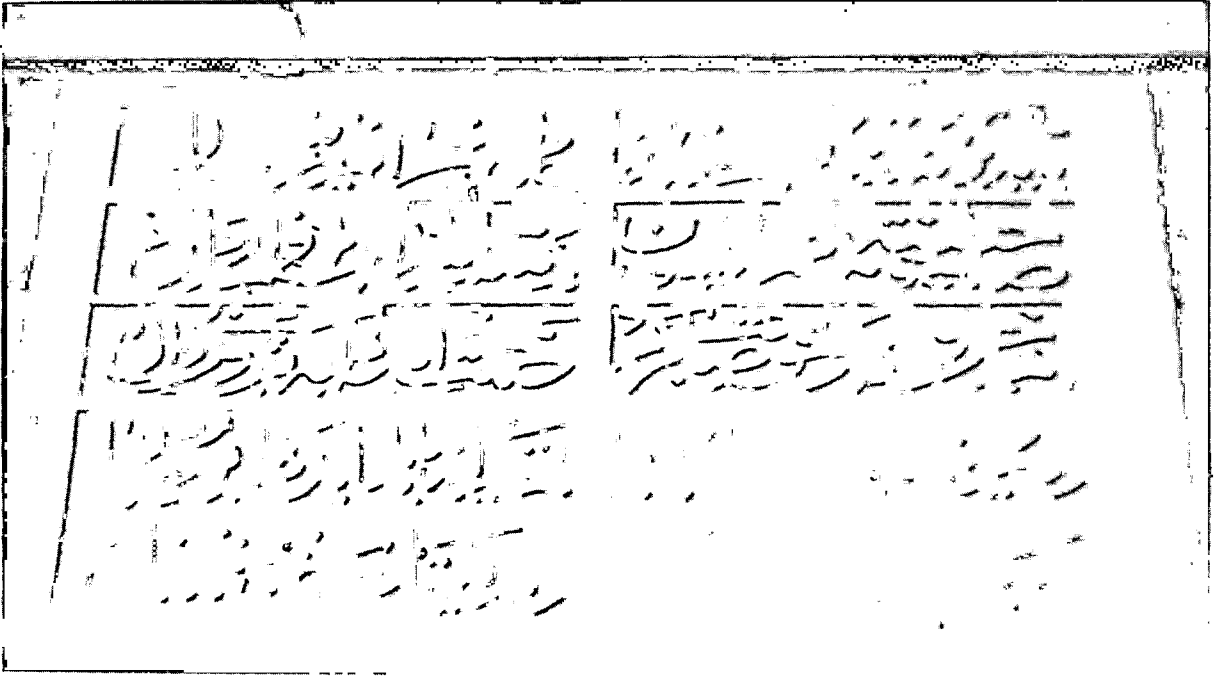
araştırcılara ışık tutucu özelliği olan ilk kaynak olma niteliğini taşımaktadırlar.

Bu kitâbelerin tanınması ile hem Türk,

hem de Tunus kültür ve sanat tarihi bakımından önemli bir boşluk doldurulmuş olacaktır.

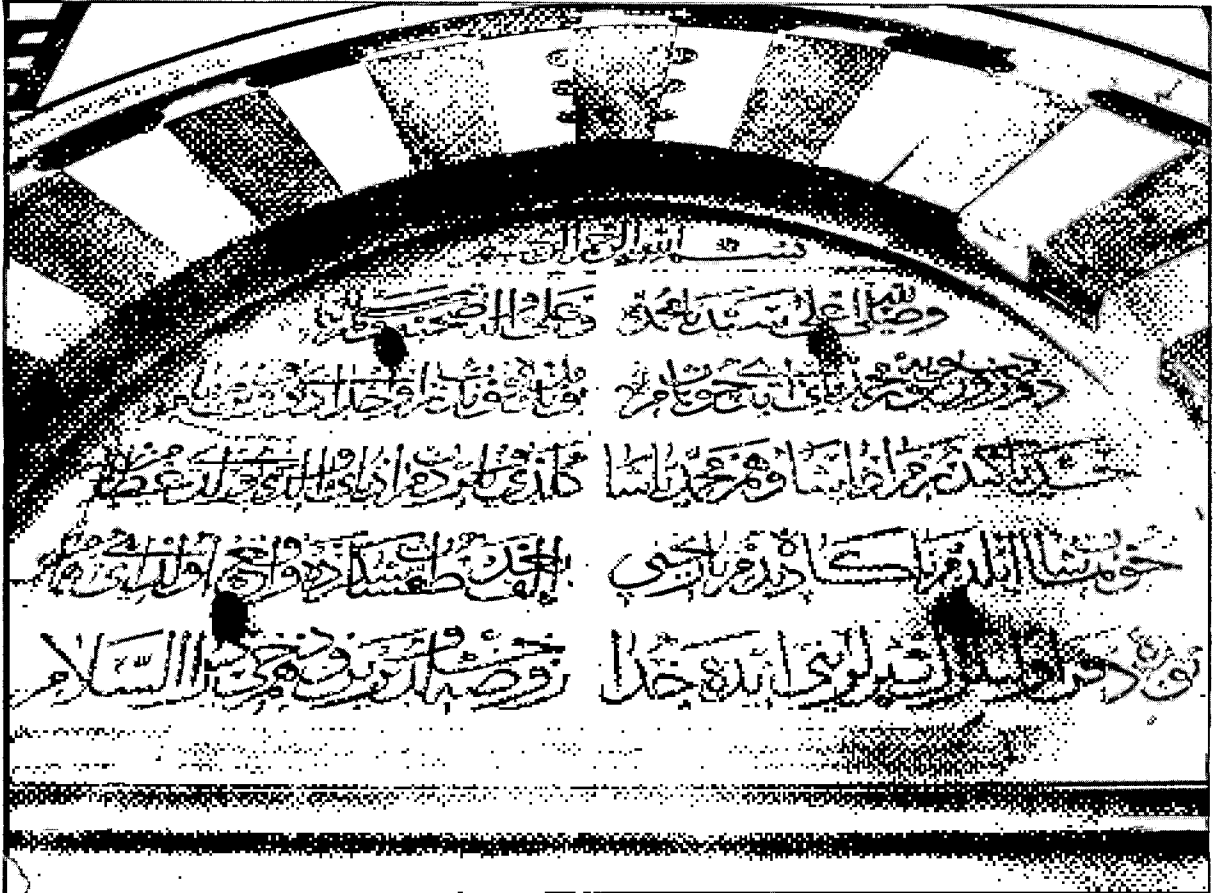

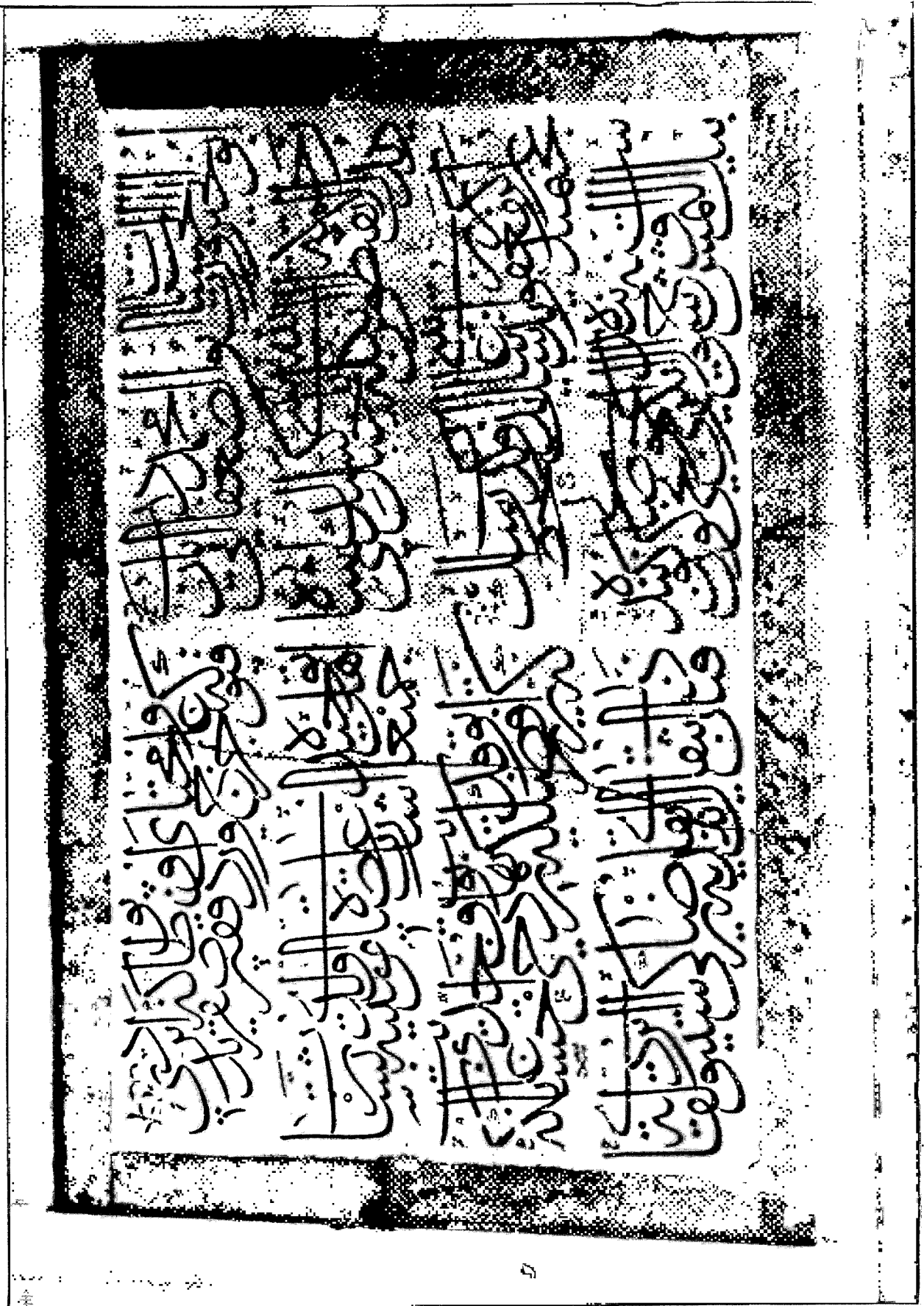
Resim 2: Kasaba Camii Minaresinin Kitâbesi.

Resim 1: Dayı Yusuf Camii'nin Kitâbesi

Resim 5: Hammûda Paşa Camii Türbesi'nin Kitâbesi.

قَالُوا يَا بَشِيرُ إِنَّا نَحْنُ الْمَرْفُوعُونَ
 وَنَحْنُ الْمَرْفُوعُونَ وَنَحْنُ الْمَرْفُوعُونَ
 وَنَحْنُ الْمَرْفُوعُونَ وَنَحْنُ الْمَرْفُوعُونَ

TAHRİR DEFTERLERİNİN OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KULLANILMASI HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Mehmet ÖZ

u makalenin başlıca amacı, Osmanlıların klasik devir tabir olunan zamanlarda, timar sistemini uyguladıkları bölgelerde, vergi veren nüfusa ait çeşitli bilgileri, bunların yaşadıkları iskan yerlerinden toplanan vergilerin hangi kurum ve/veya kişilere tevzi edildiğini tespit etmek maksadıyla tertip olunan **tahrir defterleri**'ne dayalı araştırmaların ortaya çıkardığı problemlerin yeni baştan bir gözden geçirilmesinden ibarettir.

Bilindiği gibi bu defterler özellikle 1940'lardan itibaren Osmanlı ülkelerinin içtimaî, iktisadî ve demografik tarihiyle olduğu kadar, tarihi coğrafyasıyla ilgilenen muhtelif araştırmacılar tarafından kullanılmışlardır.¹ Hiç şüphe yok ki, günümüze dek yapılmış olan çalışmalar Osmanlı devlet ve toplum yapısının 15 ve 16'ıncı asırlardaki gelişim ve değişimini önemli ölçüde aydınlatmaya yardım etmiştir. Mamafih sözkonusu kaynaklar derinliğine incelendikçe, onlardan yararlanan araştırmacıların hesaba katması gereken bazı hususlar da bilirlenmeye başlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı taşra idaresindeki, fethedilen toprakların daha önceki vergi usullerinin Osmanlı vergi sistemine uydurularak muhafazası keyfiyeti bilinen bir husustur. Diğer yandan, Osmanlı devletinin arazinin verimlilik durumundan hareketle her sancak için ayrı bir vergi oranı uyguladığı da bilinmektedir. Bu yüzden esas itibarıyla sancak bazında derlenen bu tahrirler üzerinde daha fazla bölge incelemelerine ihtiyacımız olduğu anlaşılır ki, bunlar sancak veya kaza incelemesi tarzında olabileceği gibi daha dar alanların, **şer'iyye sicilleri** gibi başka kaynaklardan da faydalanarak derinliğine araştırılmasına da yönelik olabilir.²

OSMANLI VERGİ VE NÜFUS TAHRİRLERİ

Merkeziyetçi imparatorlukların hakim

1. Macar tarihçilerinin defter araştırmalarındaki öncü çalışmaları için bkz. T.Halasi-Kun, "Some notes on Ottoman Mufassal Defter Studies", **Türklük Bilgisi Araştırmaları-Journal of Turkish Studies**, 10(1986), s.163. Tahrir usulü ve tahrir defterleri üzerine bazı genel çalışmalar için bkz. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, II/1(1940), ss. 20-59; II/2(1941), ss.214-247; aynı yazar, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X(1951-53), ss.1-26; L.Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", çev. Sadettin Karatay, **Bellekten**, XI(1947), ss.299-328; B.Lewis, "Ottoman Archives as a source for the History of Arab Lands", **Journal of Royal Asiatic Society**(1951) ss.138-150; Halil İnalcık, **Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Ankara 1954; G.Kaldy-Nagy, "The Administration of the sanjak Registratiron", **Acta Orientalia**, XXI(1968),ss.181-223; aynı yazar, "Der Quellenwert der Tahrir Defterleri für die Osmanische Wirtschaftsgeschichte", **Osmanistische Studien zur Wirtschaftsund Sozialgeschichte: in memoriam Vanco Boskov**, Wiesbaden, 1986,ss. 76-83; Bistra Cvetkova, "Early Ottoman Tahrir Defters as a source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", **Archivum Ottomanicum**, VIII(1983), ss.133-213. Defterlerdeki istatistiki verilerin güvenilirliğini sorgulayan ve alternatif olarak kalitatif malumata ağırlık verilmesini teklif eden C. Heywood'un makalesi "Between historical myth and mythohistory the limits of Ottoman history", **Byzantine and Modern Greek Studies**, 12(1988), pp.315-345 de özellikle zikredilmelidir.
2. Özellikle bölgesel inceleme niteliğinde olan ve Anadolu'yla ilgili bazı çalışmalar için bkz. N. Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul 1969; İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, İstanbul 1975; Y. Halaçoğlu, "Tapu-tahrir Defterlerine göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", **İUEF Tarih Dergisi**, XXXII(1979), ss.819-892; Yuzo Nagata, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri-1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi", **İUEF TD**, XXXII(1979)

olduğu sanayi öncesi ziraatçi -şehirli toplumlar³ bir çeşit nüfus ve arazi tahririne öteden beri aşına olagelmışlerdir.⁴ Bu usul Osmanlı öncesi İslam devletlerinde kullanıldığı gibi, Osmanlıların çağdaşı olan bazı devletlerce de uygulanmıştır.⁵ Öte yandan Osmanlıların ne zaman tahrir yapmaya başladığını kesin olarak bilmemekle beraber 1431 tarihli en eski mevcut defterden⁶ ve diğer bazı kaynaklardan bu uygulamanın ve bürokraside **defter** kullanımının 14. yüzyılda mevcut olduğunu anlamaktayız.⁷

Tahririn amaçları:

Bilindiği gibi Osmanlı nüfus ve vergi tahrirleri timar sisteminin uygulandığı sancak ve eyaletlerde tatbik olunurdu. Bir bakıma bu uygulama ile timar sistemi arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu hususu izahtan varestedir. Aşağıda değinileceği gibi tahrir usulünün terkedilişi de yine timar sistemindeki değişmelerle açıklanabilir. Tahrir'in hükümet açısından başlıca önemi, başlangıçta bir bölgenin fethini müteakip daha sonra da fasilalarla oranın insan ve gelir kaynaklarının bir envanterini o zamanın şartları ölçüsünde mümkün mertebe gerçeğe uygun bir şekilde temin etmesinde yatıyordu. Tabiatıyla bu tahrirler sözkonusu gelir kaynaklarının dirlik sahipleri arasında yeniden tevzii için de kaynak oluşturmaktaydılar.

Tahrir, öncelikle bir bölgenin fethini müteakip, eğer orada timar sistemi uygulanacaksa, yapılırdı. Yeni bir padişahın tahta geçmesi ülke çapında genel tahrirler yapılması için bir vesile teşkil edebilirdi. Öte yandan bazı Osmanlı devlet adamları yeni tahrirlerin otuz yılda bir yapıldığını veya yapılması gerektiğini yazmışlarsa da⁸ her bölgenin hususi durumu iki tahrir arasındaki sürenin uzunluğunun farklılaşmasına yolaçabilmiştir. Nisbeten istikrarlı bölgelerde "**otuz yıl teorisi**"ni destekleyen örnekler de bulmak mümkündür.⁹

Burada, kısaca da olsa değinilmesi gereken bir husus da, genellikle yeni fetihlerden kaynaklanan bazı istisnalar dışında¹⁰, 16. yüzyıl sonlarından itibaren tahrir usulünün niçin terkedildiğidir. Bu soruya verilecek en makul cevap Osmanlı "**klasik**" sisteminin genel değişim/dönüşümünde aranmalıdır. Gerçekten de, konusu ve izahı bu makalenin boyutlarını çok aşan oldukça köklü bir buhranın¹¹ Osmanlı siyasî, iktisadî ve sosyal düzenini sarstığı -bunalımın niteliği tartışmaya açık olsa da- genelde biliniyor. Konumuz bakımından vurgulanacak nokta, bu dönüşümün küçük dirlik sahiplerinin giderek zayıflamalarına, merke-

zi idarenin yeni ihtiyaçlarını karşılamada git-tikçe önem kazanan beylerbeyi ve diğer yüksek rütbeli görevlilere ait **has**ların tabiatıyla padişah haslarının da-ülke gelirlerinden aldıkları payın artmasına ve netice itibariyle **iltizam** sisteminin geniş çapta kullanılmasına zemin hazırladığıdır. Özetle, timar sistemi her

- ss. 731-758; Zeki Arıkan, "Hamid Sancağı'nda Timar Düzenine İlişkin Araştırmalar", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, XII (1982), ss. 101-126; aynı yazar, "Hamid Sancağı'nda Çift Resmi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, I(1983), ss.36-59; M.Mehdi İlhan, "Some notes on the settlements and population of the sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey". **AÜDTFCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIV/25(1981-82), ss.415-436; aynı yazar, "1518 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Amid Sancağı'nda Timar Dağılımı" **İÜEF TED** XII(1982), ss.85-100; Bahaeddin Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi-1455-1613**, Ankara 1985; Suraiya Faroqhi, "The Peasants of Saideli in the late 16th century", **Archivum Ottomanicum**, VIII (1983), ss.215-250; İlhan Şahin, "Hacim (Hacıbektaş) Köyünün Sosyal ve Demografik Tarihi", **Osmanlı Araştırmaları**, VI(1986), ss.31-38; F.M.Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara 1989; M.A. Ünal **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara 1989; Hüseyin Özdeğer, **XVI Yüzyılda Ayıntab Livası**, c.1, İstanbul 1988; M.Ç.Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", **Bellekten**, LII/202 (1988), ss. 115-168; Mustafa Soysal, "16. yüzyılda Adana İlinin Mufassal Defterine Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma", **Bellekten**, LII/202(1988), ss.169-182. Yukarıda zikredilenlerin çoğu dahil olmak üzere doktora tezi olarak hazırlanan pekçok araştırma vardır ki fazla yer kaplayacağı için yayınlanmamış olanları zikredemiyorum.
3. Ziraatin hayatı önemi haiz olduğu ve şehir hayatının başlamasından 17 ve 18. yüzyıllardaki teknolojik dönüşümlere kadar hakim toplum düzenlerini ifade etmek için büyük toplum ve kültür tarihçisi M.G.S. Hodgson'un önerdiği **agrarianate citted** toplum kavramını ziraate dayalı şehirli toplum biçiminde çevirebiliriz ki, bu kavram, sadece zirai toplum'u değil, ona dolaylı olarak bağımlı olan ticari şehirleri ve hayvancılıkla uğraşan göçebeleri de kapsayan bir muhtevaya sahiptir. Bkz. **The Venture of Islam-Consience and Histroy in a World Civilaziton**, c.1, Chicago 1974, s. 107-109.
  4. Msl. bkz. Barkan, "**Arazi Tahrirleri I**" ss. 26-28.
  5. a.g.m., s. 28-29.
  6. İnalçık, **Hicri 835 tarihli...** s. XV.
  7. Barkan, a.g.m., s.34; H.İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", **Studia Islamaica**, II(1954), s. 109.
  8. Msl. bkz. Lütfi Paşa **Âsafnâme**, İstanbul 1326, s. 24.
  9. Mesela Rum eyaletine ait elimizdeki defterler takriben 1455 (TT 2, TT 13, MM 354, MC 081-85-92 ve 117/2), 1485 (TT 19, TT 37), 1520 (TT 79, TT 54 ve bir icmal olan TT 387), 1554 (TT 287) ve 1574-76 (TK 10, TK 12, TK 14, TK 26, TK 34, TK 33 vs) tarihlerine aittir.
  10. Bu tür defterlere örnek olarak bkz. N.Göyünç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara 1975, ss. 461-485; Alan W. Fischer, "Ottoman Kamanets-Podolsk", **Türklük Bil-**

ne kadar varlığını idame ettirdiyse de taşra yönetimindeki¹² merkezi yerini kaybetti ve 16. asırda olduğu gibi ayrıntılı tahrirler yapılması gereği ortadan kalktı. Ancak bu devletin vergi kaynaklarıyla doğrudan ilgilenmeyi terkettiği anlamına gelmez. 16. asır sonlarından itibaren ağırlık kazanan **avarız** vergisiyle ilgili **avarızhane defterlerini** buna bir örnek olarak gösterebiliriz.

Defterlerin Muhtevası:

Tahririn nasıl yapıldığı Barkan, İnalçık, Fekete ve Kaldy-Nagy gibi tarihçiler tarafından etraflı bir şekilde izah edildiği için burada tekrara lüzum görmüyoruz.¹³ Makalemizin amacı defterlerin tarih kaynağı olarak kullanılmasını yeniden gözden geçirmektir ki, bunu layikiyle yapabilmek için defterlerin muhtevaları konusunu ele almamız faydasız olmayacaktır. Defterler genelde **mufassal, icmal ve evkaf** olarak üç türde ele alınırsa da her bir türün kendi içinde farklılaşan örnekleri olduğu dikkatten kaçmıyor. Öte yandan aynı bölgeye ait farklı zamanlarda yazılmış defterler arasında da yazı stiline dışında deftere dahil edilen malumatın niteliği bakımından farklılıklar vardır. Bu noktaları hatırd tutarak kısaca mufassal ve icmal defterlerin muhtevalarını ele alabiliriz.

Mufassal defterler genelde sancak düzeyinde derlenmiş gibi yaygın bir kanaat varsa da defterlere aşına kişilerin bildiği gibi, bazen bu defterler, tabiatıyla tahrirler, daha geniş bölgelere mahsus olabilir ki, mesela Rum eyaletine dahil sancakların topyekun tahrir tabii tutuldukları ve bu bölge ile ilgili 15 ve 16. asır başlarına ait defterlerin pek sancak esasına dayalı olarak tertip olunmadığı görülüyor. Mufassal defterlerde umumiyetle ait oldukları sancağın merkezi durumundaki şehrin ilk olarak kaydedildiğini görüyoruz. **Nefs** olarak nitelenen bu merkezlerde- her **nefs**'in kasaba olmadığını belirtelim- nüfus mahalle mahalle ve umumiyetle evli (müzevvec)-bekâr (mücerred) ayrımıyla verilir. Çeşitli sebeplerle her türlü vergiden mu'af olan kişiler dinî görevliler vs. de durumları belirtilerek yazılırdı. Gayrimüslimler ayrı olarak ve mensup oldukları **cema**'atin (Rum, Ermeni, Yahudi vs.) adı altında defterlerde yer alırlar. Yetişkin erkek nüfusunun kaydını müteakip şehirden elde edilmesi beklenen gelir kaynakları ve miktarlarının bir dökümü verilir.

Daha sonra merkez kazaya bağlı köy ve mezraaların yetişkin erkek nüfusu ve buralardan toplanması karara bağlanmış yıllık vergi

miktarları ayrıntılı olarak yer alır. Kırsal nüfusun sınıflandırılması ve zirai ve diğer vergilerin niteliği hususlarını daha sonra ele alacağız. Sancağın diğer kazaları da aynı minval üzere kaydedilirdi. Her köyün başında timar mı, has mı, vakıf mı veya mülk mü olduğu tasrih edilir ve genellikle kime ait olduğu da belirtilirdi. Ancak mesela Rum eyaletine ait 16. yüzyıl mufassal defterlerinde mülk ve vakıf sahipleri belirtilmekle beraber timar sahiplerine ait bilgiler yeralmıyor. Köylerin hangi timar sahiplerine ait olduğunu **icmal** defterlerinden öğreniyoruz.¹⁴

İcmal defterleri de mütecanis bir alt kategori oluşturmazlar. En azından iki tip icmalden söz edilebilir. Birincisi **timar icmalı** denilen ve herhangi bir bölgenin gelirlerinin padişah, beylerbeyi, sancakbeyi haslarıyla zeamet ve

gisi Araştırmaları, 8(1984), ss.55-83; J.Blaskocics, "The Period of Ottoman-Turkish Reign at Nove Zamky 1663-1685", **Archiv Orientalni**, 54(1986), ss.105-130.

- Onaltıncı asrın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlayan bu olguyu "**çöküş**" olarak değerlendiren yorumların sıhatsiz olduğu, durumu "**buhran**" ve "**dönüşüm**" kavramları çerçevesinde açıklamanın gerçeklere daha uygun düştüğü, aksi takdirde üçyüz yıllık Osmanlı tarihini, sadece askeri-siyasi genişleme kistasına dayanarak, sürekli bir çöküş devri olarak göstermek gibi bir duruma düşüleceği son yıllarda Osmanlı tarihçilerinin giderek daha fazla benimsedikleri bir görüş olmaktadır. 16. asır sonlarında başlayan bu buhran için şimdilik bkz. H. İnalçık, **The Ottoman Empire-The Classical Age-1300-1600**, London 1973, 41-52; ay. yaz., "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", **Archivum Ottomanicum**, VI(1980) ss.283-327; M.Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyanları**, Ankara 1975; Ö.L. Barkan, "XVI. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Bulleten XXXIV** (1970), ss. 557-607; W.J. Griswold, **The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611**, Berlin 1983. Bu durumun taşra idaresindeki etkileri için bk. M.Kunt, **Sancaktan Eyalete**, İstanbul 1978; aynı yazar, **The Sultan's Servants-The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650**, New York 1983. Şehirlerdeki sosyal ve ekonomik değişimler için msl.bkz. S. Faroqi, **Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia-Trade, crafts and food production in an urban setting 1520-1650**, Cambridge, 1984; aynı yazar, **The Men of Modest Substance-House owners and property in seventeenth century Ankara and Kayseri**, Cambridge 1987.

12. Bu konuda bkz. Kunt, **Sancaktan Eyalete**.

13. Bkz.. dipnot 2.

14. Bkz. **TT 54, TT 287, TK 10, TK 12, TK 14, TK 33, TK 34** lth. Buna mukabil mesela Canik Sancağı timarlılarının isimlerini ve gelir kaynaklarını **TT 53** (Trabzon Livasi da bu defterde var), **TT 384 ve TK 241** gibi defterlerde bulabiliyoruz. Krş. M.A. Ünal, **Harput**, s. 7;1566 tarihli **TK 106** numaralı mufassalda yer almayan timarlıların isimleri **TK 332'**de bulunmaktadır. Ayrıca krş. F. Emecen **Manisa**, ss. 5-8.

timar sahipleri arasında nasıl paylaşıldığını gösteren defterlerdir.¹⁵ Bunlar da genellikle dirlik sahibinin ismini müteakip kendisine gelir tayin olunan köylerin veya bu köylerdeki hisselerin ve diğer vergi kalemlerinin bir dökümü yapılır; eğer bunlar hisseliyse kendisine düşen pay ayrıca belirtilir. İkinci tür **icmal** ise bir bölgedeki yerleşme merkezlerinin genel olarak ait buldukları dirlik çeşitleri altında, ama dirlik sahiplerinin adı verilmeksizin, nüfus ve hasıllarını özet olarak ihtiva ederler. Mesela "**timarhâ-i züema ve erbâb-i timar**" başlığı altında timar ve zeamet olarak tahsis olunan köyler verilir. Rum ve Karaman eyaletlerini ihtiva eden **TT 387**'de malikane hisselerine sahip olan mülk sahiplerinin ve vakıfların isimlerinin de yer aldığı müşahede olunuyor.¹⁶

Üçüncü bir defter türü de **evkaf defteri**'dir. Herhangi bir sancak veya eyaletin tahririni müteakip, mufassal ve icmal defterlerin yanısıra, oradaki vakıflar, bunların gelirleri ve bu gelirlerin tahsis edildiği harcama kalemleri vb. hususları havi olmak üzere bir de evkaf defteri tertip olunurdu. Öte yandan malikane-divanî sisteminin uygulandığı bazı eyaletlerde mufassal defterler her ne kadar vakıflara, gelirlerine vb. hususlara dair muhtasar bilgiler verirlerse de, bu tip bölgeler için tertip olunan evkaf defterleri harcama kalemleri ve vakıf görevlileri ile ilgili malumat verdiğinde **evkaf defterlerinin** mufassalları bir çok bakımdan tamamlamaktadırlar.^{16a}

Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihçiliğinde Kullanışı

15 ve 16. asır Osmanlı Devleti'ndeki herhangi bir bölgeyi ayrıntılı bir şekilde incelemek ve nüfus ve sosyo-ekonomik yapıya ilişkin araştırma yapmak isteyen bir tarihçinin müraacaat edeceği en önemli kaynaklar, şüphesiz ki mufassal tahrir defterleridir. Sağladıkları eşsiz bilgilere rağmen pekçok yetersizlikle de ma'lul olan bu defterlerin en önemli şanssızlığı onların açıklıklarını telafi etmesi muhtemel benzer serilerden mahrum olmamızdır. Aşağıda bu defterlerin sergilediği imkanlar kadar, veya onlardan daha çok, artık **defteroloji** (isim babası Lowry'dir) diye adlandırılan Osmanlı tarihinin bir alt alanının metodolojik problemlerinin bir tahliline teşebbüs edilecektir.

Belirli bir bölgede zaman içerisinde meydana gelen demografik ve iktisadi değişimleri izleyebilmek, açıktır ki en azından oraya ait farklı tarihlerde yazılmış iki defterin varlığını gerektirir. Ancak 20-30 yıl aralarla derlenmiş dört veya beş defterin mevcudiyeti sancak

veya kaza monografisi türünden çalışmalar için daha sağlam bir veri tabanı sağlar. Ne yazık ki kaynak bakımından bütün bölgelerin böyle bir zenginliğe sahip olmadığı da malumdur.

Öte yandan tek bir mufassal defterin, tercihan bir yörenin fethini müteakip yapılmış olan tahririn sonuçlarını ihtiva eden veya günümüze ulaşanlar içinde en eskisinin, metin neşri yapılarak derinliğine tahlili de incelenen bölgenin hem o tarihteki durumu hem de Osmanlı öncesi tarihi hakkında ipuçları sağlayabilir.¹⁷ Bu noktada defter neşri konusunu da kısaca değerlendirmemiz gerekiyor. Bugüne kadar yapılmış neşirlerde herhangi ortak bir metodun oluşturulmadığı bilinen bir husus.¹⁸ Tahrir defterleri gibi binlerce isim, yer ismi, yerleşme yerlerine ait vergi isim ve miktarları ve bunlarla ilgili muhtelif açıklamaları havi kaynakların aynen transkripsiyonlarının yapılması en azından yayıncılık bakımından bazı güçlükler barındırıyor. Öte yandan kişi isimlerinin bu defterlerdeki en önemsiz veriler olduğu da ileri sürülemez. Bir başka nokta da, eğer bir bölgenin müteaddid defterleri varsa, hem tahrir defterlerinin stil ve muhtevalarındaki değişimleri tespit edebilmek, hem de veriler ışığında, mesela herhangi bir köyün nüfus yapısındaki devamlılık veya kesintileri birbiri ardından derlenmiş defterlerden izlemek amacına matuf olarak, herhangi bir bölgeye ait defterlerin seri halinde yayınlanmasının

15. Bu türe ait defterler çok olduğu ve genelde **İcmal defteri** denince bunlar akla geldiği için herhangi bir örnek vermek gerekmez.
16. Karaman ve Rum eyaletlerine ait 1520 tarihli **TT 387**'nin yanısıra Anadolu eyaletine ait 1531 tarihli **TT 166** ve Diyarbekir, Zulkadriye, Şam ve Halep gibi eyaletlere ait **TT 998** bu türe örnek olarak gösterilebilir. Arşivlerdeki bütün defterlerin sistematik bir taraması yapılmaksızın genellemeye bulunmak mahzurluysa da sözkonusu defterlerin Kânûnî'nin ilk yıllarına has oluşu dikkati çekiyor.
- 16a. Yayınlanmış bir vakıf tahrir defteri örneği için bkz. E.H. Ayverdi-Ö.L. Barkan, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 935(1546) Tarihli**, İstanbul 1970.
17. Böyle bir çalışma için mesela bkz. M.M. İlhan, **The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancak of Amid**, Doktora tezi, Manchester Üniversitesi 1977 (Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanıyor).
18. Bu yazı Barkan ve Meriçli'nin Hudavendigâr Livası defterleri üzerindeki çalışması yayınlanmadan önce hazırlandığı için sözkonusu eser üzerinde herhangi bir mütalaada bulunmuyoruz. Öte yandan özellikle toponimi alanında çalışmalarıyla tanınan T.Halasi-Kun, defter neşirlerinde toponimik ve onomastik malumatın birinci derecede önemli haiz bulunduğunu ve harita kullanımının şart olduğunu belirtir; "**Some notes on Ottoman Mufassal defter studies**" s. 164-66.

gerçekten faydalı olacaktır.¹⁹

Bu bağlamda değinilmesi gereken bir husus da mufassal defterin bulunmadığı durumlarda ve hatta bazen -özellikle 16. yy. için- onların yanında icmal defterlerinin bazı açıklıkları gidermede yardımcı olduğudur. Mufassalın olmaması durumunda gerek nüfus ve hasıl icmalı diyebileceğimiz türdeki gerekse timar icmalı türündeki defterler hayati önem taşırlar. Timar icmalleri genelde mufassalın tamamlayıcısı olduğu da belirtilmeli. Yine bazan normalde mufassalda olması gereken bazı malumatı sadece icmal de bulabiliriz.²⁰ Aynı şekilde evkaf defterlerinin de tamamlayıcı malumatı havi oldukları da unutulmamalı.

Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri:

Yukarıda muhtevalarını kısaca verdiğimiz defterlerdeki verilerin herhangi bir bölgenin içtimai durumuna, sosyal tabakalaşmasına ne ölçüde ışık tutabileceğini kestirmek kolay değil. Tabiatıyla üreticilerin ve vergi gelirlerine sahip olan zümrelerin durumunu, muhtelif mu'af grupların toplum içindeki yerlerini tespit edebiliriz. Ancak kaynaklarımızın vergi veren nüfusu tasnif tarzında bazı aldatici veya kesin tanımlanmamış terimlerin kullanıldığı da malumdur.

Kaynaklar vergi nüfusunu, gerçek mülkiyet olmayan ve bir çeşit sürekli kiracılık mukavelesiyle ellerinde bulundukları toprağın büyüklüğüne ve medeni durumlarına göre sınıflandırır. Lakin bir raiyyetin elinde bulunan toprağın miktarını, **çift**, **nim** (yarım çift) veya **bennâk** (yarım çiftten az toprağı olan) gibi terimlere dayanarak tespit etmek zor. Bir köylünün iki öküzle sürüp işleyebileceği toprak miktarını ifade eden **çift**'in miktarının toprağın verimliliğine bağlı olarak 60-150 dönüm arasında değiştiğini biliyoruz.²¹ Tam çift ile yarım-çift (veya **bir öküz**) arası büyüklükte raiyyet çiftliklerinin yok denecek kadar az sayıda olması, **çift veya nim** diye tanımlanan her arazi parçasının aynı çapta olmayabileceğini kuvvetli bir ihtimal haline sokuyor.

Kaynaklarda **bennâk** ya da bazen **caba (-bennak)**la karıştırmamak için **ekinlü-bennâk** diye adlandırılan kategori daha da bulanık; çünkü bu kategori yarım-çiftten küçük bütün raiyyet çiftliklerini kapsamaktadır. Yine de bu durum, bir köylü-ziraatçinin işlediği toprak miktarının, defterde isminin altında belirli bir işaretle gösterilenden ibaret olmayabileceği ihtimaline nazaran daha az önemlidir.

Gerçekten de köylülerin üzerlerine kayıtlı ve **çift resmi** sistemine tabi topraklardan başka **zemin** veya **mevkuf zemin** adıyla defterde yazılı toprakları, bazen bunlar başka bir köydeyse **hariç raiyyet** statüsüyle kullandıkları, karşılığında **dönüm resmi** ve hatta mesela 1570-1576 arasında tertiplenen Rum eyaletindeki livaların defterlerine nazaran **çift resmi** ödedikleri görülmüştür.²²

Yine defterlerde **caba** veya **caba-bennak** adı altında yazılan kişilerin gerçekte hiç toprağı olmadığını iddia etmek mümkün değil. Mesela Cook'un bulguları defterlerde durumu tespit edilebilen **zeminlerin** (Tokat civarı) % 69'unun caba'lara ait olduğunu gösteriyor. Yine Rum eyaleti defterlerinde deftere mücerred veya caba yazılan bazı kişilerin genelde çift, nim veya ekinlü kaydedilen kardeşleriyle aynı toprak parçasına mutassarrıf oldukları sarıh bir şekilde yer alıyor.²³

Bütün bunlara rağmen, veya daha doğrusu bunları da ilmi bir şekilde tahlile tabi tutarak, herhangi bir bölgedeki sosyal yapılanmayı, bunu etkileyen süreç ve faktörleri, nüfusun dini terekübünü, toplum içindeki fonksiyonel ve hukuki yönlerden farklılaşan grupları vb. incelemek mümkündür. Bu bağlamda defterlerin bazı özel statüylü haiz cemaat ve kişileri normal re'ayadan ayrı olarak yazdığını belirtelim. Ayrıca meslek sahiplerinin

19. B. Yediyıldız Ordu yöresine ait defterleri seri halinde yayına hazırlıyor. Öte yandan kısa bir süre öncesine kadar Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki sancaklarına ait herhangi bir defter yayınlanmamıştı. Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük bu konuda Malatya (1983) ve daha sonra (1988) Maraş defterlerini yayınlayarak öncülük yaptılar.

20. Burada mesela, Samsun şehrine ait gelirlerin **TT 37** numaralı mufassalda yer almadığını, buna mukabil aynı tahrir (1485) dayalı **TT 41** numaralı icmalde bunların ayrıntılı bir dökümünün verildiğini belirtebiliriz.

21. Osmanlılarda **çift resmi** sistemi ve konu ile ilgili terminoloji için bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", **Bellekten XXIII**(1959), ss. 575-610. Çiftlik büyüklüklerinin muhtelif sancaklardaki durumu ve bu konudaki kanunname maddeleri için bkz. Özdeger, **Ayntab**, s. 19 vd.

22. Daha az sayıda olmakla beraber **resm-i çift** ödeyen **zemin** sahiplerine 15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarılanna ait defterlerde rastlıyoruz. **Mevkuf** kaydedilen toprakların nasıl işlendiğine dair bir örnek için bkz. **TT 33**, v. 204a: "zikrolunan mevkuf yerleri karye-i Alakafir ve karye-i Meşayüzi ve karye-i Mirzalı raiyyetlerinden bazı kimesneler eküb vakfa behrelerin virürler."

23. Krş. M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia-1450-1600**, London 1970, s. 38, not 1 ve 2. Canik tahrir defterleri üzerindeki doktora çalışmamızda bu hususu ayrıntılı olarak ele alıyoruz.

isimleri altında hangi mesleğe mensup buldukları da gösteriliyor. Dinî bakımdan İslamlaşma süreci, gayrimüslimlerin durumu, kişi isimlerinin altına konulan imam, hatib, mülazim-i cami vb. ibarelerden hareketle dinî teşkilatlanmanın halk katındaki yaygınlık derecesi gibi konulara açıklık getirmek mümkündür.²⁴

Bu çerçevede değinilmesi gereken bir başka nokta da şudur: **Yörükan** veya **Etrakiye** diye bilinen konar-göçerlerin kırsal toplum ve ekonomi içindeki yerlerini, devletin bunlara karşı izlediği siyaseti ve bunun sonuçlarını bir dereceye kadar anlayabiliriz. Konar-göçerlerle yerleşik kırsal toplum arasındaki münasebetler de araştırılabilecek konulardan birisi.²⁵

İktisadî Tarih Kaynağı olarak Tahrir Defterleri:

Bu defterler bazen nakdî bazen aynı ve özellikle hububat ve bazı öteki ürünler için de hem aynı hem de nakdî olarak "tahmini" vergi gelirlerini zikrettiklerinden, 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisindeki gelişme ve değişiklikleri ana hatlarıyla incelemede ve orta ve uzun vadede meydana gelmiş muhtemel iniş-çıkışları tespit etmede birinci derecede önemi haizdirler. Ayrıca köyler ve şehir merkezleri arasındaki iktisadî münasebetleri, şehirler arasında oluşmuş ekonomik hiyerarşileri izlememizi sağlayan yeterli seviyede veriyi elde etmemiz mümkündür.²⁶ Ancak aşağıda kaynaklarımızın tarihçeye ifade ettiği anlamı netleştirebilmek için önce onların eksiklikleri üzerinde duracağız.

Genellikle bilinmekle beraber bu kaynaklara dayalı yorumlar yapılırken yeterince dikkat edilmeyen bir husus bunlardaki vergilerle ilgili malumatın gerçekte toplanacak veya toplanmış vergi miktarlarını değil, tahmini ve ortalama rakamları yansıttığıdır. Muhtemelen tahrirden önceki birkaç -bir belgeye göre üç yılın mahsulünün yıl başına düşen ortalaması alınarak hesaplanmışlardır.²⁷ Haliyle defterlerdeki malumatın tahririn yapıldığı yıldan önceki üç-beş yıllık dönemin durumunu yansıttığını yıllık değişimleri incelemenin imkansızlığına karşı orta ve uzun vadeli eğilimleri tesbitte tahrirlerin elverişli olduğunu öne sürebiliriz.²⁸

Tahrirlerin re'ayadan toplanan bütün vergileri ihtiva etmediği ve re'ayanın iktisadî potansiyelinin tamamının vergilendirilmediği de Osmanlı tarihçilerince meçhul bir konu değildir. Önceleri olağanüstü bir nitelik taşıyan ama 16. asır sonlarından itibaren

olağanlaşan **avariz** vergisi hakkında, ondan mu'af olan kişileri belirtmelerinin dışında defterlerde herhangi bir kayıt yok. Öte yandan genelde koyun, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Balkanlarda domuz ve yaylaklardan elde edilen sade yağ vb. dışında hayvanlar ve hayvan ürünleri üzerinde herhangi bir vergi konmamıştır. Bu yüzden mesela sığır yetiştiriciliği üzerinde hiçbir malumata sahip değiliz. Bir başka nokta da bağ-bağçe üretiminin, ailelerin kendi tüketimlerine hasredilmiş olan kısmının defterlerde yer almadığıdır. En az bütün bunlar kadar önemli bir husus da bazen dirlik sahiplerinin veya re'ayanın elde edilen mahsulün gerçek durumunu tahrir heyetinden gizlemiş olabilecekleridir.

Şehirlerdeki iktisadî faaliyetlere ilişkin vergilere gelince, bazen bir grup verginin birlikte yazıldığını görüyoruz ki, bu durumda bunların ait olduğu faaliyet dallarının herbirinin payını, dolayısıyla da o bölge veya yerleşme yeri için taşıdığı önemi layıkıyla tespit etmek zorlaşıyor. Mesela, değişik bölgelerdeki ticarî hayatın çapının bir göstergesi olarak kullanabileceğimiz **bâc-i bazar**, sık sık **ihtisab** veya aynı yerdeki dokumacılığa dair ipuçları sağla-

24. Mesela Ordu yöresindeki muhtelif zümrelerin ayrıntılı bir tahlihi için bkz. Yedi yıldız, **Ordu**, ss. 60-97. Türkleşme ve İslamlaşma süreçleriyle ilgili olarak bkz. H. Lowry, **Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583**, İstanbul 1981.
25. Bu konuda bkz. F. Sümer **Oğuzlar-Türkmenler Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, İstanbul 1980, 3. bs.; M.T. Gökbilgin, **Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-i Fatihan**, İstanbul 1957; R.P. Lindner, **Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia**, Bloomington 1983; Halil İnalçık, "The Yürüks: Their origins, expansion and economic role", **Medieval Carpets and Textiles** (1986), ss. 39-65.
26. Mesela bkz. S. Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in sixteenth century Anatolia", **International Journal of Turkish Studies** 1/1 (1979-80), ss. 19-53. Aynı yazarın **Towns and townsmen of Ottoman Anatolia... 1520-1650** (Cambridge 1984) adlı eseri tahrir defterlerinin yanı sıra **şer'iyye sicileri, mühimme defterleri, mukataa iltizam defterleri** vb. muhtelif kaynaklara dayalıdır. Ayrıca bkz. L. Erder-S.Faroqhi, "The Development of Anatolian Urban Network", **JESHO XXIII**(1980), ss. 265-303.
27. Bunun için bkz. Barkan, "Tahrirler I", s. 21 ve 40; ayrıca bkz. I.B.-Steinherr-N.Beldiceanu, "Reglement Ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle)", **Südost-Forschungen**, XVII(1978), s. 13.
28. Krş. A. Makovsky, "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem" **Archivum Ottomanicum**, IX(1984), ss. 117-119. Yazarın, tahrirlerdeki rakamların vergi hükümlüleri ile vergi toplayıcıları arasındaki pazarlıklar neticesinde kararlaştırılmış olduğu ve dolayısıyla hakiki durumdan aşırı farklı vergi tahminlerinin önlenmiş olması gerektiği yönündeki varsayımlarını makul buluyoruz.

bilecek olan **boyahane** mukataası vb. gibi gelirlerle beraber yazılmış olabiliyor.²⁹

Diğer bir problem kaynağı da defterlerde kullanılan ölçü birimleridir³⁰. **Mud, kile** gibi birimlerin ağırlığı bölgeden bölgeye değişiklikler arz etmekte ve bazen de herhangi bir **mahallî kile'nin İstanbul kilesi** karşısındaki nisbi durumu bilinmiyor olabilmektedir. Hatta yer yer aynı sancak içinde bile aynı adı taşıyan bir ölçü biriminin farklılıklar gösterdiği müşahede olunmaktadır.³¹

Öte yandan defterlerde tahmini vergi hasılları için gösterilen nakdî kıymetler ise resmi fiyatlar olup, gerçek pazar fiyatlarını yansıtmazlar. Bu bakımdan bunlara haklı olarak "**tahrir kıymetleri**" denmiştir.³² Her ne kadar tahrir kıymetleri ile pazar rayici arasında paralellikler olmuş olabilirse de, pazar fiyatları bilinmeden bu konuda sağlıklı hükümler veremeyiz.³³ Ayrıca nakdî kıymetlere dayanarak çeşitli ürünlerin üretiminde zamanla meydana gelen artış veya azalmaları araştırırken akçe değerindeki değişimleri dikkate almak gerektiği hususu izahtan varestedir. Bunun hem nakdî hem de aynı olarak kaydedilen hububat öşüründeki değişiklik oranı esas alınarak gerçekleştirilebileceğine ilişkin bir yaklaşım mevcuttur. Buna göre, mesela bir sancakta buğdayın tahrir kıymeti bir önceki tahrir nazaran % 20 artmışsa, önceki tahrirdeki miktara % 20 ekleyip elde edilen yeni rakama dayanarak orasının tahmini toplam buğday üretimini hesaplayıp, bunu yeni tahrirdeki kıymetten yola çıkarak elde edilen miktarla karşılaştırsak iki tahrir arasındaki değişmeyi buluruz.³⁴ Tabii ki hububat için artış ya da azalış oranlarını **mud** veya **kile** miktarlarından hareketle tespit etmek imkanı var. Ne var ki, yukarıdaki yaklaşımla elde edilen değişme oranı rakamını defterlerde sadece nakdî kıymetleri verilen ürünlere uygulayabiliriz. Tabii ki hububat fiyatlarının esas alınması da tartışılabilir, ama zirai üretimin % 70-80'nin hububattan oluştuğu bir ortam için bu kriterin çok da temelsiz olduğu söylenemez.

Mc Gowan tarafından geliştirilen bir başka yaklaşımda³⁵, sanayi öncesi toplumlara uygun bir standart birim olarak, diğer ürünlerin buğday karşısındaki kilogram olarak değerine tekabül eden, iktisadî buğday eşitinin kilogramı esas alınmıştır. Yazar, toplam üretimin çapını bulabilmek için, öteki ürünleri FAO'nun modern Orta Doğu ülkeleri için teklif ettiği bazı faktörleri kullanmak suretiyle mesela 1 kg arpa 0.7 kg buğdaya eşit sayılarak **iktisadî buğday eşit**'lerine çevirmiştir. Bu

rada Mc Gowan'ın kullandığı yöntemi ayrıntılı olarak izah etmeyeceğiz, ancak elde edilen rakamlardan hareketle hane ve kişi başına düşen üretimin hesaplanmasında tohum, taşıma ve öğütmeden mütevellit ziyan, öşür miktarı, hayvanlar için hastalıkların veya yırtıcı hayvanların yolaçtığı kırımalar vs. dikkate alınmıştır. Özü itibarıyla birtakım varsayımlara dayanmakla birlikte Mc Gowan'ın kullandığı yöntem ve tekniklerin tahrir defterlerindeki istatistiki malumatın yorumlanışında -sözkonusu malumatın niteliği ve bundan doğabilecek sapmalar akılda tutulmak kaydıyla- gerçekten faydalı olduğu kanaatindeyiz.

Burada özellikle **mezraalardan** veya 16. yüzyılda raiyyet statüsüne sokulan **müsellem, sayyad** vb. gibi gruplardan elde edilen ve defterlerde ayrıntılı olarak verilmeyen gelirlerin toplam üretim hesaplanırken ne şekilde hesaba katılacağı sorusu akla geliyor. Genelde mezraaların hububat üretimine tahsis olunmuş olabileceği varsayılabilirse³⁶ de, bu tür toplam olarak verilen gelirlerin, her bir ürünün o bölgenin genelindeki payı oranında, bütün ürünler arasında paylaşılması makul görünüyor.³⁷ Ancak bu tip gelirlerin bulunduğu yerlerde, resm-i çift ödemiş olması gereken bir nüfus varsa bunu da hesaba katmak lazım.

29. Bu konuda genel bir değerlendirme için Faroqhi'nin "Taxation and Urban Activities..." başlıklı makalesine bakılabilir.
30. Bu konuda bkz. W. Hinz, *Islamische masse und Gewichte*, Leiden 1955; Halil İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV (1983), ss. 311-342.
31. Bu bakımdan sancak kanunnamelerinin önemi büyük; zira hangi **kile'nin** kullanıldığını bunlardan anlamak mümkündür. Öte yandan Balkanlarda, Suriye ve Filistin'de farklı bazı birimler de kullanılmaktaydı. Bkz. B. McGowan, "Food Supply and Taxation in the Middle Danube 1568-1579", *Archivum Ottomanicum*, I/1969, ss.165-166; Makovsky, a.g.m. ss. 93-98.
32. L. Güçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Me-selesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 58.
33. Tahrir defterlerinin zirai üretimin hesaplanmasında kullanılmasıyla ilgili problemler için, McGowan ve Makovsky'nin makalelerinin yanısıra H. İslamoğlu ve S. Faroqhi'nin şu makalesine bakılmalıdır: "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth century Anatolia". *Review*, I/1(1977), ss. 401-436.
34. İslamoğlu-Faroqhi, a.g.m. ss. 408-409.
35. Food Supply and Taxation..."
36. W. Hütteroth-K.Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine Transjordan and Southern Syria in the Late Sixteenth Century*, Erlangen 1977, s.78.
37. H. İslamoğlu, *Dynamics of Agricultural production, population growth and Urban development: a case study of areas in northcentral Anatolia, 1520-1575*, Doktora tezi, University of Wisconsin-Madison 1979, s. 32.

Özetle tekrarlayacak olursak, defterlerimizdeki istatistikî malumatın güvenilirliği pek çok bakımdan tartışmaya açıktır. İncelediği defterlerdeki verilerin iç tutarlılığını ölçmek her bir araştırmacının görevi. Bununla birlikte defterlerdeki rakamların tahrir öncesi birkaç yıla ait toplam üretimin ortalamasına dayandığını dikkate alırsak, üretimdeki orta ve uzun vadeli değişimleri, kesinlikle olmasa dahi, tespit etmemiz mümkün. Daha kesin olarak ise bölgenin genel bir iktisadi panoramasını çıkarabiliriz.

Tahrir Defterleri ve Nüfus Araştırmaları:

Vergi nüfusu ile diğer bazı grupların mufassal defterlerde kaydedilmiş olmaları, Osmanlılarda 19. yüzyıla gelinceye değin herhangi bir kapsamlı nüfus sayımının olmayışı dolayısıyla kaynaklarımıza nüfus tarihi bakımından eşsiz bir konum kazandırır. Ancak bu yönden de defterler birtakım problemleri bünyelerinde taşıdıkları gibi, bazı temel sorulara verecek cevaplara dair ipuçları temin etmekten de uzaktırlar. Tekrarlırsak, defterler bülüğü çağını geçmiş erkek nüfusunu- Hıristiyanların yoğun olduğu yerlerde aile reisi konumundaki **bive**'ler yani dul kadınlar müstesna- kaydettiklerinden, bunları nüfus sayımı addetmek imkansızdır. Sadece nüfusun, teorik olarak yarısını oluşturan kadınlarla yine devre göre nüfusun değişen oranlarda önemli bir bölümünü oluşturan çocuklar dışarıda bırakılmakla kalmamış, ortalama bir **hane**'nin büyüklüğüne ilişkin hiçbir ipucu da temin edilmemiştir.³⁸

O halde bu verileri demografik maksatlarla kullanabilir miyiz; eğer kullanabilirsek iç çelişki, tutarsızlık ve eksikliklerini nasıl aşırıye indirebiliriz? Öncelikle tahrir defterlerindeki yetişkin erkek kategorilerini hatırlayalım. Yukarıda durumlarını kısaca açıkladığımız **çift, nim, bennâk ve caba** kategorilerine dahil re'ayanın aile reisleri olarak **hane** statüsünü haiz oldukları söylenebilir de, kaynakların yakından tetkiki bazen **nim** veya **bennâk** yazılan kişilerin ölen babalarının yerini devralan oğullar olduğunu gösteriyor. Gerçi bunların evli olmadığını gösteren herhangi bir delil yoksa da aynı durum tersi için de geçerlidir. Bir başka mesele de aynı toprak parçasına müştereken tasarruf eden çoğunlukla kardeş, bazen de akraba olan kişilerin bir **hane** mi sayılmaları, yoksa herbirinin ayrı **haneleri** mi olduğudur. Nüfus icmalı niteliğindeki defterlerle onların dayandığı mufassalların mukayesesi defterlerde ayrı ayrı yazılmakla birlikte aynı toprak parçasına tasarruf eden kişilerin ayrı

haneler teşkil ettiğini gösteriyor. Canik Sancağı üzerinde yaptığımız araştırmalar bu tür ortak yer tasarruf eden kardeşlerden birinin **çift, nim veya bennâk** olarak yazıldığını diğer(ler)inden bekârlarının **mücerred**, evlilerinin- **icmal**'e göre **hane** statüsünü haiz- **caba** şeklinde tasnif edildiğini ortaya koyuyor.³⁹ Onbeşinci yüzyıl defterlerinde ise böyle kişiler aynı birim içinde (meselâ, Ali veled-i Mustafa mea veledihi Hasan) yazılmışlar ve bu şekilde ikinci olarak yazılan oğul veya kardeşler her ne kadar **nefer** rakamına dahil edilmişse de tek tek kategorilerde bunlar hesaba katılmamış, daha doğrusu baba veya kardeşleri ile birlikte tek birim (**çift, nim** veya **ekinlü bennâk**) sayılmışlardır.⁴⁰ Böyle kişileri genelde **mücerred** farzetmek mümkünse de bu bir varsayımdan öte gidemez.

Biraz bulanık bir terim olan **caba** veya **caba-bennâk** üzerinde yukarıda bazı bilgiler vermiştik. Nüfus açısından burada vurgulanması gereken nokta **caba**'nın bazı bölgelerde üzerinde kayıtlı toprağı olmayan evli kişi⁴¹, diğer bazılarıda ise **kisb u kâre muktedir** bekâr erkek anlamına geldiğidir.⁴² Bazen Osmanlı kanunnameleri babasından bağımsız geçimini kazanan bekârlarla (**mücerred**) böyle olmayanları birbirinden ayırırken **caba** terimini kullanmışsa da bazen onszu da benzer bir ayırımın

38. Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", **İÜF Tarih Dergisi**, XXII(1979), ss. 331-348.
39. 1520 tahririne ait **TT 54** numaralı mufassal ile **TT 387** numaralı icmal defterinin mukayesesi bu hususu hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde ortaya koymaktadır. Öte yandan babalarının yerini devralanlar **becay-i pedereş** şeklinde kaydedilmişlerdir ki, bu tarz kayıt örnekleri özellikle 16. asrın ikinci yarısında çok sıkça görülür. Krş. Cook, a.g.e., s. 25 not 2.
40. Fatih devrine ait **MC 081, 085** ve **117/2** ile II. Bayezid dönemine ait **TT 37**'de hemen hemen her sahifede bunun örnekleri vardır. Bir örnek verecek olursak, **TT 37**'ye göre Samsun nahiyesi ile ona bağlı nahiyelerin (16. yüzyılda Samsun kazası) köylerinde 1988 nefer raiyyet olarak yazılmış, bunun 73'ü **çift, nim, veya ekinlü (bennâk)** kaydedilen baba veya kardeşleriyle birlikte yazılan kişilerden oluşmuştur. Eğer sadece **çift, nim, bennak, caba ve mücerred** toplamlarını hesaba katsaydık, bu yörede kaydedilmiş yetişkin vergi nüfusunu doğru olarak hesaplayamayacaktık.
41. Rum eyaletinde bu durum geçerlidir. **TT 387**'deki kanunname Yediyıldız tarafından daha geç tarihlere ait Şarkı Karahisar sancağı kanunnameleri ile karşılaştırmalı olarak yayınlanmıştır. Bu kanunnameden **caba**'nın evli olduğu açık olarak anlaşılır: Yediyıldız, **Ordu**, s. 150.
42. Mesela 1528 tarihli Karaman ve 1584 tarihli İç-il kanunnamelerinde **caba** bekâr olarak görülüyor: Bar-

yapılabildiğini görmekteyiz.⁴³

Nüfus hesaplamalarında hayati önem taşıyan bir nokta da bekârların kaç yaşında kaydolduğudur ki, bu konuda kesin bir kıstasın olmadığını hemen ifade edelim. Bazı tarihçiler şeriata göre bülûğa erme çağının 14 yaş olmasından hareket ederler.⁴⁴ Ancak Cook'un incelemesinde özellikle vurgulanan, daha sonra gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına da desteklenen genel bir eğilime göre 16. yüzyılın ikinci yarısında **mücerredlerin** kayıtlı nüfus içindeki nisbeti inanılması zor boyutlarda artmıştır. Kabaca belirtirsek 1450-1520 arasında nüfusun % 15-20'sini teşkil ederlerken 1570'lerde bu oran % 45 civarında gerçekleşmiştir. Bu olgu bir dereceye kadar nüfus artışı karşısında geç evlenmelerin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak yorumlanabilirse de, bekârların deftere kayıt uygulamasında meydana gelmiş olması muhtemel bir değişikliğe de atfedilebilir. Netice itibariyle defterlerdeki **mücerred** rakamlarının ihtiyatla kullanılması gerekir.⁴⁵

Burada ortalama bir **hane'nin** kaç kişiden oluştuğu yolundaki faraziyelere dayalı tartışmalara geçmeden önce, yukarıda **hane** kategorisine tekabül ettiğini belirttiğimiz birimlerin bazen sanıldığı gibi tersine 17. yüzyıldaki anlamıyla **avarız hanesi** olmadıklarını ekleyelim. Her ne kadar **avarız** ve **avarızhane** terimleri mevcutsa da ikincinin onaltıncı yüzyılda normal bir hane'den ibaret olduğuna ilişkin deliller vardır. Burada mesela hem mufassalı (**TT 54**) hem de icmalî (**TT 387**) elimizde bulunan, 1520 civarında gerçekleştirilen Canik bölgesi tahririnde aynı toprak parçasına tasarruf eden iki ya da bazen daha çok kardeşin ayrı ayrı yazıldıklarını, icmalde bunların bağımsız haneler olarak sayıldıklarını ve kazaların toplam rakamları verilirken **hane-i avarız** tabirinin kullanıldığını görüyoruz. Aynı toprak parçasını işleyen kardeşler bile ayrı ayrı **avarız hanesi** sayıldıklarına göre, 16. yüzyılda **hane'nin** aynı çatı altında yaşayan kişilerin teşkil ettiği ve aynı zamanda mali niteliği olan bir birim olduğu söylenebilir.⁴⁶

Bütün bunlara rağmen 15-16. asırlarda bir ailenin ortalama kaç kişiden oluştuğu, çekirdek ailenin mi yoksa geniş ailenin mi yaygın olduğu gibi hususlarda sıhhatli değerlendirmeler yapma imkanından yoksunuz. En çok kullanılan katsayı Barkan'ın ortaya attığı tahmini 5 rakamıdır⁴⁷ ki bazıları mücerredlerin zaten hanelere dahil olduğu fikrinden hareketle, bu rakamı hane sayısıyla çarpmakla yetinirken diğer bazı araştırmacılar ayrıca **mücerred**

toplamını da eklerler. Her ne kadar kullanışlı ise de, ortalama hanenin her dönem ve/veya sancakta sabit kaldığını ileri sürmek zordur. Öte yandan, kendisi de 5 katsayısını kullanmakla birlikte J. Russel⁴⁸, 12 veya 14 yaşın üstündeki bütün erkeklerin kaydedilmiş olması halinde toplam nüfusun, bu kaydedilen vergi nüfusu sayısının, yani defterlerimizdeki **nefer** toplamının, üç katı olması gerektiğini ileri sürmüştür. Hesaplamalarını bu varsayım dayandıran Mc Gowan⁴⁹ ise, mücerredlerin hane toplamlarına oranlarını dikkate alan ve incelediği dört sancağın herbiri için farklı bir katsayı temin eden bir yaklaşımı benimsemiştir ki, netice itibariyle onun (hane x katsayı) formülü (**nefer x 3**) formülünün bir başka şekli olmaktadır.

Sabit bir katsayının kullanılmasına karşı Erder tarafından geliştirilen bir başka yaklaşım ise⁵⁰, bazı mu'af yetişkinler dışında herhangi bir bölgede yaşayan ve ergenlik çağını geçen

- kan, **Kanunlar I**, İstanbul 1943, s. 47-48.
43. Krş. "Kanunname-i Âl-i Osman", yay. Mehmed Arif, **TOEM** ilaveler, İstanbul 1330, s. 29.
44. Krş. McGowan **a.g.m.** s. 160. mamafih yazar bu kuralın her zaman uygulanmadığına da dikkat çeker s. 162.
45. Krş. Cook, **a.g.e.**, s. 26. Hatta Fatih devrine ait Hamid Sancağı Defterine göre bu oran yüzde 3, Aydın defterine göre ise yüzde 5 civarındadır. Mücerredlerin nüfus içindeki oranındaki benzer artışlar için bkz. Yediyıldız **Ordu**, s. 70; Emecen, **Manisa**, s. 125.
46. Genel olarak **avarız** için bkz. Ö.L. Barkan, "Avarız" **İA**. Bildiğim kadarıyla daha sonraki yıllarda birden fazla (3 ila 15 arası) gerçek **hane**den oluşan **avarızhane** teriminin bu geç anlamının 16. asra yanlışlıkla uygulandığına ilk olarak Cook işaret etmiştir (**a.g.e.**, s. 64, not 1). Bizim **TT 54** ile **TT 387**'nin mukayesesinden çıkardığımız netice, yani 16. asırda **avarız-hane'nin** gerçek hane'ye tekabül ettiği, Emecen'in çalışmasıyla da doğrulanmıştır: **Manisa**, s. 123-124 not 43. H. Gerber'in 17. asırda Bursa üzerine yaptığı araştırma ise bir **hane'nin** vergi birimi olarak (**avarız-hane**) bir'den fazla aileden oluşması uygulamasının muhtemelen 1610 civarında başladığını ima ediyor. Bir **avarız-hane'yi** teşkil eden gerçek aile sayısı ise zamanla artmış gibi görünüyor: **Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700**, Jerusalem (Kudüs), 1988, s. 8.
47. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, XI(1951-53), s. 12.
48. "The Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", **JESHO III (1960)**, s. 165.
49. "Food Supply and Taxation", s. 162.
50. L. Erder, "The measurement of pre-industrial population changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th century", **Middle Eastern Studies**, XI/3 (1975), ss. 294-297. Burada teklif edilen katsayıların bir uygulaması için bkz. L. Erder- S. Faroqi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-

bütün erkeklerin yazılmış oldukları varsayımına dayanmaktadır. Böylece yazar istikrarlı nüfuslar için öngörülen ve yetişkin erkeklerin toplam nüfusun belirli bir yüzdesini oluşturdukları esasına dayanan farazi bir yaş piramidi geliştirmiştir. En az ve en çok ömür beklentilerine bağımlı olarak 2.72'den 4.31'e kadar bir dizi katsayı öngören bu yaklaşımın tahrir defterlerine uygulanmasının pek pratik olmadığı belirtilmiştir.⁵¹

Üstelik bazen mücerredlerin kaydedilmesindeki belirsizlikler **nefer** kategorisinin esas alındığı hesaplamaların bir başka zayıf noktasını teşkil eder. Bu noktadan hareketle Lowry, tahrir heyetinin birinci derecede ilgilendiği **hane** kategorisinin daha sağlam bir kıstas olduğunu ifade eder.⁵² Esas itibarıyla bu husus bizce de makul görülmekle birlikte, elimizdeki verilerin bazı tutarsız yönlerinin yol açabileceği yanlış değerlendirmeleri önlemek için, zaten bu konuda çalışanların şimdiye dek yaptıkları gibi öncelikle defterlerde yer alan şekliyle bütün nüfus kategorilerini hesaplayıp, toplam nüfus tahminlerine ikinci derecede yer vermek ve yapılacak tahlilleri daha ziyade defterlere yazılı kategoriler toplamlarına dayanarak uygun bir çözüm gibi görünüyor.

Toponimi ve Tarihi Coğrafya:

Defterlerde herhangi bir bölgedeki yerleşim yerleri ve çeşitli ziraat alanlarının (**nefs, mahalle, karye, mezre'a, çiftlik, bağ vs.**) isimleri (**nam-i diğer** şeklinde bazen öteki isimleri de) bulunduğundan, bunlar toponimi ve tarihi coğrafya çalışmaları açısından hayati önemi haizdir. Mamafih bu alanda da birtakım problemlerle karşı karşıyayız.

Öncelikle, zamanla değişmiş olan yer adlarını tespit etmek her zaman kolay olmuyor. Birtakım köylerin merkezleri değiştiği için mi ortadan kalktığı veya sadece bir isim değişikliğinden ötürü mü onların sonraki durumlarını bilemediğimiz pek açık değildir. Yine 17. asırdan 19. asra kadar geçen süre için, tahrirlerle karşılaştırılabilecek tür ve muhtevada kapsamlı verilere sahip değiliz. Bu şartlar altında genelde, 16. ve 19-20. yüzyılların bir mukayesesi ile yetinmek zorundayız.⁵³

Bütün bunlara rağmen tahrir defterlerinin tarihi coğrafya nokta-i nazarından kullanılması Osmanlı tarihi ile ilgili bilgilerimize olsun, bir zamanlar Osmanlı hakimiyetinde kalmış ülkelerin tarihi coğrafyalarına olsun önemli katkıların yapılmasını temin etmiştir. Bir örnek vermek gerekirse Halasi-Kun, Os-

manlıların bir ülkede daha önce varolan coğrafi-idari bölünmeleri değiştirmeden devam ettirmeleri (**krallar zamanında olduğu gibi**) adetine dayanarak Macar ve Latin kaynaklarından izlenemeyen Ortaçağ Macar idari bölge sınırlarını tespit edebilmiştir.⁵⁴

Öte yandan 16. yüzyıl yerleşme yerlerinin kaçta kaçının 19. yüzyıla kadar ulaştığı ve dolayısıyla günümüzde mevcut köylerle özdeşleştirilebileceği bölgeden bölgeye değişir. Mesela, Filistin ve Suriye'deki sancaklardaki köylerin % 80 ila 95 tespit edilebilmişken⁵⁵ bu oranın Anadolu'daki bazı bölgelerde ancak üçte biri ulaşabildiği müşahade olunmuştur.⁵⁶

1620" *Middle Eastern Studies*, XV (1979), ss. 328-345.

51. Krş, İslamoğlu, *Dynamics*, s. 16.
52. **The Case Study of Trabzon**, s. 259. R.C. Jennings ("Urban Population in Anatolia in the sixteenth century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, VII(1976), ss.21-57) **nefer x 3** formülünü kullanırken Cook (s.85) hem bunu, hem de **hane x 4.5** formülünü kullanmıştır. "**Hane**" deyimini üzerindeki önemli makalesinde Göyünç, 19 yy. da Balkanlar ve Kafkaslardan gelen göçmen ailelerin ortalama 4.17 kişiden oluştuğunu belirtir ("Hane deyimini hakkında, s. 345-346). Yine 19. yüzyıla ait iki belgeye göre ortalama aile büyüklüğü 4.3 ve 5.007 olarak ortaya çıkıyor ki, birinci rakamın göçmen ailelere, ikincisinin ise Filibe'deki 55 köyde yaşayan nüfusa ait olduğunu gözönüne alırsak aradaki farkın sebeplerini kısmen anlamış oluruz: K. Karpat, "The Ottoman Family: Documents pertaining to its size", *International Journal of Turkish Studies*, IV/1(1987) ss. 137-145.
53. Bu konuda bkz. N. Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihi Toplu Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV(1953-54); W.D. Hütteroth, *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttingen 1968; Hütteroth-Abdulfattah, *Historical Geography...*; T. Halasi Kun'un pek çok çalışmasından burada birkaçını zikrediyoruz: "Sixteenth century Turkish Settlements in southern Hungary", *Bulleten*, XXVIII (1964), ss. 1-72; "Unidentified Medieval settlements in southern Hungary. Ottoman dolna, sredna, and gorna", *Archivum Ottomanicum*, II(1970), ss. 154-190; "Haram County and the Ottoman Modava Nahiyesi" *Arc. Ottom.* IX(1984), ss. 27-89.
54. Yazarın yukarıda zikredilen makalelerine bakılabilir. Ayrıca bkz. aynı yazar, "Ottoman Toponymic Data and Medieval Boundaries in Southeastern Hungary", *From Hunyadi to Rakoczi- War and Society in Early Modern Hungary*, New York 1982, ss. 243-250.
55. Bkz. Hütteroth-Abdulfattah, s. 13; E. Tloedano, "The sanjaq of Jerusalem in the sixteenth century: Aspects of Topography and Population", *Arc. Ottom.*, IX(1984), ss. 279-319.
56. Krş. Tunçdilek, "Eskişehir", s. 118; Emecen, *Manisa*, s. 158. Canik Sancağı üzerindeki

Yer adlarını niteleyen terimler (**nefs**, **karye**, **mezre'a**) bazen çok net bir anlam taşımayabilirler. Genellikle şehir ve kasabalara **nefs** ve köylere de **karye** deniyorsa da, **nefs**'in aslında köy olan ancak herhangi bir nahiyenin merkezi ya da önemli bir köyü durumunda ki iskan yerleri için de kullanıldığı biliniyor. Hatta bazan ilk kaydedilirken **nefs** denilen bir yere aynı defterde bir başka vesile ile **karye** denebilmekte veya **nefs-i karye** şeklinde tanımlanan yerlere rastlanabilmektedir.⁵⁷ O halde kasaba- köy ayırımı için hangi kıstasları kullanacağız? Şehirlere özgü addedilen bazı ticarî ve sınaî faaliyetlerin köylerde de görülebildiği, yine yerleşim yerinin mahallelere bölünmesinin seyrek te olsa köyler için de geçerli olabildiği gözönüne alınırsa⁵⁸ eğer **nefs** olarak tanımlanan bir yer, **kadı**'nın oturduğu bir idarî merkez ise ve burada iktisadî hayat temelde şehir ve kasabalara özgü bir nitelik taşıyorsa orayı, nüfusunu da dikkate alarak şehir veya kasaba olarak tanımlayabiliriz.⁵⁹

Her halükârda yerleşme yerlerinin tespiti ve harita üzerinde incelenmesi, genellikle hangi tür coğrafi alanların iskan mahallî olarak seçildikleri, bunda etkili olan faktörler vb. pekçok konunun aydınlığa çıkmasını sağlayabilir. Yer adlarının bir analizi Osmanlı dönemi iskan tarihi kadar Osmanlı-öncesinin incelenmesinde de çok kıymetli ipuçları temin eder. Mesela Türkmen boylarının Anadolu'da ve daha sonraları Balkanlardaki yerleşim hareketlerini yakından ve ayrıntılı bir şekilde tasvir etmemizi mümkün kılarlar.⁶⁰ Osmanlı fütûhatının fethedilen ülkelerde çok büyük çapta nüfus boşalmalarına veya iskan yerlerinde kesintilere sebep olduğu gibi bazı iddiaların gerçekçi bir şekilde değerlendirilebilmesi de yine defterlerin sağladığı toponimik verilerle imkan dahilindedir.⁶¹

Sonuç

15 ve 16. yüzyıllar Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan tahrir defterlerini kullanırken son derece titiz ve ihtiyatlı olmak gerektiği, herhalde bu makalenin sürekli altını çizmeye çalıştığı ilk husustur. Bilhassa kaynaklarımızda bulunan istatistikî mahiyetteki muazzam verilerin bizi aşırı bir iyimserliğe itmesine karşı dikkatli olmamız gerekiyor. Mamafih defterlerdeki kantitatif/sayısal verileri tamamen şüphe ile karşılayan bir yaklaşımı da fazla sağlıklı bul-

madığımızı hemen belirtelim aksine, defterlerdeki yer adları, kişi adları, muhtelif sosyal ve dinî cemaatler, vergi ve nüfusla ilgili terminoloji, gelirlerin tahsis edildiği kişi veya kurumlar vs. ile alakalı oldukça zengin malumatın yanı sıra, istatistikî verilerin de, titizlikle ele alınmaları kaydıyla, kullanılmalarının faydalı ve gerekli olduğu kanaatindeyiz. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah ettiğimiz hususlara ilaveten her bir araştırmacının incelediği konuyu en azından dönemin Osmanlı tarihi kontekstinde ele alması ve daha önce başkalarının yapılmış olan benzer araştırmalarla mukayese yoluna giderek ulaştığı sonuçları daha sağlam bir temele dayandırması gibi, belki tekrarı lüzumsuz görünen, iki noktayı da vurgulayalım. Bu tür araştırmaların ileri bir aşamasında, Osmanlı tecrübesini, benzer tarihi - sosyal ortamlarda (ziraatçı - şehirli sanayi - öncesî toplumlar) varolmuş diğer ülkelerin durumlarıyla karşılaştırmakta arzu edilir bir hedef olmalıdır.

kadar, ya da kısmen günümüze kadar devam ettiklerini görüyoruz. Ancak mahallinde tetkik ve defterlerde komşu köylerle ilgili olarak verilen malumatın değerlendirilmesiyle bu oranın daha yukarılara çıkabileceği açıktır.

57. Mesela Canik Sancağına bağlı Satılmış (Fatsa) kazasında yeralan Nefs-i Ordu ile Arım (Çarşamba) kazasındaki Nefs-i Ordu ve yine Satılmış'taki Karye-i Fatsa bazı bakımlardan sıradan köylere göre farklılıklar arzetsen de aslında birer köyden ibarettirler. Yine Satılmış'a bağlı Bolaman, Arım'a bağlı Menağri, Hisarcık ve Çanak, Samsun'a bağlı Geçsen ve Bafra'ya bağlı Üskübi **nefs** olarak kaydolmuşlarsa da öbür köylerden hiçbir farkları yoktur. Bkz. **TT 37**, **TT 54** ve **TK 33**.
58. Bu konunun ayrıntılı bir tartışması için bkz. Hütteroth-Abdulfattah, ss. 23-25.
59. Feroqhi bunlara bir de böyle bir yerin en az 400 nefer nüfusa sahip olması şartını ekliyor: **Towns and Townsman**, s. 9-10.
60. Bkz. Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, II(1942), ss. 279-386; ay. yaz. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI/1-4(1949-50), ss. 524-561; XIII/1-4(1951-52), ss. 56-78; XV/1-4(1953-54) ss. 209-237; H. Inalcık, "Ottoman methods of conquest" Yer adlarının bu bakımdan önemi için bkz. H. Inalcık, "The Land Surveys in the Ottoman empire as a source for place names", **Belleten** sayı 78 (1956), ss. 228-230; B. Yediyıldız, "Ordu İli Yer adları" **Türk Kültürü Araştırmaları XXI**(1984), ss. 20-36.
61. Msl. bkz. Geza David, "Some Aspects of 16th century Depopulation in the sanjaq of Simontornya", **Acta Orientalia**, XVIII(1974), ss. 63-74.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA (1670-1674/1745)

Mustafa Asım YEDİYILDIZ

Türkiye'de ilk Türk matbaasının kurucusu olarak bilinen İbrahim Müteferrika hakkında şimdiye kadar gerek yabancı gerekse Türk araştırmacıları tarafından birçok çalışma yapılmıştır.

Bunlardan en ciddi olanları S. Nüzhet Gerçek'in **Türk Matbaacılığı** adlı eseriyle, Niyazi Berkes'in **"İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği"** adlı makalesidir. **Türkiye'de Çağdaşlaşma** adlı eserinin bir bölümünde İbrahim Müteferrika'dan bahseden Berkes, **Encyclopedia of Islam** da da İbrahim Müteferrika maddesini yazmıştır. Müteferrika ile ilgili önemli çalışmalardan bir diğeri de Halil Necatioğlu'na aittir. O, Müteferrika'nın **Risâle-i İslâmiyye** adlı eserini neşretmiş ve eserin başında İbrahim Müteferrika hakkında bilgi vermiştir. Sözü daha fazla uzatmamak için diğer araştırmaları dipnotlarda göstereceğimizi belirterek niçin böyle bir araştırma yapmaya ihtiyaç duyulduğunu bir iki cümle ile açıklamak uygun olacaktır.

Her şeyden önce şimdiye kadar yapılan araştırmalara İbrahim Müteferrika hakkında yazılanların ne derece doğru olduğunun araştırılmak istenmesinin yanı sıra, asıl onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketlerinde bir etkisinin bulunup bulunmadığını ve böyle bir şey varsa bunun hangi alanlarda olduğunu ve özellikle düşünce ve zihniyet açısından ne gibi etkilerinin bulunduğunu kaynakların imkan verdiği nisbette ortaya koymaya çalışacağız. Ancak bu konulara geçmeden önce onun hayatından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

İbrahim Müteferrika, 1670-1674 tarihleri arasında şimdi Romanya topraklarında bulunan ve Transilvanya diye bilinen Erdel'in Kolozsvar şehrinde doğmuştur.¹ Onun doğum tarihi ve yeri hakkında araştırmacıların ileri

sürdükleri fikirler hep birbirlerinden nakildir. Müteferrika, bizzat **Risâle-i İslâmiyye** adlı eserinde kendisinin Macaristan'ın Kolozsvar şehrinde dünyaya geldiğini söyler.² O halde Erdel, Macaristan topraklarında, Kolozsvar da Erdel sınırları içinde olmalıdır. Gerçekten de Berkes, Erdel'in Macaristan'dan ayrı yer olmadığını belirtir.³

İbrahim'in ihtida etmeden ve Osmanlı vatandaşlığına girmeden önceki hayatı hakkında kesin bir şey bilinmemektedir. Karacson gibi bazı araştırmacılar onun fakir bir Macar ailesinden olduğunu, 1692'de Tököly kıyama sırasında bir Türk müfrezesine esir düşerek İstanbul'a getirilip köle olarak satıldığını, efendisinin baskısı karşısında Müslüman olmak zorunda kaldığını ve Kalvinist mezhebinden olduğunu söylerlerse de⁴ Berkes, İbrahim'in

1. N. Berkes ve H. Necatioğlu dışında bütün araştırmacılar onun 1674 tarihinde doğduğunu görüşünde iseler de, bu iki araştırmacı 1674 tarihinden önce ve 1670 tarihinden sonra doğmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtirler. Bkz. Berkes, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", **Belleten**, (Ekim 1962), Ankara 1962, XXVI/104, 724-736; Necatioğlu, Halil, **Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risale-i İslâmiyye (Tenkidli Metin)**, Ankara 1982, s. 5-7; Diğer görüşler için bk., Shaw Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1982, c. I, s., 321; Kun, T. Halasi, "İbrahim Müteferrika", **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1968, (M.E. Basımevi), c. V/II, s. 896; Gerçek, S. Nüzhet, **Türk Matbaacılığı**, İstanbul 1939, c. I, s. 47; Karacson, Imre, "İbrahim Müteferrika", **Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası**, İstanbul 1329/1911, c. I-VI, s. 178.
2. Necatioğlu, H. **a.g.e.** (Metin kısmı), s. 55.
3. Berkes, N. **a.g.m.**, s. 55; Shaw S., **a.g.e.** c. I, s. 321.
4. Karacson, **a.g.m.**, T.O.E.M., c. I-VI, s. 178; Adıvar, A. Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1982, s. 167; Burada tek tek dipnot vermekten vazgeçerek diğer bütün araştırmacıların da aynı görüşte olduklarını belirtelim.

Kalvinist olmayıp Ünitarian olduğunu ve ihtidasında iddia edildiği gibi efendisinin baskısıyla olmadığını, hatta esir bile olduğunu şüpheli olduğunu açıkça göstermiştir.⁵

Gerçekten de İbrahim diğer Hristiyan mezhepleriyle birlikte Ünitarianlık hakkında da bilgi sahibi idi. O, **Risâle- İslâmiyye** adlı eserinde Hristiyan mezheplerini sayarken Ünitarianlığı zikretmeyi unutmamıştı.⁶ İhtida ettiği sırada Erdel'de Lutheranism ve Kalvinizm'in yanında teslis akidesini tamamen reddeden ve halk arasında en çok tutulan Ünitarius mezhebi de vardı.⁷ Ve özellikle Müteferrika'nın mezun olduğu okul, Kolozsvar'daki iki protestan okulundan en eski ve en büyük olanıydı ve üstelik Ünitarius Kilisesi'ne mensuptu. 1689 yılında Habsburglar'ın Kolozsvar'ı işgali sırasında bu okul da işgal edilmiş ve Ünitarianlara baskı yapılmaya başlanmıştı. Öte yandan David'in eserlerinin okunması da yasaklanmıştı.⁸ İbrahim Müteferrika da bu esnada, mensuh olduğu ileri sürülerek okunmasından men edildiği bazı Tevrat ayetlerini gizlice incelemeye başlamış ve bu sırada Hz. Peygamberin risaletini müjdeleyen bir Tevrat ayetiyle karşılaşınca Müslüman olmuştu.⁹

Görülüyor ki İbrahim, esir düşüp efendisinin zoruyla Müslüman olmuş değildir. Mukaddes kitapların tahrif edildiğini, bütün bu tahriflere rağmen bugün elde bulunan nüshalarında bile Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdeleyen ayetler bulunduğunu kuvvetli bir muhakeme gücüyle tenkid eden birinin Müslümanlığı zorla kabul ettiği nasıl söylenebilir? Üstelik, O, Müslüman olduktan sonra üstadlarının meclisine katılarak onlarla münakaşaya girişmiş ve mukaddes kitaplarda Hz. Peygamberin risaletini inkar etmek için delil gösterdikleri ayetlerin aslında onun peygamberliğini müjdelediğini ispat etmişti.¹⁰

İşte daha Erdel'de iken ihtida ettiği anlaşılın İbrahim, Tököly kıyamı'nda yaşadığı bölge Avusturyalılar tarafından işgal edilince yeni inancından dolayı artık burada huzur içinde yaşamayacağını anlamış ve daha önceki Erdelliler gibi Osmanlılara iltica etmişti. Araştırmacılarından bazıları onun 1688 tarihinden önce iltica etmiş olabileceğini söylerlerken¹¹ bazıları da onun bu tarihte öğrenci olduğunu ifade ederler.¹² Ne olursa olsun İstanbul'a gelişinden sonra 1710 tarihinde yazdığı **Risâle-i İslâmiyye** adlı eseriyle Damad İbrahim Paşa'nın teveccühünü kazanmış, bu sıralarda veya az zaman sonra müteferrikalığa yükselmişti. Müteferrikalık yerine hâcegân rütbesinin ikamesinden sonra da hâcegân olmuştu.¹³

Müteferrika sıfatıyla 1715'te Mora müzâkeresine katılmış olan İbrahim, 1128/1716'da Nemçe'ye karşı toplanan Macarların tercümanı ve komiseri göreviyle Belgrad'da bulunmuş ve 1717'de de İmre Tököly'nin yetiştirdiği Doğu Macaristan kralı II. Frenc Rakoczi'nin Türkiye'ye çağırılması üzerine onun yanında Osmanlı temsilcisi olarak yer almıştı.¹⁴ Rakoczi'nin ölümüne kadar yanından hiç ayrılmayan İbrahim, 1743 tarihine kadar birçok siyasi faaliyetlerde görevlendirilmişti.¹⁵ Bu sıralarda hayli yaşlanmış bulunuyordu. Nihayet 1158/1745'te vefat etmiş ve önce (1024/1615) ölen İdris'i Muhtefi'nin kabrinin 150 m. kuzeyine daha sonra buradan alınarak 1942'de Galata Mevlevihanesi haziresine defnedilmiştir.¹⁶

İLK TÜRK MATBAASI VE İBRAHİM MÜTEFERRİKA

İbrahim Müteferrika'nın matbaacılığı konusunda çeşitli araştırmalarda yeterli derecede durulmuş olduğundan biz burada konuyu uzatmak istemiyoruz.¹⁷ Ancak ilk Türk Matbaasının tesisi hususunda onun rolünün açıklığa kavuşmadığı kanaatindeyiz. Konunun daha iyi ortaya konulabilmesi için de İmparatorluğun o günkü siyasi durumun ve yöneticilerin

5. Berkes, N. a.g.m., s 732-733 ayn. mlf., **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1973, s. 48.
6. Necatioğlu, H. a.g.e. (Metin kısmı), s. 94
7. Berkes, N. a.g.m. s. 736
8. Berkes, N., a.g.m., s. 728.
9. Necatioğlu, H. a.g.e. (Metin kısmı), s. 57.
10. Necatioğlu, H. a.g.e.. (Metin kısmı), s. 58.
11. Necatioğlu, H. a.g.e. (Giriş bölümü), s. 15
12. Berkes, N. a.g.m., s. 729
13. Kun, T. Halasi, a.g.md., İ.A. c. V/II, s. 896; Necatioğlu, H., a.g.e. (Giriş bölümü) s. 15, 18; Berkes N., a.g.m. s. 731.
14. Kun, T. Halasi, a.g.md. İ.A. c. V/II, s. 896; Necatioğlu, H. a.g.e.. (Giriş Bölümü), s. 18; Berkes, N. "İbrahim Müteferrika", **Encyclopedia of İslam**, Leiden E.J. Brill, London Luzac-Co, 1971, Vol. III, s. 996.
15. Berkes, N. a.g.md. **EL**, vol. III, 997-998; Kun, T. Halasi, a.g.md. İ.A. c. V/II, s. 897.
16. Kun, T. Halasi, a.g.md. İ.A. c. V/II, s. 897; Shaw, S., a.g.e., c. I, s. 321; Gündüz, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1978, c. XII, s. 338-343; Ersoy, Osman **Türkiye'ye Matbaanın Girişi**, Ankara 1959, s. 129, (AÜDTCF yay.); Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1978, 2. baskı, c. V/ I. bölüm, s. 158 vd. Akıncı, Gündüz **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)- Başlangıç Dönemi**, Ankara 1973, s. 46; İskit, Server R., **Türkiye Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1939, s. 3 vd. Şapolyo, Enver Behnân, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her yönü ile Basın**, Ankara 1969, s. 36-44.
17. Ülken, H. Ziya **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1966, s. 16-17.

izledikleri siyasetin bilinmesi gerekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıl boyunca yıpratıcı harpler ile içte ve dıştaki iktisadi, siyasi ve içtimaf değişmeler sonucunda gerilemeye başlamıştı. Nihayet Karlofça Barış Antlaşması'yla (1699) birlikte Batı karşısındaki üstünlüğünü kaybettiğini ve kesin bir mağlubiyete uğradığını anlamıştı.¹⁸

Osmanlı yönetimi, Avrupa'nın bu üstünlüğünü ne ile sağladığını öğrenmek, Avrupa siyasetine yakından vâkıf olmak, diplomasisi ve askeri gücü hakkında bilgi edinmek ve ticari antlaşmalar imzalamak gayesiyle ilk kez Damad İbrahim Paşa'nın sadareti döneminde dışarıya elçiler göndermişti. Viyana, Moskova, Lehistan ve Paris gibi yerlere giden bu elçiler, kendilerine verilen emir gereğince, orada edindikleri intibaları birer rapor halinde sadrazama bildireceklerdi.¹⁹ Böylece ilk defa Osmanlı Devleti Avrupa'ya penceresini açmış oluyordu.

Bu elçilerden Paris'e giden Yirmisekiz Mehmed Çelebi, sadrazama gönderdiği raporda, yalnız Paris'in sokaklarını, hastanelerini dükkanlarını anlatmakla kalmamış aynı zamanda Fransa'nın askeri okulları ve eğitim alanları üzerinde durmuş, kadınların durumu gibi Fransız toplumunun Osmanlılardan farklı yönleri üzerinde yazmış ve matbaanın çok yaygın bir kullanım alanı olduğunu da belirtmişti.²⁰

İşte İlk Türk matbaasının kurulmasının fikri temelleri böyle atılmıştı. Fakat bu konuda asıl gayretler Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye değil onun oğlu Mehmed Sait Efendi'ye aittir.²¹ Sait Efendi babasıyla birlikte Paris'te bulunurken matbaanın ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını ve faydalarını bizzat müşahade etmişti. Dönüşünde de tesisini gerçekleştirmek için gerekli teşebbüslerde bulundu. Yoksa Osmanlı Devletine ilk matbaa fikrini o getirmemişti. Elbette ki matbaayı Paris'e gitmeden önce de biliyordu. Zira İstanbul'da gayr-i müslimlere ait matbaalar mevcuttu. Diğer taraftan matbaanın açılmasına müsaade olunması için İbrahim Müteferrika ile birlikte Padişah III. Ahmed'e sundukları arzuhalde belirtildiğine göre daha önce de devlet ricali arasında bu "**fenn-i müfid**"in kurulması için de-

falarca müzakereler yapılmış ve bunun "**bahîru'l-menfa**" bir "**san'at-ı ceyyide**" olduğuna herkes kanaat getirmişti. Hatta fuzelâdan bazı kimseler, bu sanat-ı ceyyidenin tesisi için görevlendirilmişlerdi. Fakat işletilmesi zor bir iş olması, gerekli alet ve elemanın bulunamaması yüzünden başarılamamıştı.²² İlk Türk matbaasını kurmak ancak III. Ahmed (1703-1730) devrinde İbrahim Müteferrika'ya nasip olmuştu.

Yeri gelmişken burada matbaayı kurmakta geç kalışımızın sebeplerine temas etmek istiyorum. Araştırmacılar bu konuda farklı görüşlere sahiptirler. Bunlardan bazıları gecikmenin sebebinin dinî taassup olduğunu ileri sürerken²³ diğer bir kısmı olayı, iktisadi ve siyasi faktörlerle izah etmeye çalışıyor.²⁴ Dini taassup fikrini kabul edenleri destekleyecek bir tek delilin olmadığını belirten Berkes'e hak vermek elde değildir. Bu konuda ulemanın karşı çıktığına dair bir tane belge bile yoktur. İktisadi ve siyasi faktörlere yumuşak bakmakla birlikte bunların dahi yegane sebep olduklarını iddia edemeyiz. Zira daha önce belirtildiği gibi matbaanın faydası devlet vükelası arasında tartışılmış, kurulması için teşebbüs edilmiş, gerekli aletler ve teknik eleman bulunamadığı için vazgeçilmişti. Demek oluyor ki gecikmenin asıl sebebi teknik imkânın ve kalifiye elemanın olmayıştıydı.

Denilebilir ki tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi dinî ilimlere ait kitapların basılmasına

18. Shaw, S. a.g.e., s. 318.

19. Shaw, S. a.g.e., s. 318.

20. Shaw, S. a.g.e., s. 320.

21. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, a.g.e., c. IV/1. bölüm, s. 158; Ahmed Refik, **Lâle Devri**, İstanbul 1331, s. 78; Adıvar, A. Adnan, a.g.e., s. 167.

22. Gündüz, Mahmut, a.g.m. VD. c. XII, s. 338-340; Kun, T. Halasi, a.g.md., **İA**, c. V/II, s. 898; Karrison, a.g.m. **TOEM** c. I-VI, s. 183; Gerçek, S.N. a.g.e. s. 50.

23. Ermeniler ve Rumlar gibi azınlık grupları arasında matbaanın bir takım olumsuz sonuçlara yol açması, bu konuda ister istemez Osmanlı yönetimini ihtiyatlı hareket etmeye sevk etmiş ve matbaanın açılması gecikmiştir. İzmirli Sabbatay Zevi'nin 1648'de başlattığı hareket belki de bunun en önemli sebebidir. Geniş bilgi için bk. Berkes, N. a.g.e., s. 55; Öztuna, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul 1978, c. VI, s. 290-292.

24. İlk Türk matbaası III. Murad devrinde kurulmuş ve bunda da **Vasıf Tarihi** büyüklüğünde bir kitap basılmıştı. Geniş bilgi için bk. M. Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, (Hz. İsmail Özen), İstanbul 1975, c. III, s. 74; Akıncı, Gündüz, a.g.e., s. 39-40.

müsaade olunmaması dinî taassuptan korkulmasının bir sonucu değil midir? Bazı araştırmacılar bu soruya iktisadî faktörü ileri sürerek cevap vermiş olmakla birlikte hiçbirinin değinmediği ve matbaanın açılmasına müsaade eden fermandaki bir hususu burada zikretmek istiyorum: Genellikle **Kamûs ü Cevherî, Lisânü'l-Arab, Van Kulu**, Tarih kitapları ve Âlet ilimlerine dair cild ve hacmi büyük, piyasada nadir bulunan kitapların yazılmasına müstensihler "**kusûr-i himmet ve rehâvet lerinden**" dolayı rağbet etmemişlerdi. Üstelik yazdıkları nüshalar da hatalarla doluydu.²⁵ Bu yüzden öğrenciler ve muallimler ihtiyaç duydukları bu tür kitapları temin etmekte sıkıntı çekiyorlardı. İşte matbaa, müstensihlerin rağbet etmediği ve talebelerin ihtiyaç duyduğu bu sahadaki kitapların basımını üstlendi. Yine iddia edilebilir ki tefsir, hadis gibi ilimlere ait ciltli ve hacimli kitaplar olduğu halde bunları nasıl yazıyorlardı? Öyle sanıyoruz ki bunda da bu tür kitapların çok satılması ve kendilerinin bu dalda tahsil etmiş olmaları rol oynamış olabilir. Yoksa o gün İstanbul'da bulunan 90.000 hattat²⁶, bu rakam mübâlagalı olmuş olsa bile -şayet dinî taassup iddiası ile hareket etmiş olsalardı- bırakın dinî kitapların tabedilmesini tıp, coğrafya ve heyete dair kitapların basımını bile matbaaya bırakmazlardı. Çünkü geçimlerini bu yolla sağlıyorlardı. Fakat bu saha artık onların ilgilenmedikleri bir alan olduğu için pek seslerini çıkarmadılar.

Hangi sebeplerle olursa olsun matbaanın tesisi uzun bir süre gecikmiş ve ancak 14-16 Kanunuevvel 1727 tarihinde İbrahim Müteferrika'nın evinde faaliyete başlamıştı. İlk kitap olarak da **Sihah-ı Cevherî** adlı Arapça bir lügatin tercümesi olan **Van Kulu** lügati tabedilmişti.²⁷

Sonuç olarak ifade edelim ki, Osmanlı devletinde Müteferrika'dan önce en azından matbaa kurulmasına teşebbüs edilmişti. Müteferrika matbaası tesis edilirken de ilk fikir Sait Efendi'ye ait olup, İbrahim Efendi'nin değildi. Gerçi İbrahim Efendi de Sait Efendi kadar bunun faydalarını biliyordu. Sait Efendi'nin Fransa'da edindiği izlenim matbaanın pratik sonuçlarıydı yoksa matbaanın kendisi değildi.

OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHİNDE İBRAHİM MÜTEFERRIKA

İbrahim Müteferrika'nın dinî ve dinî olmayan alanlardaki düşüncelerini **Risâle-i İslâmiyye, Usûlü'l-Hikem fi Nizâmî'l-Ümem ve Vesiletü't-Tıba'a** gibi kitap ve risâlelerinden öğrenebiliyoruz.

Dinî alandaki fikirlerini ihtivâ eden **Risâle-i İslâmiyye** adlı eserin mahiyetini H. Necatioğlu dışında hiçbir araştırmacı doğru bir şekilde değerlendirememiştir.²⁸

Daha önce de belirtildiği gibi İbrahim Müteferrika'nın hür bir iradeyle İslamı seçtiği ve şuurlu bir Müslüman olduğu açıkça görülmektedir. Zaten onun **Risâle-i İslâmiyye** adlı eseri Müslüman oluşunun sebeplerini izah eder mahiyettedir. O, bizzat mukaddes kitaplardan hareketle son derece nefret ettiği teslis akidesi, haç, vaftiz, dikili taşlar,²⁹ bâtıl inançlar, para mukabili günah bağışlamalar ve kilise teşkilatı gibi konularda bilgiler verir. Mukaddes kitapların ayetlerini ehl-i kitabın nasıl tahrif ettiğini örneklerle anlatır ve tenkidler yönelir. Ona göre bütün bu tahriflere rağmen bugün bile mukaddes kitaplar, Hz. Peygamberin risaletini tebşir eden ayetlerle doludur. Ehl-i kitaba yönelttiği tenkidler incelendiği zaman kuvvetli bir muhakeme gücüne sahip olduğu hemen anlaşılmaktadır. Onların tahrifini ispat konusunda tarihî tenkid metodunu bile kullanmıştır. Mesela İbrahim Müteferrika bugünkü İncil nüshalarından birinde mevcut olan bir ayetin Hz. Peygamberin risaletini tebşir ettiği halde Hristiyanlarca yanlış yorumlar yapılarak Hz. İsa'ya nazil olan bu ayeti Hz. Yahya'ya isnad edip Hz. İsa'nın müjdelendiği mânâsında aldıklarını tespit eder.³⁰

İbrahim Müteferrika'nın dinî olmayan fikirlerine gelince, bu konuda da şunlar söylenebilir: Bazı lisanları vukufı tahsil etmiş, geçmiş milletlerin tarihlerini dikkatle incelemiş ve çeşitli dinler ve bu dinlerin salikleri hakkında

25. **Van Kulu Lügati'nin** başındaki ferman sûretinin ilk sahifesi

26. Öztuna, Yılmaz, **a.g.e.**, c. VI, s. 290-292.

27. Gerçek, S. N. **a.g.e.**, s. 60

28. Berkes, N. **a.g.e.** s. 48 Ayn. mlf. **a.g.m.** s. 731; Necatioğlu, H. **a.g.e.** (Giriş bölümü), s. 37-38.

29. Necatioğlu, H. **a.g.e.** (Metin Kısmı), s. 86-87

30. Necatioğlu H. **a.g.e.** (Metin Kısmı), s. 65-66.

etraflı bilgi edinmiş olan İbrahim, bu milletlerin ilim adamlarının mensubu buldukları devlet ve mezhepleri yüceltmek, ayakta kalabilmelerini sağlamak için ne gerekiyorsa onu yaptıklarını, bunun için bir dakikalarını bile boşa geçirmediğini görmüştür. Yalnız onlar bununla da kalmayarak cemiyetlerini zamanla meydana gelecek değişimlerden korumak, cemiyetin nizamının bozulmasını önlemek için taş, bakır ve demir gibi maddelerden mamul sahifelere kendi milletlerinin kanunlarını kazımışlar ve kaydetmişlerdir. Ona göre bu milletler ilimleri yaymak gayesiyle kitapların çoğaltılması konusunda en güzel ve en iyi yolu icad etmişlerdir. Aynı şekilde bütün devletlerin en faziletlisi olan bir İslam devletinin (Osmanlı'nın) de şanını yüceltmek, varlığını devam ettirmek, cemiyet nizamının bozulmasını önlemek, ümmetin birliğini tefrika ve ihtilallerden korumak ve kıyamete kadar ilim ve fenlerin unutulmamasını sağlamak için bütün ilimleri ve fenleri yakut, altın, gümüş gibi kıymetli madenlerden yapılmış levhalara yazdırmak suretiyle kitapları çoğaltması gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek ise ehl-i imana yaraşır büyük bir yardım olacaktır.

Görülüyor ki, İbrahim Müteferrika, nizamın bozulmasını önlemek, ümmetin birliğini tefrika ve ihtilallerden korumak için ilmin yaygınlaşmasını zaruri görmektedir.

İbrahim Müteferrika, matbaanın faydalarını anlatırken ehl-i kitap arasındaki ihtilafların sebebini, kutsal kitaplarını ezberlemeleri ve asıl nüshayı çoğaltarak yaymalarında görüyor. Zira ona göre, ehl-i kitabın ülkeleri birtakım istilalara maruz kalınca ellerindeki bu tek nüsha da tahrif edilmiş ve bu yüzden aralarında ihtilaflar zuhur etmiştir. Ancak İslam devletlerinde durumun böyle olmadığını belirten Müteferrika, Hz. Peygamberden itibaren Müslümanların kutsal kitaplarını hem ezberlediklerini ve hem de yazmak suretiyle nüshalarını çoğalttıklarını söylüyor. Ama ne var ki, daima cihadla meşgul olunması sebebiyle çeşitli harplerde sahip olunan kıymetli eserler ya tahrip edilmiş ya da yakılarak yok edilmiştir.

Cengiz ve Hulâgu istilaları sırasında Abbâsî ulehasının kitapları Dicle nehrine

atılmış olduğu gibi Endülüs'ün Avrupa tarafından alınmasından sonra da buradaki eserlerin bir kısmı ganimet olarak alınmış, kalan kısmı ise yakılarak yok edilmiştir. Bunun sonucu olarak da kitap sayısı azalmış, talebe kitap bulamaz olmuş ve cehalet artmıştır. Müstensihler de ne yazık ki, bir rehavet içine dalarak talebelerin ihtiyacı olan **Mesâlik-i Mermalik, Kamûs-ı Cevherî, Lisânü'l-Arab, Van Kulu** ve tarih kitaplarını yazmağa pek rağbet etmemişlerdi. Bırakın İmparatorluğun diğer şehirlerinde İstanbul'da bile söz konusu kitaplar ya çok azdı ya da hiç bulunmuyordu. İşte Müteferrika bu sahadaki ihtiyacı matbaanın karşılayacağını belirtiyordu.

İslâm âleminde bilhassa müsbet ilimlere dair kitapların azalmasının önemli bir sebebi de Avrupalılar tarafından bu tür kitapların satın alınmasıydı.³¹ Hatta III. Ahmed döneminde bu gibi kitapların dışarıya çıkarılması bile yasaklanmıştı.³² Bu durum Osmanlıların gerilemesine yol açarken Avrupa'nın uyanmasına ve ilerlemesine sebep olmuştur.

İbrahim Müteferrika Matbaanın kurulmasının gerekliliği konusunda daha sonra bir takım iktisadî, teknik, içtimaî ve siyasi gerekçeler sayar: Ona göre matbaada tarih, heyet gibi ilimlerin basılması avam ve havas için faydalıdır. Din ve devletin kuvvetlenmesini ve ümmetin nizamını sağlayan müctehid ve musanniflerin eserleri ihya edilmiş olur. Matbaada basılan kitapların okunaklı ve doğru olacağı, ve rutubette yazıları bozulmayacağı için muallim ve öğrenciler emniyet içinde müteala edebilirler. Bir kitabın yazılma zahmetiyle binlerce kitap basılacağından fiyatlar ucuz olur. Bunun için kârlı bir sanattır. Herkesin kitap alabilme imkanı doğar. Bu da ilmin yayılmasına yol açar. Basılan eserlerin başına ve sonuna fihristler konularak kitaptan istifade etme işi kolaylaşmış olur. Kitapların çoğaltılması sayesinde de İslam şehirlerinde kütüphaneler tesis etme imkanına kavuşulur. Herkes bu kütüphanelerden istifade edeceği

31. İbrahim Müteferrika, **Vesiletü't-Tibaa, Van Kulu Lügatî'nin** başındaki risale, İstanbul 1141/1728, (Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi, No. 2017)

32. Uzunçarşılı, I.Hakkı, a.g.e., c. IV/1. Bölüm, s. 157.

için ülkenin her tarafı mamur olur ve cehalet ortadan kalkar. Öte yandan Avrupalılar Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılmış kıymetli eserleri basarlar ve bununla da iftihar ederler. Gerçekten de Avrupa'da **Kânun ve Şifâ, Nüzhetü'l-Müşâtık** ve **Oklidis** gibi nice kıymetli eserler basılmıştır. Yalnız bastıkları eserler güzel hatla yazılmadığı ve hatalarla dolu olduğu için İslam ülkelerinde pek rağbet ve itibar görmemektedir. Lakin çalışmaları sayesinde bunu da başaracaklarına şüphe yoktur. Böylece de İslam ülkelerinden nice para ve mal elde edeceklerdir. O halde her hususta şirk ve küfür ehlinde ileri olan İslam âlemi bu konuda da onlara tekaddüm etmelidir.

Berkes'in ifadesine göre, İbrahim, **Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem**³³ adlı eserinde Türklerin Batılılar karşısında gerilemesinin sebeplerini araştırmak gayesiyle Avrupa milletlerinin tarihlerini, askeri teşkilatlarını, savaş usullerini ve devlet şekillerini inceleyerek Türk Devletinin yapısında meydana gelen bozuklukların sebeplerini ve ıslahat çarelerini münakaşa etmektedir. Eserin birinci bölümünde devlet düzeninin gerekliliği üzerinde duran İbrahim, buradan hareketle çeşitli devlet şekillerini ve bunlar üzerinde hâkimlerin görüşlerini izah eder. Berkes'e göre ilk kez demokrasiden bahsedilen odur. Modern devletlerin de yeni ve akli usullerle idare edildiğini yine ilk defa O kaydediyor. Daha sonra, ordu teşkilatından, savaş usullerinden, asker ve sivil teşkilatın ayrılması gibi konulardan bahsederek bu usullerin uygulanmamasının Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattığını belirtiyor. Devlet idaresinde ilmin, özellikle coğrafya ilminin önemi üzerinde geniş bir şekilde duran Müteferrika, Amerika'nın keşfinden Avrupalıların diğer keşiflerinden ve İslam dünyasını kuşatma halinde olduklarından söz ederek Türklerin bu gelişmelerden habersiz ve müstağni kalmalarının zararlarını anlatıyor. Nizam-ı Cedit tabirini ilk kullanan kişi olan İbrahim Müteferrika, Osmanlı'nın gerileme sebeplerini sayarken fikir özgürlüğünün bulunmamasını da bir sebep olarak ileri sürüyor. Ona göre gerilemenin diğer sebepleri ise şunlardır; Adaletsizlik, devlet işlerinin ehline verilmemesi, Orduda disiplinsizlik, rüşvet ve görevi suistimal ve dış dünyadan habersizlik.

İbrahim'e göre, Batı devletleri cemiyetlerinin nizamlarını sağlamalarını akılla icad ettikleri kanunlara borçludur. Osmanlı da Rusya gibi ıslahatlar yapmak zorundadır. Aksi halde bunun ileride çok tehlikeli sonuçları olacaktır.

Frenklerin, Batı usullerini Türklerin uygulayıp uygulamayacakları konusunu tartıştıklarını kaydettikten sonra, Türklerin buna kabiliyetli olduğunu ve bu yola girdikleri takdirde Türk devletinin daima yaşayacağına inandığını belirterek eserine son verir.

Görülüyor ki İbrahim'in ileri sürdüğü bir çok fikir daha önce ıslahat ricalerinin fikirlerine benzemektedir. Ancak onda görülen yeni fikirler kısaca şunlardır. Yeni savaş usullerinin kabulü, ıslahat yapılmasının zarureti, Rusya reformlarının Türkiye açısından önemi, fikir özgürlüğünün sağlanması, dış dünya ile irtibatsızlığın giderilmesi, Türklerin Batı usullerini alıp tatbik edebilecek kabiliyette oluşları.³⁴

İbrahim'in Cihannümâ'ya yazdığı "**Tezyilü't-Tabi**" adlı ilavesi ve "**Füyûzât-ı Mıknatısıyye**" adlı eseri onun coğrafya ilmindeki üstün bilgisini ortaya koyar. Eserinde kendine İbrâhimü'l-Coğrafi ünvanı da veren Müteferrika, zeyinde, Tycho Brahe ve Kopernik sistemlerinden bahsetmekle kalmamış, Descartes'in "**burgaçlar**" teorisinden, Aristo'nun ağır cisimlerin arzın merkezine yaklaşmaya ve hafif cisimlerin merkezden uzaklaşmaya meyilli oldukları nazariyesinden de söz etmiştir.³⁵

Sonuç olarak denilebilir ki, İbrahim Müteferrika, 1670-1674 yılları arasında Erdel'de doğmuş, ve ihtilafı olmakla birlikte 1690 tarihlerinde Osmanlı vatandaşı olmuştur. Kısa sürede sadrazamın dikkatini çeken İbrahim, önce Müteferrikalığa daha sonra da hâcegânlığa getirilmişti. Bu sıfatlarıyla bir dizi siyasi faaliyetlerde Osmanlı elçisi veya temsilcisi olarak görevlerde bulunmuştu. Dinî ve müsbet ilimlerde geniş bilgisi vardı. Bir kaç dili vukufıyla tahsil etmişti. İyi bir harita bilgini ve coğrafyacı idi. Matbaa tekniği bakımından mahir bir kimseydi. Kendi isteği ile Müslüman olmuştu.

33. Bu eserin aslını görmeye imkan bulamadık. Bu sebeple N. Berkes'e dayanarak değerlendirme yapmaya çalıştık. Bk. Berkes N., a.g.e., s. 50 vd. Ayn. mlf., a.g.m., s. 717-718.

34. Berkes, N., a.g.m., s. 718-719.

35. Adıvar, A. Adnan, a.g.e., s. 170-173.

Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü durdurmak için kafa yormuş ve döneminde yeni sayılabilecek önemli fikirler beyan etmiştir. Kısacası her yönüyle devrinin dikkat çeken simalarından biriydi.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN TE'LİF VE TERCEME ESERLERİ

A) Te'lif Eserleri

1- Risâle-i İslamiyye: 1710 tarihinde yazılmış fakat basılmamıştır.

2- Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmî'l-Ümem; 1144 yılında basılmıştır. Bu eserin üç nüshası Hücrev Paşa Kütüphanesi, numara 292'de, Hacı Mahmut Efendi, Numara 4937'de, Esad Efendi numara 1810'da bulunmaktadır. Son iki nüsha İstanbul 1144 tarihlidir. Eser 48 vaktır.

3- Tezyilü't-Tabi: Katip Çelebi'nin **Cihannüma** adlı eserinin başına eklenmiştir.

4- Vesiletü't-Tibaa: Van Kulu Lügati'nin başında bulunmaktadır.

B) Terceme Eserleri

1- Füyûzât-ı Mıknatısıyye: Müteferrika matbaasında 1144/1731 de basılmıştır. İsmi bilinmeyen bir eserin özet olarak çevirisidir.

2- Mecmua-ı Hey'eti'l-Kadîme ve Cedîde: Hollandalı coğrafyacı Andreas Cellarius'un Atlas Coelestis adlı eserinin tercemesidir. Bu eserin birinci baskısı 1665, ikincisi ise 1708 yılında yayınlanmıştır.

3- Matbaasında bastığı eserlerin bir çoğuna mukaddime de yazmıştır.³⁶

BİBLİYOGRAFYA

1- ADIVAR, A.Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1982.

2- Ahmet Refik, **Lale Devri**, İstanbul 1331,

3- AKINCI, Gündüz, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859) Başlangıç Dönemi**-Ankara 1973.

4- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1973.

5- BERKES, Niyazi, "İbrahim Müteferrika", **Encyclopedia of İslam**, E. J. Brill, London Luzac-Co, 1971, vol. III.

6- BERKES, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", **Belleten**, (Ekim 1962), Ankara 1962, c. XXVI/104.

7- ERSOY, Osman, **Türkiye'ye Matbaanın Girişi**, Ankara 1959, (AÜDTCF. yay).

8- GERÇEK, S. Nüzhet, **Türk Matbaacılığı**, İstanbul 1939, c. I

9- GÜNDÜZ, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", **Vakıflar Dergisi**, Ankara 1978, c. XII.

10- İSKIT, S.R., **Türkiye Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1939

11- İMRE Karacson, "İbrahim Müteferrika" **TOEM.**, İst. 1329/1911, c.L- VI

12- KUN, T.Halasi, "İbrahim Müteferrika" **İA.**, İst. 1968, c V/II

13- Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, (haz. İsmail Özen), İst. 1975, c. III

14- MYSTAKİDİS, B.A., "Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", **TOEM**, İst. 1329/1911 c. I-VI

15- NECATİOĞLU, Halil, **Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslamiyye**, (Tenkidli Metin), Ankara 1982.

16- ÖZTUNA, Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi.**, İst. 1978, C. VI

17- SHAW, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi**, (Çev. Mehmet Harmancı), İst. 1982.

18- ŞAPOLYO, E. Behnan, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın**, Ankara 1969,

19- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1978, 2. baskı, c. V/1 bölüm.

20- ÜLKEN, H.Z. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1966.

36. Adıvar, A. Adnan, a.g.e., s. 170-172: Matbaasında basılan eserlerin listesi için bk. Kun, T.Halasi, a.g.md., İA, c.V/II, s. 899; İskit, S.R. VI, s. a.g.e., s 12-21; Mystakidis, B.A., "Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı" **TOEM**, c. I-VI s. 323-327.

Demirobaş eşya den.

Tariki 15 Ocak 1932

Numarasi : 16529